

63.3 (44кр)

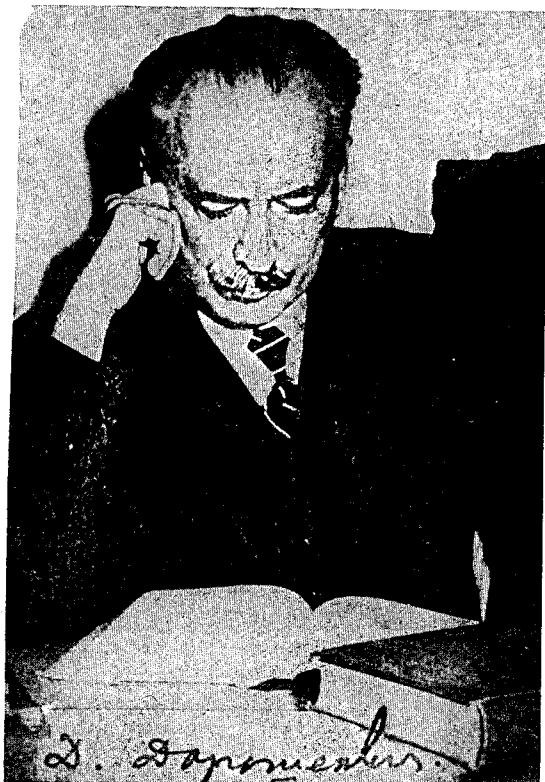
Ф-60

Пам'ятки
історичної
думки
України

Д.І. Дорошенко

НАРИС
ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

✿
Д.І. Дорошенко

✿
НАРИС
ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

НБ ПНУС

599881

Л ь в і в

Видавництво «Світ»

1991

Бібліотека
«Пам'ятки історичної думки України»
заснована в 1989 р.

Редакційна колегія бібліотеки:

*Ю. П. Дяченко, В. О. Замлинський, Л. Г. Мельник,
Ю. М. Мушкетик, В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. П. Тарашк,
Ф. П. Шевченко (голова).*

Передмова проф., д-ра філол. наук *І. О. Денисюка.*

Редактор *М. П. Парцей*

Залізобетон так званих підручників з сумарної історії народів СРСР не зміг заглушити природного інтересу молоді та людей старшої генерації до минулого рідного краю, незважаючи на те, що «замилування старовиною» вважалось ідеологічним злочином. Про об'єктивне висвітлення історії України в культівсько-застійні часи не могло бути й мови. Навіть ознайомлення з працями Михайла Грушевського загрожувало Сибіром. Якоюсь мірою історичну інформацію давали читачам художні романи про того чи іншого лише певною мірою дозволеного діяча.

Останнім часом деякі праці видатних дослідників української минувшини друкувалися на сторінках журналів і виходили окремими виданнями. У видавництві «Світ» при Львівському держуніверситеті вийшли, наприклад, цікаві дослідження *І. Крип'якевича «Історія України», «Богдан Хмельницький», Д. Яворницького «Історія запорізьких козаків»* тощо. Але все-таки культурний голод на історію тривав. В атмосфері підвищеного запотребування на книги з історії України необхідно ознайомитися із здобутками тих авторів, які змушені були емігрувати на чужину, але там у сприятливіших, хоч і по-своєму також нелегких умовах, невтомно трудилися для України, якої часто й не судилося їм вже побачити.

До таких трудівників-вигнанців належав і Дмитро Іванович Дорошенко, вчений високого рангу, постать непересічного таланту. Його ім'я в нашій історіографії донедавна було очорнено й «забілено» до статусу «білої плями». Але вже появилася перша ластівка — стаття про нього в «Українській літературній енциклопедії» без таврувальних ярликів.

Отже, познайомимо Вас, шановні читачі, ближче з життям та діяльністю Дмитра Івановича Дорошенка. Він походив із відомого роду. Народився 7 квітня 1882 р. у Вільні. Вищу освіту здобував у Варшавському, Петербурзькому й Київському університетах. Останній закінчив у 1909 р. Діяльність Дмитро Дорошенко розгорнув у багатьох аспектах — був політиком, літератором, істориком. З його ім'ям зв'язане пожвавлення преси, бо ж брав активну участь у роботі журналів «Український вестник», «Україна», належав до редколегії газети «Рада» й був редактором тижневика «Дніпрові хвилі» (1910—1913). Дорошенко також видає у 1914 р. в Катеринославі «Повний збірник творів Т. Г. Шевченка». Працює у наукових товариствах Києва та Львова, зокрема, стає членом НТШ.

Причиною його еміграції стала політична діяльність. З квітня 1917 р. аж до відступу російської армії Дорошенко — генерал-губернатор Галичини й Буковини, відтак чернігівський губерніальний комісар. Він же — голова Генерального секретаріату Центральної ради, а в уряді Скоропадського — міністр іноземних справ.

Деякий час викладав історію в Кам'янець-Подільському університеті, а, емігрувавши, був професором Українського вільного університету у Відні, Празі й Мюнхені. Працював у навчальних закладах Варшави, Вінніпега,

Д 0503020900—048
М225(04)—91 БЗ-3-3-91

ISBN 5-7773-0077-4. Прикарпатський університет, І. О., передмова, 1991

Іл. Василь Стефанюк

БІБЛІОТЕКА

№ 599881

очоловав Український науковий інститут в Берліні (1926—1931). Помер учений 19 березня 1951 р. у Мюнхені.

В еміграції Дорошенко розгорнув науково-дослідну роботу. Йому належать розвідки про Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, Миколу Костомарова, Адама Міцкевича, Василя Горленка, Володимира Антоновича, Миколу Сумцова та багато ін. Дорошенко — відомий бібліограф. Назвемо лише одну його працю — це «Указатель источников для ознакомления с Южной Русью» (СПб., 1904).

Писав Дмитро Дорошенко подорожні цікаві нариси та багатотомні мемуари про «недавнє минуле» і про «давнє минуле»...

Історичні дослідження цього вченого знавці кваліфікують як праці нового методологічного підходу до висвітлення минулого України, як роботи оригінального наукового синтезу. У них своєрідно, з точки зору державницького розуміння історичного процесу, потрактовано добре збагнений колосальний матеріал. Почувається небуденна особистість історика величезної ерудиції й значного педагогічного досвіду у донесенні сенсу фактажу. Свій хист дослідника й педагога випробував Дорошенко спочатку на юному читачеві. Він створив нарис «Історія України» для шкіл, який виходив протягом 1921—1957 рр. 5 разів. Своєрідним підсумком наукових студій ученого став двотомний «Нарис історії України», який уперше був виданий у Варшаві (1932—1933). За фінансовою допомогою Союзу українців Великобританії праця побачила світ удруге в 1966 р. у Мюнхені у видавництві «Дніпрова хвиля». Автор короткої передмови до цього видання Олександр Оглоблін так атестує Дмитра Дорошенка як історика: «Новими очима дивився він на українське минуле, і перед ним чимраз ясніше і яскравіше виступав правдивий образ історичної України. Для нього історія України не кінчалася на Гетьманщині 18 століття, і в українській історії 19—20 століття він бачив не лише потік національно-культурного розвитку, а широку й повноводну течію економічного, політичного й культурного життя великої країни та великого народу. Стара схема української історії наповнювалася новим багатим змістом, перед пером великого історика з'явився нарис історії України від найдавніших часів до національно-визвольної революції 1917 року, втілений у бездоганну наукову форму. Українська історіографія має право вважати цей твір Дмитра Дорошенка за одне з великих своїх досягнень, значення якого далеко виходить за межі його доби».

Немає сумніву, що сучасний читач з інтересом зустрине запропонований йому «Нарис історії України» Дмитра Дорошенка.

Іван Денисюк,
професор
м. Львів

Том I

(від доісторичних часів
до середини XVII ст.)

I

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ Й НАУКОВИХ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З КІНЦЯ ХVІІІ СТОЛІТТЯ Й ДО НАШИХ ДНІВ

Інтерес до своєї минувшини зародився на Україні дуже давно, можна сказати, вже на початку української державності. Вже за часів Ярослава Мудрого, в першій половині ХІ віку думка українських книжників того часу працює над питанням, «откуда пошла есть русская земля», і тоді-то повстає у Києві літописання, краса й гордості нашої старої літератури. В «Повісті временних літ» ченця Нестора поч. ХІІ віку, в Київському Літописі, що обіймає ціле ХІІ ст., в Галицько-Волинському Літописі 1209—1292 років,— кожен з тих літописів відбиває свою добу з її суспільним устроєм і поняттями,— стара українська думка знайшла свій блискучий вираз. Занепадаючи в часи політичної й культурної руїни Русі — України, хоча не перериваючись цілком, оживають знову українське літописання й українська думка в ХVІІ ст., перейняті тим самим патріотичним настроєм. Тоді ж повстають знамениті «козацькі літописи», що їх найбільш яскравими зразками в другій половині ХVІІ ст. є Літопис Романа Ракушки (Самовидця), а в початку ХVІІІ ст. Самійла Величка і Григорія Граб'янки. Серед кругів козацької старшини історична праця не припиняється протягом цілого ХVІІІ ст., і коло 1740 р. повстає в цих кругах загальний курс української історії, т. зв. «Краткое описание Малороссии», який ставить завдання зв'язати до купи князівський і козацько-гетьманський періоди української історії.

Нова доба в розвитку української історіографії, яку можемо назвати, в порівнянні до попередніх, науковою, зачинається в останніх десятиліттях ХVІІІ ст. Тоді замість старих компіляцій, т. зв. «козацьких кронічок», появляються перші спроби ширшої синтези минулого життя, з освітленням його подій в дусі нових ідей, які приходили на Україну із Західної Європи. Серед українського громадянства з кінця ХVІІІ ст. починається оживлення історичних інтересів, яке мало свої коріння в подіях політичного життя і виявилось передовсім у збиранні й дослідженні пам'яток історії та в заходах щодо їх опублікування для прилюдного вжитку.

Говорячи про цей зріст історичних інтересів серед українського громадянства кінця ХVІІІ ст., треба мати на увазі, що він, як і цілий національно-культурний український рух того часу, зосереджувався головню на одній частині української землі, а саме — на лівому березі Дніпра, в т. зв. Гетьманщині, що обіймала пізніше губернії Чернігівську й Полтавську, й т. зв. Слобідській Україні (пізніший Харківщині). Сюди, на широкі простори задніпрянських степів,

пересунулася після остаточної руїни Правобережної України вісь українського життя, сюди ж пересунувся з західно-українських земель і осередок української культурної праці. Під захистом автономної козацької держави українська культура знайшла вдячний ґрунт для свого розвитку. Вкрита густою сіткою народних шкіл, з своєю знаменитою Київською Академією, з своїми колеґіями у Чернігові, Переяславі, Харкові, Лівобережна Україна, можна сміливо сказати, була одною з культурніших країн тогочасного слов'янського світу. Вона навіть мала постачати вчителів і взагалі культурних діячів на цілу Московщину, ба навіть на далекі південно-слов'янські землі.

Громадянство Лівобережної України стояло в ХVІІІ ст. в живих і безпосередніх зв'язках з західно-європейським духовним життям. Десятки й сотні української молоді вчилися в університетах й академіях Кеніґсберґа, Пресбурґа, Парижа, Рима та ін. європейських центрів. У глибині полтавських степів козацькі полковники й менші старшини передплачують собі французькі часописи, а на Шленську кілька книгарень були зайняті спеціально постачанням чужоземних книжок для українських читачів. Усі ці посередні й безпосередні зв'язки з Заходом, само собою розуміється, сприяли поширенню на Україні й тих ідей, якими жило у ХVІІІ ст. західно-європейське суспільство.

Доба другої половини ХVІІІ ст. була для українського суспільства добою глибокої політичної й культурної кризи. Централістична політика російського правительства з залізною консеквентністю нищила автономний устрій козацької України, і реформи цариці Катерини ІІ привели Гетьманщину й близько зв'язану з нею Слобідську Україну на становище звичайних провінцій Російської імперії.

Цей процес асиміляції України з рештою провінцій російської держави коштував їй дуже дорого: не кажучи про втрату політичної автономії, край, замість попередньої виборної й виключно з місцевого елемента зложеної адміністрації та суду, дістав бюрократичну управу на німецько-російський зразок; те саме і в церковному житті, де скасовано принцип вибору духовенства. Консеквентно переводжена політика нищення України, як самостійного економічного організму,— через заборону безпосередніх торговельних зносин з Заходом і примусове обернення України в колоніальний ринок збуту продуктів молоді московської індустрії,— вела до занепаду місцевого купецького стану, до заникнення початків власної індустрії й до загального зубожіння. Перехід України од становища автономного державного тіла на становище звичайної провінції потягнув за собою великий відплив культурних сил до загальноімперських центрів, що особливо вражає нас на жолі літературнім: талановитіші письменники, такі, як Рубан, Полетики, Туманський, переносять свою літературну діяльність до Петербурґа. Видатні малярі, такі, як європейсько відомі Боровиковський та Левицький, або композитори як Бортнянський переходять також до Петербурґа й там здобувають собі славу вже як російські, а не українські майстри. Але ні в чому може не позначився так різко цей культурний занепад, як на полі народ-

цію, які ми бачимо у начинателів нової української історіографії, у Григорія й Василя Полетик, у Якова Мих. Марковича, у Василя Ломіковського, у Олексі Мартоса — ідуть в парі з свідомим лібералізмом і демократизмом, які виростили, як справедливо зазначає Драгоманов, не так на історично-національному, як на загальноєвропейському ґрунті. В скорбній «Оді на рабство» В. Капніста (1787 р.), в заяві Василя Полетиків, що патріотичні писання його батька «навчили його любити людськість і свободу», в «розмишленнях» Ол. Мартоса (автора написаної в 20-х роках «Історії Малоросії» од якої збереглися лише уривки) при гробі Мазепи про політичну свободу, республіку й конституцію — ми бачимо ясні відгуки цих загальновизвольних ідей, які йшли на Україну з Заходу. Вдома на Україні вони переплітались з місцевою традицією політичних вольностей і державної автономії.

Навіть в доляльній і спокійній «Історії Малої Росії» Бантиша-Каменського, що вийшла в 1822 р., і своєю появою зобов'язана освіченому й гуманному малоросійському генерал-губернатору князеві Миколі Репніну, ми можемо доглянути сліди загальноліберальних поглядів і гуманного світогляду. Праця Бантиша мала ще й те значення, що тут уперше був використаний актовий матеріал з московських і українських архівів. Тому її властиво можна уважати за першу наукову історію України. Характерно, що згаданий вже мною німецький мандрівник Коль, подорожуючи в 1838 р. по Україні, чув од місцевих людей, ніби ця історія мала безпосереднє відношення до руху декабристів, що вона мала начебто підготувати Україну до повстання і «представляла в найкращім світлі блискучу добу гетьманів».

Історична традиція, підогріта патріотичними почуваннями й овіяна ліберально-демократичними ідеями свого віку, прислужилася для національного українського відродження, що знайшло для себе на порозі XVIII й XIX ст. могутнє джерело в тому інтересі до своєї народності, до народного життя, мови й поезії, який характеризує собою добу романтизму. Зародившись на Заході й торуючи собі шлях на Україну через слов'янські землі й безпосередньо, романтизм здобув для себе на Україні особливо вдячний ґрунт.

Героїчна козацька доба, що найшла собі блискучий апофеоз в українській народній поезії, давала особливо багату поживу для романтичної творчості. Козаччина остільки заповнила уми дослідників української минушчини, що закрила була собою все: і старий князівський період, і литовську добу, і розвиток інших, ніж козацтво, суспільних станів, взагалі всі інші прояви історичного життя. Козаччина, як витвір українського народного духу, як уособлення вільнолюбних ідеалів, козачина, що іще була така свіжа в пам'яті народу й жила в його тисячних піснях і переказах, овіяна всіма чарами поезії, — на довгий час полонила увагу дослідників української історії, стала змістом усіх їхніх розвідок і поклала глибокий відбиток на весь розвиток української історичної думки.

Найхарактеристичнішою рисою цієї думки в добу романтизму

був тісний зв'язок між історичними та етнографічними інтересами. Майже всі видатніші представники української історіографії перших десятиліть XIX ст. були одночасно й етнографами: Максимович, Срезневський, Бодяньський, Костомарів, Куліш, Маркевич — усі вони почали від етнографічних студій, і в їх праці з початку й до кінця історія тісно переплітається з етнографією. Притім інтерес до своєї рідної української народності живе в них в парі з інтересом до слов'янства взагалі.

Відродження сусідніх слов'янських народів, в першій лінії чехів, а далі слов'ян південних благодійно вплинуло на українське національне відродження. Воно підбадьорює, окрилює українців, дає їм нове ідейне обґрунтування, показує гарні зразки.

Розвитку українських історичних дослідів дуже сприяло видання історичних матеріалів, яке розпочалося властиво аж в 40-х роках. Українці не мали своїх власних наукових установ чи товариств, але вони зуміли використати російські офіційні установи для видання матеріалів до своєї історії. Так, проф. Осип Бодяньський опублікував у кінці 40-х років на сторінках «Чтеній» Російського Історичного Товариства в Москві цілий ряд козацьких літописів та інших дуже важливих матеріалів (в тім числі літопис Самовидця й «Історію Русовь»). Заснована в 1843 р. у Києві урядова «Археологічна Комісія», яка спиралася на Київський Архів, опинилася в руках учених українців; вона видала 4 томи дуже важних для історії Правобережної України «Пам'ятниковь» (1845—1859), літописи Граб'янки (1853) і Величка (1848—64), а з 1859 почала видавати «Архивъ Юго-Западной Россіи», котрий (до 1914 р. видано 35 томів) містить дорогоцінний актовий матеріал до історії української церкви, суспільних станів (шляхти, міщанства, селян), заселення краю, козаччини, гайдамаччини, станової організації й внутрішнього побуту XV — XVIII ст., головнo — на Правобережній Україні. Як редактор «Архива» протягом довшого часу великі заслуги для української науки поклав проф. В. Антонович.

Для історії Гетьманщини другої половини XVII ст. величезне значення мали видані петербурзькою Археологічною Комісією під редакцією М. Костомарова 10 томів «Актовъ, относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи» (1861—1878).

Етнографічні студії розкрили перед освіченим суспільством багатство народної душі, а історичні дослідження знайомили з славною минувиною народу. Та жива сучасна дійсність була вражаючим контрастом до поезії й історії: кріпацька неволя гнітила народні маси, вела їх до морального й культурного застою. Бюрократичний режим паралізував усі прояви громадської самодіяльності. Відгуки революційних рухів на Заході й кличі утопічного соціалізму досягали України й знаходили тут собі сприятливий ґрунт в опозиційних настроях молодших кругів громадянства. В той час як загроза соціальної революції впливала на старші покоління в напрямку примирення з урядом і його централізаційною політикою, серед молоді, особливо тої, що походила з дрібнішої та із збіднілої шляхти, революційні кличі справляли інше враження.

Ідеологія політичного українського товариства, що постало в половині 40-х років у Києві під назвою «Кирило-Методієвського Братства», носить виразний слід впливів західно-європейської революційної ідеології 30—40-х років.

Беручи це все до уваги, ми розуміємо, чому етнографізм в українських історичних дослідках легко й непомітно переходить в так зв. «народницький» напрям. Студії над народною поезією, народними обрядами та звичаями приводять до глибших роздумувань над історичними причинами соціальної й економічної неволі народних мас. Увесь історичний інтерес починає звертатись на дослідження цих причин, на історію стихійних рухів народних мас в обороні своєї свободи й соціально-економічних інтересів. Політичні ідеали й стремління провідних суспільних верств, їх стремління до відбудови власної держави, культурно-національні змагання — все це відступає на задній план перед інтересом до проявів революційних стремлень народних мас, без огляду на те, чи ці стремління звертали проти чужої влади й допомагали загальнонаціональній справі, — чи проти своїх же провідників і тим цю справу ослаблювали й руйнували.

Ці погляди виразно виступають в писаннях Миколи Костомарова (1817—1885), талановитого історика й прихильника етнографічної методи в історії: його приваблюють найбільше такі моменти в Українській (як і рівно ж в російській) історії, де на перший план виступають народні маси; стихійні народні рухи, криваві повстання, Хмельниччина, бунт Степана Разіна — все це залюбки малює Костомаров у своїх монографіях, залишаючи в тіні самих провідників рухів.

Певна річ, що це захоплення народними рухами, без глибшого аналізу соціальної динаміки старої України й економічних основ її розвою (що було за часів Костомарова ділом буддучини), вело до одностороннього уявлення українського історичного процесу. Ідеалізація козацької свободи не давала доглянути державно-творчих, будівничих елементів української історії й оцінити їхні змагання.

Усі сильні, але разом з тим усі слабі сторони народницького напрямку української історичної думки виразно проявилися в дальшій розвитку української історіографії, коли з початком 60-х років на її горизонті появилася така велика сила, як професор Київського університету Володимир Антонович (1838—1908). Діяльність Антоновича має особливе значення в розвитку нашої національної самосвідомості ще в однім відношенні. Оскільки до того часу провідну роль в українськiм національнiм життi відіграють представники дрібної й середньої шляхти Лівобережжя, остільки в особі Антоновича, і разом з ним цілого ряду його ближчих земляків та однодумців, виступає на публічну арену група нащадків спольщеної української шляхти з Правобережної України. Це українофільство спольщених шляхтичів з Правобережжя має сливе однакові коріння з українофільством зросійщених лівобережців. Вроджене прив'язання до своєї ближчої батьківщини України, вражіння її роскішної природи й багатой народної поезії, все це під впливом ідей романтизму витворило, як знаємо, з кінця 20-х років

XIX ст. цілу так звану українську школу в польській літературі. Мальчевський, Чайковський, Залеський, Гоцинський були її типовими представниками. Геніальний Словацький також віддав данину цьому напрямку. Але любов до української природи, ідеалізація колишньої козащини, переспівування мотивів народної української поезії — все це уживалось у поетів «української школи» разом з шляхетськими традиціями й патріотизмом історичної Польщі. Антонович, вихований на ідеях французької визвольної філософії XVIII ст., і сам собою дійшовши до думки про свій «борг» перед народом, зробив рішучий крок і переступив через ту глибоку прірву, яка розділяла польську історичну ідеологію й український демократичний народницький рух. Він просто перейшов до українського табору. Його славнозвісна «Сповідь», видрукована в органі українських народників, у петербурзькiм місячнику «Основа» (1862, I), стала громадським і національним сredo для цієї групи осіб, які одночасно з ним з польсько-шляхетського перейшли до народно-українського табору. Цей знаменний історичний рух не поширився на всю спольщену шляхту українських провінцій історичної Польщі — Київщини, Волині й Поділля, але він притяг до себе ряд ідеалістично настроєних і високо талановитих особистостей, які внесли коштовні вклади в скарбницю української культури і котрі знаходили собі наслідувачів у кожній наступній генерації шляхетського суспільства на Правобережжі.

У працях Антоновича історія польсько-українських відносин, яка творить собою зміст історії українського життя на Правобережжі від другої половини XVI ст. і донині, знайшла собі вперше наукове освітлення, оперте на багатому документальному матеріалі Київського Центрального Архіву. Ті самі ідеї, що їх висловив Антонович у «Сповіді», присвічували йому і в його науковій праці: українська історія в його очах — це була історія народних мас, покинутих своїми провідними верствами і змушуваних жити в формах чужих його поглядам і поняттям про релігійні, політичні й соціальні відносини, — в формах, які несла на Україну аристократична Польща. Звідси постійна народна реакція в формі козацьких повстань й гайдамацьких рухів, звідси вікова кривава боротьба, котра скінчилась для українських мас остаточним їх поневоленням уже в межах Росії по упадку Польської Речі Посполитої.

Народництво, з його ідеалізацією козащини, від початку 60-х років XIX ст. нероздільно запанувало в українській історіографії, і тільки в талановитих писаннях П. Куліша (1819—1897) зустріло було проти себе різку реакцію (з кінця 60-х років). Одначе ця реакція, ідучи в розріз з поширеними народницьким світоглядом думками, не знайшла собі серед тогочасного громадянства відповідного ґрунту і не зустріла прихильного відгуку. Противно: виступивши з різким осудженням козащини як нібито антикультурного й антидержавницького елемента української історії, визнаючи історичну роль Польщі на українських землях за культуртрегерство, проголошуючи сполучення України з Московією в середині XVIII ст. за акт історичної необхідності з огляду на повну, мовляв, нездібність

українців самим упорядкувати свою долю, Куліш зустрів однодушне обурення цілого українського громадянства. Огірчений цим і роздратований, ішов він усе далі й далі в своїй негачії козаччини, з надзвичайною різкістю нападаючи на таких представників українського національного світогляду, як Шевченко і Костомарів. Доходячи в своїх висновках до абсурду, порвавши з усіма своїми приятелями й колишніми однодумцями, не зустрів Куліш у свій час зрозуміння й належної оцінки і для багатьох своїх вірних і дуже цінних історичних спостережень, наприклад, про походження козаччини, про роль українського міщанства в культурно-релігійній боротьбі з латино-польським натиском у другій половині XVI ст., про роль у цій боротьбі української шляхти й т. п. Куліш залишився осторонь од загального розвитку української думки, незвичаний і забутий, і тільки в наші часи ця оригінальна й видатна постать починає все більше приковувати до себе увагу дослідників.

Поворот історичного інтересу в бік досліду соціальних відносин, що наступив уже в половині 70-х років XIX ст., приніс вагомий результат для української історичної науки. Зосереджена в таких установах, як Київська Археографічна Комісія, Товариство Нестора Літописця в Києві («Чтенія»), Історично-Філологічне товариство в Харкові («Сборник»), як журнал «Кіевская Старина» (1882—1907), українська історична робота при кінці XIX ст. могла пишати-ся вже дуже показними здобутками: в працях В. Антоновича, Ор. Левицького, Ів. Новицького, Ів. Каманіна, Як. Шульгіна було прекрасно розроблено історію української шляхти, міщанства і селянства на Правобережній Україні й історію народних рухів — козацьких і гайдамацьких. В працях Ол. Лазаревського, О. Єфименкової, Д. Багалія, М. Василенка, Д. Міллера та інших було дуже докладно розроблено історію Лівобережної України, історію її заселення, еволюцію соціальних та економічних відносин, історію окремих станів: шляхетства, міщанства, козацтва і селянства, історію українських міст і історію землеволодіння, що відіграло основну роль в цілій укладі українського життя. Як історики Запорожжя визначилися своїми працями Аполлон Скальковський і Дмитро Яворницький. Знов же таки, в працях учнів Антоновича: М. Дашкевича, П. Голубовського, П. Іванова, Д. Багалія, Н. Молчановського, М. Грушевського, М. Стороженка, М. Довнар-Запольського, В. Данилевича, І. Линниченка, В. Ляскоронського, Ол. Грушевського — була з вичерпною повнотою досліджена історія окремих областей князівської України-Русі й історія Литовського Вел. Князівства, до якого протягом XIV — XVI ст. належала більшість українських земель. Особливе значення мали праці самого Антоновича («Очерки історії в кн. Литовського», 1877—78) та М. Дашкевича.

Але в цьому імпазантному образі доконаної праці були свої тіньові боки, що органічно впливали з самої істоти народницького світогляду, в дусі якого провадилася вся ця наукова робота.

Вважаючи відповідальними за поневолення й культурний занепад українських народних мас виключно свої власні провідні верстви, на

з історичного аспекту події, які розгортались у них перед очима, однаке ідея самостійної української держави дуже скоро пустила глибоке коріння серед українського громадянства й знайшла собі гарячих оборонців, В ім'я цієї ідеї тисячі українських борців покляли свої голови в боротьбі з ворогами, в ім'я її десятки тисяч українського вояцтва й інтелігенції пішли на вигнання після упадку української держави.

Велика національна катастрофа 1919—1920 років, гіркий жаль за невикористаними можливостями, за втраченою самостійністю, тяжкий біль і розчарування ще більше укріпили українське національне почуття, а ідею самостійної незалежної Української держави зробили ідеалом і життєвим заповітом.

Відродження української державності позначилося в 1917—1919 роках на полі історичних студій збільшенням інтересу і до української історичної минувшини та, зокрема, до останньої перед нами доби української державності — до Української козацької держави XVII — XVIII ст. Тепер, коли українська мова стала державною, коли повстали українські державні університети й Українська Академія Наук, коли по всіх взагалі високих школах засновано кафедри історії України, коли приступлено до організації державних українських архівів, бібліотек і взагалі наукових установ, перед українською історичною наукою й відкривалися якнайширші можливості й перспективи. І навіть коли своя держава впала, коли Україна знову була поневолена її історичним ворогом, то і цей ворог не зважився цілком знищити культурні досягнення короткого періоду відродження української державності: Українська Академія Наук залишалася і в т. зв. Радянській Соціалістичній Українській Республіці. Після деякої перерви знову відновилася наукова праця на ниві української історії. Правда, вчені мусять освітлювати український історичний процес неодмінно в дусі обов'язкової марксистської доктрини, але й найсуворіші умови, серед яких найдошкульніше — повний брак свободи наукового дослідження, — не знищили української наукової праці під окупантським режимом.

На полі дослідження політичного устрою, соціально-економічної структури, судівництва, фінансів, шкільництва за останні роки появилось багато солідних розвідок, а ще більше опубліковано надзвичайно цінного архівного матеріалу.

Продовжуються українські історичні студії й на західно-українських землях під Польщею, а також і на еміграції. І можна з певністю сказати, що вся різномірна та в дуже неоднакових умовах ведена праця одушевлена одним і тим самим бажанням: вивчити й науково освітити багате історичне минуле України й допомогти створенню синтези між попередніми й сучасними стремліннями українського народу до кращої будуччини.

ЛІТЕРАТУРА

Багалій Д. Нарис української історіографії. Т. 1. Літописи. Вип. 1. К., 1923. В. II. Джерелознавство. Вип. 2. К., 1925. Багалій Д. Нарис

історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. 1. Історіографічний вступ. Харків, 1928. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923. Пыпинъ А. История русской этнографии. Т. 3. Малорусская этнография. С.-Петербург, 1891. Лазаревський Н. Прегніе изыскатели малорусской старины. «Кіевская Старина». 1895—97. Дорошенко Д. Бантиш-Каменський і його «Історія Малої Россіи». Ужгород, 1932. Дорошенко Д. Костомаров М. Берлін, 1924. Дорошенко Д. Куліш П. Берлін, 1922. Дорошенко Д. Історія Русовъ як пам'ятка української політичної думки другої пол. XVIII ст. «Хліборобська Україна». Кн. III, Відень, 1921. Томашівський С. Вол. Антонович, Львів, 1906. Дорошенко В. Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Львів, 1914. Бібліографічний Збірник. Бібліографія історії України за 1917—1927 рр. Під ред. Багалія Д. Харків, 1929.

II

ПИТАННЯ ПРО СХЕМУ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ЗВ'ЯЗКУ З ІСТОРІЄЮ УКРАЇНИ. НАЗВИ «РУСЬ» І «УКРАЇНА». ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ: ЛІТОПИСИ, ЗАПИСКИ ЧУЖИНЦІВ, ПАМ'ЯТКИ ЮРИДИЧНІ, ЗДОБУТКИ АРХЕОЛОГІЇ

Предметом мого курсу є огляд історичного життя українського народу так, як тепер воно нам уявляється в світлі наукових дослідів. Я хочу оглянути процес політичного, соціально-економічного й культурного розвитку українського народу на цілій просторі його історичного існування. Для нас само собою тепер ясно і не підлягає ніякому сумніву, що обсяг української історії охоплює цілий історичний процес українського народу, від тих часів починаючи, коли історичні свідочтва показують безсумнівні ознаки перебування наших предків на території, на якій український народ живе й досі. Не викликає тепер ні в кого з нас сумніву й та схема, в якій треба укладати огляд історичного життя українського народу: коротко кажучи, ця схема обіймає початки української державної організації з осередком у Києві; розвиток і занепад Київської держави; добу Галицько-Волинської держави; запанування Литви й Польщі на українських землях; постання Української козацької держави; занепад українського життя й поділ українських земель між Росією й Австрією, національне відродження й нарешті, уже за наших часів, змагання відновити українську державність.

Як один суцільний і непереривний історичний процес, уявляли собі минуле українського народу й наші далекі предки, починаючи від старих київських літописців. У писаннях українських істориків XVII ст., духовних і світських, виразно підкреслюється думка, що козацька Україна є продовженням старої княжої Русі. Цю думку висловлюють не раз і тодішні українські політичні діячі. Вона позначилася дуже виразно в першому підручнику української історії, в «Сінопсису» Гізеля 1674 р., а пізніше в першому курсі української історії, у згадуванім уже «Кратком описанії Малороссіи», зложенім коло 1740 р., нарешті — в славнозвісній «Історії Русовъ». Одначе, з початком XIX ст. оця свідомість тягlostі й неперервності українського історичного процесу трохи затемнюється серед нашого громадянства. Сталося це через те, що саме в ті часи українські освічені кола, виховані вже в російській школі, зазнають впливу російських понять і поглядів на своє історичне минуле. Російська

історіографія, служачи інтересам російської держави й пануючої великоруської народності, виробила особливу схему так званої «русської історії», змішуючи в ній до купи три різні поняття: історію території, історію народу й історію держави.

У поняттях російської історіографії ще в половині XVIII ст. утвердилось представлення одної «русської» держави, що, зачавшись, мовляв, у Києві, потім продовжувала неперервно своє існування під владою одної династії, тільки міняючи місце осідку, столицю: спочатку Київ, потім Володимир, далі Москву, нарешті Петербург. В основі цієї схеми лежала, як влучно каже проф. Мілюков, запозичена у московських книжників XV — XVI ст. «генеологічна ідея московської династії». Московські князі, походячи самі з Рюриково-го дому, що панував колись у Києві, вважали себе прямими спадкоємцями київських князів і, вбившись у силу, почали заявляти претензії на всі землі, що колись належали до Київської держави. Ця схема, санкціонована відомим російським істориком Карамзіним, автором «Історії Государства Россійскаго», на довгий час запанувала в загальних курсах російської історії і в підручниках, а звідти перейшла і за кордон, де наробила багато баламутства. Ця схема, як я щойно сказав, вела од передісторичних часів Східної Європи і од появи там слов'ян, через розселення слов'ян на східноєвропейській рівнині, через Київську державу, до другої половини XIII ст., до великого князівства Володимирсько-Суздальського, до Московського царства й далі до Петербурзької імперії XVIII — XIX ст.

Таким способом історія руського півдня й заходу, історія народів українського й білоруського залишалась поза обсягом наукового кругозору, і лиш зовнішнім та поверховим способом втручається вона в цей обсяг такими окремими епізодами, як Галицько-Волинська держава XIII — XIV ст., як сформування на руських землях Великого Князівства Литовського, як унія цього князівства з Польщею, церковна унія, козащина, повстання Богдана Хмельницького й унія України з Москвою. При цій схемі залишалася без початку історія самого великоруського народу, котрий раптом появляється на історичній арені в другій половині XII ст. Зовсім залишається без уваги й історія білоруського народу, котрий впливає аж у XVIII ст., щоб увійти при розділах польської Речі Посполитої в склад Російської імперії.

Вже новіші російські історики — Ключевський, Мілюков, Платонов — відчули незручність цієї схеми; наприклад, в курсі проф. Платонова, а ще виразніше у проф. Ключевського, зустрічаємо відокремлення київського періоду як початкового і спільного для всього Сходу Європи, а потім уже ідуть спеціальні розділи про сформування великоруського племені. Але далі виклад іде у них за звичайною старою схемою: історія московського царства і петербурзької імперії, з епізодичними згадками про українців та білорусів.

Отже, ця нераціональна з наукового погляду й баламутна схема зробила свій вплив і на історіографію українську. Наші історики перших десятиліть XIX ст. теж почали були дивитись на початковий

і князівський періоди української історії як на «спільні» з росіянами, а саму історію України представляти головню як історію козащини й Гетьманщини, лишаючи поза обсягом своєї уваги інші періоди української історії. Так уложили свої праці Бантиш-Каменський, Мартос, Маркевич. Хоча вони й здавали собі справу з того, що й князівський період так само належить до української історії, як і доба литовсько-польська та козацько-гетьманська, але їхню увагу цілком заповонила козащина, як, мовляв, основне явище нашої історії, як найбільш яскраве виявлення творчих сил, здатності й самої національної вдачі українського народу. Етнографічні студії, захоплення усною народною поезією з її ідеалізацією козащини, а пізніше — народництва, усе це сприяло зосередженню уваги наших дослідників головню на козацькій добі історії України, тимчасом як учені російські розробляли княжий період нашої історії як початковий період історії «общерусской», отже, ніби своєї власної. Тільки в працях проф. В. Антоновича та його школи вже в останній чверті XIX ст. починається дослідження історії окремих областей старої Русі — України за княжих і литовських часів.

Великою заслугою Антоновичевого учня проф. М. Грушевського було те, що він перший поставив питання про вживану в російській історіографії схему, як проблему більш раціонального укладу історії східного слов'янства взагалі. Він виступив з рядом розправ на сторінках «Сборника статей по славяновѣдѣнію» 1904 р., видаваного Петербурзькою Академією Наук, і в цих розправах доводив незручність і нераціональність до того часу уживаної схеми. Він поставив як чергове завдання історичної науки — скласти історію великоруського народу й заснованої ним держави окремо й окремо історію українського народу протягом цілого його історичного життя, в складі як власної Київської держави, так і пізніше чужих: Литви, Польщі, Москви. Щодо української історії, то проф. Грушевський це завдання сам і виконав у своїй капітальній «Історії України-Руси» та в своїм курсі з 1904 р. Статті Грушевського не залишилися без впливу в російській історіографії: академік Шахматов і його школа звернули особливу увагу на історію початків великоруської народності; в 1918 р. появилася монографія одного з ліпших представників російської історичної науки проф. Преснякова під многозначною назвою: «Образование великорусскаго государства», а ось недавно вийшла праця другого видатного історика, російського професора Любавського «Образование основной государственной территории великорусской народности» (1929), де ясно і виразно говориться, що великоруська народність постала через мішанину різних слов'янських племен східної Європи з фіньскими племенами і що ця народність сформувалася в басейні верхньої Волги й Оки. Серед російських істориків-марксистів останнього часу також помічається реакція проти «великоруських тенденцій» в російській історіографії.

Таким робом, можна сподіватись, що одиноким правильною й науковою схемою історії Східної Європи (а разом з тим остаточно розмежування російської й української історії), запроваджена вже в нашій історіографії, буде прийнята остаточно і в історіографії

російській, а також і в чужоземній, яка все ще перебуває під значним впливом російських понять і поглядів.

*

Ще одна увага щодо термінології. Маю на думці вживання назв: руський, малоруський, український. Найстарша й основна назва для південного руського народу є Русь: так він сам себе називав, відколи із конгломерату племен став народом, і народом державним; так його називали й чужі (поляки називають його так і досі). Дарма, що слово Русь, як можна думати, належало первісно чужому племені, яке підбило південні племена східнослов'янської групи, організувало серед них державу й само зникло, розчинилось серед слов'янської стихії, залишивши по собі одну назву, яка й стала тепер назвою нової народності й нової держави. Ця назва Русь стала нашим національним іменем і держалась у нас дуже довго. Але вже з половини XVII ст. входить в ужиток поруч з нею друга, також стара назва, котра мала колись чисто географічне значення й означала поняття земель пограничних: ця назва — «Україна». Вперше знаємо її з літопису від 1187 р. Спочатку утвердившись в мові й поняттях народу, що ми бачимо з пісень та дум, вона скоро робиться ужитком освічених верств, переходить в дипломатичні акти, в літературу й науку. Її вживають і поляки, і великоруси, і Західна Європа. Так сталося головню внаслідок повстання в половині XVII ст. козацької Української держави, що поставила була своєю програмою об'єднання всіх українських земель під булавою козацького гетьмана. Але цій програмі не судилося здійснитись. Україна недовго пробула в єдності. Розділена між Польщею й Москвою, вона знову сходить на провінційне становище, і сама назва «Україна» стає знову назвою географічною для означення окраїнної землі: для Польщі Україна — се її південно-східне пограниччя, себто Київщина; для Московії — південно-східний край нашої землі, т. зв. Слобідська Україна (Харківщина й Воронежчина). Тільки національне відродження XIX ст. принесло остаточну перевагу термінам «Україна», «українець», «український», і навіть в Галичині, де через певні історичні умови терміни «Русь», «русин», «русинський» трималися найдовше, тепер уже сам народ загально вживає там назви: «український», «українець», «Галицька» або «Західна Україна». Вдержалася стара назва «Русь» лише на Закарпатті, що донедавна належало до Угорщини.

Термін «Мала Русь» і «малоруський» є чисто штучного книжного походження: так стали називати нашу землю в XIV ст. Греки й *Μικρά Ρωδία*, а далі й по латині *Russia Minor* на означення Малої, себто старої Русі на півдні, в протилежність Великій, себто новій Русі на півночі. Точнісінько як в давнину називано Малу Азію для відрізнення від Великої Азії, або Велику Грецію на півдні Італії, що вийшла як колонія зі старої, отже, «малої» Греції на Балканах. Цей термін прийнявся особливо з кінця XVII ст. в Московщині для означення тої частини Української землі, яка після 1654 р. знайш-

лася в політичній унії з Москвою, себто на означення Гетьманщини. В устах освічених людей він продержався й на самій Гетьманщині в XVIII і навіть XIX століттях. Є деякі українські вчені, котрі вживають його й тепер, але виключно в наукових працях, на означення «малоруської», себто української мови, поруч «великоруської» і білоруської мови. Але загальноприйнятими й освяченими ідейно-національними стремліннями назвами є нині «Україна», «українець», «український» і вживати поруч них якісь інші, прайнаймі для нас самих, немає жодної рації. Термін, назва, ім'я є речі умовні, конвенціональні, але вирішальним моментом для названня так або інакше якогось народу має бути, як він сам себе називає і хоче бути названим.

*

Приступаючи до огляду найстаршої доби української історії, треба сказати насамперед про ті головні джерела, на які спирається сучасна історична наука, досліджуючи минуле українського народу на початках його історичного життя.

Довший час за майже одиноким джерелом вважалися писані пам'ятки, свої й чужі. На першому місці серед наших власних пам'яток стоять літописи, себто хронологічні записи про події. Літописання у нас на Україні почалося дуже рано, трохи не одночасно з початком християнства на наших землях. З цього погляду ми випередили всіх наших сусідів, бо ось приміром найстарший польський літописець Мартин Гал писав свою хроніку десь між 1112—1113 роками; у чехів Козьма Празький, що жив в 1045—1125 рр., почав писати свою хроніку вже при кінці свого віку; канонік Вишеградський писав р. 1141; угорський хроніст Анонім писав між 1270—1282 роками; усі вони писали мовою латинською, тоді як українське літописання від самого початку велося мовою українською.

Наші старі літописи не дійшли до нас в оригіналах: вони збереглися в пізніших копіях або переробках, причім ці копії зроблено не на Україні, а на півночі, на Московщині. Найстарші списки, які досі не знайдено, це Лаврентієвський, названий так по імені ченця Лаврентія, що списав його в 1377 р. для Суздальського князя Дмитра Костянтиновича, і список Іпатієвський, названий від Іпатієвського монастиря в Костромі, де його знайдено; цей список зроблено десь в першій чверті XV ст. В обох списках іде спочатку історія Київської Русі до 1110 р., а далі в Лаврентієвському міститься літопис про події Володимиро-Суздальської землі до 1305 р., а в Іпатієвському — про події на українських землях до 1292 р. З цього бачимо, що Лаврентієвський список уявляє собою великоруський літопис, в якому тільки перша частина взята з українського літопису, літопис же Іпатієвський від початку до кінця являється літописом українським. Однак й Іпатієвський список був зроблений на півночі з українського оригіналу, зложеного, як думають, десь на Волині. Вічні руїни й спустошення України призвели до того, що

навіть наші найстарші літописи збереглися не на своїй землі, і навіть не в оригіналах, а у великоруських копіях та переробках.

Частини нашого найстаршого літопису збереглися також в літописах новгородських, які цілком внесли до свого тексту цілі уступи з найдавнішого київського літопису. Щоб реставрувати текст наших літописів, які не збереглися й у великоросів, доводиться іноді звертатися ще й до інших джерел, наприклад, до польського хроніста XV ст. Длугоша, який мав у своїх руках і користувався з літописного списку, зложеного в Перемишлі в першій половині XIII ст., списку, що не зберігся до нашого часу ні в оригіналі, ні в копіях.

Уже від самого початку XIX ст. ведеться складна й дуже важка робота по відшукуванню в масі списків (копій і переробок) первісного основного тексту найстаршого літопису. Почав цю роботу німецький вчений А. Ш л е ц е р, а продовжували її цілі покоління українських (Срезневський, Костомаров, Олексій Маркевич, Шараневич, Грушевський, Перфецький) і російських (Погодін, Бестужев-Рюмін, Шахматов, Істрін, Приселков) учених. Найбільше значення для наукового дослідження літописів мали праці недавно померлого російського вченого Ш а х м а т о в а. Йому належить велика заслуга установалення головних складових частин літопису, часу їх зложення і авторства. Довгий час вважали за першого літописця монаха Києво-Печерського монастиря Нестора. Потім почали оспорювати взагалі його авторство; нарешті установлено, що Несторові належить одна з пізніших редакцій літопису, зложена ним уже на початку XII ст. Взагалі встановлено, що літописи були, як каже Грушевський, свого роду літературним архівом, до якого його упорядники вносили, в оригіналі і в переробках, різні пам'ятки письменства, не дбаючи про збереження імен їх авторів так само, як вони не дбали і про власне ім'я, і творили таким чином анонімну антологію нашого старого письменства, яка носить на собі сліди колективної праці довгого ряду поколінь.

Тепер, на основі головно праць Шахматова, розрізняють шість поступових стадій чи «редакцій» початкового літопису, а саме:

1. Близько 1039 р. постав у Києві Найдавніший Київський Літописний Звід (кодекс), який оповідає про початок Києва (може бути, виводячи династію від легендарних братів Кия, Щека і Хорева), про князів Олега, Ігоря, Ольгу, Святослава й Володимира, про охрещення Русі, докладно розповідає про князювання Ярослава Мудрого і закінчується оповіданням про посвячення кафедри св. Софії у Києві 1037 р. похвалою Ярославу за його просвітну діяльність. Цей звід був положений в основу Новгородського літопису, через що його текст зберігся в найчистішій формі, в т. зв. другій редакції I Новгородського літопису.

2. Близько 1074 р. Найдавніший Звід був продовжений правдоподібно киево-печерським монахом Никоном Великим (дехто здогадується, що тим Никоном Великим був ніхто інший, як Іларіон, перший київський митрополит з українців), що вніс звістки про кн. Мстислава Тмутараканського, а пізніше Чернігово-Сіверського. Він же вставив і оповідання про початок Печерського монастиря та

про чуда його подвижників. Так постав т. зв. Перший Києво-Печерський Звід.

3. В 1095 р. постав т. зв. Початковий Звід, або Другий Києво-Печерський Звід, доведений до смерті в кн. Всеволода, себто до 1093 р. Літопис закінчується сумними міркуваннями з приводу половецьких наїздів на Руську Землю, що її не можуть оборонити князі, які весь час ворогують між собою. За автора цього Зводу дехто з учених вважає ігумена Печерського монастиря Івана.

4. Аж в 1113—1114 рр. постала на основі всіх цих попередніх кодексів славнозвісна праця печерського Нестора: «Повість временних літ, откуди пошла єсть Руськая Земля, і хто в ній начал первіє княжити і како Руськая Земля стала єсть». Узнявши за основу працю своїх попередників, Нестор додав од себе нарис розселення народів після потопу; дав нарис праслов'янської історії (виводячи слов'ян з-над Дунаю), слов'янського розселення й географії східної Європи. Особливо докладно зупинився він на старій історії Києва, вивляючи свій місцевий киево-полянський патріотизм. Історична частина Несторового твору починається роком 852, кінчається роком 1110. «Русь» вважає Нестор за варязьке (скандинавське) племя, приведе на Рюриком, що явився, мовляв, на заклик самих слов'ян і став родоначальником руської княжої династії. Кінчалась «Повість» 1112 р. Нестор був добре знайомий з грецькою історіографією і мав, мабуть, доступ до княжого архіву, з якого він наводить текст договорів з греками. Праця Нестора відзначається великим літературним хистом і перейнята глибоким патріотизмом. Це, як каже один російський історик, «дозрілий твір, писаний з широкою історичною перспективою».

«Повість временних літ» Нестора здобула собі заслужену славу. Її знали чужинці за старих часів, а в наші часи переложено її на мови латинську, чеську, польську, датську, а ось торік появилися переклади німецький та англійський. Як каже Шахматов, «Несторові вповні належить честь утворення «Повісти врем. літ» і разом з тим збудування найдавнішої історії Русі. Майстерно скомпонований і багатий змістом Несторів Звід викликав зразу ж по своїй появі живий інтерес і перш за все спроби переробки й доповнення».

5. Отже, вже в 1116 р. постала друга редакція Несторової «Повісти», зроблена ігуменом св. Михайловського Видубицького монастиря у Києві Сильвестром. Вона відзначається збільшеною увагою до особи й діяльності кн. Володимира Мономаха, що був патроном Видубицького монастиря. Сильвестер сам поставив своє ім'я й дату на своїй праці, а рештка літописних Зводів усі як один — анонімні.

6. Нарешті в 1117 або 1118 р. постала третя редакція «Повісти», або шоста початкового кодексу. Автор її (мабуть, монах Печерського монастиря) вніс між іншим до літопису «Поученіє» Володимира Мономаха дітям.

Джерелами літопису для авторів усіх шести редакцій були твори грецької історіографії (хроніка Амартола, Івана Малали, Никифора та ін.), добре звісної київським книжникам, грецька церковно-історична література, твори місцевої літератури (житія, повість про

Печерський монастир і чуда його святих, повісті про окремі події українського життя), народні перекази й легенди історичного змісту, пісні, нарешті — усні спомини учасників або свідків подій та взагалі старих людей. Безперечно, автори наших літописів користувалися і з джерел західноєвропейських в усній, а може бути, і в писаній формі.

М. Грушевський, підкреслюючи той факт, що літописання почалося майже одночасно у Києві і в Новгороді, і маючи на увазі збірний характер наших літописів взагалі, вважає, що «Повість временних літ» в її останніх редакціях зложилася з кількарізних комбінацій оповідань київських і новгородських, об'єднуючи в собі творчість цих двох культурних і політичних центрів, які один час боролися за гегемонію й конкурували між собою.

«Повість временних літ» це, так би мовити, перший цикл старого українського літописання. Другий цикл становить т. зв. Київський Літопис, який обіймає роки 1113—1200 й оповідає головню про події київського князівства упродовж цілого XII ст. Майстерний аналіз цього літопису, переведений Грушевським, показує, що Київський Літопис, складаючись з кількох окремих, розложених хронологічно оповідань (повість про кн. Ізяслава Мстиславовича, про Ігоря Ольговича, про Половецькі напади, про події в Галичині, про поход Ігоря Сіверського на половців і т. д.), містить в собі виразні сліди дружинного лицарського епосу про найбільш улюблених або популярних київських князів. Він вважає Літопис за історичну хрестоматію дружинної повісті й за найбільшу культурну й літературну цінність нашого старого золотого віку.

Може ще вище з погляду художньо-літературного, ніж Київський Літопис, стоїть третій цикл нашого старого літописання, т. зв. Літопис Галицько-Волинський, який охоплює майже ціле XIII ст. (роки 1209—1292) і оповідає головню про події Галицько-Волинської держави. Першу частину літопису складає широке прагматичне оповідання про усобиці («великий мятеж») в Галицькій Землі по смерті князя Романа, про боротьбу його сина Данила за галицький стіл аж до остаточної його перемоги. Друга частина, писана, мабуть, в північній Волині, подає багато звісток з литовсько-руської боротьби того часу (1250—1270). Нарешті, третя частина (70—80-ті роки) являє собою двірський літопис князя Володимира Васильковича. Грушевський доводить, що Галицько-Волинський Літопис був написаний спочатку без років, як одне загальне прагматичне оповідання, і що вже пізніше якийсь книжник, редактор, що притулив Галицько-Волинський Літопис до Київського, сам розставив роки, але «зробив це дуже по-дурному, валив роки навіть без огляду на зміст, розриваючи частини одної події на кілька років, або кладучи під один рік події багатьох років». Але певна річ, що літопис писаний не одним, а принаймні трьома авторами, яких усіх об'єднувала відданість дому Романа Мстиславовича. Автор (чи автори) перших двох частин малює з великою любов'ю постать короля Данила як справжнього лицаря, хороброго й бездоганного. Автор останньої частини (певно духовна особа) малює так само любовно

постать Володимира Васильковича, освіченого й гуманного князя, великого покровителя церкви й мистецтва. Весь Галицько-Волинський Літопис відзначається високоартистичним стилем і квітчастою мовою; в ньому повно епітетів, поетичних порівнянь, алегорій, персоніфікацій місяця й зірок, прислів'їв, притч, а часом вставлено в текст уривки поетичних творів, наприклад, на самому початку чарівна легенда про Євшан-зілля. Автори були широко обізнані з грецькою літературою (в одному місці літопису згадується Гомер), а багатство звісток з середньоевропейського життя свідчить про його знайомство і з джерелами західноєвропейськими.

Досліді над мовою Іпатієвського кодексу, в якому збереглися Київський і Галицько-Волинський Літописи, доводять, що незважаючи на їх церковнослов'янський книжний склад, вони мають в собі багато народних українських слів, які ми вживаємо й сьогодні, наприклад: батіг, вабить, великдень, водохрещі, віз, схопитися, гребля, казати, кожух, коли, лаяти, ніколи, очевидно, свита, сивий, сокира, сопілка, сорочка, сумний, тулитися, черевик та ін.

Пильний аналіз літописного тексту привів вчених до відкриття слідів цілого ряду місцевих українських літописів: чернігівського, переяславського, тмураканського, перемишльського та інших. Але вони до нас не дійшли в цілості, і лиш окремі уривки з них були включені київськими або галицько-волинськими літописцями до своїх творів.

Наші літописи подають величезний матеріал відомостей географічного, етнографічного й особливо історичного характеру. В порівнянні з ними пам'ятки чужоземні відіграють лиш доповнюючу роль, хоч часто подають окремі звістки дуже великої історичної ваги. Передовсім багато звісток про початковий період Київської держави і про події XI—XII ст. подають літописи великоруські: новгородські й ростово-суздальські, які взагалі краще збереглися, ніж українські. Далі велике значення мають пам'ятки візантійські (патріарха Фотія, імператора Костянтина Порфирородного, Лева Деякона, Готський топарх та ін.); записки арабських подорожніх і вчених (Масуді, Ібн-Хаукал, Ібн-Фадлан, Ібн-Даста та ін.), які подають відомості про Русь IX—X ст.: нарешті, пам'ятки західноєвропейські — німецькі, французькі, англійські, угорські та інші хроніки, які подають окремі звістки і факти. Віддуки стосунків між варягами й Київською державою збереглися в скандинавських та ісландських сагах — епічних піснях про варязьких вікінгів та інші пригоди.

Пам'ятки юридичні: договори Русі з греками X ст., закондатний збірник «Руська Правда» XI—XII ст., що збереглися в складі літописів; церковні устава Володимира Великого й Ярослава Мудрого, деякі грамоти, листи, що теж збереглися переважно в складі літописів, доповнюють собою обсяг писаних джерел найстарішої доби нашої історії.

Уже на початку XIX ст. деякими з дослідників було звернуто увагу на те, що чимало джерел для нашої початкової історії зберігає в собі таки наша земля, де по могилах, курганах, по городищах

переховується чимало пам'яток старого життя. Одним з піонерів української та й загальнослов'янської археології був поляк Адам Чарноцький (Доленга-Ходаковський), котрий звернув особливу увагу на кургани. Випадкові знахідки, а пізніше й спеціальні розкопи (вже на початку XIX ст. почали робити розкопи в садибах Десятинної церкви й св. Софії у Києві) ствердили, що, як влучно висловився один учений, «розсіпані по нашій землі курганні старожитності переховують в собі справжню, дійсну колиску нашого народного життя». Та наукою зробилася археологія лише в останній чверті XIX ст., коли на чолі дослідів старожитностей українських став великий наш учений проф. В. Антонович, справжній батько української археології. Спільними силами українських, російських, польських і чеських дослідників удалось дуже багато зробити для з'ясування, на основі археологічних даних початкової історії східного слов'янства взагалі й українського народу спеціально. Особливо важливі досягнення археології на полі дослідів зміни різних народностей на нашій території перед появою слов'ян і вже в часі слов'янського на ній розселення, про поширення варязьких осад, про різні варіанти культурного типу українських племен. Про це докладніше буде мова в дальших розділах.

Нарешті на поміч історії прийшла ще й філологія — дослідження мови, яка зберігає в собі сліди історичного життя народу, що нею говорить, стадій його культурного розвитку і його, так би мовити, історичної пам'яті, яка позначилася в назвах річок, озер, гір, лісів, різних урочищ. Особливо велику прислугу історії принесли досліді мови в працях російського вченого Шахматова й цілої плеяди його учнів, серед яких було немало й українців.

Так, спільними силами історії, археології й мовознавства удалося науці підняти край тієї густої завіси, яка скривала від нас життя наших далеких предків, удалося потроху розсіяти не тільки пільму минулого, але й той туман легенд і фантастичних уявлень, які залишили нам минулі часи, коли наука з її критичними методами перебувала ще в сповитку.

Л І Т Е Р А Т У Р А

Грушевський М. Звичайна схема «русської історії» й справа раціонального укладу історії східного славянства. Сборникъ статей по славяновѣдѣнію». Т. I. Петербургъ, 1904. Д о г о ш е н к о D. Die Namen Ruß, Russland, Ukraine in ihrer historischen und gegenwartigen Bedeutung, «Записки Українського Наукового Інституту в Берліні». Т. III, 1931. Барвінський Б. Звідки пішло ім'я Україна. Відень, 1916. Томашівський Ст. Українська історія. I. Старинні віки. Львів, 1919. Клепатський П. Огляд джерел до історії України. Кам'янець на Поділля, 1921. Багалій Д. Нарис української історіографії. Т. I. Літописи. К., 1923. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. К., 1912, екскурс: Найдавніша літопись. Грушевський М. Історія української літератури. Т. III. Львів, 1923. Шахматовъ А. Розысканія о древнѣйшихъ рус-

скихъ лѣтописныхъ сводахъ. Петербургъ, 1908. Шахматовъ А. Несторъ-Лѣтописецъ. «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка». Т. 117—118. Львів, 1913. Приселковъ М. Несторъ-Лѣтописецъ. Петербургъ, 1923. Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської Літописі // «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка». Т. 41. Львів, 1901. Истринъ В. Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славяно-русскомъ переводѣ. Т. 2. Петербургъ, 1920—1922. Перфецький Е. Перемишльський Літопис першої редакції, як частина хроніки Яна Длугоша // «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка». Т. 147—149. Львів, 1927—28. Перфецький Е. Русскіе лѣтописные своды и ихъ взаимоотношенія. Братислава, 1922. Грушевський М. Виїмки з джерел до історії України-Руси до половини XI віку. Львів, 1895. Лященко А. Сага про Олафа Тригвасона й літописне оповідання про Ольгу. «Україна». 1926, Кн. 4. Лотоцький Ол. Українські джерела церковного права. Варшава, 1931. Лященко Р. Лекції по історії українського права. Ч. I. Княжа доба. Прага, 1923.

III

ПРИРОДА УКРАЇНИ ЯК ФАКТОР ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ.

ПЕРЕДІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЛІ.

ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОГО ЧОРНОМОР'Я І КОЧІВНИКИ.

РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН У СХІДНІЙ ЄВРОПІ.

ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.

ВАРЯГИ ТА ЇХ УЧАСТЬ В ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Наш огляд українського історичного процесу почнемо від короткого огляду території, на якій цей процес відбувався. Вплив природи краю на зародження і розвиток в ньому історичного життя віддавна вже вважається за аксіому історичної науки. Як влучно висловився російський історик Ключевський, сила, яка держить в своїх руках коліску кожного народу, це є природа його землі. Отже, придивимось до природи тої землі, на якій оселились предки українського народу й на якій і досі майже на тих самих місцях живуть і нащадки.

Як ми далі побачимо, український народ є автохтоном на своїй землі. Се значить, що український народ живе на тій самій території, яку здобув на початках свого розселення в Східній Європі, дуже мало уступивши з цієї території чужим народам, а те, що він здобував, було продуктом колонізації порожніх, незаселених просторів, з яких не було потреби когось усувати та проганяти. Отже, український народ був не завойовник, лише мирний колонізатор. Сьогодні етнографічна українська територія майже в цілості співпадає з географічною. На заході вона трохи переступає за Карпати, на півночі йде більш-менш вздовж поріччя Прип'яті, Десни, Сейму, на південнім заході йде понад Прутом до нижнього Дунаю, з півдня обмежує її Чорне море, зате на сході губиться вона серед мішаного населення Воронежчини й Донщини, а на південнім сході в басейні Кубані досягає Кавказьких гір.

Взагалі можна сказати, ціле географічне положення України определяється Чорним морем, яке служить географічною, політичною й господарською основою української землі. Сюди пливають всі українські річки, і тільки невеличкий крайчик української території на північній заході належить через Сян і Буг до Балтійської системи.

Система річок на території України мала величезний вплив на народне життя, на формування української народності й держави.

Головна артерія України — це Дніпро, що збирає води з широких просторів і сполучається через свої допливи з басейном Зах. Двини, Зах. Бугу, Німану, Оки й Донця. Середнє Подніпров'я було, як побачимо, праявничиною українського народу. Важливе значення мав і Дністер, яким можна було дістатися з західноукраїнських земель до Чорного моря. Уздовж більших річок, як головних торговельних шляхів, скупчувалось населення краю. Тут виникали перші торговельні осередки-міста. Населення, що розміщувалось далі од річок, залишалось при хліборобстві й лісових промислах, але тягло до річок, де знаходило пункти для збуту своїх продуктів. Маючи великий вплив на народногосподарське життя, річки мали і велике значення політичне. За розміщенням населення по басейнах річок ішов і політичний поділ краю. По річках укладались політичні області землі, і літописець ясно вказує нам гідрографічну основу найстаршого поділу України на племінні землі, позначаючи, понад якою річкою жило кожне з цих племен. Але замкнутість Чорного моря й залежність його від тої сили, що володіла його воротами — Босфором і Гелеспонтом — мала некорисні наслідки для дальшого розвитку українського життя, ставлячи українську торгівлю в залежність від Візантії, а потім від Туреччини.

Ще більш некорисним для цього життя було сусідство на південнім сході з одкритим степом, що віддавна служив прямою дорогою для руху азійських орд в напрямку на захід. У зв'язку з геологічною будовою краю, на якій не будемо тут зупинятися, українська територія поділяється на дві основні смуги щодо ґрунту: лісову й степову з переходовими середніми смугами; границя лісової смуги йде в меридіальному напрямку приблизно по Сейму, Десні, доходить до Києва, далі понад Ірпенем до Верхньої Случі й Горині. Лісова смуга має малородючий ґрунт і менш здатна до хліборобства, зате придатна до різних лісових промислів. Південна степова смуга має розкішний чорнозем, найліпший в Європі, але, відкрита зі сходу, вона не давала умов для спокійної хліборобської праці. Майже ціла українська історія наповнена боротьбою за опанування степом. Замкнена на заході Карпатами й сусідством з осілими народами, вся експансія українського народу, увесь його колонізаційний розмах був звернений на схід і на південний схід; але у своїм розгоні український колонізаційний рух натикався на опір кочових орд, мусив не раз подаватися назад, відпливати до більш захищеної лісової смуги. Тільки в кінці XVIII ст. закінчилася ота боротьба зі степом, і український плуг міг спокійно приступити до розорювання розкішної цілини в надчорноморських просторах.

У цій боротьбі українського плуга й меча за опанування степом і за установлення на ньому хліборобської культури, боротьбі, що переходила різні стадії оборони й наступу, дехто з новіших українських істориків додає одну з провідних ідей української історії й заслугу українського народу перед європейською цивілізацією.

Предки нинішніх українців оселилися на території, яка вже мала за собою давню історію, а її населення перебувало в зв'язку з культурними народами старовинного світу. Сліди перебування людини на території України збереглися з найстаршої доби існування людини взагалі — з часів палеоліту (старакам'яної доби). По всій Україні розкидано селища людини доби пізнього палеоліту. З цих селищ, де знайдено знаряддя з кремня й з кістки мамонта (деякі з них дуже штучно орнаментовані), найбільш досліджені: в Києві на Подолі, в с. Мізені над Десною (близько Новгород-Сіверського), в с. Гонцях (Лубенського повіту на Полтавщині), біля Кривого Рогу на Запоріжжі. Доба неоліту (ново-кам'яної доби) залишила нам велику силу пам'яток, які знаходимо по всій території України. Особливо багато їх в околицях Києва і взагалі понад Дніпром. Від містечка Трипілля на Дніпрі на захід до Карпат і до нижнього Дунаю тягнуться сліди життя людини в добу неоліту, й ціла культура цієї доби здобула в науці назву «Трипільської культури». В цю добу бачимо значний розвиток гончарної майстерності, бачимо дуже вибагливої форми посуд і кольорову орнаментацию на керамічних виробках. Появляється вже культ небіжчиків і форми похорону зі скорченими кістками, частенько поспані червоною охрою на ознаку жалоби. Могил з такою формою похорону знаходимо велику силу від Кубані до Бессарабії. В південній Волині й на Поділлі небіжчиків клали на поверхню землі й зверху насипали могилу. В Галичині ховали в кам'яних скринях, зложених з кам'яних плит. Разом з небіжчиком клали посуд і кам'яне знаряддя. Пізніше, а може й одночасно, починається спалювання мерців. Останками такого похорону є урни з попелом, знайдені на Поліссі, на Волині й на сході басейну Дінця.

Неоліт змінюється металічною культурою. Спочатку появляються мідні предмети — сокири та інші вироби, потім входить в ужиток бронза, далі залізо й срібло. Вже за найстарших часів ми бачимо цікаве перехрещування на території України різних культурних впливів: Дунайська культура дає нам зразки поліхромної кераміки з спіральним орнаментом: культура кавказька дає свої металеві вироби.

На початку першого тисячоліття перед Різдвом Христовим зустрічаємо перший історично відомий народ на українській території кімерійців, що належали до одного з тракійських племен. Могили кімерійських царів знайдено над Дністром. Пам'яткою кімерійців залишилися назви нинішньої Керченської протоки — Боспор Кімерійський. На зміну кімерійцям приходять коло VII ст. перед Різдвом скити, народ правдоподібно іранського походження. Бувши суворими кочівниками, скити прийняли в свою культуру елементи різних впливів: дунайського, кавказького, іранського й грецького. Про скитів оповідає нам докладно грецький історик IV ст. Геродот. Багато археологічного матеріалу для характеристики побуту скитів та їх культури дають нам могили скитських царів. Там знайдено між

іншим прекрасні срібні вазы грецького виробу з вирізьбленими сценами з життя скитів.

Майже одночасно з появою скитів в українських степах, себто коло VII ст., розпочинається колонізація греками північно-чорноморського побережжя. Метрополією грецьких колоній був з початку Мілет, пізніше висилають своїх колоністів Аteni. Грецьких колоністів приваблювали головню інтереси торгівлі з місцевим населенням. Можна думати, що спочатку засновувалися торговельні факторії, а вже згодом і постійні колонії. Найвизначнішими колоніями були Тіра (при гирлі Дністра); Ольвія (при гирлі Дніпра); Херсонес — в Криму біля теперішнього Севастополя; Теодозія; Пантікапея (теперішня Керч), що зробилася в IV — V ст. столицею Боспорського царства, яке обіймає Таврію, Крим, Тамань; Танаїс (при гирлі Дону); Фанагорія і цілий ряд інших, менш значних. Греки вивозили з своїх колоній до Еллади худобу, невольників, шкіри, мед, віск, солону рибу, натомість збували тубільцям матерії, одержу, вино, окраси й різні речі культурного побуту. Колоністи займалися не тільки торгівлею з своїми сусідами, але також самі бралися до хліборобства й виноградарства. Життя колоній в сусідстві з войовничими кочівниками було дуже тривожне й проходило в постійній боротьбі. В кінці II ст. перед Різдвом починається занепад грецьких колоній. Від греків ідуть до нас перші історичні відомості про природу й населення південної України.

Уже в IV ст. скитів починають витіснити споріднені з ними сармати, народ безперечно вже іранського походження. Їх панування в наших степах тяглося од IV — III ст. перед Різдвом до II ст. по Різду Христовому. Вони надовго полишили по собі назву для цілого нашого краю — Сарматії або Савроматії. Крім того, від них залишилося, як довів німецький учений Фасмер, близько 600 топографічних назв в південній Україні. На зміну савроматам появляються роксолани чи просто алани, так само кочівники, як і сармати: вони не знали хат, ні хліборобства, жили на возах, мали багато коней і рогатої худоби. Можна думати, що вони мали під своєю владою якась місцева хліборобське населення, з якого збирали данину.

Взагалі перші два віки по Різді виявляють присутність на різних частинах української території цілого ряду окремих племен і народів, звісних нам здебільшого лиш з самої назви, перехованої грецькими і римськими авторами, і в яких одні вчені вгадують тракійську галузь індоєвропейців, другі — кельтів, треті — германців. Певно лиш, що в кінці II або в початку III ст. по Різді германське плем'я готів, яке сиділо на півночі між Одрою й Вислою, рушає на південь, переходить через Полісся і в III ст. розселюється на півдні України від Дністра до Дунаю й до Карпат. Готи створили над Дніпром свою державу з осередком в місті Данпарштад, в якому дехто хоче бачити наш Київ. Відомий їх король Германарих. Готи в половині III ст. почали нападати на сусідні римські провінції на заході, і імператор Децій поліг року 251 в боротьбі з ними. Двадцять років пізніше римляни мусили уступити їм Дакію — теперішню Румунію. В поло-

вині IV ст. готи прийняли християнство. Та вже в тому ж IV ст. починається зі сходу рух гуннів, народу урало-алтайського або турко-фінно-монгольського походження. Близько 370 р. гунни знищили аланів і кинулись на готів (остроготів — східних готів), розбили їх і потиснули за Дунай. Лиш невелика частина готів залишилася в Криму і Тамані й протрималась там дуже довго. Дехто думає, що це готи заснували Таматарху, пізнішу українську колонію Тмутаракань. «Красних дів готських» згадує автор «Слова о полку Ігоря» ще в кінці XII ст.

Гунни довго не затримались на Україні і в половині V ст. під проводом славнозвісного Аттила рушили на захід. Заснована Аттилою величезна держава за осередком на середньому Дунаї в теперішній Угорщині розпалася по його смерті (543).

На зміну гуннам приходять нові кочові орди: болгари, а за ними авари. Тюркська орда болгарів появилася в Європі вже в кінці V ст. Частина заснувала своє царство над Волгою (де тепер Казань), а друга частина вже в VI ст. пройшла аж на нижній Дунай й оселилася там в колишній римській провінції Мезії. Авари чи Обри, як зве їх наш найстаріший літопис, засновують в другій половині VI ст. свою державу в середньодунайській рівнині (тепер Угорщина), звідки нападають на Візантійські області та на інших сусідів.

З поза цього калейдоскопу різних народів, які пересуваються через нашу територію, починає близько VI ст. визирати обличчя слов'ян, безпосередніх предків українського народу.

Уже з цього короткого перегляду передслов'янського населення України можна бачити, що територія, на якій застає історія в VI ст. слов'ян, являла собою терен перехрещування культурних і політичних впливів між Сходом і Заходом та зберігала в собі наверствовання різних культур. Вона мала всі дані для того, щоб розвивати у себе багату культуру, яка згодом мусила дати цікавий образ синтези обох цих впливів, змодифікованих на суто слов'янському ґрунті. Та, власне, отой відкритий характер землі в сусідстві з кочовим азійським степом, як побачимо далі, не дав розгорнутись оцій культурі в усю широчінь, адсорбуючи всі сили українського народу на боротьбу зі степом, на необхідну самооборону.

Та все ж ми мусимо констатувати той безперечний факт, що Київська Русь, як влучно каже російський вчений Ростовцев, «держала в спадщину по своїх попередниках усі риси, характеристичні для держав, що повстали на її території в класичну добу її добу переселення народів: їх військовий і комерційний характер, їх стремління наблизитись, скільки можна, до Чорного моря, їх орієнтацію на південь і схід, але не на північ і захід. Як культура скитів і сарматів, як культура готів, так само й київська цивілізація є південною цивілізацією, просякнутою східними елементами».

Для ясності зазначу, що «схід» у відношенні до Київської держави означав головню впливи арабські й хазарські, що ж стосується Візантії, то треба пам'ятати, що це була найкультурніша держава тогочасного світу. Звичайно Візантію вважали за синонім застою й закостенілості старих культурних форм, і лише в останні часи

ближче ознайомлення з візантійською історією привело вчених до переконання, що саме доба, коли Русь найбільше підлягала візантійським впливам, була добою не тільки великого розквіту політичної могутності Візантійської імперії (панування македонської династії, 867—1081 роки). Як зазначає Charles Diehl в своїй „Histoire de l'empire byzantin“, розквіту політичної могутності, розвитку індустрії й комерції цієї доби відповідав подібний же розквіт і життя інтелектуального. У відновленому університеті Царгороду, під активним протекторатом цесарів, видатні вчені викладали філософію, риторичку й різні знання; біля їх кафедр тиснулися учні з усіх країв візантійського й арабського сходу. Спираючись на новознайдені пам'ятки античної культури, покінчивши з іконоборською кризою, відбувається ренесанс на всіх полях людської мислі...

І ось до цього багатого джерела культури, яка саме в той час переживала свій ренесанс,— в області релігійно-філософської думки, в області науки, письменства, мистецтва,— до цього джерела доторкається наша молода Київська Русь і припадає до нього жадібними устами; її здоровий, юний організм легко засвоює елементи цієї культури, але не скоряється їй рабськи, він перетворює, модифікує її на своїм власнім ґрунті, і вже в XI ст. витворюються у Києві такі форми життя і такі інтереси, які дозволяють вважати столицю молодій руській державі за один з найкультурніших осередків тодішньої Європи. Це нам треба з'ясувати, поки ми перейдемо до огляду початків українсько-русської держави з її осередком в Києві.

Поява слов'ян у східній Європі, їх первісне розселення, питання про слов'янську прабатьківщину й початок племінної диференціації — все це питання, ще досі не вирішені наукою остаточно. Наш найстаріший літопис виводив усіх слов'ян з-над Дунаю: «по мнозих же временах сіли суть словени по Дунаєві, кде єсть нині Угорська Земля і Болгарская. От тіж же словен розідошася по землі і прозвашася імени своїми». Однак вже в перших десятиліттях XIX ст. вчені звернули увагу на те, що в басейні, наприклад, Волги, зовсім нема слов'янських географічних назв, а що найбільше тих назв якраз в Галичині та на Волині, і що звідти вони йдуть до Дніпра. Отже, на довгий час установився був погляд, що прабатьківщиною слов'ян в Європі була область Карпат; звідси вони, мовляв, розійшлися в усі сторони. Предки східних слов'ян сиділи тут аж до VII ст., коли вони рушили звідти на схід і на північний схід. Так, наприклад, уявляв собі початкове розселення слов'ян російський вчений К л ю ч е в с ь к и й.

Та новіші досліді, оперті на комбінованих даних археології й філології, представляють справу інакше. Чеський вчений Н і д е р л е вважає, що передісторичну колицку слов'ян треба шукати в землях від середньої Вісли на схід до Дніпра й басейну Десни, від пасма гір Карпатських на північ до Могилева білоруського. Отже, слов'яни сиділи, на думку Нідерле, головню на тих землях, де тепер живуть білоруси. Східна частина цього простору: басейн Прип'яті, середнього Дніпра й Десни є прабатьківщиною руських або східних

слов'ян. З усіх слов'янських народів найбільшими автохтонами є, як думає Нідерле, білоруси й українці.

Грушевський трохи інакше зазначає межі первісного розселення слов'ян у Європі. Він думає, що вони сиділи на просторі від Карпатського підгір'я до Алаунської (Валдайської) височини, в області середнього й верхнього Дніпра та в області між Віслою й Німаном. Відповідно до того прабатьківщина українців лежала би в південно-східній частині цієї території — на поріччю середнього Дніпра.

Колонізація українська йшла на захід і на південь. До думки Грушевського більш-менш прилучається й Багалій, підкреслюючи, що природні умови України й її географічне положення сприяли тому, що вона могла бути територією первісного розселення слов'ян.

Нові погляди розвинув у питанні про слов'янську прабатьківщину Шахматов. Він уважав, що слов'яни були відрізані від середземноморської культури й знайомилися з нею за посередництвом германських племен. Якби слов'яни жили споконвіку на Наддніпрянщині, то через Чорне море прилучились би швидше до середземноморської культури. Тим часом посередниками у них були германці, і на доказ того Шахматов старається довести, що такі назви, як Дунай, Волохи, Бескиди, — германського походження, та що, наприклад, слов'яни не мали своєї назви на означення дерева «бук», а взяли у германців («boka»); отже, думає він, на слов'янській прабатьківщині бук не ріс, значить, слов'яни жили первісно на схід від лінії Кенігсберг-Одеса, далі якої на схід бук не росте. На підставі цих та інших міркувань Шахматов уважав, що прабатьківщиною слов'ян був басейн Західної Двини. На південь від них сиділи готи, а коли готи рушили на південь, то слов'яни посунули на Надвіслянщину й звідти вже розійшлися на всі сторони й поділилися на три основні групи: слов'ян західних, східних і південних. В антах, народі, що його часто згадують візантійські джерела VI ст., Шахматов, так само, як і Грушевський, бачив безпосередніх предків українців.

Шахматов, як і більшість інших учених, визнавав існування спільноруської, або праруської, племінної сім'ї, переходової від праслов'янської сім'ї до окремих слов'янських народів. В останні часи дехто з дослідників української мови, головню проф. Ст. Смаль-Стоцький, відкидають існування праруської мови, а значить, і праруської сім'ї східних слов'ян; на їх думку, предки українців виділилися безпосередньо з праслов'янської сім'ї. В своїх доказах вони спираються на існування певних явищ в історії розвитку старої української мови, які, на їх думку, свідчать, що головні характеристичні риси української мови, які відрізняють її від мови великоруської, ми зустрічаємо вже в перших пам'ятках нашого письменства, і що цілий ряд основних звукових явищ української мови наближує її більш до сербської, ніж до великоруської мови. Цей погляд на походження українців безпосередньо від праслов'янської сім'ї, безпосередньої праруської групи, ще не здобув собі загального признання в українській історичній науці.

Слов'ян (під назвою венедрів) згадує вже грецький письменник Птоломей у I ст., так само й римські письменники Пліній і Тацит. Готський історик Йордан та Візантійський Прокопій VI ст. вже розрізняють слов'ян і антів як два споріднені, але окремі народи, причім анти мешкали на північ від Чорного моря. Наш найстаріший літопис дає таку картину розселення слов'ян у східній Європі в IX ст. На самій півночі коло озера Ільменя сиділи словени, на південь од них, між Чудським озером і верхнім бігом Волги і Дніпра сиділи кривичі; над верхньою Двиною — полочани. В басейні верхньої Оки сиділи в'ятичі, на південний захід од них, над середнім Дніпром і Сожем — радимичі, на захід од останніх і на північ од Прип'яті, в Поліссі сиділи дреговичі. Це все племена, які пізніше склали два великі слов'янські народи: великоруський і білоруський. Тепер, ідучи далі на південь, бачимо за літописом племена, які склали південну або українську групу. Се були: між річками Горинню, Прип'яттю і Дніпром, з півдня омежовані Тетеревом, сиділи деревляни. На південь од них в теперішній Київщині — поляни. На лівім березі Дніпра, в басейні Десни і лівих допливів середнього Дніпра — сіверяни. Між Дністром та Бугом сиділи уличі, між Дністром та Прутом, на південний захід од Уличів — тиверці, що сягали своїми осадами аж до моря. В теперішній Галичині літопис уміщує хорватів, доволі неясне плем'я: одні вчені зараховують їх до руської групи, другі (як Нідерле) вважають за останок великого колись слов'янського племені, що сиділо на північ од Карпат і в більшій своїй частині вимандрувало на південь. Шахматов думає, що хорвати були не руське, а західнослов'янське плем'я. Нарешті, над верхнім Західним Бугом сиділи дуліби, або волин'яни.

Археологічні дані підтверджують те, що подає нам літопис про розселення східнослов'янських племен. Як каже видатний російський археолог Спіцин, в руських старожитностях зустрічаємо стільки ж археологічних типів і районів, скільки літопис подає племен. Географічне положення цих районів відповідає вказівкам літопису про місце розселення кожного окремого племені.

Навіть більше: на основі археологічних даних всі руські (або східнослов'янські, якщо хочемо правильніше висловитись) племена можна звести до трьох груп, з яких кожна уявляє собою певну цілість під культурним оглядом: 1) першу групу склали б новгородські словени й кривичі; 2) до другої належали б радимичі, в'ятичі й сіверяни; 3) до третьої — волин'яни, деревляни, поляни й дреговичі.

Трохи інакше уявляє собі цей поділ на три групи Шахматов, що спирається головню на лінгвістичні дані. Він до першої великоруської групи зараховує словенів, східну частину кривичів, в'ятичів і східну частину степових племен, яких не називає літопис; білоруську групу складають дреговичі, радимичі, частина кривичів і частина східних степових племен; нарешті малоруська (пізніше українська) група поглинула в себе полян, сіверян, деревлян, волин'ян, уличів і хорватів. Говорячи про руські племена, названі в літописі, треба мати на

увазі, що літописець згадує далеко не про всі племена східнослов'янської групи. Тим часом цілий ряд посередніх і безпосередніх вказівок свідчить, що в басейні Дону існувало в IX — X ст. слов'янське населення, котре пізніше, під натиском печенігів відступило, може бути, на північ і влилось в інші слов'янські племена й засимілювалося з ними. Частина цих степових, невідомих нам по імені східних слов'ян, думає Шахматов, злилась з великорусами, частина з білорусами.

Але в окремі східнослов'янські племена ще перед X ст. увійшли як інгредієнт не тільки східнослов'янські елементи, злилися з ними і вплинули на сформування окремих племен також деякі західнослов'янські, ляхітські або пізніше польські елементи. Пам'ять про це збереглася аж до XI ст., коли літописець записав це в формі легенди. А саме, літописець записав буквально: «Радимичі бо і Вятичі от Ляхов. Бяста бо два брата в Лясіх: Радим, а другий Вятко, і пришедше сідоста Радим на Сою, і прозвашася Радимичі, а Вятко сіде с родом своїм по Оці, от него же прозвашася Вятичі».

Спираючись не тільки на літописну традицію, але й на цілий ряд лінгвістичних даних, вчені приймають дійсно ляске походження радимичів і в'ятичів: під впливом натиску аварів з заходу в VI і VII ст. ці лясські племена посунули просто на схід і врізались клином понад Прип'яттю й далі в групу східнослов'янського населення. Протягом ближчих століть, однак, вони засимілювалися з ними; частина увійшла в склад білоруської групи як радимичі, друга ж, в'ятичі, злилась з білорусами й великорусами. Слід ляхізму ще й досі можна бачити в деяких особливостях білоруської мови.

Однак ледве чи можна уявляти собі процес диференціації східного слов'янства, процес формування окремих племен і об'єднання їх в окремі групи, котрі пізніше перетворилися в три руські народності, ледве чи можна, кажу, уявляти собі, що цей процес вже закінчився тоді, коли літописець в XI ст. давав свій знаменитий огляд етнографії східного слов'янства. Цей процес затягнувся ще принаймні на два століття, й на його розвиток впливав цілий ряд факторів; передовсім фактор географічно-економічний, що зближував окремі племена, хоча б вони належали до різних груп; так само фактор політичний — об'єднання різних племен в одній державі, що постала в Києві, а потім по розпаді цієї держави й зформуванні кількох окремих князівств, розділ на окремі «землі» — князівства; нарешті відіграло роль сусідство з чужими народами й засимілювання окремими руськими племенами, чи цілими групами руських племен, чужих етнічних елементів.

Звернемо спочатку увагу на цей останній фактор, на сусідів східного слов'янства. Про цих сусідів так само говорить літописець, котрий, властиво, дає нам етнографічний огляд не лише самого східного слов'янства, але й цілої східної Європи.

Як уже згадувалося, предки сучасних українців одідичили Наддністрянщину й Наддніпрянщину безпосередньо після готів, які вимандрували на південь і на південний захід. По готах полишилися пам'ятки лише в назвах річок, знов же такі одідичених готами од

колишнього іранського населення — сарматів і аланів. Може знайшли вони малі рештки й готської людності, які не відіграли ніякої помітної ролі в сформуванні східнослов'янського типу.

У VI — VII ст. в басейнах нижньої Волги й Дону постала держава тюркського народу — хазарів. Ця держава досягла в VIII — IX ст. великої політичної могутності й культурного та економічного розвитку. Вона підбила собі східну слов'янську людність над Доном; її зверхність мусила визнати сіверяни, поляни, в'ятичі й радимичі. Через хазар східнослов'янські племена вступали в торговельний і культурний зв'язок зі Сходом, з персами та арабами. Але головна вага хазарської держави для наших предків полягала в тім, що вона протягом кількох століть служила для них оборонним валом проти натиску кочових азійських орд. Під захистом цього валу східнослов'янські племена встигли уложити свій громадський побут, скласти державну організацію. Тоді вони в X ст. зруйнували Хазарську державу, щоб відкрити собі безпосередній шлях на багатий схід. Але разом із тим вони відкрили шлях і кочовикам на південноруські степи, і це, як побачимо, мало свої фатальні наслідки для цілого східного слов'янства. В X ст. появляються в степах печеніги; в XI ст. приходять половці. Під їх натиском слов'янська колонізація Подоння й Наддніпрянщини мусить податися назад на північ. Русь, що сиділа в X ст. над Азовським морем, що мала свою колонію аж на Кубані, — це так зв. Тмутаракань, — в кінці XI ст. боронить свої границі вже близько самого Києва й Переяслава.

Степові кочівники утруднюють зносини й з Візантією та її колоніями на північному березі Чорного моря, які є залишками широкої античної колонізації північної Чорноморщини, про яку сказано вище.

З півночі й зі сходу східнослов'янські племена були оточені цілим пасмом фінських племен. Але про цих фінських сусідів говорити не будемо, бо для східнослов'янського півдня, для будучої України вони значення не мали, хоч мали велике значення в сформуванні і в діях великоруського народу.

На північному заході східнослов'янські племена мали своїми сусідами племена литовські. Найближче межували литовці з білорусами. До українського племені прилягали безпосередньо ятв'яги, що жили в басейні лівих допливів Прип'яті. На очах історії вже в XII — XIII ст. вони впали жертвою експансії української держави, були частиною знищені, частиною засимілювані.

На заході, майже по тій самій етнографічній лінії, що ділить сьогодні українців і поляків, мали наші предки сусідами лясські, або польські, племена. Є всі дані твердити, що тут етнографічна границя протягом історичних часів посунулася на схід, на некористь українського народу. Те саме можна сказати більш-менш і про українсько-словацьке пограниччя в межах сьогоднішньої Підкарпатської Русі. За Карпатами мадяри, або угри, які прийшли туди в кінці IX ст., знайшли вже руські осадки. Але на полі відносин політичних взаємини з мадярською державою починають відігравати роль аж в XI ст.

На південнім заході українська людність стикається з волохами. Тут, можна сказати, українська етнографічна територія зазнала втрат. Протягом майже тисячоліття українсько-волоських історичних взаємин етнографічна межа тут не раз подавалася то на схід, то на захід внаслідок обставин політичного життя. Але в X — XI ст. майже ціла теперішня Бессарабія належала до політичної системи Київської держави, од якої перейшла в спадщину до держави Галицько-Волинської XII — XIII ст. Треба думати, що під оглядом етнографічним це так зване тоді «Пониззя» належало до східнослов'янського світу, як область тиверців, що сиділи, як каже літописець, «по Бугу і по Дністру і присідаю к Дуняєві оли до моря».

Але були іще сусіди, які хоч і не межували безпосередньо з слов'янськими племенами, які тільки невеликими колоніями осідали серед безкінечних просторів східноєвропейської рівнини, але саме цим сусідам довелося відіграти роль зав'яз, роль цементу, яким скріплено в одно ціле окремі руські племена, й звести їх в одну політичну систему, в одну державу. Я розумію варягів або норманнів. Вони ж, як можна думати, надали отій державі й збитий у ній масі східнослов'янських племен одне спільне ім'я, яке залишилося навіки. Це ім'я — Русь.

Варязьке питання, себто питання про роль варягів, або норманнів, у генезі Руської держави належить до найспірніших питань історії східної Європи. Воно має за собою більше як столітню історію й величезну літературу. І досі вчені сперечаються над цим питанням, і їх суперечка то стихає, то розгорається з новою силою. Вихідним пунктом вченого спору являється знамените оповідання літопису про закликання варягів слов'янами і заложення ними держави в Новгороді, звідки вона, ця держава, скоро перенесла свій осередок до Києва.

Наведемо це класичне оповідання: під 859 р., записує літописець, що «приходили з-за моря варяги і брали дань од Чуді, Слован, Мерян, Весі й Кривичів». Поясню, що Чудь, Меря і Весь — то фінські племена в близькій сусідстві з Новгородом. А під 862 р. стоїть буквально «ізгнаша (славяне) Варяги за море, і не даша їм дані, і почаша сами в собі володіти, і не бі в них правди, і воста род на род; і биша усобиці в них, і воевати сами на ся почаша і ркоша: поїщем сами в собі князя, іже би полоділ нами і рядил по ряду.— Ідоша за море к Варягом, к Руси, аще бо звачуть ті Варяги Русь, яко се друзії зовуться Свеє, друзії же Урмани, Аньгяне, инії і Готе; тако і сі Ркоша Руси Чудь, Словени, Кривичі і всі: земля наша велика і обильна, а наряда в ней ніт; да пойдете княжити і володіти нами. І зібрашася три брата с роди своїми і пояша по собі всю Русь і придоша к словенам первіє, і срубшаша город Ладогу і сіде старійший в Ладозі Рюрик, а другий Синеус на Білоозері, а третій Трувор в Ізборьскі. І от тіх Варяг прозвася Руская Земля».

Хто ж були перш за все варяги? Не підлягає ніякому сумніву, що це заїди, батьківщиною яких була Скандинавія, ближче кажучи — Швеція. Вже в кінці VIII ст., можна думати, почалися зв'язки між Швецією й хазарами, в першій лінії торговельні. Посередньою стан-

цією в мандрівках скандинавів на східне побережжя Балтійського моря й далі був острів Готланд. Шведський учений Арне в своїй монографії „La Suède et l'orient“, що появилася 1914 р. в Упсалі, дає нам послідовний образ розвитку зносин між Скандинавією й східноєвропейським світом. Вказуючи на величезні знахідки арабських монет на острові Готланді (їх знайдено в такій кількості, як ніде в Європі і навіть Азії, а саме 280 скарбів з 20 тисячами монет) і стежачи за знахідками з другого боку предметів скандинавського виробу на території Великої Русі й України, Арне приходить до висновку, що скандинави відкрили спершу шляхи по Волзі до Каспійського моря, і це сталося коло 800 р., а потім вже відкрили і шлях по Дніпрі, знаменитий шлях «изъ варягъ въ греки».

Варяги спочатку селилися невеликими колоніями в торговельних центрах, а пізніше виступали як завойовники і як організатори державності серед західнослов'янських племен. Розуміється, не можна заперечити, що деякі, а може й всі східнослов'янські племена мали свою власну державну організацію з своїми місцевими династіями на чолі. Сліди цих місцевих династій задержались подекуди аж до XII ст. Але се була, видко, досить слабка організація і, як ми бачили, вона не могла охоронити деякі племена від залежності од хазарів. І ось виявляються серед цих племен варяги, скидають місцевих князьків, силою підбивають окремі племена під владу своїх конунгів і сформовують одну велику державу, на чолі якої стає варязька династія Рюрика. Такий смисл ролі варягів у сформуванні руської держави, і це не перечить смислу літописної легенди. Можна додати в цій легенді, занесеній у літопис — не забуваймо — яких двіста років після подій, бажання легалізувати початок пануючої в Києві династії, виставляючи його як акт добровільного закликання. Але це не грає історичної ролі. Ми знаємо з історії ряд аналогічних фактів заснування серед тубільного населення держав якраз тими ж самими скандинавами і в ту ж саму добу: в Нормандії, в Сицилії, нарешті в Англії. І там так само переможці скоро асимілювалися з переможеними і що найбільше — залишили свою династію, а подекуди й своє ім'я. Те саме було й у нас.

Але хто була ця Русь. Отут ми й підходимо до питання, яке викликало й досі ще викликає найбільше суперечок. За смислом літописного оповідання виходить, що Русь — це була племінна назва того скандинавського племені, що виселилося з своїми князями до східної слов'янщини. В однім місці літописець просто так і говорить: «сице бо тії звачуся Варязі Русь, яко се друзії зовуться свеє, друзі Урмани, Англяне, друзії Готе». Одначе ця вказівка літопису викликала якнайгарячіший спротив з боку цілого ряду російських і українських вчених. І ті, і другі немов добавали в цім питанні національної честі, щоб заперечити уявлення, ніби творцями й організаторами Руської держави були чужі заїди. Серед російської історіографії повстала ціла т. зв. антинорманська школа, яка всіма способами старалась довести, що Русь — це була назва місцевого слов'янського племені, може бути тих-таки полян. Антинорманісти готові були шукати цю Русь на півдні, коло Азовського моря, серед

поморських слов'ян на нижній Одрі й Лабі, аби лишень не в Скандинавії.

На таких же антинорманських позиціях стоїть і більшість українських вчених: Костомарів, Антонович, Грушевський, Багалій. Костомарів, наприклад, спробував виводити Русь з Литви...

Однак більшість учених, не тільки слов'янських, як Шахматов або Нідерле, але й чужих, стоїть на скандинавським походженні Русі, спираючись на ряд справді дуже поважних аргументів.

Головним і, на думку багатьох дослідників, рішачим доводом на користь норманської теорії служить те, що й досі «Руссю» („Rûotsi“) називають Швецію західні фінни. Цінним підтвердженням цієї теорії служать назви Дніпрових порогів, наведені у візантійського імператора Костянтина Порфирогенета в його праці, звісний під латинською назвою „De administrando imperio“. Оповідаючи тут про русів, як їдуть вони на одnodеревках-човнах (моноксилах) з Русі до Царгороду, перераховує він назви порогів по-слов'янськи й по-руськи. В слов'янських назвах ми можемо зараз же впізнати сьогоднішні українські назви порогів (наприклад: неясіт — ненаси-тець, вульніпрах — вільний поріг і т. д.), тим часом як «руські» назви мають скандинавський характер і можуть бути пояснені лише з старої шведської мови.

Далі маємо цілий ряд арабських і західноєвропейських письменників, з яких особливу вагу мають свідчення т. зв. «Бертинських анналі». Єпископ Пруденцій записав під роком 839 в цих анналах таку звістку: цього 839 р. прийшли до цисаря Людвика Побожного до Ингельгайму послы од візантійського цисаря Теофіла; разом з послыаи прислав Теофіл людей, qui se, id est gentem suam, Kros vocari dicebant, quos rex illozum, Chacanus vocabulo, ad se amitititae, sicut asserebant, causa dixerat“, себто: ці люди казали, що вони, себто їх народ, називаються Kros і що їх направив їх цар іменем Хакан для заключення приятні, як вони запевняли. Коли цисар Людвик розпитав їх докладніше, чога вони прибули до Царгороду, то зрозумів, що вони родом шведи: comperit eos gentis esse Sueonum. Щодо «Хакана», то пояснимо від себе, що такий був титул хазарського царя: хахан або ж каган. Відгуки цього титулу залишилися в Києві ще в XI ст., коли митрополит Іларіон писав своєю «Похвалу кагану», себто князю Володимирі Святому.

І в а н Д и а к о н з Венеції, оповідаючи про облогу Царгороду в 860 р. Руссю, називає її «норманськими племенами» (Normanorum gentes). Італієць Л і у т п р а н д К р е м о н с ь к и й в своїй праці 970 р. писав: gens quedam est sub aquilonis parte constituta, quam a qualitate corporis graeci vocont Rusios, nos vero a positione loci nominamus Nordmannos“. А в другому місці писав про „Rusios, quos alio nomine Nordmannos appellamus“. Нарешті С и м о н Л о г о ф е т в X ст., оповідаючи про напад Русі на Царгород в 941 р., казав про неї, що вона «з роду франків», себто взагалі західноєвропейців.

Цілий ряд арабських подорожніх і письменників, хоч і називає Русь норманнами, але відрізняє русів від слов'ян, і руські звичай

маює як окремі від слов'янських (Фергані, Ібн-Ростех, Гардізі, Ібн-Фолдан, Ібрагім-бен-Якуб, Масуді та ін.).

Імена князів, бояр, купців, які подає нам літопис, такі, як Рюрик, Трувор, Синоус, Олег, Ольга, Ігор, Якун, Аскольд, Свінелд, Рогнід, Асмуд, Фарлаф і т. д., — усі скандинавські. Залишилися сліди скандинавських впливів і в староруській культурі, в мові, праві, орнаментичі, в поезії.

Не можна не вірити словам західноєвропейських свідків IX — X ст., котрі в русах зараз же впізнавали шведів або норманнів. Яким же способом імя «Русь» перенеслося на цілу східнослов'янську племінну групу, яка ж була кількість, яка питома вага цих русів-скандинавів, коли вони змогли надати забарвлення великому комплексові племен зовсім іншої породи?

Шахматов здогадується, що в області новгородських слов'ян варяги заложили на початку IX ст., а може ще і в кінці VIII ст. такий політичний осередок, звідки вони могли поширювати своє панування на фінські та східнослов'янські племена. За такий осередок він уважає навіть не Новгород, а невелике тепер повітове місто Стару Русу; до цієї думки Шахматова прихильється також проф. Платонов. Потім засновується новий осередок в Новгороді, і в його заснуванні беруть участь не тільки варязькі, але й місцеві слов'янські елементи. Деякі з варязьких конунгів спускаються вниз по Дніпру й заснують своє князівство в Києві. На початку X ст. конунг Олег, що сидів у Новгороді, опановує Києвом і об'єднує під своєю владою і Київ, і Новгород. Постає нова держава, яка збирає до купи східнослов'янські землі.

Варязькі войовники, що прийшли на східнослов'янські землі, правдоподібно носили імення русів. Вони дуже скоро засимлювались з слов'янами, бо їх було небагато, а культура їх стояла мало чим вище од слов'янської. Вони мали лиш дух ініціативи, активності, жадобу панування, те, чога, може бути, якраз бракувало мирним слов'янським хліборобам, звіроловам, риболовам і торговельникам, і вони, ці руси, послужили дуже добрим цементом, щоб зв'язати окремі слов'янські племена в одну цілість, збити їх в одну державну організацію, розворушити їх і втягнути в міжнародний круговорот. Київ, де варяги-руси дуже влучно вгадали природний осередковий пункт і дуже важливу торговельну станцію, стає руським містом в першій лінії. Він передає своє ім'я цілій землі полян, а за нею усій південній групі східного слов'янства, що стає основою, так би мовити, Русі. А далі назва «Русь» переходить на всі інші східнослов'янські племена, взяті вкупі. Правда, на півночі, в Ростові й Суздалі ще довго будуть називати Руссю теперішню Україну, в першій мірі Київську землю, але назовні, в очах чужоземців назва «Русь» простягається на всі землі, які входять в склад Київської держави.

Варяги приходили на цю, відтепер руську землю, не тільки яко войовники, яко дружинники своїх конунгів. Вони являлись також як купці. Археологічні знахідки з X ст. вказують нам на досить значні варязькі колонії біля теперішнього Смоленська, на Московщині

в губерніях Володимирській та Ярославській, а окремі сліди перебування варягів знайдено в теперішній Новгородській області (де між іншим аж три місцевості мають назву Русь), в Псковській, Тверській, Ярославській, Костромській, Володимирській, Смоленській, Орловській, а у нас на Україні — коло Путівля на Курщині, на Чернігівщині, Волині, Полтавщині та на Катеринославщині. Не так давно викопано під самим Черніговом аж 80 могил варязьких воєнків-вікінгів. Вся зброя і всі предмети, знайдені біля кістяків у цих могилах, мають шведський тип, поширений в цілій області Балтійського моря.

Але процес асиміляції з місцевим слов'янським населенням ішов дуже швидко. В кінці XI ст. од варягів залишаються самі імена та літописні згадки, а в XII ст. варязьке походження династій і може деяких аристократичних родів стає уже просто історичним переказом. Отже, чисельно варязький елемент не був сильний; культурно, як уже було вище зазначено, він мало чим перевищував (і то хіба в початках) слов'янських туземців, а тому і дав скоро себе засимілювати слов'янській стихії. Так постала у Києві Українсько-Руська держава.

ЛІТЕРАТУРА

- Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. К., 1912.
Багалій Д. Нарис історії України на економічному ґрунті. Т. 1. Харків, 1928; Також див.: Томашівський Ст. Українська історія. 1. Львів, 1919; Про передісторичні часи // «Трипільська культура на Україні». К., 1926. Данилевич В. Археологічна минувшина Київщини. К., 1925.
Хвойка В. Древніє обитатели средняго Придніпровья. К., 1913.
Спицин А. Південно-руський неоліт // «Ювілейний збірник в честь Д. Багалія». К., 1927. Статті з археології в збірниках: «Київ та його околиця в історії і пам'ятках». К., 1926. 1. «Чернігів і північне Лівобережжя». К., 1928. Вовк Ф. Статті про палеолітичні знахідки у Києві в «Матеріалах до української етнології». Т. 1. Львів, 1905; Вовк Ф. Магдаленське майстерство на Україні // «Записки Наук. Т-ва імени Шевченка» Т. 45. Львів, 1902; Вовк Ф. Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині // Записки Українського Наукового Товариства. Т. IV. К., 1909; Пастернак Я. Коротка археологія Західноукраїнських земель «Богословія». Т. I—II. Львів, 1932. Ростовцев М. Эллинизм и иранство на югѣ Россіи. Петроград, 1918. Ростовцев М. Давноминуле нашого півдня. Петроград, 1916. Niderle L. Slovanské starozítности. Т. 1. Praha, 1919. Шахматовъ А. Древнѣшнія судьбы русскаго племени. Петроград, 1919. Спицынъ А. Розселеніе древнерусскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ // «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія». 1899. Кн. VIII. Мошинъ В. Варяго-русскій вопросъ, «Slavia», 1930, Т. X. Мошинъ В. Начало Руси. Норманы въ восточной Европѣ Byzantinoslavica. Praha, 1931. Т. III. 1932. Arne I. La Suède et l'Orient. Upsala, 1914. Смирнов П. Волзькій шлях і стародавні руси. К., 1928. Vasmer M. Wikingerspuren in Russland. „Sitzungsberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften“. Phil.-Hist. Klasse. Berlin, 1931. Пархоменко В. Початок історично-державного життя на Україні, К., 1925.

IV

ПЕРШІ КИЇВСЬКІ КНЯЗІ.

ОХРЕЩЕННЯ УКРАЇНИ-РУСІ.

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ І ЯРОСЛАВ МУДРИЙ.

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ. ПИТАННЯ ПРО ФОРМУ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ КИЇВСЬКОЇ РУСІ-УКРАЇНИ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

В останні часи дехто з українських учених — я маю головню на увазі проф. В. Пархоменка — почав усе дужче й дужче налягати на легендарності оповідання літопису про перших київських князів. Розуміється, щодо окремих епізодів, щодо особистих взаємин окремих князів між собою, то тут можливі різні умисні й неумисні ухили в бік легенди, в бік певних казкових уявлень. Але в цілому процес формування Руської держави в його фактичній основі, так, як він переказується в літописі, знаходить собі потвердження і в інших, головню, чужих джерелах. Отже, для надмірного скептицизму, на нашу думку, нема підстави. Мова може йти хіба що про подробиці, деталі. Та річ, розуміється, і не в цих фактичних подробицях — головне завдання історика полягає в тім, щоб вірно представити образ розвитку молодіт Руської держави і з'ясувати ті чинники соціально-економічного і політичного характеру, які були рушійними пружинами в процесі цього розвитку.

Уже в попереднім розділі мені довелося говорити про те, що поява варягів на середньому Дніпрі вплинула на зміну укладу тутешнього життя. Міста, розташовані над Дніпром і Десною, стають політичними центрами, і племенні інтереси відступають на другий план, даючи місце інтересам політичним, державним. На берегах Дніпра кладуться дуже легко основи слов'янської держави, бо елементи для неї були вже тут давно.

Осередком держави стає натурально Київ. Перші кроки цієї держави — рух на південь, походи на Царгород. Один з перших князів Олег (879—914) вже переходить в літописну традицію, як щасливий переможець у цих походах: від 911 р. маємо його договір з греками, де він вимовляє собі контрибуцію, право торгівлі без мита й установлює норми торговельних зносин Русі з греками. Руські купці, прибуваючи до Царгорода, мали право залишатися там шість місяців і, вертаючись, діставали на дорогу потрібні припаси. Мешкати в Царгороді вони мусили на передмісті, в подвір'ї монастиря св. Мами. Входити до міста могли тільки партіями не більше 50 душ, без зброї і в супроводі грецьких урядовців. Договір установляв також форми судового процесу між русинами й греками, спеціальні приписи щодо корабельних пригод на морі, про спадщину померлих

на грецькій території руських купців і дозвіл русинам служити в імператорському війську. Ця умова має велику вагу для історії старого руського права, і тому вона викликала цілу наукову літературу.

Наступник Олега, князь Ігор (914—945) продовжує об'єднання руських племен і робить новий похід на Царгород (941 р.), але не такий щасливий, як Олегів. Наслідком походу була нова торговельна умова з р. 944. В ній установлялись свобода дипломатичних і торговельних зносин, заборонялися безчинства русинів на грецькій території (зупинялись, як і раніше, русини в монастирі св. Мами), обмежувалося закупом паволок (дорогих шовкових тканин) руськими купцями; були внесені статті про поворот рабів, що утікали від своїх панів, про підсудність русинів в часі побуту в Царгороді, про викуп полонених. Спеціальною постановою Русь зобов'язувалася не втручатись до справ Корсунської області в Криму. Дозволялася русинам вільно риболовля при гирлі Дніпра, але не вільно було там зимувати. Русь зобов'язувалася не пускати так званих чорних болгар на грецькі володіння. Договір мав бути ратифікований у Києві.

Часи Ігоря — то вже повна консолідація Київської держави. Під владою Ігоря — близько 20 «світлих князів руських», треба думати його намісників. В Новгороді сидів як намісник його власний син Святослав.

Візантійський імператор Костянтин Порфірогенет (913—959) залишив нам образ господарювання київського князя. В падолисті, каже він, руські князі виїздили з своїми дружинами до деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян, уличів та ін. Це було «полюддя», збирання данини. Цілу зиму швендяли, збирали данину в натураліях, вершили суд. В квітні вертались вже водою — Дніпром, Десною, Прип'яттю. В Києві споряджали каравани, щоб звести назбирані продукти до Царгорода.

Певна річ, відносини з Візантією не обмежувались війною або торгівлею. На Русь дуже скоро знаходять собі шлях і впливи візантійські культури. Вже жінка Ігоря, розумна й енергійна Ольга приймає християнство, заводить зносини з німецьким імператором Оттоном Великим, думаючи один час дістати собі єпископа з Заходу, нарешті їде сама до Царгорода (957 р.). Про цей її візит знаходимо докладні відомості у згаданого вже Костянтина Порфірогенета. По смерті Ігоря, вбитого деревлянами під час «полюддя», Ольга якийсь час (945—957) сама править державою. Вона являється прототипом пізніших гетьманш і полковниць козацької доби, які у відсутності своїх чоловіків правили краєм, видавали універсали і взагалі відігравали активну роль в політиці.

Син Ольги й Ігоря Святослав (957—972) був типовий варязький вікінг-завойовник. Сміливий і непосидячий, з лицарською вдачею, він ціле життя провів у війнах та походах, в здобуванні нових земель і нових торговельних шляхів та ринків. Своєю постаттю та обличчям, так, як його змалювали візантійці, Святослав зовсім нагадує пізніших загорізьких лицарів. Він закінчив об'єднання східнослов'янських племен в одній державі, підбивши в'ятичів, які до

того часу платили данину хазарам; поширив свою владу на фінські племена, що жили між верхньою Волгою й Окою; напав на вользьких болгар за Волгою й зруйнував їхню столицю Болгар (коло теперішньої Казані). Далі пішов на хазарів і здобув та зруйнував їхні головні міста Саркел над Доном й Ітіль (Білі Вежі) при гирлі Волги. Тепер безпосередній шлях на схід був відкритий, і можна було провадити з ним торговельні зносини без чужого посередництва, бо Хазарська держава впала. Одначе упадок цієї держави, що протягом трьохстолітнього свого існування служила заборолом проти натиску кочових орд зі сходу, мав для Русі свої негативні наслідки: вдержувати кочівників на величезнім степовім просторі між нижньою Волгою й Доном не було більше кому, і вже в кінці князювання самого Святослава появляються в наших степах печеніги, котрі нападають навіть на Київ і держать його якийсь час в тісній блокаді. Побивши хазарів, Святослав пішов на теперішню Кубань, погромив там ясів та касогів (черкесів) і укріпив своє панування на Тамані, де була стара грецька колонія Таматарха, звана в наших літописах Тмутараканню.

Тим часом візантійська дипломатія втягає Святослава в болгарські справи. Це була звичайна політика візантійців: нацьковувати одних варварів на других. 968 р. їде Святослав на дунайських болгарів. Він розбиває їх під Доростолом (Сілістрією) й опановує східною Болгарією.

Святослав готовий був залишитись назавжди в Болгарії, де він вибрав собі осідок в Переяславі (тепер Преслава коло Тульчі). Літопис переказує, що на заклик з Києва вертагись додому він відповів: «Хочу жити над Дунаєм. Тут середина моєї землі, сюди звозиться всяке добро: від греків шовкові матерії, золото, вино й всякі овочі, від чехів та угрів срібло й коні, з Русі йдуть міхи, віск, мед і невільники». Та не довелося йому всидіти в Болгарії. Його успіхи стривожили візантійців, і сам імператор Іоан Цимісхій (969—976) пішов вибавити небезпечного союзника з Болгарії. Почалася завзята боротьба. Святослав боровив не тільки свої завоювання, але й честь руської землі: літопис переказує, що він захоочує своїх вояків до бою словами: «Станьмо кріпко та не посоромим Землі Руської... краще лягти кістками, ніж попасти в полон, бо мертві сорому на мають». Проте не зміг Святослав вдержатися й вимовив собі почесний відворот додому, склавши з Іоаном Цимісхієм писану умову. Та при повороті коло Дніпрових порогів напали на нього печеніги, і войовничий князь знайшов тут собі кінець (972).

Після короткої усобиці між синами Святослава бере гору його син Володимир Великий (980—1015), знищивши попереду своїх братів Ярополка і Олега. Він такий самий войовник, як і його батько. Він продовжує закріплення своєї влади, стараючись досягти цього також зв'язком династичним, садовлячи своїх численних синів по важливіших містах в характері намісників. Прилученням од Польщі червешських міст: Перемішля, Белза, Червеня та ін. Володимир довершив об'єднання етнографічної території південної галузі східного слов'янства в одній державі.

Та головне діло Володимира — це прийняття християнства, яке за літописом датується 988 р. Охрещення Русі й організація церкви була фактом великої культурної ваги. З усього видно, що охрещення було підготовлене попередніми зв'язками й відбулося на Україні-Русі без великих труднощів, без рецидивів поганства, як це було на заході та й у північних володіннях самого Володимира, у Новгороді. Поганські вірування у східних слов'ян взагалі не вилилися у форму розвиненого культу; вони мали свою міфологію й своїх богів: Дажь-Бога або Хорса, Перуна, Стрибога, Сварога та цілий ряд інших. Але ці боги не мали ясного образу й строго розмежованих функцій. Не було у наших предків ні храмів, ні жерців, місце яких займали звичайні ворожбити чи знахарі. Невироблені й несформовані вірування легко уступали місце стрункій системі християнської віри.

Цілий ряд свідочств говорить нам, що християнська проповідь ішла не тільки з Візантії, але і з Риму. Є безперечні відомості про поширення християнства з дуже давніх часів у Криму й на теперішній Тамані. Протягом IX ст. християнство зробило в самому Києві значні успіхи, так що за часів Ігоря там вже була церква св. Ілії, а серед княжої дружини було немало християн, мабуть, головно варягів. Можна думати, що княгиня Ольга й її внук Ярополк (син Святослава) спробували нав'язати безпосередні зносини з Римом. Але Володимир вирішив справу на користь християнства грецького, з Візантії. Пізніше наші літописи старались замовчувати західно-християнські впливи й зв'язки. Про саме охрещення Володимира утворилася легенда, занесена до літопису. Вона оповідає, що Володимир, задумавши покинути поганство, довго вагався, яку б йому прийняти віру: чи магометанську, яку пропонували йому волзькі болгари, чи жидівську від хазарів, чи римську від німців, чи грецьку з Візантії. Він вислав своїх послів у різні сторони, щоб ті на місці побачили, чия віра краща. Вибір упав на Візантію. Але, не бажаючи, мовляв, упокорюватися Візантії, приймаючи від неї віру, Володимир пішов походом на Корсунь (Херсонес), що належав Візантії і, здобувши його, поставив умовою миру, щоб за нього було видано заміж візантійську царівну, сестру імператорів Василя й Костянтина. Цей шлюб потягнув за собою охрещення Володимира в Корсуні, а потім і охрещення Київської Русі. В основі цілої легенди лежать деякі імовірні факти, але хоча вона й називає Корсунь місцем охрещення Володимира, це напевно не відомо і є звістки, що цим місцем був Київ, а по другій версії — Васильків під Києвом. Ново-заснована руська церква опинилась в ієрархічній залежності від Царгорода. Вона дістала собі митрополита з греків і кілька десятків літ по тому митрополитами були виключно греки, що викликало, як побачимо, незадоволення з боку місцевих кругів. Було засновано кілька єпархій: у Києві, Чернігові, Переяславі, Турові, Білгороді, Володимирі, Тмутаракані. Однак справа з деякими з цих єпархій не ясна, як не зовсім ясна справа: чи київський єпископ дістав титул митрополита зразу ж, і де він спочатку мав резиденцію, в Києві чи в Переяславі. Окрім цих єпархій постали згодом єпархії у великоруських областях Київської держави у Новгороді й Ростові.

Відразу були принесені до Києва церковні книги в тодішній болгарській мові, яку розуміли в Києві, і тим положено початок роздвоєнню між мовою книжною й народною. Можна думати, що в організації української церкви взяло певну участь болгарське духовенство, яке мало своїм центром Охриду.

Християнізація Русі відкрила широко двері культурним впливам Візантії в усіх галузях життя; в сфері понять про державні й суспільні відносини, в сфері права; в сфері матеріальної культури: будівництва і всякого роду ремесел та мистецтва. Вже за Володимира Київ прикрашується палатами й церквами, будованими візантійськими майстрами, а на його площах ставляться мідяні статуї, вивезені з грецьких колоній в Криму. Вже в кінці князювання Володимира (він помер 1015 р.) Київ став багатим культурним містом, яке викликає подив чужоземних подорожніх, як, наприклад, у Тітмара Мерзебурзького, що, звідавши Київ у 1018 р., оповідає про 400 церков, 8 базарів і «несчисленну силу мешканців».

По смерті Володимира Великого (1015) наступила між його синами усобиця. Смісл цієї боротьби закритий для нас літописною легендою й церковною традицією, котрі глорифікували як мучеників двох синів Володимира, князів Бориса й Гліба, забитих їх старшим братом Святополком. Цей Святополк забив і третього свого брата Святослава й проголосив себе київським князем. Очевидно, у нього був план зібрати всю владу в своїх руках і не допустити поділу держави на уділи. Він цей план висловив у збережених літописцем словах: «ізбью всю братью і приму власть Рускую един». Однак у нього був небезпечний противник в особі його ж таки брата Ярослава, що сидів у Новгороді як намісник свого батька Володимира.

Ярослав (1019—1054) вступив у боротьбу з Святополком за Київ. В цій боротьбі він спирався на новозатягнену з Скандинавії дружину і на союз з німецьким цісарем Генріхом II. Святополк же спирався на союз з польським королем Болеславом, що був йому тестем, та на печенігів. Спочатку Ярославу вдалося захопити Київ. Цікава подробиця: щоб оплатити варягів, Святополк наклав на місто контрибуцію по гривні (1—2 фунта) срібла на душу. Але Святополк з Болеславом одбили Київ (1018), і на цей раз місто стало здобиччю польського війська. Болеслав повернувся до Польщі з багатою здобиччю, ведучи силу полонених, серед котрих була й сестра Ярослава князівна Предслава. Та ще важливіше для нього було те, що він повернув собі червенські городи, себто північну Галичину.

Однак тріумф Святополка був недовгий. За допомогою варягів і новгородців Ярослав таки подолав Святополка в кривавому бою над річкою Альгою (1019) і опанував Києвом. Святополк мусив тікати на захід «між ляхи і чехи» і там десь на чужині «іспроверже живот свой злий», як каже неприхильний до нього літописець, додаючи йому назву «Окаянного».

Та Ярославу довелось вистояти ще в боротьбі з останнім своїм братом, з лицарським Мстиславом, що сидів у далекій Тмутаракані, воюючи там з кавказькими племенами ясів та касогів. Ярослав був

побитий в знаменитім бою коло с. Листвена, недалеко від Чернігова (1024). Цей бій мальовниче описаний в літописі, мабуть, про нього довго зберігалися усні перекази, а може й пісні. Однак брати покінчили боротьбу компромісом: вони поділили між собою Русь-Україну по Дніпру; Ярослав дістав правий берег Дніпра з Києвом, а Мстислав — лівий з Черніговом. Обидва брати жили між собою мирно і в політиці виступали солідарно. Коли ж Мстислав помер бездітним (1034), то знову ціла спадщина Володимира Великого об'єдналась в одних руках у Ярослава.

Згуртування сил і згода обох володарів дали змогу Руській державі закінчити процес об'єднання руських земель і повернути втрати, заподіяні усобицею. Скориставшись усобицею в Польщі по смерті Болеслава (1025), Ярослав узвав реванш супроти поляків і повернув «червенські городи», себто Галичину. Він навіть заключив союз з королем Казимиром, видавши за нього свою сестру Добронігу і оженивши свого старшого сина Ізяслава з сестрою Казимира. Як думає проф. Грушевський, Ярослав привернув усі етнографічні українські землі на заході.

Він заокрутив межі своєї держави й на північному заході, прилучивши чудські (фінські) землі в теперішній Естляндії, де було заложене місто Юрїїв — сьогоднішній Дорпат чи Тарту. Син Ярослава Володимир, що сидів у Новгороді, поширював владу Руської держави на північ і північний схід, покоровивши фінські племена ямь і чудь Заволоцьку.

Тільки в напрямі на схід і на південь доводилось Ярославу думати не так про експансію, як про оборону. Разом з братом Мстиславом ходить Ярослав в далекий похід на Кавказ проти Ясів. З печенігами зводиться рішуча боротьба, і їм наноситься удар під самим Києвом, після якого Русь дістала на деякий час перепочинок, аж поки на зміну печенігам не з'явилася нова орда — половецька. Однак загроза з боку кочівників є настільки реальною, що Київ обводять цілою лінією фортифікацій понад річками Стугною і Россю.

Щоб закінчити огляд зовнішньої політики Ярослава, треба згадати ще про його похід на Візантію, останній похід Русі проти своєї церковної метрополії. Року 1043 ціла флотилія під проводом княжича Володимира Ярославовича вирушила морем на Царгород. В той самий час сухопутна армія йшла довкола західного берега Чорного моря через Болгарію під проводом воеводи Вишати. Обидві сили були погромлені греками: славний грецький вогонь спалив частину руського флоту під самим Босфором, і решта повернула назад. Грецька ескадра рушила навздогін, але сама була знищена вже коло гирла Дніпра.

Сухопутне військо було побите під Варною, 800 полонених разом з Вишатою були приведені до Царгорода, і тут їм усім викололи очі. Аж в 1052 р. запанував остаточний мир, скріплений шлюбом четвертого сина князя, Всеволода Ярославовича, з візантійською царівною. Та ця неудаха війни з Візантією була лиш часовим епізодом, в цілому ж Ярославу вдалося довершити велике

діло: на сході Європи сформувалася велика слов'янська держава, що своїми границями сягала од фінської затоки до Кавказу, від середньої Волги до Карпат і під Краків. Цілий ряд фінських племен на півночі ввійшов у склад цієї держави, знов же на півдні в склад населення домішалося немало тюркського кочового елемента, із тих кочівників, що приймали руську зверхність, оселялися на Руській землі вздовж її границь і діставали завдання боронити цих границь од інших напасників.

Сформування такої держави було ділом не тільки щасливих походів, але й зручної дипломатії. З цього погляду особливо цікаві династичні зв'язки родини Ярослава. Сіть цих зв'язків розкидана майже по цілій Європі. Насамперед висунуто було план одруження цесаря Генріха III з донькою Ярослава. План цей не здійснився, але все ж таки один з синів великого князя Святослава оженився з німкенєю; знов же німецькі хроніки подають, що якийсь «гех руссорум» одружився з дочкою саксонського ліндграфа, а другий «чех» — з дочкою графа Штадського.

Сам Ярослав був одружений з Інґгердою, дочкою шведського короля Олафа, а другим шлюбом — з Аннаю, дочкою візантійського цесаря. Норвезький король Гаральд жениться з дочкою Ярослава Єлизаветою. Цей Гаральд пізніше став королем, і його було вбито в Англії в бою під Гастингсом в 1066 р.

Вже згадано про шлюб княжича Всеволода з візантійською принцесою з дому Мономахів і за матримоніальні зв'язки з родиною Казимира польського. Збереглися не досить, правда, ясні звістки про шлюб угорського принца Володислава з одною із руських князівен.

Нарешті, дочка Ярослава Анна виходить за французького короля Генріха I і по його смерті править якийсь час Францією в часі малолітства свого сина Пилипа.

Усі ці династичні зв'язки вели, безумовно, до скріплення становища великого князя Київського, до збільшення його авторитету й міжнародної поваги.

Київський двір робиться притулком, де шукають пристановища й захисту члени різних європейських династій, заскочені різними пригодами тодішнього бурхливого життя. Норвезький король, святий Олаф, втративши престол, однятий у нього датським королем Канутом Великим, знаходить собі притулок у Києві разом із сином Магнусом. Пізніше Магнус вертає собі батьківський престол за допомогою володаря Русі. Угорські королевичі Андрій і Левента тікають на Русь і сидять у Києві, аж доки угорські магнати не закликають Андрія на престол. Як можна думати, цей Андрій вертається одружений з князівною Єлизаветою, донькою Ярослава.

Коли року 1016 Канут Великий захопив Англію, королевичі англійські Едвард і Етельред, сини забитого короля Етельреда, тікають аж до Києва. Звідси пізніше вибирається Едвард на батьківщину і стає там королем.

Однак держава Ярослава не була така сконсолідована й сильна всередині, як це могло здаватися. Партикуляризм окремих східно-слов'янських племен, опертий на різні умови географічно-етногра-

фічного характеру, помалу почав переходити в сепаратизм окремих земель. Цей сепаратизм знову ж знайшов собі опору в стремлінні княжої династії до якнайбільшої децентралізації й виборення собі найбільшого обсягу влади, в ролі намісників великого князя Київського. Власне, цьому сприяла сама система управління, яка полягала в тому, що князь-батько роздавав своїм синам окремі землі в управу. Коли помер в 1054 р. Ярослав, то ми бачимо, що його держава була поділена на сім частин в руках його синів, котрі негайно почали між собою змагатись за київський престол.

На якій основі, на яким принципі була заснована система наслідування престолу в Київській державі і чи взагалі існувала якась система, якийсь законний і загально визнаний порядок наслідування? Тут ми підходимо до питання, яке було предметом довгих наукових суперечок головно в російській історіографії, яке породило цілу літературу, цілий ряд наукових теорій. Питання про спосіб наслідування князівського столу тісно в'яжеється з другим, загальнішим питанням: що являла собою Київська держава Ярослава і його ближніх нащадків? Під яку відому нам форму державного устрою можна підвести цю державу? На яких основах полягала її організація?

На початку XIX ст. на стару Київську державу дивились як на монархію. Цей погляд в українській історіографії спирався на стару традицію: «монарх руський» — це назва для київських князів в устах козацьких літописів XVII — XVIII ст. Гетьман Богдан Хмельницький казав про себе в момент своїх найбільших успіхів: «Бог дав мені, що я став самодержцем, князем руським». Подібно до української висловлювалася й історіографія російська. Карамзін дивився на Київську Русь як на єдину монархію, котра розпалась через нерозумний звичай наділяти кожного княжого сина уділом і через нездарність самих князів. Такий погляд підкуповував своєю простотою, але дуже скоро науковий аналіз фактів, подій і форм історичного життя привів до переконання, що справа в дійсності стояла значно складніше, і звідси в російській історіографії, що найбільше цікавилась цим питанням, постав ряд теорій.

Ці теорії відображали інтереси пануючих в даний момент в суспільстві людей. З кінця 30-х років серед російського суспільства позначились два головних напрями, з котрих один дістав назву західницького, а другий — не зовсім вірну — слов'янофільського. Обидва напрями мали спільне джерело в філософії Гегеля, але робили з цієї філософії неоднакові висновки. Кардинальна різниця полягала в поглядах на історичну роль російського і взагалі слов'янського світу. Слов'янофіли дивились на західноєвропейську цивілізацію й на вироблені на Заході форми суспільного життя негативно. Вони вважали, що слов'янський світ, а в першій лінії руський, має розвиватись на своїх власних самобутніх основах. Основну силу руської історії добачали слов'янофіли в «общині», себто сільській громаді-комуні. Існування цієї общини у великоруських селах констатував вперше учений німець барон Гакстгаузен, але слов'янофіли ухопились за общину, й цим общинним устроєм істори-

ки-слов'янофіли (Погодін, Шевирьов, Лешков, Беляєв) пояснювали походження цілого суспільного ладу на Русі.

«Руський» народ, на думку слов'янофілів, розвивався іншими шляхами й виробив собі інші форми життя, ніж західноєвропейські народи. В основі виникнення західноєвропейських держав лежить елемент завойовництва, звідки постає боротьба між владою й народом. В Західній Європі в основі життя лежить поняття держави як джерела всіх людських благ і добробуту. На Русі ж народ, громада добровільно зрікаються влади, закликають до себе чужих варязьких князів, передають їм зовнішнє керування. Звідси — взаємне довір'я влади й громади, яке виявлялось у вічах, а пізніше в земських соборах. Держава є виявленням, так би мовити, зовнішньої правди, зовнішнього порядку, але правда внутрішня, моральна, живе в громаді. Державі потрібна, особливо в важливих моментах, підтримка з боку цієї внутрішньої правди, і тоді вона звертається до громади, скликає віче, а пізніше земський собор, щоб вислухати пораду і підперти свої рішення моральним авторитетом громади.

Так уявляли собі слов'янофіли історичний процес на Русі. Очевидно, що повний розвиток своїх ідеалів вбачали вони не в Київській Русі, яка не дуже відповідала їхнім уявленням, а в Московським царстві. Взагалі на полі історичного досліду їх більше приваблювала Москва, тому-то для виявлення характеру історичного процесу й форм суспільного життя Київської Русі вони зробили небагато.

На противагу слов'янофілам історики-східники не тільки перенесли на російський ґрунт методи й прийоми європейського наукового досліду, але раз у раз підкреслювали аналогію між історичним розвитком Західної Європи й Русі. Вони звернули більше уваги на найдавніший період руської історії, котрий вважали за спільний для українців і великоросів, — на Київську Руську державу.

Вони висунули теорію так званого родового побуту. Цю теорію розвинув і обґрунтував знаменитий російський учений Сол о в й о в. Він звернув увагу на характер відносин між руськими князями й прийшов до такого висновку. Князі, казав він, уважали всю Руську землю за спільну власність цілого свого княжого роду; найстарший в роді великий князь сидів на старшому столі, другі родичі, залежно від ступеня свого старшинства, сиділи на других столах, знов же в порядку значення цих столів. Зв'язок між старшими й молодшими членами роду був чисто родовий, а не державний. Єдність роду піддержувалася тим, що коли вмирав старший або великий князь, то його гідність і стіл переходили не до старшого його сина, а тільки до найстаршого в цілм роді князя. Цей найстарший переходив на великокняжий стіл, причім пересувались і інші родичі на ті столи, які тепер відповідали їхньому ступеневі старшинства. Як правило, приймалося, що дядько є старший за свого племінника. Князі помалу пересовувались вгору, немов по драбині.

Якщо який князь вмирав, не встигнувши посидіти на столі, що відповідав ступеневі його старшинства, то діти цього князя зовсім виключались з порядку наслідування, втрачали право на якийсь стіл, робились так званими ізгоями.

Цей родовий устрій почав слабнути аж в другій половині XII ст., коли на перше місце виступила північна Володимиро-Суздальська Русь, яка встановила у себе зовсім інші відносини, ніж на Русі Київській.

Погляди Соловйова поділяв і другий видатний російський учений К а в е л і н, котрий підкреслював, що і в історії Русі був елемент завоювання й зачатки феодалізму. Князі, думав Кавелін, з своїми дружинами вперше внесли ідею державності, систему правління, яка вимагає податків, систему грошових кар за злочин. Князі підлягали впливу місцевих родових відносин, але помалу серед них узяв гору принцип родинний. На ґрунті розкладу родових ідей і зросту родинного принципу виросло московське єдинодержавство і збирання руських земель.

Слабким боком родової теорії була сила винятків в практиці княжих відносин, винятків, що зводили нанівець загальне правило. Тоді виступив професор Петербурзького університету С е р г і є в и ч з своєю теорією договірних відносин і принципом добування князями столів.

Метод Сергієвича полягав у виборі окремих звісток з літописів і на аналізі цих звісток. Літописну звістку приймав він як факт. Основною формою побуту було, на думку Сергієвича, віче. Народ і князь однаково істотні елементи староруського побуту. Народ не може жити без князя, знов же головну опору князя складає той самий народ. Участь народу в громадських справах проявляється в формі віча. Віче не створене князем. Воно існувало ще перед князями. Завдяки рівності всіх кругів населення й відсутності якогось видатних родів, що могли б претендувати на перевагу, не можна було з місцевих елементів створити владу, не викликавши ворогування партій. Певний вихід з цього був — закликання князів. Воно поклало початок особливій породі людей, які в силу свого походження од закликаного князя вважались здатними здійснювати вищу судову й урядову діяльність. Так витворився окремих, замкнений і спадковий стан князів, які не змішувались з рештою населення. В основі відносин князя з народом лежав договір. Княжа Русь не знала якоїсь системи, якогось сталого й законного порядку передачі й наслідування княжих столів: столи не наслідувались, а здобувались. І це здобування регулювалося, нормувалося договорами між самими князями і між князями та вічем. В наукових кругах теорія Сергієвича була сприйнята з великою увагою, і з нею рахуються ще й досі.

За кілька літ перед виходом книги Сергієвича «Князь і віче», де вперше він виклав свою теорію в українському місячнику «Основа» (1861), появилася стаття К о с т о м а р і в а, де він виступив з теорією федеративного устрою давньої Русі. Костомарів писав, що географічні умови староруського життя і політичні обставини сполучали єдність і суцільність всієї Руської землі з окремішністю її частин, що кожна з них жила своїм власним життям. Ці частини дуже рано відокремились в шість територій, з яких кожна уявляла з себе також певну етнографічну відміну. Іншими словами, Костома-

рів добачав і у старій княжій Русі зв'язок шести народностей: 1) української, 2) сіверської, 3) великоруської, 4) білоруської, 5) псковської, 6) новгородської.

Основами, що служили зв'язком для цих народностей і давало їм спільну назву Руської землі, були: 1) родовий побут, мова, звичаєвий уклад життя; 2) єдиний княжий рід, 3) християнська віра й єдина церква. Формою зв'язку між поодинокими землями-народностями була федерація.

Наукова критика зразу вказала на слабкі сторони теорії Костомаріва, на брак форми організації, які звичайно визначають федерацію, і на невідповідність поділу на шість народностей. Скоро і сам Костомарів згодився, що в старій Русі були лиш зародки федерації, які не мали змоги розвинути у справжню федерацію. У своїй статті «Начало єдинодержавія вь древней Руси» (1870) Костомарів писав, що за вічової доби ціле руське життя відзначалося крайньою невиразністю, неточністю й невиробленістю форм, що тут, як в хаосі, можна відшукати зародки і федерації, і республіки, і монархії. В дійсності ж тут ніщо не підходило під наші сучасні поняття про форми державного устрою.

Був висунутий цілий ряд теорій, котрі не розв'язали остаточно спірних питань, хоч принесли велику користь науці, сприяючи всебічному й детальному освітленню усіх сторін староруського життя. Так постала «задружна» теорія, яка вказувала на аналогію з задругою південних слов'ян; цю теорію обстоювали українець Л е о н т о в и ч, серб Б о г і ч и ч і чех К а д л е ц ь. Далі чергова теорія була висунута К л ю ч е в с ь к и м, який добачав у князях не стільки володарів, скільки найманих охоронців порядку, які в певній черзі переходили з волості до волості. Один з найбільш авторитетних російських вчених останнього часу проф. П р е с н я к о в у своїй монографії «Княжее право вь старой Руси» підкреслює, що стару Русь не можна підвести під поняття єдиної держави ані під поняття федерації. Це була своєрідна форма державного зв'язку, де основною одиницею була волость. Ці волості складалися в системи по окремих землях біля головних міст, а в сумі складали стару київську Русь. Князі ж правили волостями і землями на основі родинної власності.

Що стосується нової української історіографії, то проф. Г р у ш е в с ь к и й в своїй «Історії України-Руси» уявляє собі систему земель давньої Руської держави від половини XI ст. як групу автономних незалежних земель князівств, зв'язаних єдністю династії й традицією давнішої приналежності до одної Руської держави, під сеньйоратом більше або менше реальним Київського князя. Сеньйорат Київського князя з теорії мав відповідати родовому старшинству династії.

З ростом династії й з роздробленням земель ця група князівств-земель перетворюється в систему груп незалежних князівств, з яких складається кожна земля, під сеньйоратом свого найстаршого князя, що знов визнає над собою старшинство Київського князя. Ця система має певну аналогію з федерацією, але не є федерацією.

**ПОЧАТОК РОЗПАДУ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.
ПОЛОВЕЦЬКА РУЇНА, КНЯЖІ УСОБИЦІ.
ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ. НАУКОВИЙ СПІР
ПРО НІБИТО ВЕЛИКОРУСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ
НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДОМОНГОЛЬСЬКУ ДОБУ.
СФОРМУВАННЯ ВЕЛИКОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ**

Організаційно землі ділилися на діархії: 1) громада з суверенними правами, чинник найвищий, і її орган — віче; 2) князь з дружиною й своїми агентами. Він, однак, лише в принципі стояв під контролем громади й віча, в дійсності здебільшого був повновладним господарем у своїй волості.

Проф. Томашівський в нарисі старої української історії підкреслює, що сеньйорат, себто право старшинства, було загальнозваною інституцією середньовічного політичного права, наприклад, в Угорщині, Польщі, Чехії. Ця інституція полягала на засаді, що держава є власністю цілого княжого роду. Однак на Русі ця засада, як каже Томашівський, мала одного ворога, а саме велику плодючість княжого роду. При низькому культурному стані і слабкості моральних зв'язків внутрі роду сеньйорат дуже рано перемінувся у нас у право сильного й кинув Руську державу в хаос міжусобиць і крамоли. Усе ж таки, хоч право старшинства скоро стало майже порожнім звуком, родовий принцип залишався одною з тих сил, що піддержували ідею державної чи політично-національної єдності Русі. Одночасно з піднесенням родового старшинства до ступеня признаної державної правової засади, що мала принаймні в теорії удержувати єдність «Руської землі», прокидається другий, протилежний принцип — вітчинний, який виходив з засади, що волость батька — це виключно добро його дітей. Ця засада сприяла відокремленню, партикуляризму окремих земель. Цей другий принцип скоро узяв гору, що й призвело до того, що «Руська земля» дуже рано втратила право називатися державою, а стала поняттям лиш історично-географічним.

ЛІТЕРАТУРА

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. I, II. К., 1912, Львів, 1905; Т. III. Львів, 1905 /розділ III; Політичний і суспільний устрій укр.-руських земель в XI — XIII вв. Голубинській Е. Історія руської церкви. Т. I. Період перший кievський или домонгольський. М., 1901—1904. Пархоменко В. Начало християнства на Руси. Полтава, 1913. Приселковъ М. Очерки о церковно-политической истории Киевской Руси. X — XII вв. Петербургъ, 1913. Лотоцкий О. Українські джерела церковного права. Варшава, 1931. Костомаровъ М. Мысли о федеративномъ началѣ в древней Руси. Собр. соч. Кн. I, Петербургъ, 1903. Пръсньковъ А. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X — XII ст. Петербургъ, 1909. Огляди різних теорій про політичний устрій Київської Русі в курсах: Владимирській - Будановъ. Обзоръ истории русскаго права. К., 1915; Платоновъ С. Лекції по русской истории. Петроградъ, 1917. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Ч. I. Прага, 1923. Филипповъ А. Учебникъ истории русскаго права. Юрьевъ, 1912. Рожковъ М. Обзоръ русской истории съ соціологической точки зрѣнія. Кіевская Русь. Петербургъ, 1903.

Єдина Київська Руська держава, що існувала за Ярослава Мудрого, коли майже всі землі, заселені східнослов'янськими племенами, увійшли в склад цієї держави, розпалася після смерті Ярослава (1054).

Уже цей князь поділив державу між своїми синами в той спосіб, що найстаршому Ізяславу дав Київ і Новгород; Святославу дав Чернігів, землі радимичів і в'ятчів і далекий Тмутаракань; Всеволоду — Переяслав та північний Ростов; Ігорю — Волинь; Вячеславу — Смоленськ; внукові Ростиславу — Галичину.

З цього часу розпад Київської держави дуже прискорюється. Стремління князів до поширення своєї влади й до незалежнення від великого князя Київського зустрічаються з сепаратизмом окремих земель. Княжий рід дуже скоро множитья. Між князями загострюється боротьба за кращі, себто багатші уділи, сильніші князі перехоплюють у слабших уділи для себе або для своїх синів. Ситуація ускладнюється тим, що скоро по смерті Ярослава появляється нова орда зі Сходу й нападає на Русь: це були торки або узи. З ними князі ще дали раду й погромили їх спільними силами (1060) так, що частину винищили, частину забрали в полон і розселили серед руської людності на Київщині й Переяславщині. Та слідом за торками прийшли далеко численніші і сильніші від них половці або кумани, які більш ніж півтора століття стають справжнім Божим бичем для Руської землі. Боротьба з половцями наповнює собою всю дальшу історію південної Русі, аж до приходу татар в першій половині XIII ст. Нам доведеться ще зупинитись на цій боротьбі, тепер лише скажемо, що найбільшим лихом було втягання князями половців до своїх внутрішніх усобиць. Це давало половцям легальний привід втручатися в руські справи й спустошити руські землі, забираючи людей в неволю.

В 1068 р. половці погромили трьох старших Ярославичів над річкою Альтою й страшенно спустошили Переяславську землю. Наслідком погрому князів була революція в Києві, звідки кияни вигнали Ізяслава. Але той, за допомогою польського короля Болеслава Сміливого, знову вернув собі київський престол. Як компенсацію за послугу Болеслав захопив Перемишль. Весною 1073 р. Ярославичі посварилися між собою за полоцький уділ, і Святослав

з Всеволодом вигнали Ізяслава з Києва. Він знову втік до Польщі, а в Києві великим князем зробився енергійний і освічений Святослав Ярославич (1073—1076), відступивши брату Всеволоду Переяславщину, Смоленщину, Волинь і Туровщину. Болеслав, діставши великі гроші від Ізяслава, почав, було, воювати за його інтереси, але скоро замирився з братами, zagrożений з боку чехів. Тоді Ізяслав поїхав до імператора Генріха IV в Майнці і привіз йому багаті дари. «Ще ніколи,— оповідає один німецький літописець,— не бачила Німеччина стільки золота, срібла й дорогих матерій». Але Генріх IV не допоміг. Тим часом Ізяслав вислав одного з своїх синів до Рима, до папи Григорія VII. Зносини з папою нічого не дали Ізяславу. Аж тут прийшла звістка про смерть Святослава. На його місце сів Всеволод, але в 1077 р. прийшов Ізяслав з польським військом, і брати помирились. Ізяслав утретє засів на київським столі (1077—1078). Діти Святослава розплатилися за свого батька: у них одняли їхні уділи на Чернігівщині, яку забрав собі молодший з Ярославичів — Всеволод. Один з Святославичів, Олег Святославич, знайшов собі притулок в далекій Тмутаракані, куди прибув другий такий же «ізгой», князь Борис, син наймолодшого Ярославіча — Вячеслава. Вони пішли походом на Всеволода й вигнали його з Чернігова. На поміч брату прибув з Києва Ізяслав, але в бою на «Нежатиній ниві» (під Черніговом) наложив головою. Проте Олег і Борис були побиті (Борис також поліг в бою), і Олег втік знову до Тмутаракані, звідси не престав конспірувати про дядька.

Всеволод зробився тепер великим князем Київським і став «єдиновладцем» у Руській землі. Він дав небогам Ізяславовичам: Ярополку — Волинь, а Святополку — Далекіи Новгород; собі ж залишив Київщину, Чернігівщину, Переяславщину, а з неукраїнських областей — Смоленщину й Ростово-Суздальську землю. Але ж він не мав спокою: усі 15 років його князювання (1078—1093) пішли тільки на те, щоб одбиватись від ізгоїв, серед яких перед вів завзятий Олег Святославич, прозваний Гориславичем за те, що багато горя приніс рідній землі своєю боротьбою.

У розпалі цієї боротьби помер старий князь Всеволод, один з освіченіших людей свого часу: ніколи не бувши за кордоном, він знав п'ять чужих мов. Він мав широкі династичні зв'язки: сам одружений з візантійською принцесою з дому Мономахів, він оженив сина Володимира (що за матір'ю дістав прізвище Мономаха) з дочкою англійського короля Гаральда, а дочку Євпраксію віддав заміж за німецького імператора Генріха IV (цей шлюб був нещасливий, і Євпраксія, зазнавши багато лиха, повернулася додому до Києва, де постриглася в черниці); свого внука Мстислава одружив Всеволод з дочкою шведського короля Інґа — Христіною.

Сам Всеволод був кволого здоров'я й мало енергійний. Нарікали, що він оточує себе молодими дружинниками й слухає їхньої ради, що не йшло на користь ладу в державі. Зате його син Володимир мав усі прикмети, необхідні для князя: енергійний, рухливий, з високим поняттям про обов'язки правителя: він невтомно боровся з половцями,

які пустошили Руську землю, і цим здобув собі велику популярність і загальну любов. Від батька він успадкував літературні інтереси і залишив автобіографію й дуже цікаве поучення дітям.

Володимир Мономах не прагнув удержати за собою батьківський престол у Києві і уступив його старшому синові свого дядька Ізяслава Святополкові, а сам подався до Чернігова, де колись сидів його батько.

Одначе спокою на Русі не було. Княжі усобиці продовжувалися і в них втягнулися всі руські землі. Особливо терпіли від тих усобиць осередкова Київська земля й Переяславщина, на котрі раз-у-раз нападали половці. Майже не проходило року, щоб вони не робили більших або менших наїздів, під час яких руйнували цілі околиці і забирали в неволю масу полонеників. Не раз доходили вони до самого Києва й палили його околиці. Знаменитий Печерський монастир, осередок українського літописання, став жертвою половецького погрому.

Літопис малює цілий ряд надзвичайно драматичних моментів з цієї половецької руйні: про погром руського війська над річкою Ступною (1094), коли потонув молодий княжич Ростислав, брат Володимира Мономаха; про здобуття половцями міста Торчеська; про те, як хан Боняк напав на Печерський монастир. Він малює сцену, як половці женуть у полон українських людей, і як ті гірко плачуть і нарікають на свою долю. Ця сцена дуже нагадує пізніші «невольницькі плачі» з турецько-татарської доби.

Даремно великий князь Святослав думав утихомирити половців, даючи їм великі відкупні і навіть одружився з дочкою половецького хана Тугоркана. Нічого не помагало, бо князі самі втягали половців у свої усобиці, особливо Олег Гориславич, котрий злякався їх собі на поміч і тим «показував їм путь на Руську землю».

Життя на Україні стало незносним. Тоді князі зробили спробу порозумітися між собою й розв'язати всі заплутані справи полюбовною згодою. З ініціативи Володимира Мономаха відбувся в 1097 р. над озером Любчею коло Києва знаменитий княжий «снем» (з'їзд). На цім снемі була винесена постанова, щоб кожен князь держав свою вотчину (батьківщину). Тим закріплювався поділ окремих руських земель між окремими фаміліями княжого роду. Крім того, було ухвалено жити між собою в мирі та в згоді, і ця ухвала була скріплена урочистою взаємною присягою з цілуванням хреста.

Та не встигли князі, учасники снему, повернутися до своїх міст, як постанови снему були порушені в найбрутальніший спосіб. Князь Волинський Давид, за порадою великого князя Київського Святополка, зрадницьки захопив Василька Тербовельського (з Галицької землі) і звелів виколоти йому очі. Цей злочин викликав нову війну князів між собою і новий переділ окремих князівств. Деякий внутрішній спокій запанував лиш в першій чверті XII ст., коли на київському престолі засів сам Володимир Мономах. Енергійною боротьбою з половцями йому вдалось установити на цілих 50 років безпечність степової границі. Цілий ряд дрібних орд піддався Русі, і ними були колонізовані південні окраїни. Володимир Мономах

об'єднав більшу частину держави Ярослава Мудрого: Київ, Волинь, Переяслав, Смоленськ, Новгород, Верхне-Волзькі землі. Нагадували часи Ярослава й широкі династичні зв'язки Мономаха з Візантією, Англією, Швецією, Норвегією, Німеччиною і Угорщиною. Внутрішня діяльність Мономаха позначилася ревізією законів, обмеженням лихварства, що знайшло свій вираз в новій редакції «Руської Правди».

Володимир Мономах здобув такий авторитет і популярність на Русі, що по його смерті київський престол без усяких перешкод перейшов до його сина Мстислава (1125—1132), коротке князювання котрого було продовженням доби Мономаха. Сама особа Мстислава була оточена загальною пошаною, і відблиск батькової слави лежав на ній. Мстислав умів піддержати свій престиж по чужих землях. Своїх дочок він повідавав заміж одну за шведського принца, другу за датського, третю за візантійського. Сильною рукою держав він у послуху дрібних князів, а непокірних карав суворо. Полоцьких князів він заарештував і вислав у Грецію на заслання. Та по смерті Мстислава знову наступали для Русі чорні дні. Виявилось, що центробіжні сили й сепаратистичні устремління були сильніші від тих зв'язків, якими Володимир Мономах та його син зуміли якийсь час вдержати руські землі прикупі.

Перш за все по смерті Мстислава почалися незгоди серед численних представників фамілії Мономаховичів, а скоро по тому заявили свої претензії до київського стола «Ольговичі» з Чернігівської династії Святослава Ярославича. Почалася завзята боротьба за Київ, котрий переходив з рук до рук. Героєм цієї боротьби зробився внук Володимира Мономаха Ізяслав II Мстиславич (1146—1154), лицарська постать, улюблений герой «Київського літопису» XII ст. Його суперником став його ж дядько, син Мономаха Юрій, князь Ростово-Суздальський, прозваний Довгоруком. В боротьбу дядька й небожа було втягнуто ряд європейських держав. Ізяслав в кінці вдержав за собою Київ. Коли помер в 1154 р., то, як пише літописець, «плакала по нім вся Руська земля і всі Чорні Клобуки, чесний, благородний, христолюбивий і славний». Ховаючи улюбленого князя, Київ прочував, що ховає з ним і свою власну силу та славу. По смерті Ізяслава II почалася боротьба за Київ між кількома претендентами, і в цій боротьбі вже яскраво виступив національний антагонізм між українцями й великоросами. Коли син Юрія Андрій Боголюбський, що замолоду не схотів жити на Україні, ненавидячи її вільнолюбне населення, й переселився на північ, прийшов у 1169 р. з своїми великоруськими полками (допомагали йому також і деякі українські князі) і взяв Київ, то він три дні без жалю грабував і руйнував столицю України-Русі і, щоб остаточно її понизити, не залишився сам у Києві князювати, а посадив свого намісника. Він навіть хотів утворити у своїм Володимирі-Суздальським окрему митрополію, щоб позбавити Київ його значення релігійного осередку для цілого православного Сходу, але ці заходи не мали успіху. Своім автократизмом і суворістю Андрій Боголюбський

викликав незадоволення серед власної дружини і впав жертвою змови в 1175 р.

Київ переходив знову з рук у руки і то здебільшого на короткий час. Трохи нагадало кращі часи князювання Святослава II Всеволодича (1176—1194) з чернігівської династії, але по його смерті знову загострюється боротьба, і в 1203 р. Київ зазнав нової руїни з рук своїх же. Він перестав з того часу бути столицею Руської землі. За ним залишилося значення релігійного центру, бо тут жив митрополит, та ще значення традиційного осередку руської культури. Сама Руська земля вже розпалася на окремі землі-князівства, і в ній намічались нові політичні центри.

Процес виділення окремих земель із одної спільної Руської держави починається зовсім вже виразно в кінці XI ст. Першою відокремилася Галичина. Її захопили три молоді князі-ізгої Рюрик, Володар і Василько Ростиславичі. Їх дід, Володимир Ярославич, помер раніше від свого батька Ярослава Мудрого, і їх батько Ростислав Ярославич зробився ізгоєм і утік до Тмутаракані шукати щастя-долі. Тут його, мабуть, з намови Ростиславового дядька, великого князя Ізяслава, отруїли греки. Молоді Ростиславичі, залишившись сиротами, самі здобули собі уділи в Галичині і твердо там засіли. Рюрик, що захопив був Перемишль, скоро помер, а Василька спіткала лиха доля — його, як уже згадано, осліплено з наказу князя Давида Ігоревича. Однак він вдержався у своїй Теревовлі, а Володар — у Перемишлі. Їм удалося обернути Галичину в свій уділ, оборонитися від сусідньої Польщі й Угорщини. Вони почали колонізацію Пониззя, осаджуючи там на порожніх просторах не тільки українських поселенців, але й замирених печенігів, торків та берендіїв, які мушили берегти границю від половців. Володар заснував династію, яка панувала в Галичині аж до самого кінця XII ст. Столицею князівства син Володаря, князь Володимирко, зробив м. Галич над Дністром. Галичина, яка лежала на західній окраїні руських земель, куди майже не досягали половецькі наскоки, дуже скоро зробилася людною й багатою країною, з розвинутим господарством і торгівлею.

Слідом за Галичиною відокремилася в осібну область-князівство земля Сіверянська, або Чернігівщина. Вона вже жила якийсь час самостійним життям за князя Мстислава Тмутараканського (1024—1036), а потім за Святослава Ярославовича зробилася остаточно окремим князівством. Це була дуже обширна земля, яка охоплювала цілий басейн Десни і Сейму, верхів'я Сули і Псла та басейн верхньої Оки. Поруч з Черніговом другим осередком Сіверщини був Новгород-Сіверський. Потомство Святослава виросло в широкий князівський рід, члени якого доволі пильно додержувалися порядку старшинства: старший в роді сидів у Чернігові й був головою цілої землі; другий по нім сидів у Новгород-Сіверську, а далі йшли столи Курський, Стародубський, Трубчевський, Рильський, Путивльський і т. д. Князі чернігівські, звані загально «Ольговичі» (від Олега Святославича), втручались постійно в справи інших земель, захоплювали чужі уділи і деякий час сиділи в самім Києві. Активні

і непосидючі чернігівські князі виявляють взагалі велику експансію, і не раз їм удається панувати у Києві, Переяславі, Володимирі-Волинським, навіть в Галичині. В той час як південна Чернігівщина дуже терпіла від половецьких наїздів і в половині XII ст. була настільки спустошена, що цілі округи зовсім обезлюдніли, північна, лісова Чернігівщина була захищена самою природою, і тут, на північ від Десни і Сейму, куди майже не заглядали половці, край був добре залюднений; тут велося сільське господарство, тут лежали великі князі і боярські мастки. Самий Чернігів уже в першій половині XII ст. робиться визначним культурним центром — другим після Києва.

Величаві архітектурні пам'ятки з Спасо-Преображенським Собором на чолі — цією найстарішою пам'яткою українського будівництва, яка збереглася, та знаходжувані при розкопках зразки ювелірного мистецтва, свідчать, що Чернігів переймав і модифікував у себе впливи візантійського (почасти в його закавказькому варіанті) і західноєвропейського (романського) мистецтва. Одночасно з Чернігівщиною почала відокремлюватися й етнографічно споріднена з нею Переяславщина. Переяслав був важливим центром Руської землі вже в X ст. При поділї Руської держави по смерті Ярослава Мудрого Переяслав стояв на третьому місці після Києва й Чернігова й дістався Всеволоду Ярославичу. З того часу помітно бажання переяславців бути самостійним князівством, незалежним як від Києва, так і Чернігова. Одначе це їм не зразу вдалося. Правда, в Переяславі довший час трималися нащадки Всеволода Ярославича, але коли почалася в другій половині XII ст. боротьба серед самих Мономаховичів, між Ізяславом II і Юрієм Довгоруком, то переяславці взяли сторону Юрія, і в Переяславі запанували Юрієвичі; князі з далекого Суздаля, вони були більш бажані, ніж князі з близького Києва або Чернігова. Головним завданням переяславських князів була оборона краю від половців. Переяславщина з усіх руських земель найбільш терпіла від половецького сусідства. Переяславська земля займала північно-західний кут пізнішої Полтавщини й південну окраїну Чернігівщини. Границя її йшла від Чернігівської землі вздовж лівого допливу Десни Остру, далі вздовж Десни майже під самий Київ і потім спускалася Дністром до гирла Сули. Переяславська земля мала форму трикутника; східна лінія цього трикутника то подавалася далі на південний схід, то подавалася назад, в залежності від того, які відносини панували в степу; при кінці X ст. під страшним натиском печенігів населення Переяславщини мусило відступити аж під самий Переяслав, за лінію укріплених пунктів, збудованих над річкою Трубежем. Здавалося, що вся область на схід уже втрачена для української колонізації. Але в 1034 р. силу печенігів було зламано, границі Переяславщини посуваються знову вглиб теперішньої Полтавщини і на початку XII ст. доходять до лінії Сули: Ромен, Лубни, Горошин, Жовнин стають пограничними укріпленими пунктами. Але половецький натиск примушує зосередити всі сили князівства для оборони. Половці страшенно нищать землю і самий Переяслав тримають у постійній

блокаді. Перемоги Володимира Мономаха припиняють на деякий час агресивність половців, і границя української колонізації посувається до Ворскли: майже вся теперішня Полтавщина опиняється в границях Переяславського князівства. Для колонізації пограничних округ переяславські князі висилали звичайно замирених або полонених кочівників: печенігів, торків, берендіїв, Чорних Клобуків. Це внесло в населення цієї області значну домішку тюркської крові, що й досі помітно в типі населення північно-західної Полтавщини. Для оборони будовано цілу систему укріплених пунктів і валів, сліди яких зберігаються до цього часу. Столиця князівства — Переяслав — вже з кінця X ст. стала важливим культурним центром. Переяславські єпископи навіть носили деякий час титул митрополитів (до кінця XI ст.). Місто було обнесено в кінці XI ст. кам'яними мурами з кількома брамами, оздоблене прекрасними храмами і публічними будинками, серед яких були й муровані громадські лазні на грецький зразок. Є певні підстави думати, що в Переяславі велося й своє власне літописання. Як зауважує Грушевський, постійна боротьба з степовиками дуже сприяла витворенню лицарського бойового духу й лицарської поезії, відгомони якої збереглися в ряді легенд про переяславських героїв, переказаних в літописі.

Земля Волинська, багата й добре захищена лісами, а на півночі ще й болотами, довго перебувала в безпосередній залежності від київських князів, які розпоряджалися нею як своїм уділом. Вона переходила з рук до рук від одного предстваника тої княжої лінії, яка тримала в своїх руках Київ, до другого, аж поки 1146 р. остаточно запанував над нею Ізяслав II Мстиславич, і вона вже залишалася за його нащадками, які зробилися Волинською династією. Цей момент вважає Грушевський за початок відокремлення Волині. Сини Ізяслава поділили між собою Волинь на два окремих князівств: Мстислав дістав західну Волинь з Володимиром як столицею, Ярослав дістав східну Волинь з Луцьком. Мстислав прилучив до Володимира Берестейську область, Ярослав забрав Погорину (область понад річкою Горинею). Волинь почала дробитися на дрібні уділи між синами Мстислава й Ярослава, але рід Ярослава вже в першій чверті XIII ст. вимер, і Луцьке князівство опинилося в руках талановитого Романа Мстиславича, який успів уже зв'язати своє князівство з Галичиною. Син Романа Данило створив одну сильну Галицько-Волинську державу. Столицею Волині було місто Володимир, добре укріплене й людне; в ньому було багато чужоземних купців, особливо німців. Володимир мав свою єпископську кафедру, початок якої йде від часів Володимира Великого. Окрасою міста був великий собор Успенія Богородиці, збудований Мстиславом Ізяславичем. Коли угорський король Андрій прибув з військом під Володимир в 1232 р., то, здивований красою й багатством міста, сказав, що такого города він не бачив і в німецьких краях.

Одночасно з Волинню відокремилась і Турово-Пинська земля, область колишніх Дреговичів, Полісся. Це був дуже обширний край, який займав басейн Прип'яті й обіймав значні частини пізніших Мінщини, Гроднищини, Волині. Він був бідний природою — самі ліси

й болота, але добре захищений, що в давні часи дуже цінилося. Головне місто було Туров, яке мало єпископа вже на початку XII ст. Крім того були міста Пинськ, Степань, Дубровиця, Чарторийськ, Слуцьк і Копиль. Довгий час Турово-Пинська земля була наче придатком до київського стола, аж поки не опинилася в руках правнука Ізяслава і Ярославича — князя Юрія. Туровці дуже піддержували цього князя (можливо, ними самими й закликаного) і допомогли йому укріпити самостійне значення князівства. Але вже за його синів Турово-Пинська земля почала дробитися і цим ослаблювалося її політичне значення. В кінці XII ст. починає даватися ознаки небезпечно сусідство спочатку з Литвою, а потім з сильним Галицько-Волинським князівством.

Історія окремих земель, на які розпалася Київська держава, дуже докладно розроблена в монографіях українських учених з школи проф. В. Антоновича. Кожній землі присвячено одну, а то й дві спеціальні монографії. Всі відомості, які подає нам археологія, старі літописи, записки чужинців та інші пам'ятки, зібрані тут в системі, і ми маємо змогу простежити долю кожної окремої землі, взаємні відносини земель між собою, а разом із тим можемо уявити собі загальний розвиток на цій Русі-Україні. Так само розроблена в окремих монографіях українських учених й історія білоруських земель, які входили в склад Київської держави.

Мені вже доводилось згадувати в попередніх розділах про те, що на початку XI ст. руська колонізація на південно-східному степовому просторі простяглась аж до Азовського моря й досягала Таманського півострова по той бік моря, де була знаменита Тмутаракань. В самих звістках про Тмутаракань багато неясного, а через те і в поглядах учених щодо цієї землі існують значні різниці. Навіть неоднаково означають, де саме Тмутаракань була. Більшість учених вважає, що Тмутаракань виникла на місці давньої грецької колонії Фанагорії на півострові Тамані, що з хазарських часів вона звісна під іменем «Таматарха», що тут серед різного мішаного населення існувала русько-слов'янська колонізація ще перед тим, як Тмутаракань увійшла в систему Київської держави по упадку хазарського царства. В XI ст. Тмутаракань стоїть в живих зв'язках з Києвом і з Черніговом, тут існує монастир, який являється наче філією Печерського монастиря у Києві. В другій половині XI ст. Тмутаракань стає пристанищем князів-ізгоїв. Однак деякі вчені заперечують, що Тмутаракань була на Тамані; А. Спіцин, наприклад, вважає, що Тмутаракань була десь коло гирла Дону, як київський порт на Азовським морі. В недавні часи появилось ще кілька нових здогадів про місце цієї загадкової українсько-русської колонії; російський дослідник І. Козловський доводить, що Тмутаракань лежала на острові (якого вже нема) десь коло Таманського півострова. Він підкреслює значення Тмутаракані як «передового боєвого поста руської колонізації, подібного до Запорозької Січі». Український дослідник В. Новицький (у своїй праці про «Давнє Лукомор'я» каже, що під Тмутараканню треба розуміти «Руський Острів» — Косу Джарилгач, що являється продовженням

Тендера на південь од Дніпрового лиману. Та де б ми не вміщували Тмутаракань, вона відігравала неабияку роль в нашій історії XI ст. і справді була опорою руської колонізації понад Азовським морем та посередницею в передачі на Русь культурних впливів із Закавказзя і еллінізованої Малої Азії. Однак розквіт Тмутаракані був недовгий. Уже поява на наших степах печенігів була для неї грізним тементом. В половині XI ст. з'являються торки, за ними половці, і за короткий, порівнюючи, час вікові колонізаційні зусилля були страчені. З кінця XI ст. замовкають всякі чутки про Тмутаракань; в другій половині XII ст. вона вже була втрачена для Русі.

Так само були втрачені сколонізовані простори на ближчій півдні, в межах сучасної Полтавщини. Як тільки що згадувалося, границя руських осель в половині XII ст. досягала лінії Ворскли (сама Полтава під іменем Лтави вже існувала в ті часи). Але дуже скоро під половецьким натиском ця границя все далі й далі відступала назад, під самий Переяслав, і коли в 1187 р. три сіверські князі вибралися в свій знаменитий, оспіваний в «Слові о полку Ігоревім» похід, то досить було їм переступити лінію Сейму, щоб опинитися вже «в незнайомім половецькім степу». А де ж поділася руська людність сьогоднішніх Полтавщини, Харківщини й Курщини?

Я вже казав, що ця людність подалу одходила на північ, в більш захищену лісову область сьогоднішньої Чернігівщини й Волині. Певна частина виселенців, однак, не зупинилась і тут, а мандрувала далі на північ, переходила густі брянські ліси й землю в'ятичів і осідала на далекій півночі, між верхньою Волгою й Окою, куди вже раніш направився густий колонізаційний потік з землі новгородців і в'ятичів. Колоністи розселялися серед місцевого фінського населення, доволі рідкого, й асимілювали його з собою. Так, з мішанини слов'янських колоністів з фіннами сформувалася під владою князів Рюрикowego дому народність великоруська.

Тут ми підходимо до питання, яке довгий час було предметом завязтого спору між ученими російськими й українськими і яке тільки недавно було остаточно вирішене спільними силами археології, історії й філології. Це був спір про сформування української й великоруської народностей. Спір цей виник ще в половині XIX ст., коли російський історик Погодін виступив з теорією, ніби в Києві і взагалі на середній Наддніпрянщині до половини XIII ст. жили великороси, котрі, мовляв, після татарської руйни 1240 р. вимандрували на північ, де й сьгодні знаходиться осередок великоруського племені. Натомість на порожній місці на півдні прийшли вже в XIV ст. нові переселенці з Волині й Галичини, які й стали предками сьогоднішніх українців. Погодін спирався головню на припущення, ніби в пам'ятках старого київського письменства нема ознак сучасної української мови; далі він вказував на те, що білини, героями яких виступають українські князі й багатирі, збереглися тільки у великоросів на півночі, а на Україні їх немає; нарешті, вказував на факт існування цілого ряду географічних назв, які повторюють такі самі назви, які здавна вже відомі на руській півдні.

Погодину зараз же відповів український учений Максимович, довівши, що після Батиевого погрому зовсім не було такого обезлюднення України, коли б ціла людність звідти вимандрувала, а на її місце прийшли б якісь нові переселенці. В поміч Максимовичу прийшов українець-славист Котляревський, котрий вказав на те, що останки билинного епосу збереглися і в українців, та що дані мови не дають ніяких підстав уважати київські пам'ятки XI — XII ст. за великоруські. Знов же такі Погодина піддержав філологічними аргументами Ламанський.

Однак в ті часи — на початку 60-х років — обидві сторони розпоряджались занадто бідним науковим матеріалом, особливо на полі філології, й тому питання не могло бути розв'язане остаточно.

У нову фазу вступило питання, коли в 1882 р. Соболевський (тоді професор Київського, пізніше Петроградського університетів) виступив у Києві з рефератом «На якій мові говорили в Києві в XIV — XV вв.» і в цьому рефераті поновив теорію Погодина, аргументуючи головню філологічними міркуваннями.

Ряд київських учених, таких, як Антонович, Дашкевич, Житецький, Науменко, Голобовський, Лучицький, Голубев виступили з контррефератами. Найкращою відповіддю була монографія Антоновича «Київ, його доля й значіння від 14 до 16 століття». Тут Антонович з повною очевидністю довів, що про ніяку пустиню на місці Києва по Батиевім погроми не може бути мови: досить згадати свідоцтво домініканського монаха Платона Карпіні, який переїздив Київ у 1246 р., отже, 6 літ по погромі, і застав тут хоч зменшену й зубожілу, але таки місцеву людність, застав навіть чужоземних купців. Далі цілим рядом науково доведених фактів Антонович сконстатував, що ніякої масової еміграції місцевої людності не було, що тільки в першій переполосі по татарським приході ця людність по більш безпечних схованках, по лісах, звідки знов верталася на старі місця, як минула гроза.

Проти Соболевського виступив із філологічними аргументами й Ягич. Та Соболевський не здався й обстоював свою теорію, проти якої виступили ще Потебня, Мочульський, Колесса, Кримський, Владимирський-Буданов. На користь теорії Соболевського висловився, хоч і не цілком рішуче, Ключевський. Якийсь час стояв за Соболевського й Шахматов, пробуючи відстояти великоруський характер принаймні лівобережного племені сіверян. Але скоро Шахматов з усією рішучістю перейшов на бік противників Соболевського, і поле бою залишилося за ним. Тепер, як каже Грушевський, гіпотезу про неприналежність сіверян до української групи племен можна вважати відданою до архіву. Наука поставила над нею хрест, і всякі сумніви щодо української приналежності сіверян є лиш запізнлим відгомонам суперечки, скінченої і похованої.

У своїй передсмертній праці «Очерки древнїшого періода історії руссаго языка» Шахматов визнав, що розпад східнослов'янських племен та їх мови припадає ще на VII і VIII ст. А в IX ст., напевно, вже стався, як завершення попереднього процесу, розпад

єдиного руського племені на три групи: південну, північну й західну. Цитуючи ці слова великого російського вченого, професор Кримський додав від себе, що різниці трьох мовних груп в IX ст. були практично ще дуже невеликі. Про яке-небудь обопільне незрозуміння між ними в X ст. не може бути й мови. Коли рівночасно тодішню проповідь Кирила й Мефодія, апостолів із південно-слов'янської землі, прекрасно розуміли в Чехії, то вже ж варязькі ватажки, які запанували в IX ст. над слов'янами східної групи, повинні були чути від Новгороду аж до Чорного моря мову, яка здавалась їм скрізь однаковою.

Та разом із тим той же Кримський дуже виразно підкреслює, що мова наших предків в XI ст. вже прибрала ті окремі риси, які відрізняли її серед інших східнослов'янських мов. Він каже, що «усією сукупністю своїх познач жива мова півдня XI ст. стоїть посеред східного слов'янства цілком відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі (Галичина) XI ст. — це цілком рельєфна, певно означена, яскраво індивідуальна лінгвістична одиниця. І в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної української мови, бо ж вона має в собі величезну частину сьогочасних українських особливостей».

Але коли не можна говорити про раптове й поголове виселення української людності на північ, в межиріччя Волги й Оки, то, безперечно, ми маємо перед собою факт повільного, починаючи з половини XII ст., а то й раніш, еміграційного руху цієї людності в двох напрямках: на захід, в область Підкарпаття, і на північ. Цей рух був викликаний небезпекою й неспокоєм життя перед половецькими нападами. Але питання, наскільки, в якій мірі цей південний, говорючи сьогоднішньою мовою, український елемент став вирішальним інгредієнтом при формуванні в XII ст. великоруської народності? Раніше історики надавали власне цьому українському елементу вирішальну роль, хоч не одкидали зовсім колонізації басейнів Оки й верхньої Волги також переселенцями з Новгороду з землі кривичів і, певна річ, самих в'ятичів. В новіші часи відомий російський учений

Спіцин, оперуючи головню даними археології, рішуче заперечує масову колонізацію півночі виселенцями з Наддніпрянської Русі. Передовсім він зменшує серйозність характеру половецької погрози й підкреслює, що, борячись з половецькими наїздами, південна Русь не втратила голови й надії: вона дивилася на поганих усе зверху вниз і за кожен напад готувала свій реванш. Далі він вважає саму можливість масового переходу наддніпрянської людності на далеку північ за цілком виключену. «Од благодатного чорнозему, — каже він, — до глини й піску, од степу — до лісу, од тепла — до холоду, од добрих урожаїв — до поганих, од вола — до коня, од хати — до ізби, од великих сел — до «починків» (окремі селища), од легкої роботи — до важкої праці — ледве чи хто піде добровільно».

Коли раніше підкреслювано, що на півночі з половини XII ст. зустрічаємо ряд південних назв: Переяслав, Стародуб, Перемишль, Вишгород, Звенигород, Галич, Юрієв, Трубеж, Либедь, Почайну, Владимир і т. д., то це Спіцин пояснює тим, що це назви княжі,

урядові, а не народні. Князі самі були з півдня, вони й давали назви. Ці назви — виключно назви міст (а їх будували якраз князі, а не селяни).

Щодо билин, то цей аргумент не має для Спіцина жодної ваги: в X — XII ст. билини співали однаково на півдні і на півночі, але на півночі билини знайшли для себе сприятливий ґрунт — довгі зимові вечори, а південна людність скоро їх розгубила під враженням нових подій, нових героїв.

Отже, доводиться зупинитись на думці, що основна маса слов'янських переселенців, яка осіла в басейні верхньої Волги, ішла з Новгороду, з області кривичів і в'ятичів. Була певна домішка й південноруського, українського елемента.

Зате на місця був уже готовий тубільний елемент, що увійшов як інгредієнт до великоруської народності. «Треба признати, — каже К л ю ч е в с ь к и й, — деяку участь фінського племені у сформуванні антропологічного типу великороса. Наша великоруська фізіономія, — продовжує він, — не зовсім точно передає загальнослов'янські риси. Інші слов'яни, добачаючи в ній ці риси, одначе зауважують і деяку сторонню домішку, а саме: скулистість великороса, перевагу темного цвіту обличчя й волосся, а особливо великоруський ніс, що лежить на широкій основі; все це треба поставити на карб фінського впливу». Ключевський підкреслює також зміну мови під фінським впливом.

Проф. Платонов також підкреслює міграцію великоросів з фіннами, яка вплинула на зміну мови, фізіологічного, духовного та морального типу переселенців. За останні часи російські вчені (Пресняков, Любавський) взялися за дослідження процесу слов'янської колонізації заселених фіннами земель і висвітлили ясну картину цієї колонізації та її характер. Дехто з російських дослідників (М. Покровський, С. Піонтовський) зовсім не вважає цю колонізацію за мирний процес; навпаки, вони бачать в ній завоювання й поневолення тубільної фінської людності, яка вже знала хліборобство і своєю культурою мало чим нижче стояла від великоруських колоністів. Як каже Покровський, «Великорусь побудована на кістках іногородців, і в жилах теперішніх великоросів тече принаймні 80 % фінської крові». Він називає Московську державу, що об'єднала й сконсолідувала великоруську народність, такою ж самою «тюрмою народів», якою була пізніше імперія Романових.

Але не тільки асиміляція з фіннами відіграла свою роль при формуванні великоруської народності: не меншим був вплив географічних та кліматичних умов на переселенців, коли вони розселялися серед суворих обставин північної природи. Довелося затрачувати передовсім багато зусиль, щоб осушити болота та викорчувати ліси, щоб здобути трохи ґрунту, придатного для оранки; та й то ґрунт був малородючий і давав убогий урожай. Не завжди хлібороб міг і дочекатись свого врожаю, бо холодні ночі, заморозки іноді ще серед літа нищили хліб на корню. Взагалі суворі північна природа вимагала від людини великого накладу праці і напруження.

Переселенці розташовувались невеличкими селами серед рідкого

і вбогого фінського населення. Великих осередків тут не було. Умови життя були примітивні. Переселенці мусили відразу переходити від торговельного побуту до чисто хліборобського, від міського до сільського. Тут була повна перевага лісових промислів: лови, гутництво, ликодерство, бортництво і т. д.

Приходячи на нові землі, переселенці заставали вже тут княжу владу, яка мала повну перевагу над принципом вічовим. Ця влада носила вотчинний, патріархальний характер. Князі були оточені земельним боярством. Переселенці відразу опинились під владою твердою й суворою, яка на кожному кроці безапеляційно давала себе чути.

Усе це потроху накладало свою печать на характер великоруської народності. В ній почала вироблятися перевага громадського принципу над особистим, індивідуальним. Вироблялось почуття солідарності й громадської дисципліни, уміння жертвувати собою, своїми особистими інтересами в ім'я загального добра. В боротьбі з суворою природою, в невпинній праці, серед тяжких умов життя виховувались витривалість, обережність, невпинність у переслідуванні поставленої мети, упертість в добрім значенні слова: взагалі сформувалась сильна, здорова, талановита, енергійна народність, яка у високій мірі розвинула в собі державницький інстинкт і імперіалістичні стремління. В той час як ні південна, українська Русь, ані Русь західна, Біла, не зуміла вдержати своєї власної державності, і вже в XIV ст. опинились під чужим пануванням, великоруське плем'я, піддавши в половині XIII ст. під татарське ярмо роздроблення на ряд окремих князівств, зуміло протягом двох століть об'єднатись, скинути чуже ярмо і вже наприкінці XIV ст. уявляло собою могутню, сконсолідовану Московську державу.

Хоча виразні риси окремого етнографічного типу, окремого побуту і своїх окремих політичних понять на північній Русі вже зовсім ясно виступають в другій половині XII ст., хоча між Києвом та північним осередком — Суздалью наростає все гостріший антагонізм, що виявився так болюче для Києва в його погромі в 1169 р. військами суздальського князя Андрія Боголюбського, одначе і південна, і північна Русь усе ще належали до одної спільної державної системи, мали тих самих князів, того самого голову церкви — Київського митрополита, в значній мірі жили спільним культурно-духовним життям. Розуміється, ця спільність відноситься до верхніх більш освічених верств, головню до духовенства. Повне відокремлення й розрив приніс з собою аж татарський погром 1237—1240 років, після якого Русь південна й Русь північна пішли кожна своєю окремою історичною дорогою. Різниця політичного і суспільного устрою та культурного стану побільшувалася чим далі, тим все глибше, аж поки не витворилися з обох народів два зовсім відмінні культурно-історичні типи.

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 11. Львів, 1905.
 Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. Львів, 1918. Костомаровъ М. Собрание сочиненій. Кн. 1. Петербургъ, 1903 (розправи: Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси. Двѣ русскія народности. Черты народной южнорусской истории).
 Костомаров М. Дві руські народності. Ляйпціг, 1922. Іловайський Д. Княжий період України-Руси // Руська Бібліотека. Т. 3—4. Тернопіль, 1886. Голубовскій П. Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія татаръ. К., 1884. Грушевський М. Очеркъ історіи Київської Землі. К., 1891. Андріяшев Ол. Нарис історії колонізації Київської Русі до кінця XV ст. Збірник «Київ та його околиці». К., 1926. Голубовскій П. Історія Сѣверской Землі до половини XIV столѣтія. К., 1882. Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії // Збірник «Чернігів і північне Лівобережжя». К., 1928; Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязьських. Там же; Андріяшев Ол. Нарис історії колонізації Сіверської Землі до початку XVI віку // Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. Т. 20. К., 1928; Новицький В. Давнє Лукомор'я. Там же. Т. 24. К., 1929; Ивановъ П. Историческія судьбы Вольнской Земли до конца XIV века. Одесса, 1895; Андріяшев А. Очерки історії Волинської Землі до конца XIV вѣка. К., 1887; Ляскоронскій В. Історія Переяславской землі съ древнѣйшихъ временъ до половини XIII ст. К., 1903; Молчановскій Н. Очерки извѣстій о Подольской землѣ до 1434 года. К., 1885; Грушевскій М. Очерки історії Туровскаго княжества. К., 1902. Кримскій А. Филологія и Погодинская гипотеза // Киевская Старина. 1898. Кн. VI, VII, IX; 1899. Кн. I, II. Ключевскій В. Курсъ русской истории. Т. I. Петербургъ, 1904; Любавскій М. Образование основной государственной территории великорусской народности. Ленинградъ, 1929. Прьсняковъ А. Образование великорусскаго государства. Петроградъ, 1918.

ПОЛІТИЧНИЙ І СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ РУСИ-УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ. ПРОСВІТА І МИСТЕЦТВО

Як би ми не визначали саму форму державного устрою старої Русі-України, але треба признати за Грушевським, що сама політична організація її полягала на співучасті двох чинників: князя й віча. Князі всі належали до одного «Рюрикового» роду; місцеві племенні династії зникли на Україні дуже рано. Та хоч князі й дивились на всю Руську землю як на власність свого роду, але вони мусили дуже рахуватись з думкою громади, представлюваної вічем. Безперечно, віче, як орган суверенної громади, було елементом давнім, старшим від княжої влади, але в період організації варягами Руської держави, в період об'єднання в цій державі руських племен за допомогою «примучування», себто оружної сили, княжа влада взяла гору. Київська держава за перших князів була досить міцно зцентралізована (за Володимира Великого й Ярослава), і віче зостається зовсім в тіні, відіграючи роль хіба що в місцевім житті, як орган місцевої самоуправи. Але з ослабленням київського централізму по смерті Ярослава воно знову виступає на політичну арену. Хоч порядок заміщення княжих «столів», починаючи з великокняжого у Києві, за синів Ярослава Мудрого і до самого кінця XI ст. показує, що вони рахувалися з родовим принципом старшинства й справді наче по драбині пересувалися з нижчого шабля на вищий: після батька вступав його старший син, по ньому слідуючий син (а не внук) і т. д., але цей принцип був порушений вже синами Ярослава. Поруч з принципом родового старшинства або «літвичного восхожденія», як каже літопис, все більше значення набуває принцип наслідування в простій лінії від батька до сина. І власне цей принцип піддержує земля-громада; прогнання нелюбого князя й вибір нового, правда, служать проявами, так би мовити революційного руху, як ось було у Києві 1068 р., коли кияни скинули Ярославового сина Ізяслава й покликали князя Всеслава з Полоцької фамілії, або в 1113 р., коли кияни вибрали князя Володимира Мономаха й потім піддержували його династію. Займаючи княжий стіл на заклик вічової громади, князі мусили складати з вічем певну умову, скріплюючи її присягою. Громади ж, вибираючи князів і умовляючись з ними, не зважали на міжкняжі рахунки старшинства: вони мали на увазі певну, любов ім особу, без огляду, чи мала вона «право» на стіл, чи ні. Одначе, вибравши князя, громада вже не втручалась в його управління, і він залишався повним господарем у зовнішній та

внутрішній політиці. Втручання громади викликалося хіба якими надзвичайними подіями й носило характер, як я вже згадував, акту революційного. Взагалі треба сказати, що на Україні віче не досягло такого значення, як це сталося на півночі в Новгороді, де, властиво, утворилась з кінця XII ст. республіка. Найбільше значення, наскільки можемо судити з літописних звісток, мало київське віче. Але й воно, як підкреслює Грушевський, виконувало завжди функції надзвичайні: при виборі нового князя або усуненні несимпатичного громаді старого князя, в часі військових катастроф, в разі настирливої потреби якихось реформ. Ніяких постійних, спеціальних функцій віче не мало.

З кінцем XI і протягом XII століття, коли Київська держава розпалася фактично на ряд окремих князівств-земель, в кожній з них утвердилася якась одна певна династія, хоч і тут часто бували переміни. Родовий принцип старшинства при заміщенні княжих столів найсильніше тримався на Чернігово-Сіверській землі, хоча й тут він раз-у-раз порушувався. Разом з розпадом Київської держави на окремі князівства й закріпленням в них окремих княжих династій втрачає своє реальне значення старшинство київського великого князя; його титул має за собою лиш почесну історичну традицію: «золотий стіл київський», цей осередок Руської Землі, гніздо князів «рода руського», вабив до себе князів ще й тоді, коли його політичне значення вже давно втратило реальну вагу.

Біля князя гуртувався особливий круг людей, який так само, як і князь, стояв понад місцевою людністю, міняючи разом з своїм князем місце осідку. Це була княжа дружина. Дружину проф. Пресняков характеризує як приватно-правний союз, збудований на спільності огнища й хліба у пана з його слугами. Дружина — це «княже огнище». Суспільний й національний склад її був дуже різноманітний. У перших князів абсолютно переважав у ній елемент варязький. Це видно з імен дружинників, які збереглися в літописі. Але поруч з варязькими зустрічаємо й такі імена, як Чудин, Козарин, Володислав Лях, Іван Войтишин (що міг бути ляхом або чехом), Олбир, Елбег — тюркські імена. Звичайно, головну масу, особливо з половини XI століття, складали місцеві люди. Старші дружинники, пізніше бояри, були не тільки вояками, але й урядовцями, й політичними радниками князя; вони складали його постійну раду, яка згодом на півночі прийняла назву «боярської думи». Це не була якась регламентована установа, а чисто звичаєва. Мономах радив князям, «сівши думати з дружиною». Іноді поруч княжих бояр засідали в думі «старці градські», себто значніші люди з місцевого населення, «видніші міські аристократи», як їх зве Грушевський.

Князь мав свій княжий двір, який виконував функції не тільки приватного характеру господарської двірцьової управи, але й органу державного, як це було скрізь в початкових примітивних формах державної організації в середній і західній Європі. Про урядовців княжого двору маємо звістки з XII і XIII ст. На чолі двору стояв двірський або дворецький, який відповідав таким урядам на заході, як palatinus, або comes palatii. В XII ст. згадується печатник (канц-

лер) і покладник (спальник). Княже господарство провадили ключники й тіуни, часто люди несвобідні, з рабів. Але вони виконували й судові та адміністративні функції як княжі судді й намісники. Всякі доручення ексекутивного характеру для посилок або оповіщень виконували биричі, дітські й отроки. Остання назва взагалі прикладалася до нижчої рядової дружини в протилежність до старших дружинників, до бояр.

Князь об'єднував у своїх руках усю владу — військову, адміністративну й судову і теоретично мав виконувати всі функції головного правителя в суді, якого заступати могли його довірені люди лиш в разі його неприсутності. Володимир Мономах дуже радив князям не покладатися на своїх урядовців, а робити все по змозі самому. Розуміється, з розвитком і поширенням держави це було неможливо, і князь мусив спиратися на поміч призначуваних ним військових начальників, адміністраторів і суддів. Для оборони краю і для походів сил самої дружини не вистачало, і князь мусив спиратися на народне військо, на «воїв», яких постачала сама земля на свій кошт. На чолі такого народного ополчення стояв тисяцький, який помалу з виборного начальника народного війська зробився призначуваним князем його урядовцем. Тисяцький дуже часто носив титул воеводи і був взагалі начальником певної військової округи, а в часі війни командував своєю земською «тисячею» або «полком». Грушевський вважав, що воєнно-адміністративна організація мала «десяточний» характер, себто «тисяча» ділилася на сотні й десятки, на чолі яких стояли «сотські» і «десятьські». Ця організація мала також і характер фінансовий, бо є звістки, що оподаткування велось по сотнях. Тисяцькі або воеводи — це були найвищі урядовці князя, часто його намісники. Поруч них згадується в літописі «посадник» як начальник також з воєнно-адміністративними функціями. Можна думати, що вони завідували меншими округами, ніж перші, або були начальниками, комендантами міст.

Княжа дружина й урядовці князя складали одну невелику верству «людей княжих». Поза невеликою також верствою «людей церковних», про яких скажу трохи далі, вся решта населення, себто її головна маса, складала т. зв. земську людність, громаду в тіснім цьому слова розумінні. Властиво кажучи, стара Русь не знала станових верств, які тільки ще зароджувались; вона знала лиш суспільні класи. Можна сказати, що головна різниця в суспільнім становищі була між людьми вільними й невільниками-рабами; існувала ще посередня група людей напіввільних. Але в межах вільної маси населення окремі групи не являли собою ніяких строго замкнених каст: до боярства мали доступ люди з нижчих верств, а в звичайні дружинники могла попасти кожна вільна людина. Грушевський думає, що не виключена була можливість попасти сюди часом і княжому холопу, невільнику.

Вищий шар земської людності становили земські бояри — великі земельні власники або підприємці. Ця верства тісно прилягала до княжого боярства. Її представників зустрічаємо під назвою «лучших людей», «больших людей», «нарочитих мужів», «старців градських»

або й просто бояр. Взагалі, можна сказати, це була родова аристократія, економічною базою котрої була земельна власність або торгівля.

Решта людності розпадається на рядове міщанство й на селянство. Міщани, «прості люди» або «граждане», як їх звали, правно й політично були рівноправні з боярством, брали участь у вічах. Але економічна різниця була дуже помітна, і заможніші бояри визискували бідніше міщанство, дрібних торговців та ремісників. Взагалі стара Київська Русь знає дуже розвинену класову боротьбу і випадки дуже бурхливих повстань і розрух, наприклад в 1068 і 1113 роках.

Селянство носило загальну назву смердів. Це були вільні хлібороби, що жили на своїх власних дворищах. Але поруч селян вільних і володіючих землею історія Київської Русі знає категорію хліборобів залежних і безземельних. Це були т. зв. закупи.

Питання про закупів має цілу літературу. Багато дано їм різних дефініцій, але більшість дослідників сходиться на тім, що це були люди, які не мали власного господарства й сиділи на чужій землі, яку обробляли за певну частину врожаю, або ж це були взагалі хліборобські наймити, «закупы ролейні». Хоч юридично вільні, вони могли легко втратити свободу, якщо попадали у великі борги у тих, у кого позичали хліборобські знаряддя — або ж засоби поживи.

Зовсім окремо стояли такі дійсно невільні люди «холопи» або «раби». Основним джерелом невільництва була війна, але холопом можна було зробитись, одружившись з невільницею, вступивши на службу до якого пана без особливих застережень, нарешті холопами ставали банкроти, що не могли сплатити своїх боргів. Холопа можна було купити як якусь річ.

Невільник не був правною особою. Він не мав горожанських прав і не міг бути свідком на суді. За вбивство холопа платили його господарю вартість холопа, як за звичайну матеріальну шкоду. Християнство вело до поліпшення стану холопів-рабів.

Церква принесла з собою витворення спеціальної верстви «людей церковних», — не тільки самого духовенства й прислужників біля церкви, але й усіх т. зв. «задушних людей» — холопів, записаних на церкву на помин душі, людей безпритульних, калік, старців, що шукали в церкві опіки й захисту. Це не був якийсь певний, усталений клас: в число церковних людей попадали люди з різних суспільних класів, і приналежність до людей церковних визначалася часом дуже випадковими причинами.

Прийняття християнства й культурне зближення з Візантією привели до запозичення, рецепції візантійського права. Але ця рецепція позначилася головню в сфері церковного законодавства в т. зв. Церковних Уставах Володимира й Ярослава Мудрого. В сфері відносин світських Русь виробила своє власне право, і ми маємо перші спроби його кодифікації вже в першій половині XI ст. Це знаменита «Руська Правда». Цю памятку відкрито в 1738 р., а видав її вперше Шлецер в 1767 р. Пізніше знайдено багато її

списків. Існують чотири редакції «Руської Правди»: перша, найкоротша, всього в 17 параграфах, зв'язана з іменем Ярослава Мудрого. Друга редакція, вже ширша, відноситься до часів Ізяслава Ярославича, третя — найширша, бо має коло 135 параграфів і найбільш розповсюджена (знайдено понад 40 списків) належить добі Володимира Мономаха. Нарешті четверта редакція є скороченням другої і третьої. «Руська Правда» не була офіційним кодексом, її зложено приватними людьми, правдоподібно, з церковних кіл, але це не зменшує її значення для пізнання нашого старого права. «Руська Правда» являє собою головним робом збірку норм права цивільного й карного. Є також і норми характеру процесуального. Вона установлює кари за різні порушення права й за злочини. Кари складаються з штрафу: «віра» — на користь князя, яко справцеві суду, і «головництво» — на користь покривдженого або родичів убитого. Головним джерелом «Руської Правди» була практика судових рішень. Поряд з грошовою карою «Руська Правда» визнає й родову помсту при убивствах. Кар на тіло «Руська Правда» зовсім не знає, за винятком кари для холопів за побиття вільної людини. Взагалі холопи, раби не являються ані об'єктом, ані суб'єктом права. Дуже високі кари призначалися за образу честі, що свідчить про високорозвинене почуття честі. В розділах, які стосуються цивільного права, говориться про позику, про купню й продаж, про право власності і про спадщину.

«Руська Правда» має обширну наукову літературу, в якій українські вчені взяли дуже значну участь. Дослідження її ведеться й досі. Особливо цінні новіші досліди проф. М а к с и м е й к а .

Основою економічного життя було натуральне господарство з перевагою добуваючого промислу над обробляючим і взагалі способу екстензивного над інтензивним. Отже, насамперед звіроловство, риболовство, бджільництво, скотарство і, нарешті, хліборобство. Хліборобська культура вже в X ст. стояла високо. Плуг знають навіть вятичі. Сіяли пшеницю, жито, ячмінь, овес, льон, горох, мак. Безперечно, існувала земельна власність: з XI — XII ст. ми знаємо багато випадків продажу, дарування й конфіскації маєтностей. «Руська Правда» знає високі кари за порушення межі. Походження земельної власності — «заїмка» (окупація) і оброблення вільної порожньої землі. Розроблення ґрунту, запровадження на ньому культури надавало йому певну вартість, і такий ґрунт робився предметом контракту, продажу і всяких оборотів.

Та найбільшу вартість здобував ґрунт тоді, коли з ним були зв'язані робочі руки — челядь або закупы. Російські вчені Ключевський і Рожков навіть думають, що саме поняття приватної власності виникло із зв'язку з невільництвом: «се моя земля, бо мої люде її обробляють».

У зв'язку з питанням про форми й характер землеволодіння в старій Русі виникло в історичній літературі й питання про існування в ній феодалізму. Російські історики, що досліджували устрій Київської Русі-України, торкалися не раз цього питання, але розв'язували його негативно. На початку 1900-х років молодий тоді

вчений Н. Павлов-Сільванський виступив з теорією, що стара Русь так само пережила добу феодалізму й знала усі форми феодальних відносин, як і інші краї Європи. Але в своїх дослідях Павлов-Сільванський торкався виключно Володимиро-Суздальської Русі. Його праці викликали великий інтерес, однак всі значніші російські історики з думками Павлова-Сільванського не погодилися. З українських істориків, які торкалися цього питання, Костомаров і Грушевський ставилися скептично до існування у нас феодалізму, вони вважали, що феодалізм на Україні появився вже після татар, за литовських часів. Російські історики-марксист Н. Рожков і М. Покровський, а з молодших С. Юшков цілком визнають, що Київська Русь знала лиш зародки феодалізму, а що справжні феодальні порядки існували лиш в Галицько-Волинській державі й за часів панування князів литовських. З цим поглядом можна повністю погодитись. В недавні часи відомий дослідник старого українського письменства академик В. Перетц у своїй розвідці про «Слово о полку Ігоревім» (1926) рішучо висловився за те, що Київська Русь-Україна XI-XIII ст. уявляла типову картину феодальних відносин: мовляв, так само, як і на Заході, існувала у нас велика земельна власність, як економічна підвалина, а натуральне господарство, як господарча форма; так само держава розпалася на безліч незалежних і напівзалежних країн, які об'єднувалися договірними васальними зв'язками з певною ієрархією. Відмінність була тільки в процесі феодалізації; на Заході найвищу владу захопили королівські урядовці — барони, землевласники, а у нас дрібні князьки, од яких залежали їхні васали — дружинники. Ступенем нижче князів стояли бояри, які також мали свою дружину, своїх отроків. Якраз «Слово о полку Ігоревім» й уважає Перетц за характеристичну пам'ятку феодальної Русі-України.

Підставою цілого суспільства на старій Україні-Русі було вільне й економічно самостійне селянство, заняте господарським промислом. Однак творчим, організуючим елементом був патриціат більших міст, значення якого спиралось передовсім на капіталі, створеним торгівлею. Проф. Ключевський, з одного боку, а Олександра Єфименкова — з другого вважають зовнішню торгівлю за головний фактор утворення держави на українсько-руській території. І справді, можна цілком припустити, що головні міста Київської Русі, від самого Києва почавши, вирости як осередні пункти, куди сходились тубільні промисловці й заїжджі купці для взаємного обміну продуктами. І далі організуючим елементом виступає торгівельно-промисловою аристократія, піддержана в цій ролі зайшшим військово-промисловим елементом — варягами. Ці варяги втягли слав'янські племена в ширшу міжнародну торгівлю, котру самі здебільшого й організовували. Головна роль варязьких князів з їх дружинами полягала в охороні й правильній організації торгівлі.

Зовнішня торгівля велася зі Сходом, Візантією й Заходом: Балканами, Польщею, Угорщиною, Чехією та Німеччиною. Торгівельними шляхами були насамперед річки: Дніпро лежав на славнуому шляху «із Варяг в Греки» і служив головною торгівельною артерією.

Десна з лівого, Прип'ять з правого боку служили дуже важливими внутрішніми шляхами, так само як і інші допливи Дніпра, до котрих Київ займав дуже щасливе — центральне положення. За водний шлях служив і Дністер: човни плавали по ньому, починаючи з Галича. Дністром можна було виплисти в море і потім плисти вгору Дніпром. Крім водних були й проторені шляхи сухопутні. Літопис називає три таких шляхи: Грецький, який провадив з Києва на південь до Криму й Царгорода; Залозний вів на Донщину й до Азовського моря; Солоний вів до солоних озер в Криму. Були ще й інші шляхи. Київ лежав у їх перехресті. З одної водної системи переходили у другу за допомогою «волоку»: човни волочили по суходолу від однієї річки до другої, як ось, наприклад, плвли лівим допливом Дністра Самарою вгору і далі волочили якийсь час суходолом до Калміуса, що впадав в Азовське море; або ж вгорі Дніпра волочили до Ловаті, що пливе в Ільменське озеро. Річки були за тих часів без порівняння більш многоводні. Тепер на дні малих річок часом знаходять останки таких великих човнів, що тільки дивуватись, як вони по цих річках могли плавати! Предметом експорту з Русі до Візантії була челядь (невільники), віск, мед, шкіри, хліб. Привожено предмети вищого виробу — металеві, скляні й матерії (особливо шовкові, т. зв. паволоки Візантії), різні окраси (золоті мистецькі вироби), вина й взагалі те, що можна назвати люксомом. Зі сходу ішов на Русь такий крам: дорогі матерії (шовкові, атласні), пахощі, приправи до їжі (перець, цинамон), дороге каміння, золоті й срібні речі: тарілки, ланцюжки, браслети, каблучки, сережки, шпильки, гудзики, бляшки — все те, що його так багато знаходимо при археологічних знахідках на українській території.

Торгівельні зносини з Візантією, як ми бачили, регулювалися окремими договорами при заключенні миру. В цих договорах дуже докладно були обговорені умови торгу руських купців у самім Царгороді.

Торгівля з Заходом, окрім Польщі і Угорщини, як найближчих сусідок України-Русі, провадилася з чеською Прагою, з Регенсбургом на Дунаї, з Віднем, Майнцом та іншими містами. Регенсбург мав у XII ст. у Києві свою власну торгівельну контору. З України везли на Захід хутра, тканини, посуд, візантійські металеві вироби, овочі, хліб, коріння, коней, худобу. На Україну привозили зброю й металеві предмети, різні матерії, мистецькі вироби з дерева. Мабуть, привозили й інший крам. Значну роль в торгівлі відігравали німецькі жиди. Взагалі в самім Києві перебувала численна чужинецька колонія: німці, поляки, греки, жиди, вірмени, і не тільки як купці, але й як майстри, ремісники, члени релігійних місій.

Окрім торгівлі зовнішньої була розвинута й торгівля внутрішня: з північних областей, підлеглих Києву, привозили хутра, а туди з України везли хліб та інші предмети поживи. З Коломиї у Галичині привозили на Наддніпрянщину сіль. У половців куповано коней і худобу, а продавано їм хліб.

Торгівля мала караванний характер з огляду на небезпеку подорожей. Вона вимагала торгівельного кредиту. Цей кредит був неде-

шевий, проценти брали великі, і князі раз-у-раз мусіли їх регулювати. Володимир Мономах обмежив, наприклад, цей процент до 40% за рік. «Руська Правда» уділяє дуже багато уваги торгівельним відносинам, і дехто з дослідників не без певної рації зве її «кодексом торгівельного капіталу».

Була на Русі й своя монетна система. Джерелами нашого ознайомлення з нею служать численні нумізматичні знахідки, та ж сама «Руська Правда» та випадкові згадки в літописі. Завдяки частим торгівельним зносином з чужими краями на Русі ходила перш за все чужа монета. В монетних знахідках вже з VII — IX ст. ми зустрічаємо монети арабські, візантійські, норманські. Спочатку як своя власна «валюта» ходили дорогі хутра, причім за одиницю вважалася «куна», правдоподібно помічена, поштмпельована шкірка куниці. Пізніше шкіряну монету витіснила металева, що звалася гривною (певно, від шийної гривни — обруча, що ношено для краси). Гривна мала в собі 1/3 фунта срібла і виглядала як злиток продовгастої форми. Часто по старій пам'яті звано його «гривною кун».

Одна гривна мала в собі 20 ногат і 50 різан. Мабуть, гривни різалися на дрібні шматочки. З часом срібло дорожчало, і гривни ставали легші: в XII ст. вони важили всього 1/4 фунта. За Володимиром Великим появляються штамповані монети: золоті і срібні. Золоті важили 6 грамів (1/3 лота); срібні мали 1/5 лота ваги і ходили як різани. На монетах вибивалася подоба князя і родовий знак (герб) — Тризуб. Збереглися монети Володимира, Ярослава і Святополка.

Торгівля зі Сходом була дуже рано, вже в XI ст., перепинена кочівниками, які перерізали її головні артерії, що вели до Каспійського моря і на Кавказ. Ці самі кочівники утруднили зносини й з Візантією. Але все ж таки XI — XII ст. можемо уважати за часи найбільшого розвитку всесторонніх торгівельних зв'язків Київської Русі та її економічного розквіту.

На ґрунті цього економічного розквіту розвинулась багата матеріальна й духовна культура, що її блискучим центром був сам Київ. Ми не матимемо вірного образу Київської українсько-руської держави XI — XII ст., якщо не кинемо хоча б короткого погляду на цю культуру.

Тітмар Мерзебурзький, що побував у Києві 1018 р., каже, що тут було 400 церков, 8 базарів, «незчисленна сила мешканців». Адам Бременський говорить про Київ у 1072 р. як про суперника Царгороду і «окрасу Греції». Коли взяти на увагу лиш ті останки, що заховались до нашого часу, наприклад, чудову св. Софію, збудовану Ярославом Мудрим в 1037 р., Михайлівський і Кирилівський монастирі, Печерський храм і Спаса на Берестові та рештки інших розкішних будівель з їх прекрасними мозаїками та фресками, з їх скульптурними оздобами, коли поглянути на пам'ятки різьбарства, малярства, мініатюри, а особливо ювелірства, на славнозвісну київську емаль, — то дифірамби сучасників для столиці Русі не здадуться нам уже так перебільшеними. Пам'ятки архітектури й

мистецтва заховались не тільки в Києві: маємо величавий Спасо-Преображенський собор у Чернігові, що постав майже одночасно з київською Софією (був заложений в 1024 р.), маємо останки, які дають змогу судити про цілість, у Каневі, Овручі, Володимирі, Білгородці, Галичі та інших пунктах на Україні. Так само і знахідки пам'яток високо розвинутого художнього мистецтва сеї доби знаходимо на широкому просторі цілої середньої Наддніпрянщини.

У парі зі зростом матеріальної культури йшло буйне духовне життя і жвавий розвиток письменництва. Певна річ, що література Київської Русі мала сильне церковне забарвлення, але поза тим вона старалася дати по змозі відповідь на запитання з історії, географії, космографії, фізіології. Розуміється, за числом пам'яток на першій місці стоїть література церковна: переклади книг св. Письма й богослужбових; затим ідуть житія святих (Четі-Миней й Патерики), твори отців церкви, усе це в перекладах з грецької мови, частиною з болгарської. Далі йде цілий ряд енциклопедичних збірників, серед них славнозвісні «Ізборники», зложені для князя Святослава Ярославича, 1073 і 1076 років; далі збірки афоризмів, т. зв. «Пчела»; історичні хроніки всесвітньої і візантійської історії (Палея, хроніка Іоана Малали, Георгія Амартола, Георгія Сінкела, Костянтина Манасії та ін.) ; природопісні та географічні твори, відомий «Шестоднев» Василя Великого — ціла енциклопедія географічних і природописних відомостей і Космографія Козьми Індикоплова з її відомостями з астрономії та географії, численні старосвітські романи (Александрія, Троянська війна, Девгенієво Діяніє, Індійське царство, Варлаам та Йосааф і цілий ряд інших) візантійського, перського, арабського й індійського походження; нарешті величезна й багата література апокрифів.

Пам'яток оригінального руського письменства заховалось до нашого часу 30 творів XI ст. і 65 творів з XII ст. Серед них маємо твори високої ідейної і мистецької вартості, як от проповіді митрополита Іларіона, поучення, послання й полемічні писання Кліма Смолятича й Кирила Туровського, Київський Початковий Літопис і «Повість временних літ», нарешті чудова пам'ятка лицарської поезії XII ст., славнозвісне «Слово о полку Ігоревім» — про похід сіверських князів на половців 1187 р. Поруч дружинної або воєнної повісті, перехованої в складі Київського Літопису XII ст. й перейнятої тим самим лицарським духом, що й «Слово», ця поема є найбільшою культурною і літературною цінністю нашого старого золотого віку.

Стоячи на перехресті культурних впливів між Заходом і Сходом, Київ умів модифікувати ці впливи на своїм ґрунті. Досить кинути хоча б побіжний погляд на літературу XI — XII ст., щоб спостерегти, що тут не було рабського наслідування візантійських чи яких інших зразків: оригінальний дух молодого народу на все накладав свою власну печать; перевага інтересів моралі над формою, догматикою, обрядом, висока гуманність — оце характеристичні прикмети українського письменства на світанку його життя, в часи Київської держави.

«Київ,— каже проф. Платонов,— був торговельною станцією не тільки між півднем і північчю, себто між варягами й Грецією, але також між Заходом і Сходом, між Європою та Азією. Тут були квартали жидівський, польський, тут мешкали німці, вірмени, греки та інші чужоземці. Тиха хліборобська праця мішалася тут з жвавим і шумним торговельним рухом. Життя відзначалося різноманітністю функцій. Торгівля, викликаючи знайомство з різними народами, сприяла нагромадженню багатств і знання. Багато умов утворювалося тут для культурного розвитку, цей розвиток починався й зацікавив буйним цвітом. Просвіта, принесена християнством, знайшла собі захист в руських монастирях і здобула собі багато прихильників. Ми знаємо, що християнська мораль успішно боролася з грубими поглядами поганської старовини. Ми бачимо князів, які читають і збирають книги, князів, які замовляють переклади творів церковної літератури на руську мову; ми бачимо поширення грамотності, бачимо школи при церквах і єпископських дворах. Ми милуємося фресками, які писані з грецьких зразків руськими художниками, читаємо твори богословськи освічених руських людей».

Київ, столиця Руської землі, є головним і найдавнішим культурним центром на цілу східну Європу. Його впливи простягались на Новгород, Полоцьк, Суздаль, Володимир-на-Клязьмі, Ростов, а пізніше на Москву. Церкви й палати по цих містах будовано й прикрашувано на київський зразок. Письменники наслідували тут київські літературні твори, запозичали з України теми, сюжети й форми для власних творів. Впливи українського мистецтва київської доби досягали Польщі, Чехії й ще далі на захід. Твори українських митців були добре відомі німцям і французам. Коли київський князь Ізяслав Ярославич, скинутий братами з свого великокняжого столу, утік до Німеччини й явився в Майнці до цесаря Генріха IV, то всіх здивували багатство його одежі, зброї й тих скарбів, що він привіз із собою. Німеччина нічого подібного не бачила у себе.

Взагалі, що стосується культурного рівня, Київська Русь-Україна стояла не нижче інших молодих держав на Заході й своїх найближчих слов'янських сусідів. Дослідники, наприклад, початкових зносин Русі з Польщею визнають культурну перевагу Русі.

ЛІТЕРАТУРА

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. Львів, 1905. Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. I. Харків, 1928. Сергєвичь В. Древности русскаго права. Т. I. II. Прьсняков А. Княжое право въ древней Руси. Петербургъ, 1909. Новицкий В. Снеми руськой землі X — XII віків // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. Т. III. К., 1927. Мрочекъ-Дроздовскій П. Изслѣдованія о Русской Правдѣ I—III. М., 1881—1882; Сергѣевич В. Русская Правда. Петербургъ. Рожковъ Н. Очерки юридическаго быта по руськой Правдѣ // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. 1897. XI. XII. Ключевскій В. Курсъ Русской исторіи. Т. I. Розділ XIII—XIV.

Максимейко М. Опытъ практическаго наслѣдованія Р. Правды. Харьков, 1914; Його ж: Система Руської Правди в її поширеній редакції // Праці Комісії історії укр. права. Т. II. К., 1926; Його ж: Інтерполяції в тексті поширеної Руської Правди. Там же. Т. VI. К., 1929. Чернов В. До питання про аналіз тексту Руської Правди // Записки Істор.-Філол. Відділу Української Академії Наук. Т. XX. К., 1928. Максимейко М. Закупі Р. Правди // Наук. Записки наук. дослід. кафедри іст. укр. культури. 10. VI. Харків, 1927; Його ж: Про смердів Р. Правди // Праці Комісії істор. укр. права. Т. III. К., 1927. Шелухин С. До вивчення Р. Правди. Прага, 1930. Левицький К. Правда Руська, пам'ятник законодатний права руського з XI віку. Львів, 1895. Лащенко Р. Пам'ятка українського права, I. Руська Правда. Прага, 1927. Павлов-Сильванскій Н. Феодализмъ въ древней Руси. 1923; Рожков Н. Русская исторія въ сравнительно-историческомъ освещеніи. Т. XI; Рубинштейн Н. До історії соціальних відносин Київської Русі XI і XII в. // Наукові записки наук. дослід. кафедри історії укр. культури. Т. IV. Харків, 1927. Юшков С. Феодальныя отношенія въ Киевской Руси // Ученыя Записки Саратовскаго Государственнаго Университета. Т. III—IV. Саратов, 1924. Огляд питання у Д. Багалія; Нарис укр. історії. Т. I. Розділ VIII. Про торгівлю Київської Русі з Заходом досі ще не перестаріла праця: Васильевскій В. Торговля Киева съ Регенсбургомъ // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. VII. 1898. Любимировъ. Торговье связи древней Руси съ Востокомъ въ VIII—IX вѣкахъ. Саратовъ, 1923. Величко Гр. Політичні й торговельні взаємини Русі і Візантії в X і XI ст. // Записки наукового тов. ім. Шевченка. Т. VI. Львів, 1894. Szelagowski A. Najstarsze drogi z Polski na wschod w okresie bizan — tunsko-arabskim. Kraków, 1909. Матеріальна культура й мистецтво, загальні огляди: Антонович Д. Скорочений курс історії українського мистецтва. Прага, 1923. (літограф). Голубець М. Начерк історії українського мистецтва. Т. I. Львів, 1922. Шміт Ф. Мистецтво старої України-Русі, Харків, 1919. Широцький К. Українське мистецтво старо-князівської доби і його вивчення // «Наше Минувле». К., 1918. Т. I. Грушевський М. Історія України-Русі, Т. III. С. 422-452 Спеціальна література. Січинський В. Архітектура старо-князівської доби (X—XIII ст.). Прага, 1926. Моргилевський І. Київська Софія в світлі нових спостережень, Зб. «Київ». 1926. Макаренко М. Скульптура й різьбарство Київської Русі // «Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва». Т. I. К., 1931. Макаренко М. Черніговський Спас // «Записки істор.-філол. Відділу Укр. Академії Наук». Т. XX. К., 1928. Моргилевський І. Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідками // «Чернігів і північне Лівобережжя». К., 1928. Макаренко М. Борзенські емалі й старі емалі України взагалі. Там же; Про освіту й літературу XI—XIII віків. Грушевський М. Історія України-Русі. Т. III. С. 434—503. Возняк М. Історія української літератури. Т. I. Львів, 1920. Грушевський М. Історія української літератури. Т. I—3. Львів, 1923—1924. Ефремов С. Історія українського письменства. Т. I. Ляйпциг, 1924. Лепкий Б. Начерк історії української літератури. Т. I. Коломия, 1922. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури. Львів, 1910. Перетц В. Слово о полку Ігоря. К., 1926.

VII

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА. ВОЛОДИМИРКО. ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ. РОМАН. КОРОЛЬ ДАНИЛО І ЙОГО РІД. ТАТАРСЬКА РУІНА. УПАДОК ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Коли в першій чверті XII ст. в південно-східних наших степах показалася перша татарська орда, вона не застала вже на Русі єдиної держави, подібної до держави Ярослава Мудрого й його синів. Українсько-руська земля давно вже розпалася на окремі землі-князівства, і серед цих земель Київ уже не відігравав ролі політичного центра. Такий центр утворився на західноукраїнських землях, у Галичині. Як ми вже бачили, Галицька земля відокремилася ще в кінці XI ст. Тут з другої половини того століття засіла династія Ростислава Володимировича, Ярославового внука. Його три сини Рюрик, Володимир і Василько поділили між собою Галичину. Рюрик скоро помер, і фактично князями залишилися Володар, що мав свою столицю в Перемишлі, і Василько — в Теревовлі. З відокремленням Галичини не могли змиритися князі сусідньої Волині, піддержувані великим князем Київським Святополком. Почалася завзята боротьба, одним з трагічних епізодів якої було осліплення Василька. Та Володар і Василько відбилися від Святополка, погромивши його самого на Рожнім полі (на Галицько-Волинським пограниччю) і його союзників-угрів під Перемишлем (1099). Василько й Володар померли майже одночасно, і за якийсь час майже вся Галичина опинилася в руках Володарового сина, талановитого й енергійного **В о л о д и м и р к а** (1141—1153). Він переніс свою столицю до Галича, а своєму небожу Івану віддав в уділ Звенигород. Коли ж Іван (прозваний Берладником) почав інтригувати проти нього за допомогою бояр, він вигнав його з Звенигорода і почав панувати в Галичині єдиновладно. Він жорстоко покарав крामольних бояр і твердо сидів у Галичі не вважаючи на небезпечне сусідство з Угорщиною й Польщею, з котрих кожна зазіхала на Галицьку землю, та на ворогування з київськими князями. В боротьбі проти угорського короля Гейзи Володимирко спирався на союз з імператором візантійським Мануїлом Комненом (сестра Володимирка була за грецьким царевичем), а супроти Київського великого князя Ізяслава II Мстиславича — на союз з його ворогом, суздальським князем Юрієм Довгоруком, скріплений шлюбом Володимиркового сина Ярослава з дочкою Юрія. Багато клопоту Володимиркові завдав Іван Берладник, який мав своїх прихильників і серед бояр, і серед простого люду в Галичині. Він захопив одного разу сам Галич, а другий раз навів на Володимирка київські полки і поляків. Але

Володимирко відбився від ворогів. Скориставшись з боротьби Ізяслава II з Юрієм Довгоруком, Володимирко захопив Ізяславові землі на Волині, т. зв. Погоринську волость. Тоді Ізяслав, з одного боку, а його союзник угорський король Гейза — з другого, рушили на Володимирка. Хитрощами й підкупом угорських вельмож удалося Володимиркові прихилити на свій бік Гейзу, і той вплинув на Ізяслава так, щоб не вигонити Володимирка з Галичини, а лиш зобов'язати під присягою, що він поверне Погоринську волость. Удаючи з себе тяжко хворого, Володимирко заприсягся на хресті св. Стефана, привезеному з собою уграми, що верне Ізяславу забрані землі, а Гейза виступив в ролі поручителя. Одначе, як тільки минула гроза, Володимирко й не думав додержати присяги, а коли присланий від Ізяслава посол нагадав йому хресне цілування, Володимирко насміявся з нього. Але того ж самого дня він нагло помер (1153). Ця смерть у зв'язку з обставинами порушення даного слова й присяги справила глибоке враження на сучасників, і в Київському Літописі знаходимо надзвичайно живе й майстерне оповідання про смерть Володимирка, писане певно по живих слідах події. Хоч Володимирко встиг дуже скріпити Галичину, між іншим — поширивши експансію свого князівства в південно-східному напрямі на т. зв. Пониззя, на теперішнє Поділля, Буковину й Бессарабію, але його насліднику Ярославу довелося почати своє князювання серед дуже тяжких обставин.

Я р о с л а в, прозваний **О с м о м и с л о м** (1153—1187), був ще більш видатним політичним діячем, ніж його батько. Літопис характеризує його як «князя мудрого й красномовного, богобоязненого, поважаного по чужих землях і славного своїми полками». Ярослав був натурою сильною й палкою, часто нестриманою в своїх поривах, але був добрий політик, добрий господар. Він ще більше скріпив своє Галицьке князівство, зробившись одним з найпотужніших руських князів свого часу. Не дурно автор «Слова о полку Ігоревім» звертається до нього з такою апострофою: «Галицький Осмомисле-Ярославе! Ти високо сидиш на своїм золотокованім престолі, підперши гори Угорські (себто Карпати) своїми залізними полками, заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота Дунаю, справляючи суди аж до Дунаю! Гроза твоя по землях течє! Ти одчиняєш ворота київські; стріляєш з батьківського золотого стола салтанів по далеких землях!»

Спочатку, під враженням батькової смерті, він упокорився перед Ізяславом, заявив, що віддається під його протекцію. Але скоро опанував собою й продовжував батькову лінію, не віддаючи Погоринської волості Ізяславу, і між ними прийшло до війни. Ізяслав підступив з київськими, волинськими й чорнокобучькими полками до Галичини. Під Теревовлею зчинилася кривава битва (1154) з нерішучим вислідом; після неї Ізяслав запламував себе жорстоким вчинком: звелів вистинати усіх полонених галичан. Та скоро по тому Ізяслав помер, і Ярослав увільнився від небезпечного ворога. Він встановив широкі дипломатичні зв'язки — з візантійським імператором (царевич Андронік Комнен довгий час гостював

у Ярослава в Галичині), з угорським королем, з німецьким імператором Фрідріхом Барбаросою. Спирався він також на поміч Юрія Довгорукого, що з його дочкою був одружений. Деякий клопіт справив Ярославу Іван Берладник, що знову вплив був на політичну арену. Він зібрав собі дружину з різного бродячого елемента (їх звали «берладниками»), що дуже нагадував пізнішу низову козаччину в її початковій стадії. Може бути, що назва «берладник» пішла від міста Берладу в теперішній Молдавії. Прикликавши собі на поміч ще й половецьку орду, Іван кинувся на південну область Галицької держави, на Подунав'є, забрав її в свої руки й рушив вгору Прутом на Пониззя й далі. На поміч Івану вирушив з Києва син Ізяслава II, Ізяслав III, але Ярослав справився з своїми ворогами; Ізяслава III він навіть вигнав з Києва. Берладник скоро загинув, опинившись у Греції, і Ярослав Осмомисл мав з того часу спокій.

Держава Ярослава поширилася, як я тільки що згадав, аж до Чорного моря. Галицькі кораблі випливали Дністром у Чорне море, провадили торгівлю з Олешіям при гирлі Дніпра, а галицькі рибалки ловили рибу в Дністровому лимані. Торгівля збагачувала землю й дала князю ресурси для утримання сильного війська й активної закордонної політики. Столиця держави Галич став великим торговельним і культурним осередком. Тут можна було зустрінути купців зі сходу й заходу, тут перехрещувалися впливи Візантії й Західної Європи, і пам'яткою цих впливів лишилися останки Пантелеймонівського храму, що в своїй архітектурі і в окрасах носить риси двох стилів: візантійського й романського. Саме місто було дуже добре укріплене. В Галичі за Ярослава Осмомисла зложено єпископську кафедру.

Однак зовнішній силі держави не зовсім відповідали справи внутрішні. Вже за Володимира дуже велике значення придбала боярська верства, що перетворилася помалу в родову й земельну аристократію з колишніх старих дружинників. Бояри претендували на участь у владі, домагалися, щоб князь нічого не робив без боярської думи (ради), захоплювали вищі уряди. Бояри власне тому й піддержували такого претендента, як Іван Берладник, що сподівалися тримати його в своїх руках і самі правити за нього. Уже в часі Володимирка боярські «коромоли» стають язвою, болячкою галицького життя. Ярослав Осмомисл мав слабу сторону в своїх особистих родинних справах: він не любив своєї шлюбної жінки Ольги Юріївни, залишив її і взяв собі за жінку якусь «Настаську» з боярської фамілії Чагровичів. Він мав од неї сина Олега. Родичі Настасії здобули сильний вплив при дворі, і це викликало незадоволення й заздрість інших бояр. Діло скінчилося дворцевою революцією: бояри захопили Ярослава в свої руки, нещасну Настасію спалили на вогні як чарівницю, всю фамілію Чагровичів вибили й узяли від Ярослава присягу, що він знову буде жити з Ольгою Юріївною, яка перед тим мусила утікати з своїм сином Володимиром до Польщі. Ярослав мусив скоритися, але як і раніше ставився погано до Ольги Юріївни, так що вона таки покинула його й після різних пригод повернулася на свою батьківщину, Суздальщину, де

скінчила вік у черничах. Ярослав ледве терпів її сина Володимира, так що й цей мусив був його на якийсь час покинути й шукати притулку аж у Путивлі у свого швагера Ігоря, що за ним була його сестра, знаменита Ярославна «Слово о полку Ігоревім». Умираючи (1187) Ярослав Осмомисл поділив свою державу між обома синами, але як тільки він помер, бояри вигнали Олега, сина Настасії, і Володимир залишився князем сам один. Та він не мав позитивних прикмет свого діда й батька, це був пияк й розпусник. З боярами він не вмів дати собі ладу, і ті збунтувалися проти нього й вигнали з Галича (1188). Вони запросили до себе на князівство талановитого Романа Мстиславича Волинського, внука Ізяслава II Київського з дому Мономаховичів.

Та зразу це привело лиш до великої усобиці. Володимир Ярославич утік з своєю родиною до Угорщини шукати допомоги. Король Бела III дійсно прийшов з військом, витіснив Романа й зайняв Галич, однак не вернув його Володимирові, а проголосив себе за «короля Галичини» й залишив своїм намісником у Галичі сина Андрія (1189). При ньому зосталася й Угорська залога. Бояри спочатку були задоволені з того, бо фактично самі правили краєм. Але скоро угри далися усім знаки. Та і взагалі на все населення чужоземна окупація справила дуже прикре враження. Особливо повстало проти неї православне духовенство, і київський митрополіт почав закликати усіх князів, щоб вони визволили Галицьку землю з-під влади чужоплемінників. Кинувся був до Галичини син нещасливого Івана Берладника, княжич Ростислав, зібравши невеличку дружину. Але угри побили його й узяли в полон, де він і помер від ран. Тим часом Володимир втік від короля Бели, що держав його в арешті, подався до імператора Фрідріха Барбароси й прохав допомоги. Але Фрідріх був зайнятий приготуваннями до свого відомого хрестового походу і йому було не до галицьких справ. Він тільки доручив польському королю Казимиру Справедливому, як своєму васалу, допомогти Володимирові. Коли Володимир з польським військом явився в Галичину, всі зустріли його з радістю, угрів вигнали, і Володимир знову сів у Галичі. Ця перша угорська окупація тривала недовго, всього якийсь один рік. Володимир до своєї смерті (1199) сидів у Галичі, спираючись між іншим на протекцію свого дядька Всеволода Суздальського. З його смертю припинилась в Галичині династія Ростиславичів, бо два сини Володимира залишилися в Угорщині і більше вже на Україну не повернулися.

Галичина перейшла до Романа Мстиславича (1199—1205), найвидатнішого князя на цій Україні-Русі кінця XII ст. За короткий час йому удалося об'єднати в одних руках Галичину й Волинь і створити нову велику державу, яка збрала українські землі від Карпат до Дніпра. Хоробрий рішучий Роман безоглядно поводився з своїми ворогами, особливо з крамольними боярами, проте залишив по собі вдячну пам'ять і в письменних кругах, і серед простого народу, в його усній поезії. Літописець величає його «приспопам'ятним самодержцем всея Руси», котрий «подолав усі поганські народи завдяки своєму розуму й мудрости і поводився

згідно з законом Божим. Він кидався на поганих, як лев, був сердитий, як рись, губив їх як крокодил, переходив через їхні землі, як орел, а хоробрий був, як тур, наслідуючи діда свого Мономаха, що пониців поганих ізмаїлтян, так званих половців». До пам'яті про Романа нав'язує літопис і чудову легенду про Євшан-Зілля. Він же згадує про те, що половці ім'ям Романа лякали своїх дітей. Ще в XVI ст. литовський хроніст Стрийковський, згадуючи про походи Романа на литовців, переказує, ніби Роман запрягав полонених литовців у плуги й орав ними, й що звідти, мовляв, повсталла приказка: «Ой, Романе, Романе, худо живеш, литвою ореш».

Син польської княжни, дочки Болеслава Кривоустого, Роман в молодих літах довго жив у Польщі й Німеччині, й це йому дуже придалося для розуміння політики в середній Європі. Його батько Мстислав, будучи в 1167—1169 роках князем київським, посадив Романа князем в Новгороді (1168). По смерті батька, який, втрапивши Київ на користь Андрія Боголюбського, сів княжити у Володимирі на Волині, Роман повернувся на Україну й став князем волинським. Як ми вже бачили, в 1188 р. він зробив був невдалу спробу захопити й Галич. По смерті Володимира Ярославича він поновив свою спробу і цим разом задержав Галич у своїх руках. Тепер він став, як каже Грушевський, «найбільшою політичною силою на Україні». Він приборкав крамольних бояр у себе дома, побив свого тестя київського князя Рюрика й посадив там, як намісника, свого далекого родича, князя Інгвара Лудького, потім пішов на половців і погромив їх кочовища. Але як тільки Роман повернувся до Галичини, Рюрик за допомогою чернігівських князів і половців захопив Київ і немилосердно його спустошив. Роман таки вигнав його знову, захопив у свої руки й постриг у ченці. Київ переходив з рук до рук і остаточно втратив своє політичне значення. Він опинився тепер в залежності від галицько-волинського князя.

Роман піддержував приятні стосунки з Візантією, з Угорщиною, зносився з папою Інокентієм III. В історичній літературі зберігся переказ, ніби папа пропонував Романові королівську корону, якщо він прийме латинство, але Роман відкинув цю пропозицію. Та новіші історики вважають цей переказ за легендарний. Під кінець свого життя Роман вмішався в боротьбу між Вельфами й Гогенштауфенами, ставши на бік останніх. Він хотів допомогти королю Філіпу Швабському й пішов війною на союзника Вельфів, на польського короля Лешка, але в бою під Завихостом влітку 1205 р. наклав голову.

Передчасна смерть не дала Романові закріпити престол за своїми малолітніми синами Данилом (що мав 3 роки) і Васильком (1 рік). Боярська опозиція знову підвела голову. Чернігівські Ольговичі знову явилися в Галичину й захопили Галич. Вдова Романа з дітьми спочатку зачинилась у Володимирі на Волині, але, боячись, що бояри видадуть її ворогам, утекла потай до Польщі. Польський король Лешко залишив її з Васильком у себе, а малого Данила вислав в Угорщину до короля Андрія. З цього часу для молодих Романовичів настали часи, повні різних пригод і тривог, а для Галичини — 40-

літній період усобиць, дуже красномовно названий в Галицько-Волинському літописі «Великим мятежем». Держава Романа зробилась предметом аспірацій її ближчих сусідів — Польщі й Угорщини, які думали поділити її між собою, а з другого боку — її шарпали різні претенденти й боярські інтриги.

Спочатку Галичину захопили три Ігоровичі (сини звісного героя походу на половців Ігоря Святославича), родичі Осмомислової фамілії. Але вони посварилися з галицькими боярами і, щоб мати з ними спокій, справили по всьому краю різно боярам. Вирізано їх було близько п'ятисот. Але це тільки розлутувало бояр. Вони вдалися за допомогою до угорського короля, удаючи, що хочуть мати князем Данила, піймали двох Ігоровичів у свої руки й повісили (1211). Коли молодий Данило прибув до Галича, то виявилось, що бояри хочуть правити його іменем самі. Вони вигнали матір Данила, а за нею мусив знову покинути Галич і Данило. Тоді провідник боярської партії боярин Володислав Кормильчич проголосив себе князем (1213). Але з цим не могли змиритися ані українські князі, ані сусідні володарі. Андрій з Лешком з'їхалися в 1214 р. в Спішу й умовилися посадити в Галичині угорського королевича Коломана, який мав одружитися з польською княжною. Польща забирала собі частину Галичини з Перемишлем і Берестейщину. Молоді Романовичі мали дістати Волинь. Галичину знову окупувало угорське військо. Цим разом угри почували себе твердіше й носилися вже з планами заведення в Галичині церковної унії. Однак становище, втворене Спішською умовою, продержалося недовго. Андрій скоро посварився з Лешком і цей спрвадив до Галичини, за порозумінням з галицькими боярами, новгородського князя з смоленської династії Мстислава Удатного, завзятого вояку. Мстислав з'явився, вигнав угрів і став князем галицьким (1219). Гірко було Данилові, що його батьківщина опинилась знову в чужих руках, але він помирився з Мстиславом і одружився навіть з його дочкою, в надії по смерті Мстислава (що не мав синів) таки стати князем у Галичі. Тим часом він занявся відновленням цілості свого Волинського князівства і відібрав назад від поляків Берестейщину й Забужжя. Але на поворот собі Галича довелося йому дождити ще дуже довго. Поляки й угри пішли війською на Мстислава і він мусив разом із Данилом утікати на галицьке Пониззя. Але прийшла поміч від половців та литовців, і Мстислав з Данилом здобули назад Галич, при чім угорська й польська залога попали в полон разом з угорським королевичем Коломаном. Але коли довелося миритися з уграми, то Мстислав умовився, що віддасть свою другу дочку за наймолодшого угорського королевича Андрія й зробить його своїм наступником у Галичині. Данило знову був обійдений. Аж тільки смерть Мстислава (1228) розв'язала йому руки. Він уже добре укріпився на Волині. Його брат Василько, що сидів у Бересті, був йому вірним другом і помічником. Данило зручно використав усобицю у Польщі й з усіма своїми силами взявся добувати галицький стіл від угрів. Він здобув таки в 1229 р. Галич, і населення радісно його вітало. Але бояри далі снували свої інтриги й крамоли, і за їх допомогою

угри знову опанували Галичину. Вдруге забрав Данило Галич (1233), але бояри висунули йому нового конкурента в особі чернігівського князя Ростислава Михайловича. Кілька років тяглася ця боротьба, аж поки в 1237 р. Данило не заволодів Галичем утретє— і на цей раз уже остаточно. В 1240 р. він заволодів Києвом і посадив там свого намісника. Та остаточно зломив він свого ворога Ростислава, якого піддержували угри, аж в 1245 р, в кривавому бою під Ярославом. Після того з Угорщиною настав мир.

Але тут вдарилася страшна гроза зі сходу: на Україну насунули татари. Цей татарський похід був відлунням могутого руху в Азії, що його викликав хан Монголії Темучин на початку XIII ст.

Джерелом наших відомостей про татар є записки й оповідання різних авторів — китайських, перських, арабських, слов'янських і західноєвропейських. Протягом XIX ст. орієнталісти зібрали й видали в перекладі цілий ряд відомостей про монголів та їх походи. Серед записок сучасників їх записок, англійські (1903 і 1900 років), французькі (1889—1909), нарешті російські (1911). Має значення й відома праця М а р к о П о л о, подорожнього з 1271 р. З наукової літератури, окрім застарілої праці Гаммера (Geschichte der Goldenen Horde, 1840), можна вказати на праці російського вченого Б е р е з і н а, правда, теж давні, з 1853—1855 рр.

Батьківщиною монголів був степ Гобі за Байкалом, на південному сході в басейні Амуру. Тутешні орди кочували в степу, часом грабуючи сусідів, часом наймаючись до них на службу, як от до китайців. На чолі кожної орди стояли свої династії, з поміж котрих вибирались на сеймах —«курултаях» хани. В половині XII ст. в сім'ї хана Багатура народився син Темучин, який об'єднав окремі орди в одну сильну орду, а в 1206 р. курултай в Каракорумі вибрав його «Чингіз-ханом» — великим ханом усієї Монголії. З того часу починаються його великі походи й завоювання.

По черзі були завойовані: східний Туркестан, Китай, потім Західний Туркестан — Самарканд, Бухара, Хива, Мерв, Герат. Боротьба з султаном Хорезму (Хіви) Магометом привела до опанування цілого східного й південного узбережжя Каспійського моря. Скрізь завойовники несли з собою спустошення й руїну. В погоні за Магометом вислав Темучин корпус свого війська під проводом Джебе й Субутая. Вони загнали Магомета на один острів Каспійського моря, де він і помер. Але Субутай пішов далі, захопив північну Персію, пограбував Грузію, перейшов понад Каспієм повз Дербент і вийшов на північний Кавказ. На відсіч татарам виступили яси, косоги й половці. Улесливими обіцянками й дарами татарські ватажки одвели половців і погромили ясів та косогів. Тоді кинулись на половців. Це сталося в 1222 р. Половецький хан Котян утік до свого зятя Мстислава Удатного, що сидів на той час у Галичі. Половці

рознесли тривогу по Руській землі. З ініціативи Мстислава у Києві відбувся сейм українських князів. Зібрались тут три Мстислави: Мстислав Романович, великий князь Київський (з галузі Смоленських Мономаховичів), Мстислав Удатний Галицький і Мстислав Всеволодович Чернігівський. Були й молоді князі: Данило Романович, Михайло Всеволодович та ін. Були й половецькі хани. Вирішено було помогти половцям і по-лицарськи зустріти ворога в полі.

Тим часом татари зимували в 1222—1223 р. в наших степах і зробили диверсію на Крим, де спустошили Судак. Весною 1223 р. зібралося блискуче військо: кияни, чернігівці, волиняни, галичани й смоляни. Піші полки пливли вниз Дністром, кіннота йшла сухоходом. Збірний пункт був коло острова Хортиці нижче порогів. Галицьке військо приплило на тисячі човнах Дністром в море, а звідти вгору Дніпром. Від Хортиці вирушили просто на схід у степ. Літопис переказує, що від татар було посольство, яке умовляло прийняти мир, але князі не схотіли вступати в переговори і навіть наказали вбити послів. Данило Романович ішов в авангарді і погромив перші татарські чати. Військо йшло, певно, Залозним шляхом і наближалося до Азовського моря. Над річкою Калкою (теперішній Калміус) зустріли головні татарські сили. Серед князів не було єдиного командування, ані якогось спільного плану. 31 травня 1223 р. стався бій. Половці не витримали натиску монголів і кинулись тікати, вносячи замішання й паніку в українські полки. Княжі дружини й земські полки билися хоробро, але були розгромлені. Кияни з своїм князем Мстиславом Романовичем три дні оборонялись в таборі, але мусили капітулювати. Цілий ряд князів потрапили у полон і були замордовані татарами. Усі кинулись тікати до Дніпра. Чимало загинуло в часі татарської погоні. Ті, що добігли до Дніпра, скоріше перевезлися на той бік і попалили за собою човни. Загинуло 9/10 війська, а було його, коли вирити літопису, мало не сто тисяч. Данило Романович врятувався, хоч і був поранений. Погром справив страшне враження на всій Україні, але татари не розвинули свого успіху, повернули назад на схід і зникли в степах. Літописець міг лиш записати, що страшний ворог «не знати, звідки прийшов, і невідомо, куди подівся».

Українські князі скоро отямались після удару, і не видно, щоб Кальський погром вніс якісь великі зміни в їхні взаємовідносини. Знову закипіла боротьба, головна за Галич, між Данилом і Ростиславом, якого піддержував Михайло Чернігівський. Як я згадував, боротьба закінчилась перемогою Данила в 1237 р. Аж тут знову з'явилися татари. З'ясувалося, що катастрофа над Калкою була лише прелюдією загального погрому. В 1237 р. татари показали знову, в більшому числі під проводом хана Бату чи Батія. Цим разом вони вдарили на землю Рязанську, потім на Ростово-Суздальську. Великоруські князі чинили сміливий опір, але кожен боровся поодиноці, і татари брали одно місто за другим. Великий князь Юрій II поліг в бою. Зруйнувавши протягом 1237—1238 років Великокорусь, татари весною 1239 р. з'явилися на Україні. Вони взяли й зруйнували Переяслав, потім Чернігів, спустошили ціле Лівобере-

режжя, а в кінці 1240 р. переправились через Дніпро й облягли Київ. Тут сидів намісник Данила Галицького тисяцький Дмитро. Після героїчної оборони Київ був узятий і зруйнований.

Татари рушили далі на захід, перейшли Волинь, Галичину, потім Польщу й Угорщину, і тільки на Шленську під Лігніцем зупинили їх заковані в залізо чеські й німецькі лицарі. Літом 1242 р. почав Батий свій відворот, знов перейшов всю Україну й зупинився аж над Волгою. Тут він заложив свою резиденцію й розіслав звідси своїх послів, вимагаючи у князів зруйнованих Великої Русі й України покорі й визнання себе за верховного правителя.

Почалося тоді паломництво тероризованих руських князів до татарського володаря в орду. Вони їздили «на поклон» і для підтвердження своїх княжих прав. Разом із тим почалася довга доба в історії як Великої Русі, так і України, відома під назвою «татарсько-го ярма». Для великоруських земель ця доба тяглася формально аж до 1480 р. Для України вона була значно коротша й носила відмінний характер: у нас татарське панування полишило без порівняння менше сліду в обсягу соціального й політичного устрою, в обсягу культурно-побутовому. На Великій Русі, завдяки більшій географічній близькості й зручності сполучення по Волзі татари безпосередньо налягли на князівства, взяли в свої руки справу затвердження князів, близько втручались в їхні внутрішні стосунки. Населення було обложено поголовною даниною, яку збирали татарські урядовці. Обхоплена з усіх боків татарськими сітями Суздальська Русь була відрізана від зносин з сусідами, за виїмком Новгородської республіки, що одна з поміж великоруських земель не була завойована татарами й продовжувала стояти в тісній зв'язку з Ганзейським союзом. Лиш дуже помалу, аж з другої половини XIV ст. почала Великорусь емансипуватися з-під татарської зверхності. Але довге перебування під цією зверхністю наклало свій відбиток на дальшу історію великоруського народу й на саму його національну вдачу, надавши їй рис грубості, жорстокості й деспотизму.

Інакше було у нас на Україні. Правда, й тут спочатку татари наложили було руку на князів, і сам Данило Галицький мусив їздити в орду на поклоні. Але ця подорож викликала загальне почуття образи за таке пониження свого князя — сліди цієї образи бачимо в літописнім оповіданні про подорож Данила в орду. Знов же такі й факти замордування чернігівського князя Михайла в орді за те, що він не схотів виконувати там понижуючих для його становища церемоній, свідчить, що на Україні інакше реагували на накидання васальної залежності від татарського хана.

Упокорившись поки що перед ханом, Данило дістав від нього підтвердження: «бисть поручена земля його йому». Однак Данило не думав назавжди примиритись з таким становищем: він почав наново зміцнювати свої сили й засоби оборони, упорядкувавши відносини з своїми ближчими сусідами, і в той час оплядався за поміччю на Захід. Насамперед він замирився з угорським королем і одружив свого сина Лева з його дочкою (1256). Потім розпочав

зносини з римським папою Інокентієм IV, сподіваючись, що той зможе викликати хрестовий похід проти татар.

Ще перед тим як Данило нав'язав зносини з папою, поїхав до Рима якийсь «архієпископ руський» і, не заставши там папи, явився літом 1245 р. до Ліона, де саме відбувався в присутності папи Інокентія IV церковний собор. Як доводить Ст. Томашівський, цим архієпископом був Петро Акерович, київський митрополит, поставлений на митрополію за допомогою чернігівського князя Михайла Всеволодовича. Прогнаний татарами з своєї столиці, він, в порозумінні з Михайлом Всеволодовичем, що, видно, не мав сили його оборонити, поїхав на захід шукати у папи поради й оборони. На соборі він розповів про погром Русі татарами і перестеріг західноєвропейське суспільство перед грізною небезпекою з боку татар. Його оповідання справило велике враження і, може бути, що під впливом Петра Акеровича папа вислав на розвідки в орду свого легата П'яно Карпіні. Про виступ Петра Акеровича в Ліоні на соборі (він пристав до унії з римською церквою) збереглося оповідання в двох англійських літописах другої половини ХІІІ ст. На цих літописах головню й засновує свою розвідку про місію Петра Акеровича проф. Томашівський.

П'яно Карпіні, їдучи в орду на початку 1246 р., бачився з князем Васильком і намовляв його до унії з римською церквою. Потім, уже в березні, десь на Подонні зустрів він самого Данила, як той повертався з орди, й мав з ним переговори. Коли ж П'яно Карпіні повертався від татар і бачився літом 1247 р. з Данилом і з Васильком, то довідався, що від Данила вже поїхав до папи посол, ігумен Григорій. З П'яно Карпіні поїхало нове посольство від Данила. Між галицьким князем і папою зав'язалось дуже жваве листування, папа вислав до нього булу за булою, заявляв, що приймає його в «протекцію св. Петра» й обіцяв поміч. Однак самого головного, на що сподівався Данило, — організувати хрестовий похід проти татар — папа не зміг, а тому скоро прохолов Данило і до церковної унії з Римом, на яку погоджувався, думаючи придбати за це західноєвропейську поміч.

Ведучи зносини з папою, Данило задумав ще інший далекосяглий план, який мав здобути йому певну опору на заході. Коли по смерті останнього герцога Австрії з дому Бабенбергів почалася боротьба за його спадщину, і Австрію захопив чеський король Отокар II, Данило пристав на пропозицію угорського короля Бели (за згодою з папою) одружити свого сина Романа з сестрою померлого герцога Гертрудою, наслідницею австрійського трону. Роман поїхав до Австрії і взяв під Віднем шлюб з Гертрудою (1252). Але угри дуже слабо підтримали його в боротьбі за австрійську спадщину з Отокаром, і Роман мусив тікати до батька, покинувши жінку. На тім і скінчився австрійський епізод політики Данила. З Польщею Данило жив у добрих стосунках.

Тим часом у Данила з'явився новий ворог — на півночі. Це була Литва. Вже Романові Мстиславичу довелося вести завзяту боротьбу з литовським племенем ятвягів. По його смерті литовці знову почали

непокоїти своїми нападами Волинь. В 1219 р. прийшло було з ними до згоди, але нові наїзди ятвягів примусили Данила заключити союз з мазовецькими польськими князями і з Тевтонським орденом і взятись до рішучої боротьби з ятвягами. Ця боротьба велася з великою жорстокістю: ятвязькі оселі скрізь палено і самих ятвягів винищено. Справа закінчилась завоюванням Ятвязької землі і поділом її між союзниками (1254). Коли литовські племена уперше об'єднав в одній державі князь Мендовг (1219—1264), то Данило спочатку жив з ним в миру й навіть одружився з його родичкою, але зрідси Мендовга став здаватися йому небезпечним, і він заложив проти Мендовга сильну коаліцію з тевтонських лицарів і деяких литовських племен. Однак війна не мала великих розмірів, і вороги скоро замирилися (1254): Данило заручив свого наймолодшого сина Шварна з дочкою Мендовга, а Романові, що повернувся з своєї австрійської пригоди, Мендовг дав уділ на Білій Русі з Новгородом, Слонімом, Волковиськом та іншими городами. Тепер держава Данила й сфера його безпосереднього впливу поширились далеко на північ, аж до басейну Німану й Нарева.

Саме серед цих походів папа прислав Данилові через свого легата королівську корону. Готуючись до боротьби з татарами, Данило не хотів, щоб коло прийняття ним з папських рук королівської корони було багато шуму. Тому коронація відбулася тихо й скромно, на самій північно-західній окраїні Данилових володінь в Дрогичині (1253).

Тим часом уже наростав конфлікт з татарами. Він виник через так званих «Татарських людей», себто тих українських громад, які вибилися з-під безпосередньої залежності від своїх князів і піддалися самі під татарську зверхність. Питання про цих татарських людей зв'язується в нашій історичній літературі з питанням про Болоховську землю й Болоховських князів. Звістки про «Болохово» появляються в XII ст., коли під цією назвою виступає область, яку історики означають як територію верхнього басейну річки Случі й Бога, отже, більш-менш східну частину Волині, яка прилягає до північної Київщини. Уперше науково дослідив питання про болоховців київський учений М. Дашкевич своєю працею «Болоховская земля», 1878 (і цілий ряд пізніших його статей на цю ж тему). На думку Дашкевича, яку поділили Атонович, а пізніше Грушевський, болоховці були якимсь українським племенем, може, з деякою домішкою тюркського (чорноколюбського) елемента. Вони жили на верхів'ях Случі, Горині та Богу й заховали до певної міри свою автономію, мали навіть якихось своїх «князів». Галицький учений А. Петрушевич, а за ним і Ст. Томашівський вважали болоховців за волохів. Галицькі вчені Д. Зубрицький, І. Шраневич і київський учений Н. Молчановський вважали болоховців за зрушених половців і взагалі за плем'я тюркське. Хоча болоховці займалися хліборобством, але зберігали деякі кочівницькі риси й визначалися своїм опозиційним настроєм супроти своїх зверхників, галицько-волинських князів. Вони підтримували крамольних галицьких бояр в їх боротьбі з Данилом. Коли Батий ішов

на Галичину, болоховці перейшли на його бік. Вони й далі залишилися в татарській протекції («сіяли для татар просо й пшеницю», як каже літопис), виплачуючи їм данину, а до Данила ставилися вороже. Мати цих татарських людей у себе під боком здавалася Данилові дуже небезпечним. Він пішов на болоховців походи, поруйнував і попалив їхні городи, «розкопав їхні грєблі», як і зазначає літописець, побрав багато людей у неволю. І таких репресій Данилові доводилось уживати ще не раз, бо болоховці вперто трималися своєї татарської орієнтації. За прикладом болоховців і деякі громади на Київщині й на Поділлі стали виломлюватися з-під княжої влади й переходити під татарську зверхність, воліючи платити легку дань татарам, ніж нести всі тягари, зв'язані з послухом князю, якому доводилось вічно воювати й напружувати всі сили своєї держави для її оборони. Хоча про безпосередні причини конфлікту з татарами ми точно не знаємо, але можна здогадатись, що, власне, ота боротьба Данила з татарськими людьми викликала інтервенцію з боку татарських властей.

Представником Золотої Орди на Правобережній Україні був спочатку татарський воєвода Куремса. Підтримуючи антикнязівські рухи серед місцевого українського населення на Волині й на Поділлі, він зробив кілька походів, які мали скоріше характер воєнних демонстрацій, на Волинь і на Пониззя, але на ці походи Данило відповів новими карними експедиціями проти непокірних підданих отих людей татарських (1252—1254). За кілька років замість Куремси з Орди було прислано нового воєводу Бурундая, з далеко більшими силами, і той почав тепер наступати на Данила (1259). Данило побачив, що не має сили протистати татарській перевазі й мусив скоритися. З наказу Бурундая він мусив сам власними людьми поруйнувати укріплення своїх міст — Володимира, Крем'янця, Луцька, Львова та інших, мусив посилати свої полки татарам на допомогу в їх походах на Литву й на Польщу, словом, йому довелось цілком капітулювати. Ніякої допомоги з Заходу не прийшло. Тепер держава Данила була позбавлена способів оборони і, як каже Грушевський, «Найдорожча мрія Данила про боротьбу з татарами розвіялась як дим». Це справило тяжке пригноблюче враження на Данила й, мабуть, прискорило його смерть (1264).

В особі Данила зійшов зі сцени безумовно один з найвидатніших українських князів. За такого вважає його однодушно наша історіографія. Вже в Галицько-Волинському літописі знаходимо коротку, але яскраву характеристику Данила як князя і як людини: «се же король Данило, читаємо там,— князь добрий, хоробрий і мудрий, іже созда городи многі, і церкви, постави, і украси і різноличними красотами, бязеть бо братолобієм свіяси з братом своїм Васильком: сей же Данило бязеть вторий по Соломоні». Майстерну характеристику Данила подає Костомарів: «Доля цього князя,— пише він,— мала в собі щось трагічне. Багато чого досяг він, чого не досягав жоден з українських князів, та ще з таким напруженням, якого не виніс би інший. Майже вся Україна, весь край, заселений українським племенем, був під його владою. Але не встигнувши

визволитись з-під татарського ярма й дати своїй державі самостійне значення, Данило тим самим не залишив і твердої запоруки цієї самостійності на майбутнє. У відносинах до своїх західних сусідів, як і взагалі в цілій своїй діяльності, Данило, завжди відважний, неустрашимий, але разом із тим великодушний і добрий до наївності, менше всього був політиком. У всіх його вчинках ми не бачимо й сліду хитрощів, яких уживає людина, щоб не дати себе одурити. Цей князь уявляв собою повну протилежність обережним і хитрим князям східної Русі, котрі, при всій різноманітності своєї вдачі, засвоювали від своїх батьків та дідів політику хитрощів та насильства і звикли не розбиратись в засобах задля досягнення мети... Особа Данила Галицького зостається благородною, найбільш симпатичною постаттю в цілій старій українській історії».

Грушевський й, хоч і вважає постать Данила трохи ідеалізованою прихильним до нього літописцем, але віддає належне його витривалості, з якою він виборював собі свою отчину, різносторонність й рухливість його діяльності. Як і Костомарів, він не вважає його за доброго політика, закидаючи йому, що «його дипломатія була хаотична, його політика супроти татар короткозора, непевна, уривочна. Він не вмів організувати якогось широкого союзу руських князів, ані опертися на народні маси». Признаючи в нім «лицарськість, відвагу, певне поняття честі, відразу до нечесного підступу», Грушевський підкреслює, що цей лицарський дух взагалі був широко розвинений між українськими князями. Ст. Томашівський визнає, що в особі Данила «зійшла до гробу одна з найідеалістичніших постатей української історії; розумний, лицарський, культурний, гуманний, при сім енергійний. Завдяки цим прикметам він покінчив остаточно з боярською анархією й спровадив громадянство на шлях нормального громадського розвитку. Невдачі не зменшували його політичної вартости, бо приходилося йому діяти в незвичайно трудних обставинах, тяжчих, як мав його батько».

По смерті Данила старшим в його роді залишився його брат Василько, який весь час був вірним другом і помічником Данила, сам залишаючись немов в тіні поруч з своїм талановитим братом. Він зостався в своїм Володимирі на Волині, де скоро й помер (1270). Спадщину Данила перейняв його син Лев I (1264—1301). На Волині по смерті Володимира князував його син Василько, «великий книжник і філософ», як зве його літопис, і меценат науки та мистецтва; він так само, як і його батько, не провадив якоїсь сепаратної політики, а вмираючи бездітний, передав своє князівство молодшому братові Лева Мстиславу Даниловичу. Коли ж помер Мстислав, то син Лева I король Юрій (1301—1308) злучив у своїх руках і Галичину й Волинь, ще й столицю переніс до Володимира.

Таким способом по смерті Данила Галицько-Волинська держава не розпалась, і його нащадки старалися продовжувати намічену ним великодержавну лінію політики.

Лев I супроти татар держався лояльної політики хоч це й не охороняло його від спустошень, які чинили татари, переходячи

українські землі в своїх походах на Польщу та на Литву. Тимчасове ослаблення Польщі через внутрішні усобиці й Угорщини, зруйнованої татарським наїздом, Лев зручно використав для своєї експансії. Спираючись на союз з чеським королем Вацлавом II, він забрав від Польщі Люблінську область, а від Угорської держави Закарпатське підгір'я з Мункачем, де жило українське населення. Так само використав він період усобиць у Литві по смерті Мендовга, остаточно підбивши ятвягів і посунувши північну границю своєї держави аж за Нарев.

З кінця XIII ст., коли уривається Галицько-Волинський літопис, наші відомості про події в Галицько-Волинській державі стають дуже скупи й непевні. Тільки комбінуючи деякі випадкові звістки, головно з чужих джерел, можна уявити собі загальний хід подій. Становище Галицько-Волинської держави в XIV ст. було значно тяжче, ніж за часів Лева: Польща вийшла з своїх усобиць, відбудована Володиславом Локстком, а за його сина, талановитого Казимира Великого (1333—1370), перейшла в наступ супроти Русі. Угорщина теж скріпилася під новою династією Карла-Роберта Анжуйського (1307—1342), що відбив назад Мункач. Хоч татари перестали так дошкуляти, як раніше, але за те на півночі виріс небезпечний агресивний сусід в особі Гедимина (1316—1321), що знову об'єднав литовців в одну значну державу. Супроти всіх цих сусідів, що зазіхали на багаті й культурні області Галицько-Волинської держави, остання не могла протиставити відповідного опору, особливо, коли з одночасною смертю синів Юрія I, князів Лева II і Андрія (1308—1323) скінчилася династія короля Данила. Престол перейшов до родича останніх князів, польського князя Болеслава Тройденевича мазовецького, який прийняв православну віру й прибрав ім'я Юрія (1323—1340). Та галицькі бояри отруїли його, і Галицько-Волинська держава стала здобиччю сусідів: Польщі й Литви. Якийсь час галицькі бояри за допомогою татар вдержували управу в своїх руках (1340—1349), тоді як Волинь захопив литовський князь Любарт Гедиминович (1340—1385), брат великого князя Ольгерда. Але Казимир Великий увійшов в порозуміння з татарами і в 1349 р. таки забрав Галичину. Якийсь час, однак, Галичина перебувала під владою угорського короля Людовика, що був по смерті Казимира й польським королем. Та в 1387 р. за його дочки Ядвіги Галичина була остаточно приєднана до польської корони.

Отже, фактично Галицько-Волинська держава, ця друга велика держава на українській землі, збудована українськими руками, яка зуміла об'єднати біля себе більшу частину української етнографічної території свого часу, фактично в половині XIV ст. перестала існувати. Але півтора століття її існування не проминули безслідно для дальшої долі українського народу. Новіший дослідник проф. Ст. Томашівський дуже високо ставить заслуги Галицько-Волинської держави перед українським народом. Ця держава, каже він, зберегла Україну перед передчасним опануванням і асиміляцією з боку Польщі.

Розірвання династичні й церковно-політичні зв'язки з Суздалем, вона припинила процес асиміляції українського елемента з великоруським з перевагою великоруським. Нарешті, вона відкрила західно-європейським впливам доступ в широкій мірі й нейтралізувала односторонність впливів візантійських.

Ця держава, перейнявши культурно-національні традиції Київської Русі, свою політичну й соціальну революцію розвивала під сильним впливом тих відносин, які існували в середній Європі. Хоч Роман і провадив жорстоку боротьбу з боярами, але зломити їх політичного значення та їх економічної сили не міг. Політичні заміти першої половини XIII ст. дуже сприяли боярським претензіям, і самому Данилові на верху його успіхів раз у раз доводилося рахуватися з боярською олігархією. Недарма літописець в одному місці каже, що «галицькі бояри називали Данила князем, а насправжні самі в своїх руках держали всю землю». Бояри навіть завоювали собі право роздавати землі, і Данилові разом з Васильком довелося боротися з ними, наприклад, за право роздавати виробку ділянок з сіллю в Коломиї своїм дружинникам. Галицьке боярство зробилося справжньою аристократією, яка прийняла в свої руки деякого з дрібних, збіднілих князів, які ставали на службу до галицьких князів і звалися «служебними князями». Бояри, як думає дехто з істориків, звели з світу не тільки Юрія-Болеслава Тройденовича, але й обох останніх князів з дому Данила — Лева II та Андрія, щоб самим панувати в Галичині. Основою економічної сили боярства було, як уже згадувалося, велике землеволодіння, котре приносило значні доходи з сільського господарства завдяки родючості землі. Джерелом збагачення служили й види адміністративні посади, пов'язані з одержанням прибутків з доходів з землі, так звані кормлення. Головною робочою силою по маєтностях були люди невольні, раби, або напіввольні, які не мали права вільного переходу. Вільні селяни, смерди, почали називатися під польським впливом кметами. Вони поділилися на данників, які платили данину князю або боярину, і на службових, які були зобов'язані на користь земельних власників різними службовими повинностями. Перехід Галичини під польську владу потягнув за собою великі зміни в соціальному устрої, та про це буде мова далі.

У зв'язку з розвитком торгівлі з Заходом починається в XIII ст. в Галичині й на Волині ріст городів. Ще за київських часів через західноукраїнські землі провадилася жвава торгівля з середньою й західною Європою. З укладом Києва посередницька роль в торгівлі між Заходом і Сходом переходить до Галичини. Сюди притягують купці з Польщі, Німеччини, Угорщини, Греції, з Балкан й закуповують продукти місцевого господарства та привозять свій крам. Про комунікацію Дністром я вже говорив раніш. Такі міста, як Галич, Львів, Луцьк, Холм, стають дуже важливими торговельними осередками й мають у себе значні колонії чужоземців. Після татарської різни князі вступили до колонізації спустошених міст, заклякаючи чужоземних переселенців, особливо ремісників і майстрів. Цим переселенцям, серед яких було найбільше німців, давано право порядку-

вати по своїх власних звичаях, і таким чином з'являється на українських землях німецьке право, себто самоврядування на основі законів, що ввійшли в практику по містах в Німеччині. Данило особливо сприяв розбудові міст. Він заложив міста Львів і Холм, які дуже скоро заселилися й зробилися значними центрами торговельного руху. Безперечно, князі зважали на те, що міста і міське населення може служити їм опорою в боротьбі з боярством, як воно не раз в дійсності й бувало. Сам Данило та його брат Василько особливо вславилися своєю будівничою діяльністю: літопис згадує про цілий ряд міст, храмів, замків, веж, побудованих ними. Галицько-Волинський літопис подає живий образ того, як будовав Данило Холм, як закликав майстрів і ремісників — і своїх русинів, і німців, і ляхів, і татар, і всяких інших: він докладно змалював, як були збудовані і як пишно прикрашені були холмські церкви. А вже справжнім меценатом в ділі будування й прикрашання храмів став Володимир Василькович. В літописі знаходимо цілий панегірик йому за його будівничу діяльність (він побудував міста Берестя, Кам'янець-Литовський) і за його турботи щодо збагачення й прикрашання храмів не тільки на своїй власній Волині, але навіть і в далекому Чернігові.

З усієї будівничої діяльності Данила, Василька, Володимира та інших князів збереглися до наших часів лише руїни, але й на основі цих руїн та різних випадкових знахідок можна бачити, що мистецтво в Галицько-Волинській державі було розвинуто дуже високо. Ми бачимо в ньому впливи візантійського, романського й готичного стилів в архітектурі й орнаментаті. Літопис зберіг нам ім'я одного з українських майстрів. Це був якийсь Авдій, що працював над мистецькою оздобою церков у Холмі за Данила.

Беручи близьку участь в політичних справах середньої Європи, Галицько-Волинська держава близько втягувалася і в духовні інтереси західної Європи, зазнавала її культурних впливів. Галицько-Волинський літопис подає масу звісток з політичного й культурного життя західної Європи. Видно, що він був дуже добре з тим життям ознайомлений. Як зауважує проф. Грушевський, літопис цей майже не робить різниці між християнами грецького й римського обрядів, з пошаною ставиться до римського папи, але в той самий час стоїть на твердому православнім ґрунті. Той же проф. Грушевський підкреслює, що українська національна свідомість виявляється в літописі дуже виразно: автор з надзвичайною утіхою занотовує все, чим його рідна Русь могла заімпонувати чужинцям: чи багатством своїх міст, чи красою й величчю Данилового війська, чи славою своїх князів, Галицько-Волинські князі так само, як і київські, стояли в династичних зв'язках з різними пануючими домами Європи. Помалу входить в ужиток і латинська мова, як загалом вживана в Європі мова дипломатичних зносин і урядової практики: появляются княжі печатки з латинськими написами, а грамоти останніх галицько-волинських князів пишуться латиною.

СТАНОВИЩЕ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ-РУСИ ПІСЛЯ ТАТАРСЬКОЇ РУЇНИ. ЛИТВА, ПЕРЕХІД УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ВЛАДУ КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ. ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІ УНІЇ

Загальні огляди; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. К., 1905. Розд. VI—VIII, Т. III, К., 1905, Розд. I. Багалій Д. Нарис української історії. Т. I. Харків, 1928, Розд. XII. Томашівський Ст. Українська історія. Т. I. Львів, 1909. Дашкевич Н. Княження Даниїла Галицького по рускимъ і иностраннымъ извѣстиямъ. К., 1873. Смирновъ Н. Судьбы Червоной Руси. М., 1860. Обидві праці Дашкевича й Смирнова в українському перекладі «Руська Історична Бібліотека». Т. V. Тернопіль, 1886. Крім того, праці Андріяшевича й Іванова про Волинь, а Молчановського про Поділля, зазначені в моїм V розділі. Барвінський Б. З'їзд галицького короля Даниїла з угорським королем Белою в Прешбурзі 1250 р. Львів, 1901. Терлецький Ом. Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава-Юрія II // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. XII. Про болоховське питання й антикнязівський рух XIII ст.: Дашкевич Н. Болоховская земля и ея значеніе въ русской исторіи. К., 1878. Його ж: Новѣйшіе домьслы о Болоховѣ и Болоховцахъ. К., 1884; Його ж: Еще разысканія и вопросы о Болоховѣ и Болоховцахъ // Кіевскія Университетскія Извѣстія. Кн. I, 1899. Сергієнко М. (М. Грушевський) Громадський рух на Україні-Русі XIII в. // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. I. Львів, 1892. Про справу церковної унії в XIII ст. Дашкевич Н. Переговори папъ съ Даниїломъ Галицькимъ обь унії Юго-Западной Руси съ католичествомъ // Кіевск. Унив. Извѣстія». Кн. VIII. 1884. Pelesz J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom. 2 m., Wien, 1878—81. Abraham Wl. Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi. T. I. Lwów, 1904. Чубатий М. Україна і Рим в ХНІ віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, Т. 123—124. Львів, 1917; Томашевський Ст. Предтеча Ісидора, Петро Акеревич, незаний митрополит руський // Записки Чина св. Василя Великого. Т. II. Жовква, 1926. Про внутрішні відносини: Линниченко И. Черты изъ исторіи сословій Галицкой Руси. М., 1894. Укр. переклад цієї праці: Руська Історична Бібліотека. Т. VII. Львів, 1889. Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII віку // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 32. Львів, 1899. Про мистецтво: Голубець М. Начерк історії українського мистецтва. Ч. I, Львів, 1922. Розд. IV. (Мистецтво Галицько-Волинської держави).

У той час як на заході виростав і скріплявся новий осередок українського політичного й культурно-національного життя, намагались об'єднати принаймні західноукраїнські землі й Правобережжя,— на сході, над Дніпром ішов дальший розклад і занепад, мінялися старі форми життя й народжувалися нові, в котрих уже можна добачити ембріони, зародки будучих чинників.

Татарський погром, як уже згадувано, вплинув на зміну політичних відносин на цілм сході Європи. На землях великоруських, що об'єднувалися головню навколо Суздальсько-Володимирського князівства, татарщина залишила глибокий слід на всіх ділянках життя, відбулася на політичному укладі, на відносинах соціальних, культурних, навіть на народній вдачі та психіці. Хоч не так глибоко, але рішуче відбулася татарщина й на наших землях. Передовсім вона завершила політичний занепад Наддніпрянщини з її осередком Києвом. Цей осередок пересунувся на захід, до Галицько-Волинської землі. Стався остаточний розрив із північною Суздальською Руссю: розірвалися зв'язки династичні, політичні, економічні й культурні. Історичні шляхи народів українського й великоруського (чи властиво вже тепер — московського) розходяться.

Коли говорити про безпосередній вплив татарської руїни на Україну-Русь, перш за все постає питання — наскільки справді ця руїна повела до запустіння Наддніпрянської України й до зв'язаних із цим запустінням пізніших змін у складі населення? В російській історіографії установився погляд, ніби по татарській руїні Наддніпрянщина обернулася в майже порожню пустелю. Наприклад, Ключевський так просто й каже: «запустіння наддніпрянської Русі, почавшись у XII віці, було довершене татарським погромом 1240 року. З цього часу старі області цієї Русі, колись так густо залюднені, на довгі часи обертаються в пустиню з мізерними останками прежнього населення». В залежності від такого погляду повстала, як знаємо, й теорія про прихід на порожні землі Наддніпрянщини українців з Підкарпаття.

Польська історіографія, особливо з XIX ст., також піддержувала цей погляд, щоб довести заслуги польського елемента в ділі нової колонізації «русської пустини» й заведення на ній культурного життя.

Та навіть і стара українська історіографія мала нахил перебільшувати запустіння Наддніпрянської України після приходу татар, як

се ми помічаємо, наприклад, ще в «Сінопсисі» Гізеля. Такий погляд про наче б то запустіння України в значній мірі залежав від того, що в кінці XII ст. уривається Київський Літопис, і про події на Наддніпрянщині ми маємо дуже скупи й уривчасті відомості в літописах Галицько-Волинському й Суздальському. Тому по аналогії з пізнішими татарськими нападками й спустошеннями укріпився погляд про катастрофальний характер Батієвої руйни. Лиш помалу, шляхом довгої праці, українська історіографія розв'язала ці перебільшені уявлення й з'ясувала дійсний стан речей. Заслуга в цьому належить в першій мірі М. Максимовичу, який в 1857 р. виступив із розвідкою «О мнимом запустѣніи Украины въ нашествіе Батыево». Пізніше прийшла монографія В. Антоновича «Кіевъ, его судьбы и значеніе» (в «Киевской Старинѣ», 1882, кн. 1), М. Грушевського. «Исторія Киевской земли» (1891), М. Владимировського-Буданова «Населеніе Юго-Зап. Россіи отъ половины XIII в. до половины XV в.» (Архивъ Юго-Зап. Россіи, часть VII, т. 1). В цих працях зібрано багатий матеріал, який свідчить, що ніякого запустіння Наддніпрянщини так, як це уявляли раніш, не було.

Старі літописи, які взагалі доволі скупо й лаконічно оповідають про погром України Батисем, нічого не кажуть про її повне запустіння: вони кажуть лиш, що багато людей загинуло, головню ті, що чинили татарам по містах опір; але решта поховалася від татар шов лісах і печерах і, коли минула перша гроза, поверталася знову на свої селища. Літопис виразно каже про зруйнування Переяслава й Чернігова на лівому березі Дніпра й Києва, Колодязина, Ізяслава й Кам'янець на правому. П'яно Карп'їні в своїх записках оповідає, що коли він прибув до Києва в 1246 р., то з ним разом приїхали купці з Вроцлава, а в самім Києві він застав купців з Польщі, Австрії, Греції, Генуї, Венеції, Пізи, Франції,— отже, закордонна торгівля провадилася повним ходом. Правда, місто було понижене, населення його зменшилося, але про його «запустіння» говорити не доводиться. Частина київських церков безперечно загинула, але ж ні св. Софія, ні Печерський монастир не були зруйновані.

Як з оповідання П'яно Карп'їні, так і з інших звісток видно, що татари скрізь старалися знищити керуючу провідну верству, нагнати страху на масу й потім панувати над нею, беручи з неї данину і наставляючи свою владу. Особливо на руку татарам був той рух, що постав між населенням, щоб не слухати своїх князів, а шідлягати безпосередню татарам. Ми знаємо, що цей рух «татарських людей» розвинувся і на Волині, і на північній Київщині. Отже, татари не знищили населення, а тільки старались обернути його в шокірну собі слухняну масу, позбавлену власного проводу.

Ще й треба брати на увагу, що українське населення, яке звикло до переполохів протягом довголітніх половецьких наскоків, було дуже рухливе, і люди не раз утікали з своїх місць, переходувались, а потім знову вертались назад. Тому постійний відхідив і потім приплив населення не був ніякою новиною. Так само як на Наддні-

прянщині люди утікали під захист лісів і боліт, так і в Галичині утікали перед татарами в гори. Коли Данило вертався сам додому після першої пашки, то зустрів в горах коло Синевідська масу людей, які також повертались додому.

Отже, можна сказати, що українське населення залишилось на своїх місцях, хоч і потерпіло від татарського наїзду, але відносини й обставини життя дуже змінились. Київ перестав притягати до себе увагу князів, Суздаль взагалі не цікавився українськими ділами, Галич був далеко й мав досить свого клопоту. Коли на північному заході виріс новий політичний осередок — Литва, то Наддніпрянщина доволі легко пристала до того осередку.

У половині XII ст. зараз після Батієвого походу експансія татар була ще дуже сильна, розмах її ще не видохся. Українські князі ближчої до татар Чернігівщини поспішили в орду і цим заманіфестували свою залежність від неї. Більш упертий князь Михайло Всеволодович приплатив своєю головою.

Данило Галицький спробував був боронитися, але побачив, що не сила. Татари розбороили його і, хоч не запанували безпосередню над Галичиною, але не допустили поширення влади галицько-волинських князів на схід. Сам Київ спочатку формально був закріпшений за князем Ярославом Суздальським, і в ньому якийсь час сидів його воевода. З 1259 р. всякі звістки про Київ у Галицько-Волинському літописі припиняються, і не можна установити, хто саме ним володів і правив. Можливо, що Київщина перейшла до чернігівських князів. Грушевський думає, що в Києві в останніх десятиках літ XIII ст. не було князів і що він був під безпосередню владою татар. Київський митрополит Максим в 1300 р. «не стерпя татарського насилья», покинув Київ і перебрався до Суздаля. Потім в XIV ст. виривають всякі дрібні князі з татарської руки, як от якийсь князь Федір, що сидів поруч з ханським баскаком і разом з ним мавав у 1331 р. під Черніговом на проїжджого архієпископа Новгородського Василя й хотів його пограбувати. При ньому було всього 50 людей. На початку 1360-х років Києвом уже володів Князь Литовський Ольгерд.

Не стало, мабуть, князів і на Переяславщині, хіба що часом проскакують про них якісь глухі звістки. Вдержалися князі, а з ними й старий устрій лиш на Чернігівщині, де міцно сиділа династія Ольговичів. Але тут шов безперестанний процес дроблення уділів. Ще в кінці XII ст. поруч головних осередків Чернігова й Новгород-Сіверська вирости князівства: Трубчевськ, Стародуб, Брянськ, Глухів, Путивль, Рильськ, Курськ, Воргол та інші. Згодом набув більшого значення Брянськ. Чернігівські князі загарбали територію В'ятичів і засіли на столах у Козельську, Мосальську, Болхові, Ельці, Новосильську та інших містах, що лежали на території пізніших Калужщини й Орловщини. Та цей поділ на дрібні слабкі князівства зробив Чернігово-Сіверську землю легкою здобиччю Литви й Москви.

Вже історія Галицько-Волинської держави XIII ст. тісно в'яжеться з новим політичним чинником, що виник тоді на північно-

західній границі руського світу. Цим чинником була Литва. Ще в XII ст. супроти системи князівств, розбита на окремі незначні племена, Литва уявлялась слабким і маловажним сусідом. В XIII ж ст. вона об'єднується в одну державу, здобуває чимраз усе більше значення, а з початком XIV ст. виступає вже в ролі збирача розбитих білоруських і українських земель. В житті обох народів з цього часу і аж до половини XVI ст. Литва відіграє вирішальну роль, а з білорусами вона тісно зв'язана й до сьогодні. Все те примушує звернути докладнішу увагу в нашій загальній огляді на литовський елемент і на сформування Литовської держави, яка протягом мало не цілих двох століть була державою й українського народу, була тою спільною будовою, де досить мирно та спокійно жили поруч себе народи литовський, український і білоруський.

Говорячи про цю державу, історик є у винятково щасливому становищі: історіографія Литви прекрасно розроблена в працях українських, російських і польських учених, до яких в останні часи прилучилися й дослідники литовські; видано дуже багато джерел і, можна сказати, з великою докладністю освітлено всі важливіші сторони політичного, соціального й культурного життя держави, яку з повним правом можна називати Литовсько-Руською. Ще на початку XIX ст. давніша історія Литви була густо вкрита туманом легендарних переказів, які безкритично повторювались навіть в серйозних працях. Аж в 1878 р. появилася перша наукова історія Великого Князівства Литовського, доведена до кінця XIV ст., написана київським професором В. Антоновичем. Пізніше в працях того ж Антоновича, Барбашова, Грушевського, Максимейка, Малиновського, Владимирського-Буданова, Леонтовича, Лаппи, Довнар-Запольського й Любовського — були детально розроблені внутрішній історія Литовсько-Руської держави, її устрій та соціальна й економічна еволюція.

Головними джерелами для історії Литовської держави служать насамперед літописи, наш Галицько-Волинський (для XIII ст.) й літописи західноруські або білоруські; крім того, польські хроністи Длугош, Мартин Бельський, Стрийковський і хроністи німецькі. Ці джерела дуже повно зібрані й видані. Крім згаданих вище українських та російських учених історію Литви докладно досліджували польські вчені як старші — Нарбут і Лелевель, так і новіші — Стадницький, Вольф, Левицький, Колянковський, Прохазка; вони досліджували головню політичну історію Литовсько-Руської держави XIII-XV ст. В молодій литовській історіографії за останні часи особливо докладно розробляється доба Вітовта. В усіх цих працях, незважаючи на різницю принципів поглядів їх авторів (в залежності від їх національного світогляду), використано величезний актовий матеріал, і фактично історія Великого Князівства Литовського розроблена дуже пильно і докладно.

Тепер уже цілком точно встановлено, що литовці являють собою самостійну галузь арійської родини народів. Їх мова зберегла багато архаїзмів і ще й тепер стоїть найближче з усіх живих європейських

мов до санскриту. Історія застає їх на початку християнської ери на південно-східному узбережжі Балтійського моря і в басейнах Німану й Західної Двини. Живучи в місцевостях лісових і болотяних, взагалі дуже глухих, вони довгий час не звертали на себе нічиєї уваги. Коли в XI і XII ст. заговорили про них німецькі хроніки й руські літописи, литовці розпадались на шість племен: прусси жили між Віслою й Німаном; жмудини — на правому березі нижнього Німану, властиво Литва в басейні Вілії, жемголи на лівім березі Двини, корсь або курони на півострові між Балтійським морем і Ризькою затокою, летголи на правому й ятвяги понад Західним Бугом і верхнім Німаном. В межах кожного племені литовці жили окремими родами, без усякого політичного об'єднання. Їхні хати були розкидані серед лісів малими, нічим не захищеними селами. Правила ними дрібні князьки або вожді, з котрих кожен сам по собі був безсилий і без значення, бо його влада охоплювала щонайбільше кілька малих сіл. Займалися литовці поруч із звичайним звіроловством і рибальством також примітивним хліборобством. Релігія литовців була подібна до поганської релігії слов'ян, вони мали за найстаршого бога Перкунаса, що відповідав нашому Перуну. Але литовці мали жерців, чого не було у слов'ян. Жерці називались «криве», а найстарший жрець — «Криве-Кривейто». Ці жерці були оточені великою повагою і мали високий авторитет.

Перші зустрілись з руським світом ятвяги. Вже в кінці X ст. з ними воює Володимир Святий. Далі без перерви воюють з ними галицько-волинські князі, аж доки в цій боротьбі ятвяги не вигинули або не засимілювались з південно-західною частиною українського племені. Видно, що ятвяги перші зорганізувались в якісь більші об'єднання, але ними правило багато дрібних князів, серед яких ні один не спромігся стати на чолі цілого племені. На сході мали литовські племена постійні сутички з полоцькими князями.

У XII ст. літописи подають багато звісток про напади Литви на сусідні польські й руські землі. Вони згадують про різних *reges* або *duses*, які стоять на чолі цих нападів, але, без сумніву, ці *reges* були ще дрібні князі, котрі не охоплювали своєю владою цілого племені. Та на початку XIII ст. сталися події, які дали поважний імпульс до створення литовцями в цілях самооборони більш поважної організації, ніж окремі родові союзи: на заході й на півночі у литовців виріс грізний ворог, далеко небезпечніший, як руські князівства. Цим ворогом були німецькі лицарі. В 1202 р. папа Інокентій III затвердив в просьбу Ризького архієпископа Альберта Бутгевдена статут Лівонського Ордену Меченосців, які поставили собі метою завоювання й обернення в християнство литовського племені Летголи (предки сьгоднішніх латишів). В 1230 р. над нижньою Віслою утвердився Тевтонський Орден, який в 1237 р. дістав благословення папи Григорія IX на таку саму місію відносно племені пруссів. Литовці дуже скоро відчули, що вони опинились між двох вогнів. Меченосці протягом кількох десятиліть завоювали Ветголу і відірвали її від зв'язку з іншими литовськими племенами. Тевтонці вогнем і мечем почали навертати на християнство пруссів і так

скоро завойовали їхню землю. Тепер небезпека почала грозити жмудинам і литвинам. Залізна необхідність сприяла виникненню однієї загальної влади.

Але що така влада для свого скріплення й для поборення претензій різних дрібних володарів потребувала опертя на чужім елементі, це ми бачимо на прикладі першого «збирача» литовської землі Мендовга, в першій половині XIII ст. Славши на чолі литовського племені, він захоплює так звану Чорну Русь над Німаном: Гродно, Волковиськ, Слонім, Новгородок, і сюди, до Новгородка, переносить свою столицю. По вимертю роду полоцьких князів він садовить там свого небожа Товтивіла. Мендовг сам приймає християнство, але скоро зрікає його. Дальші плани Мендовга переміла його смертю (1263) в результаті змови проти нього литовських князів. На Литві знову наступило роз'єднання й смути, аж поки на початку XIV ст. не появився новий «збирач» в особі князя Гедиміна, котрий поклав початок цілій династії. Гедимін (1316—1341) не тільки опановує цілу Литву і Жмудь разом з Чорною Руссю, він прилучає до себе Мінцину, а далі й князівство Турово-Пінське. За ним пішла Берестейська земля й Волинь. Гедимін провадив дуже зручну політику: одруживши своїх двох синів — Ольгерда з Вітебською княжною, а Любарта з Волинською, він здобув для них спадкові права на ці землі. Своїх п'ять дочок Гедимін по видавав за сусідніх польських і руських князів і цим зав'язав вигідні для себе союзи. Столицю держави переніс Гедимін до заснованого ним над річкою Вілією міста Вільни. Тут поруч з поганським святилищем свобідно засновувались православні й римо-католицькі храми: Гедимін відзначався дивною для тих часів релігійною толерантністю. Коли цей видатний володар помер (1341), то залишив своєму наступникові Ольгердові досить значну державу, перейняту духом експансії.

Цій експансії не могли поставити перешкоди західна Біла Русь, ані Русь південна — Україна. Перша здавна була роз'єднана, розділена на невеликі, порівнюючи, князівства, друга була знесилена татарською руйною. Галицько-Волинська держава не могла вчинити серйозного опору, вона сама доживала свої останні роки. Але литовське завойовання не було страшним для руських земель; поперше, воно несло їм увільнення від татарської залежності; по-друге — литовське князівство вже за Гедиміна зробилось державою литовсько-руською і то такою, де руський елемент займав політично рівнорядне становище. Отже, не дивно, що об'єднання білоруських і українських земель в одній спільній державі під династію Гедиміновичів відбувалось дуже скоро й легко. Литовці були ще поганями, і християнство дуже помалу заціпало самі литвини верхи литовського народу. Литовські князі женилися з руськими князівнами, але самі ще не зважувалися, принаймні одверто, приймати нову віру.

Уже Гедиміну, поруч з не дуже важкою експансією на руські землі, доводилось витримувати тяжкий напір німецьких лицарів з заходу. Ця боротьба особливо загострилась за панування його сина, геніального Ольгерда (1341—1377). Ольгерд полишив діло оборони од німців одному з своїх братів, хороброму Кейстутові.

Цей Кейстут сидів як удільний князь на Жмуді, провадив постійну боротьбу з німцями, а Ольгерд, як великий князь у Вільні, дістав вільні руки для акції на сході. Він поступово інкорпорував Чернігівсько-Сіверську землю, садовлячи в головних її центрах своїх синів або небожів, як підручних князів-васалів, а в менше важливих, залишаючи навіть місцевих князів з Рюрикового дому. Лютім прийшла черга на Київську землю, зайняту в 1360-х роках. У Києві засів син Ольгерда Володимир. Одночасно була окупована й Переяславська земля.

Окупація Київщини викликала конфлікт з татарами, що вважали себе за зверхників над цією землею. Ольгерд пішов походом і в 1363 році розбив татар на Синіх Водах (на пограниччі Волині й Подоллі). Цим він закріпив своє володіння Київщиною, а слідом прийшла черга й на Поділля.

Тут, на Поділлі, трималися татари фактично найдовше з-посеред українських земель. Витіснюючи князів, вони залишили за населенням громадську самоуправу з виборним отаманом на чолі і тільки збирали з населення данину. Погром татарських сил відкрив Ольгерду дорогу на Шоділля. Прилучення Поділля довершили підручні князі, небожі Ольгерда. Західноруський літопис подає нам дуже яскраву картину цієї їхньої акції, малюючи разом і обставини татарського панування на Поділлі: «Коли господарем над Литовською Землею був великий князь Ольгерд, він пішов у степи з литовським військом і побив на Синій Воді татар, трьох братів: князя Хачебея, Кутлобуга й Дмитра. Ті три брати, татарські князі, були дідинними володарями Подільської землі. Від них правили в землі отамани, а баскаки, наїзжаючи, відбирали дань від тих отаманів. Брат же великого князя Ольгерда, князь Коріят, що держав Новгород-Литовський, мав чотирьох синів: то були князі Юрій, Олександр, Костянтин і Федір. З тих Коріятовичів проє старших за дозволом великого князя Ольгерда й за допомогою Литовської землі пішли в Подільську землю, вийшли в приязнь з отаманом, почали боронити Подільську землю, а дань баскакам давати перестали».

Обсадивши в 1370 р. південне Поділля, Коріятовичі побудували три замки: в Смотричу, Бакоті, Кам'янці. Пізніше поспали замки в Червонограді, Скалі, Брацлаві, Сокальці, Меджибожу, Божську й Винниці. Від 1374 р. дійшла до нас грамота Юрія й Олександра Коріятовичів міщанам Кам'янця з наданням їм ланів та випасів, з пільгою на двадцять років від податків і наданням самоуправи.

За Волинь Ольгерду з братом Любартом довелося витримати завзяту війну з польським королем Казимиром Великим. Українське населення дуже піддержувало литовських князів. Белзька й Холмська землі залишилися за Польщею, а Волинь таки вдержали в своїх руках литовські князі.

Так Ольгерд об'єднав у своїй державі усі білоруські й майже всі українські землі. Як я тільки що зазначив, причина успіхів Литви на цих землях полягала головню в тому, що литовські князі не порушували місцевого укладу життя. Вони не руйнували навіть удільної

системи; щонайбільше вони садовили своїх власних князів замість Рюриковичів. Ольгерд, так само, як і українські князі, поділив державу між своїми синами та ще й залишив уділи братові й небожам. В наслідуванні престолу у Великому Князівстві Литовсько-му ще менше можна доглянути якусь певну систему, ніж на Русі. Так, за старшого, себто за великого князя визначив Ольгерд одного з молодших своїх синів Ягайла. Але, щоб фактично вдержати владу великого князя, Ягайлові треба було видержати збройну боротьбу з своїми братами, вбити свого дядька Кейстута й вступити в договірні відносини з його сином Вітовтом, що втік до німецьких рицарів, шукаючи у них порятунку.

Я підкреслював уже також і мирний характер інкорпорації руських земель литовськими князями. Здебільшого роблено було обопільні умови: Великий князь Литовський зобов'язувався давати «оборону» князю Руської землі, а цей обіцяв йому «покору». Коли ж замість місцевого руського князя садовлено якогось родича Велико-го князя Литовського, то його ставлення до великого князя не змінювалось. Збереження старого укладу було немов принципом: «ми старини не рухаєм, а новин не вводим», як сказано було в одному тогочасному документі. Литва не мала свого виробленого державного апарату, щонайбільше вона могла дати князя. Тому залишалася на місці вся попередня управа. Руські бояри ставали на службу Литовського Велико-го князя, а руські дружини й земські полки підсилювали його війська. Центральна влада в Литві не мала органів управи областями, число яких до того ж зростало в дуже скорім темпі. Тому, коли на місці виникали якісь трудні справи, вони звичайно йшли просто до самого «господаря», до Велико-го князя, однаково, чи це були діла адміністраційні, чи законодавчі, чи судові. Вища культура русинів мала непереможний вплив на литовців. Вони переймали від русинів військову організацію й способи оборони. Будівання фортець, їх укріплення, обсаджування залагами, княже господарство й адміністрація, податкова організація, суд — усе це запозичалось у Русі. На корінних литовських землях появляються руські назви: «намісник», «городничий», «тивун», «конюший», «ключник» і т. д., руська мова стає мовою великокняжого двора й державної канцелярії, Руська віра — так звалось на Литві спочатку християнство — мала вже в XIII ст. свого гарячого адепта в особі Мендовгового сина Войшелка. Шлюби литовських князів з руськими князівнами скріпляли сей вплив ще більше. Сам Ольгерд перед смертю вихрестився по православному обряду. Столиця Вільно в XIV ст. була властиво столицею не Литовської, а Литовсько-Руської держави. В складі цієї держави тепер етнографічні литовські землі займали всього одну десяту частину. Історичний процес західної й південної Русі знайшов собі новий спільний осередок після того, як впали колишні осередки в Києві і в Галичі. Можна було сподіватись, що литовська династія й сам литовський етнічний елемент відіграють роль, подібну до ролі варягів X — XI ст., скріпивши собою ослаблений руський елемент і засимільовавшись з руською стихією. Але сталось зовсім інакше: в кінці того самого XIV ст.

відбулася подія, що повернула історію Литовсько-Руської держави на зовсім інший шлях. Цею подією була політична унія Литви з Польщею.

*

Ця унія не прийшла як щось несподіване, випадкове, вона мала свій ґрунт з двох боків — і з боку Польщі, і з боку Литви. Перш за все боротьба з німецьким орденом, що набирала чимдалі, то більш гострого характеру, вимагала спільної акції, бо німецький орден загрожував однаково Литві й Польщі, одрізуючи останню від моря. По смерті Людовика угорського в Польщі знову виникла усобиця; почалася конкуренція Велико-Польщі з Мало-Польщею. Перша висунула кандидатуру Земовіта Мазовецького. На руку Людовику дочки Ядвіги було кілька претендентів, але польські пани хотіли вибрати найкориснішого для себе; вони відкинули Леопольда-Австрійського, відкинули Земовіта й зупинились на Ягайлові. Знов же й Ягайло шукав оперття в чужій силі. Він не міг дати собі ради з своїми братами й родичами, котрі виявляли сепаратистські стремління, одні тягли до Москви, другі хотіли стати самостійними володарями. Найнебезпечніший був син Кейстута Вітовт, котрий склав формальну угоду з німцями й з їх допомогою воював з Ягайлом.

Для Польщі унія з Литвою мала істотні підстави соціально-економічного характеру: відтята німцями від моря й стиснута ними на заході, вона могла звернути свою експансію тільки на схід, на великі простори Литовсько-Руської держави.

Переговори між Ягайлом і поляками привели до заключення в 1385 р. так званої Кревської унії: Ягайло вибирався на польського короля і мав одружитися з Ядвігою, але наперед мусив охреститися за римським обрядом. Ягайло зобов'язувався вихрестити всіх своїх ще не охрещених підданих, зобов'язувався звернути свої сили на те, щоб здобути назад втрачені на користь німців польські й литовські землі і обіцяв привернути на вічні часи свої литовські і руські землі до польської корони.

Але Кревська унія була здійснена лиш в перших своїх точках: з початком 1396 р. Ягайла вибрано польським королем, і він охрестився і взяв з Ядвігою шлюб. Він провів масове охрещення своїх литовців за римським обрядом. Литовські князі мусили підписати «присяжні грамоти» на вірність Ягайлові. Та реальне злучення Литви з Польщею натрапило на великі перешкоди, перш за все на незадоволення як литовського, так і руського елемента. Це незадоволення дуже зручно використав Вітовт і змусив Ягайла визнати себе за Велико-го князя Литовського, і тільки по його смерті Ягайло знову міг стати литовським князем. Отже, Кревська унія лишилась унією персональною, і тепер литовська політика 40 років обертається біля особи Вітовта.

Це був видатний політик і добрий вояк. Його успішна політика високо підняла йому міжнародний престиж. Він продовжував діло

свого дядька Ольгерда і зібрав під свою руку всі білоруські і всі (окрім Галичини) українські землі; його володіння досягали Чорного моря. Зручно використовуючи уособиці в татарській орді, він дістав від татарського хана Тохтамиша формальне зречення з його історичних прав на Руській землі. При гирлі Дніпра було збудовано фортецю св. Івана. Другий замок поставлено під Білгородом (нинішній Акерман). В Хаджибеї, де тепер Одеса, установлено порт, звідки руський хліб вивожено до Візантії.

Але цій експансії на півдні поклав кінець страшний погром, який зазнав Вітовт в бою з 1399 р. над Ворсклюю з татарами. Тут поліг цвіт українського, білоруського й литовського лицарства. Береги Чорного моря були втрачені. Цей момент використали поляки для нових переговорів про унію: князі й бояри литовські мусили зобс'язатись на випадок смерті Вітовта не шукати собі іншого князя, як Ягайло, а в разі смерті Ягайла поляки обіцяли вибрати собі на короля Вітовта. Крім того, заключено обоюсторонній союз для взаємної оборони.

Цей союз дав сполученням силам Польщі й Литви рішучу перевагу. В славнозвісній бою під Грунвальденом 1410 р. литовські, польські, білоруські, українські полки Вітовта й Ягайла завдали Ордену страшного погрому. Але Вітовт не захотів нищити Орден до кінця і у себе в Литві провадив самостійну політику, прямуючи до того, щоб стати литовським королем. Перебуваючи весь час під загрозою одірвання Литви, поляки раз у раз поновляли спроби надати унії більш реальний характер. В 1413 р. в Городлі унія дістала нову формулу, в якій практичне значення мав пункт, що литовська шляхта римського обряду дістає такі ж права, які вже мала в Польщі шляхта польська. Поза тим і далі Литва являла собою окрему державу.

Вітовт був одним з могутніх володарів Європи. Свою єдину дочку Софію він оддав за московського великого князя Василя. Свого небожа Жигимонта вислав на престол до Чехії. Нарешті він рішив здійснити свій проект коронації королівською короною. На весну 1429 р. до Луцька на Волині було скликано блискучий з'їзд для цієї урочистості. Прибули цісар Жигимонт, московський князь Василій, король датський, Ягайло, посли візантійського імператора й т. д. Але не прибула сама корона, затримана в дорозі поляками. Справу було відложено до нового з'їзду у Вільні, але тим часом Вітовт помер (1430).

Це розв'язало руки польським політикам, однак ідея самостійності Литви уже укріпилася настільки, що ліквідувати її самим фактом смерті Вітовта було неможливо: сорокалітнє правління Вітовта сформувало й організувало Литовську державу. Вітовт завдав удару удільній системі, вигнавши найбільш амбітних або властолюбних князів; але він залишив самим землям їх автономію, садовлячи тільки замість князів своїх воєвод або намісників. Цю автономію він гарантував особливими т. зв. «земськими установними грамотами», в котрих підтверджував права церкви й духовенства, забезпечував

особисті права населення, його самоуправу й місцевий суд, а також регулював фінансову справу.

Загальна тенденція внутрішньої політики Вітовта полягала в тому, щоб «з ласки господарської зберегти старовину, закріпити соціальний, політичний і юридичний лад землі».

Місцеве управління цілком опинилося в руках місцевого боярства. Суд був зосереджений в руках воєвод і старост, на яких можна було апелювати до самого Великого князя. В земських уставних грамотах згадуються і віча, на яких сходились бояри, міщане, міська шляхта і «чорні», себто прості люди. Населенню гарантувалася безпечність особи: карати можна було тільки в судовому порядку. Громадяни держави діставали право вільного від'їзду за кордон. При закріпленні цього нового ладу, який в головних рисах затверджував лад старий, удільні князі зійшли зі сцени, залишившись службовими князями, такими, як і старші бояри.

Але при всіх тим в державі проявився антагонізм литовського й руського елемента, антагонізм, який навмисне піддержували поляки. Між українсько-білоруськими князями й боярами, з одного боку, і литовськими — з другого, було вбито клин — римо-католицьку віру й зв'язані з нею привілеї, виразно підкреслені, наприклад, в Городельській унії 1413 р. Супроти сепаратизму українських та білоруських князів Вітовт висував значення своїх литовських магнатів, садовлячи їх на Русі намісниками й воєводами.

По смерті Вітовта мали б вибрати, згідно постановам унії, Ягайла, але литовсько-руські пани вибрали молодшого сина Ольгерда Св и т р и г а й л а, відомого з своїх авантюрих пригод. Ягайлові не залишилось нічого, як санкціонувати цей вибір. Обставини склались так, що Свигригайло мимоволі став, коли так можна висловитись, шефом руської партії в Литовській державі. Українські й білоруські князі й бояри, незадоволені з тої переваги, яку мав тепер у Великому князя латино-польський елемент, горнулися до Свигригайла, хоч він виявив себе зовсім незручним політиком і нещасливим вождем. Але з Свигригайла були незадоволені природні литвини за його симпатії до руського елемента. В протигу Свигригайлові вони висували молодшого Вітовтового брата Ж и г и м о н т а К е й с т у о в и ч а, якого піддержував Ягайло й поляки. В кінці дійшло до міжособної війни, яка завершилась в 1435 р. погромом Свигригайла під Вількоміром: 42 руські князі потрапили в полон; полягли найкращі українські й білоруські полки. В Польщі тріумфували. Але Україна ще 4 роки трималась Свигригайла, аж поки литовці й поляки не добили його до кінця. Жигимонт став єдиновладним Великим князем Литовським. Та не довго він панував; в 1440 р. він упав жертвою змови руських князів, які замордували його в замку Троках недалеко Вільни.

У Польщі вже не було в живих Ягайла, і там сидів його син Володислав. Але Литва по смерті Жигимонта вибрала собі окремого князя в особі молодшого сина Ягайлового К а з и м и р а. На польському й на литовському престолах сиділи окремі володарі, хоча й рідні брати між собою. Фактично унія була розірвана.

Казимир повів на Литві дуже зручну політику, яка значно заспокоїла русинів: він посадив на Волині Свитригайла, а в Києві Оделька Володимировича, яко своїх підручних князів. Білоруським землям видав нові привілеї. Коли по смерті брата Володислава, що загинув у відомім поході проти турків під Варною, Казимир був обраний і на польський престол, він видав нові привілеї руській шляхті.

Але коли Казимир почув себе міцно на обох престолах, то перестав церемонитись з русинами. Литовські магнати піддержували його в приборканні Русі. По смерті в 1470 р. київського князя Симеона Одельковича було скасовано київське удільне князівство, і в Києві замість князів засів литовський воєвода, природний литвин-католик. Тоді українська ірредента підняла голову. На чолі її стали українські удільні князі. Син останнього київського князя Михайло Оделькович, в спілці з кількома іншими князями почав таємні переговори з Москвою, обіцяючи їй уступки на Білій Русі за поміч проти Литви. Але змову було відкрито, і князь Михайло Оделькович заплатив за неї своєю головою. Але це не спинило князів, а лиш показало їм дорогу до Москви.

Поки Гедимін та Ольгерд об'єднували білоруські й українські землі біля Вільни, на сході серед маси дрібних великоруських князівств виріс осередок, який так само почав об'єднувати навколо себе землі великоруські. Цим осередком стала Москва. Касуючи один по однім уділи та прилучаючи їх до себе, емансипуючись поволі він татарської зверхності, московські князі встигли до кінця XV ст. створити сильну централізовану державу. Вони анектували Твер, Рязань, Новгород і почали приєднувати сіверські князівства. Тут вони зіткнулися з Литвою.

Об'єднавши майже всі великоруські землі, великий князь Іван III починає претендувати на землі білоруські й на українські, як на історичну спадщину Рюрикового дому. Він титулує себе «Государем всієї Русі». З династичного погляду його претензії були оправдані. Для Великого Князівства Литовського виріс грізний суперник.

Раніш, за часів Вітовта, удільні великоруські князі тягли до Литви супроти московської небезпеки. Тепер навпаки: дрібні удільні князі з сіверського пограниччя самі горнуть до Москви, і протягом двох останніх десятиліть XV ст. цілий ряд дрібних сіверських князів перейшов під московську протекцію разом із своїми уділами. Між Москвою й Литвою наростає конфлікт. З огляду на це зростає в Литві уніонні змагання, підтримувані литовсько-католицьким елементом. Поляки й литовці вибирають собі спільних короля і князя й підтверджують унію раз у раз новими пактами, хоч при тім Литва й зберігає свою державну окремішність. Проти українсько-білоруського елемента в державі вже починаються національні й релігійні утиски, правда, ще в слабкій формі. Але це тільки зміцнює ґрунт для руської ірреденти. Незважаючи на шлюб Литовського Великого князя Олександра з дочкою Московського князя, між Литвою й Москвою вибухає 1501 р. війна, і московські воєводи побивають литовське військо та окупуєть Сіверщину. Війна двічі затихала

й двічі відновлювалася. В результаті згідно з миром 1514 р. Москва здобула Смоленськ, Сіверщину аж до границі сьогоднішньої Полтавщини, і велику частину Білої Русі. В межичасі в самій Литві вибухло повстання під проводом українського князя Михайла Глинського. Це був останній акорд в боротьбі української та білоруської аристократії за національні інтереси. Повстання було придушене, і Глинський утік до Москви. Стати представником і оборонцем інтересів руського елемента в Литовській державі судилося іншим суспільним верствам, які тільки що входили в силу; це була шляхта, міщани й козаки.

Погром Литви Москвою й непевність руського елемента в державі додали прихильникам унії ще більшої енергії в їх стараннях зв'язати Польщу й Литву до купи. Потреба в цій унії диктувалася ще й тою небезпекною, яка вже з кінця XV ст. загрожувала Литовській державі з півдня.

У половині XV ст. від татарської т. зв. Золотої Орди відокремилась Кримська Орда, на чолі якої стала династія Гіреїв. Кримські (перекопські) татари спочатку перебували у васальній залежності від Литви. Вони боронили українські землі Литовської держави від татар східних. Політика Кримської Орди змінилась з появою турків. 1475 р. турецький флот появилсь в Криму. Хан Менглі-Гірей став васалом турків. Це мало фатальні наслідки для України. Нерішучий литовський уряд не зумів вдержати свого союзу з Кримом. Менглі-Гірей вступив в союз з Москвою. На прохання свого спільника Івана III московського Менглі-Гірей 1484 р. вдарив на українські землі. Київ зазнав страшного погрому, якого не пам'ятав з часів Батия. Місто було спалене, і золоті чаші з св. Софії Менглі-Гірей послав у дарунок своєму союзнику з Москви. Вся Київщина була спустошена, її населення було частиною знищене, частиною забране в кримський полон.

Але цей погром був тільки прелюдією дальших, ще страшніших погромів. Року 1485 було спустошено Поділля. Року 1488— Київщину. Року 1490 — Волинь й Холмщину, і далі майже кожен рік повторюються страшні татарські наїзди, які пустошать цілий край аж до Поліських болот і Десни. Ці наїзди мали страшні наслідки. Здобутки культури й цивілізації двох століть були знищені за кілька років. Вся Україна вздовж Росі й Десни обернулася в пустиню. Сотні тисяч людей пішли в неволю. «Усі страсти в людях,— каже новіший український історик,— які потерпіла Україна протягом одного покоління після 1480 р., були такі, що ними можна б скололізувати величезні простори лугів та степів».

За влучним висловом Стрийковського, литовського історика XVI ст., «турок тримав Кримську орду напоготові, як мисливець держить у своїх руках напоготові свору хортів». Ця зграя щороку кидалась на нещасливий край і нищила його та обезкровлювала. Посол Литовського Великого князя Михалон Литвин (здогадуються, що це був Михайло Тишкевич), бувши в 1548 р. в Криму, бачив там українських невільників, які все прибували й прибували, так що

свідкам цього безконечного потоку полонеників з України здавалося, що там на Україні вже скоро не залишиться ніякого населення.

Литовський уряд не міг дати собі ради з цим лихом. Він не спромігся організувати оборони, і само населення мусило так або інак цю оборону організувати. Воно до цього й взялося. Уряд же шукав опори в тіснішій злуці з Польщею. Довге панування короля Жигимонта I (1506—1548) встигло дуже укріпити ідею унії між Польщею й Литвою. Аристократія ще трималася сепаратизму, але середній стан, шляхта від тіснішої злуки з Польщею жде поліпшення своєї долі: хоче збільшити свою політичну вагу, доставши такі самі привілеї, які мала вже шляхта польська: вона сподівалась знайти через унію піддержку в обороні від наїздів татар та турків. Шляхта кількох земель вже подавала в такім дусі петиції до Великого князя.

За панування Жигимонтового сина Жигимонта II Августа (1548—1572) почалась тяжка війна з Москвою за Ливонію. Цілий її тягар упав головна на Литву, спеціально на її білоруські провінції. Шляхта цих провінцій почала налягати на князя-короля, щоб перевів унію. Її піддержувала волинська шляхта, яка терпіла від татар. Почалися переговори. Король був бездітний, і по його смерті знов могло постати питання про окремі вибір короля для Польщі й Великого князя для Литви. Сам король рішуче став за унію. Він скликав в 1569 р. спільний сейм до Любліна. Тут польські представники виступили з проектом повної інкорпорації литовських провінцій до Польщі, так що литовські магнати, прихильні до унії, мусили тепер боронитись од неї. Сейм затягнувся на кілька місяців, і його засідання набували часом дуже драматичного характеру. Щоб прихилити до себе українську й білоруську православну шляхту, король під час сейму видав цілий ряд спеціальних привілеїв для неї. Так дістала привілеї шляхта Волині, Київщини й Поділля. Проти неслухняних вживано різних репресій. Нарешті королю й полякам удалось перемогти противників унії, і трактат був заключений. Зміст цього многоважного в історії чотирьох народів — польського, литовського, українського й білоруського — договору був такий:

- 1) Польська корона й Литва зливались в одну Річ Посполиту.
- 2) Король і Великий князь мав бути один спільний, вибираний спільним сеймом і сенатом.
- 3) Король присягав при коронації на права обох народів.
- 4) Спільний сейм і сенат.
- 5) Спільна зовнішня політика.
- 6) Спільна монета.
- 7) Право набувати землі для польської шляхти в Литві і для литовської в Польщі.

Залишились окремими: 1) Державний герб і печатка. 2) Міністри. 3) Військо. 4) Фінанси. 5) Законодавство. 6) Адміністрація.

Спеціальні права новоприлучених українських областей були означені, як сказано, в окремих привілеях. У Волинському привілеї стояло, що стани Волинської землі зрівнюються в правах з коронними. Задержується Литовський Статут з тим, що уневажнюються його постанови про військову службу шляхти: ці «тягарі» з неї здіймалися, як «противні вольностям коронної шляхти». По всіх урядах і по судах задержувалася руська мова і в цій мові мали

видавати всі акти королівської канцелярії: тільки до міст можна було писати грамоти по-польськи. Шляхта грецького закону в усім зрівнювалася з католицькою шляхтою й могла займати всі посади до сенаторської включно. Волинські уряди, духовні й світські, можна було давати лиш осілим обивателям, шляхтичам Волинської землі.

Король мусив особливо рахуватися з Волинню, бо тут саме сиділи значні українські пани, всі оті князі Чорторійські, Острожські, Корецькі, Вишневецькі, далі Сангушки, Тишкевичі й інші, що стояли в опозиції до унії, боячись втратити своє провідне становище.

Брацлавщину прилучено до Волинського привілею, Київщині надано окремі привілеї, який мав такий же зміст, що й Волинський: так само задержувалася чинність Литовського Статуту, забезпечувалися права руської, себто української, мови й зазначалася рівноправність православної шляхти з римо-католицькою.

Прилучення до Польщі українських провінцій Литви — Київщини, Волині й Поділля одразу давало Польщі фактичну перевагу в цім новім державнім творі, який являв собою дивну мішанину принципів уній й федерації, свого роду компроміс різних державних і національних інтересів.

Яка ж була вага Люблінської унії, особливо для українського народу? Польські історики творять їй величавий апофеоз як акту виключної державної мудрості. Справді, поляки мали чого пишатись своїми досягненнями: Польща робилася великою державою, розпоряджаючи при тім силами й засобами ще й Литви. Багаті українські землі відкривали широкий простір для колонізації. Але для України і Білорусії, як каже Грушевський, «прославлений пізніше як акт любови, братерства, пожертвування, — в дійсності Люблінський сейм був ланцюгом насильств над чужими переконаннями, чужими правами, насильств, довершених пресією державної влади й тяжких політичних обставин».

Але й для самої витвореної на основі унії нової спільної держави різні особливості її штучного устрою скоро дали себе відчутти. Перш за все пішла дуже швидким темпом гіпертрофія відтепер спільного сейму. Тяжко було засмілювати литовсько-руський сейм, що вже мав свої власні традиції, з сеймом польським. Литовські послі трималися окремо, й сейм розбився на дві частини. Бувши в меншості, литовські послі раз у раз хапалися за «протестації», а знамените «Libegum veto» було вжито уперше 1652 р. литовським послом з Жмуди. Спільний сейм, як каже проф. Лаппо, зробився більше конгресом, ніж парламентом. Литовські послі, як сурогат колишнього свого сейму, почали збиратись перед початком сесії на т. зв. «головний сейм» у Волковиську, а потім у Слонімі, де й намічали свою програму й тактику для будущего сейму. На час безкоролів'я з'їзди Великого Князівства Литовського здобували ще більше значення, беручи на той час усю повноту влади в Литві у свої руки. І взагалі литовські послі й політики ревниво берегли автономію своєї обкраяної батьківщини, з того не раз виникали тяжкі ситуації для Польщі. Найбільше виявилось стремління литовців зберегти

свою автономію в кодифікації т. зв. 3-ої редакції Литовського Статуту (1588).

Але з цього часу доля Великого Князівства Литовського, під яким залишились всього два невеликі окрайчики української території — Берестейська й Пінська області, втрачає для нашого огляду ближчий інтерес.

ЛІТЕРАТУРА

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. Львів, 1905. Т. IV. Львів, 1907. Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. I Харків, 1928. Сергієвичь В. Древности русскаго права. Т. I і II. Прѣсняковъ А. Княжое право въ древней Руси. Петербургъ, 1909. Новицький В. Схеми руської землі X — XII віків. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Т. III. К., 1927.

Про литовські літописи: Багалій Д. Нариси української історіографії. Т. I. К., 1923. Сушицький Т. Західно-Руські Літописи. Ч. I. К., 1921, Ч. II, К., 1929. Самі літописи видано в т. XVII «Полнаго Собранія русскихъ лѣтописей», Петербургъ, 1907. Загальні огляди історії Великого князівства Литовського. Антоновичъ В. Очеркъ історіи Великаго княжества Литовскаго, «Монографіи», К., 1885; український переклад в т. VI «Руської Історичної Бібліотеки», Тернопіль, 1887. Дашкевичъ Н. Замятки по історіи Литовско-Русскаго Государства. К., 1885. Любавскій М. Очеркъ історіи Литовско-Русскаго Государства, Москва, 1910. 2-ге вид. 1915 р. Про окремих литовських князів. Wolf I. Rod Gedymina. Kraków, 1886; Kniaziowie litewsko — ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. Stadnicki K. Olgierd i Kiejstut. Lwów, 1870. Його ж: Sunowie Gedumina. Lwów, 1881. Барбашевъ А. Витовтъ и его политика до Грюнвальденской битвы, Петербург, 1885; Його ж. Витовтъ. Послѣднія двадцать лѣтъ княженія. Петербургъ. 1891. Vytautas Didysis 1350—1430. Redagavo P. Šležas. Kaunas, 1930. Pfitzner J. Crossfürst Witold von Litauen als Staatsmann. Brünn, 1930. Kolankowski J. Dzieje Wielkiego Ksiestwa Litewskiego za Jagellonow. T. I. 1377—1499. Warszawa, 1930. Ляскоронскій Б. Русские походы въ степи въ удѣльно-вѣчевое время и походы князя Витовта на татаръ въ 1399 году, «Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія», кн. IV — V, 1907 і окремо. Петербург, 1907. Барвінський Б. Жигимонт Кейстугович, Львів, 1905. A. Prochazka. Wladislaw Jagello, 2 tt. Krakow, 1908. Важніша література про Люблінську унію: Пичета В. Литовско-Польскія унії і отношеніє къ нимъ литовско-русской шляхты, «Сборникъ статей, посвященныхъ В. Ключевскому». М., 1909. Kutrzeba S. Unia Polskiz Litwa. Kraków, 1914. Halecki O. Dzieje Unji Jagellońskiej. 2 tt. Kraków, 1919—20. Лаппо И. Люблинская Унія и Третій Литовскій Статутъ «Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія, V, 1917.

IX

УСТРІЙ І ПОБУТ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В XIV — XVI СТ. КНЯЗІВСЬКА ВЛАДА Й ОРГАНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Й КРАЄВОЇ УПРАВИ. ПАНИ-РАДА. СУСПІЛЬНІ ВЕРСТВИ. ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ І КОПНІ СУДИ

Я довше зупинився на огляді зовнішньої історії Великого Князівства Литовського аж до того часу, коли воно після Люблінської Унії 1569 р. перестало відігравати самостійну роль в політичному житті Східної Європи. Зробив я це тому, що головна сила, спираючись на яку, виросла ця обширна держава, був елемент руський, себто український і білоруський. Саме ці народи вклали свій хист, свою творчу енергію, свої матеріальні засоби в будову Литовської держави; елемент литовський відіграв свою організуючу роль лише в самому початку; він послужив зв'язуючим, скріплюючим цементом, щоб знову зліпити до купи окремі частини українського й білоруського світу, розбитого удільною системою й татарською руїною. Він дав свою династію, талановиту й енергійну в її перших поколіннях. Сама окупація руських земель Литвою в XIV ст., як підкреслює Грушевський, мала характер не завоювання, не чужоземної напасти, а прилучення, збирання земель Руської держави, аналогічного з тим, як збирали колись розсіпані частини Київської держави її провідники X — XI ст. Князі литовські дивилися на себе як на спадкоємців давньої Руської держави. Тому українське й білоруське населення дивилося на них як на своїх законних володарів, а на Литовське князівство як на свою власну державу. Цей погляд держався ще й за тих часів, коли після тіснішого зближення Литви з Польщею повіяло вже зовсім іншим духом.

Усі обставини, здавалося, вели до того, щоб Велике Князівство Литовське зробилося державою руського племені й забезпечило цьому племені вільний політичний і культурний розвиток. Але так не сталося. У руського елемента в Литві з кінцем XIV ст. появилася могутній суперник — Польща, яка володіла такою сильною для тих часів силою, як римо-католицька церковна організація, підпорядкована римській курії з її світовими завданнями. Вже на початку XV ст. польсько-латинська стихія бере в Литві гору над русько-православною. Руський елемент, поки він ще не зазнав обмежень і переслідувань, практично обмежувався лиш до часткової опозиції. Ця опозиція все зростала в міру того як правні обмеження руського елемента давали себе чути на різних ділянках суспільного життя все дошкульніше. Коли ж більшість українських земель опинилася без-

посередньо під Польщею, почав дуже скорим темпом наростати конфлікт. Цей конфлікт виник тому, що Польща несла на українські землі зовсім інший соціальний уклад, ніж той, що був під Литовською державою. І тому конфлікт був фатально неминучий. Він і вибухнув уже в кінці того самого XVI ст., коли сталося остаточне об'єднання Литви з Польщею.

Як і сама державна організація, суспільний устрій Литовсько-Руської держави — так правильніше було б називати Велике Князівство Литовське — є органічним продовженням, розвитком і еволюцією суспільних форм давньої Русі. Державне право, взагалі правові відносини Великого Князівства Литовського, виростили і розвинулися безперечно на ґрунті староруського права та його практики. Розуміється, старе українське право зазнало певних змін, які викликалися новими обставинами життя. Але ці зміни були до половини XV ст. нормальним внутрішнім, органічним процесом. Тільки від половини XV ст. починаються на Литовській Русі польські та німецькі впливи й дають суспільному розвитку новий напрямок. До того ж часу руські впливи панують в усіх сферах політичного, суспільно-економічного й культурного життя.

Більшість істориків сходиться на тому, що Велике Князівство Литовське за своєю структурою наближалось до типу федерації (Грушевський, Любавський, Довнар-Запольський). Новіші дослідники (М. Чубатий і Л. Окуншевич) вважають його за «Staatenstaat», себто «державу держав» — така форма сполучення державності, коли суверенна держава виявляла свою зверхність над залежними від неї державами в тім, що вони, маючи дуже широку незалежність у внутрішніх справах, у зовнішніх підлягали певним обмеженням: вони повинні були виділяти у розпорядження суверенній державі своє військо або й платити данину. Але треба мати на увазі, що таке становище існувало недовго, доти лиш, доки князь Вітовт не посадив удільних князів та не посадив своїх намісників: наступники Вітовта довершили його діло, і при кінці XV ст. Велике Князівство Литовське вже було вповні об'єднано одною центральною великокняжою управою, хоч кожна з його областей, колишніх удільних князівств, зберігала досить широку внутрішню автономію.

Носієм суверенної влади в державі був рід Гедиміна, так, як в старій Русі рід Рюриковичів. Однак в способі наслідування Гедиміновичі хоч і ділили свою державу на уділи (відповідно до історичних країв, що входили до складу держави), але на Великого князя призначали не так старшого сина, як найбільш здатного або улюбленого батьком. Але трудно говорити про якийсь сталий порядок наслідування, бо рід Ягайла, який задержав Велике Князівство в своїх руках, не розростався, а навпаки, зменщувався і в другій половині XVI ст. зі смертю Жигимонта-Августа II вигас. Так, як на Русі великокняжий престол був зв'язаний з Києвом, так на Литві він був зв'язаний з Вільною, головним містом корінної етнографічної Литви. Великий князь був зверхником цілої держави, він полагджував відносини й суперечки між удільними князями, заміщав опорожені уділи, керував спільною військовою силою, провадив закордонну

політику, репрезентуючи державу назовні. По уділах сиділи представники Гедимінового дому, або призначувані Великим князем, або ж діставши в спадщину по батькові. Відіграла тут певну роль й воля самого населення. По деяких областях воно прив'язувалося до своїх князів, як от на Київщині, де протягом трьох поколінь сиділи князі з династії Володимира Ольгердовича, що дуже дбали за свою землю й багато для неї попрацювали. Протягом цілого XV ст., як ми бачили, велася боротьба Великого князя з системою уділів, і з цієї боротьби вийшов переможцем принцип єдиновладдя.

У зв'язку з питанням про устрій Литовської держави стоїть питання про існування в ній феодалізму. Про те, що державний і суспільний устрій Литовсько-Руської держави розвинувся на основі феодальних відносин, говорили вже перші дослідники державного права цієї держави на початку XIX ст. Пізніше феодальний устрій Великого Князівства Литовського визнали цілий ряд українських і білоруських учених: В. Антонович, Дашкевич, Молчановський, Линиченко, Багалій, Лаппо, Пічета. Так само й польські вчені Прохазка та Кутшеба. Один з молодших українських учених І. Баліньський розпочав спеціальну працю «Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні» (1926), на жаль, не скінчену з-за його передчасної смерті. З деякими застереженнями визнають існування феодальних відносин такі автори ітери з історії Литви, як проф. М. Любавський та М. Довнар-Запольський. Так само з великими застереженнями ставиться до феодалізму в Литві й Грушевський. Він вважає, що теорія реценції феодальних порядків з Заходу зовсім неправдоподібна, однак сам «не бачить простого виходу з цього питання». Автор розвідки про «Державно-правне становище українських земель Литовської держави» Чубатий є тої думки, що феодалізм на Заході та удільно-княжий лад у Великій Литовсько-Руській князівстві на сході Європи мають між собою багато лиш зовнішніх подібностей: у феодалізмі зверху й до низу маємо діло з наскрізь служебним ладом, ієрархічна драбина виступає тут ясно, а в удільнім порядку, як було й на Литві, головну роль відігравав чинник династично-родовий.

Немало й інших учених виступило проти реценції феодальних порядків у Литві, вважаючи, що відносини, аналогічні до феодальних, виникли в Литві як місцеве явище внаслідок певних умов суспільно-політичного життя. (Владимирський-Буданов, Леонтович, Сергієвич та ін.). Як писала Ол. Єфіменкова, «устрій литовсько-руського суспільства, маючи деякі істотні риси феодального устрою, був дуже далекий від тієї виробленості форм, що характеризує феодальну систему Західної Європи, і тому не слід прикладати до соціальних відносин Литовсько-Руської держави цієї доби таких певних термін, як феодалізм, бо інакше ми створимо шкідливу плутанину в термінології».

Однак всі ці непогодження щодо феодалізму в Литві мають здебільшого чисто формальний характер, бо справа йде про певну назву явища, котре, як тепер уже загально признано в історичній науці, існувало всюди: майже всі країни, перебуваючи в стані нагу-

рального господарства, на певнім щаблі свого розвитку пережили добу феодалізму й феодальної системи, модифікуючи її форми в залежності від своїх економічних, політичних та інших умов. Ще один з старих польських істориків Литви І. Ярошевич (у своїй праці «Образ Litwy pod względem jej cywilizacji, 1844/45») вказував, що феодальні порядки в Литві без усяких зовнішніх впливів виникли ще за часів Гедиміна через внутрішні обставини: потребу Великого князя тримати в послуху місцевих князів і потребу у військовій силі. Великий князь роздавав землю найбільш впливовим боярам-рицарям, з умовою відбувати військову службу. Отже, земельна власність була умовна, зв'язана з відбуванням військової служби. Згодом феодальні повинності ленників зменшувалися, натомість право вільно розпоряджатись землею, як своєю власністю, збільшувалося. І як би ми не називали ці відносини, чи прикладаючи до них термінологію західноєвропейського феодалізму (як то, між іншим, практикувалося й в самім Великім Князівстві Литовським), чи визначаючи якимось інакше, суть цих відносин зостається та сама: як влучно висловився Грушевський, воєнна служба була альфою й омегою постулатів, які ставила влада Великого Князівства Литовського своїй суспільності. А відбування цієї воєнної служби було нерозривно зв'язане з володінням землею, що вважалася власністю Великого князя. Великий князь роздавав її під умовою служби якому-небудь панові, той віддавав частину своєї округи іншій особі, та особа могла віддати частину третій особі, і так устанавлялася васальна ієрархія відносин, певна суспільна драбина, що на її найвищому щаблі стояв сам «господар» землі, Великий князь.

У другій половині XV ст. зникли останки старого удільного ладу. На чолі держави стояв тепер Великий князь, по суті, необмежений монарх. Він не був зв'язаний ніякими правовими нормами, але фактично з кінця XV ст. змушений був ділити свою владу з Панами-Радою. Крут компетенції й діяльності Великого князя був дуже широкий: в його руках сходились, так би мовити, усі нитки державної управи, всі справи зовнішньої й внутрішньої політики. Він був не тільки «господар», але й найбільший земельний власник: прибутки з великокняжих маєтків — це була головна стаття великокняжого скарбу. Великий князь був завалений масою справ: розгляд земельних і взагалі маєткових тяжб, спори про спадщину, про шляхетство, про грабунки й образи... Подвійність становища Великого князя відбивалася на складі органів центральної управи: одні виникають в зв'язку з потребами дворцевого господарства, другі виникають з потреб держави. Так з'являються двірцеві урядовці: маршалок двірний, підчаший, крайчий, стольник, мечник, підскарбій і т. д.

Паралельно виникають уряди земські: підскарбій земський — з функціями міністра фінансів; канцлер — начальник державної канцелярії і міністр закордонних справ; гетьман — військовий міністр. Аж до половини XVI ст. всі ці земські уряди не мали самостійного значення, були лиш виконуючими органами. Але коли

на перший план виступає шляхта після 1569 р., ці уряди дійсно робляться міністерськими.

При Великому князеві помалу сформувався постійний орган — Пани-Рада. Так як і більшість форм та установ Великого Князівства Литовського, і це був пережиток і спадщина старих руських часів: це була княжа рада або боярська дума, що існувала й за останніх галицько-волинських князів.

Проф. М а л и н о в с ь к и й, який у своїй праці «Рада Великого Княжества Литовского въ связи съ боярской Думой древней Россіи» (1904—1912) провів дуже докладне порівняння між обома цими установами, признає, що боярська Дума була першим генеалогічним ступенем до Ради і що вона правно вповні була оформлена з кінцем XV ст. Проф. В л а д и м и р с ь к и й - Б у д а н о в каже, що Рада була організована «по образу і подобию» старих боярських дум: первісні литовські князі, великі й удільні, сиділи на руських землях й користувались з готових давніх установ руських, між іншим і найбільше з думи боярської тих земель, що їх вони захопили. Отже, Рада як установа, це безпосереднє продовження руської Думи. Так само каже й О л . Є ф и м е н к о в а: литовська Рада, як і московська боярська Дума, були дальшим розвитком княжої думи удільної доби. Звичайний характер, неформальність компетенції відзначають цю устанovu, як і за руських князів. Ми бачимо, що Вітовт постійно радиться з своїми вірними панами, закликаючи також католицьких біскупів і провінціальних намісників. Те саме й за Свитригайла й Жигимонта. За Казимира вже виразно виступає склад Ради: князі, намісники, біскупы, вищі двірські і земські достойники. (За Олександра й за Жигимонта-Августа I вже цілком оформлюється постійний склад Ради. З особистої ради при Великому князю Пани-Рада виростає в державну Раду Великого Князівства Литовського, яка працює й без князя в його відсутності. Спеціальні привілеї 1492 і 1506 років закріпили правне становище Ради: вони наділили її правами, які звужували прерогативи велико-княжої влади: Рада дістала законне право вести дипломатичні зносини вкупі з Великим князем: Великий князь без Ради не міг змінювати чи скасовувати її постанови у внутрішніх ділах: зобов'язувався «не держати гніву» за противність своїм думкам і словам, виявлену на Раді кимсь з її членів; Великий князь не міг одбирати урядів і карати когось без поради з Радою, так само не міг роздавати самовільно і староств; нарешті не міг витрачати державних коштів або вивозити їх за кордон без відома Ради. Привілеї 1509 р. просто казав, що всі закони видаються по обміркованню їх Панами-Радою.)

Що стосується національного складу Ради, то руський елемент у ній був сильний лиш на початках, до унії з Польщею, коли не тільки русини, але й природні литовці стали польщитися, приймаючи римо-католицьку віру. Так що ті князі й пани руського імені, що засідали в Раді в XV ст., були русинами тільки на ім'я. Безперечних представників як української, так і білоруської народності було там дуже небагато. Виняток творило лиш князювання Свитригайла. Унія з Польщею між іншим впровадила до Ради як постійних її членів

чотирьох католицьких біскупів Великого Князівства Литовського. Ці члени Ради мали в ній великий вплив і вживали його, звісно, в інтересах своєї церкви, які за тих часів покривалися з інтересами польської народності й польської духовної культури. Звичайно, на біскупів призначувано не русинів, а литовців уже спольщених.

Пани-Рада обмежила владу Великого князя на користь аристократії. Вплив і значення Панів-Ради зменшується в міру зросту значення сейму й шляхти. Вже Статут 1566 р. закріплює перевагу за сеймом, але все ж таки вища адміністрація й підготовка законопроектів для сейму залишилась й надалі в руках Ради.

Коли виник литовсько-руський сейм? Він виріс і дійшов до свого значення органічно. Спочатку ми бачимо надзвичайні з'їзди лицарства для вирішення дуже важливих справ. Такий був з'їзд 1401 р. литовського й білоруського лицарства для обміркування унії. Те саме повторилось в 1413 р. В 1446 р. зібрався з'їзд для вибору Казимира Ягайловича. Це був уже властиво перший вальний сейм в дійснім розумінні слова. Потім сейм повторюється все частіше, але в XV ст. ініціатива його скликання не належить Панам-Раді, і компетенція його неповна. Але в XVI ст. компетенція сейму безмірно поширюється, формується шляхетське представництво, і Статут 1566 р. юридично закріплює сейм як постійну інституцію, установлює і порядок представництва: по 2 чоловіки від кожного повіту (хоч в теорії шляхта ніби може засідати поголовно). Сейм ділиться на два «кола»: коло Панів-Ради, яка входить до сейму in corpore, і лицарського кола. Вальні сейми послужили доброю політичною школою для шляхти, яка виробила собі звичаєве право сеймів, закріплене Статутом 1566 р.

Професор Владимирський-Буданов в одній з своїх останніх праць, підкреслюючи, що литовсько-руський сейм розвинувся з поширеної Ради, каже, що протягом цілого XV ст. властиво не було сеймів, бо за сейм треба вважати таке зібрання, де виступають люди не тільки від своєї особи, але й від інших людей, заступаючи їх інтереси. Тим часом усі зібрання, що їх звуть сеймами, складалися з людей, що їх поіменно, персонально було запрошувано: це були постійні члени Ради, князі й пани, що не були членами Ради, але особисто були запрошені. Отже, на думку Владимирського-Буданова такі збори правильніше називати «Посполитою Радою», себто поширеною.

Перший справжній сейм, каже Владимирський-Буданов, відбувся допіру 1507 р., коли справді явилися на нього обрані представники від шляхти.

Особливе значення мали сейми 1564—66 років. Вони прийняли нову редакцію Статуту, вироблену в 1566 р., провели судову реформу, поділивши Литву й руські землі на 30 судових повітів з виборними суддями з-поміж шляхти, провели адміністративну реформу: державу поділено на 13 воєводств, а кожне воєводство — на повіти. Воєвод мав призначати Великий князь, але компетенцію воєводи було обмежено. Старост обирала шляхта, і князь лише затверджував їх. На українських землях були воєводства: Берестейське (повіти

Берестейський, Кобринський, Пінський і Туровський), Підляське (повіти Більський, Мельницький і Дорогичинський), Київське (повіти Київський, Овруцький, Мозирський, Житомирський, Канівський, Черкаський, Чернігівський, Новгород-Сіверський і Путивльський) (останні три відійшли до Москви), Волинське (повіти Лудький, Володимирський і Крем'янецький) і Брацлавське (Брацлавський, Винницький і Звенигородський).

Шляхта кожного повіту складала окремий військовий відділ під проводом повітових хорунжого й маршалка. Повітові відділи об'єднувалися в більші військові одиниці по воєводствах під командою воєвод. Головним начальником війська був великий гетьман.

Повітові мали значення й судових округ. В кожному повітовому місті були три судових установи (для шляхетського стану): суд земський для вирішення різних масткових справ; він складався з судової колегії, обраної повітовою шляхтою; суд підкоморський — для справ про границі й межі шляхетських мастків; суд тродський або замковий для справ карних, на чолі якого стояв повітовий староста. Цей же староста був і головою повітової адміністрації.

Усі ці реформи, зафіксовані в Статуті 1566 р., зробили Великого князя Литовського конституційним монархом, який сам без згоди сейму й Панів-Ради не міг нічого робити. Але обмежено також і панів. Тепер пануючим станом стає шляхта. Та пани вдержують ще фактичну силу в міру свого економічного багатства, зв'язків і політичного впливу.

Як уже маві приходилося говорити, стара князівська Русь не знала станів — лише суспільні класи. Вільні промадяни поділялися на три головні категорії: бояри (і «люди княжі»), городяни і смерди (селяни). До них прилучилась ще четверта категорія «людей церковних». Поруч з вільними людьми існували напіввільні «закупи» й «челядь». В такому складі опинилось руське суспільство під владою литовських великих князів.

Дальша еволюція витворила ще одну — вищу верству — князівсько-панську, сформовану з нащадків удільних князів і вищих бояр. Вона стояла біля Великого князя й допомагала йому порядкувати державою.

Згодом витворився ще один клас, який пізніше став відігравати роль основного класу в державі, — військово-службовий, або шляхта. За зразком Польщі й під її впливом він став привілейованою верствою, станом, який адсорбував права всіх, хто стояв нижче од нього. З привілеюванням шляхти зникла рівновага класів: економічно сильні й політично упривілейовані опинилися нагорі, а економічно слабкі й політично упосліджені — головню смерди, селяни, поміалу трапили свої громадські права й попали наприкінці в кріпацьку неволю. Посередині стояли міщани, а понад класами — духовенство. Ось основний процес внутрішньої еволюції в Литві.

Придивімся до кожної з цих верств окрема. Пани-аристократія. Ця верства була не дуже численна: до її складу увійшло близько 20 князівських і 50 боярських фамілій. В старій Русі боярство не було

замкнутим класом: особисті заслуги, багатство, вплив давали доступ до цього класу і «поповим» або «смердїм внукам». Тепер до панської верстви увійшли лиш видатніші боярські фамілії, й надалі доступ до неї був замкнений за дуже нечисленними винятками. Удільні князі, сходячи зі сцени як суверенні володарі, робились старшими слугами Великого князя і в панській верстві творили лиш титуловану її частину, не маючи якихось особливих привілеїв. Основою сили панської верстви були земельні латифундії, а головним привілеєм — право мати свої хоругви й власні військові відділи. Ці відділи склалися з кінних вояків: один кінь виставлявся з 8 селянських «служб» (дворів). Перепис 1528 р. дає нам, наприклад, такі цифри: князі Слуцькі цілою своєю фамілією виставили в поле 433 «коней». Князі Острозькі — 426 коней, Радзивілли — 628. Сапіги — 153, а князі Вишневецькі — всього 98.

Осередком княжих і панських фамілій була Волинь. Тут сиділи князі Острозькі, Сангушки, Чарторійські, Дубровицькі, Збараські, Вишневецькі, Порицькі, Воронецькі, Курцевичі, Четвертинські, Сокольські, Мосальські, Любецькі, Ружинські та інші, усе — потомки удільних князів. Крім них цілий ряд старих панських родів: Боговитини, Монтовти, Загоровські, Семашки, Гулевичі, Чапличі, Козинські — всі вони відігравали видатну роль в політичному й культурному житті краю. Уся ця родова аристократія зосередила в своїх руках вищу адміністрацію. Уряди гетьмана, канцлера, маршалка на сеймі, підскарб'я, восводи, каштеляна, старости — це все було в руках представників небагатьох родів. Навіть дрібніші посади намісників і повітових старост перебували переважно в руках аристократії. В її руках опинилась і Рада Великого князівства — сенат і кабінет міністрів вкупі. Основою впливу панства стали фактичні, закріплені звичаєм привілеї. Особливі права аристократії були закріплені спеціальними грамотами — «привілеями» 1492 і 1506 років: 1) Пани діставали імунітет від суду провінціальної адміністрації; 2) на суд Великого князя їх можна було кликати лише за 4 тижні до терміну суду; 3) скарги на панів можна було подавати лиш самому Великому князю або Панам-Раді; 4) князі й пани мали виступати на війні під власною короугою на чолі власних озброєних відділів.

Коли взяти національний склад литовсько-руської аристократії, то природних литвинів серед неї було дуже небагато: переважали старі українські й білоруські князівські та боярські фамілії. Фрonda руських князів у половині XV ст. привела до еміграції Глинських, частина княжих родів потроху вимерла, так що клас магнатів став замкненою верствою. Він дуже скоро піддався, як побачимо, полонізації, так що вже в XVII ст. був зовсім втрачений для української народності.

Середньою верствою між аристократією й нижчими верствами люду став військово-службовий клас (бояри, земяни), який згодом прийняв од поляків назву шляхти. Основою цього класу була військова служба. Держава потребувала військові сили. Старі княжі дружини були дуже слабкі й не відповідали новим вимогам часу. Колишні земські полки не годились для далеких походів — отже,

треба було іншої організації. Коштів для утримування постійної великої армії не було. Тому уряд притягає до воєнної служби всіх заможних людей в розмірі, який відповідає доходності їх земельної власності. Так установився принцип служби з землі. Хто ж належав до цього військово-службового стану, з яких елементів він складався? Передовсім «земські бояри», нащадки бідніших боярських фамілій старої Русі, які не увійшли до аристократичної верстви. Далі — воєнні слуги панів (milites, sodales, як звуть їх тогочасні акти); нарешті міщани й заможніші селяни, яких задля цього увільнено від «тягла», себто робочих повинностей. До кінця XIV ст. склад верстви був ще дуже рухомий, несконсолідований; тільки з кінця XIV ст. починається процес консолідації. Спочатку литовські великі князі виявили було тенденцію створити привілейовану військовою верствою з самих лиш литвинів-католиків; в такім дусі були видані привілеї Ягайла 1387 р. і Вітовта 1413 р. Але в процесі боротьби з княжим сепаратизмом великі князі мусили опертись також і на українсько-білоруський службовий елемент, і привілеї Жигимонта 1432 і 1434 років беруть до уваги й українців та білорусів православної віри, остаточно увільняючи їх від усяких натуральних податків. Привілей Казимира Ягайловича 1447 р. дає право «княжатам, панам, рицарям і боярам» вільно виїздити за кордон «для набуття ліпшого щастя або задля рицарських вчинків». Шляхетські піддані увільнялись від грошової данини, од обов'язку лагодити мости, замки і давати «стації», або постачати Великому князю коней при переїзді й утримувати його в дорозі. Цей обов'язок був пережитком старого руського «полюддя». Суд над підданими оддавався шляхті. Цей привілей вже цілком виразно окреслював соціально-політичне становище шляхти й робив її пануючою верствою. Дальші привілеї вже не додають нічого нового, а тільки підтверджують попередні права. Боротьба за переведення Люблінської унії супроти панської опозиції принесла нову хвилю привілеїв для шляхти, сформульованих у грамотах на ім'я окремих земель: Волині, Київщини і т. д. Нарешті права шляхетського стану знайшли свій повний вираз у Литовському статуті, цьому справжньому кодексі шляхетського права.

Головною державною повинністю була військова служба. Її тільки й виконувала шляхта. Сеймова ухвала 1528 р. установляла, що один кінь ставиться з 8 дворів, так як і для панів — магнатів. Всі шляхтичі ставали під короугою свого повіту. На випадок хвороби треба було вислати замість себе сина або слугу. За неявку або самовільний від'їзд можна було позбутись маєтку.

Паралельно з шляхтою повноправною, привілейованою, можна сказати, пануючою верствою у державі була ще категорія неповноправної: це була збідніла шляхта, яка сиділа цілими гніздами-селями в різних місцях держави, була обложена певними повинностями на користь держави: відбувала замкову службу, сторожеву по границях, пошту. Звалася ця шляхта «околичною». Її існування нормувалося не писаним правом, а звичаєм, силою факту. Такої шляхти було найбільше на південнім Поділлі коло міста Бару, на Київській Поліссі в Овруцькому повіті, на Чернігівщині коло Любеча

й Остра. Вона мала аналогію до т. зв. «ходачкової» шляхти в Галичині коло Перемишля й Сянока.

З часом різниця між привілейованою й непривільюваною шляхтою зникає: одні підіймаються вгору, стають в ряди звичайної шляхти, другі опускаються до селянського рівня, зберігаючи, правда, свою особисту свободу.

У міру виділення шляхетського стану відбувається виділення й формування міщанства. Стара Русь не знала міщанства, як окремої верстви, хоч міське життя було дуже розвинене: міста були осередком політичного, економічного й культурного життя, але їх «гражани» склались з тих самих елементів, що й «земля». Але вже в кінці XII ст. помічасно занепад міст і зріст великої земельної власності (особливо в Галичині). Під Литвою цей процес ще більш прискорюється. Вся вага й значення переходять до панів і до шляхти, що сидить на землі. Однак ще Галицько-Волинська держава розуміла вагу міст для торгівлі й промисловості й почала шукати виходу в залюдненні міст чужоземними колоністами, головню німцями. Цим колоністам надавали самоуправу в формі т. зв. німецького або Магдебурзького права. Суть магдебурзького права полягала в увільненні міського населення від юрисдикції урядової адміністрації й в наданні місту самоуправи на корпоративній основі. Міщани складали свою громаду з власним судом і управою — на основі окремих в кожному випадку грамот. На чолі управи ставали виборні бургомістри й ратмани, на чолі суду — вїйт і лавники. Тільки міщани підлягали їх юрисдикції: хто жив у місті, але на землі замкової або єпископській, той уже їй не підлягав.

Хоча перший документ про надання німецького права зберігся лиш від 1339 р. (про надання Болеславом Тройденівичем німецького права місту Сяноку), але можна думати, що фактично німецьке право було заведене по містах Галицько-Волинської держави значно раніше, ще з кінця XIII ст. Та з кінцем XIV ст. починають надавати українським містам самоврядування на німецькому праві литовські князі. Як уже було згадано, в 1374 р. таке право дістав Кам'янець на Поділлі, в 1390 р. Берестя, а далі цілий ряд інших міст. В кінці XV ст. дістав Магдебурзьке право Київ, в XVI — Крем'янець і Луцьк.

Надаючи німецьке право містам, Великі князі Литовські зобов'язували їх тримати в порядку укріплення й відбувати сторожову службу. Особливого значення це набирано по містах, ближчих до границі держави, на півдні й на південному сході, себто на Україні.

Бургомістр і ратмани завідували міськими доходами й видатками. Бургомістр виконував звичайно свої обов'язки лиш один місяць і потім передавав старшому з ратманів, аж доки не перебули всі, а тоді керування верталось до старшого. Вїйт і лавники вибиралися на все життя й складали судову колегію. Дуже часто вїйтів призначав сам Великий князь, і такий вїйт зосереджував у своїх руках суд і управу. Судив він разом з присяжними лавниками.

Однак самоуправа мало поліпшила економічне становище міщан. Шляхта забезпечила себе свободою від сплати мита за продук-

ти свого господарства або з краму, який спроваджувала для власного вжитку з-за кордону. Ремісників панів і багато хто з шляхти мали своїх власних. Міщанам заборонено було володіти маєтностями, купленими у шляхти. Отже, міщани були тісно замкнуті в мурах свого міста. Участь в сеймі вони не брали. Над православними міщанами тяжіли ще й конфесійні обмеження, які почались з часів Вітовта і в кінці усунули зовсім русинів від участі в міських урядах. Їх місце в чисто українських містах (таких, як Кам'янець на Поділлі) зайняв чужий напливовий елемент: поляки й німці. А на полі економічним грізними конкурентами були вірмени й жида.

Нарешті підходимо до основної маси населення — селянства. Його доля й його еволюція тісно зв'язані з долею шляхетського стану. Як уже говорилося, в старій Русі існували такі категорії сільського населення: 1) вільні смерди, 2) напіввільні закупи й 3) невільники. Еволюція була така: невільництво помалу втрачало свій елементарний характер, і раби наближуються до становища звичайних вільних селян; але становище останніх з часом погіршується.

Литовсько-руське право ще на початку XVI ст. знає невільну «челядь», призначену здебільшого для хліборобської праці. Частина жила на удержанні з панського двору, друга частина мала свої малі господарства. Статут 1529 р. знає ті самі джерела невільництва, що й стара князівська Русь; полон, походження від невільних батьків, шлюб з невільницею, заміна смертної кари невільництвом. Але він знає і право викупитись за 7 років. Статут 1566 р. скасовує заміну смертної кари неволею. Нарешті Статут 1588 р. касує невільництво, залишаючи тільки полон, а вся челядь переводиться на селянські «тяглі» ґрунти. Так, каже Грушевський, «невільництво вимерло протягом XVI віку».

Але й од волі для селян залишилось небагато. Вільні селяни ділились на три групи: 1) люди тяглі або работні, 2) данники і 3) слуги путні. Тяглі — це такі, що сиділи на панській землі й платили «оброк» та виконували різні господарські роботи. Вони складали головну масу сільської людності й основну робочу силу панських маєтків. Їхні повинності все зростали. Зрідка натуральні повинності перекладались на гроші.

Данники — це селяни, що платили натурою певну данину з свого господарства. Основою оподаткування служила більша земельна одиниця «дворяцце». Платили продуктами, рідше грошми. Крім цієї данини зберіглося ще старе полгоддя — обов'язок годувати князя та його обоз в переїздах, але й воно було з часом переведено на гроші. До данників належали: бобровники, бортники, псарі, ловці, сокольники, свинухи, конюхи, теслярі, рудники, риболови, дегтярі, млинарі й т. д. Кожен одбував свої повинності продуктами свого виробу або своєї здобичі.

Слуги путні — це селяни служební, котрі відбували службу, зв'язану з охороною границь держави або замків; також це були різні сільські ремісники: ковалі, боднарі, колесники, які відбували службу працею. Селян цієї службової категорії особливо багато було

на південному пограниччі Сіверщини й Київщини, на Брацлавщині й на київському Поліссі. Головна їх служба полягала в тому, щоб «конми на войну ходити». Останній київський князь Симеон Олелькович зробив був спробу притягти їх до замкової служби та ще хотів їх примусити «сіно косити й на толоку ходити», але це викликало серед них велике незадоволення. Взагалі ж селяни усіх трьох категорій були перемішані між собою.

Переважає типом селянського господарства було так зване «дворище», велике селище хуторського типу. Таке селище-хутір складалося з одного, двох і більше господарств і перебувало в спільній володінні кількох родин, здебільшого між собою споріднених. На Київщині такі селища-господарства називались «землями», на південній же Київщині в степу появляється пізніше так розповсюджена у нас назва «хутір». Назва дворище вживалася на Волині, на Поліссі, на Поділлі і в Галичині. Іноді вживалося як назва дворища й старе руське слово «дим». Тому що дворище, як уже згадувалося, служило одиницею оподаткування, яке виявлялося в певній «службі» державі хоча би в формі натуральної данини, то слово «служба» вживалося як синонім «дворища». Дворище не мало якогось сталого, раз назавжди виробленого розміру: його розмір залежав від кількості добрих і вільних ґрунтів навкруги, які можна було зайняти силами даного дворища для хліборобського господарства. Але з часом число вільних і незайнятих ґрунтів меншало, потреби держави більшали і от, щоб поставити певні межі для селянської займанщини та щоб підняти доходність земель, в першій лінії земель самого Великого князя, щоб перевести одностайне оподаткування відповідно до доходності ґрунту, в половині XVI ст. була проведена дуже важлива земельна реформа. Було точно перевірено кількість землі в селянських руках і зафіксовано надалі розмір селянського господарства; введена т. зв. «волока», що рівнялась 19,5 десятин. Кожне селянське господарство діставало 1 волоку, боярське — 2. Примусово вводилася трьохпільна система. Всі селяни, осажені на волоках, мали платити певний чинш натурою й грішми, а крім того, робити панщину. Весь цей порядок був виложений в т. зв. «Уставі на волоки Господаря его милости во всем великом княженні литовском» 1557 р.

Волочна реформа ще не прикріпила остаточно селянина до землі: він міг піти геть, посадивши на своє місце іншу особу, але фактично це було тяжко зробити. Селяни підпадали під догляд дрібної адміністрації, втрачалося значення давньої сільської громади, обривався зв'язок, яким вона тримала всіх своїх членів укупі.

Сама праця селян тепер дуже точно регламентувалася: «а ставати до роботи піддані мають, як сонце сходить, а зійти з роботи, як сонце заходить. Відпочинку — годину перед обідом, годину в обід, годину на вечір. Хто не вийде рано на роботу через недбалство, мусить відробити пропущене на другий день». Працювати мали два дні на тиждень.

Волочна реформа була проведена на Берестейщині, Пінщині й Волині. На Наддніпрянщині до кінця XVI ст. держались старі

данні порядки, аж поки там не запанували нові, зв'язані з переходом українських земель до Польщі.

Правова свідомість суспільства Литовської держави XVI ст. (головно його шляхетської верстви) і взагалі його політичний та соціальний світогляд знайшли найбільш яскравий вираз у законодавчій пам'ятці, що носить назву «Литовського Статуту». Цей кодекс на цілі століття пережив Велике Князівство Литовське (ще 1819 р. він друкувався як збірник діючих законів), він зробився національним правом Лівобережної України й був чинний на значній частині української території мало не до половини XIX ст. Наукове дослідження Литовського Статуту розпочав польський вчений і відомий діяч на полі освіти Тадеуш Чацький своєю розprawoю «O litewskich i polskich prawach» 1801 р. Ці досліді продовжували Данилович і Ярошевич, професори університету у Вільні, де інтерес до литовського права, Статуту, як кодексу, мав не тільки наукове, але й чисто практичне значення. Пізніше за студії над Литовським Статутом узялися російські та українські вчені, останні особливо з огляду на те, що Литовський Статут був діючим правом Гетьманщини і взагалі мав великий вплив на українське право. З цих розвідок треба згадати працю Ол. Кістяковського «Права, по которим судиться малоросійській народъ» (1879), розвідки Баршевського, Владимирського-Буданова, Бершадського, Леонтовича, Ясінського, Демченка, Малиновського, Максимейка. З праць польських учених особливо важливі розвідки Пекосінського. За останні часи інтерес до Литовського Статуту проявився з новою силою в численних розвідках українських учених (С. Борисенко, М. Максимейко, М. Товстоліс), білоруських (І. Лаппо, В. Пічета, Бурдзейка, Забела) і польських (Ст. Кутшеба, С. Еренкройц, С. Пташицький та ін.).

Уже в перших студіях над Литовським Статутом було поставлено питання про його зв'язок з старим руським правом, висловленим головню в «Руській Правді». Більшість учених однодушно погодилася на тому, що саме Литовська Русь, себто Білорусь і Україна, найбільше зберегла й розвинула староруські правові норми і таким робом, на противагу Москві, стала безпосередньою спадкоємицею дотатарської удільної Русі. Підкреслюючи надзвичайну схожість між «Руською Правдою» й Литовським правом (в обсягу цивільного й карного права й в обсягу судового процесу), проф. Максимейко й проф. Ясінський поясняли цю схожість тим, що Руська Правда виникла саме на тій ґрунті, де пізніше виник і Литовський Статут, себто на Київській Русі. Грушевський зробив до цього твердження дуже важливу поправку: Наддніпрянщина, Київська Русь (де повстала Руська Правда) в XIV і XV ст., коли формувалося Литовське право, стояла в дуже слабкій зв'язку з Литовською державою і, наслідком упадку у себе політичного й культурного життя, не могла мати ніякого безпосереднього впливу на сформування його права. Підкреслюючи, що найбільшу роль у «зрущенні» Великого Князівства Литовського відіграв не так український, як білоруський елемент, Грушевський вказує, що правні традиції Руської Правди вплинули на Литовський Статут не безпосередньо з України, там, де вони виро-

билися, а з Білорусії, куди вони були занесені і прищеплені київською династією, київською дружиною й кодифікаціями київського права. В новіші часи деякі українські дослідники (М. Максимейко й С. Борисенко) зазначають, що за змістом Литовський Статут поділяється на ті самі рубрики, що й Руська Правда, і навіть відхилення від прийнятої системи в обох пам'ятках ті ж самісенкі; вони думають, однак, що цим ще не установлюється неодмінно факт рецепції, запозичення Литовського Статуту з Руської Правди: ця подібність, на їх думку, пояснюється тим, що упорядники обох пам'яток наслідували одні й ті ж зразки й перебували під впливом однакових понять про правні відносини.

Перед виданням Статуту Литовська держава не мала загальнообов'язуючого кодексу, а правувалася, окрім красивих установ і привілеїв, по своїх місцевих звичаях. Сам уряд ще на початку XVI ст. мав намір знести докупи всі «права», але фактично ініціатива кодифікації належала верстві шляхетській, представники якої на сеймі 1514 р. подали Великому князеві прохання, щоб дав писані права та закони. На сеймі 1522 р. справу порушено знову. Проект Статуту був зложений юристами великокняжої канцелярії, обміркований на кількох сеймах і нарешті ухвалений восени 1529 р. Він не був надрукований, а переписувався для практичного вжитку, через що в тих списках, які збереглися до нашого часу, зустрічаються різні зміни, виправки, додатки. Цей перший Литовський Статут мав 13 розділів, поділених кожен на кілька артикулів. Усіх артикулів було 264. Перший розділ трактував про верховну владу й відношення до неї населення, другий — про «земську оборону», себто про організацію військової служби; третій — про шляхетські вольності, четвертий — про суддів та про суди, всі інші містили норми цивільного й карного права, а також порядок судового процесу. Остаточна редакція Статуту була, безперечно, результатом певної боротьби між панами-магнатами та шляхтою й фіксувала ту суму прав і привілеїв, які здобула собі шляхетська верства. Шляхті було гарантовано, що її не можна карати «безправно», себто без судового публічного процесу. За шляхтою забезпечувалося володіння землею, яку не можна було одібрати без вини. На суд шляхтича можна було викликати лиш оповістками. Відповідальність шляхтича за злочин установлювалася чисто індивідуально. Коли шляхтича обвинувачували в злочинстві, але вкраденої речі у нього не знаходили, він міг очиститися присягою. Шляхтич діставав право апеляції на суд воєводи або старости просто до Великого князя. Він мав свободу виїзду за кордон. Шляхетські піддані увільнялися від усяких податків і повинностей на користь князя й адміністрації.

За убивство шляхтича платив шляхтич 100 коп грошей «головщини» родині вбитого і стільки ж «вини» Великому князю. За убивство путого боярина, службеного ремісника чи тивуна платилося 20 коп, а за вбивство мужика всього 10 коп. Шляхтич за те, що вдарив шляхтича, платив 10 коп штрафу, але коли б вдарив шляхтича «простий хлоп» або міщанин, то йому врубали руку. За убивство ж шляхтича хлоп платив головою.

За критерій приналежності до шляхетського стану було визнано принцип давності; до шляхетського стану належали ті бояри, які здавна, від кількох поколінь належали до боярства й користувалися з боярських прав. В окремих випадках на доказ шляхетського походження треба було виставити певне число свідків-шляхтичів, які мусили б присягнути, що дана особа «єсть зроду шляхтич». Наново шляхетство можна було набути лиш через надання Великого князя.

Процес збільшення шляхетських прав і привілеїв протягом середини XVI ст. і бажання шляхти закріпити ті права в законодавчому кодексі привели до видання нової редакції Статуту, до т. зв. Другого Литовського Статуту 1566 р. Ця редакція була переведена спеціально обраною в 1551 р. комісією, так само, як і перша була переглянута кілька разів на сеймі й нарешті затверджена. Другий Литовський Статут (так само не друкований, як і перший) мав уже 14 розділів і 366 артикулів. Система й розподіл лишилися ті самі, але значно поширено розділ про шляхетські права й про карні злочинства. Внесено, наприклад, артикул, що чоловікові нешляхетського стану за те, що ганьбив шляхтича, врізується язик. Коли шляхтича вбило кілька шляхтичів гуртом, то за голову вбитого могла бути страчена голова тільки одного з убивців; тоді ж коли шляхтича вбило кілька хлопів, то їх треба було покарати на горло всіх. Слово «боярин» в Другому Литовському Статуті вже майже зовсім не уживається, натомість скрізь стоїть слово «шляхтич».

Та не встигла друга редакція Статуту увійти, як слід, в ужиток, як сталася важлива зміна у житті держави, особливо ж її українських провінцій, — Люблінська унія. Люблінський сейм ухвалив виправлення Литовського Статуту, вибрав комісію й доручив їй зредагувати Статут в тім дусі, щоб погодити його з польськими законами, так щоб по цілій Речі Посполитій суд відбувався одним і тим самим способом. Однак комісія, зложена з самих лиш литовців, не думала в'язати себе цією директивою й зредагувала Статут так, що в ньому навіть не згадано було за Люблінську унію і, як каже один з дослідників, — значення Великого Князівства Литовського як самостійної й повноправної держави виступає в ньому з такою ж ясністю й виразністю, що й в Статуті 1566 р. До Статуту внесено артикули, в яких говорилося, що Великий князь під присягою за себе й за своїх нащадків зобов'язувався не порушувати території Великого Князівства й знову прилучити до нього області, од нього одрізані. І взагалі до Статуту внесено ряд артикулів, які йшли врозріз з постановами Люблінської унії. Сам проект, вироблений Комісією, був розглянутий і доповнений литовсько-руськими повітовими сеймиками і спеціальним з'їздом литовсько-руської шляхти, так що вона могла вважати його за вислів волі цілого шляхетського «народу».

Але цей проект через його суперечність з духом і ухвалами Люблінського сейму не міг бути прийнятий польськими членами спільного тепер сейму. Тоді литовські пани й шляхта, використовуючи обставини війни з Московією, добились від короля Стефана Бато-

рія в 1584 р. обіцянки, що він таки проведе нову редакцію Статуту. Та він не встиг цього зробити, бо в 1586 р. вже помер. В часі безкоролів'я трохи не дійшло до розриву між Польщею й Литвою, і новий король Жигимонт III таки затвердив Третій Литовський Статут 1588 р., хоча й без ухвали сейму. Статут 1588 р. був надрукований у Вільні і став діючим правом не тільки на землях обкраяного Великого Князівства Литовського, але й в українських провінціях, які одійшли до Польщі. Він мав значення не тільки права шляхетського, права пануючої привілейованої верстви, але й права «посполитого», всенародного, і яко такий, служив нормою й для чисто народного, так званого копного суду.

Окрім судів державних і статуткових серед українського й білоруського населення Литовської держави існував іще народний, громадський суд, як установа звичаєвого права, відомий під назвою «копи». Цей суд, який новіший дослідник вважає за найяскравіше явище в історії західноруського взагалі, та, зокрема, українського звичаєвого права, звернув на себе увагу в українській і російській історіографії після появи невеликої розвідки київського професора Іванишева «О древнихъ сельскихъ общинахъ Юго-Западной Россіи» (1857). Тепер це питання має вже цілу літературу, серед якої відзначається велика розвідка Ір. Черкаського «Громадський (копний) суд на Україні-Руси XVI — XVIII віків» (1928). Копний суд стояв у тіснім, генеетичнім зв'язку з старим вічевим зібранням (в актах копа дуже часто так і називається вічем). Населення певної території складало певного роду союз для охорони себе від злочинних елементів і боротьби з ними. Коли хтось помічав злочин або сам став його жертвою, той скликав «копу», себто віче всіх правоздатних осіб своєї округи, які мусили являтися самі або присилати заступників, щоб учинити слідство й суд. Звичайно перші копні збори, що мали завдання перевести слідство по гарячому сліду, складалися з ближчих сусідів і носили назву «гарячої копії». Потім уже сходилась велика копа, що на неї збиралися всі члени округи, і в урочистій обстанові, додержуючись певних обрядів і формальностей, відбувала судовий процес, виносила присуд (на словах або на письмі) і виконувала його. Компетенція копного суду була дуже широка: до неї належали майже всі карні й цивільні справи, які могли виникнути серед населення. До копного суду могли звертатися всі стани суспільства. Копний суд передавав справу як до вищої інстанції — до суду городського. Туди ж можна було й апелювати на його вирок.

Більшість дослідників відносить початок копного права на часи Руської Правди, себто на XI — XIII ст., і взагалі підкреслює тісний внутрішній зв'язок між копними судами й громадськими вічевими судами старої Русі. Найбільший розквіт практики копних судів, наскільки можна судити з актів, припадає на XVI ст. А додержались вони майже до кінця XVIII ст. Взагалі ж за литовської доби бере свій початок або вже й вповні формується цілий ряд суспільних явищ, яким судилось пізніше відіграти величезну роль в житті українського народу упродовж цілих століть.

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. Львів, 1905.
 Єфименкова О. Історія українського народу. Т. I. Харків, 1922.
 Любавський М. Очеркь історіи Литовско-Русскаго Государства. М., 1915.
 Чубатий М. Правне становище українських земель Литовсько-Руської держави під кінець XIV віку // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка. Т. 134—135, 144—145. Львів, 1924—26.
 Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. Tom II. Litwa. Lwow, 1921.
 Любавський М. Областное дѣленіе и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства. М., 1892.
 Малиновскій І. Рада Великого Княжества Литовскаго въ связи съ Боярскою Думою древней Россіи. В 2 т., Томскъ, 1903—1914.
 Леонтовичъ Ф. Рада великихъ князей Литовскихъ // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. IX — X. 1907.
 Владимирскій-Буданов М. Рада Великого Князівства Литовського // Записки Соціально-Економічного Відділу Укр. Академії Наук. Т. IV, К., 1926.
 Леонтовичъ Ф. Правоспособность литовско-русской шляхты // Журналъ Мин. Нар. Просвѣщенія. III V — VII, 1908, II — III, 1909.
 Любавскій М. Литовско-русскій сеймъ. М., 1901.
 Максимейко Н. Сеймы Литовско-Русскаго Государства до Люблинскої унії. Харьковъ, 1902.
 Леонтовичъ Ф. Центральныя судебныя учрежденія въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ // Журналъ Министерства Юстиціи. II. 1910.
 Лаппо И. Земскій Судъ въ Вел. Кн. Литовскомъ // Журналъ Мин. Нар. Просвѣщенія, VI, 1897; Його ж: Подкоморскій судъ. Там же, VIII, 1899; Його ж: Гродскій судъ. Там же, I, 1908.
 Довнаръ-Запольскій М. Очерки по організації западно-русскаго крестьянства въ XVI в. К., 1905.
 Єфименко А. Дворянское землевладѣніе въ Южной Руси, «Русская Мысль», IV — V, 1892 або Збірник «Южная Русь», Т. I, Петербург, 1905.
 Владимирскій-Будановъ М. Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литовско-Русскомъ Государствѣ // Київскій сборникъ въ пользу голодающихъ. 1893; український переклад в т. 22 «Руської Історичної Бібліотеки», Львів, 1902.
 Леонтовичъ Ф. Крестьянскій дворъ въ Литовско-Русскомъ государствѣ // Журналъ Мин. Нар. Просв. II — IV, VII, X, XII, 1896; IV, V, 1897.
 Довнаръ-Запольскій М. Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонахъ. К., 1901.
 Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа въ Литовско-Русскомъ Государствѣ, М., 1917.
 Про устрій міст і німецьке право в Литовсько-Руській державі: Владимирскій-Будановъ М. Нѣмецкое право въ Польщѣ и Литвѣ, «Журналъ Мин. Нар. Просв.» VIII, XI, XI, XII. 1868 (український переклад: «Руська Історична Бібліотека». Т. 23—24, Львів, 1903—1904).
 Кистяковскій А. Права, по котримъ судитись малороссійскій народъ, К., 1879.
 Тарановскій Ф. Обзоръ памятникъ Магдебургскаго права западно-русскихъ городовъ литовской эпохи. Варшава, 1897.
 Антоновичъ В. Изслѣдованіе о городахъ Юго-Западной Россіи. К., 1870; укр. переклад: «Руська Історична Бібліотека», Т. 23—24, Львів, 1903—1904.
 Грушевскій А. Города Великого Княжества Литовскаго въ XIV — XVI вв. К., 1918.
 Про Литовський Статут: Ehgenkreutz S. Stan badan nad statutami litewskimi, «Ateneum Wilénskie». II. 1924.
 Баршевскій Г. Краткая історія Литовскаго Статута. К., 1882; Lappo J. Litevský Statut

a jeho sankce v. r. 1588 // «Sbornik věd pravnych a statnich, Ročník XXII. Praha, 1922; Piekosiński L. Statut litewski // «Rozprawy Akad. Um.» Wydział histor.-filozof. Serya II. T. IV, Krakow, 1900; Борисенко С. Списки Литовського Статута 1529 р. // Праці Комісії Україн. права, Т. VI, К., 1929. Лашенко Р. Литовський Статут, як пам'ятник українського права // Науковий Збірник Українського Університету в Празі. Т. I. Прага, 1923. Про копні суди: Іванішевъ Н. О древнихъ сельскихъ общинахъ Юго-Западной Россіи, К., 1863. (укр. переклад «Руська Істор. Бібліотека». В 22 т. Львів, 1902); Ефименко А. Народний судъ въ Западной Россіи и Копные суды въ Львовберезной Украинѣ // «Южная Русь». Т. I. Петербург, 1905: Лашенко Р. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій // Збірник правничої секції Наукового Т-ва ім. Шевченка Т. I — II, Львів, 1925—27; Черкаський Ір. Громадський (копний) суд на Україні-Руси XVI — XVIII вв. Праці Комісії українського права. Т. 4—5. К., 1928; Яковлів А. Про копні суди на Україні, Науковий Ювілейний Збірник Укр. Університету в Празі. Ч. II Прага, 1930.

X

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ПОЛЬЩЕЮ. ЇХ ПОЛІТИЧНА Й СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ЕВОЛЮЦІЯ. НАСЛІДКИ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ ДЛЯ СХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ. НАДДНІПРЯНСЬКІ ЗЕМЛІ Й НОВА ЇХ КОЛОНІЗАЦІЯ

Одним з важливіших наслідків Люблінської унії для українського народу було те, що українські землі — і ті, що належали перед тим до Литви (Київщина з Задніпрянщиною, Волинь і Поділля), і ті, що належали вже до Польщі (Галичина з Холмщиною), зійшлися тепер разом в одній державі і, незважаючи на певні різниці в політичному й соціальному устрої, могли знову пізніше зблизитись і впливати взаємно, перш за все на полі духовної культури. Ослаблений матеріально, український елемент західноукраїнських областей все ж зберіг свої національні традиції й, спираючись на моральну й матеріальну підтримку східноукраїнських областей, за дуже короткий час після об'єднання встиг розвинути у себе живий культурно-національний рух, який призвів до загальнонаціонального відродження українського народу.

Але для того, щоб ясніше уявити собі роль західноукраїнських земель у цім відродженні, ми мусимо зупинитись взагалі на становищі цих земель з часу переходу їх під владу Польщі. Польсько-українські змагання, як ми бачили з попередніх розділів, почалися саме за ці західні області, головно за Галичину, ще на світанку нашої історії, ще з часів Володимира Великого. З того часу починаються постійні стосунки між Польщею та Руссю — то мирні, скріплювані союзами й династичними зв'язками, то ворожі, які виявлялися у війнах та походах. Стиснута на півночі й на заході німецьким елементом, Польща шукала собі виходу в напрямі на схід і південний схід, використовуючи ослаблення Русі після татарської руйни. Зріст Литовського князівства на сході давав лиш одну можливість експансії на південний схід, на Галичину, і в половині XIV ст., як ми бачили, Галичина стала провінцією польського королівства. На цю першу непольську провінцію королівства спрямувалася з усією силою польська колонізація, польські впливи — політичні й національно-релігійні.

З політичного погляду Галичина в XIV ст. була в значній мірі дезорганізована і, хоч не уступала Польщі культурного погляду, була значно слабша від неї щодо внутрішньої консолідації, вона була ослаблена боярськими усобицями, не мала сильної влади, а маса населення давно вже була відучена від якоїсь участі в політичному житті. Супроти того наступала на неї держава, король якої знав,

чого хотів, і свою політику міг формувати в словах, які, певна річ, муслии знаходити добрий відгук серед польського суспільства: коли по окупації Галичини шльонські купці просили його, щоб він дозволив їм їхати на Русь, він заявив: «Я здобув Русь своїми власними людьми, і дорога на Русь має служити тільки моїм людям; нікому не хочу сприяти, тільки своїм людям, бо вони помагали мені на татар і на інших ворогів».

Переходячи під владу Польщі, Галичина, як пише Грушевський, увійшла в склад держави досить старої, з традицією довгого історичного життя, з державним правом, з культурою, розвиненими хоча не вище, то, мабуть, не нижче тодішньої Русі. Однак Польща зразу не спішилася ламати місцевого руського ладу і до 1434—1435 років в Галичині існували старі порядки, так що навіть цю добу пізніше в актах називано як *tempus juris ruthenicalis*. Старі руські порядки замінені польськими на побажання самої галицької шляхти, яка витворилася з потомків місцевих боярських родів і різного зайшлого елемента. В Польщі шляхта досягла вже значно упривілейованого становища; Кошицький привілей 1374 р. увільнив її від усяких податків і повинностей, а земля вважалася абсолютною її власністю; шляхтич міг вповні нею розпоряджатися, передавати в спадщину, селяни шляхетських маєтків підлягали юрисдикції своїх панів, і державні урядовці вже не мали з ними діла. Зрозуміла річ, що шляхта Галичини починає домогатися урівняння її в правах з коронною шляхтою. І це її бажання було вволене. В 1430 р. король Ягайло видав т. зв. Едлинський привілей, який зрівнював галицьку шляхту в правах з коронною. Цей привілей був підтверджений новим королем Володиславом Ягайловичем при вступі його на престол.

Але перш ніж було заведено ці формальні зміни, багато чого змінилось в Галичині наслідком спеціальних умовин, в яких вона опинилася по переході під польську владу. Зараз по цім переході почалася широка хвиля польської колонізації. Польські королі щедро роздавали землі в новоприлученій області своїй шляхті, а та дуже охоче йшла на Русь, міняючи свої убогі піщані ґрунти на розкішній чорнозем середньої Наддністрянщини. Ішли сюди зовсім безземельні шляхтичі, щоб тут на подарованих землях закладати свої господарства. Місцеве галицьке боярство частиною увійшло в склад польського панства (таких було небагато), частиною злилося з звичайною рядовою шляхтою, а маса його, як влучно висловлюється Ол. Єфименкова, «була відсунута польською хвилею туди, звідки вона вийшла,— в народ». В період боротьби за Галичину чимало бояр держалося противної Польщі сторони. По остаточній перемозі Польщі вони позбулися через це своїх маєтків, поконфіскованих польською владою. Як каже Грушевський, все, що взяло якусь діяльну участь в обороні Західної України, коли не згинувло в самій боротьбі, мусило з перемогою Польщі або емігрувати до земель волинських, побузьких, або спуститись до низів наслідком утрати, конфіскації майна.

Спочатку після спустошення краю в часі боротьби, в другій

половині XIV ст., було взагалі багато порожніх земель. Польський уряд садив на них шляхту з корінних польських земель. На всякі посади настановлювано поляків або людей, вірних Польщі. Ці люди свідомо й несвідомо вводили практику польського права. Німецьким колоніям, міським і сільським, надавано Магдебурзьке право. Взагалі німецька колонізація Галичини дуже зростає в перші десятиліття польської влади: остання їй дуже сприяла, додаючи (і цілком слушно, як показав досвід з часів боротьби за Галичину), що німецький елемент може служити надійною для неї опорою в ново-прилученому краю.

Так був підготований ґрунт для офіційного переходу до польського права, коли руські провінції в 1434 р. зрівняно з коронними, заведено польський адміністративний і судовий устрій та шляхетську самоуправу.

З українських провінцій утворено було три воєводства: 1) Руське з чотирьох земель — Львівської, Галицької, Перемишльської й Сяноцької; 2) Подільське (Західне Поділля й Борщівський повіт в Галичині) і 3) Белзьке (повіт Цішанівський, Равський, Белзький, Сокальський, частина Жовківського, Кам'янка-Струмилівського, Бродівського, й частина південно-західної Волині). Окремо залишилася Холмська земля, номінально зарахована до Руського воєводства.

Кожна земля дістала свій виборний земський суд, по деяких землях заведено гродські (старостинські) суди: в Самборі, Стрию, Городку, Коломиї, Тереволі, Сокалі, Буську, Кам'янці-Подільському, Лятичеві, Белзі, Городні, Красноставі та ін.

Права й привілеї шляхти виявлялись в тому, що вона була зобов'язана військовою службою лиш в ділі оборони держави, а не до походів за кордон; шляхта була увільнена від обов'язку брати участь в будові замків; вона не несла ніяких податків крім двохгровшового податку з лану; дістала свій власний шляхетський суд і право участі в сеймі. Було устанвлено й провінціальні шляхетські сеймики: для Холмської землі в Грубешові, для Белзької в Буську, для Перемишльської в Мостиськах, для Подільської в Кам'янці, для Сяноцької в Сяноку, для Львівської у Вишні і для Галицької в Тереволі.

Наслідком зрівняння в правах шляхти українських земель з шляхтою земель коронних маса руського боярства, як висловлюється Грушевський, потонула в польському шляхетському морі. Залишилася тільки категорія шляхти неповноправної, як пережиток руських часів. Під час загальної емансипації шляхти руських земель головна її маса увійшла до категорії повноправної, привілейованої шляхти, але менш заможна, слабше озброєна актами й грамотами, менш активна частина залишилася поза обсягом привілейованого стану. Дехто згодом, процесами й клопатами добився таки шляхетських прав, а більшість так і залишилася в посередньому стані між справжньою шляхтою й селянством. Ця неповноправна шляхта складалася з двох категорій: 1) з бояр та шляхти, що сиділи не безпосередньо під королем, а на землях і під владою князів, панів

і просто шляхтичів; 2) з бояр та шляхти, що, сидючи безпосередньо під королем, були обтяжені різними службовими обов'язками: замковими, сторожевими, конюшими та ін. Така неповноправна шляхта оселилася більшими гніздами в околицях Сянока, в околиці Медики біля Перемишля й навкруги Бару на Поділлі. Вона мала аналогію собі в подібній службовій шляхті під литовським володінням в Овруцькому повіті на Київщині, коло Любеча й Остра на Чернігівщині.

Зрівняна й злита з масою польського шляхетства, живучи під польським правом і маючи раз у раз діло з польськими установами, українська шляхта руських провінцій дуже легко піддавалася полонізації. Тільки в більш глухих і далеких від центру околицях, на Поділлі задержала вона своє національне обличчя ще на кілька століть в своїй масі — принаймні до кінця XVII ст.

Ще на початку XV ст. трималися в значнім числі представники старих місцевих родів, їх імена фігурують в різних урядових актах, і вони займають іноді урядові посади, виборні або королівські. В XVI ст., як констатує Грушевський, значних родів, які держалися української народності, в Галичині вже не було, і мало вже було навіть заможнішої шляхти, яка б держалася української народності. Тільки дрібна шляхта, якій неможливість не давала спроби доступитися вищого рівня освіти й культурності, зберігала свою українську народність, і до неї в XVII ст. прилучилися майже всі ті українські роди, що, розмножившись і підупавши, відсунуті від усього, що несло доходи і впливи, ще не вигасли й не спольщилися протягом XVI ст.

Шляхта північно-західних українських земель — Холмщини і Підляшшя піддалася полонізації ще швидше, ніж у Галичині, тим більше, що серед неї рано оселилося багато дрібної польської шляхти з сусідніх Мазовії й Малої Польщі.

У той час як руська шляхта, дістаючи права коронної, дуже виграла з погляду соціального, стаючи вповні упривілейованою верствою, руське міщанство, переходячи під Польщу, могло тільки щось втратити, а не виграти. Діло в тім, що в самій Польщі міщанство не мало особливо блискучих перспектив. Сейми XV ст. виносили ухвали, згідно з якими міщанам заборонялося володіти землею, а увільнення шляхти від мита за продукти імпорту й експорту завдавало великої шкоди інтересам міщанської торгівлі й промислу. Позбавлені участі в сеймі, міщани були витіснені зовсім з політичного життя. Німецьке право, яке стало ширитись ще за руських часів, а під Польщею стало явищем загальним, вело до тісного обмеження міщан в границях мурів кожного окремого міста, поривало зв'язок між містом і околицьною людністю. Та найбільший удар українському міщанству при заведенні німецького права наносився тим, що в привілеях на Магдебурзьке право звичайно говорилося, що міські уряди можуть займати тільки католики, а що католиками були лиш німці та поляки, то вони скоро зосередили в своїх руках усю муніципальну управу, обмежуючи русинів в

торгівлі, в ремеслах, в купуванні будинків, присудах, у відправлюванні церковних обрядів і церемоній.

Становище православної церкви і духовенства так само погіршало, але про це мова буде далі, в огляді церковного життя. Тепер же поглянемо, в якому стані опинилася головна маса українського населення — селянство.

У Галичині так само, як і по інших областях старої України-Русі, основною селянською верствою були вільні й економічно-самостійні смерди, які сиділи на своїх власних ґрунтах. Поруч них були різні категорії селян безземельних, що працювали на чужій землі й тому були обмежені також і в своїх громадянських правах. Нарешті, існувала й категорія невольників-рабів. Економічна й політична еволюція селянства йшла, як знаємо, в тім напрямі, що безземельні й невольні категорії поповнювалися за рахунок селян, власників. Селянські землі переходили в руки бояр, які орудували працею людей невольних і панів-вільних. Щодо XIV ст. ми не маємо майже ніяких документів, які могли б освітити становище селянської верстви й її еволюцію. Для XV, а особливо XVI ст., ми розпоряджаємо вже багатим матеріалом в формі т. зв. люстрацій королівщин, себто описів королівських маєтків. Ці люстрації переводились на основі сеймових постанов і робились з королівського наказу особливими комісіями, які мали завдання зревизувати й зложити інвентарі доходів з маєтностей. Так, в 1563 р. було переведено люстрацію королівщин в землях Галицькій і Перемишльській, а в 1565 р. на Поділлі, в Сяноцькій землі, Холмській, Белзькій і Львівській. В результаті цих ревізій одержано надзвичайно цінний матеріал; зібрано відомості географічні, економічно-господарські, побутові, історичні, зладжено реєстри людності й інвентар доходів; взагалі — маємо картину заселення й господарського стану, а головне — стану сільської людності. Матеріал зібрано не тільки про села королівські, але й про приватні маєтки, якщо права власників цих маєтків на володіння ними не були зовсім певні. Так само описувано колишні приватні маєтки, пізніше виміняні аби сконфісковані. Ці матеріали, що переховуються головне у варшавських та галицьких архівах, були опубліковані головне Грушевським у «Джерелах до історії України-Русі» (1895-1910), почасти Владимирським-Будановим в т. 2, ч. VI «Архива Юго-Западной России», який опублікував між іншим особливо цінний опис Ратенського староства (Холмщина й українське Полісся, верхів'я Прип'яті) початку XVI ст., в цім глухім кутку збереглося багато архаїчних пережитків і вживано ще стародавню термінологію. Отже, матеріал люстрацій дає нам змогу ясніше уявити собі економічне й правне становище селян не тільки в королівських маєтках, де вони мали змогу більше задержати свій старий побут, але й в маєтках панських та шляхетських.

У XV ст. колишні невольні й півневільні люди, що їх раніше називали закупами, сябрами та іншими іменами, виступають під іменем селян тяглих (glebae adscripti), а смерди під іменем данників. Процес зміни старих форм пішов у тім напрямку, що становище невольних під польським пануванням покращало, а вільних погірша-

ло, бо все рівнялося на безземельного, обтяженого панщиною робітника. Під владою Польщі староруський принцип селянської власності зустрівся з польським принципом, що право власності на землю належить її привілейованому державцеві, князю, шляхтичу, церкві, а селянину прислуговувати лиш право користуватися землею. Спочатку видко було певні уступки, певний компроміс, але з часом польське право взяло гору. Право вільного переходу селян з одного господарства на друге помалу обмежується, а потім і зовсім скасовується. В 1435 р. шляхта Галицької землі ухвалила, що селянин може вийти лиш раз на рік по Різдіві й має дати панові копу грошей, міру пшениці, дві колоди вівса, чотири руські калачі, четверо курей, віз сіна й віз дерева. Давши це все, він міг вільно відійти. Сейм 1505 р., що відбувся в Радомі, постановив, що селянин взагалі не може відійти без згоди свого пана. Поруч із тим селян виключено з загальної юрисдикції й піддано під юрисдикцію пана, на чийй землі він сидів.

З актів XV ст. видно, що скрізь існувала вже панщина, хоч ще й невелика: в середньому 14 днів на рік. В 1447 р. шляхта Холмської землі на своїм сеймику в Красноставі ухвалила, щоб селянин окрім грошового чиншу своєму панові (по півгривни на рік) і певної кількості продуктів, працював один день на тиждень, а крім того ще два дні на рік: один при сівбі озимій і другий — ярівій. Понад те мали ще селяни на заклик свого пана, на його харчах, виходити на толоку й робити, «скільки пан схоче і скільки буде треба». Так само селяни були зобов'язані поправляти своїм панам греблі й млини, «коли буде треба». Сейм в Торуні 1519 р. постановив, що всі селяни по маєтках королівських і шляхетських мали робити один день на тиждень на короля або на своїх панів. І цей один день був мінімум панщини. Матеріали з люстрацій показують, що розмір панщини протягом XVI ст. усе зростав.

Говорячи про панщизняні повинності, треба мати на увазі певну різницю, яка існувала в практиці сіл, які були осажені на праві німецьким і на праві волоським.

В основі устрою сіл, осажених на німецьким праві, лежав устрій міст з німецьким правом, тільки що він тут був простіший. Осадник німець або поляк, заплативши певну суму урядові або панові, засновував на певнім місці село «*in jure teutonico*», як тоді називалося. Він сам діставав привілей на те, щоб бути дідичним вйтом в тому селі й одержувати з нього певні доходи. Він ставав ніби другим дідичем: старшиною села й посередником між селом і паном, а також і суддею. Села, осажені на німецьким праві, платили власникові землі тільки чинш. Але з часом пани почали насідати й на ці села, позбавляти вйтів їх привілеїв або викупали їх і заводили панщину по цих селах з німецьким правом. Уже в другій половині XVI ст. фактична різниця між селами старого «руського права» й німецького права майже зникає.

Села волоського права існували в Галичині й на Холмщині. Інші українські землі цього не мали. Волоське право було занесено з Угорщини, з Молдавії й Семигорода, де така форма звісна вже

з кінця XVII ст. До українських земель її було занесено під впливом Угорщини й її участі в українським житті XIII-XIV ст., а також самими волохами-колоністами. Найстарша документальна звітка про осадку на волоським праві в Галичині походить з 1378 р. Осадчий (в Угорщині — «кнез») за певну суму грошей дістав привілей осадити село й бути в ньому дідичним старшиною. Він діставав певний шматок ґрунту, одну третину чиншів, даней і судових доходів, право поставити млин, іноді й право на певну панщину селян. Як установлюють дослідники волоського права (особливо професор Р. Кайндль), ідея волоського права була позичена у німецького права. Головна різниця полягала в тім, що осадчі на волоським праві були переважно русини й мали своїх селян «судити своїм руським правом». Коли німецьке право на українських землях почали надавати лиш католикам, отже, лиш німцям та полякам, то українське населення під орудою «волоського» права діставало фактично варіант німецького права.

Устрій і господарство сіл на волоським праві були більш пристосовані до пастушого побуту, особливо щодо характеру чиншів і даней. Але панщина заводиться в половині XVI ст. й тут: установлюється праця 14 днів на рік. Іноді селяни відкуповувалися від неї, але кінець-кінцем потреба в робочих руках у зв'язку з розвитком панського господарства призвела до загального установлення панщини. За дуже рідкими винятками привілейоване становище сіл на волоським праві супроти сіл руського права зникає в другій половині XVI ст.

Отже, як бачимо, села на німецьким й на волоським праві зрештою опиняються в становищі, мало чим відмінним від звичайних сіл руського права. Відомості з люстрацій показують, що в другій половині XVI ст. практика панщини значно розвинулася й поширилася супроти сеймової постанови 1519 р. в Торуні: середньою невисокою нормою стає дводенна панщина, два дні на тиждень. Села з одnodенною панщиною стають вже рідкістю, а з другого боку, зберігалися скарги на те, що подекуди пани вимагали вже щоденної панщини. Як думає Грушевський, працювали, одначе, не цілий день, а певну частину. Поруч панщини існували ще й інші натуральні одробітки, які характеризуються по документах тим, що селяни «роблять, що (ім) скажуть», отже, возять дрова з лісу, возять борошно з млину до двора, їздять з продуктами до міста й т. п.

Взагалі треба сказати, що розвиток великого й середнього господарства в Польщі, що в зв'язку з загальною економічною ситуацією в Європі досяг найбільшого розмаху в половині XVI ст., відбувся на становищі селянської маси негативно. Старовина майже скрізь була скасована, заведено нові порядки, збільшено натуральні повинності й закріплено панщину. Польський уряд, бачачи з численних скарг, які надходили особливо під час ревізій на різні обтяження й надужиття, робив спроби прийти на поміч, але не міг нічого зробити, бо виконавці його розпоряджень класово належали до тієї самої шляхетської верстви, яка позаводила тяжкі для селян порядки. Селяни дратувалися. Серед них росло глухе незадоволення. Часом вони відмовлялися виконувати неприйнятні для них розпорядження,

не виконували королівські універсали і зневажали їх. Більш активні й непокірні тікали в гори, формували загопи опришків. Серед них наростав той настрій, який привів до одвертих вибухів у половині XVII ст., коли в Галичині з'явилися козацькі полки Богдана Хмельницького.

За Люблінською унією більша частина українських земель, як ми бачили, увійшла до складу Польської Корони: Галичина, Холмщина й Підляшшя вже в XIV ст. були прилучені до Польщі; тепер були прилучені ще Поділля, Волинь, Київщина й широкі задніпрянські простори, південна Чернігівщина й теперішня Полтавщина. Під Литвою залишилися тільки північно-західні окраїни: Берестейщина й Пінщина. Сіверщина вже з початку XVI ст. одійшла до Москви, а Закарпаття, після короткого перебування під владою галицьких князів, залишилося під Угорщиною. Отже, основна маса українських земель з своїми історичними осередками (крім Чернігова, який, однак, як побачимо, також опинився в початку XVII ст. під Польщею) була тепер об'єднана приналежністю до одної держави, під одним спільним правом і режимом.

Як уже було згадано, всі українські землі було поділено на 6 воеводств: Белзьке, Подільське, Руське, Брацлавське, Волинське й Київське. На степових окраїнах, на південній Київщині й на Поділлі сиділи коронні старости з широкою адміністраційною й судовою компетенцією. Таких староств було 8. Кожне воеводство мало свої сеймики й посылало своїх депутатів до Варшави на сейм. Для Волинського, Брацлавського й Київського воеводств залишено Литовський Статут і українську мову в діловодстві. Як найвищу судову установу для цих земель засновано «Трибунал» у Луцьку, перенесений року 1589 до Любліна. В ньому засідали як судді по 4 або по 5 депутатів від кожного воеводства, обрані шляхтою. Це вело до політичного зближення української шляхти й панів із польськими вищими верствами й одкривало широкий шлях польським впливам в усіх ділянках життя.

Та ледве чи не найважливішим наслідком Люблінської унії були ті зміни в соціальному й економічному укладі українських земель, які повела за собою колонізація Наддніпрянських земель. Ми бачили, що наслідком татарської руйни в половині XIII ст., а потім нової хвилі татарських погромів з кінця XV ст. українські землі значно обезлюдніли. Населення покинуло відкриті й нічим не захищені степові простори й посунуло на північ і на північний захід, в область лісів і боліт. В кінці XV ст. найбільш залюдненою областю на Україні була Волинь. За обчисленнями польського історика Ал. Яблоновського, Волинське воеводство (яке складалось з повітів Луцького, Володимирського й Крем'янецького й обіймало приблизно 2/3 довоєнної Волинської губернії) в 1578 р. мало близько 300 000 населення. Новіший український дослідник (Ол. Баранович) обрахував, що в 1629 р. Волинське воеводство мало понад 665 000 населення й було залюднене густіше, ніж тодішні Пруссія, Данія, Шотландія й Померанія. Велику різницю між цифрами Яблоновського й своїми пояснює Баранович не так великим зростом населення між

1578 і 1629 роками, як просто недостатністю обрахунку Яблоновського. Ця велика маса складалась з 655 000 селянської людності, яка перебувала в залежності від невеликого числа поміщиків, всього 250 фамлій і груп юридичних осіб. Серед них було 13 магнатів, яким належало більше половини землі й селянських на ній господарств — «димів». В числі цих магнатів були князі Острозькі, Заславські, Любомирські, Збаразькі, Корецькі, Вишневецькі, Чарторийські та інші дуки.

Порівняно густо була населена північна Київщина, хоча й вона, а особливо середня київська околиця були страшенно спустошені в часи татарських погромів у кінці XV ст. Багато населених пунктів тоді зовсім зникло, і по них зосталася сама згадка. Усі головніші міста, починаючи з самого Києва, мусили бути добре укріплені, і тільки під охороною цих укріплень могло провадитись якесь торгівельне й промислове життя. Як видно з люстрацій 1552 р., київський замок на горі Кисілівці над Подолом був обведений кам'яними мурами з 15 вежами, а торгівельне життя тулилось внизу на Поділлі, де були й колонії литовська, польська та вірменська. З інших міст Київщини були сильно укріплені Чорнобиль, Мозир, Овруч, Житомир. На півдні понад Дніпром значнішими пунктами були тільки Канів та Черкаси.

До Київського воеводства належали й Задніпрянщина, колишня Переяславська земля, здобута Литовською державою за часів Вітовта, навіть за формальною уступкою її з боку Орди. Вона знову почала була заселюватися, й її осадки за часів князя Симеона Олельковича (1455—1470) досягли до річок Самари на півдні й Оскола на сході. Ми знаємо, що в ці часи понад Сулою були обширні володіння князів Глинських. Руїна Менглі-Гірея в 1482 р. завдала страшного удару цій колонізації, повернувши Задніпрянщину мало не в таку пустелю, якою вона зробилася була після Батисового погрому. Як бачимо з люстрацій половини XVI ст., Задніпрянщина перебувала в сфері адміністративного й економічного впливу староств Канівського й Черкаського, а почати самого Києва. Притягаючи до себе увагу мешканців цих трьох міст та їх околиць своїми природними багатствами, ця обширна територія стала тереном так званого уходницького господарства: зем'яни, бояри, міщани, козаки ходили далеко вглиб Задніпрянщини для експлуатації її природних багатств: ловля звіра, особливо «боброві гони», рибальство, пасічництво — ось головні форми цього уходницького, добітницького промислу. Як бачимо далі, на ґрунті цього уходництва в значній мірі розвинулася й козащина. В уходницькому господарстві брали участь й деякі монастирі, а прибуток з них мали старости канівський й черкаський. Не можна думати, однак, щоб місцеве населення Задніпрянщини, особливо в північно-західному куті, що складав область колишньої Переяславщини, зникло цілком і після руйни кінця XV ст. В XVI ст. воно появляється тут знову під іменем «севруків». Більшість учених схиляється до думки, що севруки — це стара місцева людність південної Сіверщини й Переяславської землі, з певною домішкою турського елемента; в часі руйн вона розбігалася,

переховувалася по більш захищених місцях і потім знову повертала-ся на старі попелища.

Сама Сіверщина за литовських часів не зазнавала таких наїздів і руїн, як інші українські землі, й тому була залюднена доволі густо, особливо головна її частина на північ від лінії Сейму й Десни. Більшу частину літописних назв і багато сучасних зустрічаємо серед назв її населених пунктів на початку XVI ст. Тільки південна смуга, яка прилягала до колишньої Переяславщини, зосталася дуже мало-залюдненою й служила для чернігівців і інших задеснянців тереном таких же уходів, як і Полтавщина для канівців та черкасців. Але саме на початку XVI ст. Чернігово-Сіверська область була уступлена Москві. За Литвою залишилась тільки вузька смуга вздовж лівого берега Дніпра з Любечем, район нижньої Десни з Остром і потім південна погранична смуга пізніших повітів Остерського, Козелецького, Ніжинського й Борзенського. Отже, можна сказати, що Задніпрянщина одійшла до Польщі як дуже рідко заселена область, як «Дике поле», яким була й південна Київщина й південно-східне Поділля. Але це «Дике поле» мало найкращий чорнозем у Європі, це були землі, надзвичайно багаті природними дарами й наділені прекрасним кліматом, це була дійсна «обітована земля», за опанування якої для ліборобської культури цілі покоління українського народу клали свої голови у боротьбі з кочовим азійським світом.

На основі постанов Люблінської унії впали заборони для підданих Польської Корони здобувати землю на колишніх областях Великого Князівства Литовського. При роздаванні земельних маєтків король не був більше обмежений національністю. Для поляків це мало велике значення: в самій Польщі вже майже не було порожніх земель, а на Україні стояли порожнем і притім багаті, родючі, великі простори. Якраз тоді в другій половині XVI ст. наступила в Європі така економічна ситуація, що ведення сільського господарства в широких розмірах давало для польських поміщиків величезні прибутки: занепад сільського господарства в Іспанії викликав великий попит на продукти сільського господарства з Польщі в цілому ряді країн: у Франції, Італії, Португалії, навіть самій Іспанії. Так само, як ще в XV ст. в зв'язку зі знищенням лісів у середній та західній Європі розвинувся попит на ліс, який вивозився (власливо сплавлявся по річках) з Польщі й Литви, так тепер розвивається попит на хліб зі сходу. Експорт цього хліба зосереджувався в Балтійських портах, головню в Данцігу, де посередниками були голландські купці. Ціни на хліб росли надзвичайно швидко. Зростання цін робило дуже вигідною сільську господарку, викликало інтенсифікацію сільського господарства, заходи до розширення площ орної землі, до здобування нових просторів під господарство. Польські пани зараз же після унії починають випрошувати у короля грамоти на порожні, але надзвичайно родючі землі на Україні — фактично влада була в їх руках, і тому їм не тяжко було діставати прохане. Поруч польських панів випрошують собі величезні земельні маєтки й пани українські. Один з перших королів після вимертя разом з Жигимонтом-Августом II династії Ягеллонів — король Стефан Баторій дуже охоче

роздавав землю, маючи на увазі, що власники подарованих латифундій подбають про їх колонізацію й оборону. Вже в рік унії — в 1569 р. зроблено ревізію всіх пустопорожніх земель у воєводствах Волинському, Подільському, Брацлавському, і сюди зараз спрямувався переселенський рух. Ще більш широко пішла роздача земель за короля Жигимонта III Вази. Українськими землями король нагороджував своїх партизанів, які помогли йому захопити польський престол. Сеймова постанова 1590 р. надала королю повне й необмежене право роздавання земель. Внаслідок цього на Україні дуже скоро почали виростати величезні латифундії. Так, наприклад, винницький староста Калиновський дістав пустинь «Умань», цілу теперішню південну Київщину. В 1580 р. канівським й черкаським старо-стою стає князь Олександр Вишневецький, чий брат Михайло також був перед тим старостою. Він захоплює величезні простори землі в середній Полтавщині, майже цілу її третину і береться енергійно за її колонізацію. Постають десятки міст (Лубни, Ромен, Пирятин, Прилуки та ін.), сотні сіл, величезні господарства. І так чимало польських, а за їх прикладом і українських панів дістало великі земельні простори, котрі зараз же треба було заселити й упорядкувати, щоб дістати дохід з новозаведеного господарства.

У самій Польщі й на її західноукраїнських землях до половини XVI ст. вже цілком запанували кріпацькі відносини. Закон 1573 р. установив повну владу поміщиків над селянами. Заселяючи землі на українських просторах і закликаючи туди селян із внутрішніх провінцій, пани мусили давати їм різні підлги й свободи. Відкриття нових просторів з багатою родючою землею й з більш вільними умовами життя викликало масовий рух селянства на схід. Цей рух ішов головню з Волині, Поділля, Галичини, Холмщини й Полісся. Польський вчений Яблоновський висловив був погляд, що селянська колонізація мала польський етнографічний характер, що нібито на Україну переселялись селяни-поляки з Мазовії й Малої Польщі. Але дослідни Владимирського-Буданова, Грушевського, Лазаревського точно установили, що рух ішов з Волині, Полісся, Поділля: назви сіл на нових місцях ті самі, що й там, ті самі прізвища, той самий побут: та й перекази старих дідів, зафіксовані пізніше під час ревізій, точно зазначають місця, звідки прибули перші колоністи. Так само Яблоновський надає головну роль в заселенні українських просторів старостам і магнатам, а також польському урядові. В одній своїй праці він каже, що унія 1569 р. становить собою епоху в розвитку колонізаційного руху, який мав наповнити новим життям пустині України. Ініціативу в справі осадництва бере на початку сам уряд: головним для того мотивом була, очевидно, пекуча потреба запевнити південному пограниччю України оборону, а зовсім не якісь меркантильно-економічні міркування. Грушевський і Владимирський-Буданов за головний чинник уважають самостійний рух українського населення, яке шукало волі і цю волю могло осягти лиш на порожніх просторах Наддніпрянщини. Вони кажуть, що першими колонізаторами була українська людність, отсі земляни, бояри, міщани, козаки, а вже по їх слідах ішли шляхта

й магнати, щоб ширше експлуатувати природні багатства краю силами тої людності, яка сюди приходила й оселялась. Щоб привабити селян, пани їм давали пільги від усяких повинностей на довший час, від 20 до 40 років. Населення радо йшло на такі умови, хоч на нових місцях грозила йому постійна небезпека від татар. Тому здебільшого сюди в степи йшов найбільш одважний і енергійний елемент, котрий волів небезпеку вільного життя, ніж спокійну працю, але в умовах кріпацької неволі.

Як би там не було, але протягом кількох десятків літ після Люблінської унії відбувся колосальний процес колонізації величезних просторів середньої і південної Київщини й майже цілої сьогодишньої Полтавщини, себто обширу, який ще недавно перед тим носив офіційну назву Дикого Степу. Земля опинилась у власності кількох десятків магнатських фамілій, котрі побудували міста, містечка, укріплені замки, поосаджували села. По цих селах розселилась українська хліборобська людність, котра мешкала перед тим більш густо, більш сконденсовано на західних українських землях, на Волині, Поділлі, Поліссі, північній Київщині. Користуючись з пільгових років, вона перші часи почувала себе зовсім вільно й виявила велику енергію в опануванні Дикого Степу і пристосуванні його до хліборобської культури. Але з часом ця свобода почала дуже обмежуватись. Насунула маса дрібної шляхти в ролі панських адміністраторів, управителів маєтків, орендарів. Населення скоро знову почало відчувати на собі ту докучливу опіку, яка дошкуляла йому на старих місцях. Та й самі магнати поспішали використати свої нові володіння, що можна було досягти заведенням примусової праці в господарстві, себто тої ж самої панщини, хоч і не в такій тяжкій формі, як в глибині Польщі. Але населення реагувало навіть на невеликий примус далеко не так спокійно й покійно, як на місцях, де панщина вже увійшла в традицію. Тут, серед широких, малозаселених просторів, селяни звикли до більш незалежного, самостійного життя, повсякчасна небезпека від татарських наскоків виробляла в них сміливий, військовий дух, привчала володіти зброєю. Сама місцева адміністрація мусила часами мобілізувати сили місцевого населення, щоб оборонитись від татар. Взагалі потреба охорони краю стояла на першому плані, була насущним питанням життя. І якраз тоді, відповідаючи місцевим умовам і місцевим потребам, формується й виступає на громадську арену суспільна верства, якій в близькому часі судилося відіграти величезну роль в житті цілого краю. Це була козаччина.

ЛІТЕРАТУРА

Загальна: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. У. Львів, 1905. К., 1907. Т. VI. Ефименкова О. Історія українського народу. Харків, 1922 Т. 1, (або рос. видання: История украинского народа, Т. I. Петербург, 1906).

Про західноукраїнські землі під Польщею: Линниченко И. Юри-

дическія формы землевладѣнія и судьба древне-русскаго боярства въ Юго-Западной Руси XIV-XV вв. // «Юридическій Вѣстникъ», VII-VIII, 1892; Його ж: Черты изъ исторіи сословій Галицкой Руси XIV — XV вв. М., 1894 (укр. видання в т. VII «Руської історичної Бібліотеки», Львів, 1898). Szaraniewicz I. Rys wewnetrznych stosunkow Galicyi wschodniej w drugiej polowie pietnastego wieku. Lwow, 1869. Jablonowski A. Zrodla dziejowe. T. XVIII. Cz. 2. Rus Szerwona. Warszawa, 1903. Див. також: «Pisma». Warszawa, 1910. Т. 1. Lozinski W. Prawem i lewem. Lwow, 1903. Владимирскій-Будановъ М. Населеніе Юго-Западной Россіи отъ второй половины XV в. до Люблинской уніи // «Архивъ Юго-Западной Россіи». К., 1890. Ч. VII. Т. 2. Грушевський М. Економічний стан селян на Подністров'ю галицьким в середині XVI в. // «Джерела до історії України-Руси». Львів, 1895, Т. 1. Його ж: Економічний стан селян в Перемильським старостві в середині XVI в. Львів, 1897; Т. II. Його ж: Економічне становище селян в Гяноцьким старостві в середині XVI в. Львів, 1900; Т. III. Його ж: Економічне становище львівських селян в середині XVI в. Львів, 1903. Т. VII. Крижакевич І. Русини у Львові в першій половині XVI в. // «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка». Львів, 1909. Т. 77, 78, 79.

Українські землі в XVI ст. й їх заселення: Грушевський М. Барское староство. К., 1894; Його ж: Южно-Русские гоподарские замки в половинѣ XVI ст. К., 1890; Довнаръ-Запольскій М. Украинские староства въ XVI вѣкѣ. К., 1908 (вступна розвідка до т. 5 частини VIII Архива Юго-Западной Россіи); Антоновичъ В. О крестьянахъ Юго-Западной Россіи // «Архивъ Юго-Западной Россіи». К., 1870. Ч. VI, Т. 2. (укр. пер. в XXI т. «Руської Історичної Бібліотеки». Львів, 1901); Новицькій И. Очеркъ исторіи крестьянскаго сословія въ Юго-Западной Россіи в XV — XVIII вв. // Архивъ Юго-Западной Россіи. К., 1876. Ч. VI. Т. 1. (укр. пер. в XXI т. «Руськ. Істор. Бібл.»). Jablonowski A. Zrodla dziejowe. Zieme ruskie. Wolun, Podole. Warszawa, 1889. Т. XIX. Ukraina (Kijow-Braclaw), Warszawa, 1897. Т. XXII. (див. також «Pisma Jablonowskiego A. Т. 1—3; Warszawa, 1919-1921). Лѣвобережная Украина въ XV-XVII ст. (це є переклад розвідки Яблоновського «Zadniprze», «Кіевская Старина»). 1896. IV—VI. Jablonowski A. Historja Rusi Poludniowej do upadku Rzeczy Pospolitej Polskiej, Krakow, 1912. Лазаревскій А. Лубенщина и князя Вишневецкіе // «Кіевская Старина». 1896. Т. III. (і окремо. К., 1896). Грушевський М. Господарство польського магната на Задніпров'ю // Записки Українського Наукового Товариства у Києві. К., 1908 Т. I. (передруковано в книзі «Студії з економічної історії України». К., 1918). Баранович Ол. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство. К., 1931. Падалка Л. Прошлое Полтавской территории и ея заселеніе. Полтава, 1914.

**РІЗНІ ПОГЛЯДИ НА ПРИЧИНИ Й ХАРАКТЕР
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН
XVI — XVII ст. ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ
В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.
УМОВИ Й ОБСТАВИНИ
ФОРМУВАННЯ КОЗАЧЧИНИ**

Уже наприкінці XVI ст. нові форми політичного й соціально-економічного укладу життя, які стали закріплюватись на східноукраїнських землях після Люблінської унії, починають викликати до себе опозицію з боку широких верств місцевого українського населення. Ця опозиція дуже скоро переходить в одверті конфлікти, які згодом ускладнюються ще й через питання релігійні. В цих конфліктах українського населення з новим режимом козачина відіграла провідну роль. Тут ми підходимо до одного з основних питань нової української історії, до козацько-польської боротьби, яка в половині XVI ст. переходить в широку національну й соціальну революцію українського народу. Цілком зрозуміло, що як в українській, так і в польській історіографії історія цієї боротьби займає дуже значне місце. Нема нічого дивного, що обидві сторони мають неоднакові погляди на причини й навіть на характер цієї вікової боротьби двох сусідніх, споріднених і близьких історично долею народів. Не залишилася безсторонньою й третя сторона — російська, для якої утиски над українським народом, а особливо над православною вірою в старій польській Речі Посполитій, служили немов історичним оправданням тих утисків, яких зазнавала польська народність у Росії після упадку Речі Посполитої й невдалих польських повстань.

Я не буду тут зупинятися на старій українській і польській історіографії — і та, і друга сторона ставлять і стараються розв'язати питання про причини польсько-української боротьби вже в XVII ст. — а перейду просто до нових часів, коли почалися спроби освітити тяжке історичне питання науковим способом, за допомогою історичних дослідів.

У 1857 р. два історики — польський М і х . Г р а б о в с ь к и й і український П . К у л і ш умістили в однім українським виданні («Записки о Южной Руси», т. 2) по статті на одну й ту саму тему. Обидві статті носили однаковий титул: «Про причини взаємної ворожнечі поляків і українців в XVII віці». Обидва учені не однаково поясняли ці причини. Грабовський підніс заслуги польського елемента в ділі колонізації й оборони краю; він підкреслював дух релігійної толеранції з польського боку й брак

адміністраційного та панського гніту над українською людністю. Козаччина, на його думку, виросла й розвинулась на ґрунті повної політичної свободи. Не польський уряд був винен в конфліктах, які виникли між козаками й Польщею, а насильства польських жовнірів і сурові способи приборкання незадоволених козаків. Це обурило народ. Стремління запровадити церковну унію, яка так обурювала український народ, диктувалась зовсім не бажанням придушити релігійну свободу, а звичайною в ті часи політикою уніфікації держави через заведення одностайного релігійного обряду.

Куліш на це відповідав у своїй статті, що причиною боротьби були шляхецькі погляди на народ; козаків і селян уважано за нищі істоти, над якими шляхта й пани могли знущатись, скільки хотіли. Отже, боротьба велась з-за ображеного почуття людської гідності. На ґрунті польської державності зустрілись дві цілком протилежні їх світоглядам народності; одна репрезентувала погляди аристократичні, друга демократичні. Виявилось, що існувати спільно в одних умовах вони не можуть.

Треба зазначити, що пізніше Куліш змінив свої погляди на козачину в значній мірі під впливом польської історіографії. Він став дивитись на козачину як на силу, що виявила більше руйнівних, антидержавних нахилів, ніж творчих; він обвинувачував її в руйнуванні культури на Україні, а польських панів готовий був уважати за культуртрегерів, що старались приборкати козачину як перешкоду для мирної праці й для успіхів цивілізації.

Первісні погляди Куліша піддержав і розвинув другий український історик М . М а к с и м о в и ч . Він спростовував заслуги поляків в ділі колонізації України і заперечував, щоб польське панування несло з собою мир і свободу. Народні пісні говорять про зовсім інше. Не було й «духа толеранції»: навпаки, релігійні утиски над православною вірою найбільше спричинилися до польсько-українського ворогування. В боротьбі за віру об'єдналися усі верстви українського народу, а провідну роль в боротьбі взяли на себе козаки.

Коли той же Грабовський кілька літ пізніше готовий був бачити в козацьких повстаннях звичайні бунти, то українські історики в цих повстаннях бачили прояви протесту проти національного, соціального й релігійного утисків. Київський професор Н . І в а н и ш е в знаходив, що боротьба велася на національному й на релігійному ґрунті, бо поляки хотіли спольщити й окатоличити український народ. Церковна унія мала чисто політичні цілі. Польський уряд хотів нею скріпити державний організм, а польські політики хотіли знищити моральний зв'язок України-Русі з Московською державою. Але вийшло навпаки. Сам польський народ, на думку Іванишева, не виявляв релігійної нетерпимості, але в його владі були чужі елементи — римський фанатизм: «як погребальний факел, фанатизм кидав свій зловіщий світ на всю історію Речі Посполитої і провадив цю державу до політичної смерті. Так само дивився на спірне питання й Костомарів, полемізуючи з польським письменником Т . П а д а л и ц е ю (Фішем), який закидав йому, що він у своїй

монографії про Богдана Хмельницького занадто вихваляє козаччину, не звертаючи уваги на її криваві вчинки й на руйніцтво. У відповідь на твердження Падалиці, що устрій польської Речі Посполитої ніколи не загорджував Україні шляхів для розвитку народної маси, що установи Речі Посполитої були благородні й мудрі, а що псували справу лиш виконавці законів. Костомарів казав, що закони Речі Посполитої не охороняли селян від утисків і зловживань з боку панів, що панська сваволя викликала, як реакцію, таку ж сваволю з боку селян, які йшли в козаки, і що тяжке становище селян у Польщі засвідчене не тільки чужинцями XVII ст., але й самими ж тогочасними польськими письменниками. В своїй відомій статті про «Дві руські народности» (в «Основи» 1862 р.) Костомарів пише, що поляки й українці близькі між собою вдачею й основою народного характеру, це ніби дві близькі вітки, які, одначе, розвинулись цілком супротивно: одні зростали в собі й угрунтували основи панства, другі мужицтва, або висловлюючись загально прийнятими словами: поляки — народ глибоко аристократичний, а українці — глибоко демократичний. Але ці терміни не зовсім відповідають умовам нашої історії й нашого побуту, бо «як польська аристократія занадто демократична, так навпаки, українська демократія аристократична». До польської аристократії, на думку Костомарова, ніяк не прищепився феодальний устрій, бо шляхта не допускала, щоб між нею в одних було більше прав, у других менше. З свого боку український народ, стараючи збудувати своє життя на основі рівності, не міг вдержати її так, щоб не появилися окремі особи й роди, які захопили в свої руки владу й перевагу.

Події 1863 р.— польська повстання проти Росії — загострили історичний спір. Проф. Антонович, що саме тоді став на чолі наукових дослідів над історією українсько-польських взаємин, пише, що провідним принципом українського народу являється демократизм і віче; найяскравішим втіленням цих принципів була козаччина й Запорізька Січ. У поляків же головний принцип — аристократизм; поляки дбали про інтереси шляхти, українці про інтереси селян, піддержаних козаками. Звідси постав неминучий антагонізм. Як бачимо, Антонович тримався таких самих поглядів, що й Костомарів.

Польська наукова історіографія 60—70-х років ставилась в особі К. Шайнохи до козаччини негативно. Шайноха правильно пояснює генезис козацтва потребою для українського населення в самообороні. Та на зміну меча мусив прийти плуг, і починалася культурна праця. Але козакам не треба було спокою, бо вони тоді губили рацію свого існування. Шляхта хотіла повернути їх в хлопів-хліборобів, а вони не хотіли цього й боролися за свою свободу. Отже, козацько-польська боротьба це, по суті, боротьба між зброєю і плугом. Не релігійні справи були движучим нервом боротьби козаків з поляками XVII ст., а суперництво плуга й меча, суперництво мирної хліборобської культури й козацької вольниці.

Польський історик А. Яблоновський, який присвятив багато праці дослідом з історії України, бачить причини ворожнечі

у відносинах соціальних: у боротьбі між поміщиками й селянами; релігія не відігравала тут ролі, а ще менше національність: ніякої національної свідомості, ані своєї власної культури українці не виробили й зоставались українцями лиш доти, доки не зустрічались з чужою просвітою, в данім разі польською, та не переймали її. Другий польський історик Т. Корзон дивився на козаків як на болючий нарост на тілі як Польщі, так і Москви, однаково шкідливий для цивілізації. Центром цієї небезпеки для культури була Запорізька Січ, що приваблювала юрми хлопів, які прагнули дикої волі, лінєвих, жорстоких пияків. Боротьба Польщі з козаччиною — це боротьба двох сил: колонізаційної, господарської, культурної і бунтівничої, руйніцької, яка довела до кривавого потоку — Хмельниччини. Ці погляди популяризувалися в польському письменстві таким видатним письменником, як Генріх Сенкевич, а в ближчі до нас часи ще й істориком-белетристом Фр. Равітою-Гавронським.

Як же оцінювала польсько-козацькі чи польсько-українські відносини історіографія російська. Знаменитий автор «Історії Росії». С. Соловйов дивився на козаків як на елемент антидержавний. Козацтво, писав Соловйов, не було виселенням маси людей, які розійшлися з своїм суспільством через різницю поглядів політичних чи релігійних, або людей, що шукали більшого простору, більш зручних умов задля вжитку своєї праці або капіталу, а через те здатних покласти тривкі основи для громадського життя. Козак тікав у степ, шукаючи лиш особистої свободи; він ішов туди не задля того, щоб працювати. Вільний козак зовсім не хотів працювати або хотів працювати якомога менше, хотів жити чужим коштом, на кошті чужої праці. Вплив козацтва на суспільство не міг бути корисним. Навіть коли козаки обороняли державу від татар, то й тоді шкода від них не переважувалась оцією користю, бо козаки не тільки обороняли границі держави, але й самі хижакським способом нападали на сусідів, кажучи, що коли не грабувати сусідів, то їм і прожити нема з чого. Через те і Польща, і Москва, починаючи з XVI ст., ставились до козаків вороже. У Москві держава перемогла козаччину (в часі так званого смутного времени), але Польща мала свої внутрішні болячки: слабкість уряду, релігійний фанатизм, тяжке становище селян. Козаки зручно використали релігійні й національні мотиви в своїй боротьбі з Польщею, виставивши себе ніби оборонцями віри й народності.

Новий російський вчений професор В. Ключевський поділяв негативні погляди Соловйова на антидержавний характер козацтва й погляди Куліша на руйніцтво козаків. Проф. М. Покровський, який трактує російську історію з погляду історичного матеріалізму, пояснює козацько-польську боротьбу мотивами класовими. Козаки — представники дрібного землеволодіння, польські пани — великого. Пани запроваджували церковну унію, щоб легше досягти своїх інтересів, а козаки вхопились за православ'є. На стремління польських панів приборати козаків до рук козаки відповіли організацією Запорізької Січі. Боротьба Польщі з запорізьким козацтвом — це боротьба панів капіталістичної Європи з Диким

Степом. Економічний розвиток загострював цю боротьбу й робив її непримиримою.

Нова українська історіографія в особі проф. М. Грушевського зробила спробу дати синтез усіх цих різних поглядів на суть і характер козацько-польської боротьби. Причину козацьких повстань бачить Грушевський в соціальному устрої Польщі: привілейованість шляхетського стану, безправство нижчих верств населення, згори запроваджена церковна унія й обмеження прав православної церкви, з одного боку; природна реакція проти всього цього — з другого — ось ґрунт для боротьби.

Перші козацькі рухи мають хаотичний характер. В них був лиш стихійний порив, але не було програми. Лиш тоді, як козаччина входить в союз з духовенством та сучасною інтелігенцією, тоді лише у неї появляється ясно сформульована програма, і тоді вона стає оборонцем релігійних і національних інтересів українського народу. Борючись за віру, козаки обороняли й національні інтереси. Але в справі оборони інтересів селянства козаччина зовсім не мала ясної програми. Вона не пішла далі принципіальної ворожнечі до польсько-шляхетського ладу. Взагалі козацьке неприйняття кріпацького права не вийшло поза межі стихійних погромів в момент повстання і не вилилося в форми яких-небудь програмових вчинків.

Представивши різні погляди вчених на польсько-українську боротьбу, спробуєм тепер самі розглянутись в цьому болочому історичному питанні, але для того нам треба перш за все уявити собі історичну обстановку, представити хід і розвиток подій, які сприяли появі української козаччини як окремої суспільної верстви.

Козаччина є не тільки найблискупішою, найефективнішою появою української історії; вона являє собою ще й добу найбільшого напруження сил українського народу і його державної, соціальної та культурної творчості, коли виявились яскраво найліпші ясні й найгірші темні боки української національної вдачі. В козаччині український народ виділив з-поміж себе найкращий, найбільш активний елемент, утворив свою національну аристократію (в буквальному розумінні цього слово: по-грецьки *aristos* значить найкращий). Недурно в XVII ст. утворилась і довгий час трималась назва «козако-руська нація». Козаччина — ідеал українського народу, оспіваний і опоетизований в піснях. Козак в народній поезії — це ідеал вільної людини, борця за громадське добро, за волю рідного краю. В жіночих піснях козак — це ідеал мужчини, юнака, сміливого, завзятого, який втілює у собі всі найкращі сторони чоловічої вдачі. Такий апофеоз дала козаччині й романтична українська поезія нових часів, а вершиною цього прославлення козаччини були твори великого українського поета Тараса Шевченка. Українська література XIX ст. розвивалась під знаком опоетизування козаччини, і це накладало свій відпечаток і на наукові дослідження на полі історіографії. Але треба сказати, що українські дослідники таки зуміли стати вище романтичних поглядів і національних симпатій, і українська історіографія постаралась дати безсторонній образ зародження козаччини,

її історичного розвитку й її історичної долі. З результатами цих дослідів нам тепер і треба познайомитися.

Козаччина зародилась і розвинулась органічно, як результат особливих умов українського життя XV і XVI століть на степовім пограниччю, в сусідстві з хижацьким татарським Кримом. Процес її зародження й формування був довгий, і які-небудь окремі моменти цього процесу були малопомітні й не піддавались зафіксуванню тим більш, що саме життя козаччини проходило в глухих степових просторах, далеко від культурних осередків. Це призвело до того, що коли нарешті козаччина виступила на широку арену історії як сформований військовий клас, то на питання, як вона постала й звідки взялася, ніхто не умів дати ясної й точної відповіді. А тим часом інтерес до повстання козаччини, до її походження виник уже в початку XVII ст., коли ще не раніш. Польські й чужоземні письменники, стоячи перед фактом існування оригінальної суспільної верстви, аналогії до котрої вони ніде не могли знайти, пробували по-своmu пояснити, звідки взялися козаки й хто вони такі. Від них не відставали й самі козацькі літописці. В дусі понять свого часу й ті, й другі старались пояснити назву та походження козаків від якогось імені, вибираючи співзвучні імена та назви. Польсько-литовський хроніст другої половини XVI ст. Матвій Стрийковський виводив козаків от якогось стародавнього ватажка «Козака», що, мовляв, щасливо боровся з татарами. Польські історики XVII ст. Павло П'ясецький і Веспасіан Коховський виводили назву козаків від слова «коза», бо вони були такі ж прудкі, проворні, як кози. Григорій Грабянка, козацький літописець початку XVIII ст., виводив козаків від хозар, а другий козацький літописець Петро Симоновський з другої половини XVIII ст., вичитавши у одного римського географа, що на Кавказі була область Гірканія, вважав її за батьківщину козаків, бо *hircaus* по-латині означає козел, отже, звідти й пішли козаки! Були й інші, не менш фантастичні теорії походження козаків.

Дехто з старих письменників, наприклад, польський історик XVI ст. Мартин Бельський, французький інженер Боплан (автор відомого «Опису України», 1640 р.) і наш козацький літописець Самійло Величко з початку XVIII ст., вважали козаків за місцевий, тубільний стан, хоч теж, як от Величко, називали його сарматами або козарами.

Українська історіографія початку XIX ст. не могла дати ясної відповіді про походження козаччини, і автор «Історії Малої Росії» 1822 р. Д. Бантиш-Каменський виводив козаків од черкасів, або черкесів, що переселились з Кавказу на Наддніпрянщину. Наукове розроблення питання про походження козаків почалося аж геть пізніше, в 1863 р., коли появилася розвідка В. Антоновича. «Исследование о козачестве по актамъ съ 1500 по 1648 годъ». В цій розвідці Антонович висловив погляд, що козаччина стояла в тісному зв'язку з громадським, вівчим укладом старої Русі, і що козацькі громади — це ті ж самі вівчі громади, які вдержались

на південній Київщині й Поділлі під татарським і литовським пануванням в кінці XV ст. і виступають лиш під новою, запозиченою у татар назвою козаків. Вони зберегли своє віче, яке тепер зветься радою, а їх ватажки, що колись звалися князями, тепер зуться гетьманами. Один з таких ватажків, князь Остап Ружинський, надав козакам у XVI ст. правильну військову організацію. Але пізніше Антонович, в значній мірі під впливом критичних уваг з боку М. Максимовича (Історическія письма о козакахъ запорожскихъ, 1863), змінив свій погляд і в своїх «Бесідах про часи козацькі на Україні» (1897) бачить у козаччині воєнно-служебні громади, які діставали від старост землі під назвою «служб»; з кожної такої «служби» (що рівнялася 200 десятинам) громада мала виставити одного озброєного вояка до війська великого князя. Громада зберігала свій вічевий устрій, і до її внутрішніх справ адміністрація не втручалася.

П. Куліш у своїм «Першій періоді козацтва аж до ворогування з ляхами» (1868), а потім і в «Історії возсоединенія Руси» (1873), говорячи про походження козаччини, підкреслював, що козаччина була продуктом степового життя. Козаки були вояками-добичниками; вони складали ватаги й рушали в степ під проводом обраних ними отаманів і там промишляли полюванням і риболовством, а потім збували в городах продукти свого здобичництва. Постійна небезпека привчила їх володіти зброєю й добре пристосуватись до обставин степової боротьби з такими ж, як і вони, добичниками татарськими. Козацька верства складалася з різних елементів українського суспільства й вперше виступає на суспільній арені в кінці XV ст. Пограничні старости використовували козаків для своїх завдань охорони пограничних областей від татар.

У 1890-х роках в історичній науці знову було підняте питання про походження козаччини. Російські вчені М. Владимирський - Буданов і Любавський відновили старі теорії про походження козаків від торської колонізації українських степів за князівських часів. Першим вважав їх за нащадків чорних клобуків, другий — татар, які перемішались з українцями. Любавський трохи згодом відступив від погляду, що в основі козаччини був зукраїнізований татарський елемент, і писав, що козаки являли собою озброєні промислові ватаги, які складались з різного люду. Польський історик А. Л. Яблоновський теж думав, що козаки постали з нащадків тих татар, що їх київські князі XV ст. Оленько й Симеон селили на південній пограниччі. До них прилучився різний бродячий люд, який ніколи не переводився в українських степах і був відомий ще в XIII ст. під назвою бродників. Так само увійшли в козаччину й останки торків. Тільки згодом, у XVI ст. слов'янський елемент бере серед козаччини гору, і так постає на Україні особлива народність з своїм особливим характером, яка самостійно колонізує широкі степові простори. Спочатку погранична адміністрація прихильно ставилась до козаччини, але скоро вже не була в стані тримати її в руках. Козаки, як люди вільні, порядкувались своїми

власними звичаями і своєю виборною старшиною, але аж до половини XVI ст. не були ще вповні зорганізовані.

Більшість дослідників стала на ґрунті поглядів Антоновича й Максимовича, вважаючи козаків за місцеву верству українського суспільства, різницяє тільки щодо думок про те, який це був стан і де саме шукати його коріння у старій Україні-Русі. М. Дашкевич спробував зв'язати козаків з болоховцями і з тим проти-князівським рухом, який розвинувся після татарського приходу в XIII ст. І. Каманін у розвідці «Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго» (1894) теж шукає початків козаччини в тих автономних громадах, які вибирались з-під князівської влади й віддались під татарську зверхність. Пізніше вони піддалися литовським князям і з того часу вже ворогували з татарами. Але й під Литвою вони зберегли свою внутрішню автономію й мали своїх власних отаманів.

На початку XX ст. виступив з новою ревізією питання про те, як і звідки постала у нас козаччина, М. Грушевський у VII томі своєї «Історії України-Русі» (1909). Він дав синтез тих поглядів, які з часів Максимовича вважали козаччину за органічне явище українського життя, і розвинув та углубив ці погляди, підкріпивши їх обширним джерельним матеріалом, призбираним цілими поколіннями дослідників. Грушевський зазначав, що козаччина, по суті, є старим побутовим явищем, викликаним сусідством українського народу з кочовим хижацьким степом. Вона була результатом невпинної боротьби з оцим степом, боротьби осілого хліборобського народу з кочовим розбишацьким населенням степу. Але хоч козаччина має певні аналогії до різних явищ українського життя попередніх століть, її не можна безпосередньо від них виводити. Як окрема суспільна верства, з своїм окремим устроєм, звичаями, організацією, козаччина почала формуватись лиш в XVI ст. й остаточно приймає певні вироблені форми лиш на порозі XVI та XVII ст. Справді, короткий огляд умов, при яких козаччина зародилась і розвинулась, як це нам показують документи, вповні підтверджує справедливність поглядів Грушевського, які й були загальноприйняті в українській науці.

Татарський погром в половині XIII ст. хоча й не обернув область середньої Наддніпряниці (приблизно територію північної Полтавської губернії на лівому березі Дніпра й Київської на правому) в справжню пустиню, та все-таки дуже її спустошив. Населення заціліло лиш в деяких пунктах над самим Дніпром, починаючи з Києва й кінчаючи Черкасами, а далі вглиб по обидва боки Дніпра справді простягнувся Дикий Степ. Дуже небагато зросло населення цих міст і тоді, як край опинився під Литвою. Уряд литовський побудував на окраїнах своєї держави укріплені пункти, які дуже гордо звались «замками». Але не треба собі уявляти ці замки на західноєвропейський зразок в формі кам'яних фортець з зубчатыми мурами й високими вежами: це були скромні земляні укріплення, обнесені валом і ровом. Та їх вистачало, щоб оборонитись від наскоків ворога, який сам не мав ні гармат, ні машин для облоги.

Цим ворогом з кінця XV ст. були кримські татари. Після страшних погромів 1475 і дальших років, про які я згадував уже й які обернули в руїну Київ та спустошили українські землі аж до чернігівських лісів і поліських боліт, не проходило майже року, щоб татари не появлялися знову більшими або меншими купами, стараючись захопити найбільш цінну здобич — полонених. Ці постійні татарські наїзди, очевидно річ, не сприяли заселенню Дикого Степу: навпаки, населення мусило ще більше тулитись під захист північних боліт і лісів, під оборону давніх укріплених міст Волині й західного Поділля. Литовський уряд не мав інших засобів оборони, як побудувати то тут, то там згадані «замки», та й то обов'язок утримувати ці замки в оборонній готовності було покладено на саму ж місцеву людність, негусту й небагату. Фактично діло оборони лежало в руках пограничної адміністрації — українських старост, головно Канівського й Черкаського на Київщині й Барського на Поділлі. Ці старости мали широкі повноваження, але держави давала їм дуже мало засобів і коштів. Вони самі мусили ці засоби вишукувати, притім тут же на місці. Та їм не треба було далеко шукати: місцеве населення, яке саме мусило дбати про власну самооборону й уміло при потребі само давати собі раду, являло дуже добрий військовий матеріал. Та й незважаючи на всю небезпечність життя, цього населення не меншало, а навіть більшало. Діло в тім, що широкі наддніпрянські простори були занадто багаті природними дарами, щоб не приваблювати до себе людини, неважаючи на небезпеки: і Дніпро, і його незчисленні допливи аж кишили величезними масами риби; околиці степи були густо населені всяким звіром, і таким, що давав дорогої хутра, як, наприклад, бобри, куниці, лисиці, ведмеді, і таким, що давав м'ясну поживу. Багата природа вимагала мінімальної затрати сил з боку людини, щоб сторицею оплатити її труд. Це була країна, про яку один польський письменник писав 1590 р. такі ентузіастичні слова: «Україна — найбагатша частина Польської держави. Її поля так прекрасні, як поля Єлисейські. Вони то тягнуться рівниною, то перерізуються горами, борами й гаями. Характер їх веселий і урожайний. На Україні така сила скота, звірів, різних птахів, що можна подумати, ніби вона була батьківщиною Діани й Цецери. По її пасіках і бортях добувається стільки меду, що забуваєш про сіцилійську Гелу і атицький Гімет. Виноградна лоза росте там і легко можна насадити виноградарство. Волоських орхів така сила на Україні, наче вона була колись італійською землею. Трудно перелічити, скільки в ній рибних озер. Але на що витратити пишні слова, коли можна одним словом зазначити, що Україна це все одно, що обігована земля, яку Господь Бог обіцяв народові єврейському, яка тече медом і молоком. Хто тільки раз побував на Україні, той уже не може з нею розлучитись, бо вона тягне кожну людину, як магніт тягне залізо. А це виходить од її прикмети: небо над Україною наче усміхається, клімат її здоровий, а ґрунт родючий».

Отже, не диво, що така багата земля вабила до себе людей сміливих і активних, які оселилися в Каневі й Черкасах і звідти

ходили промишляти звіроловством і риболовством в околиці степи. Ходили, певна річ, не по одинці, а зібравшись в невеликі озброєні ватаги. Озброєні тому, що під час рибних ловів або полювання можна було наскочити на татарський загін, і треба було вміти дати йому відсіч. Найбільш приваблював до себе «Низ» Дніпра, та частина його нижче порогів, де Дніпро розливається безконечним числом рукавів, дрібних річок і озер в так званих плавнях, де риболовство й звіроловство давало найбільше здобичі. Це був Великий Луг, що його потім запорожці називали своїм батьком. Звичайно ранньою весною збирались в Каневі, Черкасах та других наддніпрянських населених пунктах ватаги промисловців і на все літо вирушали в свої «уходи», улюблені місця на «Низу» і пересиджували там до глибокої осені. Тоді верталися вони, навантажені здобиччю, яку продавали здебільшого в Києві. Місцевому воеводі платили десяту частину свого добутку.

Обороняючись від татарської небезпеки, ці здобичники засвоїли собі всі способи степової партизанської війни й іноді від оборони переходили до наступу: часом і самі нападали на татарських чабанів, які задалеко заганялись в степ з своїми отарами, або ж і на переїжджі каравани татарських, турецьких чи яких інших купців. Життя серед невпинної небезпеки, під загрозою щоденної зустрічі з ворогом, гартувало вдачу, утворювало відважні, уперті, витривалі характери. Вертаючись на зиму до своїх домівок і приносячи багато цінну здобич, зароблену працею своїх рук або ж відняту від ворога, ці люди приносили з собою вільний дух степів, дух протесту проти всякого примусу, дух «сваволі й непослушства», як казалося тоді. В очах мирного мешканця внутрішніх провінцій ці люди виглядали скоріше як якісь своєвольні розбишаки, ніж звичайні звіролови й риболови. Їх боялися й стереглися. Цих людей вже наприкінці XV ст. намножилося стільки, що вони складали вже окрему суспільну верству й мали вже свою окрему назву: їх звали «козаками».

Звідки взялося це слово «козак»? Це слово — тюркське. Ми знаходимо його вже в словнику половецької мови з року 1303, зложеному одним італійцем: Codex Cumanicus, який зберігається в бібліотеці при костелі св. Марка у Венеції. Там слово «козак» означає поняття варти, сторожі, караулу. В тюркському словнику російського вченого Радлова слово «козак» означає вільного незалежного чоловіка, волоцюгу. Та не тільки словники пояснюють нам слово «козак»: старі документи зберегли нам пам'ять про вживання цієї назви. Так, в XV ст., починаючи з 1449 р., стрічаємо цілий ряд звісток про татарських козаків, себто про легкоозброєних кінних вояків, які виконували вартову службу в Кафі та інших генуезьких колоніях Криму, але дозволяли собі й різні самовільні вчинки. Та ось маємо звістку й про козаків українських: в 1492 р. кримський хан скаржився великому князю литовському, що кияни й черкаські розбили під Тягинєю (при гирлі Дніпра) турецький корабель і у відповідь на це князь обіцяв потрусити козаків. Коли ж 1493 р. черкаський староста князь Богдан Глинський погромив там же при гирлі Дніпра турецьку фортецю Очаків, хан називає його дружину

козаками. Отже, з того всього можна вивести, що, переймаючи від татарських воєвників способи їхнього воювання, наші козаки перейняли від них і саме ім'я. Скоро про татарських козаків зникає всяка згадка, тоді як українські козаки добувають собі все більшого розголосу.

В історичній літературі про українських козаків уперше з'являються замітки й довші оповідання в кінці XVI ст.: у Станіслава Сарніцького в його праці «*Descriptio veteris et novae Poloniae*» 1585 р. й у Йоахіма Бельського в його «Хроніці» 1597 р., де подано цілий розділ «*O kozakach*». Нарешті, в італійця Александра Гваньїні, в польським виданні його твору «*Sarmacya Europejska*» 1611 р. також подано розділ «*O kozakach nizowych, ktore pospolicie zaporozkimi zowieму*», зложений головно на основі Бельського. А вже за Гваньїні й за Бельським автор Густинського літопису (зложеного в 1623—1637 роках), що за нього дехто вважає тепер Захарію Копистенського, написав розділ «*O началі козаков*».

Як я уже казав, козаки являли собою дуже придатний для степової пограничної боротьби військовий елемент. І ми бачимо, як пограничні воєводи й старости використовують їх для воєнних цілей. Цілий ряд пограничних адміністраторів, починаючи з кінця XV ст., тримає в себе козаків на службі, або ж, ідучи в похід, закликає їх собі на допомогу. Найбільш славився й придбав собі ім'я першого провідника й організатора козаччини **Остап Дашкевич**, що був черкаським старостою в 1514—1535 роках. Він уважався в Литві за першого спеціаліста по татарським справам. Не раз ходив він походом аж під Крим, але бувало і так, що разом із татарами він воював Москву. Року 1532, роздратований його наскоками, сам татарський хан прихотів із військом і артилерією й обложив Черкаси, але взяти не зміг. Окрім Остапа Дашкевича історія зберегла імена **Предслава Лянцкоронського**, старости Хмельницького відомого своїм походом на Білгород (Акерман) в 1516 р.; **Барського старости Берната Претвича**, черкаського старости **Семена Полозовича**, **Криштофа Кмітича**. Як прихильники й покровителі козаків виступають ще в кінці XV ст. сам київський воєвода **Юрій Пац**, черкаський намісник князь **Богдан Глинський**, київський воєвода князь **Дмитро Путятич**. Про них склалися легендарні оповідання, які були занесені на сторінки козацьких літописів, де вони фігурують як перші козацькі «гетьмани». Слава їх розходила по цілій Литві й Польщі й викликала в багатьох сміливих людей з-поміж шляхти і панів бажання й самим узяти участь в козацьких походах на татар і спробувати, як тоді говорилося, лицарського частя. І дійсно, серед учасників або ватажків козацьких відділів, які вели безпрестанну партизанську війну з татарами та турками, ми зустрічаємо представників дуже значних фамілій, от як князі Вишневецькі, Заславські, Збараські, Корецькі та ін.

Усіх їх перевищує своєю славою князь **Дмитро Вишневецький**, по народному Байда, що дійсно був видатною людиною, хоч і з великим авантюристичним нахилом. Він з'являється

в 1550-х роках як організатор і ватажок козацького відділу, з яким воював татар. Розгнівавшись за щось на Великого князя, Вишневецький хотів перейти до турків, але Жигимонт-Август II його вдержав і доручив тримати сторожу на острові Хортиці нижче порогів. Вишневецький укріпився там, і сам хан не міг його звідти вибити. В 1566 р. Вишневецький взяв участь в поході на Крим московського війська, а скоро по тому й просто-таки перейшов на службу до московського великого князя. В 1558 р. на чолі московського війська він робить новий похід на Крим і доходить аж до Перекопу. В 1561 р. ми бачимо його знову в литовському підданстві й на острові Хортиці. В 1563 р. Вишневецький вплутується в молдавські справи (може бути, в надії здобути собі молдавський трон), воює тут з своїми козаками, але попадає в полон до турків і його страчують в Царгороді. Доля Вишневецького справила глибоке враження на тогочасне українське суспільство, про нього зложено пісню, яка збереглася в устах народу на всім просторі української етнографічної території.

До певної міри пішов по стопах **Байди-Вишневецького** другий титулований ватажок козаків, князь **Богдан Ружинський**, також оспіваний в народних піснях. Як «гетьман низових козаків», він кілька разів ходив у походи на Крим і 1577 р. склав свою голову під **Аслан-Керменом** при гирлі Дніпра.

Хортицьке укріплення, так зване «Січ», або дерев'яна фортеця, послужила зразком і прототипом справжніх запорізьких «січей», які дійсно виникають трохи згодом і служать базою й осередком нової козацької організації, що формувалася вже не на старих місцях понад середнім Дніпром, а серед Дикого Степу нижче порогів, віч на віч з татарами, далеко від контролю й втручання королівської адміністрації.

Запорізька Січ — це вже чисто військовий табір. В ній нема іншого населення окрім козаків. Жінки туди зовсім не допускалися. Козацька громада була організована на подобу якогось напівчернечого, панівлицарського ордену, виробила собі помалу своєрідні звичаї й закони, пристосовані до суворих умов постійної війни. В 1580-х роках за порогами вже існує така Січ, і біля неї купчаться козаки, яким, так би мовити, тісно жилося в «городах» десь у Каневі або Черкасах, під оком королівської адміністрації, під її контролем. Тут, за порогами, козаки підпорядковувалися лиш своїй старшині, яку самі з-поміж себе вибирали. Вони жили в дуже суворій обстанові, мешкали в простих куренях, плетених з хмизу й вкритих від дощу конячими шкірами, часто терпіли голод і всяку недостачу. Вічна небезпека й суворе життя виробляли у низових козаків своєрідний аскетичний погляд на життя, презирство до його втіх та розкошів. Хоча щасливі походи збагачували запорізьке товариство не раз дуже коштовною здобиччю, але тут, серед пустині, далеко від осілого людського життя, яку вагу могли мати багатства й скарби? Тільки одбиті у ворога коні та коштовна зброя могли тішити суворого козака-низовця. За те «в цій низовій пустині,— каже Куліш,— гніздилася та воля, що давала козакові його вічний

епітет. В ці степи приходили козаки для звіриних і рибних ловів не тільки з польської України, але й з московського Дону. Тут, далеко від усього шляхетського, зложилося козацьке братство, де всі були рівні, і ватажок, наділений диктаторською владою, носив одягу, однакову з кожним іншим, а убрать шати не вважалося за хвалькуватість і пику тільки тоді, коли ці шати були власною рукою зняті з убитого турчина або татарюги. Це добровільно вбоге братство заснувало славу Запорізьку Січ, де переховувався військовий припас козацький, була лицарська школа козацької молоді, і куди ніяким чином не могла бути допущена жінка. Запоріжжя було притулком і, так би мовити, загальним огнищем всього козацтва, і тому все козацьке військо, де б воно не пробувало, називало себе Запорожським. На Запоріжжя пізніше посилали військові й промислові козаки свої скарги на утиски від панів та їх орендаторів; з Запоріжжя приходили на Україну месники для розправи з так званими душманами, себто душителями народу. Запоріжжя було, так би мовити, капітулою козацького лицарства: що воно рішало, на тім ставав увесь козацький народ».

Литовський, а пізніше польський уряд, спочатку старався тримати козаків під контролем своєї провінціальної адміністрації, а далі робив спроби організувати з-поміж козацької маси особливі відділи, які б перебували на державній службі, діставали від державного скарбу платню й підлягали призначенню від уряду властям. Цим способом думалося тримати козаків в руках і не допускати до своєвольних вчинків.

Первісна історія козащини довгий час була взагалі овіяна туманом легендарних переказів і доволі фантастичних уявлень, які дуже рано здобули собі місце на сторінках творів письменників XVII — XVIII ст., і були пізніше канонізовані українською історіографією доби нашого національного відродження на початку XIX ст. Лиш помалу, після довгої й упертої праці, історична наука з'ясувала обстановку зародження й перших кроків козащини, одвіявши зерна історичної правди од казкових вигадок. До таких легенд, розвіяних порівнюючи дуже недавно, належить і легенда про так звану «реформу Баторія». Всі козацькі літописці однозгідно оповідають, що буцімто король Стефан Баторій в 1576 р. вибрав з козаків 6000 людей, поділив їх на шість полків, дав їм гетьмана, клейноди, печатку з гербом: «рицар з самопалом і на голові колпак перекирлений», гармату; настановив полковників, обозних, суддів, осавулів, сотників і отаманів і наказав стерегти границю від татар; окрім міста Чигирин дав їм ще місто Тратемір над Дніпром, щоб там козаки могли перебувати зимою й содержувати шпиталь для своїх поранених і хворих.

Як довела історична критика (А. Стороженко, Яблонівський, Доманицький, Крип'якевич та ін.) ніякої такої «реформи» чи широкої організації козаків Стефаном Баторієм не було, а справа стояла в дійсності значно простіше. Спроби організувати з козаків окремі відділи, узявши його на державну службу, виникають справді вже в першій половині XVI ст., з ініціативи самих пограничних

старост. Так ось, згадуваний вже вище черкаський староста Остап Дашкевич виступив ще в 1533 р. на сеймі в Петрокові з проектом тримати завжди на Дніпрі дві тисячі піших козаків, щоб вони охороняли границю від татар, та ще кілька сот кінних для зв'язку й постачання припасів задля цієї сторожі. Але з цього проекту нічого не вийшло, як і з проектів, що їх пізніше подавали пограничні старости центральному уряду: в уряді не було коштів, не було й справжнього розуміння справи. Він починав уже ставитись до козаків з острахом і недовір'ям, особливо коли козаки почали вплутуватись в молдавські справи, що загрожувало ускладненнями й небезпекою з боку турків. Так, в 1577 р. один з претендентів на молдавський престол Іван Підкова на чолі козацького відділу захопив молдавське господарство. Польський уряд мусив його заарештувати, і Підкові відрубано в 1578 р. голову у Львові. Немало прикостей і тривоги чинили спочатку литовському, а потім польському урядові постійні скарги татар та турків на козацькі напади.

Проте спроба зробити з козаків державне військо, правда в скромних розмірах, була зроблена ще за великого князя Жигимонта I: в 1541 р. було наказано зробити козакам перепис і скласти реєстр, скільки їх є в Київській, Канівській і Черкаській округах. Невідомо, чи такий реєстр зложили, але більшість дослідників схиляється до думки, що метою цього реєстру було довідатись, скільки саме й де мешкає козаків, щоб легше за ними доглядати й пильнувати, щоб вони не робили самовільних походів на Крим. На козаків без перестанку йшли скарги й від татар, й від турків. В 1568 р. Жигимонт-Август II вислав до козаків грамоту, щоб вони перестали чинити туркам і татарам «шкоди та лупецтва» й повернутись з степів до міст. В зв'язку з цією грамотою й стоїть перша фактична спроба взяти певне число козаків на державну службу. Справу було доручено коронному гетьманові Юрію Язловецькому, який вибрав з-поміж козаків «певний почот» їх, зорганізував з них відділ і дав їм за «старшого» шляхтича Яна Бадовського, який мав порядкувати ними й судити по їх звичаях. Козаки мали діставати платню. Резиденцією Бадовського призначено Білу Церкву, де в нього був маєток. Король затвердив розпорядження Язловецького літом 1572 р. Однак відділ Бадовського проіснував недовго, скоро сам Бадовський помер (1575 р.), і ніякої чутки про його козаків більше не маємо. Та хоч відділ Бадовського був незначний і недовготривалий, але сама організація козаків з королівського наказу, відокремлення їх з-під юрисдикції старост мали значення для розвитку самої ідеї козащини, як окремого військового стану й його імунітету від звичайних королівських урядовців.

Король Стефан Баторій ставився до козаків як до своєвольного й неспокійного елемента, який завдавав лиш клопоту своїм шарпанням татар та турків, неприхильно. Але й він, в інтересах пограничної охорони, і щоб приборити козащину ближче до рук, рішив зорганізувати з козаків службовий відділ, який би пильнував границь і приборкував свою ж братію — своєвольних козаків. У 1578 р. Баторій вислав на Україну свого земляка, маляра Янчі Бегера, набирати

козацький полк. Місія Бегера була вдалою. Восени того ж року Янчі Бегер прибув до Львова з п'ятьма уповноваженими від козаків, і тут було зложено умову, відому під назвою «постанови з низовцями». Головні пункти цієї умови були такі: за начальника всіх низових козаків мав бути староста черкаський князь Михайло Вишневецький (родич Байди). Його мусили слухатись «гетьман» і всі козацькі старшини. На службу до полку приймалось 500 козаків, які діставали платню по 6 коп. литовських грошей і сукно на жупан. Козаки повинні були без дозволу черкаського старости не робити ніяких походів і наїздів на сусідні землі, а всіх своєвільних і неслухняних хапати й убивати як ворогів. Постанова мала бути дійсна до кінця війни з Московою, що саме тоді почалася. Козакам дано було як осередок місто Трахтемирів між Києвом і Каневом.

За козацького «старшого», або гетьмана, як козаки його називали, став польський шляхтич Ян Оришовський, а за його помічника й писаря Янчі Бегер. Полк Оришовського брав участь у Московській війні, ходив на татар, але як довго проіснував він у своїм складі, — невідомо. В 1581 р. йому зложено реєстр, який дозволяє нам побачити національний склад цих перших «реєстрових», службових козаків. Переважаюча маса були українці з усіх частин української території, але чимало було й білорусів. Українців разом з білорусами було 83%. Були, якщо судити з прізвищ, й поляки (Яблоновський нараховує їх 10%), москалі, молдавани; спорадично траплялись: сербин, німець, татарин, двоє черкесів з Кавказу. Цікаво, що серед зазначених професій зустрічаємо фельдшера Матеса й Дениса, бакалавра якихось наук.

Відомо, що в 1583 р. переведено новий набір козаків на королівську службу, взято було 600 людей, але чи це були ті самі козаки, що й в 1578 р., невідомо. Робилися набори й в 1588 та 1590 роках. В 1590 р. взято на службу 1000 козаків. Отже, як бачимо, не було якоїсь одноразової «реформи» в такій формі, як передають козацькі літописці. Але ці окремі розпорядження й організація невеличкого відділу «реєстрових» козаків, зв'язана з іменем Баторія, мала своє значення. Як справедливо зазначає Мик. Василенко, Баторій, беручи козаків на королівську службу, «сприяв пробудженню в козащині свідомості своєї відокремленості від інших станів у державі. Козаки вступали з державою в договір як самостійна, вільна верства. Користуючись з імунітету, козаки відчували своє упривілейоване становище. Імунітет, певна річ, повинен був сприяти і їхній класовій свідомості».

Але ці невеличкі контингенти в 500, 600, 1000 людей не могли, розуміється, обхопити всієї козацької маси, яка вже мала свій власний, незалежний від урядових рішень осередок — Запорізьку Січ. Я вже казав, що на початку 1580-х років Запорізька Січ вже, безперечно, існувала. Як і в питанні про перших козацьких гетьманів, стара історіографія довго перебувала під впливом звісток про перші Січі, збережених в козацьких хроніках і прибільшених ще письменниками XVIII ст. Під їхнім впливом ще історик Запоріжжя Д. Яворницький писав у своїх працях кінця XIX ст. про Запорізьку

Січ у Седневі (коло Чернігова), в Батурині, на Хортиці. Але історична критика розвіяла й ці легендарні уявлення, й ми тепер можемо говорити з певністю лиш про Січ на острові Томаківці, нижче Великого Лугу, яку бачив в 1581 р. Самійло Зборовський, козакуючий польський пан, що, зібравши козацьку дружину, зробив із нею доволі нещасливий похід в низові степи (мандрівка Зборовського була описана Бартошем Папроцьким в його Гербовнику польської шляхти 1584 р.) та на Січ на річці Базевлуці, маленькому допливі Дніпра з правого боку трохи нижче від Томаківки, яку відвідав в 1594 р. й потім описав у своїм відомім деннику Еріх Ласота, посол німецького цісаря Рудольфа II.

Зборовський застав на Томаківці близько трьох тисяч козаків. Ще раніше на річці Самарі Зборовський застав 200 козаків, що ловили рибу для січовиків. Між порогами на Таволжанському острові його зустріла передова козацька сторожа, яка дала йому 80 людей конвою, щоб провели його через пороги. На Січі козаки зустріли Зборовського дуже прихильно, на Раді проголосили його запорозьким гетьманом і дали йому булаву.

Ще докладніше малює нам Базавлуцьку Січ Еріх Ласота (про його місію буду говорити далі). Він прибув туди 9 червня 1584 р. Козаки зустріли його салютом з багатьох гармат. Тому що гетьман Богдан Микошинський був у поході з 1500 козаками на 50 чайках, то Ласота мусив дождатись його повороту, живучи в звичайному козацькому «коші» — курені. 400 козаків тримало варту, а всього козаків було 6000. Коли повернувся Микошинський, відбулась Рада, на якій Ласота урочисто був прийнятий і вислуханий козаками. Кілька днів велися переговори, а коли пропозиція Ласоти була прийнята, заgrimіли труби й бубни, дано було десять залпів з гармат, а вночі пуслилися ракети. Коли Ласота виїздив з Січі 2 липня, йому було подаровано з військової скарбниці шубу з куніць і шапку з хутра чорної лисиці. Виряджали його на галері, відбитій у турків, проводжали з музиками й салютами з гармат. Взагалі козаки мали свій флот з чайок і турецьких галер і значний кінський ремонт: цілі табуни коней випасалися на острові Хортиці.

Отже, бачимо вповні сформовану організацію й значні зряддя й припаси для війни. Щоб ясніше представити собі, що являла собою ця запорізька козацька організація, послухаємо ще, що оповідає нам про неї один сучасник, італієць Гамберині, котрий ще раніше за Ласоту, а саме в 1584 р. записав з уст козацького ватажка, який втік з турецького полону до Італії, таке оповідання про тодішню козачину: «Одні з козаків, — читаємо у Гамберині, — служать королю і перебувають на островах під владою гетьмана, стережучи границі від татар; є їх коло 1500. Інші — то заволоки, в значній мірі шляхтичі сусідніх провінцій, які живуть з грабунку турецьких і татарських земель, а потім вертаються додому. Постаравшись, можна з таких заволок зібрати 14—15 тисяч добірного війська, що більше шукає слави, ніж здобичі, і готове на всяку небезпеку. Зброя їхня — шаблі й рушниці, вони стріляють, ніколи не хиблячи. Вони добрі до війни пішої й кінної. А звуться козаками, бо

легкі, як кози, і живуть, годуючись чим трапиться, по куренях, вкритих очеретом. Вони живуть з рибальства, ловів і татарської здобичі. Хліба не їдять ніколи, а п'ють чисту воду.

Серед козаків є всякого народу: поляки, німці, французи, іспанці, італійці, різні утікачі, що чимсь провинились дома. Тут вони мають добрий захист, ніяка людська рука їх не досягне. Вони визначаються великою згодою між собою. Живуть на островах; як їх мало — то на малому; як намножиться їх — переходять на більший. Дерев там багато, і вони так уміють оборонити себе засіками, що й зимою, коли замерзне Дніпро, не бояться ворога. Для більшої певности вирубують лід кругом і роблять неначе вали. А влітку річки не можна перейти, бо по обох боках тягнуться великі болота, так що тих островів не то що здобути — навіть знайти не можна, коли хто не знає дороги. Козаки також добре воюють на морі, мають всякі човни і їздять грабувати чорноморські береги».

Я навмисне навів це оповідання, бо воно дуже типове: починаючи з кінця XVI ст. ми маємо і в польській, і в західноєвропейській літературах цілий ряд подібних оповідань про козацьке життя, котрі згодом переходять і в красне письменство та стають підставою загальних уявлень про запорізьке козацтво. Є в цих оповіданнях багато негочностей і пересад, передовсім щодо етнічного складу козаччини. Тепер, коли ми маємо в руках деякі поіменні списки козаків того часу, ми можемо з певністю твердити, що склад козаччини зовсім не був такий інтернаціональний, і всі ті німці, французи, італійці, іспанці, про яких каже нам Гамберіні, якщо й були в складі козаччини, то тільки як одиниці: основна маса козаччини рекрутувалася з українців з домішкою білорусів, великоросів, поляків: решта попадалась як вийняток і, очевидно, асимілювалася серед основної української маси. Справжнє поняття про національний склад козаччини дає нам наведений вище реєстр полку 1581 р.

Спіраючись на свою січову організацію й на здобуті власними силами засоби, низова козаччина дозволяла собі не тільки самовільні походи на татар та турків, але почала вести й свою власну міжнародну політику. Це й послужило причиною для цілого ряду конфліктів з польським урядом.

ЛІТЕРАТУРА

- Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. К., 1909.
Грушевській М. Історія українського козацтва. Т. I. К., 1913.
Куліш П. Історія возсоединенія Руси. Т. I. Петербург, 1873.
Куліш П. Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами // Руська письменність // Твори П. Куліша. Т. VI. Львів, 1910.
Ефименкова О. Історія українського народу. Т. I. Харків, 1922.
Антонович В. Коротка історія козаччини. Коломия, 1912.
Василенко Н. Очерки по історії Западної Руси и Украины. К., 1916. (Начальная історія козацтва до конца XVI вѣка). Кама-

нинь И. Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго // Чтенія въ Обществѣ Нестора-Льтописца. Т. VIII, К., 1894 (і окремо). Яковлів А. Намісники, державці і старости господарського замку черкаського в кінці XV і в XVI вв. // Україна. 1907. Кн. IX; Його ж: Бунт каневцевъ і черкасцевъ въ 1536 году. Там же: Кн. I; Його ж: З історії реєстрації козаків в 1-й половині XVI віку. Там же: Кн. III. Pulaski K. Szkice i poszukiwania historyczne, t. 1, Krakow, 1887 (Ostafi Daszkiewicz. Dzikie pola, та інші розвідки). Стороженко А. Стефан Баторій и днѣпровскіе козаки. К., 1904. Його ж: Сводъ данныхъ о Янѣ Орышевскомъ, запорожскомъ гетманѣ временъ Стефана Баторія // Кіевская Старина. Кн. I, 1897; Його ж: Князь Д. И. Вишневецкій. Там же. Кн. III. Грушевський М. Байда Вишневецкій в поезії й історії // Записки Українського Наукового Товариства у Києві. Т. III, 1909. Його ж: Гетьман Богданко // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. XVI, 1897. Новицькій И. Князья Ружинскіе // Кіевская Старина, IV, 1882. Происхождение запорожскаго козачества (стаття, правдоподібно, самого В. Антоновича). Там же: VIII і IX. 1884. Эварницкій Д. Історія запорожскихъ козаковъ. Т. II. Петербургъ, 1895. Падалка Л. По вопросу о существованіи Запорожской сѣчи въ первые времена запорожскаго козачества. // Кіевская Старина. Кн. V і VI, 1894, Jablonowski A., Kozacyzna a Legitymizm, dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy — batoryafiska, «Ateneum», 1895. Доманицький В. Чи була реформа Баторія? // Ювілейний збірник в честь М. Грушевського, Львів, 1906. Крип'якевич І. Козаччина й Баторієві вольності // Жерела до історії України-Руси, Т. VIII. Львів, 1908. Барвінський Е. Причинки до історії зносин цесаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками в 1593—94 роках // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, Т. X, Львів, 1895. Його ж: Набіг козаків на Очаків 1545 року. Там же. Т. XVIII. Львів. 1897.

ХІІ

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ЛИТОВСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ ДЕРЖАВАХ. ВІДОКРЕМЛЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ. ВНУТРІШНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ. ЗАНЕПАД ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІ ст. ПОЧАТКИ ВІДРОДЖЕННЯ Й РОЛЬ В НЬОМУ МІЩАНСТВА. ЦЕРКОВНІ БРАТСТВА

У той час як в наддніпрянських степах формувалась і скріплялась козаччина, а прилучення до Польщі несло в ці степи нові порядки, новий уклад життя, на західно-українських землях, на Волині й у Галичині, розпочинався великий культурно-національний рух, який стояв у тісній зв'язку з релігійними відносинами. Щоб зрозуміти й з'ясувати собі форми й значення цього руху, треба оглянутися трохи назад і пригадати становище православної церкви на українських землях з того часу, як вони втратили, свою державну самостійність.

На старій князій Русі православна церква, до якої належали всі без винятку українці й білоруси, перебувала під зверхньою управою київського митрополита «всієї Русі». Він залежав, однак, від патріарха царгородського, бо й сама руська митрополія вважалася за одну з митрополій царгородського патріархату й займала в ієрархічному відношенні одне з останніх місць, дарма, що її територія в багато разів була більша за територію самого патріархату. Київський митрополит перебував у доволі тісній залежності від патріарха: царгородські патріархи самі, без порозуміння з руськими князями, вибирали кандидатів, звичайно греків, висвячували їх і висилали до Києва. Часом це викликало незадоволення на Русі. Так, ще за Ярослава Мудрого була спроба обійтись без патріаршого призначення й вибрати собором єпископів свого українського кандидата, священника Іларіона. Але справа з цим митрополитом не зовсім ясна, і на неї існують серед істориків української церкви різні погляди. Вдруге подібна історія сталася за князя Ізяслава Мстиславича в половині ХІІ ст., коли так само собор українських єпископів поставив митрополитом відомого богослова Кліма Смолятича, ченця Зарубського монастиря. Але його вибір зустрівся з великими труднощами: царгородський патріарх за ніяку ціну не погоджувався випустити з своїх рук призначування митрополитів для Русі. І справді, потому весь час сидять у Києві митрополити-греки, що їх присилано з Царгорода.

Але значення й престиж Київського митрополита слабли в міру того, як Київ втрачав своє значення столиці Русі, а звисний руїник Києва князь Суздальський Андрій Боголюбський носився навіть з думкою заснувати у себе окрему митрополію й увільнитись таким способом від церковної залежності від Києва. Але в Царгороді на це не пристали. Після татарської руїни, хоч самі татари ставилися до християнського духовенства з повагою й навіть увільняли його від усяких податків, митрополити в спустошеному Києві почували себе, видно, кепсько. Князь Данило Романович по смерті митрополита-грека сам іменував митрополитом українця Кирила й добився того, що в Царгороді його признали й висвятили (1250). Але Кирило дуже мало сидів у Києві, все їздив по своїх північних великоруських єпархіях, і на Суздальщині застала його смерть (1281). На його місце прислали з Царгорода грека Максима. Та цей побув трохи у Києві, раз у раз їздив на північ, і в 1299 р. зовсім переїхав до Володимира-Суздальського й тут заснував свою резиденцію. Київ на якийсь час перестав бути церковним осередком Русі.

Тоді галицько-волинські володарі подбали про утворення своєї власної митрополії і за короля Юрія Львовича добились за формальною згодою не тільки царгородського патріарха, але й візантійського імператора, визнання окремої галицької митрополії (1303), на яку призначено якогось Ніфонта. До нової митрополії мали належати єпархії: Володимирська, Перемиська, Галицька, Луцька, Туровська й Холмська. Проти окремої галицької митрополії дуже інтригували на Суздальщині й у Москві. Мабуть, завдяки цим інтригам патріарх висвятив по смерті Ніфонта присланого з Галичини кандидата Петра Ратенського не на галицького митрополита, а на митрополита «всєї Русі», і Петро, дарма, що був українець-галичанин, перейшов на північ і осів у Москві, яка стала з того часу резиденцією митрополитів. Та в Галичині добились висвячення для себе нового, окремого митрополита, грека Теоноста. Але й цей зумів об'єднати в своїх руках обидві митрополії, галицьку й киево-московську. Нарешті противникам окремої галицької митрополії удалось добитися формального її скасування (головно заходами Москви, в 1347 р.). Відновлено її було в 1371 р., на бажання короля Казимира, очевидно, під впливом прохань про це місцевого українського населення, але й цим разом православна митрополія галицька продержалась недовго і в кінці ХІV ст. зникла.

Тим часом об'єднання в одних руках управи церквами на Україні й на Московщині, притім з осередком у Москві, давало себе дуже чути з тої пори, як українські землі опинились під Литвою. Великі князі литовські дуже нерадо дивились на церковно-ієрархічну залежність своїх українських і білоруських провінцій від Москви. Уже Ольгерд почав висувати свого кандидата, окремо від росіян, але московські впливи перемогли, і патріарх висвятив московського кандидата Олексія. Коли ж на домагання Ольгерда патріарх таки висвятив на митрополита для Литви болгарина Кипріяна Цамблака, то цей зараз же по смерті Олексія переїхав до Москви, і знову обидві митрополії злучились до купи. Очевидно, митрополитам біль-

ше подобалося жити в столиці православного князя московського та звідти правити й українсько-білоруськими єпархіями, титулом митрополита «всієї Русі», ніж сидіти під Литвою й правити самими лишень українсько-білоруськими єпархіями, та ще й без західноукраїнських земель, які тоді мали свою галицько-волинську митрополію.

Князю Вітовтові вдалося таки добитись висвячення окремого митрополита для литовських земель: в 1415 р. собор українських і білоруських владик в Новгородку-Литовськiм (теперішній Новогрудок) при участі світських людей вибрав митрополитом Григорія Цамблака, Кипріянового небожа. Та ще й тепер не сталося відокремлення від Москви: ще якийсь час після Григорія Цамблака існували митрополити спільні для Москви й Литви, аж поки вже в другій половині XV ст., після переходу на унію митрополита Ісидора, не відбулося остаточне розділення митрополій: в Москві на соборі 1448 р. вибрано собі митрополитом Іону без порозуміння з патріархом і тим положено початок незалежної московської церкви; а патріарх висвятив на київську митрополію грека Григорія (1458 р.). З того часу відновилася київська митрополія, яка обіймала всі українські (разом з Галичиною) й білоруські землі й яка підлягала патріарху царгородському. З часом ця залежність ослабла і вже в другій половині XVI ст. обернулася в просту формальність: патріарх давав своє благословення вибраному королем, за рекомендацією «князів і панів грецького закону», кандидатів. Митрополит мав титул «Київського і всієї Русі», в XVI ж ст. «Київського, Галицького і всієї Русі». Він мешкав то у Вільні, то в Києві. Всіх єпархій під його управою було десять. У XVI ст. до Москви одійшли єпархії чернігівська й смоленська.

Православна церква в Литовській державі хоча й втратила своє майже пануюче становище, відколи династія Гедиміновичів прийняла за Ягайла католицьку віру, однак сама ще не зазнавала правних обмежень. Правда, на основі Городельської унії 1413 р. до користування з шляхетських прав і до державної служби допускалися лиш особи римо-католицького віросповідання, але цей закон вже в 1432 і 1434 роках було скасовано, а Люблінський акт 1569 р. підтвердив рівноправність усіх християнських релігій у Литві. Та хоч не було обмежень правних, значення православної церкви падало в міру того, як князі й пани все більше наvertsалися до католицтва, і православ'я лишалося вірою переважно нижчих верств населення. Його менше шановано, й воно поруч з церквою римо-католицькою, де єпископи засідали в Пані-Раді і взагалі мали великий вплив у державних справах, було релігією наче нижчою, менше шанованою. Все-таки доки до православ'я признавалася ще стара українська аристократія, потомки удільних князів і бояр, що зберігали в Литовській державі своє політичне й соціальне значення, становище православної церкви було непогане. Вона заховувала в своїх руках значні матеріальні багатства, а її вищі ієрархічні посади: митрополитів, єпископів, ігуменів важливіших монастирів — заміщалися переважно представниками цієї самої аристократії. Ці-

лий ряд обставин, як зовнішніх, так і внутрішніх призводив до того, що православна церква і в Литві, а потім по Люблінській унії у спільній Речі Посполитій приходить до упадку й розладу.

Перш за все влада й авторитет митрополита, які колись на старій Русі стояли дуже високо, тепер значно підупали: митрополит тепер сам не призначав єпископів; кандидатів на єпископські кафедри вибирали або Пани-Рада, й Великий князь їх затверджував, або ж сам Великий князь призначав їх, здійснюючи своє так зване право «подавання хлібів духовних», себто тих маєтностей, які належали до єпископської кафедри. Митрополит майже не мав ніякої влади над таким, поставленим з волі Великого князя, єпископом. Так само розпоряджались великі князі й архимандріями з їх багатими маєтностями. Та й митрополитів великі князі вибирали й призначали самі. Правда, в XVI ст. ми бачимо таку практику, що великі князі й королі затверджують митрополитів, намічених з'їздом князів, панів, шляхти й вищого духовенства. Коштом митрополічної значно зросла влада єпископів, особливо коли вони були люди енергійні й спирались на значні матеріальні засоби, зв'язані з кафедрою. Своїми єпархіями єпископи правили за допомогою так званих соборних крилосів, себто ради священників кафедрального міста, які звалися крилошанами. Вони вибирали з-поміж себе старшого священника-протопопа. Від крилоса залежало й призначення священників на парафії по єпархії. Особа, яка хотіла висвятитися на священника, подавала єпископові рекомендацію патрона або громади тієї парафії, що її вибрала. Єпископ висвячував і брав за це таксу.

Право подавання ставило вищу ієрархію у залежність від світської влади й робило єпископські кафедри предметом аспірацій з боку людей, що не мали на них ані морального, ані формального права. Великі князі давали єпископські кафедри людям світським за військові або які інші заслуги. Такий «номінат» скидав жупан і одягав рясу, висвятившись на скору руку, і робився відразу єпископом, пройшовши за кілька днів нижчі духовні ступені. Грамоти на єпископство видавались здебільшого вже наперед з правом зайняти єпископську кафедру, як тільки вона стане вільна. На цьому ґрунті часто виникали різні зловживання, суперечки, боротьба між різними претендентами. Дуже часто кандидати діставали єпископство або архимандрію за протекції, через зв'язки або за гроші, підкупивши близьких до короля людей. Розуміється, єпископські кафедри й значніші архимандрії давались тільки шляхтичам. Такі шляхтичі, ставши єпископами виключно задля матеріальних користей, здебільшого зовсім не переймалися церковно-релігійними інтересами, зберігали свої світські звичаї, їздили на полювання, уряджали гучні банкети, робили наїзди на своїх сусідів, світських і духовних, стаючи на чолі озброєних відділів, чинили усякі насильства й кровопролиття, провадили часом дуже розпусне життя. З цього погляду особливо вславився луцький єпископ Іона Борзобогатий. Діставши єпископство, він довгий час не хотів висвячуватися, і митрополит ледве його присилував до того. Спочатку він мав грамоту на єпископство Володимирське, але мусив витримати за нього

справжню війну з облогами, штурмами, гарматами, з другим претендентом. Цю війну він, однак, програв і мусив вдовольнитися єпископством Луцьким. Тоді він гвалтом (оружною рукою) захопив багату Жидичинську архимандрію. Але його самого на другий рік вибив звідти також збройною силою луцький староста. Церковні маєтності й скарби Іона Борзобогатий роздавав своїм дітям і родичам. Він запечатував церкви й не дозволяв правити в них служби Божої, доки йому не заплачено відкупу. Та не ліпший був і його наступник, відомий пізніше діяч унії Кирило Терлецький: він судився за убивство, за насильства над жінками й за розбій. Та все це минало йому безкарно. Супрального архимандрита Тимофія Злобу патріарх царгородський Яремія, що приїхав на Русь в 1589 р., скинув його з уряду за убивство. Неморальність владик була причею во язичіх. Сам митрополит Київський Онисифор Дівочка був двоєженець, і його патріарх також усунув з кафедри. Розуміється, такі пастири православної церкви тільки дискредитували її в очах своїх і чужих, а їх діяльність давала ворогам православ'я дуже вдячний матеріал для виступів проти нього.

Окрім права «подавання», що торкалося церковних верхів, не малу шкоду для православної церкви приносив ще й так званий патронат світських людей над церквами й монастирями, що, по суті, був тим самим «подаванням» у відносинах до ігуменів менших монастирів і до священників. Право патронату не було нормоване якимсь законом, воно розвинулось шляхом звичаю: деякі дослідники виводять його з старого «ктиторства», занесеного на Русь з Візантії, себто з права фундаторів і покровителів храмів і монастирів опікуватися ними і доглядати за їх матеріальним забезпеченням. Але ця опіка на Білорусії й на Україні за литовських часів розвинулась так широко, що патрони — пани й шляхтичі — стали дивитись на церкви й монастирі, які знаходились в їх маєтностях як на свою власність. Вони самі призначали або скидали священників без відома єпископів, розпоряджались церковними маєтками, користувалися з їхніх доходів. Так само й особи урядові — воєводи, намісники, старости засвоювали собі патронат над церквами й монастирями в межах своєї округи й так само розпоряджались духовними посадами й маєтками, як і патрони приватні. Це все вело до великих зловживань. Деякі патрони умисне довго не «подавали» новому ігуменові чи священникові церковних маєтків, щоб самим побирати з них доходи для себе. Інші просто присвоювали собі церковні маєтки, скасовуючи, наприклад, монастирі, що були під їх патронатом. Право патронату зробилося спадковим і передавалося по заповіту. В особливо незручне становище потрапляли церкви й монастирі, коли їх патронами ставали люди, що відпали від православ'я й переходили в католицизм, або в якусь протестанську секту. В таких випадках патронат замість опіки обертався в переслідування й зневажання православних священників і мирян, які перебували під зверхністю такого патрона. І таких патронів-чужовірців ставало протягом XVI ст. все більше та більше. Становище нижчого духовенства, особливо сільських священників, робилося дуже тяжким. Це

вело до того, що мало хто з людей порядних охотився на священницький сан, і сучасники гірко нарікали, що в православні священники іде саме «людське сміття», голодне й невчене, та що священника скоріше можна зустріти в корчмі, ніж у церкві.

Сама перебуваючи в стані великого розстрою, дезорганізації й занепаду, православна церква не могла виконувати як слід завдання, яке випало на її долю, з утратою українським народом власної державності: піддержувати стару духовну традицію, піддержувати рідну освіту й письменство й тим зберігати свою народність. «Руська віра» була синонімом руської народності супроти католицької польщизни, і їй судилося волею-неволею служити національним прапором для народної маси.

Польське громадянство в XVI ст. саме переживало добу значного культурного підйому. Ще й раніше, в XV ст., існували в нього певні культурні зв'язки з заходом так само, як і у громадянства Литовської держави. І з Польщі, і з Литви їздили молоді люди для науки до західноєвропейських університетів. Гуманізм і ранні реформаційні течії, наприклад гуситство, доходили однаково до Польщі, Білорусії й України. Новіші досліді (Грушевського, Яковлева, Огієнка та ін.) показали, наприклад, що впливи чеських правових понять і гуситського руху далеко глибше відбилися в українському культурному житті XV — XVI ст., ніж ми досі уявляли. Але в порівнянні з польським громадянством українське було більш інертне й консервативне, й довгий час усі оті культурні зносини з Заходом менше полишали серед нього свого впливу, ніж у поляків. В першій половині XVI ст. італійський ренесанс знаходить собі все більше поширення в Польщі через вплив італійського оточення королеви Бони, з роду Сфорци; не тільки діти магнатів, але й звичайні шляхтичі їздять вчитись до італійських університетів. Одначасно з італійським шириться в Польщі вплив і німецьких гуманістів, а за ними й німецьких реформаторів, чому сприяло значне число німців в північно-західних областях Польщі. Все це викликає живий розумовий рух, веде до оживлення, властиво до створення національної польської літератури (до поч. XVI ст. в польському письменстві уживалася майже виключно мова латинська) і XVI ст. в діях польської літератури звучить її золотим віком. Протестантизм, гніздом якого служила головню Пруссія, — васал Польщі після секуляризації Тевтонського лицарського ордену в 1525 р., — робить в половині XVI ст. такі успіхи в Польщі, що, здавалося, католицизмові вже приходив кінець. Давніші заборони проти реформаційних течій (наприклад, так званий Велюньський едикт 1424 р. проти гуситства) давно вже стали мертвою буквою. В той же час XVI ст. було добою, коли шляхта здобувала собі широку політичну свободу, й добою розквіту парламентарного життя. Все це справляло враження на українську шляхту й українських панів, особливо, коли вони після Люблінської унії увійшли в тісний контакт з польським політичним і культурним життям, стали спільно засідати на сеймах, в судових трибуналах, дістали доступ до сенаторських та інших високих становищ у Польській державі. Навіть

протестантський рух, який дуже поширився серед польської шляхти в половині XVI ст. і який знайшов свій відгук і на Україні, приходячи до нас в польській чи польсько-німецькій формі, приводив остаточно до ще тіснішого зближення з польською культурою.

Історія протестантського руху в Польщі і в Литві має доволі показну наукову літературу, головню польську. Але історики, пишучи про цей рух, дуже часто трактували його з свого власного релігійного штандпункту: отже, інакше дивились на нього й оцінювали його значення історики-католики, інакше протестанти. Але не бракує й праць справді безсторонніх, які об'єктивно змальовують реформаційні течії в Польщі (наприклад, давня вже праця В. Закшевського «Powstanie i wzr6st reformacji w Polsce», 1870). Існує цілий ряд розвідок про реформацію в Польщі також російських учених (Н. Любович, І. Малишевський, П. Жукович та ін.) і німецьких. Але вони майже не відрізняли проявів реформації на Україні з загально-го протестантського руху в Польщі. Спеціально про реформацію на наших землях писав О. Р. Левицький («Соцініанство въ Польщѣ и Западной Руси», 1882). Грушевський в «Історії України-Руси», т. IV, і в «Історії української літератури», т. V заперечував особливе поширення протестантства на Україні, знаходячи, що воно далеко більше було поширене на Білій Русі, а звідти вже його відгуки чи рефлекси, як він каже, долітали й на Україну. Але зложений ним самим реєстр протестантських громад показує, що протягом другої половини XVI і першої половини XVII ст. понад 110 таких громад існувало в Галичині, Холмщині, на Поділлі, Волині, Берестенщині, а крім того, ще кілька громад на Київщині. Правда, adeptами нової віри були майже виключно представники вищих класів — пани й шляхта — в широких масах протестантська наука коріння у нас не пустила.

Реформаційний рух в Польщі виявився спочатку в 1520—1530 роках в лютеранській формі, головню серед міщанства, але був зустрінутий дуже суворими репресіями. Та він скоро укріпився в східній Пруссії, яка стала протестантською країною, і в той час як у Кракові палили людей на вогні за ересь, у Кенігсберзі постав 1544 р. лютеранський університет, який мав певне значення й для польсько-литовських областей. Уже в половині XVI ст. протестантизм поширюється серед польсько-литовської шляхти, діти якої вчилися в закордонних університетах. Відомо, наприклад, що у Вітенберзі, осередку лютеранської пропаганди, в 1530-х роках вчилися студенти рополі, Rutheni, або такі, що подавали про себе, що вони з ех Russia, отже, це були українці та білоруси. З шляхтою католицькій церкві й уряду стало тяжче давати собі раду. Король Жигимонт-Август II (1548—1572), вихований в оточенні прихильників нових ідей (його мати була італійська принцеса Бона Сфорца), ставився до реформаційного руху толерантно. Багато значних магнатів (наприклад, Радзивілли) навернулось на кальвінізм або лютеранство й стало могутніми покровителями нової віри. В самім краківськiм університеті появились професори-протестанти.

В 1548 р. явились у Польщі вигнані з Чехії й Австрії «чеські брати» й відродили спомини про гуситство.

Спеціально на Україні ґрунт для поширення реформаційних ідей був до певної міри підготований ще в другій половині XV ст. через вплив раціоналістичної секти так званих зжидовілих, яка створила на українській мові доволі значну літературу (перекладну). Ця секта, як відомо, мала своїх прихильників і на Московщині, але там вона була дуже скоро знищена. З реформаційних течій поширилася на Україні головню аріанська або антитринітарська, відома також під назвою соцініанства від імені її провідника Фавста Социна. На Волині прихильниками соцініанства була головню середня шляхта, із значніших українських родів до нього пристали тільки Гойські, Чапличі, Сенюти, Неміричі, князі Пронські. В Киселині на західній Волині один час існувала аріанська академія.

Протестантський рух, як уже було підкреслено, не захопив ширших верств українського суспільства: він відштовхував консервативні українські круги, які в своїй православній вірі і старій церковній організації бачили ознаку своєї народності. Багатьох він відштовхував своєю хаотичністю, а його різка критика церкви, маючи на увазі спеціально церкву римо-католицьку, менше промовляла до свідомості православних, які мали в своїй церкві зовсім відмінні порядки.

Протестантизм приніс з собою ідею перекладу св. Письма на народну мову. Але треба сказати, що перші спроби видання церковних книг мовою народною були зроблені білорусом доктором Франціском Скороною (в Празі, 1517—1519) незалежно від протестантських впливів. Єдиний, хто старався ширити друком кальвінські ідеї білоруською мовою, був Симеон Будний, автор протестантського катехизису в 1562 р. Здебільшого протестантська наука, являючись на Україну в чужій, польсько-німецькій формі, не сприяла розбудженню якогось національного почуття й тому треба згодитись з Грушевським, що «в організації нововірських громад, в переході на протестантство чи аріанство православних панів ми мусимо бачити один з проявів піддання української суспільності, українських панів новій польській культурі, яка дає себе знати в останній чверті XVI ст., а не самостійний прояв культурної еволюції української суспільності».

Однак реформаційний рух зробив таки своє діло в підготовленні українського культурно-національного відродження: він розворушив думку української суспільності. Як каже той же Грушевський, «в атмосфері неустанної релігійної полеміки, з котрою сплітались питання про прерогативи державної влади, про законність та її джерела, про право індивідуального самоозначення, соборності, ерархії, традиції, ні одна скільки-небудь інтелігентна й жива людина не могла залишитись індеферентною. Відлітав безповоротно віками вихований безоглядний послух, консерватизм, як догмат руського життя, що «не подобаєт переступати преділов старих, яже положили отцове наші»... Не могли минати без вражіння методи дискусії, сміливий критицизм і навіть нерозбірливість в поборюванні ідейного

противника, вироблена в цих гарячих, повних пориву й захоплення часах». Це все дуже придалося, коли довелося обороняти православну віру від натиску латинства в кінці XVI ст.

Супроти зовнішнього блиску польської культури в XVI ст., супроти тої ідейної боротьби, яка хвилювала польське суспільство, супроти буйного політичного життя польської шляхти старі форми свого українського життя, консервативні й часом архаїчні в глибині київських і волинських пуц, або в степах Брацлавщини й Наддніпрянщини, здавалися українському панству чимось відсталим і старомодним. А щоденні зустрічі в практичній сфері суду, адміністрації, при дворі часом дуже дошкульно давали відчуття «провінціальний» характер того життя. Отже, само собою бувало, що українське панство й заможніша шляхта дуже легко піддавалися польським впливам і, може, непомітно для самих себе польщилися, переймали польську мову, польські звичаї. Правда, і серед українського й білоруського панства траплялись люди, які свідомо піддержували руську просвіту і разом з нею й інтереси православної церкви, були меценатами піонерів українського друкарства й діячів українського письменства, але вони скоріше були винятками, ніж явищем типовим. Такими були: Григорій Ходкевич, гетьман литовський, що у своїй маєтку Заблудові дав у 1568 р. притулок вигнаним з Москви друкарям Івану Федорову й Петру Мстиславцю; князь Юрій Слуцький, що в 1560-х роках заложив у себе в Слуцьку школу й друкарню; князь Михайло Вишневецький, староста Овруцький, чоловік Раїни Могилянки, добродійки скиту Манявського в Галичині; до них можна зарахувати й московського емігранта, князя Андрія Курбського, що втікши 1564 р. з Москви, дістав ковельське староство на Волині й витворив тут певний культурний осередок у своїй резиденції в селі Миляновичах. Та всіх їх перевершив могутній волинський магнат, князь Костянтин Острозький (1526—1608). Він заложив школи в Турові й Володимирі, а 1580 р. у своїй резиденції Острозі, яку сучасники звали колегією або академією. Він запросив на професорів учених греків, до котрих пізніше прилучилися й свої. В школі вчили головню мов (слов'янської, грецької й латинської й звичайних сім «вільних наук», *trivium* (граматика, риторика й діалектика) *quadrivium* (арифметика, геометрія, музика й астрономія). Біля Острозької школи згуртувався ряд освічених і талановитих діячів, які виявили себе на полі науки й церковного життя: Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Христофор Бронський, Даміян Наливайко, Клирик Острозький. Із школи вийшов і знаменитий Мелетій (син Герасима). Ще перед академією князь Острозький заложив у себе друкарню, яка вже в 1580 р. випустила знамениту Біблію на слов'янській мові. Діяльність Острозького центру дуже тішила православних. Один сучасник писав, що завдяки Острогу «православ'є наше почало сіяти, як сонце, і люди вчені почали в церкві Божій показуватися, учителі й будівничі церкви Божої, та книги друковані почали множитися». Однак заходи Острозького та других меценатів коло піднесення своєї віри й народності були самі по собі відокремлені і тільки ще

більше відтінювали енергійність і байдужість до них загалу українського панства.

Ще доки римо-католицька церква, захитана реформаційними течіями, сама перебувала в стані певного розладу, православні могли спокійно спостерігати з боку за релігійними суперечками в польським суспільстві. Але з 1560-х років католицька реакція починає скріплятися і в Польщі. В ній появляється орден єзуїтів, якому вдалося зупинити поширення реформації в Польщі й Литві й організувати наступ не тільки проти протестантів, але й проти православних. Єзуїти появились спочатку в східній Пруссії й заложили там в 1565 р. свою колегію в Браунсбергу. До Польщі їх впровадив кардинал Гозій, єпископ Вармійський (в Пруссії), учасник Тридентського собору. В 1569 р. була заснована єзуїтська колегія у Вільні, потім пішли школи в Несвіж, Люблін, а в 1575 р. постала вже єзуїтська колегія в Ярославі в Галичині. За нею пішли школи у Львові, Луцьку, Замості, Кам'янцю, Винниці, Барі, Перемишлі, Бересті, Фастові й т. д. До єзуїтів дуже прихильно поставився король Стефан Баторій і надав у 1578 р. їх Віленській колегії титул академії, себто вищої школи університетського типу. Наука в єзуїтських школах носила схоластичний характер, але головна увага приділялася словесним наукам: граматиці, риторичі й поезії, щоб учні навчалися володіти словом, щоб звикали сперечатися й промовляти. Єзуїти були добрі педагози: вони головну увагу приділяли не так навіть науці, як вихованню, і вміли прихилити до себе учнів. Скоро про єзуїтські школи пішла добра слава як про найкращі школи свого часу, і шляхта та пани почали віддавати туди своїх дітей, не тільки католики, але й протестанти й православні. Так, один волинський пан Василь Загоровський, великий прихильник православної віри й руської просвіти, пишучи в татарським полоні заповіт, наказував дати дітей «до Вільни до єзуїтів на науку, бо там хвалять дітям добру науку». І сам князь Курбський похвалював княгиню Чарторийську за намір дати сина до науки до єзуїтів. За порівняно короткий час єзуїтам удалось виховати нове покоління польських панів і шляхти в дусі повної відданості католицькій церкві, причім немало дітей завзятих протестантів або ревних прихильників православ'я стало католиками: сини або дочки Ходкевичів, Радзивілів, Слуцьких, Острозьких були вже католиками й жертвували єзуїтам величезні фонди спеціально на заснування єзуїтських шкіл та колегій. Другим могутнім засобом єзуїтської пропаганди була проповідь. Єзуїти, маючи в своїх руках талановитих проповідників, таких, як Венедикт Гербест, а особливо Петро Скарга, виступали з проповідями, диспутами, полемікою, де тільки могли, одночасно ведучи свою пропаганду й друком, випускаючи в світ збіркі проповідей і полемічних розправ. Особливе враження зробила книга Скарги «*O jedności kościoła Bozego pod jednym psterzem*» (1577), в якій він доводив спасенність католицької церкви та її вищість над православною. Говорив про помилки православної віри супроти християнської науки, закидав різні «хиби» в церковнім житті, от як подружнє життя священників, слов'янську мову в богослужбі, втру-

чання світських людей в церковні справи, закликав для порятунку до унії з римською церквою під зверхністю папи. Ще раніш від Скарги Венедикт Гербест (в 1567 р.) звинуватив православне духовенство у неучтві й темноті і також рекомендував церковну унію.

Цей натиск, що розпочався в 1570-х роках, застав православну сторону невідготуваною. Православні тримались спочатку тактики — не зачіпати іновірців, уникати суперечок, не реагувати на їх виступи. Однак римо-католицька сторона, вбиваючись серед українського й білоруського громадянства в силу, робила все більше агресивною. Отже, мовчати ставало неможливим, і ми бачимо, що й з православної сторони появляються полемічно-оборонні твори, здебільшого — вибірки й компіляції старих полемічних писань проти латинців, доповнень новішим матеріалом. Але це все не дорівнювало талановитим писанням Скарги або Гербеста, і Скарга хвалився, що не в силі нічого відповісти на його аргументи, заможні русини просто скуповували й палили його книги. Та й справді, дезорганізація й непорядки в православній церкві, особливо серед вищої ієрархії, були такі великі й так усім очевидні, що простим заперечуванням фактів і повторюванням старих докорів і «обличень» латинства тяжко було що-небудь вдіяти. Треба було піднести рівень власної освіти на православнім ґрунті й реорганізувати церковне життя, оздоровити й обновити його. І чимало ревнителів православ'я, баачачи, що не гаразд, приходили до такої думки, а деякі пани, як ми бачили, й ділом старались допомогти батьківській вірі й народності. Але їхніх розрізних зусиль не вистачало. Стара проповідна верства русько-українського суспільства, видно, пережила себе й вже не відповідала завданням, які покладала на неї історія.

І от в цей критичний час виступає на громадську арену верства українського суспільства, яка досі грала дуже незначну й скромну роллю в українськiм житті — міщанство. Воно бере до своїх рук діло обновлення церковного й взагалі духовного життя української народності (те саме чинить і міщанство білоруське у себе у Вільні та по інших осередках), йому справді удається, за допомогою вірних православ'ю панів і шляхти, зупинити натиск латинства саме тоді, коли воно вже тріумфувало свої успіхи на українських та білоруських землях. Організоване в своїх церковних братствах, міщанство енергійно береться за рятування віри й народності.

Перший відмітив вагу й значення міщанства та його братств у нашій історії М. Максимович у своїй невеличкій статті про Луцьке братство (1841), а ширше з'ясував роль міщанства в ділі оборони віри й національності П. Куліш в I томі «Історії возсодення Руси» (1873). Оpubлікування Київською Археографічною Комісією (в її «Памятниках», тт. I — IV, 1845—1859) актів Луцького, Київського, Львівського та інших братств Правобережної України дало змогу дослідникам приступити до вивчення діяльності братств і з'ясування її характеру. Тепер питання про братства має свою доволі значну літературу, яка, однак, не в усьому погоджується між собою, особливо що стосується питання про те, як братства виникали й звідки вони вzięлися.

Російський історик С. Соловйов висловив погляд (1856), що первісною громадською організацією, з якої виникли братства, були відомі за князівських часів «братчики», себто банкету в складчину, що походили від поганських культових звичаїв і були спільні всім слов'янам. Священник Флеров зв'язував братства з «вечерями любови» старохристиянських часів і з церковними ремісничими організаціями, які розвинулись в Білорусії й Україні під німецьким впливом. Більш-менш так само дивились на походження братств Ф. Лебединцев (1862), М. Коялович (1864), М. Скабаланович (1871), а пізніше А. Папков (1900) — усі зв'язані з духовною школою. Папков доводив зв'язок братств з староруською парафіяльною організацією й старими «медовими братствами», коли братчики по великих святах сходились, варили мед і спільно бенкетували. С. Голубєв (1880) вважав братства за патрональні організації для колективної опіки над церквою. Так само дивиться й А. Криловський — автор розвідки про Львівське братство (1904). Ол. Єфимєнкова в своїй прегарній розвідці про українські братства (1880) основою, прототипом пізніших братств вважала братство родове. Вона вказувала на їх оригінальність і неподібність до західноєвропейських цехів, підкреслювала релігійно-етичні основи, брак якихось матеріальних тенденцій і широкі освітні стремління, чого не було у цехів. Український економіст Мик. Зібер (1881) ще ліпше підкреслював зв'язок і аналогію українських братств з слов'янськими й загальнолодськими організаціями на певнім щаблі культурного й економічного розвитку.

М. Грушевський (т. VI, Історія України-Руси, 1907) пояснював походження братств так, що в примітивно-суспільному устрою це був союз братів, які, вилучившись з спільної сім'ї, не поривали родових зв'язків, що їх зв'язували: спільні господарські інтереси, спільна оборона від ворогів, спільна участь у шануванні божества — покровителя роду. В міру того як слаб і розкладався родовий устрій, місце цих родових союзів заступали різні територіальні і професійні об'єднання. В світі східнослов'янському, де родовий устрій розклався дуже швидко і місце родового союзу дуже рано зайняли союзи мішаного територіально-родового й чисто територіального характеру, ім'я братства затрималось правдоподібно тільки за тими союзами релігійного характеру, які перебрали на себе опіку над старими родовими патрональними культами. Коли місце старого поганського культу стало займати християнство, воно помалу перенесло звичай поганського культу на культ християнський, заступило поганські свята й церемонії церковно-християнськими. Церква стала релігійним осередком, що зв'язував далі в один союз групу сіл чи осад; до їх храмових свят прив'язувалися старі ритуальні традиції й пири. І за цим союзом задержалось старе ім'я братства. Грушевський не вважає потрібним зв'язувати наші братства з якимись західними цехами чи гільдіями, хіба що мова йде про деталі братського устрою там, де були сильніші німецькі впливи. З розвоєм церковного устрою, що припадає на другу половину XV і XVI ст., братська

організація зазнає сильних впливів організації цехової. Сама цехова організація, на думку Грушевського, була внутрішньо споріднена з братською, вона виросла з того ж кореня, що і братська, й задержала на всі пізніші часи ті прикмети релігійних організацій, які зближали її з братською.

Головним осередком братського руху зробилися на українських землях Львів, на білоруських — Вільна. Перша документальна звістка про Львівське братство походить з 1463 р. Найстаршими братствами на Україні були львівське Успенське, відоме з 1463 р., і луцьке Хрестовоздвиженське, відоме з 1483 р.; львівські міщани, незважаючи на своє упосліджене становище, в першій половині XVI ст. значно поліпшили свої матеріальні достатки, займаючись різними ремеслами, а особливо торгівлею. Вони завели безпосередні зносини з Туреччиною, Волощиною й особливо наживались на торгівлі волами. У Львові зросло число українських кравмиць і самих будинків. Дехто з міщан мав дуже велике майно. Зріст економічного добробуту і заохочував міщан до громадських та до церковних справ. У своїй громадській роботі міщани гуртувалися в братствах. Було їх у Львові кілька, але Успенське було найстарше й найповажніше. Спочатку його діяльність зводилась до опіки над церквою: братчики вскладчину купували свічки, книги, ікони, дбали за порядком і благоліп'ям церковної служби. Щороку на свято Успенія робили великий бенкет, на який з'їздилися й гості. Помалу братська організація скріплювалася, точно вибирала вкладки з членів і розпоряджалася вже значними фондами, які дали змогу відбудувати в 1547 р. церкву, а коли вона згоріла в 1571 р. вдруге, то на братські кошти й на складки з усієї України, а також за допомогою молдавського господаря поставлено нову прегарну церкву в 1590 р., так звану Волоську. Братчики судились власним судом і не мали права вдаватися до коронного суду, допомагали біднішим своїм членам або їх родинам, урочисто ховали їх всіх вкупі, взагалі виховували в собі дух солідарності й взаємної допомоги. В 1574 р. Успенське братство допомогло Івану Федорову поставити друкарню, яку пізніше й відкупило; в 1586 р. заснувало школу, яку назвали гімназією. На вчителів запрошено відомих учених: Зізанія Тустановського й грека Арсенія. Уже за п'ять років по заснуванні школи виходить (1591) зложена її студентами греко-слов'янська граматика «Адельфотес», що дуже піднесло престиж школи, і в наступному 1592 р. король дозволив розширити програму школи, впровадити до неї «свобідні науки» латинською мовою.

У 1586 р. приїхав до Львова царгородський патріарх Єремія й затвердив новий статут братства, який став зразком для інших українських братств. Успенське братство дістало почесний титул Ставропігії й дуже великі права: всі нові братства можна було засновувати лиш за типом львівського й під його контролем; Львівське братство дістало право догляду за духовенством, щоб жило по закону, й імунітет від свого місцевого єпископа. Метою цих широких прав було — за допомогою братських організацій піднести моральний і духовний рівень суспільства й церкви. Однак були тут

і небезпечні моменти, а саме піддання духовенства під контроль братства й зменшення влади єпископа. Це дало, як ми побачимо, свої негативні наслідки зараз же у самим Львові.

Наприкінці XVI і на початку XVII ст. братства поширюються по всій Україні: у 1591 р. постають на зразок львівського братства в Городку й у Бересті, в 1592 р. в Перемишлі, в 1606 р. в Замості, в 1615 р. в Києві, в 1617 р. реформується братство в Луцьку і т. д. Осередком братського руху в Білорусії стає Вільна, де Свято-Духовенське братство дістало в 1588 р. таку ж ставропігію, як і Львівське. До братства тепер записуються українські пани й шляхта, допомагають їм своїми коштами та впливами. До братства приймаються й жінки як сестри. Братства почувають себе покликаними стояти на сторожі інтересів православної церкви й виступати в її обороні.

У 1582 р. виникає так звана календарна справа. Папа Григорій XIII проголосив реформу календаря, щоб вирівняти різницю між старим Юліанським календарем і новим астрономічним. Реформа, як висловлюється Грушевський, мала в своїй основі консервативний характер, бо привертала календар до норми, прийнятої ще на вселенському соборі в Нікеї, й спиралась на певних астрономічних обрахунках. Однак брутальні заходи львівського католицького архієпископа Соліковського, який в 1583—1584 роках почав вводити новий календар, забороняючи православним відправляти свята за старим календарем, виганяючи людей з церков і опечатуючи самі церкви, викликало велике обурення з боку православних. Полетіли скарги до короля, до сейму, і православні виграли справу: король видав грамоту, де піддержував свободу виконання православних обрядів, право будови церков і вільно уживання старого календаря. Ця перемога дуже піднесла дух в православному таборі, особливо серед львівських міщан і заохотила до дальших виступів.

Коли в 1586 р. появилася брошура Гербеста «Wiary kościoła rzymskiego wywody i greckiego niewolnictwa historja dla Rusi pawróceniа pisania», з дуже образливими для православних русинів виразами, спалахнула полеміка, яка розвивалася з обох боків crescendo і дала нам багату літературу трактатів, памфлетів, полемічних творів; це був початок тої літературної боротьби, яка затяглася мало не на ціле століття й зосередилася коло справи церковної унії, що саме тоді виринула на поверхні українського життя з ініціативи самих православних владик.

ЛІТЕРАТУРА

- Грушевський М., Історія України-Руси. Т. V. Львів, 1905. Т. VI, К., 1907. Грушевський М. Історія українського козацтва. Т. I. К., 1913. Куліш П. Історія возз'єдинення Руси. Т. I. Петербург, 1873. Куліш П. Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами // Руська письменність // Твори П. Куліша. Т. VI. Львів, 1910. Ефименкова О. Історія українського народу. Т. I. Харків,

1922. Антонович В., Коротка історія козаччини. Коломия, 1912, Василенко Н. Очерки по історії Західної Русі и України. К., 1916 (Начальна історія козачества до кінця XVI вѣка). Каманинъ, Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго. // Чтенія въ Обществѣ Нестора-Лѣтописца. Т. VIII. К., 1894 (і окремо) Яковлів А., Намісники, державці й старости господарського замку черкаського в кінці XV і в XVI вв. // Україна. 1907. Кн. IX; Його ж: Бунть каневцевъ і черкасцевъ в 1536 году. Там же: Кн. I: Його ж: З історії реєстрації козаків в 1-ій половині XVI віку. Там же. Кн. III. Pulaski K., Szklce i poszukiwania historyczne. t. I. Krakow, 1887. (Ostafi Daszkiewicz. Dzikie pola, та інші розвідки). Стороженко А. Стефан Баторій и днѣпровскіе козаки, К., 1904. Його ж: Сводъ данныхъ о Янѣ Орышевскомъ, запорожскомъ гетьманѣ временъ Стефана Баторія // Кіевская Старина. Кн. I, 1897; Його ж: Князь Д. И. Вишневецкій. Там же: Кн. III. Грушевський М. Байда Вишневецкій в поезіі і історії // Записки Українського Наукового Товариства у Києві. Т. III. 1909. Його ж: Гетьман Богданко // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, Т. XVI. 1897. Новицький И. Князя Ружинскіе // Кіевская Старина, IV. 1882. Происхождение запорожскаго козачества (стаття правдоподібно самого В. Антоновича). Там же: VIII і IX. 1884. Эварницкий Д. Исторія запорожскихъ козаков . Т. II. Петербургъ, 1895. Падалка Л. По вопросу о существованіи Запорожской сѣчи въ первые времена запорожскаго козачества // Кіевская Старина. Кн. V і VI, 1894. Jablonowski A. Kozaczyna a legitymizm, dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy — batoryanska і baturynska // Ateneum. II, 1895. Доманицький В. Чи була реформа Баторія? // Ювілейний збірник в честь М. Грушевського, Львів, 1906. Крип'якевич І. Козаччина й Баторієві вольності // Джерела до історії України-Руси. Т. VIII. Львів, 1908. Барвінський Е. Причинки до історії зносин цесаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками в 1593-94 роках // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. X. Львів, 1895. Його ж: Набіг козаків на Очаків 1545 року. Там же. Т. XVIII. Львів, 1897.

XIII

ЦЕРКОВНА УНІЯ В БЕРЕСТІ. СПРОБИ УНІЇ В XIII — XV ст. ПРАВОСЛАВНІ ЄПИСКОПИ НА ЧОЛІ УНІОННОЇ АКЦІЇ. БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ СОБОР І ЙОГО БЛИЖЧІ НАСЛІДКИ. РЕЛІГІЙНА ПОЛЕМІКА Й БОРОТЬБА. ПЕРШІ КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ. РУХИ КОСИНСЬКОГО Й НАЛИВАЙКА

Питання про церковну унію кінця XVI ст. має широку літературу в історіографії як українській, так і в польській та російській, і історія самої унії та її відгуків в тодішнім українським житті розроблена дуже докладно. Однак не можна сказати, щоб історична наука щодо питання про церковну унію на Україні й Білій Русі дійшла до якихось одностайних поглядів і висновків. Діло в тім, що в цім питанні сплелися крім чисто релігійних ще й моменти національні та політичні. Сама справа унії, внісши такий страшний заколот в старе українське життя, не переставала бути актуальною на західноукраїнських землях протягом цілих трьох століть, та ще й сьогодні не вляглися навколо неї пристрасті релігійні, національні й політичні. Кожна сторона є тут заінтересованою, й нема нічого дивного, що рідко хто з дослідників, які працювали над історією унії на Україні, міг зайняти строго об'єктивне становище, незалежне від конфесійних і національно-політичних поглядів. Як справедливо зазначає Грушевський, історія унії й досі трактується занадто *summa et studio*, і поступу в збиранні й збагаченні фактичного матеріалу далеко не дорівнює поступ в зрозумінні й справедливим з'ясуванні цих матеріалів.

Що торкається самого Берестецького собору, то його історію прихильники й вороги унії писали зразу ж по гарячих слідах, але, розуміється, кожен з свого штандпункту: на історію Берестейського собору, видану Петром Скаргою 1597 р., православні негайно ж відповіли документальною історією собору в книзі «Еклезіс», виданій того ж 1597 р., і знаменитим «Апокрізісом» Мартіна Бронецького (1597). Тут же подано історію й документи про собор. І пізніше вийшло немало праць у зв'язку з собором і початками унії, але всі вони мали явно суб'єктивний і полемічний характер. Справжня наукова історія унії появилася аж наприкінці XVII ст. Це була праця василянина Ігн. Стебельського «Dwa wielkie swiatla na horyzoncie polockim» (1781—1783), де було подано цінний документальний матеріал. Ще більше значення мала праця Миколи Бантиша-Каменського (батька історика

Україні) «Историческое извѣстіе о возникшей въ Польшѣ уніи», написана в 1795 р., але видана лиш в 1805 р. З неї властиво й починається наукова література про унію. В 1842 р. вийшла дисертація М. Костомарова «О причинахъ и характерѣ уніи въ Западной Россіи», але вона була зараз же конфіскована й знищена російською владою. Перевидана вона була лиш недавно Українською Академією Наук у Києві (1928). Працею М. Кояловича «Литовская церковная унія», у 2 т., (1859—1861) одкривається цілий ряд розвідок про унію російських і українських істориків, писаних з церковно-православного штандтпункту з його дуже негативним поглядом на унію та її наслідки. Важнішими з них були розвідки Н. Іванишева (1859), М. Макарія, Ор. Левицького, Н. Петрова, Ф. Кудринського, П. Жуковича та ін. З польських і чужоземних праць треба назвати праці Є. Ліковського, А. Прохазки, А. Левицького. Дуже важна праця відомого єзуїтського історика П. Пірлінга «La Russie et le Saint-Siege», 1896.

Наукові праці про унію, писані українцями з уніатського (греко-католицького) погляду, починаються німецькою працею єпископа Ю. Пелеша «Geschichte der Union» (1878—1881). Далі вийшли праці Ант. Добрянського, К. Студинського, Ол. Сушка, Б. Бучинського, М. Чубатого, Ст. Томашівського, які звернули також увагу й на уніонні спроби перед Берестейською унією. Взагалі за останні часи дослідники греко-католицького табору стараються вишукувати й підкреслювати в нашій давнині факти, які свідчать взагалі про місіонерську діяльність римо-католицької церкви на українських землях, і спеціально про змагання до унії з Римом на старій Русі.

Справді, уніонні змагання на українським ґрунті почалися дуже давно, в кожному разі не пізніше XIII ст., і в той час, коли справа унії була поставлена вповні реально, в кінці XVI ст., вона мала за собою стару традицію. Досліді М. Чубатого й Ст. Томашівського підтвердили вже раніше сконстатований в історичній науці факт, що стара Русь-Україна, прийнявши головну культуру візантійську, в той же час стояла на перехресті занадто різних культурних впливів, щоб так чи інакше не зазнати на собі також і впливів латинського Заходу. Вже за часів Володимира Великого і його синів ми бачимо в Києві західних місіонерів, а київські церковні полемісти того часу вже вважають за потрібне виступати також і проти латинян та їх «блудів»: доказ, що латинська пропаганда була справою актуальною. Та й пізніше ми зустрічаємо на Русі постійно представників римо-католицьких монаших орденів і взагалі релігійних місій, а династичні зв'язки українських князів з західноєвропейськими пануючими домами вели до дуже частих зустрічей з римо-католицьким світом. Новіші дослідники підкреслюють, наприклад, католицькі симпатії чернігівського князя Михайла Всеволодовича, убитого в Орді. Нам важко сказати, наскільки в уніонних проєктах, які виникають в Галичині вже в XII ст., грав роль момент ідеальний, себто змагання до об'єднання обох відламів недавно ще єдиного християнства

в одну цілість, в інтересах християнського універсалізму. Але моменти політичні, бажання ціною вигнання папської зверхності дистанції поміч на Заході супроти небезпеки зі Сходу — грали тут, безперечно, свою роль. Так само, як в трохи пізніших змаганнях Візантії з першої половини XV ст., які знайшли свій відгук також на Україні, грало роль бажання знайти на Заході опору супроти турків. Однак ці змагання не давали реальних наслідків. Православ'я, як для греків, так і для українців було тісно зв'язане з народністю й національною культурою, латинство уявлялось їм релігійно-культурною формою, котра сприяла національним та політичним впливам з боку тих сусідів, які джерела своєї культури мали в Римі. Тому всі спроби заключити церковну унію з Римом навіть при найліпшій вірі їх ініціаторів, зустрічали на Україні рішучий опір тих суспільних верств, які в данім моменті грали провідну роль. Але не можна заперечити того, що якраз в кінці XVI ст., при розширенні культурних взаємин українців із Заходом і при оживленні темпу культурного розвитку взагалі, ідея унії мала більше для себе ґрунту, ніж колись, незважаючи на те, що мала й більш різких противників.

Ініціатива до злуки з Римом вийшла цим разом від львівського єпископа Гедеона Балабана, ображеного постійними конфліктами з Львівським братством. Як уже було згадано вище, царгородський патріарх Єремія в свій приїзд на Україну в 1588—1589 роках узв'язав упорядкувати там справу православної церкви, але не ознаямлений як слід з місцевими відносинами повівся доволі незручно й нетактовно супроти єпископів, особливо супроти львівського владика Гедеона Балабана, що мав конфлікт з Успенським братством. Надавши особливі права братствам Львівському й Віленському, він викликав незадоволення владик, яким взагалі не по нутру був характер реформи братств, проведеної патріархом. Усунення митрополита Онисифора з кафедри й наставлення Михайла Рогози без собору духовенства також не було владикам приємне. І ось Балабан скликає в Белзі в 1590 р. приватну нараду владик, у якій брали участь окрім самого Балабана ще Кирило Терлецький, єпископ луцький, Діонісій Збірський — холмський і Леонтій Пельчицький — туровський. Балакали про становище православних єпископів, і тут була вперше кинута думка про унію.

Властиво ця думка була, як ми бачили, не нова на західно-українських землях, доволі пригадати короля Данила, участь Григорія Цамблака в Константинському соборі 1418 р. й його таємні розмови про унію, Флорентійську унію 1439 р.; деякі (не зовсім ясні) зносини митрополитів XV — XVI ст. з Римом в справі унії. Тепер же її дуже енергійно пропагували єзуїти. На нараді в Белзі унію з Римом представлено як засіб до виведення православної церкви з її приниженого становища в Польщі і разом до скріплення авторитету й поваги самих єпископів.

Душею справи виявив себе Кирило Терлецький, до якого згодом пристав Іпатій Потій (1541—1613), сенатор і каштелян, що зайняв кафедру Володимирську в 1593 р. по смерті єпископа Мелетія Хребтовича. Сам митрополит Михайло Рогоза був

згодом втягнутий в справу унії, але він, як людина боязка й нерішуча, активної ролі не грав. Літом митрополит скликав до Берестя синод православної церкви, на якому мали обмірковувати різні непорядки в церковнім житті й способи їх усунення. На нараді крім тих чотирьох єпископів, що з'їздилися у Белзі, був сам митрополит і Мелетій Хребтович Володимирський. Нарада винесла кілька постанов: з'їздитись щороку на нараду, не вмішуватись владикам до справ чужих єпархій; розглянуто було й вирішено деякі біжучі справи. Але далеко важливішим було те, що всі чотири учасники Белзької наради зібрались потаємно окремо і склали декларацію про унію, яку Кирило Терлецький мав вручити королеві. В декларації її автори заявили, що бажають мати своїм верховним пастирем римського папу, вимовляючи собі свої попередні обряди й увесь церковний порядок православної церкви. Усі четверо: Кирило Терлецький, Гедеон Балабан, Діонісій Збіруйський і Леонтій Пельчицький підписалися під декларацією. Але тільки в 1590 р. доложив її Кирило Терлецький королеві. Жигимонт II прийняв її дуже прихильно, обіцяв, що уніатів буде зрівняно з католиками в правах, і просив, щоб проект нарешті був оголошений до загального відома. Досі справа велася у великій таємниці. Хоча єзуїти дуже гаряче саме в той час агітували за унію, але владика боялись ще прилюдно виступати з своїм наміром. Ще пару років справа велася конспіративно. Аж нарешті в кінці 1594 р. остаточно вироблено акт про унію й запропоновано його королю та папському нунцію в Кракові. Вихідним пунктом догматичних умов було взято флорентійську унію 1439 р. Духовенство й миряни мали підлягати в справах віри римському папі й прийняти новий календар. Всі релігійні обряди й церемонії православної церкви мали залишитися; остаточно вирішення справи причастя мав зробити папа. Допускалися мішані шлюбні й жонаті духовенство. Уніатським єпископам дозволялося відправляти службу Божу в римо-католицьких костелах, а католицьким — в церквах. Уніатські єпископи мали дістати місця в сенаті і бути вільні від усяких податків. Уніати допускалися до всіх державних посад нарівні з католиками.

Митрополит Михайло Рогоза довго вагався, чи приставати до унії, і його з великим трудом умовив енергійний Потій, який з 1593 р. вже був єпископом і зразу ж став на боці прихильників унії. Акт про унію дістав апробату і від короля і від нунція. Одначе тим часом, незважаючи на всю конспірацію, з якою провадилася справа унії, чутки про неї дійшли до православного громадянства й викликали серед нього страшенну тривогу. Перший ударив на гвалт старий князь Острозький. Він звернувся 25 лютого 1595 р. з окружним посланням до всіх православних, в якому з'ясовував акцію єпископів, називав їх зрадниками, закликав не йти за ними й поборювати унію всіма способами. Сам князь Острозький не мав в принципі нічого проти злуки церков, але він хотів, щоб справа унії вирішувалася на соборі, а не в тіснім гуртку єпископів. До того ж він був ображений, що його проминули й вели діло в таємниці від нього. Послання, надруковане й розіслане по всіх усядах, справило вра-

ження. Українська шляхта висловила на своїм з'їзді протест проти унії й зробила спробу порозумітися з польськими протестантами, які засідали в Торуні на своїм синоді, щоб спільно оборонити релігійні інтереси. Тоді прихильники унії вирішили прискорити діло. Єпископ володимирський Потій і єпископ луцький Терлецький поїхали в кінці 1595 р. до Рима й тут зложили перед папою Климентом VIII урочисту заяву про унію православної церкви в Польщі з церквою римо-католицькою. Папа прийняв їх заяву, й унію було формально проголошено, а на знак того вибито медаль з написом: «*gutenis recertis*». В березні 1596 р. Потій і Терлецький повернулися додому. Зосталось тепер схилити до унії православну й білоруську громади.

Але в цьому й полягала найбільша трудність. Ані маса православного духовенства, ані українська шляхта й міщанство й думки не припускали про унію, вважаючи її ні за що інакше, як тільки за замах на свою батьківську віру й народність. В їх очах ідеальні мотиви про злуку церков і об'єднання християнства під одним пастирем відступали назад перед загрозою латинізації й колонізації українського культурного життя. Проти унії розпочалася завзята агітація. Під впливом цієї агітації й розбурханих нею пристрастей відступили від унії Михайло Копистенський, владика перемиський, і сам перший ініціатор львівський владика Гедеон Балабан. Вони зложили про це писану заяву, занесену до активних громадських книг. На сеймиках українських воеводств Волинського, Київського, Брацлавського, Руського й на Литві православна шляхта заклала протести, і вони були оголошені на варшавським сеймі весною 1596 р. Ситуація відразу загострилася. Рішено було розв'язати справу на соборі, який з наказу короля мав зібратися в кінці 1596 р. в Бересті. Обидві сторони приготувались до рішучого бою. Дано було знати до Царгорода, й патріарх прислав свого представника Никифора, колишнього професора університету в Падуї. Прислав свого представника, екзарха Кирила Лукариса, і патріарх александрійський. Прибуло багато духовенства з православного Сходу. Ніколи ще не було на Україні такого величного й урочистого собору. Явилися послі від української шляхти, від усіх воеводств, багато окремих представників шляхетського стану, представники міщанства зі Львова, Вільни та інших міст. Нарешті, багато архимандритів, ігуменів і священників. Домінуючу роль на соборі відіграв князь Острозький. Цей собор не схотів засідати разом з прихильниками унії, й обидві сторони зібрались окремо. На уніатському соборі була представлена вища ієрархія православної церкви, кілька римо-католицьких єпископів, представники короля й уряду.

Відразу обидві сторони зайняли взаємні ворожі позиції й утворили два окремі собори: римо-католики й уніати засідали окремо, православні й собі окремо. Православні збирались в домі князя Острозького, під проводом двох вірних владик: Гедеона Балабана й Михайла Копистенського. Більшість духовних і світських делегатів прилучилася до них. Обидві сторони являли собою справжні військові табори: навколо Берестя стояли гармати й обози. До збройного конфлікту не дійшло, але ж не дійшло й до порозуміння. Обидві

сторони одлучили взаємно своїх противників од церкви й прокляли. Так стався розрив, і обидві сторони повели між собою завзяту боротьбу. Передовсім зав'язалася гаряча літературна полеміка між оборонцями й ворогами унії.

В 1597 р. Скарга видав книгу «Sinod brzeski i jego obrona», одночасно польською й українською мовами, обороняючи унію з канонічного погляду й доводячи, що православний собор в Бересті був юридично неправомочним. Він писав, що опозиція до унії — це діло різних еретиків, аріян. На це православні зараз же відповіли виданням у Кракові в тім же році книги «Ектезіс, альбо короткое собрание справ, которі ся діяли на помістном берестейском соборі», а слідом за тим появилася знаменита книга, видана зразу по-польськи в 1597 р., а в 1598 й по-українськи: «Апокризіс, альбо відповідь на книжки о соборі берестейском». Автором її (що укривався під псевдонімом Христофора Філалета) був правдоподібно шляхтич Мартин Броневський, автор латинського опису Татарії з 1595 р. Наводячи відповідні документи, він розкривав історію унії й махінації єпископів, обороняв правосильність православного собору, доводив, що лиш на ньому було чути голос усієї православної церкви, бо тут взяла участь представники всіх православних земель Речі Посполитої. Тезам Скарги, що тільки єпископи мають рішачий голос в справах віри, він протиставляв ідею соборної й демократичної церкви. На «Апокризіс» появилася у відповідь «Антиресіс» Іпатія Потія (українською мовою в 1599 р., польською в 1600 р.).

Серед інших пам'яток полемічного письменства, які справили на сучасників глибоке враження й викликали дальше продовження спору, треба назвати писання Клирика Острозького (1598—1599), перейняті глибоким почуттям, і талановитий твір, зложений (але не видрукований) в 1605—1606 роках під назвою «Пересторога, зіло потребная на потомні часи православним християнам, аби відали, яко некторіє єпископове не спасенія ради душ своїх, але для певних причин і до часних пожитков от своего патріарха одступили і римському папезові в послушенство ся оддали, і великії замішанія в людях учинили», — твір, перейнятий глибоким патріотичним почуттям і визначний своїм розумінням культурних потреб свого часу. За автора цього твору Франко вважав відомого діяча Львівського братства Юрія Рогатинця.

Та найбільший інтерес мають писання афонського ченця Івана, родом з Вишні у Галичині (жив між половиною XVI і 30-ми роками XVII ст.), його палкі послання до єпископів, що покинули предківську віру, до всіх земляків, «що живуть у Ляцькій землі», його пристрасні викривання занепаду моральності й релігійності у земляків, а особливо серед духовенства. Ці питання, що виявляють між іншим глибоке співчуття до недолі нищих верств українського народу й велику гуманність, по силі тону, пластичності й яскравості форми не мають собі подібних в старій українській літературі. Вони всі, крім одного, не були друковані й ходили в рукописах.

Та паралельно з літературною полемікою велася й цілком реаль-

на боротьба. Перш за все мало реальне значення те, що польський уряд визнавав за легальну віру тепер тільки унію. Він почав з репресій проти екзарха Никифора: його зразу після собору заарештували під закидом, ніби він був турецьким шпигуном. Незважаючи на протести з боку князя Острозького, його відвезли до Марієнбурзької фортеці і, хоч вина його не була доведена, тримали у в'язниці, доки він там не помер. З другого боку, царгородський патріарх затвердив постанови православного собору в Бересті, і вони таким чином здобули собі канонічну санкцію.

По смерті Рогози митрополитом став енергійний Потій, котрий повів рішучу боротьбу за проведення унії в життя. Він почав переслідувати непокірних ігуменів і священників, одбирати у православних монастирі й друкарні, засновувати уніатські школи. В особі ігумена Веньяміна Рутського, сина московського емігранта, Потій знайшов собі відданого помічника, котрий по смерті Потія став його наступником на митрополічій кафедрі. Позбавлена своєї ієрархії (православний єпископ держався поки що тільки у Львові), православна церква впадала в стан повної дезорганізації, яку зручно використовували прихильники унії. Православна шляхта, як могла, боронила інтереси всієї церкви. Вона заключила формальний акт конфедерації або політичного союзу з протестантами в Польщі: гуситами, реформатами й лютеранами.

У 1599 р. відбувся у Вільні з'їзд, де був присутній сам князь Острозький, білгородський митрополит Лука, духовенство й миряни. Прибули представники гуситів, реформатів і лютеран. На з'їзді ухвалено конфедерацію, себто політичний союз, котрим шляхта православна й протестантська зобов'язувалися «зберігати між собою мир і не допускати, щоб різниця віри й церковних обрядів вела до проливу людської крові та щоб когось було карано за віру конфіскацією майна, позбавленням чести, кайданами й вигнанням». Після цього стало легше боротись на сеймі. В 1601 р. сейм постановив припинити судові процеси в справі й ухвалив, щоб православні церковні бенефіції роздавалися тільки православним, але король не затвердив цієї ухвали. На сеймі 1603 р. конфедерація знову виборолла постанову про поворот деяких захоплених уніатами монастирів православним, але король не допуслав ніяких загальних принципових постанов. Хоча він при своїм вступі на престол і підтвердив у 1583 р. урочисто основи релігійної терпимості, але тепер, під впливом єзуїтів, отверто порушував ці обіцянки. І тільки після довгих зусиль під погрозою «рокошу», себто повстання, шляхта добилася того, що в 1607 р. сейм ухвалив, що за грецькою вірою православного обряду залишаються її давні права, і духовенству, яке не хотіло приймати унії, дарувалася амністія.

Але ці постанови самі по собі не мали великого значення. В Польщі вже входило в звичай, що все вирішували не постанови та декрети, а фактичне співвідношення сил. А це співвідношення було не на користь православних. Незважаючи на велике роздратування в православнім таборі, ідея унії потроху знаходила собі прихильників серед православних духовних і то не тільки таких, що схилилися

до унії з особистої користі, але й з мотивів ідейного характеру. Вона знаходила навіть своїх фанатиків і мучеників. Але ще більше значення мало те, що навіть незалежно від унії в початках XVII ст. масова дезерція магнатів і шляхти безпосередньо в польсько-католицький табір виявилась ще в більшому розмірі, як то було раніше. Одні — виховані в єзуїтських школах, другі — просто внаслідок перемоги польської культури й більшої привабливості західноєвропейського життя, яке в цій культурі відбивалося, покидали свою батьківську православну віру, свою мову, звичаї, одержу й ставали католиками-поляками. В 1608 р. помер старий князь Острозький, сей «стовп православ'я», як його називали, а його діти вже стали католиками. Його внучка Анна-Алоїза, що була заміжжя за Яном Ходкевичем, гетьманом Литовським, цілком підпадала під вплив єзуїтів і, ставши власницею Острога, з усіх сил заохочувалась нищити діло свого славного діда. На місце православної академії постала єзуїтська колегія. І так було майже в кожній аристократичній українській сім'ї. Старе українське панство вийшло з рядів оборонців православ'я. Міру жалю й отчаю, які охоплювали ревнителів старої віри, показує нам знаменитий «Тепос», себто плач православної церкви, написаний Мелетієм Смотрицьким. В цьому «Плачі» православна церква звертається до своїх синів — одступників:

«О єпископи, єпископи, — кличе вона, — чи вам не досить ще тої неоціненної втрати, яку я понесла через вашу недбалість, таку велику втрату в золоті, сріблі, в перлах, в дорогих каміннях, в котрих я пишалася як найславніша королева! Де тепер той безцінний камінь-карбункул, блискучий, як світильник, котрий я носила в короні голови моєї між іншими перлами, як сонце серед зізд — де дім князів Острозьких, що сіяв понад усі інші плеском світлості своєї старої віри? Де інші дорогі каміння тої корони, славні доми руських князів, безцінні сапфіри, неоціненні діаманти: княжата Слуцькі, Заславські, Збаражські, Вишневецькі, Сангушки, Чарторийські, Пронські, Масальські, Лукомські, Ружинські та інші нечисленні, що їх довго було б рахувати? Де поруч них і інші мої неоціненні клейноди? Я розумію родовиті, славні, всьому світу доброю славою відомі доми», — і тут автор перечисляє десятки старинних фамілій, де батьки були ще українцями й православними, а діти зробились поляками і католиками. Ця дезерція здавалась катастрофальною для українського народу. Про її розмах доволі буде сказати, трохи забігаючи вперед, що сам автор цього жалібного плачу, вже бувши православним архієпископом, перейшов на унію й вмер уніатом.

*

Справа православної церкви спиралася тепер на дрібну шляхту й на міщанство. Це надає в дальшому боротьбі за православ'я більш народного, демократичного характеру. Та на допомогу православної церкви, як представниці ідеї української народності в очах мас, виступає на початку XVII ст. козащина. До своїх соціальних і

політичних вимог, які вона ставить Польській державі, прилучує вона й домагання церковно-релігійного характеру й взагалі переймає на себе роль провідної верстви українського суспільства.

Як ми бачили, козащина дуже швидко починає зростати в силі й у числі саме у 70—80-х роках XVI ст. Вона вже має свій осередок, незалежний від впливів пограничної адміністрації, — Запорізьку Січ, столицю вільної козацької організації, запорізького низового війська, яке тримає себе наче незалежна, самостійна держава. Номінально визнаючи над собою суверенітет Польсько-Литовської держави й величаючи себе часом «королівським» військом, запорізькі козаки фактично держаться зовсім незалежно, роблять походи, вмішуються в справи сусідніх держав, ведуть дипломатичні зносини з чужими урядами, беруть субсидії від чужих володарів.

Школою «міжнародної» політики козачини послужили до певної міри молдавські справи. Молдавське господарство після періоду деякої сили й навіть певної могутності стає в половині XVI ст. іграшкою двох потужних сусідів — Польщі й Туреччини, переходячи по черзі в залежність то від одної, то від другої. Молдавський престол переходить з рук до рук різних авантюристів, які опановують його, спираючись то на Польщу, то на Туреччину. Звичайно бувало так, що турецький уряд передавав молдавський трон тому претендентові, котрий обіцяв більшу данину і вмів задобрити значними дарунками султанських придворних. Ми вже бачили, як в молдавські справи вмішався був з таким трагічним наслідком для себе князь Байда-Вишневецький, взявши участь в боротьбі двох претендентів Геракліда й Томши (1563). Пару десятків літ пізніше претендент Івоня, що називав себе потомком славного воєводи Стефана, скинув з трону Богдана Лопушана, що був під протекцією Польщі (1572). Польський уряд спробував піддержати Богдана, але його інтервенція не мала успіху. Однак Івоня знайшов собі конкурента в особі господаря Валахії, якого піддержували турки. Хоробрий та сміливий Івоня почав шукати собі допомоги на Україні. Зібрався охочий відділ з шляхти і козаків Брацлавщини й Барського староства під проводом Сверчовського. Після перших успіхів Івоня був розбитий переважачими силами ворога, сам загинув, а частина козаків разом з своїми провідниками попала в турецьку неволю. Цей похід лишився б малопомітним епізодом пограничної боротьби, якби не знайшовся історик, польський шляхтич Леонард Горецький, який описав похід Сверчовського й видав його в 1578 р. у Франкфурті. Оповідання Горецького було спопуляризоване Бельським в його хроніці з року 1597, а звідти перейшло в українську історіографію. Ім'я Сверчовського перекручено на Свірговського, представлено його геросом, і так усі наші історики, почавши від ченця Боболинського й Граб'янки, й кінчаючи Марковичем та Костомаровим, повторювали легенду про «Івана Свірговського, українського козацького гетьмана кінця XVI ст.» (так назвав Костомарів одну свою розвідку з року 1855). Всі використовували оповідання Горецького, що приваблювали мальовничістю фігури самого цього «козацького гетьмана» і його подвигами. Аж тільки в 1890 р. пані К. Мельник простежила істо-

рію легенди про «Свірговського» й з'ясувала дійсний характер цього походу, хоч пішла сама задалеко, відкидаючи зовсім участь українських козаків у цьому поході.

В Івоні знайшовся наставник, який видавав себе за брата Івоніного, це був згадуваний вже Іван Підкова. Він прикликав собі на поміч відділ козаків під проводом «гетьмана» Шаха, котрий прийшов із Запоріжжя й поміг Підкові заволодіти Яссами. Але кінець, як знаємо, був для Підкови нещасливий. Та козаки дістали таку охоту до молдавських авантур, що вже в тім самім 1578 р., в якім кат відрубав Підкові голову ві Львові, козаки вели на трон Підковиного «брата» Олександра, а в слідуючім Олександрового «сина» Петра. Очевидно, молдавські походи збагачували козаків не тільки славою, але й доброю здобиччю.

Окрім молдавських походів козаки за цей же час роблять майже кожного року походи на татарські й турецькі володіння. В 1576 р. подільські козаки, з яких рекрутувався відділ Сверчовського, спалили Тягиню (Бендери). Той же «гетьман низових козаків» Шах в 1577 р. погромив ханського посла, що їхав з Москви. Татари помстилися за це наїздом на південну Волинь. Війна з Московією, в якій козаки брали участь в 1579—1581 роках, трохи відтягла увагу козаків, але в 1582 р. війна ця скінчилась, і козаки знову виявляють свою активність в боротьбі з татарами. Коли у відповідь на татарські скарги король прислав свого урядовця Глембоцького розслідувати справу, козаки його втопили. Правда, злякавшись свого вчинку, вони самі видали одинадцять ніби винуватців; гетьман, князь Михайло Ружинський, прислав їх, закутих у кайдани, до Києва.

Під кінець 80-х років козаччина дуже помітно зростає, приймаючи в свої ряди все більше панських підданих, які кидали свої оселі й тікали на Низ, незадоволені панщизняними порядками, які все скріплялись, ідучи з заходу на схід. Отже, цікаво приглянутись ближче до соціального складу козаччини за цих часів, бо власне тут лежить одна з головних причин тих конфліктів, які дуже рано, вже в кінці XVI ст. виникають поміж козаччиною й польською державою. Безперечно, зерном і основою козаччини було вільне міське й сільське населення українських земель Великого Князівства Литовського: міщани й нижчі категорії шляхетського стану. Середня шляхта й навіть представники української аристократії постачали переважно провідників і ватажків козаччини. Так було принаймні до часів Люблінської унії й масового колонізаційного руху, який охопив степову Україну після переходу її з-під Литви під польську зверхність. Великі маси сільської української людності присунулися ближче до козаччини, і в цих масах, які скоро почали виявляти своє незадоволення з соціально-економічних порядків, що їх несла Польща на Україну, відкрились невичерпні кадри для поповнення козаччини. Більш активні елементи серед незадоволеної селянської маси знайшли для себе в козаччині бажаний вихід. Козацькі ряди починають відразу дуже поширюватись. Коли в половині XVI ст. козаків нараховувало тисячами, то в кінці того ж самого століття їх можна рахувати на десятки тисяч. Нові козаки з-поміж селянства

принносять з собою новий дух опозиційного настрою проти самих основ того суспільного устрою, який запанував на східній Україні. Знов же таки вся маса селянської людності, яка не могла покинути своїх родин, своєї хати й свого поля, почала бачити в козаках людей особливо для неї симпатичних, які при нагоді можуть виступити в її обороні. Між козаками й селянським населенням протягаються незримі нитки взаємного розуміння й певної спільності інтересів.

І цей духовий зв'язок козаччини й селянської маси дуже скоро виявився в реальних формах під час перших одвертих конфліктів між козаками й польською державою. Українська історична традиція перенесла на ці перші конфлікти риси, характеристичні для пізніших часів, коли боротьба українських козаків з Польщею прийняла дійсно характер боротьби національної: в цій традиції, яка довго держалась в українській історіографії аж до кінця XVI ст., провідники перших козацьких рухів наділялись героїчними прикметами й були оточені ореолом борців за віру й за народність. На цім ґрунті виросло чимало легенд, які лиш в недавні часи були розвіяні історичною критикою.

Говорячи про початок козацьких рухів, не треба забувати, що в межах самої козаччини в останнім десятилітті XVI ст. все яскравіше помічається певна класова диференціація: з одного боку більш заможні, статечні козаки, які мали свої господарства, хутори, пасіки, які мешкали іноді доволі глибоко в краю, наприклад, в Київському Поліссі, живучи на землях королівських, церковних, а іноді й приватних. Це з них головню набирались козаки на службу в тих полках, що їх формовано було за Стефана Баторія. Це був більш консервативний, лояльний елемент, котрий не так легко було підбити на якусь авантюру. Їх звали козаками «городовими», в протилежність до козаків низових, запорізьких в точнім розумінні слова. Ці низові козаки складали другу категорію козаччини, більш рухливу, більш опозиційно настроєну, власне тому, що вони чим далі, то все більше вбирали в себе елементи, незадоволені соціальним ладом, який скріплявся на Україні з поширенням панського господарства. Козаччина низова в своїх перших же виступах виявила дуже яскраво соціальний характер своїх рухів і зразу ж знайшла відгук серед широких народних мас.

Цей перший виступ зв'язаний з іменем Криштофа Косинського, шляхтича з Підляшся, про якого властиво й досі напевно не відомо, чи він був поляк, чи українець, католик, чи православний. Перша звістка про нього зустрічається в листі запорізького кошового Богдана Микошинського, де про Косинського згадується як про заслуженого члена запорізького товариства. В 1590 р. він, разом з кількома козацькими провідниками шляхетського походження, дістав від короля маєтність на Київщині. Але староста Білоцерківський, Ян Острозький, не допустив його заволодіти подарованою маєтністю. Це дуже обурило Косинського, він зібрав ватагу козаків — низових, а може й городових, і кинувся з ними в кінці 1591 р. грабувати маєтності князя Острозького. Друга ватага козаків отаборилась в містечку Трипіллі над Дніпром.

Правительство призначило для слідства й кари над своєвільцями комісію, до якої попав і козацький «старший» від уряду Язловецький.

Комісія збрала військо й рушила на козаків, які засіли з гарматами в Трипільлі разом з Косинським. Але комісія нічого не вдіяла, бо здобувати Трипільля штурмом не зважилася. Пропонувала козакам видати Косинського, але ті не погодились на це, і тоді комісія обмежилася тим, що умовилася з козаками, що вони не будуть більше своєвільничати й виберуть собі іншого ватажка замість Косинського. Тим часом козацький рух знайшов відгук серед селян за Дніпром, на Волині й на Поділлі. Цілий 1592 р. прокидались селянські розрухи то тут, то там. Та й сам Косинський не залишає у спокою маєтностей Острозьких та інших панів, що були з ним заодно. Це викликало велику тривогу серед українських панів і шляхти, і вони рішили своїми силами приборкати Косинського. Мобілізовано було шляхту Волинського воєводства, на чолі став сам старий князь Костянтин Острозький, і на початку 1593 р. під містечком П'яткою (близько Житомира) стався справжній бій. Козаки були побиті, залишили дві тисячі вбитих (інші кажуть — три тисячі), двадцять шість гармат і кілька коругів. Косинський мусив піддатися й заключити умову, якою козаки зобов'язувалися скинути Косинського й вибрати собі іншого старшого, забратися за пороги й тихо там сидіти. Мусили повернути все пограбоване майно, а селяни, які пристали були до козацького війська, мали повернутись до своїх панів. Косинський по умові тричі вклонився князю Острозькому й його синам і був одпущений на волю з своїми козаками.

Але Косинський не вгамувався. Він зараз же почав готувати реванш і вже в травні 1593 р. притяг під Черкаси з двома тисячами козаків і гарматою, відкрито похваляючись помститися над учасником свого погрому під П'яткою князем Олександром Вишневецьким. Але тут по одній версії загинув в бою з Вишневецьким, а по другій — просто під час п'яної сварки в шинку. Але це може б не зупинило козаків у їхніх ворожих замірах проти панів і шляхти, якби козацьку увагу не відтягли, правда, на деякий лише час, справи зовнішньої політики.

В 1592—1593 роках на Заході відновились плани європейської коаліції проти турків. Головними ініціаторами цієї коаліції виступали з одного боку римський папа Климент VIII, а з другого — цар Рудольф II. Відгомони цих планів долетіли й на Україну, де їх гарячим прихильником став київський католицький біскуп Йосиф Верещинський, котрий носився з ідеєю ліги проти турків, до якої мали бути притягнені й українські козаки. До цієї думки пристав і той самий князь Януш Острозький, який ще вчора розбив козаків під Житомиром. Може бути, він хотів звернути надмір козацької енергії проти турків, замість того, щоб вони руйнували панські маєтки. Так або інакше, але про запорізьких козаків, яко про бажаних спільників в боротьбі з турками, прочули рівночасно і в Римі, і в Празі. Папа вислав в осені 1593 р. спеціального посла до козаків, хорватського священника Комуловича, який віз з собою

12000 золотих дукатів, задаток козакам за їх участь в турецькій війні. Але Комулович не доїхав до козаків; він обмежився тим, що зустрівшись на Поділлі з двома козацькими ватажками (один з них був Наливайко, котрий скоро після того набравив багато шуму) і передав їм гроші для козаків. Більш пощастило цісарському послу-ві, шляхтичеві Еріху Ласоті, який вибрався з Праги весною 1594 р. Він доїхав аж до Запорізької Січі й тут кілька тижнів вів пертрактації з козаками. Він передав їм подарунки від цісаря: труби, бубни, корогви і 8000 дукатів. Але козаки, видно, уміли цінити свої послуги, бо дуже довго торгувались і ставили з свого боку різні умови. Ласота застав на Січі післанця од московського царя, який прибув з аналогічною метою: намовляти козаків до походу проти татар.

Безпосереднього успіху місія Ласоти не мала: козаки обмежились невеличкими диверсіями проти татар, і до серйозніших операцій між ними й турецько-татарською стороною на цей раз не дійшло. Зате українська історіографія збагатилася прекрасним щоденником Ласоти, в якому він докладно змалював свою подорож од Праги через Київ на Запоріжжя й назад. Цей щоденник служить дорогоцінним джерелом для початкової історії козаччини.

Що козаки не мали цим разом великого бажання битись з татарами та турками, до чого їх раніш не треба було закликати й заохочувати подарунками, бо вони вважали це за свій святий обов'язок, — це можна пояснити тим, що в них розпалилася охота до подвигів і поживи на іншому фронті: на тому, куди їм недавно показав шлях Косинський, а саме грабувати панські й шляхетські маєтки.

Чим можна пояснити такий зворот козацької енергії? Нічим іншим, як тільки тим, що козацькі ряди за останні роки поповнялись втікачами з селянської верстви, які принесли з собою дух злоби проти кріпацьких порядків і бажання помститися на своїх недавніх гнобителях. Ці козаки з селян під проводом винахідливих ватажків потягли за собою, як ми зараз побачим, і старих «статечних» козаків, які сиділи понад середнім Дніпром, на теперішній Київщині. Коли українському селянству дошкуляла панщина, яка чим далі, то все більше скріплювалася на Україні, під впливом нових порядків, то наддніпрянській козаччині дошкуляла польська адміністрація, яка чим далі, то все більше старалася обмежити їх волю й приборкати їх ближче до рук.

Провідником нового козацького повстання став Северин Наливайко, міщанин з містечка Сатанова над Збручем. Дехто з істориків гадає, що він був шляхтичем. Батько Наливайка за щось потерпів од власника містечка Гусятини Калиновського. Як сам Наливайко писав потім в одному листі до короля, «пан Калиновський мому батькові, що був у мене один, без усякої причини полатав ребра, і тим батька мого світу позбавив». Помстою за батька пояснялося згодом плондрування маєтків Калиновського. Старший брат Наливайка священник Даміян жив при дворі князя Костянтина Острозького й брав близьку участь в культурно-просвітній роботі

Острозького осередку. Був у нього ще й молодший брат і сестра. Северин Наливайко козакував з молодих літ. Один з сучасних письменників каже, що з його був добрий пушкар. Той же самий письменник (Бельський) оповідає, що Северин Наливайко був дуже гарний на вроду й взагалі людина дуже здатна. Наливайко служив якийсь час у міліції князя Острозького й мусив разом з ним воювати Косинського й битися проти козаків під П'яткою. Як думають деякі дослідники, цей й порізнило Наливайка з Острозьким. Він покинув його, і вже в слідуючій 1594 р. ми бачимо його в ролі отамана козацького відділу (можливо, наwerbованого за панські гроші, привезені Комуловичем), з яким він оперує проти турків в теперішній південній Бессарабії. Маючи дві з половиною тисячі козаків, він погромив турецькі осади на нижнім Дністрі, а від татар одбатував кілька тисяч коней. Він посилав гінців на Січ і закликає низових козаків до спілки. Звідти прийшло кілька тисяч козаків з своїм гетьманом Григорієм Лободою.

Уже сучасники, говорячи про Лободу й Наливайка, підкреслювали різницю між ними і між їхніми військами. Лобода був представником статечної частини козацтва. Він сам одружений з шляхтянкою, купив собі маєтність на Київській Поліссі, був у добрих відносинах з українськими панами, шляхтою й духовенством. Під його проводом стояли козаки організовані, напіввизнані польським урядом, ті, що з них комплектувалися реєстрові полки. Наливайко хоч і походив з статечної родини, мав під собою дружину, зложену найбільш з селян, що повтікали від своїх панів. Тепер доля зв'язала і Наливайка й Лободу до купи, але обидва відділи трималися якось окремо, а між самими ватажками панувало суперництво й якийсь взаємне недовір'я. Треба ще додати, що Лобода виявив значний стратегічний талант у пізнійшій війні з Польською державою.

Сполучене військо Наливайка й Лободи восени 1594 р. вирушило в похід на Молдавію. Було його близько 12000 під 40 корогвами, серед них дві цісарські, прислані Рудольфом II. Вони перейшли Дністер під Сорокою, розбили господаря Арона, взяли його столицю Ясси й спустошили весь край. Господар мусив зректися турецького підданства й присягти на вірність цісареві. Козацький сотник Демкович сам приймав від господаря цю присягу, а Наливайко сповістив польського короля листом про свої подвиги. На початку 1595 р. Лобода й Наливайко, вже як спільники Арона, разом з його військом ходили на турецькі городи Тягиню, Білгород і Кілію. Замків не добули, але спустошили всю околицю; потім козаки весною повернулись на Брацлавщину.

Певна річ, польському урядові були не до вподоби такі козацькі вчинки, що вже зовсім виходили поза межі їхньої компетенції, як підданих Польської Речі Посполитої, але він постарався використати становище, яке утворилося внаслідок козацької інтервенції до молдавських справ. Коронний гетьман Ян Замойський сам вирушив з військом до Молдавії й посадовив на господарський трон боярина Єремію Могила, який визнав над собою польський протекторат. Могила порозумівся з Туреччиною, і та з свого боку признала його

господарем. Козакам Замойський наказав не втручатися більше до молдавських справ і вертатися на Низ.

Але козаки не думали забиратися з Поділля. Вони розташувалися на шляхетських маєтностях і вимагали собі «стацію», себто утримання, а де не діставали добровільно, брали самі, чинячи всякі насильства й збитки. Коли шляхта зібралася, озброївшись, до Брацлава, щоб приборкати козаків, Наливайко напав на неї з своїми козаками, побив і розігнав. Брацлавські міщани, які здавна були не чужі козакуванню, пристали до козаків і захопили Брацлав цілком у свої руки. Тільки восени 1595 р., коли прийшло польське військо з гетьманом Жолкевським, воно приборкало брацлавських міщан. Тимчасом Наливайко вирушив знову в похід на Угорщину, але скоро вернувся й пішов восени просто на Волинь, пограбував Луцьк, далі пішов на Білорусь, напав на Слуцьк і взяв з нього контрибуцію, далі пограбував Бобруйськ і Могилів. Коли надійшло литовське військо, Наливайко одбився від нього й вернувся на Волинь. Саме тоді вислав він згаданого вже листа до короля, де описував всі свої подвиги в Молдавії, а свій рейд на Білорусь представив як невинну екскурсію, щоб роздобути воєнні припаси й поживу. Себе і своє військо він пропонував до послуг Речі Посполитій.

У той час як Наливайко оперував на Білій Русі, Лобода розташувався з своїми козаками в Овручі, на Київській Поліссі й так само поведився своєвільно, як і Наливайко, хоч і не допускався таких грабунків. Один козацький відділ під проводом Шаули пішов на Білорусь. Лобода удавав (а може казав це й щиро), що не має нічого спільного з Наливайком і не відповідає за його вчинки, але фактично значна частина Волині й Київщини опинилася в руках козаків, і життя тамошньої шляхти стало нестерпним. Саме тоді в кінці 1595 р. і на початку 1596 р. кипіла завзята боротьба коло справи церковної унії. Наливайко, вернувшись з Білої Русі на Волинь, сильно пограбував маєтності Кирила Терлецького, одного з головних справців унії. Дісталось й іншим прихильникам унії. Це дало привід ворогам православного діла закидати православним спілку з «наливайківцями», а в українську історіографію Наливайко перейшов з ореолом борця за православ'є. Тільки Куліш та інші пізніші історики показали, що релігійний момент зовсім не грав жадної ролі в акції Наливайка: вона носила характер руху чисто соціального.

Рух Наливайка та його відгуки серед нижчих верств українського населення примусили нарешті поляків вийти з пасивного стану, — досі вони обмежувались лиш висиланням до козаків наказів, щоб припинили свої своєвільства, і вжити рішучих заходів. Вони доручили польському гетьманові Станіславу Жолкевському приборкати козаків, як повстанців, оружною рукою. Жолкевський, один з кращих полководців свого часу й людина дуже розумна, виступив весною 1596 р. з невеликим, але добрим військом і значною артилерією.

До нього прилучилися по дорозі кілька українських панів із своїми відділами. Помічником Жолкевського й його правою рукою був князь Кирик Ружинський. Ще недавно він сам отаманував

у козаків, але тепер козацькі грабунки допекли його до живого, він бачив у них своїх класових ворогів і палав помстою. Жолкевський хотів використати розкиданість козацьких відділів і розбити їх поодинці, не давши часу сполучитись до купи. Свій наступ він почав од Крем'янця на Волині й кинувсь перш за все на Наливайка. Той почав відступати. Жолкевський гнав за ним день і ніч і здогнав під Прилукою на Поділлі. Але Наливайко вислизнув і втік в уманські ліси. Поки Жолкевський робив екзекуції над Наливайковими прихильниками в Брацлаві, Наливайко скорим маршем рушив на Корсунь і під Білою Церквою сполучився з запорожцями, що були тепер під проводом Шаули й мали при собі артилерію. Тут вони добре побили авангард Жолкевського, що був під командою Ружинського, але мусили мерщій відступати до Дніпра, бо вже наближався сам Жолкевський. Він таки здогнав козаків по дорозі на Трипілля, і коло урочища Гострий Камінь стався бій. Козаки заложили табір з возів і відбивалися завзято. Шаулі гарматна куля одірвала руку. Козаки вибрали гетьманом замість нього Наливайка. Жолкевський не міг нічого вдіяти, відступив до Білої Церкви й послав по підмогу. Козаки перейшли Дніпро, й на раді в Переяславі Наливайка було скинуто й вибрано гетьманом Лободу. В Переяславі зібралось багато городових козаків з жінками, з дітьми. Багато селян, що пристали до козаків, також, мабуть, мали при собі родини. Це потім дуже утруднювало військові рухи. Козаки безнастанно радились в Переяславі, що їм далі робити: одні казали, що треба йти за московську границю й віддатись під протекцію царя; другі радили йти під кримського хана й потім разом воювати проти Польщі; були й такі, що готові були здатись на ласку Жолкевського. Тимчасом Жолкевський одержав підмогу з Польщі й з Литви та рушив на Київ. Козаки, довідавшись про це, вислали флотилію чайок під проводом Каспара Подвисоцького не допустити його до переправи через Дніпро.

Але польська артилерія відбила їх, а Жолкевський встиг переправитись через Дніпро в іншій місці. Козаки спробували вступити в переговори, але Жолкевський зажадав видачі ватажків повстання, на що козаки не пристали. Лобода повів тоді козаків вглиб полтавських степів, думаючи, що Жолкевський туди не піде, але Жолкевський рушив у погоню й обложив їх з усіх боків на річці Солониці близько від Лубен. Було це в кінці травня 1596 р. Серед козаків почалися незгоди й сварки, й під час однієї гарячої суперечки Лободу було вбито. Але рада вибрала в гетьмани не Наливайка, а полковника Кремпського. 16 травня Жолкевський почав справжню облогу.

Два тижні громив він козацький табір з гармат і кілька разів посилав свої полки на штурм, але козаки їх відбивали. Становище козацького табору було дуже тяжке. Здатних до бою козаків було 6000, але стільки ж було жінок і дітей, крім того, багато коней і худоби. Не стало паші, поляки відрізали табір від води, почалися хвороби. Тимчасом гармати весь час громили табір зблизка. Була ще надія на підмогу: дійсно, з Низу плив на байдаках з Запоріжжя

Каспар Подвисоцький з свіжими силами. Тоді Жолкевський наказав стріляти без перерви. Після дводенної канонади дух обложених був зломлений. Побачивши, що Жолкевський готується до рішучого штурму, вони почали переговори й нарешті капітулювали на ласку переможця: видали Наливайка, Шаулу та ще кількох ватажків, видали зброю, в тім числі 20 цілих гармат, видали свої клейноди, серед яких були хорогови цісаря Рудольфа II й ерцгерцога Максиміліана, срібні труби, булаву. Одначе це їх не врятувало. Розлочені довгою й важкою облогою, польські жовніри кинулись на обеззброєних козаків і почали їх рубати. Полягло кілька тисяч людей. Тільки 1500 кінним козакам під проводом Кремпського удалося вирватись з табору й утекти на Запоріжжя. Туди ж повернувся й Подвисоцький з своїми козаками, не змігши пробитись до Солониці.

Жолкевський поїхав з своїми трофеями до Львова, де його дожидав король. Тут було страчено козацьких ватажків, крім самого Наливайка, якого повезли до Варшави, де й стратили 11 квітня 1597 р. Польські й козацькі літописці кажуть, що його дуже мордували в тюрмі. Щодо самої смерті Наливайка, то склалася версія, ніби його живим спалено в мідному біку. Були ще й інші легенди про спосіб його замордування, але в новіші часи доведено, що все це вигадки жорстокої фантазії сучасників, і що Наливайкові просто відрубано голову. Іван Франко з'ясував і літературну історію легенди про страту Наливайка (в статті «Наливайко в мідянім биці» у Науковім Збірнику на честь М. Грушевського, Львів, 1906).

Ефект солоницького погрому був величезний. Козацька небезпека набрала в очах польського громадянства різних розмірів. Під впливом цих настроїв варшавський сейм весною 1597 р. проголосив козаків ворогами держави: *perduelles et hostes patriae*. Заряжено було конфіскату козацького майна, гетьману доручено «винищити їх до останку».

Одначе всі ці постанови залишились на папері. Перш за все козацьке гніздо за порогами не було знищене, і козаки, які врятувались після солоницького погрому, знайшли там притулок. Військо Жолкевського само було так виснажене тяжкою кампанією, що не могло зробити експедиції на Січ. Туди знову збирались втікачі з України, і число їх зростало за рахунок всіх тих, хто тікав од панської помсти за участь в повстанні. Правда, в середовищі самої козацької частини настав внутрішній розлам: одна частина козаків, колишні реєстрові, тужили за своїми родинами й за хатами, хотіли заслужити лояльними вчинками амністію від польського уряду й повернутись до своїх наддніпрянських сіл. Вони старались вислужитись перед урядом, обороняючи границі від татар. З другого боку, козацька голота, люди безрідні, всякі втікачі, яким не було повороту й які не мали що тратити, додержувались ворожого супроти уряду настрою. Не раз діло доходило до взаємної усобиці. Але скоро всіх помирила зовнішня війна, в якій самому польському урядові була потрібна козацька поміч.

Спочатку в 1600 р. настало знову замішання в молдавських справах, і козаки в числі 4000 оперують тут в рядах польської армії.

В слідуючій 1601 р. сейм формально касує свою «баніцію» проти козаків і накази про їх знищення, а козаки беруть участь у війні проти шведів в далекій Ливонії. Так було повернуто знову легальне становище козаків, і помалу забувалися рани, завдані обопільно в повстанні Наливайка.

Л І Т Е Р А Т У Р А

Для церковної унії: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V., Львів, 1905; Т. VI, К., 1907. Митрополитъ Макарій. Історія русской церкви. Т. IX і XI. Чистовичъ И. Очеркъ истории западнорусской церкви. У 2 т., Петербургъ 1882—1884. Pelesz I., Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. У 2 т., Wien 1879—81. Бучинський Б. Змагання до унії руської церкви з Римом в 1498—1506 роках // «Записки Українського Наукового Товариства», Т. IV, V, VI, К., 1910—11. Бучинський Б., Студії до історії церковної унії // «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», Т. 108, 111, 112, 114, 115, Львів 1912—13. Кояловичъ М., Литовская церковная уния. У 2 т., Петербург, 1859—62. Левицькій О. р., Южнорусскіє архієреї въ XVI—XVII вв. // «Кіевская Старина», I, 1882, і «Памятники старины въ западныхъ губерніяхъ, изд. П. Батюшковымъ, Т. 3, Петербург, 1885 (І. Потій і К. Терлецький). Likowski L., Unia Brzeska, Poznań, 1896 (укр. переклад: «Берестейська унія», Жовква, 1916). Prochazka A., Daznia do unii za Jagielly, «Przegląd Powszechny», VI і VII, 1896. Його ж: Z dziejów unii brzeskiej, «Kwartalnik Historyczny», 1896. Його ж: Unia brzeska, «Przegląd Polski», XII, 1896. Lewicki A., Unia Florencka w Polsce, «Pozprawy Akad. Um.», Т. 37, Kraków, 1899. Жуковичъ П. Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства съ церковной уніей (до 1609 г.). Петербург, 1901. Кудринскій Ф. Судьба ексарха Никифора въ западной Россіи // «Кіевская старина», VI і VII, 1892. Franko L., Z dziejów synodu brzeskiego 1596 г. «Kwartalnik Historyczny», I, 1895. «Ювілейна книга в 300-літні роковини смерті м. Іпатія Потія», Львів, 1914. Про полемічну літературу кінця XVI—початку XVII ст.—в курсах історії української літератури. С. Євремова, М. Возняка й М. Грушевського, а крім того спеціально: Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці, Відень, 1919. Архангельскій А., Борьба съ католичествомъ и западно русская литература конца XVI и первой половины XVII в. М., 1888. Харламовичъ П. Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вв. Казань, 1898. Студинський К. Пересторога, руський пам'ятник початку XVII віку, Львів, 1895. Скабалановичъ Н., Объ Апокрисисъ Христофора Филалета, Петербург, 1873. Макарушка О. Огляд літературної діяльності Іпатія Потія, Львів, 1914. Петровъ Н. Западно-русскія сочиненія XVI в. // «Труды Кіевской Духовной Академіи», II—IV, 1894. Франко Ів. Іван Вишенський і его твори, Львів, 1895. Сумцовъ Н. Іоаннъ Вишенскій, // «Кіевская Старина», VI, 1895. Крымскій А. Іванъ Вишенскій, его жизнь и сочиненія // «Кіевская Старина», IX—X, 1895. Кулішъ П. Історія возсоединенія Руси, Т. II, Петербург, 1874.

До Історії перших козацьких рухів: Грушевський М. Історія України-Руси, Т. VII, К., 1909. Доманицький В. Козаччина на переломі XVI—XVII століть (1591—1603) // «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка», ТТ. 60—64, Львів, 1904. Василенко Н. Очерки по истории Западной Руси и Украины, К., 1916. Костомаровъ Н. Бунтъ Косинскаго и Наливайка, «Собрание Сочиненій», Кн. I, Петербург, 1903. Николайчикъ Ф. Первые козацкія движенія въ Ръчи Посполитой // «Кіевская Старина», III—IV, 1884. Dr. Antoni J. (Йосиф Ролле) Semen Nalewajko, opowiadanie z końca XVI w., «Opowiadania historyczne», Warszawa, 1882. Його ж: Książę Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosinskim, там же, t. IV, Lwów, 1891. Барвінський С. Причини до історії зносин цесаря Рудольфа II. і папи Климента VIII з козаками року 1593 і 1594 // «Записки Наук. Т-ва, ім. Шевченка», Т. X, Львів, 1895.

**КОЗАЧЧИНА НА ПОЧАТКУ XVII ст.
ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ.
КОЗАЧЧИНА В ОБОРОНІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ.
ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ІЄРАРХІЇ**

Хоча урядові кола й вирішили приборкати козащину до краю, а солонийський погром, здавалось, завдав їй смертельного удару, проте в дійсності козащина пустила вже занадто глибоке коріння на українському ґрунті. Правда, після погрому на Солоніці всередині самої козащчини загострюються протилежності між статечними городовими козаками, які хотіли вернути собі легальне становище в Польській державі, які мали своє майно, своє господарство, і козацькою голотою, якій нічого було губити і якій взагалі не було місця в суспільстві Речі Посполитої. Антагонізм між лободовцями й наливайківцями знову впливає наверх і виявляється в тім, що деякий час, безпосередньо після солонийської кампанії, кожна з двох незгідних між собою груп вибирає собі окремих ватажків. Більш лояльні козаки, що шукали примирення з урядом, вибрали собі за старшого якогось шляхтича Христофора Нечковського. На чолі непримиренної партії стояли борці з кампанії 1595—1596 років Подвисоцький та Кремпський. Трохи згодом на чолі першої групи стоїть Тихон Байбуза, на чолі другої Федір Полоус. Але обставини склалися так, що сам польський уряд мусив йти на примирення з козаками. Якраз з початком XVII ст. для Польщі наступає доба безперервних війн, спочатку волозької, потім шведської й, нарешті, московської. Козаки стають потрібні, і це, мабуть, впливає так, що вони самі між собою доходять до якогось порозуміння, та вже в 1600 р. на чолі цілої козащчини стоїть гетьман Самійло Кішка. Ця особа дуже спопуляризована знаменитою думою, найдовшою й найдокладнішою з усіх, де оповідається про те, як гетьман запорізький Кішка Самійло, після довголітнього перебування в турецькій неволі на галері, організовує повстання полонених козаків, захоплює галеру, вирізує турків і щасливо повертає на Україну. Щодо таких випадків визволення козаків з неволі дійсно траплялися, про це ми маємо ряд автентичних звісток, але чи саме з Кішкою трапилася така пригода, про це документальних даних немає, і взагалі історичні відомості про Кішку доволі скупі. Але і те, що відомо, свідчить: Кішка був доволі вмільний політик. В 1600 р. волозький воевода Михайло почав війну з молдавським господарем Могилою, який тягнув до Польщі. Треба було йому допомогти, і польський уряд звернувся до козаків. Вислано було для переговорів Яна Оришевського, який колись сам гетьманував над козаками. Але Кішка виставив свої умови: щоб скасовано було над козаками баніцію (оповіщення поза законом), повернуто вільності з часів Стефана

Баторія, визначено певну платню за службу й прислано корогу (це мало б служити зовнішнім символом легалізації козацького війська). Про все це писав Кішка в листі до короля Жигимонта III. Король пообіцяв, що підтриматиме козацькі бажання на сеймі, і тоді близько 4 000 козаків рушило на допомогу коронному гетьману Замойському й відбуло з ним в похід у Валахію. Коло Плоєшт сполучене польсько-козацьке військо розбило Михайла, і Замойський посадив на волозький трон Могилиного брата Семена Могилу й поспішив назад до Польщі, бо там уже починалася нова війна на півночі: як звісно, Жигимонт III, з шведської династії Ваза, по смерті свого брата Івана Вази в 1592 р. внаслідок шведський трон і один час правив обома державами. Але як фанатичний католик, Жигимонт не був популярний в лютеранській Швеції, і це використовував його дядько, герцог Карл Зюдерманландський, що сидів у Швеції як регент у відсутності короля. Він оповістив себе у 1598 р. королем, окупував Естонію і в 1600 р. вже загрожував польській Ливонії (так званим інфлянтам). Почалася війна. Замойський став закликати козаків до Ливонії. Знову Кішка в делікатній, правда, формі поставив свої старі вимоги. Тим часом у січні 1601 р. зійшовся у Варшаві сейм, і козаки прислали на нього свою депутацію. Сейм ухвалив скасувати баніцію для тих козаків, які підуть на шведську війну. Ті з козаків, які, працюючи по городах, мешкали в королівських маєтках, мали підлягати королівським старостам, а ті, що мешкали по панських маєтностях, мали підлягати юрисдикції панів. Хоч це й не було повне задоволення козацьких бажань, але саме головне для козацтва було досягнуто: баніцію з нього знімалося, й воно переходило на легальне становище.

Козацький відділ з 2032 людей узяв участь в операціях у Ливонії. Зберігся документ про видачу йому платні, й це дає змогу познайомитися з складом того козацького відділу: він ділився на 4 полки по 5 сотень в кожному. Сотня ділилася на десятки. Тих десятків було 152. На чолі відділів стояв гетьман — Самійло Кішка, при ньому був обозний і писар. На чолі полків стояли полковники. Кожен полковник мав двох осаулів, 4 сотників і 50 десятників. При війську було 3 пушкарі, один прапорщик, сурмач, трубач і троє возних. Як бачимо, організація нагадує ту, яку застав на Січі Ласота й яка в головних рисах та сама, яку ми знаємо з пізніших часів. Озброєні були козаки рушницями й списами.

Похід був тяжкий. В бою під Фелліном сам Кішка наложив головою. Замість його вибрано Гаврила Крутневича, що вже раніше був на цьому уряді. Козаки багато натерпілись у спустошеному краї, але й самі пограбували немало. Після перших успіхів уряд побачив, що війна затягується, бо в нього не було флоту, а шведи, маючи флот, успішно блокували узбережжя й держалися в приморських містах. Запал до війни почав остигати, і козаки перші покинули фронт та рушили через Білорусь додому. По дорозі вони чинили страшенні гвалти й насильства, як про це оповідає один білоруський літопис. Місто Вітебськ, яке хотіло боронитись від них, вони взяли силою й дуже пограбували. Вернувшись додому, козаки

дуже пишалися своїми «заслугами» перед державою і забули всякі недавні обмеження й заборони.

Вони зразу ж обернули свою енергію на південь і весною 1602 р. пропонували свої послуги молдавському господарю. Той не прийняв козацьких послуг, і тоді козаки на 30 чайках і кількох одбитих у турків галерах виплили в море й під Кілією погромили турецький флот. І в дальших роках козаки шарпали то турків, то татар. Число їх дуже зросло і вони повилилися на Україні все вільніше. Король і шляхта почали тривожитися і вже жалкували, що знесено було баніцію. Але тут розпочалася московська авантюра, і перед козаками відкрилося нове широке поле для попису. Починалася так звана московська смута й польська інтервенція до московських справ.

Як звісно, ця смута, підготовлена політичними й соціальними потрясіннями, які пережило Московське царство в часі панування Івана IV, почалася формально з появи претендента на царський престол загадкової особи, яка видавала себе за царевича Дмитра, нібито сина Івана Лютого. Довший час історіографія вважала його за креатуру єзуїтів, підготовлену й виставлену в цілі опанування православним Сходом. Але в останні часи історики схилиються до думки, що це була креатура московської боярської партії, яка висунула його, щоб скинути Бориса Годунова, цього рагвену серед московської аристократії. Таємний претендент появився в Польщі як слуга князів Вишневецьких і оповістив свій намір добувати московський престол. За мовчазною згодою уряду він сформував собі дружину з добровольців і з нею рушив через Україну на Москву. Вона складалась переважно з польсько-української шляхти. Цілий ряд пограничних українських магнатів, які фігурували колись як козацькі вагажки, опинились тепер у війську «царевича». Нарешті до нього приєдналося 12 000 запорожців. В 1605 р. Дмитрій захоплює Москву. Але це була тільки прелюдія до довгої політичної й соціальної революції, яка охопила Московську державу, яка привела до польської й шведської інтервенції і з якої Москва вирятувалась ціною страшних зусиль та великого патріотичного піднесення аж у 1613 р. В усіх перипетіях цієї революції українська козаччина так само, як козаччина великоруська — донська, взяла дуже близьку участь. Ми бачимо козаків в рядах війська різних самозванців і просто грабіжників, які шарпали Московську землю, бачимо їх і в рядах королівського війська, яке ходило на Москву, щоб там посадити царем польського королевича Володислава. Число козаків страшенно наросло. Так, у війську короля Жигимонта, яке брало в 1609 р. Смоленськ, було аж 30 000 козаків, і майже стільки ж козаків оперувало на Сіверщині та по інших провінціях Московської держави. Козаки дозволяли собі страшену сваволу не тільки в ворожих землях, але і в себе вдома. Українська шляхта гірко нарікала на цю козацьку сваволу, сейми виносили грізні ухвали проти козаків. Але, розуміється, ці ухвали не мали реального значення, доки Польща воювала з Московією. Козацька активність виявлялася не тільки на московським терені: в той же час, як одні козаки воюють на півночі, другі обергають свій розмах проти турків.

1606 р. флотилія козацьких човнів здобуває Варну на Чорнім морі. Ця подія знайшла свій відгук у народній пісні, записаній на початку XIX ст. в Галичині. В 1608 р. козаки здобувають Перекоп, який одділяє Крим од континенту. В 1609 р. вони оперують на нижнім Дунаї, палять турецькі міста Ізмаїл, Кілію, Білгород (теперішній Акерман). Розуміється, все це були тимчасові здобутки, укріпитися в цих містах і вдержати їх в своїх руках козаки не мали сили, але сам факт здобуття сильних турецьких фортець в таких далеких краях показує широту козацького розмаху.

Окупація Московщини польським військом у 1613 р. й тимчасове замирення на цьому терені примушують козаків звернути цілу свою активність проти турків і татар. Польське правительтво дивилось на це крізь пальці, бо бачило в цьому найкращий вихід для нагромадженної козацької енергії, дарма, що це могло накликати грізний реванш з боку турків. Роки 1614—1620 були справжнім героїчним періодом в історії запорізьких козаків. Їхні сміливі морські походи можуть порівнятись тільки з морськими походами їх предків, русів старокнязівської доби. Об'єкт походів той самий: попередня Візантія, теперішній Царгород, або ж Чорноморське узбережжя в Малій Азії й Криму. І мета та сама: пожитися на кошт багатих турків, так, як колись жилися коштом багатих греків. Але в руїнуванні татарського узбережжя в Криму ми додаємо ще й інший мотив: це реванш татарам за їхні набіги на українські землі, відплата за ту руїну, яку вони там чинили, бажання визволити українських невольників, яких було повно в Криму, і взагалі — ослабити це страшне гніздо хижаків, яке вже більше сотні років тягло живі соки з України, пожирало цвіт її населення. Тому то в очах не тільки самого українського народу, але і в очах цілого тодішнього християнського світу козацькі успіхи знаходили живе признание й викликали радість. В сторонах Середземного моря, на Балканах та в Італії особливо уміли цінити тріумф козацької зброї, бо там самі майже постійно вели аналогічну боротьбу з магометанським світом.

Характер козацьких нападів на турецькі міста дуже живо малює нам оповідання одного сучасника-турка. Це стосується козацького морського походу 1614 р. «Козаки, — оповідає цей турецький свідок, — напали на кріпость Синоп, що лежить на березі Анатолії і з огляду на свої чудові околиці прозваний містом коханків. Здобувши тутешній старовинний замок, козаки вирізали його залого, пограбували й спустошили мусульманські будинки, а під кінець так спалили й знищили місто, що цей прегарний і чудовий куточок обернувся в сумну пустиню. При тому вони зруйнували турецький арсенал, попалили галери і човни. Шкоди рахують на 40 млн золотих. Перш ніж встигли зібрати проти них озброєних людей з околиць, козаки забрали свою здобич на чайки і поплили назад.

Султан, почувши таку новину, впав у страшений гнів і жаль, він звелів повісити великого візиря Насух-башу, і на превелику силу жінка, дочка й інше жіноцтво ублагали, щоб султан подарував йому життя, але добре побив його будзиганом (палицею), — чутка про це

зараз же облетіла ціле місто. Візир виправдовувався тим, що він уже вислав був військо й флот, щоб знищити козаків при повороті».

Паша Ахмет, висланий з цим дорученням, мав задержати козаків при повороті коло Очакова й вислав туди з Білгорода військові кораблі. Так само туди були вислані кораблі й з Царгорода під проводом Алі-Паші. Але козаки своєчасно довідалися про це й поділилися на дві частини: одна попливла в обхід, висадилася на схід від Дніпрового устя й потягла свої човни суходолом на колесах, але тут напали на них татари, й козаки втратили багато людей і здобичі. Друга частина козацької флотилії пішла пробоем через очаківський лиман. Вона теж мала великі втрати; щоб облегшити свої чайки, козаки мусили власними руками покидати багато добра у воду. Однак все ж таки пробились. Усього 20 людей попало в полон. Їх відіслали до Царгорода, щоб було на кому зірвати серце. Коли до султана поприходили люди з Синопа й з плачем почали оповідати про своє нещастя, султан звелів видати їм цих 20 козаків-полонених, щоб вони, як хотіли, могли над ними помститися.

Це козаки зробили в 1614 р. На слідуючий рік вони знову вишили в море й спалили місцевість між Мізвеною й Архіокою — під самим Царгородом, так що султан бачив дим. Турецька ескадра погналась за козаками, догнала їх аж коло гирла Дунаю, але козаки сміливо пішли на абордаж (зчепилися з турецькими кораблями), розгромили турецьку ескадру й взяли в полон пораненого турецького адмірала. Вони захопили кілька турецьких кораблів, повели їх з собою й спалили під Очаковом на глум туркам. Потім пробилися в гирло Дніпра й щасливо вернулися на Січ. Знов-таки в 1616 р. морські операції повторилися ще в більшому розмірі. Велика турецька ескадра, вислана проти козаків, була цілком розгромлена коло Дніпрового лиману. Кільканадцять кораблів і близько сотні човнів попало в козацькі руки. Адмірал, який командував ескадрою, ледве втік. Ця блискуча перемога була ділом Петра Сагайдачного, в особі якого козащина дістала не лише хороброго вождя, але й видатного політика, котрий зумів направити козацьку силу не тільки на здобування слави й добичі, але й на користь національних інтересів усього українського народу.

Безумовно, Петро Конашевич-Сагайдачний є найбільш видатною фігурою, яку висунула українська козащина перед Богданом Хмельницьким, і одним з видатніших українських діячів взагалі. Його особа й діяльність заслужили високу оцінку вже з боку сучасників і перейшли в потомство, вкриті ореолом слави. Та про те ми маємо небагато точних даних з його біографії. Першим науковим дослідником життя й діяльності Сагайдачного був М. Максимович, якому пощастило знайти вірші ректора братської школи в Києві Касіяна Саковича на похорон Сагайдачного, видані в 1622 р., які є головним джерелом до біографії гетьмана. З цих віршів виходить, що Сагайдачний був шляхтичем з-під Самбора в Галичині, що він вчився в Острозькій школі, потім вступив до Запорізького війська, брав участь в походах на татар, турків, волохів, в Ливонію. Максимович зібрав докупи всі відомості про Сагайдачно-

го й належно з'ясував його історичну діяльність (1843). Після біографії Сагайдачного, написаної В. Антоновичем в серії біографії гетьманів (1885), в якій, однак, не було нових даних, появилася в 1901 р. спеціальна розвідка І. Каманіна, в якій він високо ставить заслуги Сагайдачного в ділі відродження української народності, але зовсім безпідставно вважає Сагайдачного прихильником ідеї злуки України з Москвою. Останню ревізію і оцінку діяльності Сагайдачного перевів М. Грушевський у VII томі своєї «Історії України-Руси» (1909). Він також вважає Сагайдачного талановитим політиком, який перевів у життя союз козащини з духовною і світською інтелігенцією України й старався втягнути Польщу у воєнні підприємства, при яких козащина робилася дуже потрібною й могла диктувати свої вимоги. Козаків він тримав у послуху й дисципліні, через що не був популярний в козацькій масі, незважаючи на славу, якою він окрив козацьчину своїми походами і яка знайшла свій відгук у відомій народній пісні. Про цю пісню виникла свого часу наукова суперечка: про якого саме Сагайдачного каже ця пісня («Ой, на горі та жінці жнуть»): чи про гетьмана, чи про кошового отамана часів Дорошенка — Григорія Сагайдачного? Б. Грінченко доводив, що пісня каже про отамана, І. Каманін та М. Грушевський — про гетьмана.

В останні часи вийшла монографія Б. Барвінського (1930), присвячена походженню Сагайдачного, в якій він установлює, що гетьман дійсно належав до шляхетського роду Попелів-Конашевичів у Перемишльській землі, відомого вже в XV ст.

Коли народився Сагайдачний — невідомо. Так само невідомо й коли саме він учився в Острозі, й коли вступив до козацького товариства. Навіть щодо одного з найближчих фактів його воєнної діяльності, здобуття Кафи в Криму, існують різні погляди, коли саме це сталося: Максимович, Антонович і Каманін думали, що це сталося в 1606 р., Грушевський відносив здобуття Кафи до 1616 р. Так само й початок гетьманування Сагайдачного Максимович відносить до 1601 р., Антонович — до 1605, Каманін — до 1606, а О. Чайківський, автор розвідки про початок гетьманування Сагайдачного, — до 1610 р. В усякому разі Сагайдачний розпочав своє козакування раніш, ніж ми застаємо його в ролі козацького гетьмана й провідника козацької політики, яким він виступає в 1616—1617 роках: безперечно, на чолі козащини він міг вибитися лиш попередньою своєю козацькою службою й своїми заслугами.

Сагайдачний виступає в ролі провідника козащини саме тоді, коли польський уряд, стривожений зростом козащини й її своєвільствами, почав знову пришукувати способи, як би її приборкати. Властиво кажучи, від самого початку XVII ст. майже не проходило ні одної сеймової сесії без того, щоб на ній так або інакше не було зачеплене козацьке питання. Виношено ухвали, щоб козаки, які жили «на городах», слухалися королівських старост, якщо мешкали в королівщинах, і панів світських або духовних, якщо мешкали на їхніх добрах; заборонявся вихід на Запоріжжя й своєвільні вчинки (постанова сейму в 1607 р.). В 1609 р. сейм знову радив над

козацькою справою й визначив спеціальну комісію для впорядкування відносин на «кресах». В 1611 і в 1613 роках було сконстатовано, що козаки нікого не слухають, крім своєї старшини, і знову визначено комісію, яка цим разом зійшлася восени 1614 р. в Житомирі. До неї належали дуже поважні особи: коронний гетьман Станіслав Жолкевський, князь Януш Острозький, князь Януш Заславський і Олександр Калиновський. Було викликано козацьких представників і поставлено їм умови, щоб козаки перебували тільки на Запоріжжі й несли там охоронну службу проти татар та турків; за це вони мають діставати 10 000 золотих і 700 штук сукна річно; старшого мав призначати від імені короля коронний гетьман; ті ж козаки, що перебували по городах, мали слухати старост і панів, і ніякої окремої козацької юрисдикції тут не мало бути. Без дозволу короля козаки не повинні були робити ніяких походів і приймати до себе своєвільних людей. Козацька відповідь не збереглася, але відомо, що вони тими умовами не були задоволені. Одначе призначення за козаками, що діставали платню, свого козацького суду й управи було офіційним підтвердженням козацької автономії. Та коли уряд ніколи не виплачував як слід обіцяної платні, то й козаки не зважали ні на які постанови й обмеження. В 1614—1617 роках особливо зростає козацька активність на Чорному морі.

На чолі козацької ескадри Сагайдачний весною 1616 р. розгромив турецький флот коло гирла Дніпра, взяв кільканадцять галер і близько сотні човнів. Потім поплив круг Кримського узбережжя, напав на Кафу (Феодосію), цей страшний невольницький ринок, здобув її і спалив, причім було визволено з неволі багато полонених. Восени того ж 1616 р. козаки перепливають Чорне море, здобувають Трапезунд. На них ударила турецька ескадра під проводом адмірала Цікалі-Паші, родом генуезця, але козаки розбили її й потопили три галери. Потім вдарили на самий Босфор, пограбували узбережжя й поплили назад. Їх стерегла друга турецька ескадра під проводом Ібрагіма-Паші коло Очакова, щоб заступити дорогу як козаки будуть вертатись назад. Але вони довідались про це заздалегідь і, замість вертатись Дніпром, поплили в Азовське море і звідти малими річками й волочачи по сухому човни, вибрались у Дніпро. Тим часом Ібрагім-Паша поплив був угору Дніпром аж до Січі. Невелика козацька залога вийшла з неї, і турки розруйнували порожнє козацьке гніздо. Самі ж козаки щасливо, з багатою здобиччю повернулись після відходу Ібрагіма-Паші.

Ці козацькі походи трохи не викликали війну між Туреччиною й Польщею. З великими зусиллями польському урядові вдалося на якийсь час зберегти мир, зобов'язавшись перед турками вгамувати козаків і не допускати їх до виходу в Чорне море. Щоб виконати це зобов'язання, старий гетьман Жолкевський, колишній переможець над Наливайком і герой московської війни, вирушає зі своїм військом на Україну, мобілізувавши окрім того уся шляхту Київського воєводства. Супротив такої грізної постави Жолкевського розумний і обережний Сагайдачний, який взагалі додержувався цілковитої лояльності супроти Польщі, зумів нахилити козаків до уступок

і погодитись формально на вимоги з боку уряду, які зводилися до демобілізації козацького війська: козаки мали виключити з-поміж себе «ремісників, купців, шинкарів, вийтів, бурмістрів, різників, кравців, що налізли до війська», як каже текст урядового ультиматуму. Цей документ разом із тим кидає світло на соціальний склад козацького війська. Переговори велися над річкою Россою в Старій Ольшанці. Козаки погодилися не нападати на сусідні краї й нести за платню сторожову службу. Але вони настояли на тім, щоб самим вибирати старшого, якого уряд тільки мав затвердити. Питання про число козаків залишилося невіршеним, але козаки зобов'язались виключити всіх непрофесіоналів козаків і взагалі всіх тих, хто пристав до війська не раніше двох останніх років. Остаточні ухвали було відложено до сейму 1618 р. Згоджуючись на урядові домагання й редукуючи козацьке військо, Сагайдачний розумів, що все це тимчасово, і що скоро польський уряд знов буде потребувати козацької помочі.

І дійсно: за цією поміччю польський уряд звернувся в тому ж 1618 р., коли королевич Володислав, вирушивши з невеликими силами знову здобувати московську корону, яка вже сиділа на голові молодого Михайла Романова, опинився під Москвою в дуже критичному стані. Врятувати його могла тільки негайна поміч. Але серед збройних сил Речі Посполитої тільки козаки могли найскорше мобілізуватись і найскорше виступити в похід. До них тому й звернулись. І Сагайдачний, вирушаючи на чолі 20 000 армії, переходить цілу Московщину, розбиваючи по дорозі московські відділи й беручи укріплені міста: Путивль, Єлецьк, Лівні й саме вперу виручає королевича з тяжкої ситуації. Сполучені польсько-українські сили штурмували Москву й ледве-ледве не взяли. В самім кінці 1618 р. було заключено перемир'я у Деуліні, й козаки вернулись на Україну. Польща на основі цього перемир'я задержувала за собою Смоленщину й Сіверщину.

Польський уряд, одначе, не вважав можливим залишити козацьке військо в його численному контингенті і залишити йому свободу дій. Той самий Жолкевський таки примусив козаків 17 жовтня 1619 р. на річці Растовиці (коло м. Павлочі) скласти умову, підписану їх старшиною з Сагайдачним на чолі про те, що вони мають зредувати свій контингент до 3 000 козаків (тоді було всього про реестру 10 600), що вони не будуть виходити в Чорне море, а що їхня старшина має бути призначена самим королем. Нема що й казати, що легше було підписати такі зобов'язання, ніж запровадити їх в життя, особливо що торкалось редуції числа козаків. З цього випливало лиш те, що на самій Україні, в наддніпрянських містах і селах, залишалось невелике легальне число козаків під управою визначеної урядом старшини. Вся ж маса козаків, яка не укладалась в легальний список, мусила шукати собі пристановища на Січі, за порогами, складаючи той резервуар, з якого завжди можна було зачерпнути козацьку силу в разі потреби.

Певна річ, що погодження козацької старшини на вимогу Жолкевського не могло подобатись ширшим масам козацтва. Серед них

виникло незадоволення і, як завжди бувало в подібних ситуаціях, козацтво поділилося на дві партії: одна, зложена з статечніших, заможніших, старших козаків, якої властиво менше й доторкались урядові вимоги, піддержувала Сагайдачного. Козацька ж голота й молодь були проти нього в опозиції. Одначе Сагайдачному, завдяки незломній волі та залізній дисципліні, яку він умів піддержувати серед козаків, удалося зберегти свій авторитет і провідне становище. Навіть більше: йому вдалося, як я вже згадував, обернути козацьку силу на піддержку православної церкви, що в ті часи було справою національної ваги.

*

У той час коли стара провідна верства українського суспільства, магнати й шляхта, помалу сходять з сцени через масову дезерцію своїх членів до польсько-латинського табору, а у міщанства вже не вистачає сил самим виносити тягар боротьби за церкву й народність, виступає нова суспільна сила, нова верства, що вийшла з лона українського народу,— козащина й переймає на себе завдання бути головною опорою православної церкви і української народності.

Певна річ, що не відразу усвідомили й засвоїли собі це завдання козаки. Їх перші рухи, повстання Косинського й Наливайка, зовсім не мали релігійної закраски, як потім твердила про це стара українська історіографія. Але загострення релігійної боротьби після проголошення Берестейської унії знайшло свій відгук і серед козащини, серед якої було багато елементів шляхетських і міщанських, які вже брали участь в релігійній боротьбі.

Уже в кінці першого десятиліття козаки починають вмішуватися в цю боротьбу; вони йдуть спочатку легальною дорогою: так само, як і шляхта, козаки складають формальні протести проти уніатських претензій на добра православної церкви. Але коли емісари уніатського митрополита появляються в Києві й хочуть наложити руку на багаті київські монастирі, козаки силою не допускають до того. Один з найбільш активних емісарів приплачує навіть своїм життям. Діячі православної церкви скоро починають розуміти, що в Києві під охороною козаків можна далеко безпечніше й ширше розвивати культурно-релігійну діяльність, ніж у Львові й взагалі на західно-українських землях. І ось уже на початку другого десятиліття XVI ст. центр релігійного, а разом з тим і національного життя помалу пересувається до Києва. Передовсім туди переходить цілий ряд видатних культурних сил із Галичини й займає в Києві найважливіші церковні посади. Сюди переходять в 1599 р. Єлисей Плетенецький (син шляхтича з-під Золочева) і стає архімандритом Печерського монастиря, перейнявши цю посаду після Никифора Тура, що збройною рукою оборонив Печерський монастир від уніатів. На Печерській архімандрії залишився Плетенецький аж до своєї смерті в 1624 р. За Плетенецьким прийшли інші галичани: Захарій Копистенський, Памво Беринда, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній, Іов Борецький та ін., все видатні вчені й культурні діячі. Вони заложили

в Києві науковий осередок, як колись було в Острозі та у Львові. В 1615 р. закладається в Києві братство, якому жінка мозирського маршалка Степана Лозки, Гальшка Лозкина Гулевичівна записує щедру фундацію на культурно-просвітні цілі. Братство закладає школу, котра скоро реформується в колегію на зразок європейських університетів. Її ректором стає Іов Борецький. До братства вписується сам гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний «з усім Військом Запорозьким». Цим актом козащина офіційно переймає протекторат над культурно-національним рухом у Києві. В 1617 р. Єлисей Плетенецький засновує у себе в Печерському монастирі знамениту друкарню, яка за короткий час розвиває надзвичайно інтенсивну видавничу діяльність: випускає церковні й богослужбні книжки, підручники, словники, полемічні й теологічні твори, наукові праці, взагалі стає осередком цілого українського видавничого руху. Нарешті, як увінчання всіх змагань українських національних діячів того часу, проходить відновлення православної ієрархії, проведене під покровом козацького гетьмана. Після того як майже всі православні єпископи перейшли на унію, а ті двоє, що залишилися вірні своїй вірі, вмерли, православної церкві загрожувала повна дезорганізація; передовсім не було кому висвячувати священників. Отже, Сагайдачний дуже зручно використав приїзд на Україну єрусалимського патріарха Теофана, котрий повертався з своєї подорожі до Москви. Саме в той час Сагайдачний не був гетьманом: я вже згадував, що він не мав широкої популярності в масі козацтва. Особливо ж були настроєні проти нього так звані випищики, яких він на основі угоди з урядом викреслив з реєстру. Використавши момент, коли Сагайдачний пішов з частиною війська в похід під Перекоп (1620), козаки скинули його з гетьманства й вибрали на його місце Якова Бородавку. Одначе Сагайдачний залишився полковником і, як особа впливова й авторитетна, за порозумінням з київським Богоявленським братством, допоміг провести відновлення ієрархії. Як тільки патріарх приїхав до Києва, відбулася нарада представників з усіх частин України й Білорусії. Тут було намічено кандидатів на митрополічу й на єпископські кафедри. Сагайдачний брав участь у цій нараді, яка мала характер свого роду національного конгресу.

Після смерті Рогози король призначив митрополитом Іпатія Потія, знов же по його смерті — Веніаміна Рутського. На всіх єпископіях також сиділи уніатські владики, за винятком Львова, де тримався ще православний єпископ Єремія Тиссаровський. Київські міщани й козаки не допускали уніатських духовних до захоплення самої митрополії, але становище православної церкви робилося критичним без своєї ієрархії. Козацькі й шляхетські учасники київської наради запевняли, що оборонять новопосвячених владик. Тоді патріарх погодився й висвятив ігумена київського братського монастиря Ісаію Копинського на єпископа перемишльського, кілька днів згодом Іова Борецького висвятив на митрополита, а далі Мелетія Смотрицького на архієпископа полоцького. Робилося це все в якнайбільшій таємниці, вночі, при наглухо зачинених вікнах, щоб ніхто не

побачив світла, в присутності всього кількох людей. Вийшовши з Києва в супроводі Сагайдачного та його полку, патріарх ще по дорозі висвятив ігумена князя Єзекіїла Курцевича на єпископа луцького й ігумена Паїсія Іполитовича на єпископа холмського. Приїзжий з патріархом єпископ Аврамії був поставлений єпископом пинським. Потім козаки відправили патріарха до самої молдавської границі.

По від'їзді патріарха до виконання своїх функцій міг приступити хіба сам митрополит Іов, що сидів у Києві під охороною козаків. Решта владик, крім М. Смотрицького, не зважувалась їхати до своїх кафедр. Про затвердження їх не могло бути поки й мови: їх уважано за самозванців і проти них оголошено репресії. Митрополит Іов Борецький разом з новопоставленими владиками видав тоді свій знаменитий протест (знайдений і опублікований проф. П. Жуковичем у збірнику «Статьи по Славяновѣдѣнію», виданому в 1910 р.). В цій «протестації» з дня 28.IV.1621 р. православні владика рішуче протестували проти оповіщення патріарха Теофана турецьким шпіоном й ворохобником, виясняли історію свого висвячення, цілком згідного з канонами, протестували проти переслідування православних уніатським духовенством на Білій Русі, на Берестейщині, Волині й Галичині та попереджали, що всі ці гвалти й насильства можуть причинитись до розрух і що в цих розрухах будуть винні уніати. Що особливо цікаво в цій протестації, так це цілий уступ, присвячений характеристиці козащини: «Щодо козаків,—говориться там,—то про цих рицарських людей ми знаємо, що вони наш рід, наші браття й правовірні християне... Се ж бо те плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке царство на Чорному морі й на суходолі. Це ж з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх човнах-однодревках по морю й по суші (приробивши до човнів колеса) плавало й Царгород штурмувало. Це ж вони за Володимира, святого монарха Руського, воювали Грецію, Македонію і Лірію. Це ж їхні предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від царгородської церкви приймали, й по цей день у цій вірі родяться, хрестяться й живуть. Живуть не як погане, а як християне: мають пресвитерів, учаться письма, знають Бога й закон свій... Коли йдуть на море, перш за все моляться, заявляючи, що йдуть за віру християнську на невірних. Другою своєю метою ставлять визволення невольників... Це певно, що на цілім світі ніхто по Богу не чинить поневоленому християнству такого великого добродійства, як греки своїми окупами, король еспанський своїм сильним флотом, а Військо Запорізьке своєю сміливістю й перемогою: що інші народи виборюють словом і дискурсами, то козаки доказують своїм ділом».

Ці слова показують, що на Україні з початку XVII ст. ясно жила в свідомості освічених людей ідея тягlosti й неперервності українського історичного процесу, але вони показують також і те, що союз української інтелігенції з козацтвом був уже dokonаним фактом: тільки спираючись на власну національну озброєну силу, могли владика заговорити такою сміливою мовою. І ось слідом за

цим протестом митрополит скликає у Києві собор із духовенства та людей світських, щоб обміркувати, що далі робити. Далі вчиняє нараду в Житомирі з українською шляхтою з Київського воєводства, що зібралось там на свій сеймик. Нарешті, їде до козаків і виступає там на раді в Сухій Діброві, в присутності Сагайдачного, палко закликаючи козаків стати в обороні своєї віри. І всі козаки, як оповідає свідок, присягли, що будуть боронити свою віру «аж до горла».

Саме в той час шшли переговори між польським урядом і козаками щодо нової козацької служби. Козаки були тепер знов дуже потрібні урядові: над Польщею нависли темні хмари. Козацькі походи й польські втручання до молдаво-волоських справ привели, нарешті, до розриву з Туреччиною. Турецька армія під проводом Іскандер-паші рушила літом 1620 р. на Молдавію, щоб далі йти на Польщу. Старий гетьман Жолкевський сміливо виступив їй на відсіч з невеличким відділом, перейшов Дністер, але на полях Цецьорських недалеко Ясс був оточений переважачими силами ворога, весь його відділ був знищений, і сам він поліг головою. Його помічник, польський гетьман Конєцпольський попав у неволю. У цім бою поліг також підстароста чигиринський Михайло Хмельницький, а син його Богдан, пізніше славний гетьман України, попав у турецький полон. Але турки не розвинули зразу своєї перемоги й не рушили за Дністер. Похід Іскандера-паші був тільки початком кампанії: іти походом на Польщу збирався сам султан Осман.

У той час митрополит Іов Борецький відбував свої наради з українською шляхтою й козаками, в Андріанополі султан вже робив огляд свого війська, з яким він мав йти «завоювати Лехістан», себто Польщу. Супроти грізної небезпеки варшавський сейм ухвалив взяти на службу не більше й не менше як 20000 козаків з платою 100 000 золотих на рік, і король на це пристав. Жигмонт навіть удався до патріарха Теофана (коли той іще перебував у козаків), щоб він вплинув на козаків, намовляючи їх на війну з турками. На сеймі виступив з гарячою промовою волинський депутат Лаврентій Древинський, в якій казав, що в наступаючій війні Польща буде боронитися руками православних людей, а тим часом не хоче заспокоїти й вдовольнити їх справедливі бажання в справах віри. Він яскраво змалював усі кривди й переслідування, що терпіли православні українці й білоруси, і грозив тяжкими наслідками, якщо з православними не буде поступлено по справедливості. Древинського піддержували інші послі з Київщини, Волині й Берестейщини. Але їхні промови більшість послів зустрічала сміхом, а король заявив, що скоріше зречеться своєї корони, ніж допустити, щоб схизматичський митрополит засів у Києві. Пекучу релігійну справу сейм збув формальними постановами, які нічого певного православним не давали.

Тим часом козащина, заохочена закличками й обіцянками уряду, енергійно взялася готуватись до війни. Але репресії, що почалися на Білій Русі проти православ'я, прохолодили її запал. Агітація митрополита робила своє діло, козаки, ведучи на тій же раді в Сухій Діброві переговори з королівським посланцем, хоч присягли разом

з тодішнім гетьманом Бородавкою, що будуть вірно служити Речі Посполитій, але вибрали спеціальну депутацію до короля: Сагайдачного, єпископа Курцевича й ще дві особи, щоб добитися від короля затвердження висвячених патріархом Теофаном православних єпископів і митрополита. Тим часом козацька флотилія вже вийшла в Чорне море й наробила серед турків великого переполоху. Самий Царгород охопила паніка, коли козацькі чайки появились перед Босфором. Турецький флот, що боровив столицю, не зважився напасти на козаків, але ескадра Капудана-паші, що стерегла їх повороту, напала-таки на них і захопила кілька чайок з козаками; їх одвезено до болгарського узбережжя, де стояв султан з військом, і там їх замордовано лютими муками, зриваючи тим способом свою злість за плондровання столичної околиці.

Козацьке посольство у Варшаві, яке прибуло туди в липні 1621 р., король прийняв ласкаво, обіцяв «заспокоїти» релігійну справу, і Сагайдачний був задоволений результатами своєї місії та й поїхав з Варшави просто на фронт, бо козаки, навіть не дождаючи повороту свого посольства, вже рушили в похід на поміч польській армії, що в кінці серпня стояла під Хотиним, а турецька армія з султаном на чолі вже була в Молдавії.

Польське військо, яке раховано на 35 000 і яке було під проводом старого гетьмана Ходкевича (при ньому був і королевич Володислав), стояло супроти турецької армії, що складалася з 150 000 регулярного війська, окрім татарської орди й різних допомогівих відділів. Ця маса грозила просто роздавити польське військо, котре перейшло Дністер і стало під Хотиним. Тут з нетерпеливістю дожидали козаків. Козаків ішло 41 500, і мали вони 22 гармати. Вони йшли під проводом Бородавки, переправившись через Дністер коло Сороки й стали пустошити околиці. Вони вислали посланцем до польського війська Михайла Дорошенка (майбутнього гетьмана), питаючи, куди мають іти далі. Розуміється, польське командування відповіло, що мають якомога скоріше поспішати до польського табору. Ще перед приїздом Дорошенка прибув до табору Сагайдачний, і його вислано, щоб їхав до козаків і скоріше приводив їх з собою. По дорозі Сагайдачний натрапив на турків, трохи не попав у полон, був тяжко поранений в руку (ця рана згодом звела його в могилу), але щасливо врятувався й знайшов козаків коло Могилева.

Приїзд Сагайдачного викликав зміни в проводі козацькою армією. З Бородавки були незадоволені за те, що необачно порозсилали малі козацькі чати, які були побиті турками. Сагайдачного зустріли з радістю, вислухали його звіт з подорожі до Варшави і його побачення з королевичем під Хотиним (Володислав дуже добре ставився до козаків і мав серед них великі симпатії) і, як це часто бувало в історії козаччини, зараз же скинули попереднього гетьмана Бородавку, закули його в кайдани, а натомість обрали Сагайдачного. Бородавку судили, признали винним в необережнім вигубленні козаків і стратили. За кілька днів Сагайдачний привів свою армію під Хотин — саме в пору, бо вже на другий день турки почали наступати.

Вони вдарили зразу на козаків, які були стомлені походом і ще не встигли укріпити свій табір. Однак козаки відбили наступ. Два слідуєчі дні зряду ціла турецька армія кидалась штурмувати козацький табір, але всі її шалені атаки розбились, мов о кам'яну скелю, о козацьке завзяття. Відбивши третю атаку, козаки самі перейшли в наступ, і піддержані поляками, збили турків з позицій, понищили їхні гармати й вдерлись в турецький табір. Якби вони не почали його грабувати, а продовжували наступ, погром турків був би повний. Турки, зібравши свої сили, вибили козаків з табору, але все-таки Сагайдачний взяв у полон одного пашу і кілька ще значних персон. Султан плакав від злості.

Кілька днів обидві армії відпочивали. Потім турки поновили атаки. Знову головною на козацький табір. Татари обійшли польсько-козацький табір і відрізали сполучення з Кам'янцем. Почав відчуватися брак запасів і амуніції. Але обидві сторони зазнали вже великих втрат й були виснажені. Після ще кількох спроб зламати польсько-козацький табір султан згодився почати мирні переговори. 8 жовтня на полі бою під турецькою фортецею Хотиним було складено мир.

Одним з головних пунктів миру була заборона козакам виходити в море й плондрувати турецькі володіння. Козаки зараз після заключення миру почали свій відворот на Україну. Перед тим вони вислали до короля делегацію, яка мала домагатися підтвердження прав і вольностей козацьких, щорічної платні в сто тисяч золотих і окремої винагороди за хотинський похід, а окрім того задоволення потреб православної церкви.

Королевич Володислав обсилав Сагайдачного — головного спасителя в даних обставинах цілої Польської держави — нагородами й знаками своєї ласки й уваги. Козацький гетьман був тяжко хворий од рани і, повернувшись до Києва, помер 10 квітня 1622 р. Хотинська кампанія знайшла широкий відгомін в тогочасній літературі: цілий ряд польських поетів прославив її в своїх поемах та віршах, в далекій Рагузі далматинський поет Гундуліч присвятив їй свою знамениту поему «Осман». Але в усій цій літературі головна заслуга в ділі оборони християнського світу перед турецькою навалою приписується королевичу Володиславу, а скромна фігура козацького гетьмана залишається в тіні, хоч, як признавали самі офіційні польські чинники, ніхто інший, тільки він з своїми козаками був справжнім героєм цієї війни. Але гірше було те, що він не дістав тієї сатисфакції, якої найбільше сподівався: задоволення піддержуваних козаками побажань в сфері церковно-релігійній так само, як і спеціально козацьких домагань. Справу зволікали й нарешті відклали до сейму 1623 р.

Та Сагайдачний до того вже не дожив. На провідному тижні 1622 р. цілий Київ з великою урочистістю ховав козацького героя в братській церкві на Подолі. Над його могилою студенти Богоявленської братської школи промовляли жалібні вірші, зложені ректором Касіяном Саковичем, в яких прославлялися заслуги покійного перед рідним краєм і перед православною церквою та меценат-

ство в справах національної культури: помагаючи їй за життя, гетьман п'ять днів перед смертю склав заповіт, яким записав кілька тисяч золотих на київське братство й півтори тисячі на львівське, спеціально на науково-просвітні потреби. Ці вірші були видані того ж року окремою книжечкою.

Як сучасники, що знали Сагайдачного зблизка, так і історики сходяться між собою в оцінці його високих прикмет, як воєнного й державного діяча. Найцікавішу характеристику дав Сагайдачному автор записок про хотинську кампанію Яків Собеський: «Цей Петро Конашевич,— писав він,— настільки підіймався над своїм простим походженням і способом життя, своїм гострим розумом, видатною дозрілістю думок, надзвичайною дотепністю в словах і в учинках, що з повною справедливістю мусить бути зачислений для потомства до найвизначніших людей Польщі... Це був чоловік великого духа, що шукав безпеки, легковажив життя, в бою був перший, при відступі останній, жвавий і діяльний».

Значення Сагайдачного в українській історії, спеціально в історії нашого культурно-національного руху високо ставлять українські історики, починаючи від автора «Історії Русовь», що називає його «избирательним князем руським или гетьманом». В. Антонович писав про нього, «що своїм політичним тактом Сагайдачний був чоловік видатний для свого часу і вельми корисний для народного діла. Вернувши Україні її споконвічний громадський виборний лад в церковному та світському житті, що виходив з інстинктів українського народу, Сагайдачний додав народові сили до дальшої боротьби, а разом із тим і змоги вести ту боротьбу». О. Єфименкова писала про Сагайдачного, що «де б він не з'явився, він зараз же опановував ситуацію — одночасно добрий знавець військового мистецтва й розумний дипломат, але перш за все й завжди — людина, що глибоко й цілком була перейнята любовію до рідного краю». І. Каманін каже, що «тільки Сагайдачний поклав міцні підвалини для дальшого існування козаччини». М. Грушевський вважає Сагайдачного видатним політиком, що свідомо йшов до своєї мети — виборення своєму народові відповідного місця в Польській державі, і що перевів діло (відновлення ієрархії), яке вкрило його безсмертною славою в очах українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII, К., 1909. Василенко Н. Очерки Історії Західної Русі и України. К., 1916. Доманицький В. Козаччина на переломі XVI—XVII вв. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. 60—64. Куліш П. Історія возсоединенія Русі. Т. II—III. Петербург, 1874—77. Жукович П. Сеймовая борьба западно-русского дворянства съ церковной уніей 1609 г. Т. I—VI. Петербург, 1903—1912. Максимович М. Ислѣдование о гетманѣ Петрѣ Конашевичѣ-Сагайдачномъ, Сказаніе о гетманѣ П. Сагай-

дачномъ // Собрание сочиненій. Т. I. Київ. Антонович В. Біографія Сагайдачного в книзі «Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи». К., 1885. Каманін І. Очеркъ гетманства Петра Сагайдачного, «Чтенія О-ва Нестора Лытописца». Т. XV і окремо. К., 1901. Чайківський О. Початки гетьманування П. Сагайдачного // Науковий Збірник, присвячений М. Грушевському. Львів, 1906. Жукович П. «Запорожскіе гетьманы Бородавка и Сагайдачний въ своихъ послѣднихъ церковныхъ и политическихъ дѣлахъ // Сеймовая борьба. Вып. III. Петербург, 1906. Орловскій Л. Участіе запорожскихъ козаковъ въ возстановленіи южно-русской іерархіи въ 1620 г. // Киевская Старина. 1905. Х. Еварицкій Д. Гетманъ Петро Сагайдачний. Катеринослав, 1913 (відбитка з «Лытописи Екатеринбургской Архивной Комиссіи». Т. 10). Барвінський Б. Конашевичі в перемишльській землі в XV і XVI ст. // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка, Т. 100, Ч. II. Львів, 1930. Tretiak. Wojna chocimska. Lwów, 1920.

**КОЗАЧЧИНА В 20—30-х РОКАХ XVII ст.
ПОВСТАННЯ ЖМАЙЛА І ТАРАСА ФЕДОРОВИЧА.
СЕЙМОВА БОРОТЬБА ЗА ПРАВОСЛАВІЄ.
ПЕТРО МОГИЛА І ЙОГО ДОБА.
ПОВСТАННЯ ПАВЛЮКА Й ОСТРЯНИНА.
ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
ПІД ПОЛЬЩЕЮ**

Пару тижнів після смерті Сагайдачного зійшлася козацька рада на річці Русяві (на межі Київщини й Поділля) і вибрала 23 квітня 1622 р. на гетьмана Оліфера Остаповича Голуба, близького співробітника Сагайдачного. В урядових сферах були незадоволені з цього вибору, вважаючи його за перемогу козацької «черні», хоч Голуб, як виявилось, продовжував лояльну політику Сагайдачного. Король вислав до козаків своїх комісарів, які повезли гроші і мали добитись від козаків, щоб вони демобілізувалися, залишивши на службі тисячі три або чотири, та щоб не сміли виходити в море. Козаки гроші взяли, але й не думали розходитися. Вони відбули навіть два нових морських походи, з яких один дуже наполохав турків: 30 козацьких чайок поруйнували узбережжя Анатолії, захопили багато турецьких кораблів і появилися зовсім близько від Царгорода.

На початку 1623 р. відбувся у Варшаві сейм, на який православна сторона поклала надії, що їй удасться добитись задоволення своїх домагань. Дійсно, в історії сеймової боротьби православних за свої права сейм 1623 р. займає дуже важливе місце. Його засідання стали ареною гарячого поєдинку між православними й уніатами. Обидві сторони старанно підготувалися до бою й змобілізували всі свої сили: православне духовенство видрукувало меморіал, адресований королю, де заявлялось про лояльність українського народу, виправдувалось висвячення православних єпископів патріархом як акт, вимушений крайньою необхідністю, і висловлювалась готовність новопоставлених єпископів добровільно зректись своїх кафедр, якщо король схоче вжити свого права презентації й визначити нових кандидатів. Одночасно видрукувано другий меморіал української шляхти, де заявлялось, що церковна унія шкодить союзу українського народу з королівством польським, що ціле Запоріжжя з його степами не може змістити в собі людей, які через унію мусили покинути свої хати й утікати. Але найважливіше було те, що на цей раз піддержували справу православної церкви козаки: вони прислали свою депутацію, яка привезла петицію, в котрій ясно й категорично були поставлені домагання вернути православної церкві її правне становище в державі. Петиція містила крім того реєстр кривд, які

були зроблені православним за останні роки в різних місцях Речі Посполитої. Цей реєстр свідчить про надзвичайну поінформованість козаків про становище православної церкви в Польщі аж до найменших деталей. Від православного духовенства прибули сам митрополит Іов Борецький і архієпископ Мелетій Смотрицький.

Але не менш озброєною виступила й протинська сторона. Вона також збрала реєстри насильства православних над уніатами, голов-но в Києві, де православні завдяки козакам були сильнішою сторо-ною. Та уніати мали за собою могутчу піддержку в сеймі. Спеціально прибув для їх піддержки папський нунцій з Рима.

Сеймові дебати і всі зусилля православних ораторів не принесли православним перемоги супроти сеймової католицької більшості. В кінці було ухвалено: релігійній справі тим часом проголосити спокій, зупинивши всі процеси й засуди в церковних ділах, а остаточне вирішення конфлікту між православними й уніатами від-класти до слідувачої сеймової сесії, щодо козаків постановлено ультимативно зажадати від них демобілізації й повної покори перед властями.

Православні дуже добре зрозуміли, що цей раз кампанія в сеймі ними програє. Вночі того ж дня, як в сеймі запало вищенаведене рішення, православні владики, які приїхали до Варшави, зараз же повернули до Києва. Лідер православної опозиції в сеймі Лаврентій Бревинський заявив в розмові з депутатами, що доки живий король Жигимонт, православним нема на що надіятись.

Церковного конфлікту не розв'язав ані сейм 1624., ані слідувачий 1625 р. Питання про вирішення спору між православними й уніатами навіть не було поставлено на обміркування. Діло в тім, що в межичасі трапились події, які ще більше загострили відносини й утворили становище, що зовсім було не на користь православним. В кінці 1623 р. православні міщани у Вітебську на Білорусі замордували полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича, роздратовані його заходами щодо заведення унії. Вбивство викликало страшне обурення в урядових кругах. На вітебських міщан впали жорстокі репресії, дісталось й винним і невинним. Пізніше трапилась аналогічна подія в Києві, де міщани й козаки вбили священика Івана Юзефовича й вїята Федора Ходику, які хотіли передати православні церкви в руки уніатів. Але тут це пройшло безкарно. Це все свідчило, до якого роздратування доходили обидві сторони у взаєм-ній боротьбі.

Багато людей почало впадати в зневіру. Єпископ перемишль-ський Ісаія Копинський і навіть сам митрополит почали поговорюва-ти про підданство московському цареві, котрий, як православний монарх, вдовольнить потреби української церкви. Це московфільство особливо почало ширитися на Задніпрянщині, звивши собі гніздо в монастирях Лубенщини. Зневірився в православної справі і один з видатніших її оборонців — Мелетій Смотрицький, архієпископ по-лоцький. Він почав агітувати за яесь порозуміння між православни-ми та уніатами, але православної сторони це здалось підозрливим, і Смотрицький мусив таємно залишити Київ і вже одверто виступив

як уніат. Перейшов на унію і колишній ректор київської братської школи Касіян Сакович, що склав вірші на похорон Сагайдачного. Але відступництво окремих діячів не захитало маси прихильників православ'я серед духовенства й шляхти, і православна сторона готувалась до нової боротьби за свої права, маючи тепер таку сильну опору, як козаччина.

Неудача на сеймі 1623 р. коштувала булави Оліферу Голубу, замість котрого козаки обрали полковника Михайла Дорошенка, заслуженого вояка, учасника хотинської кампанії. Він мав добру репутацію у польського уряду і взагалі в польських кругах. Яків Собеський характеризує його словами: «Дорошенко полковник доброї репутації у молодців (козаків) за свою відвагу, і королеві й Речі Посполитій завжди зичливий». Дорошенкові вдалося деякий час тримати козаччину в руках. Маса козаччини, яка підлягала демобілізації, була виведена на Запоріжжя, поза межі контролю польських властей, і тут її увага була обернута на турецькі і татарські справи. Відбувся новий морських похід під Царгород. Сам Дорошенко ходив походом на Перекоп. Козаки захопили велику здобич, масу худоби. Перед урядом морську експедицію представлено як діло своєвільних людей, які тому, мовляв, вибралися на море, що уряд не заплатив умовлених грошей, і треба було чимсь промишляти, щоб себе прогодувати. Далі козаччина вмішалася у внутрішні татарські справи в Криму. Там якраз виникла тоді усобиця між двома претендентами на ханський трон, і татари поділилися на дві партії. Одна з них, на чолі якої стояв претендент Шагін-Гірей, яка хотіла розірвати васальну залежність Криму від Туреччини, заключила союз з козаками. Відділ козаків появився в Криму, а козацький флот вплив у Чорне море робити диверсію проти турків, які піддержували хана Джанібека-Гірея.

Це був один з найблисучіших морських походів козаччини. Користуючись з того, що турецький флот був зайнятий татарськими справами й стояв у Кафі, близько 80 чайок, по 50 людей на кожній, появилися несподівано в самім Босфорі. Як свідчать донесення французьких та англійських послів, козаки спалили околиці Царгорода — найбагатші оселі по обох боках протоки, Буюк-Дере, Ені-Кі-ой, Стенію, забрали велику здобич і відпливли в море. Коли сам султан Амурат зорганізував погоню, козаки зупинились і стали в бойовому порядку, щоб прийняти бій. Противний вітер не давав їм самим перейти в атаку. Але турки не зважились їх атакувати, і козаки спокійно попливли додому.

За два тижні (діло було в липні 1624 р.) перед Царгородом появилася знову козацька флотилія, на цей раз вже близько 150 чайок. Цю флотилію хотіла задержати ще коло Дніпрового гирла турецька ескадра, але козаки пробіглися і рушили на Царгород. Тут спалили Фарос і трохи не взяли арсеналу. Три дні стояли вони коло берегів Босфору й вернулися з багатою здобиччю.

Султан викликав тоді спішно свій флот з Криму для оборони столиці. Але козаки ще втретє, в другій половині серпня, вибралися

на Царгород. Хоча буря задержала їх на цілий місяць під Очаковом, але вони таки добралися до Босфору й знову плондрували Ені-Кі-ой.

Шагін-Гірей заключив 24 грудня 1624 р. формальний союз з козаками, як з окремою державою. Козаки знову, як за часів Ласоти, починали свою власну міжнародну політику. Вони дали у себе на Запоріжжі притулок претенденту на турецький престол якомусь Ахії, що видавав себе за сина султана Магомета III і грекуні з цисарського роду Комненів. Запорожці готові були піддержати його, до підприємства прилучилися й донські козаки, притягли до спілки й Шагін-Гірея, який приїздив для переговорів на Січ. Але Шагін-Гірей поставився до Ахії неприхильно. З Січі Ахія перебрався до Києва, де знайшов притулок у митрополита Борецького, а далі виїхав до Москви. У зв'язку з справою Ахії Борецький писав листи в Москву до царя, до патріарха, до бояр, нарікав на утиски над православною вірою в Польщі й просився разом з козаками під протекцію царя. В початку 1625 р. появилися в Москві навіть козацькі посланці.

Серед усієї цієї політики в середині самої козаччини ішла внутрішня боротьба між більше рішучими, активними елементами, готовими на всяку авантюру, й елементами статечними, які більш дорожили спокоєм і добрими відносинами з урядом. Козацькі гетьмани мінялись один за другим. Розуміється, ріст козацької активності й їх вмішування в турецькі й татарські справи мусили дуже занепокоїти польський уряд. Насильства над уніатами в Києві ще більше обурювали варшавські круги проти козаків. Козаки дістали грізний наказ стриматись від усяких походів на море. У відповідь на це козаки виплили в море, появились близ Царгорода, потім напали на околиці Трапезунта й поплондрували їх. Сильний турецький флот дожидав їх коло Дніпрового лиману. Але козаки розбили його, хоч притім зазнали через бурю великих втрат: 270 козаків попало в полон.

Уряд вирішив тоді приборкати козаків силою. Козацько-татарський союз удалося на якийсь час розбити, підкупивши татарських ватажків. Після того коронне військо в числі 8 000 людей під проводом гетьмана Конєцпольського рушило в кінці літа 1625 р. на Україну. Похід був дуже тяжкий. Після упертих боїв в районі теперішнього Крюкова (проти Кременчука) заключено було компромісовий договір (5 падолисту 1625 р.), звісний під іменем Куруківського (по імені озера, біля якого велася переговори): уряд зривався вимагати видачі ватажків (як це було за часів погрому Наливайка), була проголошена амністія, число реєстрових козаків означено на 6 000, з регулярно платнею від уряду, козаки зобов'язувалися попалити човни й не виходити в море. Реєстр мав бути зложений протягом трьох місяців, і всі козаки, які не попали б у 6 000-й контингент, мусили або виселитися з панських мастків, або признати себе кріпаками.

На гетьмана знов було вибрано Михайла Дорошенка, який приєднав на вірність і був затверджений польським урядом. Дорошенко перевів організацію 6 000-го війська реєстрових козаків, а для всіх тих, хто не попав в реєстр, для так званих виписчиків, показав

знайомий шлях на Запоріжжя. До реєстру було внесено найбільш заможних статечних козаків, «козацьку буржуазію», як каже Грушевський. На цих реєстрових і спирався головню Дорошенко, стараючись тримати в своїх руках і Запоріжжя, де він поставив залогу під проводом Івана Кулаги. Сейм 1626 р. затвердив Куруківську «Ординацію». Майже кожного року висилав Дорошенко послів до Варшави клопотатись про побільшення платні і про поширення прав, про змягчення деяких пунктів Куруківської ординації, і хоч не діставав позитивного полагодження своїх домагань, але залишався на строго лояльній позиції. Коли велика татарська орда восени 1626 р. кинулась на Україну, Дорошенко разом з начальником коронного війська Стефаном Хмелецьким погромив її дощенту під Білою Церквою.

Але будова турками кріпостей на нижньому Дніпрі й нові татарські усобиці втягли Дорошенка у військові підприємства в Криму. Він відновив попередній союз з кримським претендентом Шагін-Гіреєм і весною 1628 р. вирушив у похід. Козаки пройшли до Бахчисарая, але тут в бою втратили Дорошенка й колишнього гетьмана Оліфера Голуба. Однак вони пробились аж до Кафи і разом з татарськими спільниками облягли її. Кафу піддержував з моря турецький флот. Але тут обидві татарські партії помирились і спільними силами вдарили на козаків, та козаки пробились через ворожі сили, з боєм пройшли назад через увесь Крим і щасливо повернулись на Січ, ще й привезли з собою трофеї: гармати, які колись були взяті у поляків під Цецорою.

Замість Дорошенка козаки обрали на гетьмана Григорія Чорного, також представника лояльної партії, яка хотіла додержуватись умов з урядом. Рішено було щодо кримських справ порозумітись з урядом. Попередником у переговорах служив Стефан Хмелецький, який мав у козаків довір'я. Постановили піддержати Шагін-Гірея, як спосіб ослаблення Криму. Якби турки заявили протест, мали відповісти, що то своєвольні козаки-випишки роблять заколот. Але похід 1628 р. до Криму не мав успіху: причиною була незгода серед козаччини і брак сильної, зручної руки провідника.

На Запоріжжі все більше й більше набиралося своєвольного козацтва. Хмелецький доносив королеві, ніби його там було близько 40 000. Ця маса шукала виходу для своєї енергії та й взагалі мусила чимсь прогостуватись, і новий похід на татар чи турків був єдиним виходом. Такий похід на Крим і був зроблений в 1629 р. Вирушило козаків 23 000. Але похід скінчився ще більшою неудою, ніж попередній: татари розбили козаків під Перекопом, полягло їх там кілька тисяч. Це призвело зараз же до зміни ватажків. В той час гетьман реєстрових козаків Грицько Чорний сидів з своїми полками по горах і стеріг разом із Хмелецьким Україну від татар. Похід на Перекоп був ділом виключеною з реєстру козаччини. Відносини між козаками реєстровими й нерєстровими все більше загострювалися. Запорожці вибрали собі свого окремого гетьмана, якогось Левка Івановича. Обидва ворогували між собою, полемізуючи в листах.

Наприкінці 1629 р. закінчилась війна Польщі з Швецією, куди були затягнуті на службу й козаки з числа «випишків». Вони

повернулися на Україну й поповнили собою масу незадоволених. Повернувся й сам коронний гетьман Станіслав Конєцпольський, прихильник суворої політики у відносинах до козаччини. Польські жовніри, розквартировані по Україні, звичаєм того часу, дозволяли собі різні насильства й пограбунки. Це дратувало населення й взагалі напружувало атмосферу. Хмелецький помер, й не було кому впливати на злагодження відносин. Тим часом козаччина (очевидно, городова) взяла дуже живу участь в церковних справах у Києві, де було скликано в серпні 1628 р. собор для обміркування можливості якогось компромісу, якогось примирення з уніатами. На соборі козацькі представники зайняли різко непримириму позицію, вони погрожували Мелетію Смотрицькому, що приїхав до Києва, й усім прихильникам порозуміння з уніатами. Собор прокляв останні писання Смотрицького, як незгідні з наукою православної церкви, і той скоро по тому, як знаємо, утік з Києва. Прокляли й Касіяна Саковича.

Але прихильники порозуміння робили свої спроби далі, піддержувані в цім урядом. В часі сейму в лютому 1629 р. було вирішено, що на осінь у Львові має бути скликаний «генеральний синод» з православних і уніатів, а перед тим мали відбутися окремі «сіноди» православних у Києві, й уніатів у Володимирі на Волині. Король видав навіть універсал про скликання тих синодів. Але ще перед самим синодом у Києві українська православна шляхта київського воєводства висловила рішучий протест проти угодової акції. А на самий собор явились непрохані учасники: делегати Запорізької Січі Андрій Лагода й Сопрон Сосимович. Під час засідання собору маса козаків почала тиснутись до церкви Успенія на Подолі, де відбувся собор. Вкінці козаки й шляхта, всупереч примиренським настроям православного духовенства, зірвали собор. До Львова на «генеральний синод» ніхто з православних вже й не поїхав. Самі уніати засідали й виробили форму порозуміння, найбільш цікавим пунктом якої був проект спільного українського патріархату для православних і уніатів разом.

Релігійне напруження відбилосся на відносинах серед самої козаччини, загостривши антагонізм між козаччиною реєстровою й низовою. Про Грицька Чорного розпускали чутки, ніби він присяг на унію. Коли він зажадав, щоб запорожці приставили до нього свою армату, то вони захопили зненацька Чорного, привезли на Запоріжжя, судили й четвертували: одрубали спочатку руки, потім голову. Це сталося вже за нового запорізького старшого — Т а р а с а Ф е д о р о в и ч а (Трясила). Це було гаслом до відвертого конфлікту. Серед реєстрового козацтва почалася паніка, більша частина його поспішила до Корсуня, де стояв відділ коронного війська. Запорожці зажадали видачі їм реєстрової старшини. Коли їм відмовили, вони вдарили на Корсунь. Міщани корсунські перейшли на їх бік. Значна частина реєстровиків, бачачи перемогу запорожців, теж перейшла до них. Тоді коронні відділи разом з вірними реєстровиками покинули все й вийшли з міста, а запорожці взяли пакувати здобич.

Повстанці зосередили свої сили на лівім березі Дніпра, коло

Переяслава. В травні 1630 р. Конєцпольський переправився через Дніпро і вдарив на козаків. Подобиці цієї кампанії невідомі. Знаємо тільки, що бої тривали три тижні, що Конєцпольський не мав успіху й мусив миритися на умовах, для козаків доволі лагідних. В пізнішій козацькій традиції переяславську кампанію представлено як погром польського війська, а автор «Історії Русовъ» дав фантастичну картину «Тарасової ночі», яку потім Шевченко змалював у своїм відомім вірші. Але документальні відомості нічого не кажуть за якийсь погром, та й наслідок кампанії не відповідає цьому.

8 червня 1630 р. було заключено в Переяславі угоду. Тарас Федорович, якого уважали за головного призвідця повстання, залишив своє гетьманство, але не був виданий: його взяло на поруки козацьке військо до вирішення його долі королем. Куруківська умова залишалася в силі. Козаки обіцяли видати ватажків самовільних походів на море й попалити чайки. Реєстр збільшено до 8 000. Всім учасникам повстання проголошено амністію. Вписані за реєстром мали бути повернені назад, і цим мала зайнятися мішана комісія з реєстровців і бувших повстанців. На гетьмана козаки вибрали Тимоша Орендаренка, й Конєцпольський його затвердив.

Так скінчилося це повстання. Розуміється, обидві сторони не були задоволені з його фіналу. Сам Конєцпольський називав цілу кампанію «комедією». Козаки ж так толкували переяславську угоду, що, мовляв, Куруківську ординацію скасовано, і їм тепер «усе вільно». Зараз після переяславської кампанії козаки зробили морський похід і спустошили Чорноморське узбережжя коло Кілії, Балчика, Варни. Конєцпольський не вживав поки ніяких репресій, але коронне військо залишилося стояти на Україні за Дніпром.

До цих часів — після переяславської кампанії — належить нова спроба з боку західно-європейських держав увійти в порозуміння з козацщиною й втягнути її в орбіту своєї політики. Є відомості, що Трансільванський воєвода Бетлен Габор мав якісь переговори з козаками в 1629 р. за посередництвом царгородського патріарха. Та він скоро помер. Однак його діло продовжив шведський король Густав-Адольф. Ще в 1626 р. вислав він одного агента до козаків через Москву. Але Москва його не пропустила. Влітку 1631 р. він зробив другу спробу й вислав двох посланців, які мали підмовити козаків стояти за вибір Густава-Адольфа польським королем, на випадок смерті Жигимонта III, і вислати козацький відділ на допомогу шведам в їх війні з Австрією. На цей раз Москва пропустила шведських посланців, бо московський уряд сам збирався воювати з Польщею. Посланці дістали в Москві виразну інструкцію звертатись тільки до запорізьких козаків, а не до реєстрових. Однак вони попали якраз до реєстровиків, і ті їх видали полякам.

*

У квітні 1632 р. помер король Жигимонт. Його смерть оживила надії православних на поліпшення становища православної церкви в Польщі. Знову було мобілізовано всі сили для боротьби під час

виборів нового короля. На чолі православної української шляхти знову стали відомі нам Леонтій Древинський і Михайло Кропивницький, поруч яких впливає нове ім'я — київського шляхтича Адама Киселя, котрому судилося пізніше здобути гучну славу. Знову ввійшли в порозуміння з козаками, які вислали на конвокаційний сейм своїх делегатів з домаганням вибрати на престол королеви-чи Володислава й скасувати унію. Знову заключили блок з протестантами, на чолі яких стояв могутній литовський магнат Криштоф Радзивілл.

До першої сутички прийшло на так званім конвокаційнім сеймі. Уніати запропонували компроміс, але православні відкинули всяке порозуміння. Справа була відложена до елекційного сейму. Шляхта ждала терпеливо, але козаки хвилювались, і коли їхні делегати повернулися з вісткою, що справа православної церкви ще не вирішена, то їх прикували ланцюгами до гармати (звичайний спосіб козацької кари), а козацький гетьман Кулага-Петражицький заплатив своєю головою.

Справа таки вирішилася після завзятої боротьби на елекційнім сеймі. На короля було вибрано Жигимонтового сина Володислава, який мав репутацію людини дуже толерантної в питаннях віри. В справах церковних відносин досягнуто було такої компромісової угоди: 1) православним було признано свободу віри, право ставити нові церкви й поправляти старі, засновувати школи, друкарні, шпиталі, братства. Їм було відкрито вільний доступ до міських урядів. 2) Київський православний митрополит знову дістав кафедру св. Софії й Печерський монастир. 3) Православні діставали крім київської митрополії ще єпископські кафедри в Луцьку, Львові й Перемишлі, а на Білорусі — в Мстиславі. 4) Цілий ряд церков і монастирів, що опинились в руках уніатів, повертався православним. 5) За уніатами були залишені єпископії в Холмі, Володимирі на Волині, Пінську й Полоцьку.

Отже, як бачимо, перемога православних була лиш часткова. Унію не було скасовано: навпаки, вона була признана тепер і самими православними як другий обряд, до якого належали українці і білоруси, й цей розкол в українсько-білоруськім націоналістичнім таборі було санкціоновано й легалізовано. Але в очах православних і такі досягнення здавались дуже важливими, вони тріумфували, й їхні радісні почування знайшли вираз в урочистих промовах на сеймі Древинського та Кропивницького. Вони поспішали закріпити свої здобутки, хоч остаточне вирішення й оформлення справи мало відбутись на третім — коронаційнім сеймі. Перш за все було вирішено анулювати вибір на київську митрополію Ісаї Копинського (переведений по смерті Іова Борецького). Хотіли мати такого митрополита, чия б кандидатура була затверджена новим королем. Копинський був відомий з свого москвофільства. І такий кандидат знайшовся в особі княжича Петра Могили (1596—1647), сина молдавського господаря; це був чоловік європейської освіти, він покінчив свої студії в Парижі, служив якийсь час в польським війську, брав участь в Хотинській кампанії, потім постригся в

монахи і в даний час займав важну в православних кругах посаду архімандрита Києво-Печерського монастиря. З великою урочистістю було проведено його вибір у Львові весною 1633 р. Затверджений королем, Петро Могила в липні того ж року з тріумфом в'їхав до Києва, хоч тут перед тим довелося силою скидати старого Ісаію Копинського й замкнути його до монастиря. Майже одночасно було визначено на Перемишль єпископа Гулевича, українського шляхтича з Волині. Він збройною силою одбив єпископські маєтності в уніатів. Це викликало скандал і мало своїм наслідком те, що перемиську єпархію поділено на дві: православну й уніатську.

Православна сторона не дурно тішилась з вибору Петра Могили і, коли в його честь писалися й видавалися оди й панегірики, то це мало своє повне оправдання; в особі Могили православна церква знайшла собі видатного провідника, який сполучав щасливо в своїй особі всі дані, потрібні в тодішніх обставинах. Належачи до вищих кругів аристократії й маючи великі зв'язки, Могила притім був матеріально незалежний і свої значні засоби обертав виключно на цілі культурно-релігійні. Маючи авторитет і признання з боку вищих чинників у державі, він користувався свободою рухів, якої не мали його попередники; людина широко освічена, розумна й енергійна, він віддався інтересам православної церкви з усією силою свого палкого, часом нестриманого темпераменту. Це був справжній вождь, свідомий своїх цілей. Він подбав передовсім про те, щоб створити під православною митрополією тверду матеріальну базу, щоб мати змогу вільно переводити свої широкі плани. Він постарався зосередити в руках митрополії величезні земельні багатства, які належали київським монастирям. Це дало йому змогу розвинути широку культурно-просвітну діяльність.

Могила звернув увагу на скріплення дисципліни серед духовенства й взагалі на упорядкування церковного життя. Він сам пильно стежив за життям і працею духовенства, завів особливих митрополічних намісників, які повинні були наглядати за порядком в митрополії. Для розсліду й суду над прогріхами духовних осіб було заведено особливий духовний суд, так звану консисторію.

Петро Могила багато зробив для оновлення київських святинь. Він реставрував св. Софію, яка вже зовсім хилилася до упадку, реставрував Михайлівський Видубецький храм, церкви Трьохсвятительську й Спаса на Берестові; на місці руїн Десятинної церкви поставив невеличку нову.

Але особливо високі заслуги Могили були на полі культурно-просвітнім. Передовсім він зреформував братську школу в колегію по типу західноєвропейських високих шкіл, з наукою на латинській і грецькій мовах; пізніше вона дістала назву Академії. Яко філії київської колегії, було założено латинські колегії у Винниці на Поділлі й у Кременці на Волині. Було видано цілий ряд підручників, богословських творів, серед них монументальне визнання віри — катехізис, ухвалений на церковнім соборі у Києві 1640 р. Цей катехізис був прийнятий в цілм православнім світі, і він уживається в православній церкві й досі. Його теологічне значення видно хоча

б з того, що недавно, в 1927 р., на кошти римської курії появилсь в Римі латинський переклад цього катехізису. Видано було в 1635 р. (польською мовою) Печерський Патерик. Київська друкарня була поширена й її накладом почали виходити церковні книги, які розходились по всіх православних землях. Біля колегії згромадився ряд видатних теологів і вчених, а з-поміж її вихованців ще за життя Могили виступили на церковно-громадську арену талановиті діячі. Близкими співробітниками Могили на культурнім і національнім полі були: Сильвестр Косів, Афанасій Кальнофійський, Ісаія Козловський, якому київський собор 1640 р. дав титул доктора Богослов'я за його великі заслуги у зложенні катехізису; Йосип Горбачький, Оксентій Старушич. З вихованців Могили треба зазначити Лазаря Барановича, Антона Радивиловського, Іннокентія Гізеля. В діяльності Петра Могили був, однак, один слабкий бік, який мав свої далекосяглі наслідки: Могила, сам з походження волох (румун) і людина польської культури, був великим ревнителем православної церкви, але він не був українським патріотом: йому ходило про піддержання православної віри, а не української народності. Основною наукою в його школах була латинська мова; свої власні твори він друкував або по-польськи, або по-грецьки. Не тільки народна українська мова не знайшла собі ніякого місця в усій цій культурній продукції, але навіть і мова церковно-слов'янська відступала на другий план супроти латини. Це осудило київську колегію на певну одірваність од живої народної стихії, робило її науку доступною лиш для певного кола вибраних людей. Та проте в своїм часі діяльність Петра Могили у високій мірі прислужилась і національній українській справі тим, що поставила православну церкву — тодішній прапор народності — на такий рівень, що вона могла успішно оборонятись од римо-католицького натиску. А це й було головним завданням часу.

В усьому цьому широкому культурному рухові українська козачина по самій тодішній своїй суті не брала майже ніякої участі. Петро Могила й ті круги, що стояли біля нього, як знаємо, займали абсолютно лояльне становище супроти Польської держави. Козацькі ексцеси, самовільства, а тим більше повстання зовсім не були їм симпатичні — противно: в їх очах козаки, оскільки вони повстали проти уряду, являлись так само бунтівниками й «ребелізантами», як і в очах польського уряду. Переведення широких культурно-релігійних планів, які складали програму діяльності Петра Могили, вимагало передовсім спокою.

*

Перші роки «Могилянської ери» козачина прожила спокійно й лояльно. Як для православного населення взагалі вибір Володислава означав початок внутрішнього замирення й заспокоєння, так для козаків спеціально вступ на трон воєвничого, лицарського короля означав, що настає активна військова політика: значить, козаки будуть потрібні для Польської держави. В найближчій перспективі

стояли дві війни: одна московська, щоб здобути московську корону, друга шведська, щоб здобути корону шведську. До обох тих корон Володислав мав умотивовані претензії: в Москві він колись був вибраний самими москвинами, а до шведської корони він мав право, як член фамілії Ваза. Московська кампанія розпочалась уже в 1633 р., і козаки брали найживішу участь в усіх головних операціях. Вони оперували на Сіверщині під командою Єремії Вишневецького й Адама Киселя. В 1634 р. цілий корпус в 20 000 козаків під проводом гетьмана Тимоша Орендаренка прийшов під Смоленськ на поміч королівській армії. Тут козаки відіграли дуже важливу роль, бо в короля було всього 9 000 війська. В той час як одні козаки брали участь в блокаді московської армії, яка облягала Смоленськ, другі воювали околиці В'язьми, Ржева, Калуги. Війна ця, як звісно, закінчилась Поляновським миром 1634 р., по якому Володислав, хоч не вернув собі московської корони, зате закріпив за Польщею володіння Смоленською і Сіверською областями.

У тім же часі трохи не дійшло до війни з Туреччиною, а з татарами були дуже успішні бої, в яких само собою козаки грали першу роль. Але, поладнавши діло з турками миром, польський сейм 1635 р., боячись занадто великого розгону козацької енергії, виніс постанову «вгамувати козаків», а щоб не пускати їх в море, рішено було, за ініціативою гетьмана Конєцпольського, збудувати коло порогів кріпость Кодак, яка б тримала козаків в руках. Цю кріпость дійсно було збудовано. Її вибудував французький інженер Боплан, автор знаменитої книги «Description de l'Ukraine», і обсадила її польська залога під командою французького полковника Моріона. Це була велика прикрість для запорізьких козаків, але тим часом вибухла шведська війна, і ми бачим, що козаки оперують на Балтійським морі. Козацькі майстри побудували чайки на Німані, і на них козаки випливали в море й блокували Кенігсберг. Вони захопили там шведський воєнний корабель.

Одначе війна скоро закінчилась. Думаючи використати те, що увага була звернута на північ, козацький гетьман Іван Сулима несподіваним наскоком захопив Кодак і зруйнував його цілком. Одначе, боячись кари за свій вчинок, козаки вирішили відкупитись головою свого ватажка й видати Сулиму урядові. Сулими відрубали у Варшаві голову.

Польські власті, використовуючи те, що козаки розкололися на дві течії — лояльну супроти уряду й опозиційну — вдержали на якийсь час спокій. Було вислано на чолі комісії, яка мала заспокоїти козаків, відомого вже нам сеймового депутата Киселя; козаки списали реєстр на 7 000 і присягли на вірність.

Реєстрові козаки були поділені на сім полків; п'ять на правому березі Дніпра: Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Корсунський і Чигиринський; два на лівому: Переяславський і Миргородський. Кожен полк ділився на сотні, по десять в кожному, а сотні — на курені або десятки. Вся старшина була виборна. Жили козаки головно з сільського господарства, почасти з рибної ловлі й мисливства. Платня від держави була засобом допомагаючим.

Козацькі ґрунти були розкинуті серед інших маєтностей, приватних і державних. Але козаки вибороли собі імунітет від королівської або панської юрисдикції й підлягали своєму власному козацькому суду.

Якийсь час все було тихо. Але невдовзі знов почались заворушення. Очевидно, розбурхана козацька стихія не могла уложитися в ті тісненькі рамки, в які хотіла її впровадити Польська держава. Як і раніше, найбільше незадоволеного елемента, головно селян, що вийшли од своїх панів, було на Запоріжжі. Вони були незадоволені як на панів, так і на реєстровиків, отих «дуків», що позаохплювали луги і луки та позаводили собі господарства на зразок шляхетських. Провідником незадоволених явився Павло Бут, або Павлюк. В кінці літа 1637 р. Павлюк являється на Україну, захоплює артилерію реєстрових козаків в Корсуні, бунтує їх, ті арештують і розстрілюють свою старшину з гетьманом Савою Кононовичем на чолі. Так розпочалась нова козацька війна. Павлюк видав універсал до козаків і до селян, закликаючи всіх на війну. Наказував ловити й приставляти до нього козацьку старшину, називаючи її зрадниками. Гасла повстання мали особливий успіх на Лівобережжі. Селяни почали громити панські маєтки. Почали бити й жидів. Частина реєстрових козаків пристала до повстанців, але друга частина (головно полки Білоцерківський і Канівський) залишилась вірною урядові.

Коли в кінці 1637 р. польська армія під проводом польного гетьмана Миколи Потоцького виступила проти козаків, вони сміливо рушили на одсіч і дали бій під селом Кумейками (в околиці Черкас). Козаки мали 23 000 вояків і добру артилерію. Вони бились дуже хоробро, а їх провідники виявили дуже добру стратегію. Одначе все діло вирішила польська кіннота, яка своєю сміливою атакою прорвала козацький табір, захищений по зразку чеських таборів кількома рядами возів, і козаки потерпіли страшний погром. Близько 5 000 козацьких трупів залишилося на полі. Але козацькі ватажки не втратили голови. Провід узяв на себе старий полковник Дмитро Гуня. Він зумів замкнути табір і почав відступати в порядку. До козаків підійшли свіжі сили, і вони близько Черкас, коло села Боровиці, дали новий бій. Але і цей бій був ними програаний. Тоді, знеохочені й зневірені в успіхові, козаки рішили капітулювати. Вони видали свою старшину з Павлюком на чолі, виявили повну покору, прийняли нову призначену їм старшину й зложили присягу на вірність. Текст цієї присяги був підписаний від імені козацького війська військовим писарем Богданом Хмельницьким. Павлюк, Томиленко і четверо інших ватажків були страчені у Варшаві.

Але з капітуляцією реєстрових козаків війна не закінчилась. Треба було перенести кампанію на лівий берег Дніпра, в теперішню Полтавщину, де також вибухло повстання. На початку 1638 р. Потоцький переправився з військом за Дніпро і в кількох упертих боях знищив повстанчі козацькі відділи. Приборкавши повстання, Потоцький повернувся з трофеями, але частина війська залишилась на Україні, піддержуючи установлений порядок. Сейм 1638 р. встановив шеститисячний реєстр, позбавив козаків самоуправи (вся стар-

шина мала бути призначувана) і ухвалив відбудувати Кодацьку кріпость.

Хоча урядове військо приборкало реєстрових козаків і втихомирило Лівобережжя, але воно не знищило гнізда козацької самоволі — Запорізької Січі. Там скупчилися недобитки козаччини, озлоблені й непримиримі. Вони й не думали користися. Вибравши за гетьмана собі Якова Острянина (Остряницю), запорожці почали готуватись до нової боротьби. Вислана проти них експедиція не удалася, і вже весною 1638 р. запорожці появилися на Україні. Урядове військо вирушило під проводом Потоцького. На цей раз тереном боротьби було виключно Лівобережжя. Тепер реєстрові козаки мусили битися проти своїх, в рядах коронного війська. Повстанці захопили Чигирин, Кременчук і дуже зручно одбилися од Потоцького, знищивши цілий відділ німецької піхоти, яка була в польським війську. Остряниця був паном усїєї східної Полтавщини і міг вільно зноситися з Москвою і донськими козаками, од яких він сподівався допомоги. Повстання почало вже перекидатись на правий берег, самому Києву загрожувала небезпека. Але на поміч Потоцькому явився із свіжими силами князь Єремія Вишневецький, який ішов рятувати свої задніпрянські латифундії. Козаки виявили тоді надзвичайну енергію. Коли після упертого бою під селом Жовнином близько Дніпра коронному війську удалось було прорвати козацький табір і Остряниця з кількома сотнями козаків пробився й утік, решта вибрала за гетьмана героя торішньої війни Гуню, і боротьба відновилася з новою енергією. Потоцький обложив козацький табір під тим же Жовнином і безнастанно бомбардував обложених з великих гармат. Але козаки дуже зручно укріпили свій табір і твердо витримували блокаду і бомбардування. Вони дожидалися допомоги, яка плила по Дніпру з Січі під проводом полковника Філоненка і везла запаси провіанту. Але Філоненко лиш великим трудом й великими жертвами пробився до табору Гуні з кількома сотнями козаків, він стратив усю артилерію, а запасів привіз усього на два дні. Ця невдача зломала енергію козаків. На них напала депресія. Одначе й коронне військо було надзвичайно стомлене й виснажене. Обидві сторони охоче розпочали переговори. Козаки пішли на капітуляцію. На цей раз фінал кампанії був тихий і мирний. Питання про видачу ватажків не піднімалося. Повстанське військо видало зброю, гармати й військові клейноди; частина його зараз же розійшлася, причім реєстрові козаки й запорожці склали взаємно присягу, що не будуть одні другим мститись. Восени 1638 р. відбулася в Києві козацька рада, яка вибрала від себе депутацію до короля скласти заяву покори й прохати пробачення. До цієї депутації увійшов в числі інших сотник Богдан Хмельницький. Капітуляція була повна. Польські начальники попризначали реєстровим козакам полковників — майже самих поляків, і тільки середня старшина була допущена з українців. Козаків узято під суворий догляд. Здавалось, що на цей раз козацтво було зломане остаточно. Знову було відновлено Кодак, щоб тримати в руках Запоріжжя. Запанувала глуха реакція. Настав нарешті спокій, який тривав аж десять років.

Але виявилось, що це був спокій перед новою бурєю. Процеси відмирання феодальної системи, що боляче переживалися в цілій західній Європі, знайшли собі аналогічний вираз і на терені Польської держави. Соціально-економічний режим, який тепер запанував на східній Україні внаслідок нечуваного досі розвитку магнатського господарства, з його широко організованою формою визиску праці селянської верстви, стояв в різкій протирічності з стремліннями цієї верстви, з її ідеалом вільної праці; він особливо прикро відчувався селянством саме тут, на широких степових просторах, в сусідстві з козацькою волею. Навіть розмірно краще становище селян, в порівнянні з західноукраїнськими землями, і їх кращий матеріальний добробут не могли злагодити соціальних протилежностей між землевласницькою й селянсько-кріпацькою верстами. І це тайло в собі зародок нових конфліктів.

*

У першій половині XVII ст. майже всі землі, заселені тоді українським народом, опинилися в складі польської Речі Посполитої: поза нею лишився тільки західний крайчик української землі — Закарпаття, яке належало до Угорщини, та ще на схід від теперішньої Полтавщини простягалися порожні степи, які належали з XVI ст. Москві і які тільки що починали колонізуватись переселенцями й утікачами з польської України і вже в другій половині XVII ст. склали з себе так звані слобідські козацькі полки, або Слобідську Україну.

На основи Деулінського трактату на початку 1619 р. до Польщі одійшла стародавня українська земля — Чернігово-Сіверська область, яка на початку XVI ст. була одвоєвана Москвою від Велико-го Князівства Литовського. Поляновський «вічний мир» 1634 р. закріпив за Польщею нову область, і вже в слідуючій 1635 р. в ній були скрізь заведені польські адміністраційні й судові порядки. Сіверщина склала нове Чернігівське воєводство, поділене на два повіти: Чернігівський і Новгород-Сіверський. Стародубський повіт був прилучений до воєводства Смоленського. Ще в 1620 р. польський уряд вислав на Сіверщину своїх комісарів «для ординації замков од Москви рекуперованих, для одбирання замков сіверських од Москви, так теж і для ревідовання прав од людей стану духовного, яко і дворян, і синов боярських, як зачим хто всякїї добра ойчистїї держат», — так писано було в урядовій грамоті. Окрім документів, які могли свідчити про належність маєтків певним особам, комісари розпитували місцевих старожилів про межі маєтків і ґрунтів, а тоді вже затверджували за власниками показані в документах володіння. На підставі комісарських «листів» власники одержували потім королівські універсали на маєтки. Окрім монастирів, осіб духовного стану і «синов боярських» дістала землю й та частина людності, що призначена була для «замкової прислуги» під назвою «козацьких корогов». Кожен такий козак, що служив на своїм коні,

одержував по чотири «уволоки» полевої землі окрім двору. Задержав свої володіння ряд старовинних українських родів (наприклад, Рубці, Бороздни, Бакуринські) з-поміж більших земельних власників, які подіставали мастки за московського панування. Решта землі була роздана здебільшого шляхті, що понаяхала з українських і польських областей Речі Посполитої. Величезні простори одержали пани-магнати, наприклад, Микола Абрамович одержав цілий Мглинський повіт, а Олександр Пісочинський — частину Стародубщини і трохи не всю Новгород-Сіверщину та Глухівщину. В Чернігово-Сіверській області за московських часів більш густо була заселена лиш північна частина краю, на правому березі Десни, більш захищеному природою од нападів степових хижаків. Тут були скупчені важніші міста: Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Погар, Почеп, Мглин; тут, завдяки багатству лісів, були розвинуті різні лісові промисли (гути, рудні, буди, бортництво, звірині лови і ін.) і провадилася доволі жвава торгівля. Більш відкриті південна і південно-східна частина краю були заселені дуже рідко, і багато міст і сіл з часів татарської руїни XIII ст. лежали пустою. Отже, пани, які подіставали латифундії на цих порожніх просторах, енергійно взялися до їх колонізування. Ця колонізація відбувалась в таких самих формах, що й на середній Наддніпрянщині після Люблінської унії: так само осажувались міста, і містечка й села, а людність приваблювано різними пільгами і свободами. Дуже часто осади поставали на місці колишніх селищ. Переселенці йшли переважно з Правобережної України і так, наприклад, більша частина Глухівщини заселилася переселенцями з Поділля, які принесли з собою і свої старі назви сіл та містечок.

Селяни мусили одбувати на користь земельних власників повинності: платити грішми «чинш» і «дякля» хлібом, а також певну кількість робочих днів працювати на панському полі. На нове вєводство була поширена чинність Литовського Статуту і заведено суди гродські (карні), земські (цивільні) і підкоморські (межові). Головні міста краю: Чернігів, Новгород-Сіверський, Ніжин, Стародуб, Погар, Почеп, Мглин дістали самоуправу на основі Магдебурзького права. Одначе в королівських грамотах, звичайно, зазначалося, що вїтцями можуть бути лиш особи римо-католицької або греко-католицької віри. Офіційною мовою в Ніженському і Чернігівським магїстратах мала бути мова польська, а в Стародубі перших 20 років польська, а потім латинська. Міста дістали в свою власність значну земельну територію під оранку, сінокоси й вигони. Прибутки з господарства на цій території мали йти на удержання органів міської самоуправи. Міщани мусили виконувати й військову повинність.

Громадський лад і порядок за польського панування стали кращі, ніж були під Москвою. Навіть панщизняні повинності, встановлювані за нової влади, були легші від московської кріпаччини, до якої прилучався й суворий гніт з боку московської адміністрації. Але ті самі причини, які викликали незадоволення українського населення на Наддніпрянщині, мали свій вплив і тут: в міру скріплення й інтенсифікації великого панського господарства росла панщина, збі-

льшувалися повинності селян, ставала все дошкульнішою опіка панської адміністрації по маєтках; це викликало серед селян незадоволення. Тим більше, що Сіверщина брала участь в московській «смуті» початку XVII ст., бачила у себе повстанчі й козацькі загони і мала нагоду зазнати козацької волі. Українське міщанство було незадоволене з тої переваги, яка давалась в міській самоуправі заможному чужому елементу і яка грозила відсунути автохтонів зовсім на другий план. А все православне населення разом з неохотою дивилося на поширення впливів католицького духовенства, протегованого владою: вже скоро після прилучення краю в Чернігові й Новгороді-Сіверському появились уніатські й домініканські монастирі, й єзуїти почали засновувати свої школи. Край помалу втягався в релігійно-національні суперечки, які кипіли по інших українських областях Речі Посполитої.

Об'єднання майже всіх українських земель в одній державі мало свої далеко йдучі наслідки для українського народу: скріплювалися зносини і взаємини між окремими українськими областями; впливи західноукраїнських осередків поширювалися далеко на схід, Київ ставав всеукраїнським духовним і разом із тим культурно-національним центром. Українська козащина, яка помалу вибивається на становище провідної національної верстви, заступаючи потроху місце панів і шляхти, поширює свій вплив на весь простір української території, скрізь здобуваючи собі симпатії соціальних низів: селян, незадоволених із збільшення панщизняних тягарів; міщанства, яке по заведенні Магдебурзького права дуже часто тратило своє значіння у власному місті на користь нового, зайшого елемента. А шляхта й духовенство бачили в козаках союзників у боротьбі за права православної віри. З другого боку, українська шляхта, втягнута в парламентарне життя Речі Посполитої, діставала певне політичне виховання і виробляла собі політичні ідеали в душі свободи, що, як побачимо, мало свої важливі наслідки, коли повстала трохи пізніше Українська держава.

Сам натиск римо-католицизму й викликана ним релігійна боротьба спонукували українське громадянство організуватися для самооборони і братися за насадження у себе школи й просвіти на західноєвропейський зразок. Вплив цієї просвіти поширюється на всі українські області, об'єднані тепер під одною державою. І коли між цією державою й її українським населенням вибухає в половині XVII ст. гострий конфлікт на ґрунті соціально-економічному й політичному, то він дуже скоро прибирає характер всенародного руху, об'єднує всі верстви українського народу і перетворюється в справжню національну революцію. Її відгуки доходять аж до найдаліших закутків української землі. Навіть відрізана державним кордоном од решти українських земель Закарпатська Русь, яка сотні років жила в зовсім відмінних умовах, зазнала на собі впливу українського ренесансу на порозі XVI — XVII ст. і втягалася в орбіту загальнонаціонального життя. І саме в цій боротьбі українського народу за соціально-економічну і політичну емансипацію виховується і скріплюється, як ми далі побачимо, почуття його національної свідомості,

яке було приспане за кілька віків життя в умовах чужої державності й чужих культурних впливів, оживають традиції своєї власної державності і стремління її відбудувати.

Л І Т Е Р А Т У Р А

До історії козацьких рухів 20-х і 30-х років XVII ст.: Грушевський М. Історія України-Руси, Т. VII. К., 1909. Т. VIII, Ч. I, Київ-Львів, 1913. Василенко Н. Очерки історії Західної Русі и України, К., 1916. Кулиш П. Українські козаки и пани вь двадцатилѣтіе передь бунтомъ Хмельницкого // Русское Обзорѣніе, I — V, 1895. Жукъ П., Сеймова боротьба. Т. I-VI. Петербург, 1903-1912. Крип'якевич І. Нові матеріали до історії сінодів 1929 р. // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 116. Львів, 1913. Никифоровъ В. Куруковскій договір козаковъ съ поляками вь 1625 г. // Киевск. Старина. IV, 1885. Рудницький Ст. Козацько-польська війна 1625 р. // Записки Наукового Тов. ім. Шевченка, Т. XVII, Львів, 1897. Николайчикъ Ф. Новый источник о козацкомъ восстаніи 1625 г. // Киевская Старина. X. 1889. Мельникъ К. Свѣдѣнія о походѣ вь Крымъ М. Дорошенка. // Киев. Стар. XI. 1896 г. Dubicki M. Kodak, twierda kresowa i jej okolice, Warszawa, 1990. Рудницький Ст. Українські козаки в 1625—30 рр. // Записки наук. Тов. ім. Шевченка. Т. XXXI. Львів, 1899. Целевич О. Участь козаків у смоленській війні 1633—34 рр. Там же; Т. XXVIII. Toшкewicz W. Ograniczenie swohod kosackich w roku 1638 // Kwartalnik Historyczny. Т. I, 1930. До історії Могилянської доби: Грушевський М., Василенко Н., Голубевъ С. Київскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, Т. I, К., 1883; Т. II К., 1898. Голубевъ С. Западнорусская церковь при митрополитъ Петръ Могиль // Киевская Старина, I-VI, 1898. Біографія П. Могили: Костомаров. Українська історія в житєписах, Львів, 1918. Терновскій Ф. Київскій митрополитъ П. Могила // Киевская Старина. IV. 1882. Макарій М. Історія русской церкви. Т. XI. М., 1882. Петров М. Київська Академія // Записки іст. філол. відділу Укр. Академії Наук. Т. I. К., 1919. Голубевъ С. Історія Киевской Академіи, К., 1886. Jablowski A., Akademija Kijowsko-Mohilanska, Kraków, 1899-1900. Возняк М. Історія української літератури Т. II. Львів, 1921. Тітов Хв. Стара вища освіта в київській Україні. К., 1924.

Том II

(від середини XVII ст.)

**ХМЕЛЬНИЧЧИНА В ІСТОРІОГРАФІЇ.
ПОЛЬСЬКА РІЧ ПОСПОЛИТА
НАПЕРЕДОДНІ ПОВСТАННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.
ПРИЧИНИ ПОВСТАННЯ.
ОСОБА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.
ПІДГОТОВКА ПОВСТАННЯ.
ПЕРШІ УСПІХИ. КАМΠΑНІЯ 1649 р.
Й ЗБОРІВСЬКИЙ ТРАКТАТ**

Весною 1648 року на Україні під проводом Богдана Хмельницького вибухло грізне повстання, яке в своїх наслідках основно змінило політичні відносини на сході Європи і в діях українського народу зробилося моментом переломового значення.

Доба, звязана з діяльністю Хмельницького й охрещена як Хмельниччина, порівнюючи з іншими моментами української історії, дуже багата на історичні джерела і має значну наукову літературу. Зробивши переворот у політичних відносинах на сході Європи і залишивши глибокий слід у житті України, Польщі й Москви, вона вже в XVII ст. викликала появу численної літератури: історичних записок, мемуарів, політичних памфлетів і навіть віршованих творів,— особливо багато було написано того всього у Польщі. Українські козацькі літописці: Самовидець, Величко, Граб'янка, а за ними й автори пізніших хронік та компіляцій XVIII ст. аж до «Історії Русовъ» і далі, вважали Хмельниччину за основний момент нової української історії, а самого Богдана Хмельницького за її центральну постать. Відповідно до того вони присвятили їй особливу увагу і старалися змалювати з якнайбільшою докладністю. В кінці XVIII ст. почалися й спроби наукового дослідження Хмельниччини: за першу таку спробу вважають працю німецького історика Йогана Енгеля «Geschichte der Ukraine» (1796), який використав майже всі друковані польські та інші джерела і мав також один український літопис. Та, проте, дійсне наукове дослідження історичної діяльності Богдана Хмельницького було проведено лише протягом XIX ст., в міру того, як публікувались або робилися доступними документальні джерела: дипломатичні і взагалі урядові акти, офіційне та приватне листування. В 1822 р. Бантиш-Каменський видав свою «Історію Малої Росії», оперту головно на актах із московських і українських архівів. В ній добі Б. Хмельницького приділено велику увагу, хоч викладено її доволі сухо й освітлено в надто офіційному дусі. З далеко живіше написаної й зогрітої українським патріотизмом історії Ол. Мартоса опубліковано було всього два уривки, саме з

історії Хмельниччини (1822—1823). «Історія Малороссіи» Мик. Маркевича (1842), основана головно на «Історії Русовъ» і теж у патріотичному українському дусі складена, не принесла в порівнянні з Енгелем і Бантишем-Каменським нічого нового з фактичного погляду. В 1857 р. появилася монографія М. Костомарова «Богданъ Хмельницкій», написана переважно на основі польських друкованих джерел і народних українських пісень, які автор уважав за джерело не меншої ваги, ніж літописи й документи, бо вони показували, як сам народ дивився на історичні події і як їх оцінював. Книга Костомарова, дуже талановито й мистецьки написана, припала до смаку українській публіці, відповідаючи її народно-романтичним настроям, і здобула собі велику популярність. Одначе наукова критика в особі М. Максимовича («Письма о Б. Хмельницкомъ», 1859—1860) вже тоді зазначила багато фактичних неточностей і недосить критичне ставлення автора до своїх джерел. Костомарів пізніше переробив свою монографію, значно очистивши її від легендарних прикрас і використавши новий актовий матеріал, але все ж таки й останнє авторове видання (в 3 томах, 1884 р.) залишилося скоріше епічним оповіданням про великий народний рух половини XVII ст. та про його героя, ніж строго науковим твором. Дехто з новіших українських істориків вважає монографію Костомарова просто за історичний роман.

Трохи пізніше від Костомарова виступив із працями про Хмельниччину П. Куліш, який підійшов до неї з зовсім іншими поглядами, ніж Костомарів: стоячи під впливом польських джерел і польської історіографії, сам уважаючи козаччину взагалі за негативне явище, за «пустоцвіт» у нашій історії, Куліш старався представити Б. Хмельницького як руйнітника, який даремно залив Україну кров'ю й знищив у ній «діло європейської цивілізації». Спочатку в окремих статтях і популярних нарисах, а пізніше в тритомовій «Історії отпаденія Малороссіи отъ Польши» (1888—1889) Куліш виклав свій різко негативний погляд на Хмельниччину, погляд, що був опертий не стільки на широкому вивченні джерел, як на односторонньому й тенденційному розумінні нашого минулого. Одначе «Історія отпаденія» не справила того враження, як, наприклад, Кулішева ж таки «Історія возсоединенія Руси» (1873—1877), й українська історіографія прийняла її лише як історичний памфлет.

Розвиток опозиційних настроїв серед національно свідомої частини українського громадянства в останніх десятиліттях XIX ст. в зв'язку з постійним підкреслюванням з боку офіційних і русофільських кругів ролі Богдана Хмельницького як «возсоединителя» Русі (саме в 1888 р. поставлено Хмельницькому пам'ятник у Києві в імені «єдиної-неділимой Росії») — не міг сприяти популярності Хмельницького й заохочувати до студій над його добою. М. Грушевський справедливо зазначав факт, що, наприклад, єдиний український історичний журнал «Кіевская Старина» за всі 25 років свого існування опублікував мінімальне число статей і матеріалів про Хмельниччину. До цього можна додати, що й те, що було надруковане, належало здебільшого не українським авторам.

Лише в самім кінці ХІХ ст., з нагоди 250-ліття повстання Хмельницького (1898), оживилися студії над Хмельниччиною, й історики звернули увагу на позитивні сторони діяльності «козацького батька». Початок поклав нарис М. Грушевського «Хмельницький і Хмельниччина» (1898), потім пішли розвідки С. Томашицького про народні рухи в Галичині в 1648 р. (1898), М. Кордуби: «Венецьке посольство до Хмельницького 1650 р.» (1907), «Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею» (1908), «Боротьба за польський престол по смерті Володислава ІV» (1911) та ін.

У 1912 р. появилися монографії молодого тоді історика В'ячеслава Липинського про Станіслава-Михайла Кричевського й про участь української шляхти в повстанні Хмельницького, видані разом з меншими його працями у великій збірці «Z dziejów Ukrainy». Вони становили справжню епоху в студіях над Хмельниччиною. Липинський дав загальний огляд політики Хмельницького, з'ясував послідовні її етапи від козацького автономізму до будови самостійної Української держави, яскраво підкреслюючи її державницькі змагання. На основі величезного дослідженого архівного матеріалу він з'ясував визначну участь у державному будівництві Хмельницького української шляхти, з якої вийшли всі його важніші співробітники. Звертаючи увагу на творчі, конструктивні моменти в діяльності Хмельницького, Липинський вияснив увесь розмах його міжнародної політики й широту політичних планів. У студіях Липинського сама постать гетьмана явилася в зовсім новому світлі: замість творця нещасливої унії з Московією Липинський дав образ могутнього організатора Української держави, великого політика й патріота. Пізніше свою загальну оцінку Хмельниччини та її головних діячів розвинув Липинський у монографії «Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в ХVІІ столітті» (1920).

Дослідження Липинського мали великий вплив на українську історіографію Хмельниччини. В дусі його поглядів були написані нові студії С. Томашівського «Один момент під Зборовом 1649 р.» (1913) і «Перший похід Хмельницького в Галичину» (1914), «До історії перелому Хмельниччини» (1927). З інших нових праць про Хмельниччину треба назвати розвідки І. Каманіна: «Походження Б. Хмельницького» (1913), «Участіє јужно-руссаго населенія вь возстаніи Хмельницкаго» (1914) і «Договори Хмельницкаго съ Польшей, Швеціей і Россіей» (1916). Новознайдені й опубліковані протягом останніх двох десятиріч матеріали з архівів Відня, Берліна Рима та інших міст дали змогу дослідникам з'ясувати такі сторони міжнародної політики Хмельницького, які до цього часу були дуже мало, а то і зовсім невідомі.

Синтезом усіх дотеперішніх дослідів і наукових оброблень Хмельниччини явилися VIII і ІХ томи «Історії України-Руси» М. Грушевського (1916—1931), цілком присвячені добі Хмельницького. За широтою охопленого джерельного матеріалу (втім і зовсім нового з московських архівів) та використаної

наукової літератури праця Грушевського далеко залишає за собою все, що досі було писане про Хмельниччину, хоч автор у своїх остаточних висновках і оцінках доби та її діячів значно відійшов від своїх попередніх поглядів (наприклад — у нарисі «Хмельницький і Хмельниччина»), поставившись з більшим скептицизмом і критичизмом до «козацького батька» та його політики; проте праця Грушевського має велике наукове значення і на довгі часи залишиться багатющим джерелом відомостей про Хмельницького та його добу.

У порівнянні з українською історіографією російська приділила Хмельниччині дуже небагато уваги. Окрім уступів у загальних працях або курсах, наприклад у С. Соловйова (т. X, «Історія Росії», 1860), В. Ключевського («Курсъ русской исторіи», т. III, 1905), Д. Іловайського («Історія Росії», т. V, 1905), М. Покровського («Русская исторія», т. III, 1911 або пізніша «Русская исторія съ древнѣйшихъ временъ», т. II, 1923, розділ «Борьба за Украину»), — можна згадати хіба праці Г. Карпова («Переговори о соединеніи Малороссіи съ Великороссіей», 1871, «Начало историческихъ дѣяній Б. Хмельницкаго», 1873, «Въ защиту Б. Хмельницкаго», 1889), в яких він виступав, між іншим, проти поглядів Куліша й обстоював традиційну в російських наукових кругах оцінку Хмельницького як діяча «воссоединенія» Русі. Спробою розв'язати Хмельницького як супроти поглядів російських учених, так і українських (головно Костомарова) була розвідка П. Буцінського «О Богданѣ Хмельницкомъ» (1882), не стільки наукова, як претенціозна. Автор силкувався виставити Хмельницького людиною безідейною, яка в своїх учинках керувалася виключно особистими й класовими егоїстичними мотивами.

Далеко більше значення для наукового дослідження Хмельниччини має історіографія польська, хоч і в ній панує велика розбіжність у поглядах і оцінках доби та її головного героя. Польські історики минулого століття здебільшого дивилися на Хмельниччину очима учасників боротьби ХVІІ ст. і мало хто з них спромігся підійти до неї з спокійною, безсторонньою оцінкою, незалежно від своїх національно-політичних переконань та симпатій. Глибші наукові студії над добою Хмельниччини розпочав К. Шайноха своєю монографією «Dwa lata dziejów paszycz. 1646—1648» (1862—1863).

Його праця, оперта на багатому джерельному матеріалі, написана дуже живо, представляла повстання Хмельницького, як природну реакцію лицарської козацької верстви проти поневолення її шляхтою й магнатами. Шляхта не хотіла зрозуміти широких планів короля Володислава і за свій егоїзм та політичну короткозорість понесла заслужену кару Божу в формі кривавого козацького повстання. Пізніше польські історики, які писали спеціально про Хмельниччину (Й. Ролле, А. Яблоновський, Т. Корзон), здебільшого негативно оцінювали особу й діяльність Богдана Хмельницького й цілому козацькому рухові відмовляли якоїсь національно-політичної мети й навіть якоїсь ідейності взагалі. З цього

погляду особливо характерні своєю примітивно-ворожою оцінкою руху Хмельницького писання Ф. Равіти-Гавронського «Bohdan Chmielnicki» (1905—1909), «Sprawy i rzeczy ukraińskie» (1913) та ін.

Зате зовсім інший характер мають праці львівського історика Л. Кубалі: «Szkice historyczne» (1873—1907), «Wojna Moskiewska» (1910), «Wojna szwedzka» та ін. Бувши результатом надзвичайно пильних архівних студій і вивчення величезної літератури, багаті змістом і талановито написані, праці Кубалі визначаються строгою науковою об'єктивністю і, поряд писань Грушевського та Липинського, є найціннішим із усього, що дала про Хмельниччину історична наука взагалі.

*

Історики не раз підкреслювали надзвичайно вигідне становище польської Речі Посполитої — назовні і всередині — саме напередодні фатального для неї 1648 р., коли вибухло козацьке повстання під проводом Хмельницького. Всі сусіди Польщі були ослаблені й переживали в тій чи іншій формі кризу. Німеччина була розбита й знесилена внаслідок 30-літньої війни; Угорщина гнула в турецькому ярмі; Швеція була виснажена своєю участю в 30-літній війні; Московщина ця не загоїла ран із Смутного часу й тямала добре лекцію під Смоленськом із 1632 р.; нарешті, Туреччина була ослаблена частими династичними переворотами й також ще не позбулася вражень від Хотинської кампанії 1621 р. Козаччина була приборкана й, здавалось, на цей раз уже остаточно.

Глибокий мир назовні сприяв блискучому економічному добробуту всередині. Держелом цього добробуту були головню українські провінції Речі Посполитої. За короткий, розмірно, час були сколонізовані широкі задніпрянські простори — теперішня Полтавщина, до якої прилучилася ще й багата на лісові промисли Сіверщина — теперішня Чернігівщина, повернута від Москви. На лівому березі Дніпра, так само, як перед тим на правому, виростили сотні міст і містечок, тисячі сіл і хуторів, де було осаджене хліборобське населення, яке працювало на безмежних магнатських латифундіях і своєю працею приносило власникам цих латифундій величезні прибутки. Безконечні маси пшениці та іншого збіжжя, гурти волів та іншої худоби, табуни коней, продукти лісового господарства: смола, поташ, ліс, звірячі шкіри й хутра, усе це йшло через Гданськ та інші балтійські порти за кордон, а натомість, як еквівалент, пливло в кишені власників українських латифундій чужоземне золото, привозилися вироби тодішньої європейської індустрії й предмети люксусу. В зв'язку з експлуатацією природних багатств і накопиченням капіталу розвивалися торгівля й промисел, зосереджені головню по великих містах, таких, як Варшава, Краків, Вільно, Львів, Кам'янець, Київ. Показчиком зросту багатства держави міг служити розвиток будівництва в тодішній Польщі: ціла Річ Посполита вкрилася величезними будинками костелів, кляшторів, замків, панських палаців.

На далекій Полтавщині в глибині степів виростили пишні готицькі будівлі костелів і монастирів, не кажучи про розкішні палати, які ставили по своїх резиденціях Вишневецькі, Потоцькі, Калиновські, Пісочинські та інші земельні магнати.

Релігійні суперечки, які ще так недавно потрясли цілим життям Речі Посполитої, особливо на її українських та білоруських землях, тепер майже затихли після компромісу 1632 р. Над усім цим примадним образом спокійного й забезпеченого життя панувала золота шляхетська свобода й ціло буйне політичне життя. Але цей, здавалось, такий блискучий стан держави ховав у собі внутрішні укріті хвороби, які непомітно, але безупинно підточували державний організм. Спостережливі чужинці, які придивлялися уважно до життя в Польщі, помічали, що ця величезна й така назверх сильна держава мала в собі багато небезпечних внутрішніх болячок. Вони помічали, наприклад, що золота шляхетська свобода, яка створила для Польщі славу одної з найвільніших у світі держав, спиралася на повному безправстві й пониженні робочих мас; що поруч із необмеженою свободою шляхти — міщанство ніділо, позбавлене участі в політичному житті й обмежене в своєму економічному розвитку. В державі процвітав парламентаризм, але поряд із ним впадала в очі повна безсильність виконавчої влади; фактично панувало право сильного. Королівська влада була зовсім обмежена, і все в державі вирішувала правляча й пануюча шляхетська верства. Але ця верства явно вже хилилася до упадку. Вона позбулася помалу колишнього лицарського войовничого духу, переймалася паціфізмом, втрачала свою колишню активність, виявляючи її хіба що в обороні своїх привілеїв від дійсних або уявних зазіхань з боку королівської влади. В сфері освіти і взагалі духовного життя все більший вплив здобували єзуїти й виховували по своїх численних школах молоде покоління шляхти в душі релігійної виключності й нетолеранції. Незважаючи на проголошений в 1632 р. мир, готувався новий наступ проти протестантів і православних і наростав новий вибух релігійних пристрастей.

У цей час на польському престолі сидів король Володислав IV, син короля Жигимонта III Вази. Особисто це була дуже симпатична постать. Володислав був щирий польський патріот, хоч і не міг ніяк забути свого втраченого шведського престолу. Він був гуманний і толерантний, любив військове діло і любив воювати. Свою молодість він провів у бурхливих пригодах шведської та московської воєн. Володислав був прихильний до козаків, яких цінив за хоробрість і відвагу, відомі йому на ділі.

Войовничий король носився з планами війни проти турків у коаліції з іншими християнськими державами. В цих планах піддержував Володислава уряд Венеційської республіки, для якої боротьба з турками була насущним питанням життя. На стороні короля був і державний канцлер Юрій Оссолінський. Знаючи, що шляхта не хоче ніякої війни і що сейм не згодиться ухвалити коштів на військо, король вирішив провадити справу потай і, спровокувавши самих турків на військову акцію, поставити сейм перед довершеним фактом. У 1646 р. в довірочному гуртку біля короля виник проект

ужити для викликання війни козаків. Вони мали б виступити на морі і своїм походом примусити турків почати війну. Весною 1646 р. прибула до Варшави козацька делегація: військові осавули Іван Барабаш і Ляш Караїмович та сотники Нестеренко й Богдан Хмельницький. Вони мали таємні наради з підпоручниками короля. Сам король прийняв козаків потай уночі, дав їм грошей, прапор, грамоту на побільшення реєстру до 12 000 й велів бути готовими до морського походу. Поки що цілу справу козаки мали тримати в якнайбільшій таємниці.

У той самий час король на свої власні кошти почав вербувати наймане військо, і вже влітку 1646 р. того війська було зібрано коло Львова 16 000 людей. Але вся справа розбилася через рішучий опір сейму. Дехто з панів, викривши *удаеть* канцлера в королівських проектах, зробив на нього натиск і Оссолінський зрадив королівські плани. Сейм, який зібрався в жовтні 1646 р., зажадав негайного розпуску наwerbованого війська. Всі королівські плани й проекти розлетілися як дим. У 1647 р. король втратив свого єдиного малого сина, і це було для нього остаточним ударом. Він утратив інтерес до своїх війовничих планів, скорився перед домаганням сейму, і небезпека турецької війни була зліквідована.

Як каже один із новіших польських істориків, «брак розуміння й почуття сильної монархічної влади у шляхетського загалу й вельмож-олігархів, перебільшене поняття про громадські свободи, самолюбство й самоволя магнатів, надмірна прихильність до миру, брак політичної виробленості й ширшого погляду на справи Речі Посполитої, а також короткозорість не могли жодним способом бути підґрунтям для зреалізування планів, які вимагали скоординованого зусилля цілого шляхетського загалу».

*

Але цей епізод із турецькими планами Володислава мав інші наслідки. Він знайшов глибокий відгук серед української козащини. Вже і раніше, виступаючи проти уряду та проти панів, козаки заховували глибоку лояльність супроти королівської особи. Тепер ця прихильність до короля ще зросла: короля в козацьких колах стали вважати немов за співника проти магнатів і шляхти. Одержані від Володислава грамоти й клейноди зберігала козацька старшина в великій таємниці, немов запоруку королівських симпатій до козащини, симпатій, які надавали козацьким змаганням неначе б легальну санкцію. Конспірації короля з козаками, замість викликати турецьку війну, прискорили вибух козацького повстання проти магнатсько-шляхетського режиму в Речі Посполитій.

Новий козацький рух, який наростав непомітно, серед загально-го, здавалося, спокою, мав свої коріння насамперед у незадоволенні козацької маси з режиму, заведеного після погрому козащини в 1638 р. Призначені для реєстрових козаків замість виборної старшини полковники з-поміж шляхти держали козаків в залізних руках. За порядком наглядала залага Кодака, складена з німецьких

жовнірів, котрих, як каже один польський історик, усі зненавиділи за їх здрівства. На самій Січі стояла залага з реєстровців і жовнірів. Ні одна козацька чайка не могла просмикнутися в Чорне море. Козаків, не взятих до реєстру (т. зв. «випищиків»), обертали в хлопів. Кругом виростали фільварки й замки магнатів і «королев'ят» Вишневецьких, Потоцьких, Конецпольських, Калиновських, а поряд із цим старости й державці королівщин відбирали в козаків, що мешкали по тих маєтках, хутори, левади, луки, млини і стави, вимагали чиншів, десятин, усяких данин і податків, відбирали в козаків польову здобич, гнали козаків та їх жінок до роботизни. Це ширило серед козаків глибоке незадоволення.

Хоч селянська людність на козацькій Україні жила в більших достатках, як деінде на українських землях Речі Посполитої, й сама панщина була тут не така важка, але власне саме тут, серед багатих степових просторів, у сусідстві з козащиною, селяни були особливо вражливі на всякі, навіть дрібні утиски й причіпки. Особливо дошкуляла й дратувала експлуатація з боку жидів, які стали неодмінними посередниками й помічниками в панському господарстві. Як орендари маєтків, млинів, винокурень, шинків, річних перевозів, вони вигадували все нові податки й оплати, все нові способи визиску селянського майна й праці. Немалою причиною незадоволення народних мас були й різні насильства з боку жовнірів коронного війська, розміщеного на Україні. Коли взагалі в тих часах розбещена солдатня була справжньою карою Божою для мирного населення власної ж країни, то тим більше давали себе взнаки ексцеси жовнірів, які перебували на далекому пограниччі держави, серед тільки що приборканого й втихомиреного населення, в атмосфері самоволі й безкарності.

Довший час у старій українській історіографії за одну з головних причин козацького повстання вважався мотив релігійний: мовляв, козаки «боролися за віру». Ближчі досліди над справою виявили, що в дійсності було не зовсім так. Православне українське духовенство дуже цінило ті придбання, які вдалося досягнути при вступі на престол короля Володислава і які були закріплені в добу митрополита Петра Могили. Через те воно, особливо на своїх верхах, ставилося зовсім лояльно до польської влади й не тільки не спочувало козацьким розрухам, але навпаки — осуджувало їх. Так, наприклад, ректор київської колегії Ігнатій Старушич публічно вихваляв переможців під Кумейками і під Куруковим за те, що вони вгамували «козацьку ребелію» й «на мило услили поле бездушним трупом козацьким». Але нижче, сільське духовенство, зазначаючи разом із народом різних кривд і зневаги до «хлопської віри», було настроєне, безумовно, більш опозиційно. Гасло боротьби «за віру» було дуже зручно використане від початків повстання, як дуже популярний клич, і домагання більших прав для православної церкви було вставлене, як побачимо, до козацької політичної програми.

Незадоволення, яке жевріло серед козащини, побільшене розчаруванням у військових планах короля, дуже легко могло перейти в одвертий рух, а кожен рух серед козащини так само легко міг

знайти відгук серед селянської маси, яка готова була піддержати козацьке повстання навіть незалежно від того, чи хотіли цього провідники повстання, чи ні. І так воно справді й сталося.

Для організації повстання бракувало лише відважного й енергійного провідника. І ось такий провідник знайшовся в особі чигиринського сотника Богдана Хмельницького, того самого, що брав участь у таємних зносинах із королем. Хоча він і був звісний у своїх козацьких кругах, але в широких колах суспільства Речі Посполитої був до того часу майже невідомий. Через те й біографічні відомості про нього аж до того часу, як він відразу здобув собі широкий розголос, дуже скупі. Зіновій-Богдан Хмельницький походив із дрібної української шляхти; народився він, як думають, у 1595 р. Батько його, Михайло Хмельницький, служив підстаростою в Чигирині і дістав від старости Даниловича маєток — хутір Суботів біля Чигирини. Майбутній козацький гетьман учився в єзуїтській колегії у Львові в Галичині. Разом із своїм батьком Хмельницький узяв участь у знаменитому поході Станіслава Жолківського на турків у 1620 р. Тут, під Цецорою, де було знищене польське військо, старий Хмельницький наложив головою, а Богдан попав у турецький полон. Визволившись з полону, Хмельницький служив у козацькому реєстровому війську. В 1637 р. він займав посаду військового писаря. Хоча він і брав участь у козацьких повстаннях 1637—1638 рр., але, видно, не дуже скомпromетувався перед урядом, бо після приборкання повстання 1638 р. був призначений чигиринським сотником і залишився на цій посаді десять років.

Був це заможний, хазяйновитий козак, який завів дуже значне господарство в своїй Суботіві. Він був жонатий із Ганною Сомківною, сестрою пізнішого наказного гетьмана Якіма Сомка. Мав кілька синів і дочок. Перед повстанням уже овдовів, і в його домі жила на правах жінки й господині якась шляхтянка Елена. Здавалося, що цього солідного й немолодого вже сотника трудно було підбити на якусь непевну авантюру. Одначе в умовах шляхетської самоволі сталася подія, яка й цього статечного та лояльного козака прилучила до гурту найбільш покривджених і незадоволених, примусила поставити на карту саме життя й зробитися ватажком повстання. Справа виникла через сварку з новим чигиринським підстаростою Чаплінським. У 1646 р. цей Чаплінський у відсутності Хмельницького напав на його хутір, спалив млин, забрав готове збіжжя й пасіку, а малого сінка Богданового так немилосердно побив канчуками, що той помер. Мало того — Чаплінський забрав із собою ще й Богданову жінку Елену. Цей гвалт сам по собі був ділом доволі звичайним за тих часів, коли не тільки люди світські, але й духовні особи на чолі озброєних ватаг робили наїзди на своїх сусідів. Та тільки коли Хмельницький кинувся шукати суду на свого кривдника, то ніде його не знайшов, навіть у Варшаві. Тимчасом Чаплінський і зовсім заволодів хутором на тій підставі, що Хмельницький у свій час не виправив документів на право володіння Суботівим і тримав його з формального боку ніби безправно. Енергійні заходи Хмель-

ницького в обороні своїх прав тільки роздратували місцеву адміністрацію, яка почала косо дивитися на нього, як на людину неспокійну. Не обійшлося без доносів з боку неприхильників Хмельницького з-поміж своїх таки козаків у тім, що він бунтує козаків та агітує проти уряду. Кінець-кінцем Хмельницькому й справді не залишалося нічого іншого, як йти за порадою, яку йому начебто дав король Володислав: як каже історична легенда, король нібито сказав Хмельницькому, що він, як вояк, носить шаблю і цією шаблею може сам себе оборонити. Чи дав король таку пораду, чи ні, але Хмельницький зробив так, ніби таку пораду дійсно від короля дістав. Можна думати, що він повернувся з Варшави вже з планом козацького повстання. Та в очах місцевої адміністрації на Україні він уже був підозрілою особою і з наказу Чигиринського старости Ол. Конєцьпольського був заарештований і посаджений в Черкасах у тюрму. Сталося це ще в кінці 1647 р. Але звідси випустив його черкаський полковник Станіслав Кричевський, якому було доручено пильнувати в'язня. Хмельницький доводився Кричевському кумом, і цей поміг йому втекти.

Втік Хмельницький на Запоріжжя, й не один, а з цілим гуртом своїх однодумців. Він прибув туди в самому початку 1648 р., укріпився на малім Дніпровім острові Буцьку й почав гуртувати навколо себе незадоволені козацькі елементи, агітуючи за повстанням. Збереглися відомості, що при тім він покликався на бажання самого короля приборкати за допомогою козацького повстання шляхту й панів. Спочатку біля нього було всього 250—300 козаків. В кінці січня він опанував Січ, де залога з реєстрових козаків корсунського полку перейшла на його бік. Після цього справа пішла легше. Хмельницький вислав посольство до Криму просити допомоги й дістав звідти обіцянку, що поміч буде прислана. Козацька рада на Запоріжжі проголосила Хмельницького гетьманом.

Звістка про втечу Хмельницького на Запоріжжя викликала зрозумілу тривогу серед польських властей на Україні. Коли начальники коронного війська, що стояло на Київщині, між Корсунем і Черкасами, гетьмани Микола Потоцький і Мартин Калиновський упевнилися про повстанчі замисли Хмельницького, то вирішили зразу ж, як тільки почнеться весна, йти на Запоріжжя й там здавити бунт у самому зародку, не допускаючи, щоб він перекинувся на Україну. Хоча король, повідомлений про втечу Хмельницького, й радив полагати справу переговорами, «без проливу крові», Потоцький твердо вирішив приборкати рух силою й в квітні розпочав військову акцію. Частина реєстрових козаків під проводом полковників Кричевського, Вадовського й Гурського та військових осавулів Ляша й Барабаша і відділ німецької піхоти, вислано на байдаках Дніпром: вони мали злучитися коло Кодака з відділом, який рушив 21 квітня н. ст. «подем» під проводом гетьманового сина Стефана Потоцького. В цьому відділі була решта реєстровців — коло 2500 людей під проводом комісара Шемберга, й коло 1500 жовнірів із кварцяного (королівського) війська. Це був авангард,

слідом за яким рушило за кілька днів з-під Корсуня й головне військо, в якому було, однак, не більше 5000—6000 людей.

Відділ Стефана Потоцького пройшов степом тиждень і вже наближався до порогів, коли 29 квітня напав на нього коло балки Жовті Води Хмельницький з запорожцями. Потоцький заложив табір і боронився два тижні, дожидаючи, що надійде головне військо та реєстрові козаки. Але реєстрові, які плили Дніпром, збунтувалися коло Кам'яного Затону, замордували свою старшину (крім Кричевського), побили німців і перейшли на бік повстанців. Коли звістка про це дійшла до табору під Жовтими Водами, то й ті козаки, що були з Стефаном Потоцьким, передалися на бік Хмельницького. Жменька польського війська не могла боронитися і почала 16 травня відступати, але на неї вдарили козаки разом із татарською ордою під проводом Тугай-бея, і за кілька годин цілий відділ був знищений. Тяжко поранений Потоцький із кількома іншими офіцерами попав у полон, де скоро й помер. З цілого відділу врятувався лиш один челядник, який добіг до обозу гетьманів і сповістив про катастрофу, що сталася в степу.

Гетьмани дійшли були аж до Чигирина, але тут зупинилися. Простоявши якийсь час і не маючи звісток від передового війська, а натомість почувши про зраду реєстровців, які плили Дніпром, гетьмани почали 13 травня помалу відступати назад. Дійшовши до Черкас, довідалися про загибель авангарду й тоді вже стали поспішно відступати до Білої Церкви. Але по дорозі під Корсунем наздогнав їх Хмельницький і 26 травня цілком розгромив коронне військо. Обидва гетьмани попали в полон. Їх віддано було татарам, і ті повезли їх у Крим. Саме в часі боїв під Корсунем помер король Володислав IV.

Не можна описати, каже Шайноха, тої тривоги, страху й загального переполоху, які охопили цілу Польщу на звістку про Жовті Води та Корсунь. Бачили, що Річ Посполита опинилася відразу без короля, без війська, без гетьманів перед лицем могутнього ворога, всі думали, що вже настала загибель для держави. Та ще страшнішим для шляхти й для панів був ефект, який справили перші успіхи Хмельницького на населення наддніпрянської України. Ціла Київщина спалахнула, як суха солома від вогню. Селяни кинулися бити панів, їх прислужників і жидів. Повстання перекинулося за Дніпро й охопило теперішню Полтавщину. По смерті короля влада, згідно з конституцією, перейшла тимчасово до примаса, архієпископа гнєзненського, старенького Мартина Лубенського. Фактично справами керував канцлер Юрій Оссолінський, хоча по конституції він мусив би зразу податися до димісії. Були вжиті надзвичайні заходи для оборони держави. В поле вислано королівську гвардію, скликано шляхетські сеймики, які цим разом виявили велику жертволюбність і ухвалили значні кредити на вербування нового сімдесятитисячного війська, настановлено нових начальників війська: князя Домініка Заславського, Миколу Остророга й Олександра Конєцпольського. Рівночасно розвинуто дипломатичну акцію: вислано послів до Туреччини, щоб та стримала татар, до Москви — щоб звідти було

зроблено диверсію проти Криму, а популярному оборонцеві православної віри Адамові Киселеві доручено ввійти в безпосередні зносини з Хмельницьким, щоб стримати його від дальших ворожих кроків.

Хмельницький тимчасом дійшов до Білої Церкви й не поспішав розвивати дальшої воєнної акції. Він і так зразу досягнув значно більше, ніж можна було сподіватися. Як дотепно каже Грушевський, козацький гетьман опинився в ролі того казкового їздця, що молився до всіх святих, щоб допомогли йому сісти на коня, й ті помогли так, що він аж на другий бік через коня перескочив. Можна думати, що народне повстання в таких широких розмірах і в такій страшній формі поголовного вирізування шляхти й жидів зовсім не входило в його плани. Знов же такі й татарська поміч, на яку він оперся, зразу ж дала себе відчутти негативними сторонами: татари розпустили свої загопи аж до північної Київщини й грабували та брали в полон не тільки шляхту, але й українських селян. Це все утворювало дуже складну ситуацію. Ми не знаємо докладно, які плани мав Хмельницький на початку свого повстання, але до нас збереглися чутки, які поширилися серед польського суспільства під враженням перших успіхів Хмельницького. Вже в кінці травня 1648 р., себто того самого місяця, як сталися Жовтоводський і Корсунський погроми, Адам Кисіль писав до примаса Лубенського, що Хмельницький формує нове князівство, проголошує, що вся Україна здобута його шаблею і що Київ має бути столицею того нового князівства. Якийсь невідомий нам польський шляхтич писав із України до Львова, ніби Хмельницький титулує себе «князем Русі». А викуплений із татарського полону слуга Потоцького Яскульський приніс до Польщі вістку, ніби татарський мурза Тугай-бей (начальник допомогового татарського відділу) заявив у розмові з полоненим польським гетьманом Потоцьким, що козаки хочуть мати свою незалежну державу аж до Білої Церкви. І таких звісток збереглося чимало. Вони цікаві для нас із того погляду, що свідчать, як міцно ще держалася стара традиція про колишню незалежну Українську державу князівських часів.

Але в дійсності можна думати, сам Хмельницький виставляв далеко скромніші побажання, принаймні, в своїх офіційних заявах. У той час перших своїх успіхів він далеко ще не був принципіальним ворогом Польської держави, не хотів її руйнувати й назавжди сепарувати від неї Україну. З-під Білої Церкви він висилає посольство до короля, ще не знаючи, або, може, удаючи, що не знає про його смерть, і дає своїм послам інструкцію, яка зводиться до вимоги 12 000 козацького реєстру, вимоги охорони прав православної віри й повороту православним віднятих у них церков на Західній Україні, Білорусії й Литві та виплати реєстровим козакам несплаченої їм за останні п'ять років платні. До інструкції був долучений список кривд, яких зазнавали козаки від польської влади, а також і окремих листів Хмельницького до короля, де він скаржився на самоволю й кривди з боку адміністрації та дідичів, козацьке повстання маловав як акт вимушеної самооборони й запевняв короля в своїй вірності і лояль-

ності до його особи, причім натякав на спільний інтерес короля й козаків: увільнитися від панської тиранії.

Тимчасом Кисіль вступив у зносини з козацьким гетьманом і його місія мала успіх. Хмельницький і старшина вирішили припинити поки що військові дії, дождаючи вислуду свого посольства з Варшави. Татари повернулися до Криму, ведучи з собою 200 000 ясиру, здебільшого українських селян. При Хмельницькому залишився тільки невеликий татарський відділ, і сам він з усім козацьким військом відступив до Чигирина. Це було в кінці червня 1648 р.

Невимовна радість запанувала в шляхетських кругах на вість про таку миролюбність Хмельницького. Тепер можна було спокійніше зайнятися вибором короля. Военний запал значно прохолонув. Конвокаційний сейм прийняв козацьких послів, і їм було заявлено, що козаки дістануть амністію, якщо розірвуть свій союз із татарами, повернуть узятих у полон і умирять своєвільні купи бунтівників. До козаків мають бути вислані високі комісари, які й полагождать справу. З тим козацьких послів і відправлено. Тимчасом ухвалено продовжувати воєнні приготування, а поки що вислати комісарів із Киселем на чолі з інструкцією: полагодити справу на умовах десяти або дванадцятитисячного козацького реєстру й можливого заспокоєння спеціально козацьких жадань.

Стихийний розвиток народного повстання на Україні змішав усі карти як польської, так і козацької дипломатії. Поки йшли оці переговори, народний рух прибирав щораз грізніші форми й охоплював щораз ширші простори. Селяни палили панські маєтки, грабували панське майно, вбивали дідичів, їх службу, орендаторів, причім із особливою злобою мордували жидів. Останні, як уже було сказано, викликали до себе ненависть народу, як шинкарі, орендарі панських маєтків і відкупці деяких натуральних повинностей і податків, особливо докучливих своїм дріб'язковим характером. Жертвами народного гніву падало також і римо-католицьке та уніатське духовенство. Повстанці сходилися в окремі купи, вибирали собі ватажків і під їх проводом виконували своє криваве діло. Різні категорії бродячого, неосілого люду творили головні кадри повстанських куп: сільські наймити, пасухи, робітники по бровах та винокурнях та інший неспокійний люд — були першими учасниками руху, який потягав за собою й спокійних та домовитих селян-господарів.

Повстання охопило насамперед Київщину. Уже в перших місяцях руху на просторі від Чигирина до Чорнобиля, себто від степової границі до польських лісів, не залишилося ні одного коронного жовніра, ні одного пана, ні одного орендаря. З Київщини рух перейшов на Поділля. Уже в червні один за другим переходять до рук повстанців Немирів, Турчин, Брацлав, Винниця, Красне, причім здобуття цих міст супроводилося страшною різнею жидів, які тисячами збігалися з сіл та містечок до цих міст, шукаючи захисту й порятунку. Жидівський мемуарист Натан Ганновер, свідок цієї руїни, залишив нам потрясаючі картини страшного погрому жидівського населення в ці трагічні літні місяці 1648 р.

Майже одночасно спалахнула й Задніпрянщина — теперішня

Полтавщина й Чернігівщина. Уже в кінці травня вона вся палаła повстанням. Князь Ярема Вишневецький опинився в своїх Лубнах, як на острові серед океану розбурханої революційної стихії. З своїм кількатисячним військом він мусив збройною рукою пробиватися через повстанські купи, і вже не прямою дорогою, а далеким обхідним рухом через Сіверщину й Полісся. В кінці літа ціла Сіверщина була очищена від усього, що тільки нагадувало пансько-шляхетський режим. Серед населення проводилася козацька організація, формувалися полки, які поспішали на зміцнення армії Хмельницького.

У середині літа Вишневецький вийшов із поліських лісів на Волинь. Скорим маршем поспішив він на Поділля й кинувся усмиряти повстанчий рух серед народу. На прояви селянської жакерії він відповідав кривавими репресіями. Повстанські ватажки кинулися йому на відсіч, і один із них, відомий своєю жорстокістю Кривоніс (сам шотландець родом) після впертих боїв примусив його до відступу. Слідом за ним повстанський рух перекинувся на Волинь. Виступи Вишневецького та його безпощадна розправа страшенно роздратовали козаків і народ. Розвиток повстанчого руху й страх перед утратою своєї провідної ролі примусили Хмельницького перервати миролюбну політику й знову взятися до збройних виступів. Уже в перших днях липня він проводить мобілізацію й стягає до себе лівобережні полки. Він знову закликає на поміч татар. 20 липня Хмельницький з своїм штабом стояв уже в Павлолічі на північній Київщині. Він вислав листа до князя Заславського, мотивуючи зрив перемир'я провокуючими вчинками Яреми Вишневецького, які, мовляв, обурили й роздратовали весь український народ. Так розпочалася нова кампанія.

*

Властиво кажучи, обидві сторони, і українська, і польська, під час своїх мирних переговорів не припиняли воєнних приготувань. Можна думати, що Хмельницький за два місяці мирного стану (від половини травня до середини липня 1648 р.) не змарнував часу: перед ним лежало дійсно дуже поважне завдання — перетворити своє, з різних елементів складене, повстанське військо в правильно організовану й дисципліновану армію, забезпечену зброєю, амуніцією й запасами. Своім організаційним і стратегічним генієм він розумів, що сповнення навіть скромних козацьких домагань у дорозі мирових пертрактацій можливе лише тоді, коли він спиратиметься на реальну силу, якою завжди можна буде в разі потреби свої домагання підкріпити. Найближча осіння кампанія показала, що Хмельницький дійсно майстерно виконав своє воєнно-організаційне завдання.

Польський уряд теж використав час, але польська армія не була ще зовсім укомплектована, коли Хмельницький почав наступати на Волинь. І тільки в вересні, коли всі польські сили злучилися до купи, польські вожді вирушили з Галичини назустріч українській армії.

Число польського війська означають різно: від 40 до 100 тисяч при ста гарматах. Ця армія мала величезний обоз аж на сто тисяч возів: пани, як зауважує один сучасник, вибиралися на війну, неначе на весілля, й забрали з собою масу речей: шатра, дорогоцінний посуд, силу одяжі й запаси всякої живності. Козацького війська рахують на 118 000 людей, але серед них було тільки 70 000 регулярного війська, решта були легко озброєні повстанські відділи. Ворожі армії зустрілися коло с. Пиляви на межі сучасної Волині й Поділля. Після кількох днів легких дрібних сутичок Хмельницький заатакував 13 вересня н. ст. поляків із головними своїми силами. В той самий час Кривоніс обійшов польський табір і вдарив на нього ззаду. Польська армія зазнала великих втрат, особливо в своїй кінноті. Вночі розійшлася чутка, що на поміч козакам наближаються татари. Ввесь польський табір охопила паніка. Розійшлася чутка, ніби вожді покинули військо напризволяще й утекли. Тоді всі кинулися тікати. На ранок табір із усім обозом був порожній і дістався козакам. За кілька годин — блискуча сильна армія перестала існувати, обернувшись в безладні купи утікачів. Хмельницькому дісталося 80 гармат і десятки тисяч возів, повних усякого добра. Його здобич оцінювано на десять мільйонів золотих, сума колосальна для тих часів. Козаки й татари, які дійсно надійшли за три дні після Пилявецького погрому, кинулися доганяти утікачів. Татари спершу не брали в полон, а рубали всіх, хто попадав їм у руки. Під Костянтиновим королівська гвардія спробувала боронитися й стримати ворожий наступ, але була майже вся знищена. Шлях у глибину Польщі лежав тепер відкритий.

Що мав тепер чинити Хмельницький? Скоро після битви в його штабі відбулася нарада, на якій, як переказують документи, думки поділилися. Одні радили зайняти лінію вздовж Случі, укріпити її, а татар відпустити, оплативши здобиччю, захопленою під Пилявою. Більшість козацьких полковників була за цим планом. Другі, в-тім і татарський мурза Тугай-бей, радили йти просто на Львів. Хмельницький послушався цієї останньої поради. Звичайно, в історичній науці панує погляд, що Хмельницький рушив далі під натиском стихійного народного руху. Навіть Грушевський уважає, що «Хмельницький під натиском цього стихійного руху мусив плисти все далі й далі, обережно керуючи своїм кораблем на розбурханих хвилях повстання». Але, здається, більше рації має Томашівський, котрий пояснює дальший наступ Хмельницького причинами тактичного й практичного характеру: цим наступом Хмельницький хотів спаралізувати діяльність тих польських відділів, які не брали участі в пилявецькій кампанії, й не допустити до загальної мобілізації шляхти в ближчих до терену війни воєводствах; він хотів своїм дальшим походом налякати шляхту й зробити її уступливішою на козацькі домагання, а також здобути вплив на вибір нового короля, маючи на увазі брата покійного Володислава, королевича Яна Казимира. Та головний мотив дальшого походу лежав у огляді на татар, які прибули в великій масі вже після Пилявецького бою й мало могли поживитися добичею. Союзна умова з козаками забороняла їм брати

в полон українську людиність, польської ж та жидівської в зайнятих козаками областях уже майже не було. Тому Тугай-бей і домагався дальшого походу, щоб його люди могли захопити якнайбільше ясиру в місцях, ще незацеплених війною. Хмельницький, не хочучи зраджувати своїх союзників та виставляти власні землі на татарський грабїж, мусив вести їх далі в тій надії, що там знайдеться плата татарам за їх службу. Такий грізний характер мала ця спілка з татарами.

Отак із Волині Хмельницький переніс кампанію до Галичини. Вже як тільки розійшлася перша чутка про погром коронного війська під Пилявою, українське населення в Галичині почало ворушитися. Не тільки селяни, які вважали, що настає пора увільнитися з-під панщини, але заворушилася й дрібна українська шляхта, й міщани, невдоволені своїм національно-релігійним уполюнненям. Як і на Україні, почали збиратися тут повстанчі купи й нападати на панські маєтки й замки, вбиваючи представників адміністрації, панів та їх службу. Особливо сильний рух виявився на Покутті, де під проводом Семена Височана зібралось ціле військо з повстанців-селян, до якого вступали також і місцеві шляхтичі-українці. Було в тому війську 15 000 людей. Однак, як показалося, Хмельницький дуже мало використав цей народний рух: він іще не мав тоді наміру включати західноукраїнські землі в сферу своїх безпосередніх впливів, і його похід до Галичини носив скоріше характер військової демонстрації.

Першим об'єктом операції був Львів, надзвичайно важливий пункт із погляду політичного та економічного. Це місто, лежачи на перехресті торговельних шляхів, мало велике значення в економічному житті цілої тодішньої Польщі і було дуже багате. Тут жили поляки, українці, жида, вірмени, німці. Ще в кінці XVI ст. Львів з його заможним і патріотичним українським міщанством, з його братствами, школами, друкарнями, був осередком українського культурного життя. Але перехід на латинство й спольщення українських панів і шляхти, скріплення церковної унії й католицької реакції взагалі, значно ослабив культурний рух серед львівського міщанства. Підупало воно й економічно, хоча все-таки ще грало значну роль в торговельному житті міста. Польський уряд розумів значення Львова й небезпеку від його втрати. Вже влітку 1648 р. один із польських головнокомандувачів, Остророг, зайнявся укріпленням Львова. Після пилявецького погрому польські начальники, в-тім і Ярема Вишневецький, утекли до Львова й спільно почали збирати сили для його оборони. Але на вістку про наближення козаків вони покинули місто, щоб провадити далі організацію оборони самої столиці держави, і Львів був залишений на його власні сили. Незабаром появились козаки й татари й почалася облога Львова, яка тяглася 6 тижнів. Облога ця провадилася дуже мляво. Є певні підстави думати, що Хмельницький не хотів здобувати Львова й віддавати це багате, напівукраїнське місто на руїну своїм диким союзникам. Він задовольнявся контрибуцією в 200 000 червінців і крамом на півмільйона. Частину татарської орди він відіслав назад

і в середині жовтня вирушив із головними своїми силами далі на північ, у напрямку до Варшави. Але він зупинився під Замостям і тут припинивши військову акцію, вдоволюючись контрибуцією та вступив у переговори з польським урядом. Він, видно, рішив кінчити війну й головну увагу присвятив справі вибору нового короля, піддержуючи кандидатуру королевича Яна Казимира. Польща лежала перед ним майже безборонна, але він не хотів її руйнувати, бо ще не мав думки відділитися від неї: він хотів тільки закріпити за козацькою верствою якнайбільше здобутків від успішного повстання, а цього він надіявся досягти тільки від новообраного короля. Трудно сказати, чому Хмельницький настоював саме на кандидатурі Яна Казимира, людини дуже невисокої інтелігенції (Грушевський називав його просто психопатом), а не на кандидатурі другого брата покійного короля — королевича Карла; не піддержав він і кандидатури семигородського князя Юрія Ракоція, котрий завів із ним про це переговори.

З цілим натиском підпірав він через своїх послів з-під Замостя кандидатуру Яна Казимира і це вирішило долю виборів: Ян Казимир справді був вибраний на елекційному сеймі в Варшаві в початку листопада 1648 р. Хмельницький поставив новому королеві умови, на яких він згоджувався припинити війну: загальну амністію для усіх учасників повстання, повернення давніх вольностей козацького війська, безпосередню залежність козацького гетьмана тільки від самого короля і скасування церковної унії. Щодо козацьких вольностей, то це поняття вияснялося тим способом, що козаки мали одержати свого роду територіальну автономію, число реєстрових козаків значно збільшувалося й вони діставали право вільного виходу в Чорне море. Король обіцяв, що постарается по змозі задовольнити козацькі домагання, що визначить спеціальну комісію, яка має на місці виробити порозуміння з козаками, й прохав тільки скоріше ліквідувати военний стан та відвести козацьку армію на Україну. Хмельницький виконав королівське бажання й почав відворот.

Питання, чому Хмельницький у zenіті своїх успіхів раптом зупинився й, здаючи цілу свою справу на ласку короля, обмежився такими скромними вимогами, здавна вже цікавило істориків, і вони не находили іншої відповіді, як те, що Хмельницький у тому часі ще не думав зовсім розривати з Польщею. До цього ще треба додати теж немаловажний мотив: труднощі зимової кампанії й перенесення її на терен етнографічної Польщі, де ціле населення інакше могло поставитися до козацько-татарської інвазії, ніж це було на українських землях Речі Посполитої. Здається, що в сполучі цих двох мотивів і лежить розгадка дійсної причини політики Хмельницького восени 1648 р.

Але ця політика дуже швидко радикально перемінилась. Хмельницький в'їхав до Києва напередодні Різдвяного свята і був надзвичайно врочисто зустрінутий населенням столиці як триумфатор, «новий Мойсей», як визволитель України «з лядської єгипетської неволі», як говорено йому в часі зустрічі. Його вітали православне духовенство з митрополитом Сильвестром Косовим на чолі, студенти

Київської академії вітали його співами й панегіричною декламацією. Блиск зустрічі збільшувався ще присутністю єрусалимського патріарха Паїсія, що саме перед тим прибув зі Сходу на Україну й тепер вітав козацького гетьмана на чолі православного духовенства. В Києві ж дожидали Хмельницького й послы від молдавського та волоського господарів, від турецького султана й від семигородського князя. Україна ставала міжнародним чинником, і її ближчі сусіди старалися втягнути її до різних політичних комбінацій. Різдвяні свята, проведені Хмельницьким у Києві, становлять перелом у його політичних настроях та в його політиці. Грушевський підкреслює важливість його розмов із вищими представниками православного духовенства, з тодішньою українською інтелігенцією: вони піддавали гетьманові гадку, що він уже не просто ватажок збунтованих козаків, який думав використати свій успіх в інтересах лише самої козацької верстви: вони казали йому, що він став вождем цілої української нації і що на ньому лежать тепер далеко ширші обов'язки.

Він мусить дбати про інтереси всього українського народу, забезпечити його національну й релігійну свободу. Патріарх Паїсій, який привіз із собою до гетьмана дипломатичні доручення від молдавського господаря, намовляв його використати свій успіх і свою силу в інтересах усього східного православ'я, розвивав перед ним плани союзу православних держав: Москви, України, Молдавії й Волощини, котрий би мав оборонити права православних християнських народів, поневолених турками. Те, що Хмельницький міг почути в довірних розмовах з патріархом, з українським духовенством, з освіченими українськими людьми, те знаходило своє підкріплення в грізній поставі українських народних мас супроти тільки що скасованих порядків пансько-шляхетського режиму.

Хмельницький зобов'язався перед королем, що селяни, які взяли участь у повстанні, повернуться до своєї роботи у панів, і тільки вимовив для них амністію. Але не так міркували самі селяни: вони ані в думці не мали вертатися до свого колишнього становища панських підданих; вони вважали, що своєю участю в повстанні купили собі свободу й стали вільними людьми. Ні в яку панську амністію вони не вірили й були певні, що пани тільки того й дожидають, щоб помститися на них за всі заподіяні їм шкоди. Хмельницький дуже скоро зрозумів, що мир, якого він хотів, може бути тільки коротким перемир'ям; обидві сторони, і польська, і українська, не могли бути задоволені з становища, яке витворилось, і знайти якийсь компроміс було майже неможливо. Польський уряд не міг задовольнити навіть тих вимог, які поставив Хмельницький під Замостям, а український народ не можна було примусити, щоб він добровільно повернувся в те становище, в якому був перед повстанням. Отже, можна було сподіватися неминучої нової війни, і з дипломатичної акції, яку розвивав в цьому часі Хмельницький, ми бачимо, що він хоче забезпечити себе на випадок такої нової війни різними політичними союзами.

Насамперед він старається розірвати вічний мир, до якого зо-

бов'язалася Москва у відносинах до Польщі Полянвським трактом 1634 р. Він виряджає до Москви патріарха Паїсія, до котрого прилучає свого власного посла й обом дає доручення вести в Москві акцію в тому напрямі, щоб посварити Москву з Польщею; він пропонує Москві окупувати Сіверщину, уступлену Польщі за Полянвським миром; він просить дозволити донським козакам прийти на поміч проти Польщі; в крайності він просить хоча б дипломатичної інтервенції Москви перед Польщею. З Ракочієм Хмельницький умовляється про координацію військової акції на випадок можливої війни. Коли б українська армія вдарила на Польщу зі сходу, Ракочій мав повести наступ з Мукачева, зайняти Галичину й Краків.

В той самий час розпочав Хмельницький зносини з князем Янушем Радзивіллою, литовським гетьманом і вождем литовських протестантів. Взагалі від миролюбного настрою під Замостям у козацького гетьмана не лишилося ані сліду.

При таких змінених обставинах прибули королівські комісари. Більша частина цих комісарів були православні українські шляхтичі; на чолі їх поставлено Адама Киселя, який уже мав за собою тверду репутацію провідника лояльної до Польської держави української шляхти. Уже під час своєї подорожі по Волині й Київщині комісари бачили надзвичайно ворожий настрій населення. Вони з великими труднощами й з небезпекою для життя могли відбутися своєю подорож.

Гетьман призначив місцем для переговорів не Київ, а Переяслав, куди комісари й прибули на початку лютого 1649 р. Уже при першій зустрічі Кисіль і його товариші могли констатувати радикальну перемену в настроях і в планах козацького гетьмана. Хмельницький не схотів вести серйозно ніяких переговорів, грозив війною й одверто заявив комісарям, що його план тепер — створити українську незалежну державу і визволити весь український народ з-під польського панування. Всі спроби Киселя нав'язати мирові переговори на основі заяв, які сам Хмельницький робив під Замостям, не мали успіху.

Єдине, чого йому пощастило досягти, це було точне означення демаркаційної лінії між українським і польським військами і встановлення перемир'я до початку літа. З тим мусив вернутися Кисіль до Польщі.

Обидві сторони почали готуватися до нової кампанії. На початку травня король видав наказ про загальну мобілізацію шляхти й регулярного війська. Так само проведено мобілізацію і на Україні, де ця мобілізація відбувалася серед нечуваного ентузіазму народу. З усіх боків йшли до війська люди всіх станів: міщани, селяни, студенти; загальний ентузіазм захопив навіть останки православної української шляхти, яка масами зголошувалася на службу в козацькому війську. На поміч Хмельницькому прийшов сам кримський хан Іслам-Гірей із своєю ордою. Польські сили були згруповані в три армії; одна під проводом Фірлея, Лянцкоронського й Вишневецького була сконцентрована на границі Галичини й Волині; друга під

проводом самого короля, яка складалася головню з посполитого рушення, себто з мобілізованої шляхти, йшла їй на поміч; з півночі мала наступати на Україну третя армія — литовська.

Хмельницький на початку липня 1649 р. скорим рухом наблизився до границь Галичини і обложив першу армію в укріпленому таборі під Збаражем. Залишивши тут частину своїх сил, він рушив із головними силами й з татарами назустріч королеві, щоб не допустити злуки обох ворожих армій. Для оборони України з півночі був висланий окремих корпус під проводом полковника Кричевського. Кричевський дав бій литовській армії коло містечка Лоева над Дніпром.

Цей бій козаки програли, й сам хоробрий Кричевський поліг у ньому головою, але й литовська армія зазнала таких сильних втрат й була так ослаблена, що мусила відступити і вже до кінця кампанії залишалася пасивною.

У середині серпня Хмельницький непомітно наблизився до королівської армії під Зборовом і оточив її з усіх боків. Несподіваним наступом він відтягнув під час переправи через р. Стрипу частину польської армії від головних сил і цілком її знищив. На другий день розпочався генеральний бій, який прийняв дуже некорисний для польської сторони зворот і грозив закінчитися неминучою капітуляцією короля з усією його армією. Але в найкритичніший момент канцлерові Оссолінському, який перебував у таборі короля, вдалося нав'язати зносини з ханом Іслам-Гіреєм і щедрих подарунками та обіцянками схилити його на бік миру. В інтереси татар не входило, щоб одна з ворогуючих сторін взяла рішуче гору, і цим пояснюється легкість, з якою хан зрадив своїх союзників у вирішальну хвилину. Під загрозою, що татари звернуться проти нього, Хмельницький був змушений припинити бій і теж приступити до переговорів.

Тут же на полі битви, заключена мирова умова, звісна в історії під іменем Зборівського трактату. Хан робив пресію на Хмельницького в часі переговорів і примусив його значно зменшити свої домагання.

Зборівський трактат із дня 18 серпня 1649 р. не відповідав фактичному успіхові козацької зброї, ані тим широким надіям, що їх мали народні українські маси, що з таким піднесенням вступили в цю війну. Головні пункти умови були такі: козацького війська мало бути 40 000 і воно мало мешкати на території воєводств Київського, Брацлавського й Чернігівського, причому ця територія перебувала під управою козацького гетьмана й на ній не могло стояти коронне військо. На цій території всі уряди мали надаватися тільки шляхтичам православної віри. Жиди й езуїти не мали права мешкати в цій області. Київський митрополит діставав місце в польському сенаті. Мала бути проголошена загальна амністія, а крім того ще спеціальна амністія для шляхти, яка була прилучилася до козацького повстання. Всі ці умови мали бути підтвержені на найближчому сеймі.

Аналізуючи ці умови, доводиться прийти до висновку, що на підставі Зборівського трактату в межах Польської держави утворювалася автономна область у границях теперішніх Київщини, Чернігівщини, Полтавщини й частини Поділля та Волині. Ця область знаходилася під управою козацького гетьмана й мала своє власне військо. В межах цієї області православна віра діставала всі права нарівні з пануючою в державі римо-католицькою вірою. Але позатим залишався весь давній суспільний устрій; поза 40 000 реєстрових козаків уся маса українського селянства мусила знову вертатися в становище панських підданих і відбувати панщину. Королівська адміністрація мала повернутися на свої давні місця так само, як і пани поверталися до своїх маєтків. Усе це грозило таким вибухом незадоволення широких народних мас, що сам гетьман мусив переховувати зборівські умови в таємниці й прохати польську сторону, щоб вона по змозі здержувалася і не поспішала з реставрацією колишніх порядків.

Одначе це не могло перешкодити тому, що страшенне розчарування й незадоволення гетьманом охопило широкі селянські маси. Це незадоволення зростало ще через те, що татари, повертаючись в Крим, масами захоплювали по дорозі українське населення в полон і палили села. Народ проклинав Хмельницького, вважаючи його за винуватця свого нещастя.

Замість повного увільнення цілого українського народу й створення своєї власної держави доводилося формально задовольнитися ніби національно-територіальною автономією, і то властиво для самої тільки козацької верстви. Що таке становище не могло задовольнити керманців української політики з гетьманом на чолі, це було ясно само собою, й тому нема нічого дивного, що Хмельницький здивився на Зборівську угоду лиш як на тимчасову й стався фактично творити нову державну організацію на території козацької України, незважаючи на формальні умови.

Він повадився так, неначе був монархом суверенної держави, й розвинув широку дипломатичну акцію на міжнародному полі для зміцнення свого становища.

З своєї столиці Чигирин він провадив зносини з Москвою, Туреччиною, Семигородом, а тимчасом занявся довершенням організації зайнятої козацьким військом території. Цю територію було поділено на окремі округи-полки, на чолі яких стали полковники, які одночасно були й головами адміністрації, й суду в своїй окрузі Полки ділилися на сотні, в яких сотник виконував такі самі функції, як полковник у своєму полку. Край було поділено на 16 полків: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький (пізніше Винницький) і Київський — на правому березі Дніпра; Переяславський, Кропив'янський, Полтавський, Прилуцький, Миргородський, Ніжинський і Чернігівський — на лівому. Трохи згодом територія була переділена й число полків трохи побільшено. Всі урядовці, як центральної управи (генеральні старшини: писар, обозний, хорунжий

і осавул), так і полкової та сотенної, носили військові ранги й паралельно з військовими обов'язками виконували ще цивільну службу щодо адміністрації, фінансової управи й суду. Край діставав немовби воєнну організацію й сама назва: Військо Запорізьке — на довгий час зробилася офіційною назвою Української козацької держави. На початку 1650 р. складено «реєстр» козаків по всіх 16 полках у числі близько 40 000 людей.

ЛІТЕРАТУРА

Загальні праці про Хмельницького: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. 2. (Початки Хмельниччини 1638—1648). Київ — Відень, 1922; Т. VIII. Ч. 3 (Хмельниччина в розцвіті, 1648—1650). Київ — Відень. Костомаров Н. Богдань Хмельницькій. Собрание сочинений. Кн. IV (томи IX, X, XI). Петербург, 1904; Український переклад у «Руській Історичній Бібліотеці». Т. IX — XII. Тернопіль, 1888—1889 (праця значно застаріла). Крім того, загальні курси: Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ — Відень, 1921. Його ж: Очерк історії українського народу. 3-ге вид. Петербург, 1911. Його ж: Нарис історії України в т. I. енциклопедії «Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ». Петербург, 1914. Єфименкова Ол. Історія українського народу. Т. 2. Харків, 1922. Антонович В. Коротка історія козаччини. Коломия, 1912. Біографії Б. Хмельницького: Антонович Б. Бець В. Исторические дѣятели Юго-Западной Россіи. К., 1885 (біографія Б. Хм-го написана Ор. Левицьким). Костомаров Н. Русская история въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей. Петербург, 1881; Український переклад: Історія України в життєписахъ визначнішихъ її діячів. Львів, 1918. Каманін І. Походження Б. Хмельницького // Записки Укр. Наук. Товариства. Т. XII. К., 1913. Монографії й розвідки про окремі моменти Хмельниччини та про діячів її часу: Szajnoch K. Dwa lata dziejów naszych. 1646. 1648. 2 tt. Warszawa, 1900 (також: «Dzieja» K. Szajnochy. Т. IX — X. Warszawa, 1876). Kubala L. Jerzy Ossoliński. Warszawa, 1924; Szkice historyczne, Serja I — II, Warszawa, 1923. Lipiński W. Z dziejów Ukrainy. Kraków, 1912. (Також окремо: Stanislaw-Michal Krzyczewski, Krakow, 1912); Каманиць И. Участіе южнорусскаго населенія въ возстаніи Б. Хмельницкаго // Архивъ Юго-Западной Россіи. Ч. III. Т. 4. К., 1914. Томашівський Ст. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 23—24. Львів, 1898. Його ж: Між Пилипчами і Замостям // Жерела до історії України-Руси. Т. VI. Львів, 1913 й окремо під назвою: «Перший похід Б. Хмельницького в Галичину», Львів, 1914, Його ж: Один момент під Зборовом // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 117—118. Львів, 1914. Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. Т. XII. Львів, 1911. Його ж: Між Замостем і Зборовом (сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 133, Львів, 1922. Востоковъ А. Первые сношенія Б. Хмельницкаго съ Москвой // Киевская Старина. Кн. VII. 1887. Ludwik Pras Ks. Obrona Zbaraza w r. 1649, Kraków, 1932; Його ж: Bitwa pod Zborowem w

с. 1649 3 // Kwartalnik Historyczny. 1932, zeszyt 3—4. Крип'яквич Ів. Учитель Богдана Хмельницького // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 133. Львів, 1922. Rawita-Gawroński P. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza. Львів, 1906 (дуже тенденційне). Gzermak W. Planu wojny tureckiej Władysława IV. Kraków, 1895. Новицький І. Адам Кисель, воевода Київський (1580—1653) // Київская Старина. IX—XII. 1885. Лазаревський А. Лубенщина и князя Вишневецкіе. Там же. I—III. 1896 і окремо К., 1896. Tomkiewicz W. Książe Jeremi Wisniowiecki (1612—1651). Warszawa, 1933.

II

**БЕРЕСТЕЦЬКА КАМПАНІЯ.
БЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ТРАКТАТ.
МОЛДАВСЬКА ПОЛІТИКА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.
НОВА ВІЙНА З ПОЛЬЩЕЮ.
СОЮЗ ІЗ МОСКВОЮ 1654 Р.
ЙОГО ОЦІНКА В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.
МОСКОВСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА
З ПОЛЬЩЕЮ 1654—1656 РОКІВ.
ПОЛІТИЧНІ ПЛАНИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.
СОЮЗ ІЗ ШВЕЦІЄЮ Й ТРАНСІЛЬВАНІЄЮ.
СМЕРТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.
ОЦІНКА ЙОГО ОСОБИ
В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

Наприкінці 1649 р. відбувся у Варшаві сейм. Хмельницький вислав на нього полковника Максима Нестеренка з двома товаришами й доручив їм домагатися скорішої ратифікації Зборівського трактату. Поїхав до Варшави й митрополит Сильвестр Косів, який на основі Зборівських статей мав право засідати в сенаті. Сейм затвердив Зборівські статті в дуже загальних виразах. Пункт про скасування церковної унії викликав рішучу опозицію католицького духовенства й, щоб не загострювати відносин, Сильвестр Косів, за порадою Киселя, згодився не настоювати на своєму праві участі в сенаті; справу релігійну взагалі відкладено «до майбутнього сейму». Король видав низку універсалів, у яких оповіщав про затвердження сеймом Зборівської умови. В одному з них говорилося про амністію всіх учасників війни, про те, що Військо Запорізьке користуватиметься всіма своїми вольностями, що селяни мають залишитися «в звичайному своєму підданстві», а коли хто вчинятиме бунти, то проти таких виступатимуть спільно коронне військо й Запорізьке. В урочистому універсалі «до всього народу Руського» говорилося, що сполучення в одній Речі Посполитій трьох «шановних народів»: польського, литовського й руського служить найбільшою опорою їх спільного добра і що для задоволення народу руського повинна бути заспокоєна його грецька релігія через потвердження й поширення акту короля Володислава IV про рівноправність православних із уніатами. Православним признавалися права на єпископства Луцьке, Холмське, Перемильське й Вітебське, їм передбачалося повернути низку монастирів і церков, оповіщалося повна свобода відправлення православної служби Божої по всій Короні й Литві, дозволялися братства, школи, друкарні, за православними міщанами визнавалося

право займати муніципальні уряди, за духовенством — усі вольності, присвоєні людям духовного стану. Тоді ж Адам Кисіль був призначений Київським воєводою.

Таким чином, задовольняючи козацьку верству й інтереси православної релігії, Зборівська умова привертала той самий соціальний устрій, який існував перед повстанням. Селянська маса, яка взяла в нім участь і вважала себе тепер вільною, мусила знову вертатися в підданство до своїх панів і робити зненавиджену панщину. Інтересів цієї маси ніхто не взяв у рахунок при політичних пертракціях і переговорах. Вона ж почувала себе тяжко покривдженою, обдуреною. Хоч пани, вертаючись до своїх маєтностей, старалися здебільшого зав'язати добрі відносини з селянами й поводитися з ними лагідно, але були й такі, що зразу ж починали вишукувати привідців та учасників повстання й жорстоко їх карали. Особливо славився своїми репресіями князь Корецький на Волині. Проти нього вибухло повстання, й дехто з козацьких полковників підтримував це повстання. Чутки про ці селянські розрухи рознеслися далеко, й сучасники-чужоземці докладно оповідають про ці розрухи та їх приборкання. Сам Хмельницький мусив умішатися в справу й помагати втихомирювати народний рух. Проти нього вибухло повстання на Запоріжжі, пішли чутки про вибір на Низу якогось нового гетьмана. Хмельницький мусив приборкувати цей рух суворою карою.

Взагалі Зборівський трактат не витворив певних і сталих відносин. Хмельницький був свідомий того, що раніше чи пізніше прийде до нового конфлікту, й старався заздалегідь забезпечити себе союзами й різними політичними комбінаціями. Його становище було трудне, і не тільки з огляду на внутрішні відносини на Україні, на хвилювання селянських мас, на постійні конфлікти між козаками та королівською адміністрацією й шляхтою, на певну опозицію в рядах самої козащини. Зовнішня політична обстановка також постійно приносила різні ускладнення й небезпеки. Хмельницький дуже тримався своєї спілки з татарами. Він навіть посилав свого сина Тимоша з військом на допомогу кримському ханові проти черкесів. Але татари намагалися втягти його в війну з Московією, що зовсім не відповідало планам гетьмана, який хотів бути в добрих відносинах із Московією, розраховував на її допомогу на випадок нової війни з Польщею. Тимчасом серед польських урядових кругів відродилися були плани короля Володислава IV про війну з Туреччиною; гадали, що добре було би напустити козаків на турків і цим розбити козацько-мусульманську спілку. Саме тоді Венеція, яка перебувала в війні з турками, відновила свої проекти антитурецької коаліції, до якої думала притягти Польщу й українську козащину. Літом 1650 р. появився в Чигирині посол Венеційської республіки й намовляв Хмельницького до морського походу на Царгород. Гетьман дуже зручно поставив свою участь у війні проти турків у залежність від згоди на це польського короля й від позиції кримського хана, про якого ходила погослка, ніби він хоче скинути з себе залежність від турецької Порті.

Але кримський хан із усією рішучістю налягав, щоб Хмельницький ішов разом із ним воювати Москву, грозячи, що інакше зірве з ним дружбу. Щоб ухилитися від цього, зовсім йому небажаного підприємства, та щоб дати татарам змогу поживитися десь в іншій стороні, Хмельницький запропонував їм похід на молдавського господаря Василя Лупула, на якого він мав гнів за його несприхильне ставлення до козаків в кампанії 1649 р. Так прийшло до спільного татарсько-козацького походу в Молдавію у вересні 1650 р., прославленого в відомій козацькій думі. В історіографії довго панувала думка, ніби цей похід був зроблений із метою примусити Лупула віддати свою дочку Розанду заміж за старшого гетьманового сина Тимоша. Грушевський у IX томі своєї Історії довів, що причина походу лежала в зв'язку з татарськими домаганнями воювати Москву, чого не хотів Хмельницький, який і спровадив татар у Молдавію. Вже тільки внаслідок свого погрому Василь Лупул, змушений заключити союз із Хмельницьким, як гарантію цього союзу, приобіцяв віддати дочку за гетьманича. Тому, що друга дочка Лупулова була замужем за литовським гетьманом, князем Радзивіллою, фактичним господарем Литви, то це споріднення з домом Лупула давало Хмельницькому надію здобути вплив на Радзивілла: він сподівався відтягнути Радзивілла від Польщі або принаймні забезпечити собі через нього нейтральність Литви в можливому новому конфлікті між Україною та Польщею.

Униклива відповідь, яку Хмельницький дав послові Венеції на пропозицію вступити в війну проти турків, пояснювалася тим, що він хотів забезпечити себе, коли не допомогою, то приязним нейтралітетом з боку Порті. Вже в 1649 р. завіз він дипломатичні зносини з Царгородом, виславши туди посольство з заявою про свою готовність «служити» султанові. В січні 1650 р. він повторив свою заяву й у відповідь, у липні того ж року, прибуло до нього турецьке посольство, яке сповістило, що султан (Мухамед IV, що незадовго перед тим вступив на престол) обіцяє козакам свою поміч і просить вислати до нього посольство. Хмельницький вирядив посольство, на чолі якого стояв його родич Павло Яненко-Хмельницький і полковник київський Антін Жданович. Нарешті весною 1651 р. прибуло на Україну блискуче посольство від султана й привезло багаті подарунки й грамоту, в якій стояло, що султан бере гетьмана козацького Богдана Хмельницького, «славу князів народу християнського», в свою опіку й оборону, буде йому допомагати й хоче мати в себе постійних козацьких резидентів. Аналізуючи перші зносини Хмельницького з Туреччиною, Грушевський гадає, що Хмельницький вступив у підданство Порті й став васалом турецького султана. Але, здається, слова про «службу» й «підданство» мали тут скоріше умовне й формальне значення, ніж дійсне підданство в зразок Молдавії або Волощини. Та й усі пізніші події не вказують на те, щоб Хмельницький уважав себе справді за турецького васала. Скоріше тут ішла мова про політичний союз. Тим більше, що в той самий час він старався про «протекцію» і в московського царя, вживаючи на нього пресії тим способом, що дав у себе на Україні притулок

претендентів на московський трон, самозванцеві Тимофіїві Акундінову.

У той час як Хмельницький, сподіваючися нової війни з Польщею, розвивав таку інтенсивну дипломатичну діяльність, щоб забезпечити собі прихильників і союзників серед сусідніх держав, польські урядові кола також щораз більше схилилися до думки про неминучість війни. Їм було добре відомо чужоземні зносини Хмельницького. Смерть канцлера Юрія Оссолінського (в серпні 1650 р.), що був прихильником мирного порозуміння з козаками, давала перемогу партії, яка стояла за приборкання козаків силою зброї й на чолі якої стояв непримиренний ворог Хмельницького, коронний гетьман Микола Потоцький. Він указав на те, що Хмельницький підготує проти Польщі коаліцію, до якої мають пристати Україна, Крим, Молдавія, Валахія, Трансильванія, Туреччина, а може ще й Швеція та Москва; він лякав короля тим, що Хмельницький хоче скинути його з престолу й посадити на його місце трансильванського князя Юрія Ракочія. Супроти того всього і з польської сторони робилися заходи, щоб забезпечити себе союзами в майбутній війні. З Москвою ще літом 1650 р. поновлено давній мировий договір; була зроблена спроба розірвати татарсько-козацький союз, але татари на це не пішли. В кінці року зібрався на надзвичайні наради сейм, і на ньому ухвалено побільшити втричі число коронного війська, ухвалено великі надзвичайні податки й дано королеві повноважжя скликати в разі потреби посолите рушення шляхти. Про око ще продовжувалися різні переговори, але властиво війна була вже вирішена.

Весною почалися сутички на подільському пограниччі. Гетьман Калиновський напав несподівано на пограничне містечко Красне, і в сутичці поліг полковник брацлавський Данило Нечай, один із найпопулярніших у народі співробітників Хмельницького. Потім Калиновський напав на місто Винницю, але його відбив із великими втратами полковник Іван Богун, найкращий стратег у козацькому війську після самого гетьмана. Тут розійшлася чутка, що на допомогу Винниці йде велике козацьке військо, й Калиновський мусив спішно відступити. Але ці всі бої були лише прелюдією. Справжня кампанія почалася аж улітку 1651 р.

Як польська, так і українська сторона хотіли в цій війні нанести своєму противникові рішучий удар, щоб знайти вихід із становища, яке тій і другій стороні було нестерпне. Тому обидві вони напружили цим разом усі свої сили й самій боротьбі старалися надати характер святої війни за віру. До польського короля прибув спеціальний легат від римського папи й поблагословив його як борця за інтереси римо-католицької церкви. До українського гетьмана прибув із грецького сходу митрополит Йосаф Коринтський і привіз меч, освячений у Єрусалимі на гробі Господнім: православний схід бачив у Хмельницьким борця за православну віру. Не покладаючися на свої сили, Хмельницький вирядив посольство до Царгорода, щоб звідти було наказано кримському ханові йти козакам на поміч. Хан цим разом не мав охоти воювати. Примушення до походу згори, через

Царгород, викликало в ньому незадоволення. Він, правда, прибув із своїм військом, але особливого запалу до війни не показував.

Рішучий бій між обома противниками, як і в попередніх кампаніях, відбувся на галицько-волинському пограниччі. В половині серпня 1651 р. козацько-татарська армія під проводом гетьмана й хана й польська армія під проводом короля зішлись коло містечка Берестечка над річкою Стиром. Сили обох противників були величезні. Якщо брати мінімальні цифри, які наводять сучасні офіційні джерела, польського війська було понад 80 000 (в тім 20 000 німців, частинно найнятих, частинно присланих курфюрстом брандербурзьким), не рахуючи озброєної челяді, якої було приблизно стільки ж. Козаків було коло 100 000 та 50 000 татар. В число козацького війська входили не самі лише козаки, але й повстанчі ватаги. Польська армія мала дуже сильну артилерію.

28—30 червня відбувся під Берестечком генеральний бій, який скінчився перемогою польської армії. Про перебіг бою збереглося багато звісток, але всі вони настільки розбіжні й мають у собі стільки прикрас і просто легендарного елемента, що тяжко в них розібратися й скласти собі ясну картину триденних боїв. Звичайно до останнього часу панував погляд, що саме в часі боїв хан так, як і під Зборовом, зрадив козаків і не тільки сам кинувся тікати, відкривши ворогові лівий фланг козацького фронту, але ще й захопив силоміць із собою гетьмана, який кинувся було його задержати. Новіші досліді показують, що причиною польської перемоги була не зрада хана, а перевага польської артилерії, участь 20 000 німецької піхоти, добре вишколеної в 30-літній війні, високі бойові прикмети польської кінноти, а головню — перевага польського плану бою, виробленого німецькими генералами. Татари справді не витримали згубного гарматного вогню, сконцентрованого проти їх позицій, і почали в паніці відступати. Цим вони відкрили козацькі позиції з флангу. Але козацький табір устиг замкнутися й успішно відержував завзяті штурми й облогу цілих десять днів. Самого Хмельницького в таборі вже не було, він виїхав збирати нові сили й організувати оборону краю, а команду над табором перейняв Іван Богун. 10 липня Богун вночі потихеньку почав виводити своє військо з табору і вже вивів був значну частину артилерії й кінноти, але тут зчинилася фальшива тривога, поляки спостерегли відступ і вдарили на табір. Почалася паніка: близько 30 000 людей, переважно обозної челяді і повстанців-селян, загинуло в болотяній річці Пляшевій, що прикривала козацький табір іззаду, або полягло під шаблями ворога. Загинув і митрополит Йосаф, який старався вгамувати паніку й зупинити втікачів. У руки поляків дісталася похідна канцелярія гетьмана з усіма дипломатичними документами, 28 гармат і багато всякої зброї. Однак більша частина розбитої армії встигла відступити в напрямку на Київщину. Але й польській стороні перемога дісталася недешево. Польська армія понесла також великі втрати й була дуже ослаблена через недостачу провіанту і хвороби. Вона не змогла навіть зразу організувати погоню за розбитим ворогом.

У той час, як провадилася кампанія під Берестечком, із півночі

на Україну наступала литовська армія під проводом Радзивілла. Вона розбила невеликі козацькі відділи, які охороняли границю, зайняла Чернігів і наблизилася до Києва. Полковник Жданович, який мав боронити стару столицю, щоб зберегти місто від руїни, відступив без бою, й литовці окупували Київ. Але тоді козаки, за порозумінням із київськими міщанами, повели наступ із двох боків на місто. Самі міщани запалили місто, жертвуючи собою й своїм майном, аби лиш погубити ворога. Київ, особливо його долишня частина — Поділ, майже вигорів. Але литовці відбили наступ. Та тому, що залишатися в зруйнованому місці було не вигідно, вони покинули Київ і в кінці серпня злучилися біля Василькова з польською армією, яка надійшла від Берестечка. Король повернувся до Варшави, й військом командував Потоцький.

У цей критичний час Хмельницький виявив надзвичайну енергію й присутність духу. За короткий час він зібрав рештки розбитих полків, мобілізував свіжі сили і вже на початку жовтня того самого 1651 р. стояв супроти сполучених польсько-литовських сил під Білою Церквою з новою грізною армією. Населення знову скрізь підтримувало його, само палило свої оселі й нищило запаси, кожне місто, кожне село треба було здобувати в бою; люди йшли на вірну загибель, але не хотіли добровільно піддаватися ворогу. Це дуже утруднювало польському війську кампанію. Наблизилась осінь з її непогодою. Сили українського гетьмана зростали, звідусіль збиралися до нього свіжі відділи. Польське командування вирішило почати переговори, які велися за посередництва Адама Киселя.

28 вересня 1651 р. заключено трактат, відомий в історії під назвою Білоцерківського. Він являв собою погіршене видання Зборівської умови: число реєстрових козаків зменшувалося до 20 000. Козацькою територією визнавалося тільки одне Київське воєводство, а Брацлавське й Чернігівське верталися знову під королівську адміністрацію й мали бути евакуйовані козаками. Гетьман зобов'язувався розірвати свою спільку з татарами і взагалі не вести закордонних зносин. Підтверджувалися права православної віри й проголошувалася знову амністія всім учасникам повстання.

Білоцерківська умова мала ще більш умовний характер і була ще менше тривка, як Зборівська. Але обидві сторони були такі виснажені, що потребували якогось компромісу, якоїсь хоча б тимчасової передішки.

Умову мав ратифікувати ближчий сейм. Однак Білоцерківська умова мала свої безпосередні ближчі наслідки, тяжкі для української сторони. Польські відділи вмаширували на лівий берег Дніпра, а литовські окупували Сіверщину. Пани почали сміливіше вертатися до своїх маєтків і повертати попередні порядки. В деяких місцях селяни пробували повстати, але сам Хмельницький мусив приборкувати ці повстання. Доведений до відчаю народ почав шукати порятунку в еміграції. Тисячі людей кидали свої оселі й разом із родинами й рухомим майном тікали на схід за московську границю, де знайшли собі притулок недобитки ще з повстання Остриниці. Там лежали величезні порожні простори, такий самий родючий

чорноземний степ, як і на Україні. Це була теперішня Харківщина й Воронежчина. Московський уряд дуже радо дозволяв українським колоністам селитися в цих пустинних тоді краях, давав їм повну свободу й тільки ставив умову, щоб вони становили військову козацьку організацію для оборони від татарських наїздів. Так покладено було початок заселенню так званої Слобідської України від слова «слобода», як називали колоністи свої нові оселі.

Сейм не встиг затвердити Білоцерківської умови: він був уперше зірваний одним шляхтичем із Литви, який наклав своє «вето» на сеймові ухвали й тим упровадив у практику цей фатальний звичай, що приніс польській державі стільки шкоди. Незатвердження договору розв'язало Хмельницькому руки, й він почав поводитися так, наче не був зв'язаний ніяким договором. Він продовжував зносити із Московією, Туреччиною, Кримом і літом 1652 р. вирядив свого сина Тимоша з військом до Молдавії, щоб той нарешті взяв шлюб із молдавською князівною, батько якої Василь Лупул почав було затягати справу з шлюбом. Гетьман Калиновський, який сам належав до числа претендентів на руку прекрасної князівни, заступив було йому шлях коло села Батога на Поділлі, але на поміч синові поспішив сам старий Хмельницький і в кривавому бою 2 липня 1652 р. знищив цілком 20-тисячну польську армію. Калиновський поліг головою, 57 гармат і сила полонених дісталися до рук козацького гетьмана.

Погром під Батогом утворив дуже напружені відносини й зовсім непевну ситуацію — ні миру, ні війни. Велися переговори, Василь Лупул виступав із посередництвом, але все це без якихось практичних наслідків. Мирні переговори часом переривались кривавими сутичками, причім обидві сторони виявляли велику лютість. На самій Україні, на звістку про погром коронного війська, населення почало знову виганяти панів та їх управителів, і польські військові відділи, які стояли на Лівобережжі, мусили чимшвидше забиратися до Литви. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що Хмельницький, одруживши сина з Розандою Лупулівною, почав снувати широкі політичні плани, які мали метою зробити молдавське й волоське князівства залежними від України. Малося на думці посадити на молдавський трон гетьманіча Тимоша, а його тестя Лупула винагородити волоським князівством, а може й семигородським. Але ці плани викликали коаліцію князів волоського й семигородського проти Лупула. Сам Лупул був скинутий із престолу, й на його місце сів колишній канцлер Стефан Георгіца. Тиміш із українським військом поспішив на поміч тестеві. Він вигнав Георгіцу з Ясс, завоював частину Волощини, але загнавшись з невеликими силами в глибину Волощини, потерпів невдачу під Терговиште. Він мусив повернутися до Чигирина, куди за ним прибув і Лупул. Тимчасом Георгіца завоював знову Молдавію й разом із помічним трансільванським військом обложив стару столицю молдавських господарів Сучаву в південній Буковині.

Козацька рада в Чигирині погодилася дати знову поміч Лупулові, але ніби не від українського уряду, а приватно через висилання добровільного війська. Тиміш на чолі 9000 козацького війська рушив

визволяти Сучаву. Так само приватним способом король Ян Казимир вислав відділ коронного війська на поміч Стефанові Георгіци. Тиміш пробився в Сучаву, але під час облоги був поранений гарматною кулею й помер від рани. Козаки продержалися ще один місяць і нарешті капітулювали на умовах вільного повороту на Україну з усією своєю зброєю, гарматами і з тілом свого гетьманича.

Крах балканської політики Хмельницького й загальне виснаження краю примусили його знову зав'язати ближчі зносини з Москвою й шукати в неї опори. В Москві вже літом 1653 р. обмірковували справу, чи приймати Україну під протекцію царя. Тимчасом король Ян Казимир вирушив у кінці серпня в похід на Україну. Хмельницький проголосив мобілізацію козацьких сил, але вона цим разом відбувалася мляво, без усякого одушевлення, багато козаків дезертирувало за московську границю. В кінці вересня прийшов на поміч кримський хан. Тоді король, який із своєю армією посунувся був на Поділля до Бару, відступив назад, і козацько-татарське військо обложило його коло містечка Жванець над Дністром, трохи на південь від Кам'янка. Значних боїв не було, але польська армія через пізню пору року дуже терпіла від холоду, хвороб та недостачі поживи. Йй уже загрожував голод і капітуляція, коли хан знову, як колись під Зборовом, виступив посередником і примусив Хмельницького помиритися на умовах відновлення Зборівського договору, причім виговорив для себе в короля велику контрибуцію й право забирати при повороті ясир серед населення Галичини й Волині. Хмельницький мусив згодитися на це, але вислав свої полки громити татар і відбирати в них ясир. 15 грудня 1653 р. складено в Жванці мирову умову.

*

Та на цей час Хмельницький уже не надавав цій умові серйозного значення, в його голові вже склався інший політичний план, і він тепер брався до його зреалізування: це був план союзу з Москвою й протекції, як тоді казали, царя над Україною, щоб за її допомогою остаточно увільнитися від Польщі. На Україну вже їхали послы московського царя, й Хмельницький поспішав закінчити переговори в Жванці, щоб розв'язати собі руки й готовитися до нової акції.

Як було вже зазначено, Богдан Хмельницький перші роки своєї діяльності не думав поривати державного зв'язку України з Польщею. Наносючи Польщі тяжкі удари, завдаючи їй криваві рани, він усе-таки ще не думав відриватися від неї й тільки хотів примусити її поробити якнайбільші уступки українській козащині, як передовій верстві українського народу. Він стояв, так би мовити, на ґрунті козацького автономізму. Але події привели до того, що він сам нарешті побачив, що його фактичні досягнення далеко переростають межі цього козацького автономізму, що змагання українського народу спрямовані в бік повного унезалежнення від Польщі, і що дійти до якогось компромісу тут неможливо. Як влучно висловився Липинський, Хмельницький, «змарнувавши величезну енергію нації,

витрачену в перших часах повстання на торги за цю автономію», був змушений стати на ґрунт цілковитого розриву з Польщею й творення самостійної Української держави.

Коли припустити, що вже в початках повстання в Хмельницького серйозно виринала думка про «удільне князівство руське», як писали сучасники, то треба прийти до висновку, що дуже поважні перешкоди не давали змоги зразу ж братися до реалізації цієї думки про незалежну Українську державу. Липинський бачить ці перешкоди ось у чому: коли Хмельницький почав своє повстання, то козащина й уся маса селянства, що його піддержала, думали тільки про своє соціальне визволення, вони ще не вміли скласти собі якоїсь державної ідеології. Та й сама козащина, як провідна верства в українському суспільстві, ще не придбала такої сили, щоб бути в стані перевести певні сепаратистичні плани. Нарешті й сам гетьман ще не встиг придбати собі в народі потрібного авторитету. Але пройшло кілька літ боротьби, і всі мусили багато чого навчитися. І козаки, і навіть селянські маси почали розуміти, що суспільного визволення не можна досягти без визволення політичного. Розвіялася легенда про прихильного до козаків короля. Сконсолідувалася козащина, до якої масово прилучилась українська шляхта й принесла з собою певні політичні й державні ідеали, певні звички до державного будівництва. Нарешті зміцнів авторитет самого гетьмана, признаний не тільки козащиною, але й цілим українським народом.

Одначе відірватися від Польщі й заснувати свою власну державу здавалося Хмельницькому та його товарищам за річ неможливу без чужої допомоги. Спроба відбитися від Польщі за допомогою Туреччини не давала добрих наслідків: поміч турецького уряду реально виявлялася лише в присиланні татар, але татари показали себе дуже ненадійними союзниками, раз-у-раз зраджували, а крім того, вони гірше від усякого ворога руйнували край і забирали людей у неволю.

Залишалася надія на Москву, яка мала свої власні порахунки з Польщею. Ми бачили, що вже від 1649 р. Хмельницький веде постійні зносини з Москвою й підбиває її на війну з Польщею. Він апелює до релігійного почуття московського царя, як оборонця православної віри, й вабить його певними вигодами від такої війни, насамперед — поверненням віднятих не так давно поляками Смоленська й Сіверської землі. Москва мала справді велику охоту взяти в поляків реванш за недавно заподіяні втрати, але боялася вплутуватися в таку війну. Внутрішнє становище в Москві було далеко не блискуче. А назовні відносини з найближчими сусідами: Швецією, Кримом і Туреччиною були дуже непевні. Тому московський уряд не поривавши зносин із Хмельницьким, держався вижидальної тактики: аж поки обидві сторони, що боролися між собою, не знесиляться. В міру того як успіхи козацької зброї завдавали Польщі нових ударів і знесилювали її, політика Москви супроти Польщі ставала щораз агресивніша. Тон московських дипломатичних нот ставав щораз гостріший, і московський уряд почав домагатися від

Польщі сатисфакції за різні нібито кривди й зневаги, роблені поляками московському цареві.

Коли Хмельницький звернувся в 1653 р. з конкретними пропозиціями тісного союзу України з Москвою проти Польщі задля повного звільнення України з-під польського панування, причім цар мав обняти над Україною протекторат, у Москві зважилися на рішучі кроки. Земський собор у Москві на кількох сесіях протягом 1653 р. радився про українські справи, і нарешті на сесії в жовтні було винесене остаточне рішення. Обміркувавши справу «безчестія» царському імені з боку поляків, утиски православної віри в Польщі, а також небезпеку, щоб Хмельницький, шукаючи помочі, не піддався Туреччині, Собор ухвалив: просити царя, щоб він прийняв Україну «під свою високу руку задля православної віри й святих Божих церков». Внаслідок цієї ухвали вислано на Україну спеціальне посольство під проводом боярина Бутурліна, яке й прибуло саме під кінець 1653 р. до Переяслава, де мало зустрітися з гетьманом.

За кілька днів прибув і гетьман. Він мав спочатку неофіційне побачення з Бутурліним (17 січня нового стилю), потім відбулася таємна рада гетьмана з генеральною старшиною й полковниками, де ухвалено прийняти царську протекцію, і того ж дня—18 січня 1654 р. відбулася публічна церемонія: спочатку гетьман сказав зібраному на майдані народів промову, в якій закликав присутніх під царську руку, на що народ відповідав вигуками про свою згоду; далі Бутурлін передав гетьманові царську грамоту. По обіді, згідно з етикетом, привітани, всі удалися до Соборної церкви, де мала бути складена присяга, але тут гетьман заявив, що присяга повинна бути взаємна, себто, щоб Бутурлін наперед заприсяг іменем царя, що цар оборонятиме Україну від польського короля й не порушуватиме вольностей і прав шляхти, козаків, міщан та взагалі всіх станів українського суспільства. Бутурлін на це не згодився, і ніякі умовляння з боку гетьмана й старшини не помогли. Вкінці українська сторона погодилась, що слово царя заступає присягу з його боку, і гетьман із старшиною присягли на тім, «щоб бути їм із землями й городами під царською великою рукою навіки невідступно». Потім Бутурлін передав гетьманові корогву, булаву, кафтан і шапку. Присягу склали генеральна старшина, майже всі полковники, близько ста сотників і кілька десятків делегатів від різних полків, усього близько 200 людей. Окремо присягли старшини й представники козаків Переяславського полку, а також міщан Переяслава. Але з боку міщан виявилася опозиція до присяги, і їх силою мусили гнати до церкви, а хворого війта понесли до присяги на ліжку, після чого він на другий день і помер.

Ті з старшини, що не встигли прибути на 18 січня, присягали пізніше, а 21 січня окремо присягала українська шляхта. Бутурлін дістав від гетьмана список міст і містечок, які були під його владою, всіх було означено 177, з тим, щоб і там перевести присягу. Гетьман і старшина домагалися від Бутурліна хоча писаної декларації про те, що права й вольності України залишаться незмінними, але Бутурлін відмовився від сього так, як і від присяги. Взагалі ніякого писаного

договору в Переяславі не заключено: докладне означення взаємин між Україною й Москвою відложено на пізніше. 24 січня Бутурлін попрощався з гетьманом і вийшов до Києва. Все відбулося, як підкреслює Грушевський, сухо й формально, без проявів якоїсь радості чи вдовolenня. Тактика царського посла, видимо, всіх розолодила.

Бутурлін приводив до присяги Київ. Тут не пішло гладко. Міщани присягли, але митрополит із духовенством і шляхта, що жила при митрополиті, відмовилася присягти. Вкінці-таки митрополит і духовенство склали присягу, але, присягаючи, як каже сучасник, «за слізмами світу не бачили». Бутурлін особисто привів до присяги Ніжин і Чернігів і потім вернувся до Москви. По менших українських містах приводили населення до присяги московські урядовці. Не скрізь присягали охоче: була опозиція в Чорнобилі на Київщині; в полках полтавському й кропив'янському московських урядовців побили киями; не хотіли складати присягу відомий полковник Іван Богун та Іван Сірко й полки Уманський та Брацлавський. Але взагалі присягання пройшло спокійно, й поважних виступів проти нього не було.

По від'їзді Бутурліна козацька старшина з гетьманом взялася за вироблення умов договору, відбула наради в Корсуні й Чигирині, і результатом цих нарад був проект договору в формі петиції до царя в 23 пунктах, привезений у Москву в кінці березня спеціальними послами: військовим суддею Самійлом Зарудним і полковником Переяславським Павлом Тетерею. Проект був доволі бесисемний; історики пояснюють це тим, що він постав не зразу, перероблявся, зазнав різних змін і вставок. Головними пунктами проекту були: про права й привілеї Війська Запорізького, про неутручання царських представників до козацьких судів; про 60-тисячний козацький реєстр; про права української шляхти; про те, що урядовцями на Україні могли бути лиш місцеві люди, які самі б збирали податки до царського скарбу; про те, що гетьмана мало вибирати саме військо, тільки сповідаючи царя про вибір; про установлення платні козацьким урядовцям і взагалі всім козакам; про право гетьмана приймати чужоземних послів; низка пунктів говорила про війну з Польщею й бажану для України форми участі в цій війні московських сил.

Два тижні йшли переговори з московськими боярами, й нарешті поданий українською делегацією проект був прийнятий у формі козацької петиції в 11 пунктах або «статтях» і царський на ті пункти резолюцій. Майже всі козацькі бажання були прийняті царем, тільки в пункті про чужоземні зносини гетьмана поставлено обмеження: він не мав зноситися з Польщею й Туреччиною. Окремо від цих «статей» була видана царська грамота з привілеями Війську Запорізькому, грамота про права й привілеї української шляхти, грамота гетьманові на володіння Гадяцьким старством. Окрім того, Тетеря й Зарудний випрохали собі грамоти на маєтності, але прохали держати цю справу в таємниці, бо боялися гетьмана й війська. Одночасно з козацьким посольством прибула до Москви делегація від переяславських міщан прохати підтвердження королівських

привілеїв на Магдебурзьке право. Ця делегація клопоталася за свою справу незалежно від загальної делегації, хоч і мала рекомендацію від гетьмана. Це було недобрим прецедентом для незалежності українського гетьманського уряду. Московські агенти вже з перших кроків на Україні спостерегли, що поміж козацтвом та міщанством існує певний антагонізм, що міщани подекуди незадоволені козацькою адміністрацією, й збагнули, що від цього може бути користь для московських інтересів; через те московська влада уважно поставилася до міщанських прохань і щедро наділяла міста, насамперед Київ, привілеями. Йї удалося таким способом прихилити до себе міщан, які звикали помімо гетьманського уряду звертатися просто до Москви. Особливою опорою московських впливів зробився Ніжин, і це, як побачимо далі, відіграло не раз дуже шкідливу роль в боротьбі за українську державність. За міщанами потяглося до Москви й духовенство. Літом 1654 р. виїхала делегація з архимандритом печерського Інокентієм Гізелем на чолі. Вона зустрічалася з царем уже на поході, в таборі під Смоленськом. Духовенство клопоталося, щоб залишитися під зверхністю царгородського патріарха, щоб усі відвойовані від Литви і Польщі православні епархії визнавали своїм головою київського митрополита, як було й раніше; щоб українська православна церква задержала свою колишню автономію та щоб цар потвердив за нею всі її маєткові права. Московський уряд дуже хотів, щоб українська церква підпорядковувалася патріархові московському, але українське духовенство твердо стояло на своїм, і це дражливе питання лишилося відкритим. Цар обмежився підтвердженням прав української церкви на її маєтності.

Тим часом як козацька делегація їхала до Москви, в Київ вступало вже московське військо й зразу ж узялося будувати фортецю на землі, що належала київському митрополитові. Це викликало конфлікт із митрополитом. Але й взагалі факт, що москалі стають твердою ногою в Києві й робляться його фактичними господарями, справив прикре враження на український уряд. Хмельницький сам прохав, і то не раз, щоб цар скоріше прислав своє військо, але він хотів його мати як поміч для війни з Польщею, що от-от могла вибухнути, а не як постійну залогоу в Києві. Взагалі ті способи, якими Москва з перших же кроків почала укріпляти свої впливи, стараючися скрізь стати твердою ногою і, що можна, приборати до своїх рук, мусила дуже розчарувати гетьманський уряд у протекції московського царя. Щоб зробити натиск на московський уряд і здержати трохи його апетити, гетьман і його генеральний писар Іван Виговський повідомили Москву, що з боку Польщі, Литви, Криму й Туреччини ведеться акція, щоб розірвати спілку козаків із Москвою й прихилити Україну на свій бік, що з польського боку робиться особливий натиск на Богуна як на противника союзу з Москвою, що йому взагалі при такій ситуації небезпечно дратувати українське населення, завдячи чужі йому московські порядки. Ці аргументи вплинули на московський уряд. Він поки що відмовився збирати податки з українського населення, залишивши фінансову справу цілком у руках гетьмана, й обмеживсь утриманням воеводи

з військом лише в самому Києві. Взагалі Хмельницький, побачивши, до чого хилиться з «протекцією» царя, поспішив поставити заборчим тенденціям москалів певні межі й, дотримуючися в зносінах із царем вже раз прийнятої форми етикету, фактично задержав усю владу над Україною в своїх руках, не в'яжучися ніякими грамотами й договорами.

Властиво кажучи, переяславський, чи як би було правильніше називати його, московський договір 1654 р. був складений так неясно, обидві сторони явно вкладали в нього настільки різний зміст і кожна розуміла його настільки по-своєму, що й досі історична наука не може прийти до скількох-небудь одностайних поглядів, як кваліфікувати відносини, які цей договір мав утворити і які утворилися в дійсності. Наукова суперечка почалася насамперед про форму «договору». Річ в тому, що в оригіналі договір, складений у березні 1654 р. у Москві в 11 пунктах, не зберігся, і довгий час за цей оригінальний текст вважали статті в 14 пунктах, які при переговорах у 1659 р. кн. Трубецького з Юрієм Хмельницьким були запропоновані Трубецьким Юрієві Хмельницькому як «статті Богдана Хмельницького». Московський учений Г. Карпов, що перший звернув увагу на це питання, гадав, що статті в 11 пунктах (які збереглися в московському архіві в чернетці) були лиш одним із проектів тексту статей, а в закінченому вигляді сам текст договору 1654 р. в 14 статтях був збережений Богданом Хмельницьким у таємниці й опублікований аж по його смерті в 1659 р. («Переговори о соединеніи Малороссіи съ Великой Россіей», 1871). До думки Карпова прихилилися П. Буцінський, В. Антонович і деякі інші історики (недавно В. Щербина). Але інший московський архівіст (який уважав переяславську унію за федеративний зв'язок та не аналізував його характеру) П. Шафранов довів, що статті нібито 1654 р., які показав кн. Трубецької Юрієві Хмельницькому в 1659 р. при переговорах у Переяславі, були фальсифікатом, сфабрикованим у московських канцеляріях. За справжні ж «статті Б. Хмельницького» можна вважати лиш оту редакцію в 11 пунктах, що дійшла до нас у чернетці («О статьяхъ Б. Хмельницкаго», 1889). Думку Шафранова поділяють В. Ейнгорн, Б. Нольде, І. Розенфельд, а в останні часи А. Яковлів, М. Грушевський і М. Петровський.

Та найбільшу розбіжність викликала оцінка самої суті договору 1654 р. і його історично-юридична кваліфікація. Відомий російський історик державного права В. Сергєєвич уважав договір 1654 р. за персональну унію, себто об'єднання двох окремих держав у особі одного спільного монарха, на основі вибору, як це було з Польщею й Литвою в 1336 р., і що це об'єднання мусило існувати доти, поки існуватиме династія Олексія Михайловича («Лекція и изслѣдованія по исторіи русскаго права»). До погляду Сергєєвича прилучилися й другий російський історик державного права А. Філіппов («Учебникъ исторіи русскаго права»). Натомість проф. Н. Дьяконов убачав у договорі 1654 р. випадок т. зв. «реальної» унії, коли дві держави зливаються в одну, дістаючи

спільні вищі установи («Очерки общественного и государственного строя древней Руси»). Російські вчені: Н. Коркунов («Русское государственное право», т. I), В. Макотин («Очерки социальной истории Украины», т. I) й українські: М. Грушевський, М. Слабченко, почасти Р. Лашенко, вбачали в договорі 1654 р. ознаки васалітеру, себто, що договір установив васальну залежність України від Москви. Проф. Б. Нольде («Очерки государственного права») вважав, що Україна прилучилася до Москви на основі автономії. І Розенфельд (у своїй праці «Присоединение Малороссии к России») бачив акт неповної інкорпорації України Московією. Проф. В. Мякотин у своїй новітній праці «Переяславский договор 1654 г.» (1929) доводить, що на основі договору мала бути усталена не унія й не васальна залежність України, але інкорпорація України Московією, з деяким поширенням прав окремих суспільних станів. Однак на практиці, в житті договір не виконувався: московський цар затримав за собою ніби найвищу владу над Україною, але на її території безпосередньо не здійснював цієї влади в сфері фінансів, адміністрації й суду, задовольняючися тим, що Україна постачала йому допоміжне військо. З свого боку гетьман, лишаючися вождем свого війська, разом лишився зв'язаним присягою цареві правителем України, який держав під своєю владою ціле її населення, збирав із нього доходи до свого місцевого скарбу й мав у своєму розпорядженні підлегли йому адміністраційні й судові органи. Це була чисто васальна підлеглисть. Подібного погляду додержується й російський дослідник Д. Одінец у своїй праці «Ріроєні Украјіну к Москевскému státu» (1926). Він каже, що акти 1654 р. були складені без огляду на фактичний стан і зробилися нежиттєвими вже в часі їх затвердження. Проф. А. Яковлів уважає, що хоч московський цар іменував себе царем «Малыя Россіи», але це була лише буква без реального змісту, бо в дійсності Україна за життя Богдана Хмельницького була цілком незалежна від Московщини держава. Тому проф. Яковлів уважає, що взаємини України до Московщини можна назвати номінальною васальною залежністю: де-юре її установив договір 1654 р., але de-facto вона зовсім не існувала («Договір гетьмана Б. Хмельницького з Московією р. 1654», 1927).

В. Липинський (у своїй монографії «Україна на переломі», 1920) виступив із думкою, що умова 1654 р. була звичайним союзом України з Московією, зверненням проти Польщі; це був мілітарний союз, подібний до тих, які Хмельницький заключав уже з Кримом або Туреччиною. Липинський підкреслює, що коли минула потреба для України в такому союзі з Московією, то Хмельницький заключив подібний союз із Швецією, вигідніший для українських інтересів. Липинський указує на те, що треба емансипуватися від «переяславської легенди», яку створила стара історіографія, й твердив, що «ідеологічну правнодержавну суть переяславської умови творила абсолютна й легальна емансипація від Польської Речі Посполитої як у поняттях самих українців, так і в поняттях сусідніх володарів».

Оцінюючи переяславську умову з того погляду, що вона реально давала Україні, М. Драгоманів писав (у 1876 р.), що, не вважаючи на свої недостатки — галовно ті, що в її пунктах нічого не говорилося про інтереси селянської маси, переяславська умова мала в собі й «добрі зерна іменно такого устрою громадського, до якого тепер прямують скрізь освічені люди». Він підкреслював, що «як порівняти ті права, які вимовили собі козаки у царя московського, з тим безправ'ям, яке було в царстві московським, то все-таки не можна не сказати, що устрій козацький був більше подібен до устрою теперішніх вільних держав європейських, т. зв. конституційних, ніж московське царство і теперішня російська імперія».

Та як би не кваліфікувати й не оцінювати форму відносин, які утворилися внаслідок переяславських і московських переговорів, не можна забувати одного, що обидві сторони, й Москва, й Україна, кожна по-своєму розуміли суть цих відносин. Згодившись прийняти Україну «під високу царську руку», в Москві з перших же кроків старались обернути протекторат у інкорпорацію, використовуючи кожне необережне слово, кожну неясну фразу в звертаннях гетьмана до московського уряду, щоб зреалізувати якомога ширше свій вплив на українське життя; особливо ж зручно використовувала Москва різні промови суспільного антагонізму на Україні. Власне на цим антагонізмі й була побудована вся дальня політика Москви щодо України. З другого боку, гетьман і старшина справді дивилися на протекцію московського царя, як лиш на певну, може навіть і тимчасову комбінацію, яка давала змогу нарешті покінчити тяжку боротьбу за незалежнення від Польщі: не вдалося цього добитися за допомогою татар і турків, — так робиться спроба досягти цього за допомогою Москви. Для українського уряду уявлялось найважливішим втягнути Москву якомога швидше в війну з Польшею.

Війна дійсно розпочалася вже весною 1654 р. Тепер сталося певне перегруповання сил: татари перейшли на бік Польщі і з союзників зробилися ворогами. Для України утворився новий фронт боротьби — на півдні. Сам цар Олексій Михайлович вирушив у квітні 1654 р. з військом на Смоленськ. Йому на допомогу висланий був 20-тисячний український корпус під проводом полковника Івана Золотаренка, видатного вояка й політика. Похід був удалий. Здобуто Смоленськ, а за ним по черзі здалися Борисів, Мінськ, Вільно й Ковно. Більша частина Литви опинилася в руках москалів. Тимчасом Золотаренко окупував південну Білорусь. Але тут виникли непорозуміння, Золотаренко запровадив на Білорусі українську адміністрацію й переводив козацьку організацію місцевого населення, діяючи край на полки й сотні. Очевидно, він дістав від гетьмана інструкції прилучити Білорусь безпосередньо до України. Московські ж вояводи хотіли, щоб вона була прилучена просто до Москви. З цього виник конфлікт, який значно погіршив обоюдно відносини.

Тим часом як цар завойовував Білорусь і Литву, на західнім, польсько-українським фронті довгий час було тихо. Хмельницький цим разом виявив дивну пасивність і нерішучість. Тут ініціативу перебрав до своїх рук поляки, які встигли підготуватися й заручи-

тися із новим кримським ханом Магмет-Гіреєм і восени 1654 р. вирушили в похід на Україну. Хмельницький, який стояв із головними козацькими силами під Фастовом і не рухався, сам поясняв свою пасивність оглядом на татар: він не був певний, який напрям візьме кримська політика. Він зносився з Кримом, де була серед татарських мурз партія, що стояла за вдердання спілки з Україною. І тільки після того як хан Магмет-Гірей ультимативно зажадав від нього розриву з Москвою, він вийшов із своєї нерішучості й рушив із військом на захід. Але дійшов тільки до Бердичева й повернув назад: у козацькому війську почалося дезертирство й навіть бунти.

А тим часом 30-тисячна польська армія під проводом гетьмана Потоцького ввійшла в жовтні 1654 р. на Брацлавщину. Населення, здане на свої власні сили, виявило завзятий опір: майже кожне місто й містечко боронилося проти цілої польської армії, воліючи загинути, ніж піддатися добровільно. І — гинуло. Душею цього наступу був Стефан Чарнецький, один із кращих польських генералів, але людина жорстока й до того ще озлоблена на козаків, з якими він воював, починаючи від Жовтих Вод. Чарнецький немилосердно винищував край, не даючи пощади ні старому, ні малому. Боротьба прибрала характер змагання на життя й смерть. Серед подій цієї боротьби найбільше враження зробила на сучасників героїська оборона містечка Буші: після того як більшість оборонців полягла й замок був здобутий, жінка сотника Завістного, начальника Буші, підпалила бочку з порохом і висадила в повітря себе й решту оборонців. Під Брацлавом зустрів Чарнецький козацький відділ під проводом наказного гетьмана Василя Томиленка. Після упертого бою козаки запалили самі Брацлав і відступили, зачувши, що наближаються татари. Сам Томиленко поліг у бою. Дійсно, на поміч полякам прийшла 30-тисячна орда, яка зараз же занялася вилуванням ясиру. В результаті цього завоювання Брацлавщини, яке протяглося до весни 1655 р., цілий край обернувся в руїну. Як каже польський історик Л. Кубаля в своїй монографії «Zaprzeczona Kłajna», Брацлавщина стала пустинею. Згідно з реляцією польського гетьмана, 50 міст і 1000 церков лягли в попелі й руїні, а 100 000 людей загнано в Крим. В березні спалено й пограбовано ще щонайменше 60 міст, а 200 000 забрано в ясир, не рахуючи подушених немовлят і тих, що полягли від польської шаблі по різних містах, слободах і селах, яких 100 000, а також і тих, що згнули в битвах, з голоду і від огню. Ще літком 1654 р. переїздив через Брацлавщину сирійський архідиякон Павло з Алеппо. В своїх подорожніх записках він змалював східне Поділля — Брацлавщину, як багатий, цвітучий край, густо заселений і висококультурний. Коли він вертався в 1656 р., то бачив уже самі згарища й руїни.

Тільки в січні 1655 р., коли польська армія облягала вже Умань, де зачинився хоробрий Богун, вирушив Хмельницький із українським і московським військом на відсіч. 29—30 січня на полі Дрижипол під селом Охматовом на Київщині серед лютих морозів стався генеральний бій. Полякам вдалося прорвати фронт москалів і захопити частину їх артилерії. Але козаки встигли замкнути табір

і відбити польські атаки. Проте становище українсько-московської армії стало дуже тяжке. З великими зусиллями, серед безугавних боїв, удалося Хмельницькому розірвати блокаду польсько-татарських сил і вивести свою армію з небезпечної ситуації. На полі бою з обох боків полягло 15 000 людей. З того самих москалів 9 000. Багато людей замерзло. Обидві сторони були виснажені, й бойові дії на якийсь час припинились. Польське військо відступило на захід. Татари пішли до Криму, спустошивши середню Київщину й набравши там десятки тисяч ясиру. Так закінчився перший рік українсько-московської спілки, й це мусило значно ослабити надії українців на московського царя, як на могутнього протектора, який, мовляв, принесе нарешті Україні свободу і спокій.

Як уже було зазначено, між московським урядом і Хмельницьким уже з перших днів союзу почалися непорозуміння. Гетьман хотів від Москви головним чином одного: скорої й сильної допомоги, щоб відбитися від Польщі й об'єднати всі українські землі в одну самостійну державу. Сатисфакцію Москві він гадав дати коштом білорусько-литовських земель. Інакше дивилися на справу в Москві: там хотіли передовсім, щоб протекторат царя над Україною мав реальне значення і щоб за допомогою українського війська завоювати Білорусь і Литву, та домагалися, щоб гетьман у своїй політиці і в стратегії кермувався виключно наказами і вказівками з Москви. При такій ситуації Хмельницькому довелося дуже скоро розчаруватися в московській протекції й знову шукати інших політичних комбінацій, щоб забезпечити Українській державі самостійність і незалежність.

Протягом весни й літа 1655 р. гетьманський уряд розвиває надзвичайно живу дипломатичну діяльність; до гетьмана приїздять послі від семигородського князя Юрія Ракоція, від Туреччини, від шведського короля Карла X, від Польщі, яка робить спробу прихилити українського гетьмана на свій бік, ідучи на найширші політичні й навіть суспільні уступки. Нарешті зав'язуються зносини з курфюрстом бранденбурзьким Фрідріхом-Вільгельмом. Досі курфюрст, як васал польського короля (по східній Пруссії), помагав Польщі, і ми бачимо бранденбурзькі полки не тільки під Берестечком, але й у останнім поході Потоцького на Україну зимою 1654—1655 років. Тепер під загрозою для своїх пруських володінь від Швеції й від Москви курфюрст став шукати порозуміння з Україною. Із усіх цих зносин для гетьмана найбільше значення мали переговори з Швецією. Ще в році 1650 завів Хмельницький зносини з шведським урядом, пропонуючи йому союз проти Польщі. Але королева Христина не хотіла воювати. Тільки з року 1654, коли Христина зрелася престолу на користь свого небожа Карла-Густава, шведська політика змінила свій напрям. Король Карл-Густав X увійшов у порозуміння з українським гетьманом і весною 1655 р. розпочав із Річчю Посполитою війну. Тоді Хмельницький, уже восени того року, відновив військову акцію. З українським військом і допомогивим московським корпусом Бутурліна він вирушив у похід, вибив поляків із Поділля й переніс кампанію в Галичину. Польське військо було

розбите під Городком, і Хмельницький удруге обложив Львів. Але його зв'язувала присутність москалів, які вимагали, щоб усі міста, які здобували союзники, вважалися за здобуток московського царя й присягали йому на вірність. Щоб не допустити цього й щодо Львова, Хмельницький умисне не штурмував його й обмежився невеликою контрибуцією з міста. Його непорозуміння з Москвою прибрали вже настільки очевидний характер, що про них знали і в польських кругах, і король Ян Казимир вислав до гетьмана свого посла з листом, де пропонував розірвати союз із Москвою, забути всі взаємні урази й злучитися знову з Польщею, обіцяючи якнайвигідніші умови. Королева від себе долучила листа й дарунки для гетьманші (Хмельницький одружився знову, з Ганною, вдовою одного знатного козака), прохаючи її заступитися перед своїм чоловіком в інтересах миру. Хмельницький був особливо зворушений листом королеви, але щодо можливості порозуміння висловився дуже скептично. Умовою свого замирення з Польщею він ставив, щоб Польща відступила Українській державі «Русь включно з Володимиром, Львовом, Ярославом, Перемишлем», але тут же додав, що не вірить у можливість такої уступки, бо «коли навіть тільки сотня шляхтичів лишиться в цілім королівстві, вони ніколи не пристануть на це добровільно, а козаки, мовляв, від своїх домагань не відступлять». Однак заявив, що готовий вести переговори.

8 листопада 1655 р. Хмельницький, одержавши звістку, що наближається хан із татарами, відступив із-під Львова. 20 листопада коло містечка Озірної стався бій, в якому москалі понесли особливо сильні втрати. В результаті бою, який скінчився для українсько-московської сторони некорисно, хоч вона й удержала свої позиції, був договір між ханом і гетьманом: татари обіцяли не помагати Польщі проти козаків і не виступати проти москалів; козаки зобов'язувалися не воювати татар. Були ще якісь неясні для нас зобов'язання на користь Яна Казимира.

Шведський король у своїй війні проти Польщі мав великий успіх. Уже в липні 1655 р. Познань і ціла Велика Польща були в його руках. Багато панів і шляхтих переходило на його бік. Скоро по тому він здобув Варшаву, а восени мав уже й Краків. Польща опинилася в критичному стані. Король утік на Шленськ. Але звістка про татарсько-українську угоду під Озірною підбадьорила короля й ті круги, що його піддержували. Як Казимир повернувся до Польщі й знову почав засилати до Хмельницького послів, пропонуючи замирення. Тимчасом відносини в Хмельницького з Москвою щораз погіршувалися. Головною причиною для непорозумінь був спір за Білорусь, де гетьманський уряд поширював українську окупацію все далі на північ. Місцеве населення приймало українську зверхність далеко охотніше, ніж московську. Присланий замість Золотаренка, вбитого при облозі Старого Бихова, полковник Іван Нечай продовжував організацію Білорусі на козацький зразок. У Старому Бихові, який присягнув українському гетьманові, було оповіщено «вільний порт» на Дніпрі. На бажання власників Слущького князівства Радзи-

вільів, гетьман перейняв протекторат над Слущьком, і до міста була введена українська залога.

Ще більше незадоволення в українських кругах викликала зовнішня політика Москви, яка з весни 1655 р. вступила в переговори з поляками. Польські політики висунули проєкт вибору царя Олексія Михайловича на польський престол по смерті Яна Казимира. Але натомість цар мав оборонити Польщу, як своє насліддя, від шведів. У травні 1656 р. цар оповістив Швеції війну, а в серпні почалися в Вільні, за посередництва посла австрійського цесаря, переговори між Польщею й Москвою. Українських делегатів не допущено до участі в цих переговорах, які закінчилися лиш установленням перемир'я. Але вже сама постановка питання про поворот України під владу короля й недопущення українських делегатів до переговорів викликали в Чигирині велике обурення. Поведінка московського уряду була сприйнята як зрада. Гетьман у перший момент гніву хотів навіть зразу ж розірвати спілку з Москвою. Але далі, не розвиваючи формально московської спілки, всю енергію звернув на утворення коаліції проти Польщі без Москви і всупереч усяким її планам.

Віленський договір приніс тимчасове замирення й на польсько-українському фронті, але з тим більшою енергією розвинулась дипломатична діяльність українського уряду, як підготовка до нових далекоюсяглих політичних виступів. Насамперед треба було сконсолідувати власні сили, щоб бути готовим на всяку можливість. У жовтні 1656 р. відбулася в Чигирині генеральна рада або сейм, як його називали сучасники, й тут «усі полковники, осауди й сотники склали собі взаємно преміж себе присягу, що коли хто-небудь з них наступатиме, то вони проти того ворога всі, як один муж, разом стояти будуть». Якщо серед тодішніх українських політиків були щирі прихильники союзу з Москвою, то заключення нею, понад головами українців, перемир'я з Польщею з перспективою дальших торгів за українські землі, мусило ґрунтовно захищати їх віру в користь союзу з Москвою, й це розв'язувало гетьманові до певної міри руки.

Головною метою Хмельницького тепер, як каже Липинський, було: незалежити себе від агресивної політики Москви; відібрати від Речі Посполитої ті західноукраїнські землі, що ще не ввійшли в склад Української держави; зробити нешкідливим для України татарський Крим і, нарешті, здобути міжнародне признание для своїх династичних замірів, які полягали в тім, щоб скріпити військовий титул гетьманський суверенним титулом княжим і забезпечити спадковість верховної влади в новій Українській державі. Задля здійснення цих планів гетьман у всією своєю енергією приступив до утворення коаліції з Швеції, Семигорода, Бранденбурга, України, Молдавії, Волощини й Литви. Ця коаліція була звернута, з одного боку, проти Москви, а з другого — проти Польщі й Криму. «Відтягнути момент рішучої оружної розправи з Москвою можливо до часу закінчення боротьби з Польщею й добитися неутралітету Туреччини», — таке було, на думку Липинського, завдання української полі-

тики й дипломатії в цій коаліції. Під проводом гетьмана й його канцлера, генерального писаря Івана Виговського, виробилася ціла школа талановитих українських дипломатів, серед яких видатну роль відігравали Данило Грек (Олівеберг), Силуян Мужилівський, Іван Груша, Іван Ковалевський. На початку 1657 р. став на дипломатичну українську службу талановитий і високо освічений Юрій Немирич.

Ясне поняття про характер і мету коаліції, яку старався створити український гетьман, дають нам політичні трактати, які в тому часі, один за другим, були заключені між окремими членами коаліції. Отже, передовсім у вересні 1656 р. заключено «вічний союз» між Семигородом (Трансільванією) й Україною, причім Україна мала дістати собі від Польщі Галичину і Білу Русь. В грудні того ж року Швеція, Семигород і Бранденбург заключили між собою договір про розділ Речі Посполитої: Швеція мала дістати Помор'я, Західну Пруссію, Курляндію, Лифляндію, воеводство Плоцьке й Мазовецьке та частину Литви; Бранденбург, Познань, Каліш і Ленчицю; Семигород забирав Краків і Малопольшу; Литва мала стати самостійною державою в межах Віленського, Троцького й Новоградського воеводств. Мав бути заключений трактат і між Швецією та Україною, про що провадилися дуже жваві переговори. В січні 1657 р. шведське посольство привезло до Чигирини вже готовий проект договору, але справа розбилася через те, що король шведський у своїх планах поділу Польщі претендував і на західноукраїнські землі, яких гетьман не хотів відступити. Тоді в червні прибуло друге посольство, везучи з собою згоду Карла-Густава на відступлення Україні всіх «руських земель» Речі Посполитої й південної Білорусі по Смоленськ.

Але поки йшли переговори з шведами, Україна й Семигород уже розпочали війну з Польщею. В січні 1657 р. князь Юрій II Ракочій зосередив своє військо, яке складалося з мадярів та волохів, біля Марамароша (було того війська близько 30 тисяч), перейшов серед зими Карпати й почав окупувати Галичину. Хмельницький із свого боку вислав 20-тисячний корпус під проводом полковника Антона Ждановича, додавши йому в дорадники генерального суддо Івана Креховецького, родом шляхтича з Галичини, одного з найкращих своїх співробітників. Корпус Ждановича складався з трьох реєстрових полків і з охотників, які добровільно зголосилися йти в похід. Жданович перейшов Галичину до Перемишля, сполучився тут із Ракочієм, і союзники рушили далі. Взяли Ланцут, розбили під Замостям коронного гетьмана Потоцького, окупували Краків, Берестя, нарешті Варшаву. Вкупі з військами Ракочія й Ждановича оперували також і шведи. Жданович, зайнявши Берестя, ввійшов у порозуміння з шляхтою Пінського повіту, цієї стародавньої української землі, яка за княжих часів носила назву Турово-Пінської області. Шляхта звернулася до гетьмана з заявою, що вона з цілим своїм повітом добровільно прилучається «на вічні часи» до Української держави. Цю заяву підписали однаково як православні, так і римо-католики. І гетьман видав їй «асекюрацію», приймаючи її

в підданство й забезпечуючи права й вольності, а особливо свободу римо-католицької релігії. Слідом за тим звернулася до українського гетьмана шляхта Волині з проською, щоб він узяв її під свій протекторат. Це саме почали робити й магнати, як ось князь Степан Четвертинський. Історики (Липинський і Грушевський) справедливо підкреслюють, що це був кульмінаційний момент престижу Богдана Хмельницького й створеної ним Української козацької держави. Старіючи й щораз більше нездужаючи, Хмельницький думав про забезпечення собі наступника. В половині квітня 1657 р. в Чигирині зібралася генеральна рада старшин, яка вибрала гетьманом молодшого сина Богданового Юрія. Певна річ, це було зроблено на бажання самого батька, бо в претендентах до булави не було недостачі старих співробітників Хмельницького.

Але вже літом того самого 1657 р. наступив зворот в успіхах Хмельницького та його союзників. Політичні плани українського гетьмана й шведського короля викликали тривогу серед сусідніх держав. Особливо був занепокоєний ними цісарський двір у Відні. В лютому 1657 р. імператор Фердинанд III вислав до Чигирини свого посла, архієпископа барона Петра Парчевича, який запропонував Хмельницькому посередництво імператора, щоб примирити Україну з Польщею. Гетьман прийняв посла з усіма почестями, але, затримавши в себе майже на три місяці, вирядив лише з обіцянкою не приймати в будучині нічийого посередництва, крім цісарєвого, а також відкликати військо Ждановича. Це останнє було сказано, очевидно, лише для форми, бо Жданович продовжував і далі свої військові операції. Однак й у цих операціях наступив перелом. Страшне нещастя, яке впало на Польщу й грозило їй загибеллю як державі, розбудило серед поляків дух патріотизму. Шведи, котрі, як протестанти, зневажали католицькі святині, грабували костели, наклали на населення страшні контрибуції, обурювали проти себе всі верстви польського народу. Так само жадливі спустошення й насильства чинило різноплеменне військо Ракочія. Поляки почали розпочливу боротьбу проти наїзників. Ті, що вже були пристали до шведського короля, тепер відпадали від нього й бралися за зброю проти панування чужоземців. Героєм визвольної боротьби став Стефан Чарнецький. Тоді ж прославився своєю сміливою обороною проти шведів монастир у Ченстохові. Це підняло дух поляків. Данія оповістила Швеції війну, й король Карл-Густав вивів своє військо з Польщі, залишаючи Ракочів під Варшавою напризволяще. Австрія тимчасом вислала Янові Казимирові на поміч корпус війська. Нарешті в травні місяці на поміч полякам прибув татарський хан.

Ракочій відразу опинився в катастрофічному становищі. На довершення його лиха серед козаків почався бунт, і вони самовільно вирушили назад на Україну. Річ у тому, що Москва дуже пильно стежила за кампанією Ждановича в Польщі й вислала до Хмельницького посольство за посольством, вимагаючи розірвати спілку з шведами й з Ракочієм. Але, бачачи, що нічого не вдіє з гетьманом, який пускав у діло всякі дипломатичні хитрощі, щоб ухилитися від виконання московських домагань, московський уряд узявся до ін-

ших способів. На Україну були вислані агенти, які почали агітувати серед народу проти гетьманського уряду, дискредитувати його політику й запевняти, що народові далеко краще жилося б під управою царських воевод, ніж під гетьманом. До війська Ждановича був висланий царський дворянин Желябузький, який повів серед козаків демагогічну агітацію, що, мовляв, гетьман вивів їх у похід проти бажання царя. Козаки були незадоволені з Ракоція, який провадив кампанію справді без усякого плану й часом безглуздо, не хотів радитися з Ждановичем і все робив на власну руку. Ракоцієві мадяри зневажливо поводилися з козаками, відбирали їх здобич і чинили їм усякі кривди. Тому агітація Желябузького впала на вдячний ґрунт. Козаки не хотіли більше воювати й вирушили додому. Покинутий своїми спільниками Ракочій був оточений у кінці липня 1657 р. коло Меджибожа на Волині поляками і татарами й мусив капітулювати. Але татари, незважаючи на договір, кинулися на його табір і більшість, хто не встиг утекти, побрати в неволю. Сам Ракочій ледве врятувався і втік додому.

Желябузький збунтував не тільки козаків Ждановича, але й тих, що стояли під командою молодого Юрія Хмельницького під Корсунем для охорони України від татар. Коли прийшов від гетьмана наказ йти в Польщу на поміч Ждановичеві, козаки збунтувалися й відмовилися від послуху. Ці бунти були для старого гетьмана ударом, якого він не міг витримати. На звістку про самовільний відступ корпусу Ждановича його розбив параліч, і за кілька днів великого гетьмана не стало. Він упокоївся 6 серпня н. ст. 1657 р. в Чигирині й був похований у Суботіві в збудованій ним самим церкві, де вже лежав і Тиміш.

*

Незважаючи на те що нас від смерті Богдана Хмельницького ділять два й три чверті століття, ще й досі, як уже було зазначено, історична наука не прийшла до однакової оцінки діла й особи великого гетьмана. Навколо його імені ще й досі не затихли національні й політичні пристрасті, які стають на перешкоді для спокійної й науковооб'єктивної оцінки його діяльності. Серед українських істориків погляди на Хмельницького, може більш, ніж на кого іншого з історичних діячів, залежать від тих загальних ідей і розуміння минувшини, які в дану добу панують серед українського громадянства.

Автор першої спеціальної монографії про Хмельницького — Костомарів не дав ясної й виразної оцінки діяльності Хмельницького: постать гетьмана заслонена в його образом стихійного народного руху, яким була, на думку Костомарова, ціла доба Хмельниччини. Наш славний історик силкувався представити Хмельницького як діяча «возсоединенія» Русі, а коли познайомився з матеріалами про турецьке підданство гетьмана, то змінив свій погляд на нього і визнав, що Хмельницький пішов «кривим шляхом», став зрадником і кривоприсяжником.

Куліш, односторонньо розуміючи й тенденційно освітлюючи великий рух половини XVII ст., писав про Хмельницького, що він «наш цвітучий край обернув в пустиню, засипану попелом і засіяну кістками наших предків. Він надовго зупинив успіхи культури в нашій північній Слов'янщині. Він зупинив і шкільну просвіту, довівши її до того, що вже і полковники, і герцоги повновладного українського володаря не вміли підписати договору власною рукою. Коли ми не маємо другого «Слова о полку Ігоря» й другого «Літопису, откуда пошла есть земля руская», то без усякого сумніву цим ми найбільше завдячуємо Хмельницькому...»

Антонович, хоч і зазначав, що в Хмельницького «не було ніякого політичного виховання і що він був сином свого часу й свого народу, а народ український, хоч мав змогу скинути з себе пута, але не знав, що робити далі», визнавав, проте, за ним великі заслуги: «залишаючися на історичному ґрунті, писав він, треба віддати честь великому діячеві нашого краю, що в своїй особі скупчив громадські змагання мільйонної маси й зробив на її користь усе, що в умовах його часу й культури могла зробити людина талановита, щиро віддана інтересам народу, з крайнім напруженням духовних і інтелектуальних сил, що довело його до перевтоми й прискорило кінець великого патріота».

Але в ті часи, коли писали й складали свій осуд Хмельницького Костомарів, Куліш і Антонович, політична діяльність Хмельницького й особливо його міжнародні зносини були ще мало досліджені, а де в чому й зовсім невідомі. Лише в новіші часи, коли були знайдені й досліджені невідомі досі матеріали у чужоземних архівах, діяльність Хмельницького показалася в зовсім новому світлі. На основі цих нових документальних даних особливо влучно й яскраво висвітлив фігуру й політичну діяльність Хмельницького Вячеслав Липинський. У вчинках гетьмана та в його планах він доглянув не вагання між різними політичними орієнтаціями, не кидання від одного союзу до другого, а свідоме змагання до віднови української державності в усій її широті. Всі політичні союзи Хмельницького грали для нього чисто службову роль, а ведучи своє діло, виявляв він глибокий державний розум, залізну волю, великий дипломатичний хист, геніальний організаторський талант і щирий український патріотизм.

У своїм ентузіазмі до великого гетьмана, ентузіазмі, який він зумів прищепити цілому поколінню молодих українських істориків, і у високій оцінці його особи Липинський сходився з думкою польського історика Людвіка Кубалі, котрий глибоко, протягом десятків років вистудіювавши життя й діяльність Хмельницького, прийшов до переконання, що в особі українського гетьмана стара Річ Посполита мала противника геніального. «Чужинці,— писав Кубалі,— порівнювали Хмельницького з Кромвелем,— порівняння само насувалося, особливо на той час, коли вони обидва майже виключно звертали на себе увагу сходу й заходу Європи... Обидва вони, відірвавши руки від плуга, стали на чолі повстання й здобували успіхи, посміхаючись із науки й досвіду найвправніших

стратегів і політиків, створили сильні армії й за їх допомогою майже одночасно здобули найвищу владу й задержали її до смерті, переказавши синам... Але треба признати, що Хмельницький мав при тому далеко важчі завдання: його край мав майже звідусіль відкриті границі. Він не мав, як Кромвель, до своєї розпорядимости вишколеної інтелігенції й засобів старої, сильної держави. Військо, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все це треба було створити, все це лежало на його голові. Він мусив добирати і вчити людей, доглядати найменших подробиць. І коли його військо не вмирало з голоду, коли він мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів і зручних агентів, то це його особиста заслуга... Була то людина з кожного погляду надзвичайних розмірів, він переростав талановитих людей настільки, що переходив межі зрозумілого. Можна про нього сказати, що він уродився на володаря: умів укрити свої заміри, в критичних моментах не вагався — скрізь сильна воля й залізна рука... Не було такої ситуації, з якої він не потрапив би вийти з користю для себе.

М. Грушевський наприкінці ІХ тому «Історії України-Руси» дав ревізію не тільки взагалі дотеперішніх оцінок Хмельницького, але й своїх власних на нього поглядів. Дослідивши цілу діяльність Хмельницького так докладно й з таким арсеналом документальних відомостей, як іще ніхто перед ним, Грушевський приходить тепер до висновку, що Хмельницький був «великим діячем, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями. Але цих здібностей не вистачало йому для розв'язання історичного вузла українського життя. Як провідник, двигач і насильник мас він показав себе дуже яскраво, але політиком був невеликим, і поскільки керував політикою своєї козацької держави, виходила вона не дуже мудро». Всупереч Липинському Грушевський не бачить у Хмельницького ані сліду послідовного переведення української державної ідеї, а його політику супроти Москви вважає за незручну, нерозважну і просто таки мізерну. А вже особливо закидає йому вперте тримання союзу з татарами, які зробилися завдяки цьому рішачим чинником української політики. Цей союз, із його страшними наслідками для українського народу, вважає Грушевський за найганебнішу сторону Хмельниччини. Взагалі в діяльності Хмельницького не було, на думку Грушевського, якогось політичного плану, державної ідеї, політичного проводу: «різні настрої і орієнтації стрічались в ній і перехресчувались, боролись і навзаєм неутрачувались». Визнаючи за Хмельницьким великі таланти правителя воєнних мас, Грушевський не бачить у нього великої конструктивності. Навіть у сфері національно-релігійній у Хмельницького було лише «механічне повторення старих пережитих кличів — нічого нового, ніякого будівництва у властивим значінні слова». Підкреслюючи тіневі сторони діяльності Хмельницького, Грушевський хоче цим запобігти «нездоровій ідеалізації доби й індивідуальності Хмельницького», виступаючи головню проти поглядів Липинського. Але він кінець-кінцем усе-таки вважав добу Хмельницького «великим етапом у поході українського народу, українських мас

до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів... Від Хмельниччини веде свій початок українське життя, і Хмельницький, як головний потрясатель, зістанеться героєм української історії».

Коли ми бачимо таку розбіжність у оцінці Хмельницького в новіших істориків, які освітлюють його діяльність та її значіння із погляду своєї власної суспільно-політичної ідеології, то зовсім інакше дивилися на славного гетьмана його сучасники й ближчі до нього покоління. Для них він був справжнім національним героєм, про якого складалися пісні та думи. Йому присвячено цілий цикл величавих дум, в яких прославлено найважливіші моменти його діяльності: «Хмельницький і Барабаш», «Корсунська битва», «Жидівські утиски й козацьке повстання 1648 р.», «Похід у Молдавію 1650 року», «Повстання після Білоцерківського миру» й нарешті прекрасна дума «Смерть Богдана й вибір Юрія Хмельницького». Для сучасників був він «Богом даним вождем», «Мойсеєм, що вивів український народ із єгипетської неволі лядської». Йому присвячувано оди й панегірики, де порівнювали його з античними героями — Леонідом і Ганнібалом: недавно знайдено латинські вірші з пізнішого підручника (1729 р.), де вихваляється Богдан Хмельницький, «правдивий вождь, патрон і оборонець руської батьківщини, славний герой, добрий і мудрий провідник». Козацький літописець Величко (1720) вкладає в уста секретареві гетьмана Самійлові Зорці прекрасну промову над гробом гетьмана, в якій виливає весь сум і розпуку козаків по смерті улюбленого вождя. Інший козацький літописець, Граб'янка (1710), починає свій твір віршованою похвалою Хмельницькому, через котрого «Україна на ноги повстала» і котрий окрив себе безсмертною славою: і самий літопис головню присвячений змалюванню подвигів Хмельницького. Для автора це був «муж поістині гетьманського імени достоїн». У 1728 р. складено патріотичну драму «Милость Божія Україну од неудоь носимих обид лядських через Богдана-Зіновія Хмельницького свободившая». Для українського філософа ХVІІІ ст. Григорія Сковороди був Хмельницький «героєм і батьком вольности». Таким був він узагалі для цілого старого письменства українського. Воно яскраво відбило в собі глибоку пошану, любов і просто ентузіазм, з яким ставилася до великого гетьмана козацька Україна. І як би критично не ставилася до нього новіша історіографія, прикладаючи до нього мірило сучасних поглядів і понять, скільки б тіневих сторін не знаходила в його діяльності, не можна заперечити факт, що це саме він нав'язав перервану ще в середніх віках нитку української державності, і створена ним Українська козацька держава знову впровадила український народ у сім'ю самостійних народів із своїм власним національним життям.

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. I. (Хмельниччина роки 1650—1653) К., 1928; Т. IX. Ч. 2. (Хмельниччина роки 1653—1657). К., 1931. Липинський В. Україна на переломі 1657—59, Відень 1920; Його ж: Z dziejów Ukrainy, Kraków, 1912. Kubala L. Szkice historyczne. Serja II. Warszawa, 1923. Його ж: Szkice historyczne. Serja III (Wojna moskiewska). Warszawa, 1910; Його ж: Wojna szwedzka od r. 1655 do 1656 r. Львів, 1913; Його ж: Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657, Львів (без року). Костомаров Н. Богдан Хмельницький. Собрание сочинений. Кн. IV. Петербург, 1904. Кулишъ П. Отпаденіе Малоросіи отъ Польщи. Т. 1—3. М., 1888—89. Rawita Gawroński F. Bohdan Chmielnicki od elekcji Jana Kazimierza do śmierci. Львів, 1909. Korduba M. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung // „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte“. Band IV. Heft 1—3. Berlin, 1932 (цінний загальний огляд Хмельниччини). Загальні праці Єфименкової Ол., Грушевського М., Соловйова С. Див. розділ: Терлецький І. Ом. Козаки на Білій Русі в рр. 1654—56 // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. XIV. Львів, 1896. Каманинъ И. Договори Б. Хмельницького съ Польшей, Швеціей и Россіей // Сборникъ статей и матеріаловъ по історіи Юго-Западной Россіи. Т. II. Київ, 1916. Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 84. Львів, 1908. Оляничин Д. Из матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин другої пол. XVII ст. // Записки Українського Наукового Інституту в Берліні. Т. I. 1927; Його ж: Українсько-бранденбурзькі політичні зносини XVII ст. // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 151, Львів, 1932. Костомаровъ Н. Б. Хмельницькій даникъ Оттоманської Порты «Собрание Сочинений». Кн. V том XIV; Петербургъ, 1905. Rurka J. Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnychym // Bidlyv Sbornik. Praha, 1928. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit V. Chmielnyčnyj z // „Archiv Orientalni“ Nr. 2. Praha, 1930. Його ж: Delski příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s V. Chmelnyckym // Časopis Národního Musea Praha, 1931. Феденко П. З дипломатичної діяльності Данила Грека // Праці Укр. Вис. Педагогічного Інституту ім. Драгоманова. Т. I. Прага, 1929. Крипякевич І. «Вольний порт» у Старім Бихові 1657 р. Науков. Збірник Іст. Секції Укр. Акад. Наук за р. 1929. К., 1929. Про Переяславську унію: Карповъ Г. Переговори объ условіяхъ соединенія Малоросіи съ Великою Россіей, 1654 г. // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. Т. XI—XII. 1871. Шафрановъ П. О статьяхъ Б. Хмельницького // Киевская Старина, X—XII. 1889. Попов О. Юридична природа злучення України з Московщиною в 1654 р. // Літературно-Науковий Вісник. Кн. I. 1914. Нольде Б. Автономія України, Львів, 1912. Розенфельдъ И. Присоединеніе Малоросіи къ Россіи 1654—1793 г. Петроград, 1915. Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 р. К., 1917; Його ж: Сполучення України з Московщиною в новішій літературі // Україна. Кн. 3—4. К., 1917. Лащенко Р. Переяславський договір 1654 р. // Ювілейний збірник Ст. Дністрянського. Прага 1923. Яковлів А. Договір Гетьмана Хмельницького Б. з Москвою року 1654 // Ювілейний збірник Д. Багалія, К.,

1927; Його ж: Статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р. // Ювілейний збірник М. Грушевського. Т. I. К., 1928. Щербина В. До питання про статті Б. Хмельницького. Там же. Мякотень В. Переяславській договір 1654 г. // Сборникъ статей, посвященныхъ П. Н. Милокову. Прага, 1929; Його ж: Die Vereinigung Der Ukraine mit dem Moskauer Staat // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. Band VII. Heft 3. Berlin, 1933. Odinec D. Připojení Ukrajinu k Moskevskému státu // Sborník věd právnických a státních. Roč. XXVI. Praha, 1926. Гарасимчук В. До питання про статті Б. Хмельницького // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 1000. Львів, 1930.

III

ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО. РОЗРИВ ІЗ МОСКВОЮ. ГАДЯЦЬКА УНІЯ. БІЙ ПІД КОНОТОПОМ. ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ГЕТЬМАНОМ. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УМОВА 1659 р. ЧУДНІВСЬКА КАМΠΑНІЯ І НОВИЙ ПОЛЬСЬКО- УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ. РОЗДВОЄННЯ УКРАЇНИ. ТЕТЕРЯ І БРУХОВЕЦЬКИЙ. ПОХІД КОРОЛЯ ЯНА КАЗИМИРА НА ЛІВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ. АНАРХІЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

Смерть Богдана Хмельницького в момент, коли політичний обрій облягали темні хмари, була для України великим нещастям. Насамперед виникало питання, хто ж буде наступником гетьмана, кому відстанеться його булава, цей символ гетьманської влади, і хто поведе далі діло покійного вождя? Богдан Хмельницький хотів зробити гетьманство спадковим у своєму роді. В цьому погоджуються між собою майже всі історики (в останні часи Липинський, Грушевський, М. Покровський). Це відповідало вповні інтересам самої держави й настроям козацтва, хоч теоретично гетьманська влада була виборна, принаймні така була дотеперішня практика в козаків. Але династичним планам Хмельницького нанесла великий удар смерть на війні його старшого сина Тимоша, талановитого юнака. Тепер залишився другий син, молодший Юрій, який далеко не дорівнював своєму братові здібностями, а до того ще був кволий і слабovitий від природи.

Старий гетьман, який у останніх роках свого життя підупав на здоров'ї, був заклопотаний питанням про свого наслідника й хотів вирішити його ще за свого життя. В квітні 1657 р. він скликав в Чигирині генеральну раду старшин, на якій поставив на обговорення справу про майбутнього собі наступника. Всі одностайно заявили, що хочуть мати гетьманом Юрія Хмельницького, «щоб слава була, що в нас Хмельницький гетьманом», як казали тоді козаки. Старий Богдан погодився на це й офіційно сповістив про ухвалу ради всі сусідні держави: Москву, Польщу, Туреччину, Швецію, Семигород, Крим, Молдавію й Волощину. Всі визнали Юрія Хмельницького.

Однак, вибираючи 16-літнього слабого хлопця на гетьмана, козацька старшина розуміла добре, що по смерті старого гетьмана фактично мусить наступити регентура. Властиво, до гетьманської булави могло бути немало претендентів серед козацької старшини вищого рангу: цілий ряд досвідчених співробітників Хмельницького, заслужених у війську, міг мати і в дійсності мав честолюбні мрії про гетьманську булаву. Але авторитет Богдана Хмельницького й пре-

стиж його імені були такі великі серед козацької маси, що ніхто не посмів оспорювати вибір Юрія й виставляти якусь іншу кандидатуру. Та коли смерть Богдана наступила так швидко й серед такої складної політичної ситуації, то всім стала ясною необхідність негайного установаження регентури. Вже місяць по смерті Богдана 23 серпня (ст. ст.) 1657 р. була скликана в Чигирині рада старшин «при зачинених воротах», як підкреслює сучасний свідок. На цій раді Юрій Хмельницький заявив, що він ще замолодий до того, щоб нести на собі тягар гетьманської влади, й хоче поки що вчитися в київських школах, а тому зрікається гетьманської влади. Рада погодилася з цими мотивами й визнала, що фактичне виконання гетьманських обов'язків, поки дійде до повних літ Юрій Хмельницький, має бути тимчасово доручене генеральному писареві Іванові Виговському. 26 серпня відбулася вже ширша рада, з участю, між іншим, представників міщанства, і на цій раді Виговський згодився взяти тимчасово на себе гетьманський уряд. Нарешті за пару місяців, 25 жовтня 1657 р., відбулася в Корсуні генеральна рада при участі старшини й делегатів рядового козацтва, а також і духовенства, і ця рада підтвердила вибір Виговського на гетьмана. Взявши булаву, Виговський зовсім і не титулував себе тимчасовим гетьманом, а правив як справжній гетьман. Більшість істориків, опираючися на оповіданнях Самовидця, приймає тимчасовий характер вибору Виговського на гетьманство, але в останні часи виникла була суперечка: чи Виговського справді вибрано відразу гетьманом, чи тільки тимчасовим регентом? С. Наріжний виступив із думкою, що Виговський був лише регентом і сам себе за такого вважав (наприклад, він не мав генерального писаря й виконував сам гетьманські й канцелярські обов'язки в одній особі), і, як такий тимчасовий «булаводержець», являється одинокою постаттю в українській історії. Це становище не справжнього гетьмана, а лиш тимчасового регента було, на думку Наріжного, слабим місцем Виговського, яке підкопувало цілу його політичну кар'єру. Л. Окиничевич також схиляється до погляду про регенство. Натомість М. Петровський на основі сучасних джерел рішуче доводить, що обрання Виговського на гетьмана відбулося зразу, за один день, і що Виговський став повним гетьманом від самого дня свого обрання.

Іван Остапович Виговський був найбільшим співробітником і найдовіренішою особою великого гетьмана. Родом український шляхтич із Овруцького повіту на північній Київщині, він учився в Києво-Могилянській колегії, служив юристом при городському суді в Луцьку, потім намісником Луцького старства, був членом братства й великим ревнителем православної віри. Війна 1648 р. застала його в польському війську. Під Жовтими Водами він попав у татарський полон, але був викуплений самим Хмельницьким. Він вступив на козацьку службу й за кілька місяців уже став генеральним писарем, себто міністром закордонних справ або канцлером. З того часу він був нерозлучним помічником Хмельницького. Виговський виявив блискучі дипломатичні здібності, а при тому щирю відданість справі будування й скріплення Української держави.

З ним вступили на українську службу й чотири його брати: Данило, Костянтин, Федір і Василь. Усі вони віддали рідному красві великі послуги на полі військової й дипломатичної діяльності, а двоє з них, козацькі полковники Данило й Василь, головами заплатили за вірність Україні, замучені в московській неволі.

У ролі найближчих дорадників і помічників Виговського виступає ряд талановитих представників української шляхти, що зв'язала свою долю з долею Української держави, а серед них найпомітнішою постаттю є Юрій Немирич. Як і Виговський, родом із північної Київщини, Немирич одержав блискучу освіту (в Голландії, в Оксфорді й Кембріджі й нарешті в Парижі). Він був автором кількох учених праць із історії й теології. Вже батько Юрія прийняв протестантство в формі так званого аріяства, а сам Юрій був гарячим його прихильником і взяв ближчу участь у заснуванні аріянської академії в Киселині на Волині. Він брав участь у війнах з Швецією й Московою й був обраний послом до сейму. На початку 1657 р. вступив Немирич на українську службу й виявив себе щирим прихильником політичних планів Хмельницького. Щоб не різнитися від свого народу вірою, він став православним. Розквіт його політичної діяльності припадає саме на час гетьманування Виговського. Брат Юрія, видатний артилерист свого часу, Степан Немирич, зробився, як побачимо, «генералом артилерії Великого Князівства Руського».

Корсунська рада мала значення не тільки в справі вибору гетьмана, але також і для зміцнення міжнародного становища України під новим гетьманом. На раду прибули послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигорода, Молдавії й Волощини. В часі засідань ради було нарешті оформлено союзний договір із Швецією, на основі якого король Карл X Густав зобов'язувався добитися визнання незалежної України Польщею, прилучення до неї всіх західноукраїнських земель і посунення границь Української держави аж до Пруссії. Від Литви до України мало бути прилучене воеводство Берестейське й Новгородське аж до Березини. Одночасно був поновлений союз із Кримом і Туреччиною, а до Москви вислано посольство з повідомленням про вибір нового гетьмана й з проханням підтвердити договір 1654 р. Виговський, як і Б. Хмельницький, не хотів сам перший розривати з Московою. З Польщею заключено перемир'я.

Шведсько-український союз не мав практичного значення й проіснував дуже недовго. Річ у тому, що Швеція була заклопотана війною з Данією й мусіла евакуювати польські землі. Курфюрст бранденбурзький, який спочатку воював разом із шведами проти Польщі, тепер, коли досяг свого, коли Польща відмовилася від усяких прав на герцогство Пруссію й визнала її за курфюрстом, не мав уже причини воювати далі; навпаки, надмірний зріст шведської потуги ставав для нього самого небезпечним. Тому, помирившись з посередництвом Австрії з Польщею, курфюрст бранденбурзький почав намовляти до цього й український уряд. Він вислав до Чигирин спеціальне посольство з пропозицією свого посередництва між

Польщею та Україною. Поляки з свого боку робили всі зусилля для того, щоб вернути собі Україну, обіцяючи їй якнайширшу автономію, майже самостійність, аби лиш залишився якийсь державний зв'язок Польщі з Україною. В цім напрямку працював при Чигиринському дворі талановитий польський дипломат Беньовський.

Та хоча корсунська рада й закінчилася успішно для Виговського й зміцнила його становище на гетьманстві, однак скоро виявилось, що проти Виговського існує сильна опозиція. Насамперед з того було незадоволене Запоріжжя, яке тепер, по смерті Хмельницького, підвело голову. За старого гетьмана воно не відіграло хоч трохи помітної ролі. Коли відбувалася присяга московському цареві, Хмельницький не вважав потрібним привести до присяги запорожців на тій основі, як він пояснив москалям, що запорожці — люди незначні, «маленькі». Але ці «маленькі» люди завжди давали в себе притулок усім незадоволеним елементам, колись проти польського, тепер проти українського гетьманського уряду. Тут позаявлялися, як ми бачили, навіть претенденти до булави. Але залізна рука Хмельницького держала Запоріжжя в міцних руках. Тепер по його смерті запорожці заворушилися і виступили з претензіями, чому їх не покликали до участі, як вибирали гетьмана. Запорізький кошовий Яків Барабаш звернувся до Москви з доносом і скаргами на Виговського. До Москви ж апелював і другий опозиціонер, полтавський полковник Мартин Пушкар, який сам марив про булаву. Полтавський полк, сусідній із Запоріжжям і перейнятий його духом, піддержував свого полковника. Про Виговського писалося в Москву, що він «лях» і замишляє запродати Україну полякам. В такому самому дусі провадилася агітація проти гетьмана й на Україні.

Не задовольняючись агітацією проти гетьмана, запорожці почали робити наїзди на сусідні гетьманські полки й грабувати заможніших козаків. Тоді Виговський встановив блокаду Запоріжжя, заборонивши привозити туди харчі та зброю. Запоріжці мусили скоритись, але не вгамувались.

Усе це було дуже на руку московському урядові. Він через своїх агентів уважно стежив за настроями на Україні й спостерігав, що там іде дуже скорим темпом процес класової диференціації й загострюється суспільні протиривства. Козацька старшина, поповнена представниками української шляхти, робилася фактично привілейованою верствою, яка вела не тільки військово-політичний провід, але й здобувала щораз більшу перевагу на економічному полі. Вона почала зосереджувати в своїх руках земельні маєтності й закріпляти їх за собою, випрохуючи в царя або в гетьмана грамоти на право безпечного володіння цими маєтками. Ми бачили, що навіть у такий важливий момент, як у часі переговорів у Москві весною 1654 р., де важилася доля України, Зарудний і Тетеря умудрилися, хоч потайки, випрохати в царя грамоти на маєтності. Політична, адміністративна й судова влада були цілком у руках старшини. Але з панування старшини були незадоволені інші верстви українського населення, насамперед міщани, які старалися вийти з-під козацького присуду, спираючися на своє «магдебурзьке» право самоврядування. Від са-

мого початку українсько-московського союзу українське міщанство проточило собі стежку до Москви, випрохуючи в царя підтвердження своїх магдебурзьких прав і привілеїв. Рядове, просте козацтво, так звана «чернь», кривим оком дивилася на те, що старшина прибирає все до своїх рук, не тільки владу, але й кращі ґрунти, «луги й луки», та чим далі, все більше робиться замкненою кастою, куди доступ давали не тільки військові заслуги, але й знатне походження (шляхетство), багатство, зв'язки. Віймковий стан, в який була поставлена Україна з початку повстання 1648 р., мусив природно зосередити владу в руках військової диктатури в особі гетьмана й підлеглої йому старшини. Але цей стан закріпився й надалі, і старшини використовували своє пануюче становище, щоб стати великими земельними власниками. Нагромаджуючи в себе великі земельні маєтки, старшина мусила накладати руку на селянство, яке примушене було відбувати новим власникам «послушенство», себто віддавати їм частину своєї праці, без якої саме володіння мастками не мало цін. Цей процес нового закріпачення селян, про яке далі ми будемо говорити докладніше, за часів Хмельницького шойно починався, але деякі його позначки давали вже себе відчувати селянству й викликали його незадоволення. І Запорізька Січ, як резонатор цих настроїв мас, виступаючи проти гетьмана «ляха», який, мовляв, потурав старшині, виступала й проти нових «панів та дуків».

Серед самої козаччини наростало таким робом роздвоєння, поділ на дві частини: на старшину, за якою стояли заможніші й статечніші козацькі круги, й на козацьку «чернь», з якою заодно були й козаки низові, запорозькі. Постають ніби дві партії: старшинська — аристократична й партія «черні» — демократична. Осередком демократичної опозиції робиться Запорізька Січ.

Усе це добре бачила й розуміла Москва й старалася з свого боку ще більше загострити суспільні антагонізми й здобути собі опору в одній із ворогуючих партій. Вона, як уже згадувано, піддержувала міщан; цар щедро видавав містам грамоти з підтвердженням королівських привілеїв на Магдебурзьке право, й міщани звикали дивитися на московського царя, як на свого протектора й навіть як на оборонця супроти козацької старшини. Так само піддержує Москва й запорожців, висилаючи їм гроші й подарунки. Традиційні монархічні почування українського населення сприяли тому, що колишній пієтет і пошана до польського короля переносяться на московського царя: в ньому маси хочуть бачити заступника й оборонця проти власної пануючої верстви, проти козацької старшини, яка заступала місце колишніх панів. Таким робом утворюється зв'язок між провідниками демократичної партії — Барабашем і Пушкарем — та Московією; уряд московський піддержує їх, а вони за те вірно держать орієнтацію на Москву й стають опорою московських впливів на Україну.

Приймаючи одночасно послів і від Виговського, і від запорожців, та вислухуючи їх взаємні скарги, московський уряд вирішив виступити в ролі арбітра й вислав на Україну «окольнічного» Богдана Хитрого, який мав скликати нову козацьку раду, щоб остаточно

вирішити питання про владу на Україні, й при тім зміцнити її залежність від Москви. Неприємно це було Виговському, але він явився на раду, скликану в половині лютого 1658 р. в Переяславі. Рада одногolosно потвердила вибір Виговського: всі козаки були за нього, як за того, що «голову свою смажив, нас із людської неволі визволюючи». Хитрово в імені царя мусив потвердити вибір. Але ж Виговський з свого боку мусив зробити московському урядові великі концесії: дав принципову згоду на присил московських воєвод до Переяслава, Ніжина й Чернігова, обіцяв передати Москві південну Білорусь із Старим Биховом і припинити зносини з Швецією.

Однаке дволичність московської політики супроти Виговського виявилася зразу ж після Переяславської ради: Хитрово з Переяслава поїхав просто до Пушкаря в Лубни, обдарував його соболями й запевнив у царській до нього милості. І це було тоді, коли Пушкарь уже одверто виступив був проти Виговського й розбив під Полтавою відділ війська, висланого гетьманом під проводом полковника Івана Богуна й Івана Сербина. Тоді Виговському не залишалось нічого іншого, як напружити всі сили й здати бунт Пушкаря силою. Він змобілізував 20.000 козацького війська, закликав на поміч татарську орду, склав із нею формальну умову і в початку травня вирушив на Полтаву. Пушкарь поповнив свої сили різним бродячим людом. усякими, як тоді казали «гульцями», наймитами з броварів та винокурень, чабанами, взагалі всіми тими елементами, які на той час представляли сільський пролетаріат і уявляли собою найбільш неспокійний і запальний до всяких бунтів елемент. Їх називали «дейнеками», і цих дейнеків набігалось до Пушкаря понад 20.000. Були в його війську й запорожці. Всього мав він коло 40.000 людей. Виговський вислав Гуляницькому приборкувати Лубни й Гадяч, які держали сторону Пушкаря, а сам підійшов до Полтави, яка була сильно укріплена. Два тижні штурмував він Полтаву, але Пушкарь мав необережність прийняти бій у відкритому полі і був 15 травня геть розбитий: 15.000 бунтівників лягли трупом і серед них сам Пушкарь. Запорожці втекли під захист московського війська, що вступало на Україну, щоб стати залогом в Києві, Чернігові й Ніжині. Барабаша козаки Виговського піймали й повісили. Полтава була спалена, багато людей татари похапали в неволю, але Виговський велів їх відбивати. Він настановив у Полтаві нового полковника й нову старшину з людей, собі вірних. Тим часом Лубни й Гадяч добровільно піддалися Гуляницькому, а велика ватага пушкарівців була розбита аж під Глуховом, де вона грабувала заможніше населення. Глухівські міщани й козаки самі погромили пушкарівців, а їх ватажків узяли в полон і розстріляли. Бунт Пушкаря, як тоді обраховували, коштував життя 50. 000 українських людей.

Приборкання бунту Пушкаря, якому співчувала Москва й хотіла його бачити замість Виговського на гетьманстві, зробило велике враження на московських воєвод: вони зразу ж відступили назад за московську границю, й тільки боярин Василь Шереметєв із значним відділом пройшов до Києва й розташувався там. З другого боку ціла історія з Пушкарем, в якій так явно було знати московські пальці,

мусила переконати Виговського й старшинські круги, які за ним стояли, що від Москви нічого доброго не можна було сподіватися. Їх погляди звернулися тепер на Польщу. Швеція вже не мала охоти воювати й вела переговори про мир і з Польщею, і з Московією. Від союзу з нею Україна не могла нічого більш сподіватись. Ідея повороту до державного зв'язку з Польщею справді мала певний ґрунт на Україні. Козацька старшина й навіть православне українське духовенство добре бачили московську політику й розуміли, що ця політика спрямована на повільне обмеження всіх державних прав України й на обернення її в звичайну провінцію Московського царства. Люди, виховані в поняттях політичної свободи, вони з страхом придивлялися до суворого московського абсолютизму, до грубих і жорстоких московських звичаїв, до московської нетерпимості й релігійного фанатизму. Перспектива обернутися в царських «холопів» (так називали себе навіть найродовитіші й найзаслуженіші московські бояри), позбавлених усяких політичних прав і залежних виключно від ласки самодержавного царя, не могла приваблювати людей, у котрих перед очима була Польща з її шляхетською свободою, з її високо розвинутим політичним життям. При всім своїм монархізмі козацька старшина, пізнавши зблизка московські звичаї й порядки, воліла тепер мати діло з конституційним польським королем, ніж з абсолютним московським царем. Бачачи, що ослаблена й стомлена війнами Польща готова йти на якнайбільші уступки, українські політичні круги почали схилятися до ідеї федеративного зв'язку з Польщею, в якому Україна задержала б повну внутрішню самостійність. Новіший дослідник політики Виговського В. Гарасимчук каже, що непереможні обставини пхали гетьмана до злуки з Польщею. Однак він думає, що ця нова політична комбінація не була провідним ділом Виговського, до якого він нібито йшов, як скоро зробився гетьманом: це був тільки перехідний етап, і його скоріше можна назвати способом, ніж ціллю; він був наслідком тяжких хвилих обставин. Гарасимчук дуже влучно підкреслює, що тепер і з польського боку був уже значно інший підхід до української справи. Тепер, хто в Польщі поважно думав рятувати батьківщину, не міг думати про згоду з Україною без ширших політичних уступок у формі широкої автономії. Для справжніх польських патріотів така комбінація здавалась єдиним рятунком. «Таке порозуміння, — каже Гарасимчук, — витворила попередня десятилітня кривава війна, що викликала зміну політично-національних відносин і зродила розуміння злих сторін у дотеперішніх обопільних відносинах; серед правлячих сфер у Польщі витворилося нове покоління з толерантними переконаннями й з серцем більше схильним до широких уступок для України. Добра охота до постійної згоди з Україною була тоді в Польщі досить популярною».

Це все розуміли і в українських політичних кругах, і до думки про державний союз із Польщею схилився сам гетьман, більшість козацької старшини й навіть вище духовенство з митрополитом Діонісієм Балабаном (Сильвестр Косів помер у 1657 р.) на чолі. Особливо ж радісно вітала думку про згоду українська шляхта

волинська, подільська й брацлавська, яка протягом десяти років безперервної війни несла на собі її тягар і щедро заплатила їй дань своєю кров'ю й майном. Але в широких масах українського народу, серед міщан, рядових козаків і селян поворот до державної злуки з Польщею був непопулярний: вони боялися, що разом із Польщею повернуться старі порядки, національно-релігійні утиски й панщина. Ці побоювання дуже зручно використовували деякі українські політики, які стояли в явній або укривій опозиції до Виговського й які на піддержці з боку Москви будували власні своєкорисні й честолюбні плани.

*

Приборкавши Пушкаря, Виговський розпочав інтенсивні переговори з Польщею, й 16 вересня 1658 р. в м. Гадячі заключено знаменитий трактат про унію України з Польщею та Литвою. Головним послом із польського боку був відомий уже нам Казимир Беньовський; з українського боку виступали головні Юрій Немирич, якого вважають за справжнього творця Гадяцького трактату, й Павло Тетеря. Від кожного полку на Україні було прислано спеціальних комісарів, які обмірковували пункти договору й скріплювали його своїми підписами.

Гадяцький договір передбачав перебування польської Речі Посполитої в федерації трьох самостійних держав: Польщі, Литви й України. Перший пункт договору постановив, що Україна в межах воєводств Київського, Чернігівського й Брацлавського стає вільною й незалежною державою під назвою Великого Князівства Руського. Всі три народи творять три вільні республіки, об'єднані між собою лиш особою спільного короля, всіма трьома спільно вибраного. Всі три народи мають спільними силами здобути береги Чорного моря й відкрити на ньому вільну навігацію. Вони мають взаємно собі помагати у війні, навіть проти Москви, якщо Москва не поверне забраних нею литовських і білоруських земель. На випадок згоди Москви з Польщею, Москва може бути прийнята як четвертий член слов'янської федерації.

Такий був зміст розділу договору. Другий містив постанови щодо внутрішнього устрою Великого Князівства Руського. Найвища законодавча влада належала національним зборам депутатів від усіх земель Великого Князівства Руського. Виконавча влада належала гетьманові, вибраному на все життя й затверджуваному королем. Велике Князівство Руське дістало свій найвищий судовий трибунал із діловодством українською мовою, свій власний скарб (фінанси), свою монету й свою армію: 30 000 козаків і 10 000 регулярного найманого війська. Військо ані Польщі, ані Литви не мало входити на українську територію, а коли б у разі негайної потреби ввійшло, то ставало під команду гетьмана. Щороку гетьман мав подавати королеві реєстр по 100 козаків із кожного полку для видання їм нобілітації, себто шляхетської гідності.

Третій розділ трактував справу релігії. Унія мала бути скасована в усіх трьох державах: Україні, Литві й Польщі. Православна віра

мала бути зрівняна в правах із римо-католицькою і в спільному сенаті мали дістати місця православний митрополит і єпископ.

Нарешті четвертий розділ, особливо цікавий, трактував питання просвіти. Він постановляв, що на Україні мали бути засновані два університети. Дозволялося засновувати колегії, гімназії з латинською або грецькою мовою навчання, взагалі всякі школи й друкарні, «скільки їх буде треба». Заводилася повна свобода друку й слова, навіть у релігійних справах, аби тільки не було в книжках або в дискусіях образи королівського маєстату.

Усі ці постанови були прийняті після довгих і завзятих суперечок. Українські депутати домагались, щоб до Великого Князівства Руського були прийняті ще воєводства Волинське, Белзьке й Подільське, себто всі західноукраїнські землі. Поміркovanі українці умовили своїх гарячіших товаришів не йти поки що так далеко, щоб не попусувати всієї справи, й згодитися на менші вимоги.

Ще в Гадячі велися переговори, а вже між українськими й московськими військами почалися сутички. Брат гетьмана, полковник Данило Виговський, зробив спробу вибити москалів із Києва. Київські міщани йому допомагали. Але спроба ця не мала успіху. Московський воевода, князь Юрій Барятинський, відбив наступ, і, щоб помститись, зруйнував і випалив околиці Києва, причім згинulo багатов тисяч мирного населення. Як каже один російський історик (Г. Карпов), Барятинський ходив на ловах за «зрадниками», й по шляхах до Києва повісив їх більш як 3.000 людей.

Звістка про заключення Гадяцького договору була немов гаслом для початку одвертої війни між Україною й Москвою. Цар Олексій видав грамоту до всього українського народу, в якій оповіщав гетьмана Виговського зрадником і закликав народ не слухати його більше.

Український уряд із свого боку розіслав маніфест до всіх європейських дворів, сповіщаючи про свій розрив із Москвою й виясняючи причини того розриву. В тому маніфесті стояло: «Ми, ціле Військо Запорозьке, заявляємо й свідчимо перед Богом і цілим світом, що великі війни, ведені з Польщею, не мали ніякої іншої мети, як тільки оборону святої Східної Церкви й прадідівської свободи, якої любов'ю ми держимося. Її провадив вічної пам'яті наш гетьман Богдан Хмельницький і канцлер наш Іван Виговський. Свої приватні справи відсунули ми далеко перед славою Божою й справами громадськими. Задля того ввійшли ми в союз із татарами, з пресвітлом королевою шведською Христиною, а потім із пресвітлим королем Карлом-Густавом, і всім їм додержували вірність непорушно. І Польщі не дали ми ніколи причини нарушити договори, але всім додержали свято нашу вірність, умови й союзи. І не з інших мотивів прийняли ми протекторат великого князя московського, як тільки щоб, за Божою поміччю, нашу свободу, кров'ю здобуту й освячену, могли заховати й по смерті передати потомкам нашим». Далі говорилося в маніфесті, що цар московський не сповняв своїх обіцянок: завоювавши козацькою зброєю Литву, розпочав трактати із Польщею коштом України, виповів війну її союзникові Швеції,

поставив залогом у Києві, а нарешті задумав зовсім знищити Білу Русь і Україну з усім Військом Запорізьким, почав сіяти усобицю, піддержувати бунти проти гетьмана й наступати на Україну оружною рукою. Наприкінці зазначалося, що не на українців спадає відповідальність за нову війну, що вже загорасться, і що вони, тільки примушені до цього, беруться за зброю.

Ранньою весною 1659 р. більш як сотисячна московська армія під проводом князя Трубецького, Ромодановського й Пожарського вирушила з Путивля на завоювання України, руйнуючи й нищачи все на своїй дорозі вогнем і мечем. Недалеко від Конотопа затримав москалів хоробрий полковник ніжинський Григорій Гуляницький із полками Ніжинським і Чернігівським (всього близько 5 000 людей). Але він не міг удержати московської навали й зачинився в Конотопі, де протягом майже трьох місяців витримував облогу цілої московської армії. Ні завзяті штурми, ні підкопи з мінами, ні жорстока безперервна канонада не мали успіху: Гуляницький геройськи боровив місто. Князь Трубецькой мусив задовольнитися тим, що з-під Конотопа робив наїзди на ближчі українські міста й села, палив їх, вирізував, а жінок і дітей забирив у неволю. Така доля стрінула Борзну. Ніжин відбився від ворога.

Завзята оборона Конотопа Гуляницьким дала Виговському змогу зібрати свої сили. Вже перед тим він почав організовувати відділи наємного, «затяжного», як тоді казали, війська з чужоземців: сербів, поляків, німців, волохів. Сербі цілими тисячами вступали на українську службу. Прийшов на поміч кримський хан Магмет-Гірей, з яким поновлено союз, і відділ польського війська під проводом Андрія Потоцького. З усіма своїми й союзними силами вирушив Виговський у червні на визвіл Конотопа. Маючи добру розвідку, він наблизився до ворожої армії так, що та не знала всіх його сил, і коло села Соснівки, недалеко від Конотопа, вдарив на неї з двох боків. У кривавому бою 28 і 29 червня 1659 р. московська армія була розгромлена. 30 000 московських трупів устлали конотопівські поля. Кілька московських воєвод попали в полон, серед них князь Пожарський, якому за зухвалі слова в віці самому татарі відрубали голову. Як пише про цю битву російський історик Соловйов, «цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув у один день, і ніколи вже після того цар московський не був у силі вивести в поле такого блискучого війська. В жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу, й жах напав на Москву. Удар був тим тяжчий, що був несподіваний!.. Трубецькой, на котрого покладали найбільше надій, муж на війні щасливий і ворогам страшний, згубив таке величезне військо! Після здобуття стількох міст, після здобуття литовської столиці царська столиця Москва тепер затремтіла за свою власну безпеку: з наказу царя люди всіх станів поспішили на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами раз у раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць із своїми родинами й майном наповнили Москву, і йшла чутка, що цар виїздить за Волгу, за Ярославль». Ждали, що Виговський піде просто на Москву.

Але ця тривога була даремна: Виговський не міг використати своєї блискучої перемоги. В нього за плечима кувалася зрада й підготовлялося повстання. Він загнав розбиту московську армію аж під Путивль і притиснув її до річки Сейму, але скоро мусив вернутися з більшою частиною війська на Україну. В загіллі в нього цілий ряд міст уперто ще тримався московської сторони: Ромни, Гадяч, Лохвиця, і їх треба було здобувати силою. В Києві сидів Шереметев із Барятинським і робив звітти хижаські рейди на околиці. Виговський вислав брата Данила й Андрія Потоцького добувати Київ. Але, головна річ — прийшла звістка, що Сірко напав на Крим, поруйнував иогайські улуси й забрав там велику здобич. Хан чимшвидше поспішив із усією ордою додому, залишивши Виговському всього яких 2—3 тисячі татар. Приборкана торік Полтава знову повсталала. Продовжувати наступ не було змоги.

Князь Трубецькой із Путивля запропонував Виговському мирові переговори, й гетьман згодився на це, даючи москалям змогу виграти час і приготовитися до дальшої боротьби. Тим часом сейм у Варшаві ратифікував Гадяцький договір. Найбільші суперечки викликав пункт про скасування церковної унії. Цілий місяць сперечалися над ним, і нарешті справа була вирішена тим способом, що проголошено загальну свободу віри. Після того король, усі духовні й світські вельможі і всі члени сейму присягли на Гадяцьку унію. З свого боку київський митрополит Діонісій Балабан, який поїхав до Варшави, привів до присяги українських депутатів. З великим тріумфом святковано початок нової ери в житті народів Сходу Європи. Але цей тріумф був передчасний.

На Україні справи пішли погано. Данило Виговський і Андрій Потоцький не змогли добути Києва. Московська партія працювала непокладаючи рук, щоб знищити діло гетьмана Виговського. На чолі її стояло дві духовні особи: ніжинський протопоп Максим Филімонович і протопоп містечка Ічні Семен Адамович. Уже князь Трубецькой готовий був зовсім відмовитися від дальшої боротьби, коли до нього прибув таємно післанець від Максима Филімоновича з повідомленням, що проти Виговських готується змова, до якої пристало вже кілька лівобережних полковників. Першим пристав Тиміш Цюцюра, полковник Переяславський, за ним Василь Золотаренко, Яким Сомко та ін.

Уже в вересні того ж 1659 р. вибухло проти гетьмана Виговського повстання. Тиміш Цюцюра зрадницьки заманив до себе кількох значних козаків, прихильників Виговського, і поодинокі замордував, потім послав за допомогою до московського воєводи в Києві Шереметєва й, доставши поміч, разом із полковником Золотаренком, використовуючи неприсутність Гуляницького, кинувся несподівано на відділи затяжного війська, яке було розташоване на південній Чернігівщині. Було вибито близько 3 тисячі, частина попала в полон, частина розбіглась; поліг і начальник цього війська, славний Юрій Немирич. Після того дали знати князеві Трубецькому, щоб скоріше йшов на Україну. Трубецькой за короткий час увиходив уже вчисто до Ніжина, де полковник Золотаренко й міщани

склали цареві присягу на вірність. Рівночасно запорізький кошовий Іван Сірко підняв повстання на півдні, проголошуючи гетьманом Юрія Хмельницького.

Виговський відразу опинився в вельми тяжкому становищі. Його вороги дуже зручно агітували проти нього, ніби він «запродав Україну ляхам» і хоче запровадити знову колишні пансько-шляхетські порядки. Народна маса не могла оцінити політичних і культурних користей Гадяцької унії, але сама думка про поворот під верховенство польського короля була для неї страшною й нестерпною. Виговський вирішив заапельовати до козацької ради. Раду було скликано в половині вересня 1659 р. в містечку Германівці на Київщині. На раді вороги гетьмана підняли шалену агітацію проти нього, обвинувачуючи прихильників Гадяцької унії в тому, що вони за шляхетські привілеї продали козацьку свободу. Українським депутатам на варшавський сейм Сулимі й Верецаці не дали говорити й зарубали їх на місці. Сам Виговський мусив утікати, й рада розійшлася, нічого не вдіявши. По якимсь часі зібралася нова рада в Білій Церкві, вже без Виговського, й на цій раді скинуто Виговського з гетьманства й на його місце знову вибрано Юрія Хмельницького. Виговський скорився постанові й добровільно віддав гетьманські клейноди, але незабаром виявилось, що на раді не було більшості. Деякі окремі полковники були незадоволені з постанови ради, бо самі думали про гетьманську булаву для себе.

На Україні росла анархія й руїна. Вже, як писав сам Виговський у цей час до короля Яна Казимира, ціла середина Полтавщини, «цвітучі полки Полтавський, Ірклівський, Миргородський, Прилуцький лежали в руїнах, міста й села поросли кропивою, а людність була або винищена, або розбіглась на всі сторони, а кого — так і татари погнали в неволю». У людей утрачався всякий інтерес до громадської справи, всі бажали одного: аби нарешті наступив якийсь спокій якою б то не було ціною. Мало кого спокушали гарні постанови Гадяцького трактату, його права й вольності, коли за них треба було проливати стільки крові. «Так сумно скінчилося, каже Костомарів, гетьманство Виговського, а з ним скінчилося й Велике Князівство Руське. Українці показали, що вони не в стані зрозуміти й оцінити цей продукт голів, які стояли вище від рівня цілого народу».

В українській історіографії Гадяцький трактат, а в зв'язку з ним і сам гетьман Виговський, знайшли дуже неоднакову оцінку. Не кажучи про старих істориків, які стояли під впливом сугестії про «зраду» московського царя (Самовидець, Величко, автор «Історії Русов», пізніше Бантиш-Каменський), із новіших Костомарів а р і в уважає, що Гадяцька унія впала через те, що вона «пускала панувати на Україні шляхетський лад, ненависний для черні... народ не знав іще гаразд, до чого воно йде в тій спілці, але йому досить було того, що Україна злучилася з Польщею: яку б форму не мала ця злука, народ не хотів того, бо спомини про минуле були ще занадто свіжі». В. Вовк-Карачевський підкреслює, що Гадяцька умова була дуже вигідна для старшини, але «про народ ні

слова... з безконтрольної влади польських панів народ попадав у менш безконтрольну владу своїх панів». Автор спеціальної монографії про Гадяцьку унію М. Стадник також відкидає її «з погляду української демократичності» і вважає її за «один із темніших пунктів у розвитку політичної думки на Україні». Так само негативно — «з ретроспективного становища» осуджує унію й М. Грушевський, вважаючи неможливим, щоб польська шляхта примирилася з утратою свого панування над Україною, а щоб народ український примирився з новим поворотом під панську кормигу.

Але далеко більша частина істориків нового часу ставиться до Гадяцької унії інакше і вважає її за видатний твір української політичної думки. Орест Левицький каже, що Гадяцький трактат, виходячи понад рівень тодішньої козаччини, не був для неї зрозумілий, а через те й не був як слід оцінений навіть старшиною. Але згодом його оцінили, і козаки раз-у-раз почали повертатися до Гадяцької умови, як до певного політичного ідеалу. Гадяцька умова, каже Левицький, зробилася на значно довший час, ніж кілька десятків літ, Українською національною програмою. Прихильно оцінювали Гадяцьку умову й її творців М. Драгоманів і В. Антонович. Новіший дослідник гетьманування Виговського В. Гарасимчук вважає Гадяцьку умову за «величезний пам'ятник козаччини», й самого Виговського за великого патріота українського, з ясною національною свідомістю, перейнятого любов'ю до свого народу, якого «ніколи не зрадив за марні почести сього світу», патріота, що «ніколи не споганив свого імені коштом свободи свого народу». Другий дослідник доби Виговського В. Липинський гадає, що Іван Виговський, «незважаючи на зроблені ним політичні помилки, останеться все одним із найбільш освічених, найбільш патріотичних державних мужів України». Найновіший дослідник С. Наріжний обороняє Виговського від закидів, ніби він таємно служив Москві, і в своїй прихильній оцінці його діяльності прилучається до поглядів Гарасимчука. Він вважає, що вага Гадяцького трактату лежить не так у його міжнародному значенні, хоч він гарантував Україні майже політичну незалежність, як у тих постулатах, що були висловлені козацтвом на Гадяцькій раді.

*

Козацька старшина, порвавши рада-не-рада під натиском козачкої черні з Польщею, тепер старалася принаймні виторгувати в Москви якнайдогідніші умови нової українсько-московської унії. Але становище обох сторін було тепер дуже нерівне. Московська армія під проводом Трубецького опанувала вже все Лівобережжя й розташувалася в Переяславі: Трубецькой, маючи при собі також численних прихильників Москви з-поміж лівобережної старшини, міг просто диктувати козакам свої умови. Юрій Хмельницький мусив сам прийти до Переяслава й тут опинився в руках Трубецького,

наче закладник. Трубецькой оточив козачьку раду 40-тисячним військом і при такій обстановці Юрія Хмельницького знову вибрано гетьманом і складено 17 жовтня 1659 р. новий договір, який мав означити відносини України до Москви.

Тепер говорилося вже про те, що гетьман із усією Україною зостаються в підданстві в московського царя. Гетьмана не можна було змінити без порозуміння з царем. Царські воеводи з військом мали стояти в Києві, Ніжині, Переяславі, Брацлаві й Умані й утримувати своє військо коштом місцевого українського населення. Білорусь мали рішучо евакуювати українські відділи. Мали бути повернуті всі трофеї, взяті українцями в москалів під Конотопом, полонені мали бути обміняні, ряд козацьких полковників, у тому числі Гуляницького й Ждановича, усунуто від урядів і, нарешті — ганебний пункт: вся родина Виговського мала бути видана Москві.

Козацька рада, яка з українського боку затверджувала цей договір, була дуже неповна. На раду не прибув майже ніхто з правобережних полковників, а ті, що були, з юним гетьманом на чолі, з тяжким серцем присягли на договір. Трубецькой повернувся до Москви, везучи з собою як трофей трьох братів Виговських (крім самого гетьмана, який утік до Польщі), закутих у кайдани. Старшого з них, полковника Данила, зв'язали замучено по дорозі, а двоє других померли в московській неволі. Вивезено до Сибіру й полковника Нечая.

Неважко здогадатись, що українська сторона не могла бути задоволена таким результатом кількालітньої кривавої боротьби. Всі нарікали на гетьмана й на старшину за переяславські статті. Особливо були обурені на Цюцюру. Була спроба добитись якоїсь полегші в умовах від самого центрального уряду в Москві. З цієї метою вислано до Москви полковника Петра Дорошенка. Але з його місії нічого не вийшло. Московський уряд не хотів поступатися своїми успіхами, здобутими після таких тяжких жертв і зусиль. Натомість були щедро роздані знаки милості всім прихильникам Москви, особливо місту Ніжину, причім милостиві царські грамоти й подарунки було роздано помімо гетьмана.

Переяславська умова 1659 р. не витримала приязних відносин між українським урядом і Москвою й не вирішила українського питання. Для того щоб анулювати Гадяцький договір і опанувати правобережну Україну, треба було витримати нову війну з Польщею, яка спиралася на сильну українську партію на правому березі Дніпра. Кампанія відбулася літом 1660 р. Московський уряд зірвав перемир'я з Польщею й вислав 20-тисячну, дуже озброєну й вимуштровану чужоземними офіцерами армію під проводом Василя Шереметева. До неї був прилучений 20.000 український корпус Тимоша Цюцюри. Сполучені сили рушили з Києва на Волинь, а по дорозі мав прилучитися до них гетьман Юрій Хмельницький із 30 000 військом. Нерадо йшов молодий гетьман у похід і не поспішав: гордий московський боярин ставився до нього зневажливо, та й взагалі між українським головним штабом і московським не було взаємного довір'я. Польща стягала військо з шведського фронту, де сталося

замирення в Оливі, й виставила дуже добру 32 000 армію під проводом коронного гетьмана Станіслава Потоцького; але душею кампанії став польний гетьман Юрій Любомирський. З польською армією йшов і колишній гетьман України Іван Виговський з своїми прихильниками, маючи свій кількатисячний відділ. На поміч польській армії прийшла з Криму 30-тисячна орда. Шереметев дійшов до містечка Любару й тут, зовсім несподівано для себе, наткнувся на великі ворожі сили. Він був оточений на дуже незручній для себе позиції й після кількадесятих боїв мусив відступити назад, увесь час видержуючи ворожі атаки. Він став під містечком Чудновом і знову був із усіх боків оточений. Всі надії були тепер на поміч Юрія Хмельницького. Той був уже недалеко. Але Юрій Любомирський, залишивши половину війська тримати Шереметева й Цюцюру в облозі, з другого боку скорим маршем рушив на Хмельницького і вдарив на нього під Слободищами. Козаки відбили всі атаки, але, коли з польського боку запропоновано було вступити в переговори, старшина охоче на це пішла. Тут же на полі бою було укладено новий договір, який повторяв у головних рисах Гадяцьку унію, але вже не було мови про окреме Велике Князівство Руське; Україна діставала лише автономію з гетьманом на чолі. Виговський багато допоміг при переговорах, щоб якнайбільше виторгувати для української сторони. Упоравшись з Хмельницьким, Любомирський вернувся під Чуднів. Коли Шереметев довідався про договір Хмельницького з поляками, він упав на дусі. Частина Цюцюриних козаків вирвалася з його табору й перейшла до Хмельницького. Голод і повне виснаження примусили Шереметева капітулювати. Він видав кілька тисяч козаків, що лишилися в його таборі, татарам у неволю, але це не врятувало ні його, ні його війська: незважаючи на те що він вимовив для свого війська право повернення додому без зброї, татари кинулися на обеззброєних, частину вирізали, частину погналі в неволю. Сам Шереметев був відведений у Крим, де просидів 20 років у неволі. Погром був страшний, не менш тяжкий для Москви, як конотопський.

Здавалося, що цим разом пануванню Москви на Україні прийшов кінець. Але польська сторона не могла використати свого успіху. Серед жовнів почалося хвилювання через невиплату платні, провідники сварилися між собою, й армія повернула назад до Польщі. Київський воєвода Барятинський, який рушив був на поміч Шереметеву, довідавшись про його погром, засів у Києві й звідти пустошив і руйнував околицю на десятки верств кругом. Він сам хвалився, що вирізав 15 000 мирного населення. Між українцями не було згоди. Правобережна Україна, яка безпосередньо межувала з Польщею й була перша наражена на удари з польського боку, стояла за союз із Польщею; але Україна Лівобережна, сусідня з Московією, воліла залишитися з нею в союзі, аби не наражатися на помсту з московського боку. І в той самий час, як козацька рада в Корсуні апробувала Чуднівський договір Юрія Хмельницького з Польщею, дядько того самого Юрія, переяславський полковник Яким Сомко у своїм Переяславі від імені частини лівобережних

полків склав присягу на вірність московському цареві. Василь Золотаренко поміг йому вдержати Лівобережжя під Московією.

Україна фактично розпалася на дві половини, які боролися взаємно між собою, одна по стороні Москви, друга по стороні Польщі. Але й у кожній із цих половин не було єдності: і на Лівобережній Україні були цілі полки, які не хотіли коритися Москві, і на правобережній простий народ дуже був незадоволений союзом із Польщею, і в різних місцях, то тут, то там виникали антипольські повстання. В країні росла анархія. Починався той період української історії, який уже від сучасників дістав характеристичну назву «Руїни»...

Становище на Лівобережній Україні, яка під проводом свого «наказного», себто тимчасового гетьмана Якіма Сомка, вірно трималася Москви, ускладнювалося тим, що тут незвичайно різко загострився класовий антагонізм між козацькою старшиною та взагалі між заможним козацтвом і простим рядовим козацтвом або «козацькою черню», як тоді говорилося. Сторону черні держали міщани й запорожці. На цьому антагонізмі дуже зручно грали різні демагоги, які серед загальних чвар випливали наверх і мали на меті свої честолюбні й егоїстичні плани супроти Сомка, як представника заможного козацтва або, сказати по-теперішньому, козацької буржуазії; виступив як претендент на гетьманську булаву Іван Бруховецький, кандидатуру якого висували запорожці. Він виставляв себе оборонцем інтересів козацької голоти або пролетаріату. Колишній співробітник Б. Хмельницького й його «старший слуга» (ад'ютант), Бруховецький подався по його смерті на Запоріжжя й там восени 1659 р. прибрав нечуваний титул «кошового гетьмана». Це був великий демагог, один із тих честолюбців та егоїстів, що про них писав Величко, що «для срібла й злата не тільки кожний із них дав би виколоти собі око, але брата й отця свого не пощадив би; то як би мав жалувати матки погибаючої України?»

Хоча Сомка й вибрано уже було гетьманом на раді в Козельці весною 1662 р., але Москва не довіряла Сомкові, на якого Максим Филімонович і Василь Золотаренко посилали доноси, ніби він хоче царя зрадити. Золотаренко сам хотів булави, але, бачачи небезпеку з боку Бруховецького, помирився з Сомком і піддержував його. За Сомка стояли північні полки Лівобережної України і взагалі старшина й заможніша, статечніша частина козацтва. Південні полки, які ближче були до Запоріжжя, й козацька чернь стояли за Бруховецького. Остаточний вибір гетьмана вирішився на так званій Чорній раді під Ніжином у червні 1663 р., куди явилися обидві партії з своїми ватажками, Сомком та Бруховецьким. Явилися туди великою купою й запорожці. Однак рішучим чинником стало московське військо, яке було під рукою спеціального царського посла, боярина Великогагіна. Рада була дуже бурхлива й закінчилася перемогою Бруховецького, якого поспішив визнати в імені царя Великогагін, і погромом козацької старшини, що стояла за Сомка. Кілька днів у Ніжині та в його околицях чернь грабувала й убивала людей заможних. Сомка та його прихильників заарештовано й через три

місяці відрубано йому в Борзні голову. Разом із ним страчено ще чотирьох полковників (у тім і Василя Золотаренка) й кількох старшин. Декого заслали в Москву. Бруховецький поскидав із посад усю попередню старшину й понастановляв нову з-поміж своїх прихильників та запорожців. Це була свого роду соціальна революція, що ще більше розладила життя Лівобережної України, яка стояла на порозі нової війни з Польщею і з своїми ж братами, українцями правобережними.

Становище на Правобережній Україні з того часу, як вона фактично відділилася від України Лівобережної, було таке саме непевне й сумне, як і на лівому березі Дніпра. І тут ми бачимо анархію, і тут бачимо боротьбу самолюбства та егоїстичних інтересів. У pendant до Бруховецького на правобережній Україні впливає на поверхню політичного життя Павло Тетеря-Моржковський. Родом православний шляхтич із Волині й правник із фаху, він пристав до козацького повстання й зробився одним із найближчих співробітників старого Хмельницького. Він став полковником, виконував дуже важні дипломатичні доручення і за Виговського зробився генеральним писарем. Він був одружений із дочкою Богдана Хмельницького. Людина освічена, розумна, він рівночасно відзначався ненаситним користолюбством, безмежним егоїзмом і жорстокістю. Коли гетьманська булава знову опинилася в слабих руках Юрія Хмельницького, Тетері було нетяжко умовити його, щоб він знов її зрікся. На самому початку 1663 р. Юрій Хмельницький склав із себе гетьманський уряд і постригся в ченці під іменем Гедеона. Козацька рада в Чигирині вибрала Тетерю на гетьмана, й польський король затвердив його.

Так кожна з обох половин України дістала собі свого окремого гетьмана. Одначе Польща не могла задовольнитися тим, що при ній залишалася сама Правобережна Україна, розуміючи, що існування окремого лівобережного гетьманства, яке стояло під протекторатом Москви, було постійною загрозою для польської зверхності й на правому березі. Тому Польща зробила нову спробу силою меча вернути собі Лівобережну Україну. До цього намовляв короля й Тетеря.

У жовтні 1663 р. король Ян Казимир стояв із польським військом уже в Білій Церкві. Тут до нього приєднався Тетеря з правобережними полками. Разом із ним були Богун, Гуляницький, Гоголь, Ханенко та інші видатні полковники. Явилася до короля й депутація від київського духовенства з архимандритом Гедеоном, колишнім гетьманом Юрієм Хмельницьким на чолі, — вона сповіщала короля, що в Києві відбулися вибори нового митрополита, і що вибрано Йосифа Тукальського, єпископа Білоруського. В листопаді король із польською армією, з козаками Тетері й татарами, які прийшли на поміч, переправився через Дніпро біля Ржищева. Київ рішено було обминати, щоб не тратити часу на його здобування. Похід серед зими був тяжкий. Але король доволі швидко посувався наперед, беручи одне українське місто за другим. Сильніші міста, такі, як Ніжин або Батурич, польське військо обминало й так дійшло

до Глухова на самій уже московській границі. У Глухові засів генеральний суддя Животовський і енергійно кермував обороною міста. Тим часом на півдні Сірко з запорізькими козаками зробив диверсію проти Криму й цим стримав татарського хана від активнішої помочі королеві. Бруховецький сполучився коло Батурича з московським військом Ромодановського й рушив у початку лютого 1664 р. на відсіч польському війську. Король мусив зняти облогу Глухова й рушив до Севська (вже на московській території), де сполучився з литовським військом, яке прийшло до нього на допомогу з півночі через Сіверщину. Тимчасом надійшла звістка про повстання на Правобережній Україні. Король з ослабленим тяжким зимовим походом і безперестанними боями військом, навіть і після злуки з литовцями не зважився етати проти сполучених свіжих сил Бруховецького й Ромодановського, й після упертих ар'єргардних боїв почав відступати через Новгород-Сіверський і Стародуб на Литву. За Величком в українській історіографії якийсь час держався погляд, ніби під Глуховом відбувся генеральний бій, в якому Бруховецький переміг короля й примусив його зняти облогу й поспішно тікати через Сіверщину до Польщі. Але недавно М. Петровський довів («До історії Руїни», 1928), що ніякого такого бою не було і що докладний опис бою у Величка є ніщо інше, як патріотична вигадка козацького літописця. Під Глуховом знайшов собі смерть славний Іван Богун: у польському штабі довідалися, що Богун потаємно зноситься з обложеними й з Бруховецьким. Його судили військовою судом і розстріляли.

Тим часом як король оперував на Чернігівщині, Тетеря з своїми козаками й з помічним польським військом завойовував Полтавщину й дійшов до Гадяча. Але тут він довідався про відступ короля з України й про народні повстання на Правобережжі. Він поспішив вернутися за Дніпро. Тут уже кипів народний рух. Повстання охопило середню Київщину під проводом ватажка Сулимки й Поділля, де брацлавський полковник Остап Гоголь оповістив себе підданим московського царя. На поміч йому прибув сам Сірко. Тетеря почав приборкувати повстання й жорстокими карами піддержувати авторитет своєї влади. В цей час загинув Виговський. Задриґаний Тетеря не довіряв йому і все підозрівав, що він думає вернути собі гетьманську булаву. Він рішив його погубити. Змовившись з начальником польського відділу полковником Маховським, він запросив Виговського до себе в Корсунь ніби на нараду, але тут його було обвинувачено в зраді й розстріляно. Не врятував його й титул київського воєводи й сенатора. Це було великим безправством, яке справило на сучасників велике враження, але воно минуло для Тетері й Маховського безкарно.

Тим часом Бруховецький, витіснивши останні польські й Тетерині відділи з Лівобережної України й разом із москалями жорстоко помстившись на тих, хто мав нещастя визнати раніше владу короля, переніс військові операції на правий берег Дніпра. Він рушив було на Чигирин, але тут прийшов на поміч Тетері Стефан Чарнецький із польським військом і з ордою. Кривавими репресіями почав він

приборкувати народний рух. Він дав татарам дозвіл забирати українське населення в неволю, скільки схочуть. Розлючений проти українського народу, він наказував не давати нікому пощади. Але це ще більш обурювало народ, і Чарнецький писав у своєму донесенні королеві, що населення українське так розлючене, що воліє гинути з своїми хатами від огню, терпіти голод і всяку недолю, ніж піддатися добровільно. «Вся Україна, — писав він, — рішила вмирати, а не піддатися полякам». Через інтриги Тетері Чарнецький звелів арештувати нововибраного митрополита Тукальського, архимандрита Гедеона Хмельницького й славного полковника Григорія Гуляницького й заслати їх до фортеці Мальборк у Східній Пруссії. В цей час особливого розголосу наробило повстання містечка Ставища на Київщині й облога його Чарнецьким. Після довгої і впертої облоги, яка коштувала великих втрат і полякам, ставищани, примушені голодом, капітулювали. Вони видали своїх провідників і заплатили велику контрибуцію. Це було в кінці жовтня 1664 р. Але за пару місяців ставищани знову повстали. Тоді Чарнецький узав Ставища вдруге й звелів усіх мешканців вирізати, а місто зруйнувати дотла. Ще перед тим, будучи в Суботіві, він звелів на наругу викопати з могили тіло Богдана Хмельницького й викинути його з домовини. Втихомиривши сляк-так Україну, Чарнецький поїхав до Варшави на сейм, але по дорозі занедужав і вмер.

Його смерть знов оживила повстанський рух. Однак в тому рухові не було якоїсь одної спільної думки. Окремі ватажки діяли кожен на власну руку, без якогось загального плану. Бруховецький теж воював без певного плану. Спочатку він мав успіх, і в квітні 1665 р. його козаки й москалі взяли Корсунь, де захопили в полон генеральних старшин Тетері: генерального обозного Тимофія Носача й генерального суддю Креховецького — обох старих заслужених співробітників Богдана Хмельницького. Обох відвезено на заслання в Москву. Тоді ж ватажок повстанців Дрозденко розбив самого Тетерю під Брацлавом. Наказний гетьман Лизогуб разом із компаніями, яких прислали з Московщини на допомогу, розбив польське військо, що було під проводом Яблоновського, недалеко від Білої Церкви. Але на цьому успіхи Бруховецького припинилися. Дрібна партизанська війна точилася по всьому Правобережжю до Дністра.

Серед цієї руїни й колотнечі зійшов зі сцени Тетеря. Бачачи вагальну проти себе ненависть і зневірившись у своїй політиці, він зрікся гетьманування, забрав клейноди й гетьманські скарби й подався з ними до Польщі. Там він прийняв католицизм і своє майно заповів єзуїтам. Він залишив за собою на Україні повну анархію. Характеризуючи цю сумну добу в історії України, Костомарів цілком слушно підкреслює загальну деморалізацію й дезорієнтацію українського громадянства, які були наслідком внутрішньої усобиці й які робили, здавалось, неможливим знайти якийсь порятунк, якийсь вихід. «Українська справа, — пише він, — явно гинула. Неудача за неудачою знищила надії, й люди позбулися віри в свою справу, в свою мету. Виникла думка, що тої мети взагалі не можна досягти. Через те зникла воля й терпеливість, слабшала любов до

рідного краю, до громадського добра. Патріотичні вчинки й жертви показувалися даремними. Особисті приватні інтереси переважали всі чесні й патріотичні пориви. Своє власне хатне лихо для кожного ставало непомірно тяжким. Кожен почав дбати тільки про себе самого. Людські душі дрібнішали, ставали вбогі, розум притуплювався під вагою тяжкого шукання шляху до порятунку. Все, що було колись дороге, святе, тепер продавалося щораз дешевше. За героя часу вважали того, хто серед загальної колотнечі вмів зберегти себе самого, виринути з болота анархії, потопивши в ньому другого, забезпечити себе самого, погубивши інших... Так бувало, закінчує Костомарів, скрізь, де громада не йшла одностайно до виразно зазначеної мети, де громадський ідеал заступався ідеалом особистої наживи й самолюбства».

Але серед здеморалізованого й зневіреного в своїх власних силах суспільства українського, саме в момент найбільшого безладдя й упадку, з'явився діяч, який зумів стати на цілу голову вище від своїх сучасників, який надхнув в них на деякий час віру в своє діло, вказав їм вищу й ідеальнішу мету, й який зробив героїчне зусилля вирвати Україну з обіймів анархії, знову злучити докупи її розірвані частини й створити самостійну Українську державу, — таку, яку вже був створив перед тим Богдан Хмельницький. Це був Петро Дорошенко.

ЛІТЕРАТУРА

До гетьманування Виговського: Костомаровъ Н. Гетманство Виговського // Собрание сочинений. Кн. і. Т. 2. Петербург, 1903; Український переклад «Руська історична бібліотека». Т. XIII (Гетьманування Виговського і Юрія Хмельницького). Тернопіль, 1891. Петровський М. Нариси історії України. Харків, 1930, Л. Ч. (Яків Шульгин), Україна після 1654 р. // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка. Т. 29—31. Львів, 1899. Гарасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький. Там же. Т. 59—60. Львів, 1904; Його ж: Виговський і Гадяцький трактат. Там же. Т. 87—89. Львів, 1909. Коренець Д. Зносини Виговського з Польщею в рр. 1657—1658. Там же: Т. 38, Львів, 1900; Його ж: Повстання Мартина Пушкаря // Ювілейний Збірник в честь М. Грушевського, Львів, 1906. Стадник М. Гадяцька Унія // Записки Укр. Наук. Т-ва. Т. VII і VIII, К., 1910—1911. Lipiński W. Dwie chwile z dziejów rewolucyjnej Ukrainy // Z dziejów Ukrainy. Kraków, 1912. Наріжний С. Гетьманство Виговського // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Драгоманова. Т. I. Прага, 1929; Його ж: «Московська служба Івана Виговського» // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 149. Львів, 1928; Його ж: Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий Збірник Українського Університету в Празі, присвячений Т. Г. Масарику. Т. II. Прага, 1930. Липинський В. Генерал артилерії Вел. Князівства Руського // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 87. Львів, 1909. Гарасимчук В. Смерть Ів. Виговського // Ювіл. Збірник в честь М. Грушевського. Т. і. К., 1928. Востоковъ А. Судьба Выговскихъ и Нечая // Киевская Старина. Кн. 1. 1890. Матвеевъ І. П. Москва и Мало-

росія в управленні Ордин-Нащокина Малоросійським Приказомъ // Рус-
ській Архив. Кн. I. 1901.

Гетьманування Юрія Хмельницького: Костомаровъ Н. Гетманство
Юрія Хмельницького. Собрание сочинений. Кн. V. Т. 12. Укр. переклад:
«Руська Істор. Бібліотека». Т. XIII. Гарасимчук В. Перед чуднівською
кампанією // Науковий Збірник в честь М. Грушевського. Львів, 1906; Йо-
го ж: Чуднівська кампанія // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Тт. 110—
114 і 116. Львів, 1912—1913. Czerniak W. Szczesliwy rok. Dzieje wojny
moskiewsko-polskiej w r. 1660 // Przegląd Polski. Т. 82, 83 і 107. 1886—
1897. Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657—1660. Львів, 1922,
Hnilko A. Wyprawa Cudnowska w 1660 roku. Warszawa, 1931. Korzon T.
Dola i niedola Jana Sobieskiego. Т. 1. Kraków, 1898. Петровський М.
Українські діячі XVII ст. Цецюра І. Т. Записки Істор.-Філол. Відд.
Україн. Академії наук. Т. 24. К., 1929. Лоський Іг. Юрій Немирич,
канцлер Великого Князівства Руського. Кн. 3—8. Львів, 1928.

Гетьманування Тетері й Бруховецького: Костомаровъ Н. Руїна.
Гетманство Бруховецького // Собрание Сочинений. Кн. VI. Т. 15. Петербург,
1905; Укр. переклад: «Руська Іст. Бібліотека». Т. XIV. Тернопіль,
1892. Е(гунова) С. Гетманство Бруховецького // Київская Старина. Кн.
VIII. 1885. Востоковъ А. Козелецкая Рада 1662 г. Там же. Кн.
II. 1882; Його ж: Нѣжинская Рада 1663 г. Там же: Кн. V. 1888.
Петровський М. До історії Руїни // Записки Ніжинського Інституту
Народної Освіти. Т. VIII. Ніжин, 1928; Його ж: Українські діячі XVII в.
II. Ракушка-Романовський Роман // Записки Істор.-Філол. Відд.
Укр. Академії Наук. Т. XXVI. К., 1931. Модзалевський В. Перший
військовий підскарбій (1663—1669) Ракушка Роман. Там же: Т. I—III. К.,
1919—1923. Эйнгорнъ В. Очерки изъ истории Малороссіи въ XVII в.
Сношенія малоросійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ
царствованіе Алексія Михайловича. М., 1899. Петровський М. З
історії класової боротьби на Україні в XVII ст. // Записки Ніженського Інст.
Соціалн. Виховання. Т. XII. Ніжин, 1932. Загальні праці: Біографії
Ю. Хмельницького, Виговського, Бруховецького й Тетері в книзі:
Антоновичъ В. Бець В. Историческіе дѣтели Юго-Западной Россіи,
К., 1885. Соловьевъ С. История Россіи. Т. X—
XI. Эварницкій Д. История Запорожскихъ Козаковъ. Т. II. Петер-
бургъ, 1895. Єфименко Ол. История українського народу. Т. II. Харьків,
1922. Волкъ-Карачевскій В. Борьба Польши съ козацествомъ во
второй половинѣ XVII и началъ XVIII в. К., 1899 (Києвскія Университетскія
Извѣстія, 1899). Павличевъ А. Польская анархія и война за Украину.
Т. II. Петербургъ, 1878. Левицкій Ор. Очеркъ внутренней истории Мало-
россіи во 2-ой половинѣ XVII в. К., 1874 // Киев. Универс. Изв. 1874.

IV

**ПЕТРО ДОРОШЕНКО. ПОДОРОЖ БРУХОВЕЦЬКОГО
ДО МОСКВИ Й ЗАВЕДЕННЯ
ВОЄВОДСЬКОЇ УПРАВИ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ.
ВІЙНА ДОРОШЕНКА З ПОЛЬЩЕЮ 1667 р.
ПОВСТАННЯ БРУХОВЕЦЬКОГО ПРОТИ МОСКВИ.
ДОРОШЕНКО ОПАНОВУЄ ЛІВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ.
ЙОГО БОРОТЬБА З СУХОВІЕМ І ХАНЕНКОМ.
МНОГОГРІШНИЙ ГЕТЬМАНОМ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ.
ТУРЕЦЬКА ПОЛІТИКА ДОРОШЕНКА
Й ВІЙНА 1672 р. САМОЙЛОВИЧ.
УПАДОК ДОРОШЕНКА. ЧИГИРИНСЬКІ ПОХОДИ.
ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ — «КНЯЗЬ УКРАЇНИ».
БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИР**

Петро Дорошенко народився 1627 р. в Чигирині в сім'ї козацько-
го полковника. Рід Дорошеноків був старий козацький рід, «заслужен-
ний у війську». Дід Дорошенка, Михайло, був гетьманом і загинув
р. 1628 на війні в Криму. Невідомо, коли й де одержав Дорошенко
освіту, але він добре знав латину й польську мову, знав історію, був
дуже добрим промовцем, що все свідчить за тогочасну шкільну
освіту. Разом із Богданом Хмельницьким він вийшов весною року
1648 на Україну й пройшов під рукою великого гетьмана військову
й дипломатичну школу. В році 1649 він був записаний до реєстру
Війська Запорізького, як писар Чигиринського полку, а в році
1657 Хмельницький призначив його полковником прилуцьким. До-
рошенко став на стороні Виговського, брав участь у Чуднівській
кампанії, а за Тетері був генеральним осавулом. Зречення Тетері
застало його на уряді полковника черкаського.

Коли Тетеря весною 1665 р. виїхав до Польщі, гетьманський
титул захопила зовсім незначна фігура повстанського ватажка
Степана Опари. Він зійшовся з татарами, які перебували на
Україні як союзники поляків, і в червні 1665 р. проголосив себе
гетьманом. Але самі татари скоро спостерегли нікчемність Опари,
заарештували його й запропонували козакам вибрати іншого гетьма-
на. Правобережні полковники з'їхалися на свято Покрови 10 жов-
тня до Чигирини й вибрали тимчасово гетьманом Дорошенка. Оста-
точно ж вибрала його загальна рада, яка зібралась у Чигирині
в початку січня 1666 р.

Так передають про вибір Дорошенка козацькі літописи, а інших
джерел про цей факт ми не знаємо. Опара був виданий полякам, і ті
його розстріляли. Певна річ, вибираючи Дорошенка, козаки вважали

на те, що він «з діда-прадіда козак», що він «поля знає», що він пройшов школу Хмельницького, і що на становищі гетьмана він думає зробити щось більше, ніж тільки задовольнити своє честолюбство. Оповідючи про Чигиринську раду в січні 1666 р., яка остаточно вибрала Дорошенка, Величко каже, що після вибору новий гетьман присягнув військові, а військо взаємно присягло йому на вірність, причім, як висловлюється літописець, «не було специфіковано, при яким монарху залишатись, чи при польським, чи при московським». І далі Величко кілька разів підкреслює «неутральність» Дорошенка. Дехто з наших істориків добачає в постанові Чигиринської ради виставлення програми політичної самостійності України. Однак попервах новий гетьман мусив визнавати польський суверенітет, хоча б уже тому, що в цілому ряді важніших пунктів краю: в Чигирині, Корсуні, Білій Церкві та інших стояли польські залоги, а в самого Дорошенка спочатку була всього якась тисяча козаків, і вся його сила, як каже один сучасник, була в татарах.

Перед новим гетьманом лежало незвичайно важке завдання. Край був зруйнований, життя розстроєне. Треба було насамперед укріпити свою владу в краю, де ще в цілому ряді місцевостей населення визнавало зверхність московського царя. Треба було зорганізувати солідну військову силу. Та насамперед треба було усунути претендентів на булаву, в яких не було недостаті. Не встиг зійти зі сцени Опара, як «обіззався», як тоді казали, новий претендент Брацлавський полковник Дрозденко. Дорошенко мусив іти походом на Брацлав, узявши на допомогу відділи польського війська. Після кількатижневої облоги Брацлав піддався, Дрозденко був узятий у полон і розстріляний. Після того, укріпивши за собою східне Поділля, Дорошенко вернувся до Чигирини, який став його резиденцією, як було й за Б. Хмельницького й Виговського. Число прихильників Дорошенка почало швидко зростати, бо вже в часі облоги Брацлава було при ньому близько 20 000 козаків. Основою своєї збройної сили зробив Дорошенко полки т. зв. сердюків або серденят, які склалися з найманих «охотників» і які стали його головною опорою, бо не залежали від різних політичних хитань і настроїв і знали тільки свого вождя. Серед них були й чужоземні офіцери, які перейшли до Дорошенка з польської служби. Тримав при собі Дорошенко й відділи татарської кінноти, також або за плату, або на правах союзників. Але ці союзники дорого обходилися українському населенню: тяжко було їм утримувати від спустошення краю й забирання людей у ясир, у неволю. Це була та плата, яку татари брали за свій «союз», починаючи ще з часів Б. Хмельницького. В перших місяцях свого гетьманування Дорошенко визнавав над собою зверхність польського короля й протекторат кримського хана, його союзника, й, здобуваючи міста, приймав від них присягу «королеві й ханові».

Тим часом, коли на правому березі Дорошенко робив перші кроки для скріплення своєї влади й якогось заспокоєння краю, на лівому березі Бруховецький посувався щораз далі по шляху зміцнення московської влади над Україною, сам ідучи назустріч москов-

ським бажанням і роблячи всякі уступки ціною особистих користей своїх і своїх прихильників. У вересні 1665 р. він сам поїхав до Москви з численною асистенцією генеральної старшини, полковників, сотників і нищої старшини, представників від духовенства, міщанства й від рядових козаків; всього поїхало з ним 500 людей. Бруховецькому зроблено вродисту зустріч, він відбув аудієнцію в царя, якому підніс багаті подарунки, а потім почалася ділова справа приїзду. Гетьман заявив бажання одружитися з якоюсь «московською дівкою» й прохав визначити йому молоду; далі просив собі маєтностей поближче до московської границі й прислання на Україну значнішого відділу московського війська для своєї особистої охорони. Бруховецькому порадили одружитися з дочкою князя Долгорукого, представника одної з родовитіших московських фамілій, і цей шлюб скоро потому відбувся у Москві. Але головне — гетьман зробив заяву, що він «б'є чолом цареві всіми українськими городами», що означало по його роз'ясненню, що скрізь по Україні всі податки з міщан і селян мають збиратися безпосередньо до царського скарбу, що туди ж мусили б іти всі українські державні регалії — доходи з продажу горілки й митні збори, з чужоземної торгівлі, та щоб по всіх важніших містах України призначено було царських воевод із військом: до Києва, Чернігова, Переяслава, Канева, Ніжина, Полтави, Новгород-Сіверського, Кременчука, Кодака й Остра. Тільки самі козаки були невіддані воеводам, а решта населення віддавалася під їх управу. Це був план, який уже від довшого часу розвивав Филімонович (тепер уже єпископ), але Бруховецький вагався із ним виступати. Розуміється, все це було прийнято московським урядом із великим задоволенням, тим більше, що значна частина цих планів пішла від нього самого. Проект реформи, поданий Бруховецьким, був викладений на письмі в формі «статей», на їх основі складено договір, підписаний обома сторонами, й викладено його суть у формі царської грамоти гетьманові з дня 11 грудня 1665 р. Після того визначено плату за такі щедри уступки коштом української автономії: сам Бруховецький дістав титул боярина й цілу Шептаківську волость на північній Чернігівщині у вічне володіння; вся старшина дістала маєтності й московське дворянство; духовенство — маєтності, а міста: Київ, Переяслав, Ніжин, Канів, Чернігів, Почеп, Гадяч, Стародуб, Козелець і Остер — підтвердження Магдебурзького права. В часі перебування гетьмана в Москві військовий писар Захар Шийкевич посварився й полаявся на одному банкеті з старшинами і був засланий, на просьбу гетьмана, у Сибір. При від'їзді з Москви гетьман і всі, що були з ним, дістали щедри подарунки соболями.

Повернувся Бруховецький на Україну на початку 1666 р. Він почував себе твердо й поводився з старшинами згорда. Тих, хто в чім-небудь перечив йому, він хапав і засилав до Москви, звідки їх засилали далі до Сибіру або куди-інде. Бруховецького давно вже не любила його власна старшина й інтригувала проти нього, ще будучи разом із ним у Москві. Тепер посипалися на нього різні доноси. Посварився з ним і його колишній прихильник, завзятий інтригант

єпископ Методій Филімонович. Не вмів ладити Бруховецький і з московськими воєводами, раз у раз виникали у нього сварки то з київським воєводою Шереметєвим, то з кимсь іншим. Та найбільше були обурені проти Бруховецького народні маси, коли вони наєрешті зрозуміли, з якими «подарунками» для них повернувся гетьман із Москви. На початку 1666 р. появилися на Лівобережній Україні царські воєводи, стали залогами по містах, а за ними понаїздили переписники, які робили перепис населення, скільки його де є, й які воно має достатки, щоб збирати потім податок грішми, хлібом і всякими продуктами. Переписані книги відсилено до Москви, а копії залишалися на Україні, щоб по них збирати в царську казну податки; вже в квітні 1666 р. до Москви почали прибувати гроші, мед і хліб, зібрані з міщан і селян на Глухівщині, Чернігівщині, Лубенщині, Стародубщині та по інших місцевостях. Серед народу це викликало велике незадоволення, яке росло в міру того як агенти московської влади щораз ближче ставали до українського населення і своїм поведінням і звичками, такими чужими й осоружними для українців, дошкуляли їм. Проти Бруховецького підіймалося загальне обурення, й він стратив усяку популярність, яку колись мав, як заступник і оборонець інтересів «черні». Разом із Бруховецьким втратила популярність і московська протекція.

Цю зміну настрою проти Бруховецького й Москви використав тепер Дорошенко. Вже в часі відсутності Бруховецького (вересень-грудень 1665 р.) він почав робити спроби укріпитися на лівому березі Дніпра, висилаючи туди відділи козаків і ширячі універсали, в яких закликав населення визнати його владу. Але попереду Дорошенко хотів увільнитися від Польщі, використовуючи внутрішню усобицю, що там настала через бунт Ю. Любомирського проти короля. В кінці лютого 1666 р. відбулася в Дорошенка нова рада старшин, на якій ухвалено запропоновану гетьманом програму: «вигнати всіх ляхів із України до Польщі», вступити в союз із кримським ханом й йти повесні на лівий берег Дніпра, щоб об'єднати його з Правобережною Україною під однією булавою. З цього часу починаються в Дорошенка справжні пертрактації з кримським ханом і Портою, з першим про військовий союз, і з другою — про політичний протекторат. Своїми власними силами виснаженого й ослабленого Правобережжя він не вважав можливим відбитися від двох потужних держав — Польщі і Москви і, йдучи слідами Богдана Хмельницького, хотів забезпечити себе татарською військовою допомогою й турецькою протекцією. Як свідчать недавно знайдені документи, Порта вже весною 1666 р. вважала Дорошенка в числі своїх васалів.

Дорошкові було відомо, що Польща й Москва вже від кінця квітня 1666 р. вели між собою в селі Андрусові переговори про мир, і що в московського уряду є намір зректися претензій до Правобережної України, щоб цією ціною зміцнити своє панування над Лівобережжям. І ось він вирішив ударити на Польщу, щоб примусити її зректися з свого боку Правобережної України й цим поставити обидві сторони, які пертракували в Андрусові, перед

фактом унезагалнення цієї частини України. Дуже зручно затаюючи свої справжні заміри перед польським урядом, Дорошенко заручився восени 1666 р. солідною допомогою з Криму, — до нього прийшло 30 000 орди, й став напоготові. Польський уряд, по ліквідації Любомирського, вислав 6 000 коронного війська на Україну під проводом Маховського (того, що розстріляв Виговського). Маховський вступив у грудні 1666 р. на Поділля й першим ділом зруйнував містечко Івангород, яке не хотіло піддатися добровільно. Але вже 19 грудня на нього напав Дорошенко між Браїловом і Брацлавом і знищив цілий його відділ. Сам Маховський попав у полон і був відвезений до Криму.

Це був початок одвертого розриву з Польщею. Як каже польський історик Корзон, погром війська Маховського означав тепер для виснаженої Польщі те саме, що погром під Жовтими Водами й Корсунем 20 років тому. Це прискорило заключення нею договору в Андрусові (13 січня 1667 р.) На основі цього договору встановлялося перемир'я з Московією на 13 років; Лівобережна Україна залишалася під Московією, Правобережна під Польщею; Київ залишався в московських руках тільки на два роки; Запоріжжя мало зоставатися під спільною зверхністю Польщі й Москви. Андрусівський трактат зустріли однаково неприхильно як Дорошенко, так і турки й татари: для першого він дуже утруднював його програму злуки обох частин України, а для Туреччини й Криму виникала небезпека спільного супроти них фронту Польщі й Москви, а на Лівобережній Україні звістка про Андрусівську угоду викликала справжню паніку. Навіть найбільші прихильники Москви, такі, як єпископ Методій, були страшенно вражені й обурені політикою Москви.

Але зречення московського уряду претензій до Правобережної України розв'язувало Дорошкові руки в одному відношенні: щодо боротьби проти Польщі в союзі з Кримом і Туреччиною. Ще перед остаточним закінченням Андрусівських переговорів він вислав до Криму посольство клопотатися, щоб новий хан Аділь-Гірей (поставлений турками замість скинутого в 1665 р. Могамед-Гірея IV) помирився з Московією і вкупі з ним воював Польщу. Одночасно він вислав посольство й до Царгорода. Щоб запобігти спільному проти себе виступові Туреччини, Криму й Дорошенка, польський уряд вислав зі свого боку до Царгорода посольство, якому вдалося відновити мировий договір із Туреччиною. Але польський посол на прощальній аудієнції в султана почув, що тривала приязнь може встановитися лиш тоді, коли Польща зречеться України й розірве мир із Московією. Властиво кажучи, Порта тільки відклала на якийсь час збройний конфлікт із Польщею, бо була тоді дуже зайнята затажною й тяжкою війною з Венецією за острів Крит.

Дорошенко готувався тепер воювати з Польщею, в союзі з татарами. Він розраховував на невідготованість Польщі, але польський гетьман Ян Собеський, який став на чолі коронних військ, був в курсі ворожих замислів. Він попередив універсалами шляхту пограничних воєводств про татарську небезпеку, а сам приготувався

до відсічі. В половині вересня 1667 р. Дорошенко з 24 000 своїх козаків, з 40 гарматами й кількома десятками тисяч орди під проводом калги (наслідника престолу) Керим-Гірея був уже в Галичині. На поміч йому прийшло й 3.000 турецьких яничарів із 12 гарматами. Супроти цих сил Ян Собеський міг виставити всього 15.000 регулярного війська й кілька тисяч озброєної челяді. Але в його був дуже важливий спільник: запорізький кошовий Сірко, який ще в січні 1667 р. побував у Львові й заявив, що не визнає Дорошенка за гетьмана й готовий з своїми запорожцями зробити диверсію проти Криму, щоб стримати Дорошенкових спільників татар. Собеський укріпився на дуже сильній позиції коло Підгайців, і тут на початку жовтня облягли його козаки й татари. Коло двох тижнів витримував Собеський облогу, відбивши перший сильний штурм, і вже його сили почали слабнути, коли прийшла звістка, що Сірко вдарив на Перекоп і спустошив північний Крим так, що там залишилося «тільки пси й коти», забрав у полон тисячі татарських жінок і дітей і з тріумфом повернувся до Січі. Ця звістка страшенно наполохала татар, які були з Дорошенком, і відібрала у них охоту далі воювати в Галичині. Вони почули недовіря до своїх союзників козаків. Багато почало тікати з табору додому. Повторилася типова в історії татарсько-українських союзів картина: понад головами своїх союзників Керим-Гірей почав 16 жовтня переговори з Собеським, і всього за яких чотири години вже був готовий трактат про «вічну приязнь і непорушний мир»; а щодо козаків, то вони мали б залишатися в польській підданстві на умовах, які мусила виробити спеціальна комісія. Дорошенко опинився в настільки небезпечній ситуації, що мусив наспіх копати окопи, щоб захистити свій табір від «союзників». Коли на третій день Керим-Гірей запропонував своє посередництво, то йому не залишалося нічого іншого, як приступити й собі до переговорів із Собеським. 19 жовтня 1667 р. заключено угоду: Дорошенко і все Військо Запорізьке обіцяли підданство королеві й відмовлялися на майбутнє від усяких інших протекцій: дідичі могли вільно вертатися до своїх маєтків; коронне військо не повинно було входити до козацької України; залога в Білій Церкві мала бути зменшена, остаточну поагоду відносин відкладалося до найближчого сейму. Пакт був скріплений взаємною присягою Дорошенка й Собеського.

Заклучений при таких обставинах договір не міг бути з боку Дорошенка щирим. Бачачи, що ні Москва, ні Польща не можуть погодитися з самостійним існуванням України, він почав тепер думати про досягнення своєї мети за допомогою Туреччини. Але до якогось часу мусив ховати свої плани й провадити дипломатію на всі сторони, доходяючи слухного часу й сприятливих умов. Великою моральною підтримкою був для нього приїзд до Чигирина митрополита Йосифа Тукальського, якому після трилітньої неволі вдалося визволитися і втекти на Україну. Він оселився в Дорошенка й став його вірним другом і дорадником. Та народним масам були зрозумілі змагання чигиринського гетьмана, і його популярність росла в обох частинах України. Московські агенти доносили своєму урядові, що

по обох боках Дніпра козаки, міщани й селяни дуже любили Дорошенка й хвалили його. По церквах молилися за «благочестивого», Богом даного гетьмана Петра». Але московський уряд власне й побоювався такої його популярності. Він розпочав із Дорошенком дипломатичні зносини, вислухував його пропозиції, щоб цар прийняв під свою протекцію цілу Україну, але неодмінно в її широких етнографічних межах — із Перемишлем, Ярославом, Галичем, Львовом, Володимиром; та по всіх тяжких досвідах останніх років він уже не довіряв українцям, не хотів об'єднаної України, та ще під булавою енергійного гетьмана, й волів утримувати поки що status quo, утворений в Андрусові, а Дорошенкові давав поради залишитися в підданстві у короля й не приятелювати з бусурманами.

Тим часом на Лівобережжі наступили події, які нарешті відкрили перед Дорошенком можливість здійснити свої аспірації на цю частину української території. Бруховецький, бачачи загальне незадоволення в народі з приводу заведення на Україні московської адміністрації й обурення проти себе, попереджаючи можливий вибух повстання, вирішив сам стати на чолі антимосковського руху й відірватися від Москви. Скликавши на початку 1668 р. до своєї резиденції в Гадячі полковників і старшину, він заявив, що Москва хоче віддати Україну назад Польщі, і що єдиний рятунок — вигнати царських воєвод і віддатися під протекцію турецького султана. Рада прийняла цю пропозицію, і всі взаємно собі присягли. Звернувся Бруховецький і до донських козаків, закликаючи їх до виступу проти Москви.

Скоро після того почалося повстання. Невеликі московські залоги були частинно знищені, частинно мусили піддатися, і тільки в Києві, Ніжині та Чернігові, де стояли більші сили, втримувалися московські воєводи. Рівночасно до Царгорода вислано посольство: полковника лубенського Гамалію, обозного Безпалого й канцеляриста Кашперовича з пропозицією підданства на умовах васальної залежності, подібно до Семигорода, та щоб Бруховецький сидів на княжому престолі в Києві. До кримського хана поїхав писар Степан Гречаний просити допомоги проти Москви. Козацькі послі повернулися з султанською грамотою, яка обіцяла протекцію, а від кримського хана прибуло 7000 орди. Бруховецький зі своїми козаками й татарами рушив у травні місяці визволити пограничне місто Котельву, яку вже обложило московське військо під проводом боярина Ромодановського.

Але Бруховецький розраховував дуже зле, сподіваючись, що Дорошенко помириться з залишенням булави в руках людини, яка була вже зненавиджена усім українським народом. У нього також відбулася в січні 1668 р. рада в Чигирині, і на цій раді було ухвалено не визнавати зверхності ні московського царя, ні польського короля, а віддатися під протекцію султана на таких умовах, як дунайські князівства. Дорошенко знісся з Царгородом і Кримом, звідти йому було обіцяно підтримку, там само, як і Бруховецькому, очевидно, доходяючи, хто з них візьме гору. На початку літа Дорошенко появився на лівому березі Дніпра й пішов Бруховецькому навперей-

ми. Як тільки він наблизився до його табору під Опішнею, козаки збунтувалися проти Бруховецького, вбили його, а Дорошенка проголосили гетьманом обох боків Дніпра. Сталося це 8 червня 1668 р. Це був момент найбільшого триумфу Дорошенка й найбільшої його популярності серед українського народу.

Однак його становище, як скоро показалося, не було міцним. З усіх боків оточували його вороги. З одного боку наступало московське військо, з другого — прийшла звістка, що наступають поляки, стривожені його успіхами. Татарська поміч була дуже ненадійна. Але що було найгірше, — значна частина Лівобережжя, так звана Сіверщина або Чернігівщина, боялася поривати з Москвою: населення вважало, що Москва так легко не зречеться України, і що перші удари з московського боку впадуть на найближчі до неї чернігівські землі. Діставши звістку про наступ поляків, що було для його несподіванкою, бо він увесь час підтримував навмисне приязне листування з Яном Собеським, Дорошенко поспішив на правий берег Дніпра організувати тут оборону, а на Лівобережжі залишив своїм наказним гетьманом Демка Многогрішного, полковника Чернігівського. Залишений без відповідної допомоги від Дорошенка, маючи в себе сильні московські залоги, zagrożений наступом армії Ромодановського на Ніжин і Чернігів, Многогрішний піддався намовам з боку московської партії (головно архієпископа Чернігівського Лазаря Барановича), що здавна звила собі кубло на Чернігівщині, і завів із москалями переговори. В Новгороді Сіверському зібралася рада старшин північних полків і вибрала Многогрішного «гетьманом сіверським». Тоді Многогрішний звернувся за посередництвом Лазаря Барановича до царя, що коли цар пробачить усе те, що діялося в часі повстання Бруховецького й виведе своїх воєвод із військом, то Лівобережна Україна знову повернеться до його в підданство. Цар поспішив відповісти «милостивою» грамотою, й тоді почалися безпосередні зносини й переговори.

Та найбільший удар Дорошенкові завдали в цей час запорожці, які висунули нового претендента на гетьманство, молодого писаря Петра Суховія, й кримські татари, які зрадили Дорошенка й стали підтримувати Суховія. Дорошенко лютував, «бив по губах» татарських послів, грозив, що так, як колись його дід гетьман Михайло Дорошенко, переверне увесь Крим «догори ногами», і мусив тепер усю свою енергію звернути на боротьбу з Суховієм. Ця боротьба затяглася більш як на рік, і протягом її Лівобережна Україна була для нього втрачена, хоч деякі полки трималися Дорошенка аж до весни 1670 р.

У січні 1669 р. делегація від «сіверського гетьмана» в складі генеральних: обозного Забіли, осавула Гвинтовки й судді Домонтовича, кількох сотників, представників духовенства, міщанства й рядових козаків була вже в Москві, вислужувала покірню від бояр докори за бунти й зраду, подавала «чолобитню» з новими статтями й прохала призначити раду для остаточного вибору гетьмана й установа новий договір про приєднання Лівобережної України до Москви. В половині березня 1669 р. відбулася в Глухові рада

в присутності царських послів: Григорія Ромодановського, Артамона Матвєєва й Богданова. Гетьманом вибрано, розуміється, Многогрішного й складено договір у 27 пунктах, відомий в історії під назвою «Глухівських статей». Договір у головних рисах нагадував «статті» Б. Хмельницького, але з значним обмеженням української автономії, хоча договір і починався з того, що мали бути збережені «права й вольності», підтверджені за Хмельницьким. Царські воєводи залишалися, крім Києва, ще в Чернігові, Ніжині, Переяславі й Острії, але вони не мали вмшуватися в місцеву управу. Збір податків до царського скарбу переймала на себе гетьманська адміністрація. Реєстрового війська мало бути 30. 000, і всім козакам і старшинам установлена певна платня з доходів, які мали збиратися в краю. Крім реєстрових козаків заводився ще особливий полк у 1000 козаків для несення охоронної служби й приборкування всяких розрухів. Таких полків під назвою «компанійських», або «охочих» пізніше було більше. Гетьман не мав права зноситися з чужими державами. Українцям було суворо заборонено возити на продаж у Московщину горілку й тютюн, щоб не підірвати інтересів державної монополії, що існувала в Московщині на цей крам. 16 березня гетьман, старшини, представники міщан і козаків присягли на ці статті.

Хоча Дорошенкові й був неприємний вибір Многогрішного, й він його спочатку ігнорував, але ворогування до Многогрішного не виявляв і підтримував із ним зносини, на які дуже косо дивилися у Москві. Многогрішний був із простих козаків (сучасники називали його «мужичим сином»); це був зовсім не політик, людина пряма й таки український патріот. Він не вмів ладити ані з старшинами, ані з Москвою й скоро нажив собі ворогів. Це привело його, як ми зараз побачимо, за короткий час до загину.

Зданий знову на ослаблені сили самої правобережної України, маючи проти себе Польщу й Суховія, за яким стояли кримські татари, Дорошенко рішив тісніше зблизитися з Туреччиною, щоб дістати від неї реальну поміч для здійснення своїх планів об'єднання і унезалежнення України. Скоро після свого повороту з лівого берега він скликав раду старшин, на якій були вироблені умови турецького протекторату над Україною. Ці умови в 14 пунктах були вислані восени 1668 р. через спеціальних послів, Льва Бускевича й Григорія Білогруда до Царгорода. В цих умовах говорилося, що козаки, за прикладом Б. Хмельницького, хочуть увійти в союз із турецькою Портою; вони не хочуть бути ні невільниками, ані данинками, але вільними від усяких податків; що гетьман надіється при турецькій допомозі увільнити увесь український народ до Перемишля, Самбора й Вісли на захід, до Мінської області на півночі, до Сєвська й Путивля на сході; що турецький султан і кримський хан не повинні заключати без порозуміння з українським гетьманом договорів ані з Польщею, ані з Москвою; що коли козаки за допомогою турків здобудуть яке місто, то воно повинно залишитися під владою гетьмана, а не як турецька провінція. В умову було

вставлено пункт про царгородського патріарха, — щоб ніхто не вжився скидати патріарха, вибраного церковним собором.

На початку 1669 р. вдалося Дорошенкові за допомогою Йвана Сірка, який став тепер на його бік, погромити Суховія й союзних із ним кримських татар. А тим часом повернулися з Царгорода його послі разом із турецьким чаушем (послом). Тоді відбулася 10—12 березня в Корсуні загальна рада, яка ухвалила «держати з турками дружбу». З усього видно, що справа турецького протекторату не йшла гладко, що й проти нього була опозиція, й що самі турки так само, як і Москва, не дуже раді були бачити на гетьманстві людину сильної волі й з твердими принципами; через те турки тримали в себе «про запас» Гедеона-Юрія Хмельницького, який попав був у татарський полон, і взагалі не дуже квапилися приймати Дорошенка в свою протекцію, хоч формально султан дав на це згоду, і тепер між Царгородом і Чигирином ішли живі дипломатичні зносини, а при султанському дворі перебував постійний український резидент. Турецьке підданство поки що приносило мало реальної користі Дорошенкові. Чутки, розповсюджені його ворогами, ніби він «запродав Україну в турецьке ярмо», значно ослабили його популярність у народі. Татари по-давньому вперто підтримували Суховія. Хан Аділь-Гірей знав, що Дорошенко скаржився на нього султанові й домагався, щоб його було скинуто з кримського престолу; й через те помагав Дорошенковим ворогам. Літом 1669 р. Суховій із татарами знову напали на Дорошенка й обложили його коло села Конончі над Россю. З Дорошенком було всього 2000 козаків, і йому грозило попасти в ворожі руки, лише наближення турецького посла, який наказав татарам негайно припинити ворожу акцію проти Дорошенка, врятувало його. Тоді Суховієві козаки пішли до Умані і тут на раді замість Суховія проголосили гетьманом Михайла Ханенка, полковника Уманського. Ханенко зараз же поспішив із заявами своєї лояльності супроти Польщі й Москви й почав бунтувати козаків проти Дорошенка. З того часу довелося Дорошенкові мати діло протягом кількох років із новим упертим ворогом і витримувати з ним ще завзятішу боротьбу, ніж перед тим із Суховієм.

Бачачи, що турецька протекція поки що не наближує його до здійснення його мети — об'єднання цілої України, Дорошенко зробив ще одну спробу порозуміння з Польщею, з якою він не переставав зноситися в особі коронного гетьмана Яна Собеського. Собеський дуже старався його прихилити на польський бік. І ось Дорошенко вислав восени 1669 р. до Варшави на коронаційний сейм (у Польщі по зреченні Яна Казимира вибрано було Михайла Вишневецького, сина Яреми) своїх послів, полковника Петрановського й генерального осавула Тарасенка, доручивши їм домагатися повної автономії України в дусі Гадяцької угоди 1658 р. Але домагання Дорошенка, як донесли своєму гетьманові козацькі послі, дуже вразило польські політичні круги, й вони збули послів «самими лише компліментами». Однак літом 1670 р. почалися в Острозі на Волині формальні переговори. Дорошенко виставив такі умови, як повне

скасування церковної унії в межах цілої Речі Посполитої, повна автономія України в межах давніх Київського, Брацлавського й Чернігівського воеводств (очевидно, розумілося, що Андрусівська угода буде анульована), властиво це було повторення Гадяцької угоди аж до пунктів про свободу науки, школи й друку включно. На це польський уряд не міг пристати, а тут якраз прислав своїх послів і Ханенком, пропонуючи далеко скромніші умови підданства. Тоді 2 вересня 1670 р. польські делегати заключили договір із Ханенком: Польща визнавала його гетьманом Правобережної України, а він визнавав себе підданим польського короля на умовах автономії самої лише козацької верстви. В кінці року сейм ратифікував цей договір.

Це означало для Дорошенка остаточний розрив із Польщею, але зате підняло знову його популярність серед козаків. На лист короля до козаків, щоб вони не вірили Дорошенкові, козацька рада в Корсуні на початку 1671 р. відповіла ухвалою повного довір'я до свого гетьмана й листом до короля, де заявлялося про солідарність козаків із Дорошенком. У другому колективному листі до козаків Лівобережжя, схиляючи їх знову на бік Дорошенка, старшина писала, що в особі Дорошенка український народ має «справжнього доброго вождя, який про те тільки й дбає, щоб Україна ніколи не була роздвоєна й розрізнена». Тепер Дорошенко став готуватися до рішучої боротьби з Польщею. Він спробував було, як колись Хмельницький, нав'язати зносини з курфюрстом бранденбурзьким Фрідріхом Вільгельмом, щоб притягти його до антипольської коаліції, але його лист попав у польські руки. Він звертався й до Москви, до Многогрішного, навіть до Степана Разіна, але реальною поміч могла дати тільки Туреччина. Поки що вона прислала відділ Білгородських (незалежних від Криму) татар, із якими наказний гетьман Дорошенко Остап Гоголь почав військову акцію проти поляків і Ханенка. Цілий 1671 р. пройшов у дрібних сутичках. Восени Ян Собеський повів систематичний наступ на Поділля й опанував цілу низку міст: Брацлав, Могилів, Бар, Меджибож, Винниця були взяті. Не піддався тільки Кальник, який видержав аж до приходу на поміч полковника Петрановського. В самому кінці року Дорошенко дістав соліднішу поміч від своїх магометанських союзників: прийшло 26.000 татар і кілька тисяч турків. В Криму сидів уже новий хан: унаслідок скарг Дорошенка султан скинув Аділь-Гірея й посадив на трон освіченого й розумного, ще молодого Селім-Гірея. Діставши поміч, Дорошенко приступив до відвойовування Поділля. Проти тих, хто піддався був полякам добровільно, він уживав суворих репресій, віддаючи татарам у неволю.

Але цей похід був тільки прелюдією до великої війни між Польщею й сполученими силами Туреччини, Криму й Правобережної України. Війна ця вибухла весною 1672 р. Туреччина саме перед тим закінчила успішно довголітню війну з Венецією й мала тепер вільні руки. Сам султан Магомет IV став на чолі сотисячної армії, яка була зібрана коло Андріанополя і в кінці травня вирушила в похід. Його військо обреховувало на 200 тисяч.

По дорозі прилучилося 50 тисяч татар із ханом Селім-Гіреєм, а ще пізніше 12.000 козаків із Дорошенком. Артилерія нараховувала 200 гармат. Навіть коли припустити, що число турків, як звичайно, було перебільшене, в усякому разі це була грізна сила, якій Польща могла на той час протиставити зовсім невеликі, розмірно, сили. Але за оборону Польщі дбав її добрий геній в особі Яна Собеського, коронного гетьмана. Він зібрав усе, що тільки було в людських силах, щоб виставити якесь військо. 6-тисячний корпус під проводом Лужецького й кілька тисяч козаків Ханенка вислав він уперед, щоб перегородити Дорошенкові шлях до сполучення з турками, а сам із головними силами прикривав шлях на Львів і далі вглиб Польщі. Сірко з запорожцями й комліками мав зробити звичайну диверсію проти Криму. Але головна надія була на неприступний Кам'янець. Та в половині липня 1672 р. Дорошенко розгромив під Четвертинівкою на Поділлі Лужецького й Ханенка й прилучився під Кам'янцем до армії султана. В початку серпня почалася облога, й за три тижні фортеця капітулювала. Султан разом із Дорошенком відбули урочистий в'їзд до Кам'янця.

Ще Кам'янець не був взятий, а козацькі й татарські відділи рушили далі до Галичини. Міста одно за другим здавалися без бою. В перших днях вересня Львів знову побачив під своїми мурами татарсько-українське військо. Собеський відступив на захід. Почалася облога, але за кілька днів прибули від короля Михайла послы просити миру. Почалися переговори. Сам Львів відкупився контрибуцією. 5 жовтня 1672 р. були вироблені прелімінарні умови миру, й султан, який стояв під Бучачем, ратифікував їх. На основі цього миру Польща зреклася своїх прав на Поділля, яке ставало турецькою провінцією, й на козацьку Україну, яка стала самостійною державою під протекторатом султана. Польща зобов'язувалася вивести свої залоги з Білої Церкви та інших фортець і платити Туреччині щороку контрибуцію в сумі 22.000 червінців. Такі були головні пункти Бучацької умови, найганебнішої, як визнають польські історики, в цілій історії Польщі. Татари кинулися були забирати населення Галичини в ясир, але Собеський кілька разів погромив їх і відбив багато народу.

Дорошенко вернувся до Чигирини. Він оповістив населення, що війна з Польщею вже скінчена й міста, які трималися Ханенка, визнали тепер його владу, в тім і непокірна Умань. Але станоміце Дорошенка було тяжке. Сили його були виснажені. Здобуття Кам'янця, де турки обернули костели й церкви на мечеті, навело на всіх жах. Оповідали про різні насильства й знущання з християнської віри, які чинили турки. Це все обурювало народ проти Дорошенка, якого вважали за головного привідцю лиха. В Польщі, як тільки минула гроза, отямилися й почали думати про реванш. Страшний удар і ганьба знову зворушили поляків і викликали певну реакцію. Тепер Собеський, який один у час турецької інвазії не стратив голови, і, як міг, старався рятувати батьківщину, здобув великий авторитет. Усі почали пильно прислуховуватися до його голосу. Насамперед вирішено не здавати фортець Дорошенкові, і він

ніяк не міг добитися виводу польської залоги з Білої Церкви, куди укрилися й прихильники Ханенка, що втекли з Умані. Взагалі Дорошенко не міг бути задоволений із результатів турецької інтервенції. Значна частина української території — західне Поділля й шматок Галичини з Чортковом і Ягольницею — стала просто турецькою провінцією, і Дорошенко мусив удовольнитися напівзруйнованими й безплодними Брацлавщиною та Київщиною, де були цілі округи (наприклад, Уманщина), готові кожної хвилини відпасти від нього. Збереглися відомості, що Дорошенко був розчарований у турецькій протекції взагалі. По Різдві 1672 р., себто зараз же по повороті з походу, Дорошенко мав раду в Чигирині з своєю старшиною, і на цій раді обмірковувалося питання про те, чи залишатися далі під турецькою протекцією... Рада ухвалила не відступати від турецького султана, бо «тепер крім султана нікуди дітись»

*

Тимчасом як Дорошенко ще збирався в похід із турками на Польщу, в Батурині, столиці лівобережного гетьмана, стався державний переворот: 13 березня 1672 р. вночі група старшин, порозумівшись з начальником московської залоги, заарештувала гетьмана Многогрішного й видала москалям, а ті, закувавши його в кайдани, вивезли потаємно в Москву. Многогрішного обвинувачено в зносинах із Дорошенком і в намірі піддатися під турецьку протекцію. Вище вже було згадано, що старшина не любила Многогрішного й за те, що він не належав походженням до її кругів, і за його часом різку, нестриману вдачу. Многогрішний був незадоволений із московської політики на Україні й іноді одверто це висловлював і перед своїми, і перед москалями. Оце й була уся його «зрада», до якої причепилися змовники. В Москві нещасного гетьмана мордували на тортурах і заслали потім на все життя до Сибіру з його братом і цілою родиною. Заслали також і військового осавула Грибовича та полковника Гвинтовку за те, що вони приятелювали з Многогрішним.

Збувшись Многогрішного, старшина вислала до Москви делегатом полковника Івана Лисенка, який повіз проект умов, що на їх хотіли вибрати нового гетьмана. Старшина просила, щоб гетьманові остаточно було заборонено зноситися з чужоземними державами, щоб майбутній гетьман не смів карати козаків і посполитих (селян) інакше, як по присуду військового суду, щоб на раді, де мали вибирати гетьмана, не було козацької черні й поспільства і щоб цар прислав військо для охорони порядку на виборах. Цар вислав боярина Григорія Ромодановського з військом і призначив вибори в Конотопі. Але старшина перестрела Ромодановського й настояла на тому, щоб рада відбулася не в Конотопі, яко населеному пункті, а в глухому степу біля містечка Козача Діброва на самій границі, але вже на московській території. 16 червня 1672 р. відбулася в шатрі Ромодановського рада: брали участь у ній самі старшини, а козаки, яких явилось близько 4.000, були лишень свідками. На

раді поставлено «статті» в 10 пунктах (вони відомі в історії під іменем «Конотопських»), які властиво доповнювали Глухівські статті 1669 р. деякими додатками про обмеження гетьманської влади й про скасування компанійських полків (на які міг би опертися гетьман). На другий день приїхав архієпископ Лазар Баранович, і в його присутності був обраний гетьманом військовий суддя Іван Самойлович, один із учасників змови проти Многогрішного. Перевибрано й генеральну старшину та кількох полковників. Гетьман і новообрана старшина присягли цареві на вірність.

Ще як тільки стало звісно, що Многогрішного вивезено в Москву, пішла чутка, що кошовий отаман Сірко хоче бути гетьманом. Він вірно служив на той час цареві й саме тоді побив значний відділ татар, які були на службі в Дорошенка. Але полтавський полковник Жученко захопив його несподівано, закував у кайдани й повіз до Батурина: старшина не на те скидала Многогрішного, щоб уступити булаву запорожцеві! Та й у Москві не бажали мати гетьманом таку неспокійну, несталу й підприємливу людину, як Сірко. З Батурина Сірка вивезено в Москву, а звідти в Сибір.

Новий гетьман був сином священника з Правобережжя, який переселився на лівий берег і дістав парафію близько Конотопа. Через те Самойловича цілий вік звали «поповичем». Він скінчив Києво-Могилянську Академію, був людина дуже освічена й розумна. Він служив при Бруховецьким і брав діяльну участь у боротьбі з москалями, коли той проголосив у 1668 р. повстання проти Москви й потім пристав до Многогрішного, дістав від царя прощення й на Глухівській раді був обраний на генерального суддю. В своїй політиці Самойлович вороже ставився до Польщі й не довіряв їй, а зате стояв за порозуміння з турками й Кримом. Він не хотів ділитися владою з Дорошенком хоча б над однією правобережною Україною й настоював на тому, щоб відібрати її в Дорошенка та сполучити з лівим берегом «під одним регіментом», себто своїм власним.

*

В Польщі погром 1672 р. викликав, як згадано, патріотичну реакцію. Сейм ухвалив кошти на 60 000 армію. Римський папа прислав значну суму грошей на військо. Польща почала зброїтися й не думала виплачувати туркам контрибуції. Московський уряд, який мовчки дивився на розгром Польщі турками, вважав, що Бучацьким договором Польща зреклася своїх прав на правобережну Україну й що тепер аспірації Москви на Правобережжя не будуть порушувати Андрусівської умови. Тому він завів нові переговори з Дорошенком, пропонуючи підданство цареві й грозячи в противному разі війною. З цією метою зроблено було військовою демонстрацією московських і козацьких сил на лівому березі. Але рівночасно й Польща старалася перетягти Дорошенка на свій бік або ж знищити його за допомогою Ханенка. Серед таких складних і непевних обставин Дорошенкові не лишалося нічого іншого, як вижида-

ти, чия сторона візьме гору, щоб потім використати для своїх планів.

Восени 1673 р. приготування Польщі до нової війни були закінчені, й король міг оглядати під Львовом таку армію, якої Польща, як каже один історик, не бачила від часів Берестечка: 40 тис. прекрасно озброєного війська при 50 гарматах і, крім того, ще 12-тисячний литовський корпус, не рахуючи озброєної челяді. На чолі цього війська став Ян Собеський. Обставини були сприятливі, кримський хан був хворий, і в цілому Криму панувала епідемія. Сірко, якого московський уряд скоро випустив із заслання назад на Україну, тривожив Крим своїми нападами. Волоський і Молдавський господарі на самому початку кампанії перейшли на польський бік. Дорошенко не виявляв охоти битися й, хоч дістав від турків великі запаси амуніції, не рухався й, «як чайка від дітей», по виразу сучасника, старався відвести від України грозу нового приходу турків і татар. Турецький султан із свого боку не виявляв на цей раз великої активності.

11 листопада 1673 р. Собеський розбив передову турецьку армію Гусейна-Паші під Хотиним, а на другий день піддався й сам Хотин з його могутньою фортецею. Хотинська перемога справила великий ефект і промостила Собеському шлях до королівського престолу (король Михайло Вишневецький умер у Львові в день Хотинського бою), але поляки, як колись під Чудновом, не розвинули свого блискучого успіху. Литовське військо не схотіло йти далі і повернуло додому. Невигоди осінньої кампанії серед спустошеного краю викликали велику дезерцію і в коронній армії. Трохи не половина жовнірів покинула свої ряди під час першого ж маршу через невилпачення жолду. Коли прийшла звістка про смерть короля, багато панів поспішило додому. Кампанія мусила припинитися. Коли ж вона відновилася весною 1674 р., то турки вже зібралися з силами й витіснили поляків із Молдавії.

Тим часом Самойлович настояв перед московським урядом, щоб розпочати війну проти Дорошенка саме тоді, коли Польща й Туреччина були зайняті взаємною боротьбою. В кінці січня 1674 р. об'єднані московсько-козацькі сили перейшли Дніпро. Полки Черкаський і Канівський перейшли на бік Самойловича. В інших місцях Дорошенкові козаки чинили завзятий опір, але не могли стримати переважаючих сил ворога. Під містечком Лисянкою був розбитий і попав у полон брат гетьмана Грицько Дорошенко. 17 березня 1674 р. Самойлович скликав у Переяславі генеральну раду й був на ній проголошений гетьманом обох боків Дніпра. В червні Самойлович і Ромодановський облягли Дорошенка в Чигирині. Два тижні бомбардували вони місто, але Дорошенко оборонявся завзято. Він ждав турецько-татарської допомоги.

У той час султан уже був у Молдавії в поході на Польщу. Довідавшись про скрутне становище Дорошенка, він замість йти далі на Польщу, повернув на Україну. Біля Сорок турецьке військо перейшло Дністер і вступило на територію козацької України. В таборі під Комаргородом прилучився до султана кримський хан Селім-

Гірей і султан вислав його наперед поспішати на поміч Дорошенкові. Почувши про наближення хана, Самойлович і москалі негайно зняли облогу Чигирини й подалися на той бік Дніпра, спаливши за собою Черкаси. Після того хан і Дорошенко з одного боку, а султан із другого заходилися привертати правобережну Україну під владу чигиринського гетьмана. Нещасний край був залитий кров'ю. Особливо страшна кара випала на уманців, які були винищили Дорошенкову залозу й піддалися Ханенкові. Візир Кара-Мустафа взяв Умань, місто зруйнував дотла, частину населення вирізав, а частину забрав у неволю, 5 вересня 1674 р. недалеко від руїн Умані Дорошенко знову зустрівся з турецьким султаном і випрохав свободу для полонених уманців. Після того турки потягли додому, а Дорошенко кінчав приводити край собі до послуху. Роздратований проти тих, хто піддався Самойловичеві, він уживав жорстоких репресій. Хан, зачувши про напад на Крим донських козаків і комликів, теж повернувся додому.

Ще раз правобережна Україна була повернута під владу Дорошенка, але якою ціною! Край лежав наполовину в руїнах. Багато тисяч людей загинуло, багато пішло в татарську неволю, а ще більше розбіглося, хто куди міг, аби вирватися з цього пекла. Населення цілих сіл із родинами й усім майном тікало на лівий берег Дніпра, надіючися знайти там спокійніші умови життя. На довершення лиха для нещасного краю зараз же після відходу татар та турків почав наступати Ян Собеський, уже обраний королем. Він зайняв Брацлав, Рашків, Бар, Могилів; коли трохи згодом Брацлав повстав і передався знову Дорошенкові, місто було спалене, а його мешканці винищені. Рештки населення Брацлавщини тікали аж на лівий берег Дніпра. Правобережна Україна перетворилася в пустиню, засіяну людськими кістками, наповнену руїнами й згарищами.

Колишня популярність Дорошенка обернулася в ненависть проти нього, як винуватця цієї руїни. Близькі до нього люди, навіть родичі, один за другим покидали його, зневірившись в успіху його діла. Сумніви в доцільності його політики мусили щораз більше закрадатися в душу самого гетьмана. Але він не складав іще зброї, хоч залізний круг ворогів звужувався коло нього все тісніше й тісніше. Літом 1675 р. знову прийшли на Україну турки й татари. Хан пішов походом на Польщу. Але турецько-татарська поміч не принесла Дорошенкові користі. Турки остаточно доруйнували Брацлавщину, а татари розпочали переговори з поляками, не допустивши навіть до участі Дорошенкових представників. Все це привело його до рішення остаточно порвати з турецько-татарськими союзниками, тим більше, що він мав відомості, що вони йому не довіряють і кожної хвилини готові висунути проти нього якогось нового претендента до гетьманства. Восени 1675 р., можна думати, в політиці чигиринського гетьмана відбувся останній перелом. Саме тоді помер його вірний друг і порадник, митрополит Йосиф Тукальський. Всіми покинутий, розчарований і зневірений у турецькій політиці, він вирішив зректися гетьманської булави, але йому тяжко було віддати її Самойловичеві. І він пішов за порадою Сірка, який тепер помирився з Дорошенком

на ґрунті спільної неприязні до гетьмана «поповича»: він скликав у Чигирині раду при участі запорожців і на ній склав булаву, ніби передаючи її до рук козацькій громаді, від якої свого часу її одержав. Сірко прийняв від Дорошенка присягу на вірність цареві, і з свого боку присягою гарантував йому царську ласку й оборону. Після того Дорошенко вислав свої гетьманські клейноди, прапори й турецькі санджаки до Москви. Туди привезено їх в початку 1676 р. З тріумфом волочили українські прапори вулицями Москви по землі й склали їх до ніг царя, а той велів виставити їх на три дні на показ народові.

Але це ще не був кінець Дорошенка. Московський уряд був незадоволений із посередництва Сірка й вимагав, щоб Дорошенко явився на лівий берег і там склав присягу в присутності Самойловича й Ромодановського. Дорошенко не хотів цього робити, й цар (уже новий, Федір Олексійович) звелів іти на нього походом. У вересні 1676 р. 30-тисячна московсько-українська армія підступила до Чигирини. Після короткого бою Дорошенко вирішив капітулювати: в нього залишилося всього 2000 козаків. 19 вересня 1676 р. він здав своє гетьманство на руки Самойловича й Ромодановського. Політична кар'єра Дорошенка скінчилася. Він пішов на почесне заслання до Москви, яка обійшлася з ним винятково ласкаво й великодушно. На цьому засланні, в подарований йому царем селі Ярополчі Волоколамського повіту під Москвою, він закінчив свої дні 9 листопада 1698 р.

Так зійшов із політичної арени цей «останній козак», як назвав його один із наших істориків. Зійшов серед страшної, нечуваної руїни свого краю, виснаживши всі його сили на боротьбу за здійснення високого ідеалу об'єднаної й самостійної Української держави. Зійшов неоцінений своїми сучасниками, котрі мали перед очима лише самий кінець його діла й ніяк не могли простити йому союзу з турками, ворогами християнського світу, ані також ближчим нащадками. Лише в нові часи, коли відродилася національна свідомість і історична традиція українська, постать останнього чигиринського гетьмана знайшла собі прихильну оцінку й серед наших істориків, і серед громадянства. «Невважаючи на свої політичні помилки й неудачі, каже В. Антонович, серед сучасних йому козацьких провідників уявляє Дорошенко відрадне явище: не дрібний егоїзм, не змагання до наживи й особистих вигод кермувало цим гетьманом: він щиро дбав про добро рідного краю, серед найтяжчих обставин з дивовижною енергією й сталістю боровся за нього і впавав у достоїнство і свідомість сповненого обов'язку. В такому самому дусі оцінюють діяльність Дорошенка й інші українські історики: Костомарів, Єфименкова, Уманець, Грушевський. Вони підкреслюють, що турецька протекція була для Дорошенка лише способом вибороти державну самостійність України.

Однак з упадком Дорошенка не припинилася боротьба за спустошену й зруйновану Правобережну Україну. Туреччина за всяку ціну хотіла вдержати її в своїх руках. Довідавшись, що Дорошенко зріє гетьманства й піддався Москві, в Царгороді вирішили вивести на сцену Юрія Хмельницького, що сидів у Едікульському замку. Його проголошено «князем малоросійської України», й вислано весною 1677 р. на Поділля з невеликим відділом війська, маючи на увазі вислати згодом значніші сили для завоювання Чигириня. Юрій Хмельницький оселився в напівзруйнованому Немирові і почав звідти розсилати універсали, вимагаючи визнання своєї влади. Один універсал вислано й на Запоріжжя, де він справив враження: ім'я Хмельницького не було порожнім звуком для козаків. В Москві і в Батурині поява Хмельницького, як претендента на правобережну Україну, викликала велику тривогу. Чигирин почали спішно укріпляти, й залогу його доведено до 30.000 людей: 24.000 москалів під командою німецьких генералів і близько 5.000 українських козаків під командою наказного гетьмана Корвченка. Значні московські сили стояли наготові в Путивлі. В серпні 1677 р. велика турецько-татарська армія обложила Чигирин, при ній був і Юрій Хмельницький. Але фортеця витримала облогу, а тим часом за три тижні підійшли на поміч сполучені московсько-українські сили Ромодановського й Самойловича, й турки з татарами відступили. Тоді вернувся й гетьман із боярином, перший до Батурина, другий — до Курська.

І в Москві, і на Україні розуміли, що турки повторять спробу заволодіти Чигирином, тільки що прийдуть із ще більшими силами. Московський уряд не хотів витратити коштів і засобів на нову боротьбу за Чигирин; він охочий був зруйнувати Чигирин і потім домовитися з турками, щоб чигиринську область зробити нейтральною. Але на Україні рішуче повстали проти такого плану: українцям шкода було старої гетьманської столиці. Місія московського дипломата Тяпкіна до Самойловича — умовити гетьмана згодитися на такий план, успіху не мала, й Москва волею-неволею почала готуватися до нової війни. До Чигириня були вислані свіжі московські сили під проводом воєводи Ржевського, а завідування інженерною частиною доручено генералові Гордонові, шотландцеві родом. Цей Гордон перебував спочатку на польській службі, брав участь у Чуднівській кампанії, потім перейшов на московську службу й більш 15 років прослужив на Україні. Він залишив незвичайно цінні записки, які служать головним джерелом для історії боротьби за Чигирин. Частина залогів Чигириня складалася з гетьманських козаків під командою наказного гетьмана Павла Животовського.

Турецький султан доручив верховному візиреві Капуданові-паші йти знову добувати Чигирин. У половині липня 1678 р. вдруге облягли місто великі турецькі й татарські сили й стали його добувати: безнастанно бомбардували з важких гармат, робили підкопи й висаджували в повітря частини укріплень, раз-у-раз штурмували

фортецю. На Лівобережній Україні ще перед тим задалегідь почали готуватися до відсічі. Тут на оборону Чигириня дивилися як на діло всенародного значення. Архієпископ Лазар Баранович, що стояв тоді на чолі української церкви, як «містоблюститель» митрополічного престолу, наказав щодня молитись по церквах за успіх війни й наложив на країну триденний піст кожного тижня: по понеділках, середах і п'ятницях ніхто не смів їсти, ні пити. Гетьман своїм універсалом наказав пильнувати, щоб розпорядок архієпископа точно виконувався. Всі сили краю були змобілізовані: крім 10 гетьманських полків вислано в похід кілька полків «охочих» — сердючких і компанійських, а щоб добути кошти на удержання цих найманих полків, установлено державну монополію на продаж горілки, тютюну й дьогтю й віддано цей продаж на відкуп («оренди»). Взяти участь у поході й слобідські козацькі полки Сумський та Охтирський.

Москва вислала боярина Ромодановського з військом, але дала йому таємну інструкцію: якщо тяжко буде оборонити Чигирин, то зруйнувати його укріплення й евакуювати фортецю. Тому Ромодановський не поспішав дуже до Чигириня, а коли вже прибув туди, то не виявив великої енергії, не слухав доцільних порад ані Самойловича, ані Гордона і взагалі провадив діло так (йому віддано було головну команду й над московськими, й над українськими силами), що сучасники, не знаючі таємної інструкції Ромодановському, вважали його за зрадника й говорили, що він був підкуплений турками. Взагалі москалі билися за Чигирин неохоче, й головний тягар кампанії винесли на своїх плечах українські війська.

Тільки в серпні, майже місяць потому, як почалась облога Чигириня, Ромодановський і Самойлович переправилися через Дніпро коло села Шабельників, але задержалися тут майже два тижні, дожидаючи, з царського наказу, приходу козаків. Турки старалися не допускати московсько-української армії до Чигириня, а тим часом збільшили свій натиск на фортецю. Хоч Ромодановський нарешті підійшов зовсім близько до Чигириня, але належної допомоги йому не подавав. Під час генерального штурму 15 серпня був убитий комендант Чигириня воєвода Ржевський, і команду перебрав Гордон. Фортеця протрималася ще з тиждень, витримуючи страшну канонаду й безперервні штурми. Нарешті, не дістаючи допомоги від Ромодановського, Гордон уночі запалив укріплення й серед завзятих боїв пробився з рештками оборонців крізь лави турків і досяг табору Ромодановського. Вороги зараз же зайняли фортецю, але тут стався страшний вибух: запалилися порохові склади, і цілий «верхній» замок вилетів у повітря, поховавши під своїми руїнами 4000 турків. Козаки встигли винести з палаючої фортеці, як дорогоцінну реліквію, домовину з мощами митрополита Йосифа Тукальського. З великими втратами відступило московсько-українське військо до Дніпра, весь час витримуючи завзятий натиск турків і татар. Нарешті 30 серпня воно переправилося назад на лівий берег. Турецький візир наказав зруйнувати дотла останки Чигириня. Колишня столиця Богдана Хмельницького й Дорошенка перестала існувати.

Трагічний кінець боротьби за Чигирин справив величезне враження на тогочасне українське суспільство. Занепад і зруйнування Чигирини були в його очах немов символом загибелі правобережної козацької України: в глибоко зворушливих виразах, у стилі біблійних пророків, оплакував його загибель козацький літописець Величко: «паде,— писав він,— паде красная козацкая Україна тогобочная, аки древній оній Вавилон, град великий... чрез незгоду тогдашнюю козаки всі пропали, самі себе звоювали».

Вирушаючи назад до Туреччини, візир залишив Юрієві Хмельницькому невеликі відділи татар та турків, з якими він почав привертати під свою владу зруйнований і майже обезлюднений край: південну й середню Київщину та східне Поділля. На свою резиденцію Хмельницький вибрав Немирів. Він склав невеличкий відділ із козаків, і до нього на службу вступило кілька енергійних старшин, які допомагали йому організувати владу й наново колонізувати край: полковник Коваленко, Іван Яненченко-Хмельницький (син відомого співробітника Богдана Хмельницького й Дорошенка), Астаматій — колишній посол Дорошенка в Царгороді та ін. Сяк-так привівши собі до послуху останки населення, зубожілого й тероризованого, Хмельницький почав робити спроби підпорядкувати собі й Лівобережжя. В кінці 1678 р. зробив наїзд на Переяславщину Іван Яненченко, а в початку 1679 р. сам Юрій Хмельницький із татарами переправився через Дніпро й дійшов майже до Лубен. Але Самойлович сам вирушив проти нього, й Хмельницький поспішив за Дніпро. Однак багато з колишніх утікачів із правого берега послухалось його закликів і почало вертатися назад, на місця колишніх своїх осель, думаючи, що вже тепер настане спокій. На це й Москва, й гетьманська влада дивились як на велику для себе небезпеку: якби правобережна Україна знову заселилась, то Хмельницький міг би черпати нові сили й засоби з її української людності й ще більше загрожувати лівобережній Гетьманщині. Щоб запобігти цій загрози, Самойлович вирішив весною того ж 1679 р. свого сина Семена, як наказного, з козацьким військом на правий берег. Семен Самойлович здобув і до останку зруйнував Ржищів, Корсунь, Жаботин і взагалі всі міста, де ще було яесь людське житло, а населення силою позганяв на лівий берег Дніпра. Це був відомий в історії «великий згін», у результаті якого ціла середня й південна Київщина обернулася остаточно в безлюдну пустиню.

Тепер у Хмельницького залишилося тільки Поділля, де в Немирові, Кальнику, Хмельнику та деяких інших пунктах стояли його невеличкі залоги по кілька десятків козаків. Він почав робити спроби закликати пересельців із Молдавії й звідусіль, але поведився з людьми так жорстоко й так немилосердно стягав різні податки, що ті, які опинилися під його владою, почували себе як у найтяжчій неволі. Взагалі Юрій Хмельницький почав виявляти якусь дивну жорстокість, явно патологічного характеру. Він звелів замордувати Астаматія, свого наказного гетьмана, потім ряд інших старшин. Нарешті його нелюдські вчинки обурили самих турків і вони стратили нещасного «князя України» в Кам'янці восени 1681 р.

Усі противники, які брали участь у боротьбі за правобережну Україну — Москва, Польща, Туреччина, Крим — усі були стомлені й виснажені, вони бажали хоча б на деякий час миру. Перша замирилася наново з турками Польща; вона заключила з ними в Журавні (в Галичині) мир, по якому зрікалася наново Поділля й правобережної України, за винятком Павлової й Білої Церкви, себто північної Київщини. В липні 1678 р. Москва з Польщею продовжили між собою Андрусівський договір, причім Київ залишився таки за Москвою ціною уступки Польщі частини Вітебщини й уплати викупу в сумі 200 тис. крб. Тепер була черга за миром Москви з Туреччиною та Кримом. Весною 1681 р. московсько-українські делегати заключили в Бахчисараї перемир'я на 20 років; протягом цього часу ніхто з трьох держав, ані Москва, ані Крим, ані Туреччина не мали права заселяти просторів між річками Бугом та Дністром, себто середньої й південної Київщини: ця область мала залишатися безлюдною й нейтральною.

Такий був поки що кінець довголітньої війни за правобережну Україну. Було санкціоновано пустиню в самому серці багатого краю, там, де була колиска його історичного життя, там, де був осередок держави Богдана Хмельницького. Ця пустиня була немов надгробним пам'ятником на могилі визвольних змагань народу, який, як висловлюється Ол. Єфименкова, волів зруйнувати свій край і засіяти його власними кістками, ніж добровільно скоритися такому політичному й соціальному ладові, який не відповідав його поглядам і поняттям. Але рівночасно цей народ не виявив політичної зрілості й витривалості настільки, щоб зрозуміти змагання своїх власних, далекозоріших провідників і піддержати їх, жертвуючи в ім'я дальшого ідеалу своїми ближчими вигодами. В результаті він залишився лише знярядям у руках своїх дозріліших, солідарніших і краще зорганізованих сусідів і перестав бути господарем на своїй власній землі.

ЛІТЕРАТУРА

Костомаровъ Н. Руина // Собрание сочинений. Кн. VI. Т. 15. Петербург, 1905; Український переклад: Руська Історична Бібліотека, Т. 15—16. Тернопіль, 1893—94. Целевич О. Причини до історії зносин П. Дорошенка з Польщею в рр. 1670—1672 // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 25. Львів, 1898. Андрусак М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в рр. 1668—1669. Там же. Т. 150. Львів, 1929. Dorošenko D. a Rypka J. Hetjman P. Dorošenko a jeho turecká polityka // „Časopis Národního Musea». Praha, 1933. Korzon O. Dola i niedola Jana Sobieskiego. Т. 2—3. Kraków, 1898. Єфименко А. Очерки історії правобережної України // Кієвская Старина. Кн. 6—11. 1894. Кн. 6—11; Кн. 4—5, 1895 і в збірнику «Южная Русь». Т. 1, Петербург, 1905. Кревецький І. Під протекцію курфюрста. До історії політики П. Дорошенка // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 117—118. Львів, 1914. Крип'якевич Ів. Остафій Астаматій, український посол у Туреччині 1670-х років. К., 1928. Кн. VI. Górski K. Wojna Rzeczypospolitej Polskiej

w latach 1672—73. Warszawa, 1890. Эйнгорнъ В. Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в., М., 1899 (відбитка з «Чтеній Общества исторіи и древностей російскихъ» 1893—99); Його ж: Дипломатическія сношенія московскаго правительства съ правобережной Украиной въ 1673 г. // Журналь Министерства Народн. Просвѣщенія. V. 1898. Соловьевъ С. Исторія Россіи, Т. XI—XII. Эварнійкий Д. Исторія запорожскихъ козаковъ. Т. II. Петербург 1894. Матвѣевъ П. Батуринскій переворот 13 марта 1672 г. // Русская Старина. Кн. IX—XI. 1903. Петровський М. Нариси історії України, Харків, 1930. Біографії П. Дорошенка, М. Ханенка й Д. Многогрішного: Антоновичъ В. и Бець, Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи, К., 1885. Петровський М. З життя П. Дорошенка на Московщині // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 100. Львів, 1930. Rawita-Gawroński Fr. Ostatni Chmielnizenko. Poznań, 1919. Оглоблин Ол. До історії руїни // Записки Исторично-Філологічного Відділу Укр. Акад. Наук. Т. XVI. К., 1928.

V

**ЗАХОДИ ТУРЕЧЧИНИ Й ПОЛЬЩІ
ЩОДО КОЛОНІЗАЦІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ.
«ВІЧНИЙ МИР» МОСКВИ З ПОЛЬЩЕЮ
І ЙОГО НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ.
ПІДПОРЯДКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ
МОСКОВСЬКОМУ ПАТРІАРХОВІ.
КРИМСЬКИЙ ПОХІД 1687 р.
Й УПАДОК САМОЙЛОВИЧА. ГЕТЬМАН МАЗЕПА.
ЙОГО ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА.
ПОВСТАННЯ ПЕТРИКА.
ВІЙНА З ТУРЕЧЧИНОЮ І КРИМОМ**

Той стан речей, що його витворив на правобережній Україні Бахчисарайський договір, не міг довго вдержатися. Це був штучний витвір політичного опортунізму, який дуже скоро показав себе нездатним супроти життя з його різномодними й ніякими параграфами непередбаченими вимогами. Стративши Юрія Хмельницького, турки віддали правобережну Україну в управу молдавському господареві Іванові Дуці. Незважаючи на постанови договору, Дука заходився був колонізувати спустошений край на основах козацького ладу. Титулюючи себе «господарем земель молдавських і земель українських», він призначив «наказним гетьманом» Яна Драгинича, а той попризначав полковників до колишніх козацьких міст, які малося відновити, й розсилав на всі сторони універсали, закликаючи народ переселятися й обіцяючи всякі пільги й вольності. Полковники Драгиничеві грали роль осадчих, які заселяли на старих попелищах міста й села. Народ справді почав сходитися, й знову появились під старими назвами нові людські оселі в спустошеному краю. Це викликало тривогу в кругах гетьманського уряду на Лівобережжі й примусило поспішити з остаточним розселенням зігнаного перед тим силоміць люду з правого берега на півдні теперішньої Полтавщини, між річками Ворсклою й Ореллю, на самій границі запорізьких степів.

Але не тільки Туреччина не зважала на пункти договору: так само не дуже додержувалась умов Журавенського миру й Польща. Під проводом талановитого й енергійного короля Яна III Собеського, перейнятого ідеєю боротьби християнського світу з мусульманами, Польща фактично не припиняла пограничної війни з турками й за кілька років витіснила їх майже з цілого Поділля. В турецьких руках залишився лиш Кам'янець. Опанувавши Поділля, польський уряд також і з свого боку заходився біля колонізації безлюдних

просторів Поділля й Київщини. Ян Собеський не завагався відновити українську козачину, щоб закріпити за собою правобережну Україну. Він призначив від себе гетьманом Степана Куницького, що служив колись у Дорошенка, й доручив йому наново організувати вірне Річі Посполитій козацьке військо. Куницький оселився в Немирові, почав закликати переселенців і встиг відновити старі козацькі міста, як Богуслав, Мошни, Корсунь, що лежали в руїнах від часу Дорошенка й Юрія Хмельницького. В кінці 1683 р. саме тоді, коли король Ян Собеський, визволивши Відень від турецької облоги, виганяв турків із Угорщини, Куницький із своїми козаками зробив похід на південну Молдавію (теперішню Бессарабію), попалив околиці Бендер і Акерману, але наскочив на великі татарські сили й був побитий. Він покинув військо і втік назад на Україну. Проте він вислав до короля реляцію про свій похід, виставивши його, немов якусь перемогу, й на основі цієї реляції вже в 1684 р. повиходили в Італії й Німеччині брошури про «славну перемогу запорозьких козаків». Однак козаки, обурені на Куницького, вбили його й вибрали собі нового гетьмана, запорізького козака Андрія Могилу. Цей Могिला повиганяв турків із решти міст коло Кам'янця і продовжував організацію нової козащини. В знаменитому поході Яна Собеського під Відень 1683 р. брало участь близько 5 000 українських козаків, а в обороні Відня дуже прислужився український шляхтич з-під Самбора Юрій Кульчицький.

Розірвавши з турками, Ян Собеський формально відновив українську козачину на правому березі Дніпра. Він видав універсал про відновлення давніх козацьких полків, а сейм зробив постанову, що вірні Речі Посполитій козаки наділяються всіма колишніми правами й привілеями. Україна швидко почала наново заселятися, звідусіль почали появлятися колоністи й, мов із-під землі, поставали міста. На Лівобережжі почався настільки сильний рух, щоб переселятися на правий берег, що Самойлович мусив розставити над Дніпром сторожу, щоб нікого не перепускати. Навіть Переяславський полковник Войца-Сербин задумав був перейти на службу до нового правобережного гетьмана. Але Самойлович, довідавшись про це, встиг його заарештувати й відіслати в кайданах до Москви. З наказу Самойловича були вислані агенти бунтувати козаків проти Могилу, й їм удалося таки підбурити кілька тисяч вернутися частиною назад, частиною перейти на Запоріжжя. Але це не стримало поширення нової козащини, бо на місце тих, що втекли, приходило щораз більше нових.

Але це відновлення козащини на Правобережній Україні служило одною з важніших перешкод до заключення «вічного миру» між Польщею й Московією, про який особливо дбала польська сторона. Уже скоро після своєї перемоги над турками Ян Собеський почав нахилити Москву до такого миру й до союзу проти турків; до цього союзу приступили крім Польщі й Австрії ще Венеційська республіка й римський папа. В самому кінці 1683 р. в тому самому селі Андрусіві, де колись заключене було в 1667 р. відоме перемир'я, почалися переговори між польською й московською делегаціями про

заклучення «вічного миру». Гетьманському урядові з Москви запропоновано прислати для присутності при переговорах і свою делегацію, але Самойлович відмовився під претекстом, ніби не встигне за короткий час вирядити своїх представників: він був дуже проти порозуміння Москви з Польщею й усіма силами намагався перешкодити заключенню «вічного миру». Справді, завдяки Самойловичеві переговори на цей раз до заключення миру не довели і в кінці лютого 1684 р. припинились. Було продовжене лише на кілька років перемир'я. Самойлович боявся, що «вічний мир» між Польщею й Московією остаточно санкціонує розділ України на дві частини, і що вже потім об'єднати їх буде тяжко. Хоча Самойлович, особливо в останні роки свого гетьманування, виявив багато несимпатичних рис, які нажили йому багато ворогів: необмежене властолюбство й користолобство, пиха, старання скрізь на впливових посадах мати членів своєї родини або родичів (три його сини були полковниками),— все ж він був українським патріотом і прихильником як найширшої автономії України. Все хотів об'єднати всі українські землі під булавою одного гетьмана й тому був проти миру з Польщею й спільної з нею боротьби проти турків і татар. Він не хотів знищення Криму, бо тоді б Україна була звідусіль оточена московськими володіннями й не мала б на кого, в разі потреби, опертись. Один із українських учених (В. Пархоменко) висловив недавно думку, що в Самойловича були таємні зносини з Кримом і що він таки дійсно старався робити перешкоди успіхові боротьби з Кримом, у чому його в свій час обвинувачено, і що, як ми зараз побачимо, його й погубило. Спочатку Самойлович тримався супроти Москви не тільки лояльно, але й дуже поблажливо, але згодом, укріпившись на гетьманстві і вважаючи свою владу досить міцною, почав держатися супроти Москви незалежніше, критикував, часом доволі різко, її політику, особливо в такому кардинальному питанні, як справа союзу з Польщею проти Туреччини й Криму. Однак між Московією й Польщею, незважаючи на опозицію українського гетьмана, прийшло таки до порозуміння. Весною 1686 р. в Москві заключено з Польщею «вічний мир» і взаємний союз проти Туреччини й Криму.

На основі цього миру Польща назавжди зреклася Лівобережної України, а на правому березі уступала цареві Київ із невеличкою округою між річками Стугною й Ірпенем. Запоріжжя залишалось в виключному підданстві московському цареві. Москва за уступку Києва мала виплатити Польщі 146 000 карбованців. Щодо середньої Київщини над Дніпром, з містами Ржищевом, Трахтемировим, Каневом, Мошнами, Черкасами, Чигирином, то постановлено, що польський уряд поки що не буде їх відновляти й заселяти, але що це питання остаточно має бути вирішене згодом. Москва зобов'язувалась йти воювати Крим, а якби турки рушили на Польщу, прислати на поміч військо; Польща ж мала перегородити своїм військом шлях турецьким силам, якби вони пішли на Київ.

Довідавшись про умови миру, Самойлович голосно виявляв своє незадоволення, одверто казав: «Не послухала мене дурна Москва,

замиралася з ляхами, тепер купила собі лиха за свої гроші», грозив, що Україна сама буде думати за себе, й вислав до польського короля лист із протестом проти передачі Польщі Правобережної України. Але, виявляючи голосно своє незадоволення, і тим настроюючи проти себе Москву, Самойлович не помічав, що він уже не має якоїсь надійної опори в себе вдома, серед козацької старшини, і що його опозицію до Москви домашні вороги готові використати проти нього самого. А він до того ще й сам тоді доклав рук до знищення одної з основ української автономії, допомігши підпорядкувати українську православну церкву московському патріархові.

Українська церква з самих початків церковної організації на Україні-Русі залежала від патріарха царгородського. Ця залежність у XVII ст. носила лише властиво номінальний характер, але після унії з Московією 1654 р. служила для неї заборолом проти московських зазіхань. Як знаємо, митрополит Сильвестер Косів дуже нерадо погодився на присягу московському цареві. Другий по ньому митрополит Діонісій Балабан (1658—1663) був одвертим неприхильником Москви й стояв за федерацію з Польщею. Його наступник Йосиф Тукальський (1663—1675) був поборником самостійності України; він і не жив у Києві, а перебував у гетьманській резиденції в Чигирині. По його смерті Москва довго не допускала вибору митрополита, й митрополитий престол 10 років залишався вакантним; «містоблюстителем» його був спочатку відомий москвофіл єпископ Методій Филімонович, а потім такий же прихильник Москви, архієпископ Чернігівський Лазар Баранович. Однак і вони стояли за незалежність української церкви від Москви. Довідавшись, що Бруховецький просив дати для України митрополита з Москви, Методій гукнув у вічі московському воеводі Шереметеву, що «нам краще смерть прийняти, ніж митрополита з Москви». Московський уряд зачекав ще кілька років, але в 1684 р. знову виставив проект вибору київського митрополита з тим, щоб митрополія київська надалі залежала не від Царгородського, а від московського патріарха. На цьому настоював особливо московський патріарх Йоаким, людина дуже властолюбна й великий ворог українців.

Гетьман пішов назустріч Москві, бо він мав у цій справі свої особисті інтереси. Річ у тому, що незадовго до цього часу переїхав на лівобережну Україну князь Гедеон Четвертинський, єпископ Луцький. Він зійшовся з гетьманом, і той одружив свою дочку з небожем єпископа, князем Четвертинським. Єпископ Гедеон став своєю людиною для Самойловича, і той виставив його кандидатуру на митрополита. Вибори митрополита відбулися на свято Петра й Павла 29 червня 1685 р. в Києві. На раді переважали люди світські. Український уряд заступали генеральний осавул Мазепа й чотири полковники. Під явною пресією з боку уряду вибрано Гедеона Четвертинського. Восени того ж року Гедеон поїхав до Москви, де патріарх Йоаким урочисто висвятив його на митрополита. Гетьман вислав до Москви генерального писаря Кочубея дякувати за скасування церковної автономії України. В Москві нового митрополита щедро обдарували грішми й соболями, але треба було

ще досягти згоди патріарха царгородського. До Царгорода були вислані посланці від царя й від гетьмана, які повезли туди соболі і червінці. Однак не тільки царгородський патріарх, але й інші, особливо патріарх єрусалимський, ні за що не хотіли змінити порядок, який існував уже сім століть і до якого звикли обидві сторони. Тоді московський посол звернувся до турецького візира, і той примусив царгородського й інших вселенських патріархів згодитися «добровільно» на відлучення Української церкви від Царгорода й на підпорядкування її Москві. Українське духовенство було тим усім дуже вражене, багато людей, як висловився сам гетьман, «обріталось аки в розтерзаній умі», але нічого не могли вдіяти супроти гетьмана й Москви.

Наслідком договору Москви з Польщею про «вічний мир» був розрив із Туреччиною й Кримом і спільний похід московських та українських військ на Крим. Нерадо готувався до цього походу гетьман Самойлович: його поради не розривати з Кримом не послухали, як не послухали й поради, коли вже воювати, то вибиратися в похід якомога раніше, скоро тільки настане весна, щоб устигнути пройти безводний степ перед тим, як почнеться літня спека. Москва вирішила нанести удар татарам в самому їх серці, в Криму, а рівночасно Польща, Австрія і Венеція мали оперувати проти турків. Зібрано величезну московську армію в 100 000 людей під проводом князя Василя Голіцина, фаворита царівни Софії, яка тоді фактично правила Московською державою. Тільки в кінці травня ця армія, яка мала з собою величезний обоз на 20 000 возів, дійшла до запорізьких степів, де до неї, між річками Ореллю й Самарою, прилучилася 50-тисячна українська армія під проводом гетьмана. Рушили просто на Перекоп. Уже почалася спека. Того літа не було дощів, трава вся висохла й вигоріла від палючого сонця. Порох і духота мучили людей. Не було ні води, ні корму для багатьох десятків тисяч коней. У Самойловича розболілися очі, і він одверто ляв Москву, що вигадала цей «безглуздий» похід. Коли дійшли до Великого Лугу, недалеко Хортиці, почалася степова пожежа. Широкі простори обернулися в море вогню, який обернув степ у чорну, випалену пустиню: це татари підпалили суху траву, щоб утруднити ворогам похід. Але серед москалів пішла чутка, що це, мовляв, самі українці в порозумінні з татарами підпалили степ, щоб не допустити розгрому Криму, бо коли Крим буде завойовано, то ні на кого буде козакам опертися проти Москви. Тепер довелося йти випаленим степом під пекучим літнім сонцем. Люди й коні почали масами гинути від хвороб. Нарешті армія мусіла зупинитися вже недалеко від Перекопу, й на воєнній раді було ухвалено вислати на низ Дніпра під турецьку фортецю Кизикермень 20.000 українського й 20.000 московського війська, щоб там пильнувати татар і не допустити їх вирушити на Україну або на Польщу, а головні сили мали почати відступ назад, щоб не загубити всієї армії. Над українським корпусом, до якого мали прилучитися й запорожці, призначено наказним гетьманом сина Самойловича Григорія, полковника Чернігівського, над московським — воеводу Неплюєва.

Головне військо почало помалу відступати назад на Україну, не бачивши в вічі ані одного ворога. Всі були розлучені невдачею й даремно понесеними трудами й жертвами. Шукали, як звичайно в таких випадках буває, винуватого. І все лихо окошилося на Самойловичу. Старшина давно вже не злюбила гетьмана за його самовладні звички, за сувору й зневажливу поведінку з нею. Обвинувачувано його в користолобстві, в потуранні своїй рідні, яка засідала на важніших посадах і чинила всякі самоуправства, брала хабарі. Серед гуртка вищої старшини тут же на поході склалася змова: обвинуватити гетьмана перед москалями в зраді й скинути його. Було складено донос на гетьмана, підписаний генеральним обозним Дунин-Борковським, суддями Вуеховичем і Кочубеєм, генеральним писарем Прокоповичем і «заслуженими у війську особами»: Солониною, Гамалією, Лизогубом, Дмитрашком-Райчею і Забілою, й подано Голіцинові. Самойловича обвинувачено в неприхильності до Москви й бажанні створити з Гетьманщини незалежну державу, в користолобстві, в зневажливому поводженні з старшинами, а найголовніше — в порозумінні з татарами щодо спалення степу. Голіцинові донос був дуже на руку: знайдено було винуватого в ганебному результаті так широко задуманого військового підприємства. Він поспішив негайно вислати донос у Москву, не подавши гетьманові й знака. Але перше ніж донос прибув до Москви, туди вже дійшла чутка про те, ніби гетьман звелів палити степ, і московський уряд негайно вирядив думного дяка Шакловитого запитати гетьмана: що це означає? Через тиждень прибув із Москви до Голіцина й наказав: арештувати гетьмана й вислати на Московщину, а козацькому військові вибрати нового гетьмана.

22 липня 1687 р. в таборі над річкою Коломаком, уже на границі Гетьманщини, старшина заарештувала Самойловича й передала Голіцинові, а той відіслав його до Москви. Тут же в таборі 25 липня відбулася рада, яка обрала гетьманом генерального осавула Івана Мазепу. Зразу ж як арештовано Самойловича, в козацькому війську почалися розрухи: прості козаки почали бити старшину, але московське військо втихомирило бунт. Ще більші розрухи вибухли в козацькому корпусі, що вирушив був у похід під проводом Григорія Самойловича, як тільки туди дійшла чутка про арешт гетьмана. Полковника Прилуцького Лазяра Горленка вбито, інших заарештовано. Григорія Самойловича оборонили сердюки, але його було скоро по тому взято й вислано за батьком на Московщину. Розрухи втихомирили силою москалі.

Над гетьманом Самойловичем не роблено ні слідства, ні суду: його просто заслано разом із сином Яковом до Сибіру. Гірша доля судилася Григорієві: воевода Неплюев пограбував його майно і, щоб укрити сліди, обвинуватив у «зраді». Нещасливого гетьманича повезли в Севськ, брали там на тортури й відрубали голову: щоб збільшити муки, кат тричі рубав йому голову: так помстилася Москва за те, що Григорій Самойлович, будиши полковником Чернігівським, заборонив війтові повісити на ратуші знак московського двоголового орла, коли той хотів тим приподобатися московському воеводі.

Вину йому ставлено те, що він завжди ляв Москву, дарма, що був вихований при царському дворі разом із братами (старший син гетьмана Семен, полковник Стародубський, помер у 1685 р.). Так загинула ціла родина гетьмана Самойловича, що був, безперечно, українським патріотом і мріяв про якнайбільшу самостійність України, був добрим політиком і адміністратором, але занадто честолюбною людиною, яка не вмiла й не хотiла жертвувати інтересами особистої кар'єри для загального добра. Обвинувачуючи його перед Москвою в «зраді», козацька старшина, як слушно зауважив проф. В. Пархоменко, сама «знову зрадила Україну, промінявши її загальнодержавні інтереси на свої класові, й підвела гетьмана під московську кару».

Коломацька рада, яка вибрала Мазепу гетьманом, дуже нагадувала своєю обстановкою раду в Козачій Діброві, яка 15 років перед тим вибрала Самойловича: майдан над річкою Коломаком оточили московські полки; посередині майдану поставлено було царське шатро для Голіцина, який мав передати клейноди новообраному гетьманові. Козаків на раду допущено близько 2.000. Після молебня Голіцин запитав їх, кого вони хочуть мати гетьманом? Дехто вимовив ім'я Мазепи, так було наперед умовлено: річ у тому, що напередодні ради в наметі Голіцина відбулася рада Голіцина з генеральною старшиною, і на цій раді були підвищені в своїх рангах усі учасники змови проти Самойловича: Лизогуб, Гамалія, Дмитрашко-Райча, Солонина й Забіла дістали полковницькі уряди, генеральний писар Прокопович став генеральним суддею (другим), а «ресент» (управитель) генеральної канцелярії Кочубей став генеральним писарем. Треба думати, що на цій нараді було умовлено й вибір Мазепи, який потім, коли став гетьманом, зразу ж нагородив їх маєтностями. Отже, на раді, коли було названо ім'я Мазепи, всі почали його вигукувати, й Мазепа був вибраний. Він тут же заприсягнув цареві на вірність і підписав (складені також напередодні) нові «статті» в 22 пунктах, які де в чому доповнювали статті, списувані перед тим при кожних виборах нового гетьмана. Старшина хотіла була добитися права всянй із чужоземними державами, але в цьому було відмовлено і всякі листи, які могли прийти від чужих урядів, наказано негайно пересилати до Москви. Козаки, як звичайно, виговорювали собі права й привілеї: свободу від усяких податків і натуральних повинностей, спокійне володіння своїми грунтами, сіножатями, лісами, млинами і т. д.; підтверджувалися права київських і ніжинських міщан, зазначені в попередніх договорах; гетьман і старшина зобов'язувалися дбати по зближенню з москалями, особливо через мішані шлюби, щоб ніхто не казав, що Україна «якийсь інший край, під гетьманським регіментом». Воеводи московські мали стояти по-старому в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині й Острі, але не втручатися в місцеві справи. Оренди мали бути скасовані. Війська реєстрового постановлено мати 30 000. Підтверджено, щоб гетьман не скидав із посад генеральну старшину, не поспитавши наперед царського на те дозволу. Гетьман мав жити в Батурині, й при ньому, для охорони його особи, мав перебувати полк московських стрільців.

На південній границі Гетьманщини вдовж Орелі й Самари мали бути побудовані укріплені міста для охорони від татарських наскоків.

Після Самойловича залишилося величезне майно в грошах (близько півмільйона золотих) і в дорогих речах. Старшина хотіла, щоб усе це пішло до військового скарбу, але Москва настояла на тому, щоб половина пішла до царського скарбу, а половина до військового; вона фактично перейшла в розпорядження нового гетьмана.

*

В особі нового гетьмана лівобережна Україна дістала талановитого політика й адміністратора зі школи Петра Дорошенка. Іван Степанович Мазепа належав до православної української шляхти Білоцерківського повіту на Київщині, де було її родове гніздо, село Мазепинці. Батько Мазепи пристав до козаків і в 1654 р. був білоцерківським отаманом. Мати майбутнього гетьмана походила з шляхетського роду Макієвських, відзначалася гарячою прихильністю до православної віри, була «сестрою» Луцького братства, а пізніше, ставши вдовою, постриглася в черниці; вибір її сина на гетьмана застав її ігуменією Флорово-Вознесенського монастиря в Києві. Одинокі сестра Мазепи, що була замужем за шляхтичем Войнаровським, покинула свого чоловіка за те, що він її силував перейти на католицтво, і сама теж постриглася в черниці, так само, як її дочка Марта. Син Андрій виховувався при дворі дядька-гетьмана. Ця любов до православної віри й глибока релігійність характеризували й самого Івана Мазепу.

Докладний рік народження Мазепи й досі невідомий: дослідники означають його між 1629—1632 рр. Невідомо напевно, де він учився, є вказівки, що вчився в Київській Академії, по другій версії — в єзуїтській колегії в Варшаві, а потім інше й за кордоном. В усякому разі він мав дуже гарну, як на ті часи, освіту, й пізніше, як побачимо, виявив себе великим мисленатом впродовж й мистецтва. Найкращу школу життя пройшов Мазепа при дворі польського короля Яна Казимира, куди був узятий як паж десь між 1649—1652 роками в числі кількох молодих козаків, яких король хотів виховати при собі, в прихильній до Польщі атмосфері. В 1659 р. Мазепа возив лист від короля до гетьмана Виговського, а в 1662 р. до гетьмана Юрія Хмельницького; в 1663 р. відозив клейноди до гетьмана Тетері. Але коли король пішов у свій відомий похід на Україну 1663 р., Мазепа, як каже Величко, прибувши до своєї рідної Білоцерківщини, «подякував королеві за службу» й залишився приватною людиною. Ол. Лазаревський думає, що причиною залишення Мазепом служби було те, що він недавно виконав свою місію до Тетері. В 1669 р. Мазепа стає на службу гетьмана Дорошенка.

Спочатку був він лише ротмістром «надворної коронви» — гвардії гетьмана, але його здібності, знання світу й людей швидко були оцінені Чигиринським гетьманом, і за кілька років він став генераль-

ним осавулом, а потім і писарем. Перебуваючи на службі в Дорошенка, Мазепа одружився з дочкою білоцерківського полковника Половця, вдовою по полковнику Фридрикевичу, але дітей ніколи не мав. У 1674 р., в липні, коли справи Дорошенка стояли дуже погано, він був висланий своїм гетьманом до Криму й до Туреччини прохати військової допомоги проти москалів і Самойловича, але по дорозі попав у полон до запорожців, трохи не загинув, але, врятований Сірком, був висланий ним до Самойловича. Він зумів дуже влодитися Самойловичеві, і той, вислаючи його до Москви, гарантував йому вільний поворот на Україну. Мазепа вважав діло Дорошенка вже за пропаче й одверто розповів у Москві про всі його турецько-татарські зносини. Мазепу справді пустили назад на Україну, і він вступив на службу до Самойловича. Службову кар'єру довелося починати наново: колишній генеральний писар починає її в скромній ролі «гетьманського дворянина»; його матеріальні достатки були в цей час такі невеликі, що для того, щоб виорати подарований йому гетьманом Самойловичем шматок поля, він мусив спрягатися з сусідом, можливим козаком. Однак же й у Самойловича Мазепа висунався в перші ряди старшини і в 1682 р. став генеральним осавулом. Усе це свідчить не тільки про великі здібності Мазепи, але й про його особливе вміння сходитися з людьми й подобатися їм. На службі в Самойловича виконував Мазепа важливі дипломатичні доручення, їздив кілька разів у Москву, і це дало йому змогу близько придивитися до московських урядових кругів та до їх політики.

Тяжко сказати, наскільки сам Мазепа був причетний до упадку Самойловича: одні історики, як Костомарів і Лазаревський, уважають його трохи чи не за головного привідця в усій справі, хоча він сам не підписав доносу. Інші, от як Уманець, кажуть, що Самойлович упав жертвою своєї загальної непопулярності серед війська, що Мазелі не було потреби прикладати рук, щоб його погубити, а що сам Мазепа став гетьманом тому, що він був найпопулярнішою людиною, коли не по всій Україні, то принаймні в таборі над Коломаком. У всякому разі не підлягає сумніву, що в виборі Мазепи відіграв дуже поважну роль князь Голіцин, який потім дістав від нового гетьмана величезну суму грошей.

Звістка про події над Коломаком послужила немов гаслом для розрухів по цілій Україні: скрізь поспільство та прості козаки кинулися бити й грабувати старшину і взагалі людей можливих, виявляючи цим свій протест проти старшинського панування, проти неавансних оренд і різних, зв'язаних із війною тягарів. Зразу з-під Коломака новий гетьман мусив рушити з компанійськими полками приборкати ці розрухи. Найбільше винних і привідців карали, а одночасно гетьман розіслав універсал, щоб ніхто не смів за свої кривди самовільно мститись, а щоб доходили правди судом, і оповіщав, що касує оренди. Трохи згодом у 1691 р. він розіслав універсали в усі полки, щоб ніхто з державців не вважався обтяжати посполитих великими роботами й вигаданими поборами і не чинив їм кривди в володінні полями, лісами й сіножатями, та щоб узагалі не чинили насильств і «нічого нового й понад міру не вигадували».

Заспокоївши народне хвилювання, Мазепа мусив братися знову за воєнні приготування до нової боротьби з Кримом. Насамперед треба було побудувати укріплені пункти понад Самарою й заселити їх. Весною 1688 р. було зібрано 20 000 козаків, вибраних із усіх полків, і почалася будова фортець, із яких головною була Новобородська на березі Самари. Мазепа сам на місці кермував справою й, побудувавши «городки», зараз же позаселював їх околиці, переважно колишніми переселенцями з правого берега Дніпра. Саме ці фортеці мали служити базою для нового наступу на Крим і рівночасно боронити Гетьманщину від несподіваних татарських наскоків. Будовою фортець були дуже незадоволені запорожці. Вони вважали, що цим порушуються їх права на присамарські степи й боялися, що гетьман буде їх тепер держати в руках. Але Мазепа послав запорожцям у подарунок тисячу червоних і запевнив, що ці фортеці збудовані зовсім не проти них, а на те, щоб улегшити майбутній новий похід на Крим. Запорожці, як каже один історик, зробили вигляд, що повірили гетьманові, й на якийсь час затихли.

Новий похід дійсно відбувся весною 1689 р. Успіхи австрійців і венсіанців у боротьбі з турками спонукали й московський уряд організувати новий похід на Крим. 112-тисячна московська армія (у склад її входили й слобідські українські полки) вирушила в березні 1689 р. під проводом того ж князя Голіцина. В кінці квітня до неї прилучився Мазепа з цілим своїм військом. На цей раз устигли дійти до Перекопа в кінці травня. Хан напав на союзників із усіма своїми силами, але був відбитий. Однак Голіцин не пішов далі Перекопа: татари знищили кругом усю місцевість, не ставало води й корму для такого великого війська; Голіцин боявся йти далі і в початку червня наказав відворот. За два тижні військо було вже на берегах Самари й скоро по тому москалі пішли до себе на Московщину, а Мазепа з українським військом — на Гетьманщину. Вся справа обмежилася грандіозною воєнною демонстрацією. Голіцин представляв похід як свій великий успіх, його покровителька, царівна Софія, обсипала його й усіх учасників походу похвалами й нагородами, мов за справжню перемогу. Але дні її панування були вже пороховані.

На початку серпня 1689 р. Мазепа приїхав до Москви з величезним почотом представитися царям Іванові й Петрові, які правили номінально, та царівні Софії, яка була регенткою після революції стрільців у травні 1682 р. З Мазепою прибула майже вся генеральна старшина й п'ять полковників, а всього асистентів гетьмана було понад 300 людей. Мазепу зустріли з великими почестями, як зустрічали звичайно чужоземних послів або суверенів. Почалися були врочисті аудієнції й прийоми. Але тут вибухла палацова революція: молодий цар Петро повів рішучу боротьбу з своєю сестрою Софією, нарешті усунув її від регентури, засадив до монастиря й проголосив, що сам бере владу в свої руки. Софійного фаворита Голіцина заслано на далеку Північ; йому між іншим поставлено в провину невдалі кримські походи, а головного прихильника Софії Шакловитого, що їздив недавно в посольстві до Мазепи, страчено. Поки тяглася ця боротьба між Кремлем, де сиділа Софія, й Троїцько-Сергіївським

монастирем, де засів Петро, Мазепа перебував у дуже непевному й небезпечному становищі: він прибув як прихильник Софійного режиму, його вважали за креатуру Голіцина, й можна було сподіватися, що він розділить долю Софійного фаворита. Мазепа приїхав до Петра в монастир, і ось тут зумів так уподобатися молодому цареві, що не тільки не зазнав ніякої неприємності, але навпаки, придбав його довір'я й приязнь, яка тривала мало не 20 років, аж до того часу, коли дороги царя й гетьмана так рішуче розійшлися. Становище Мазепине було зміцнене й, вертаючись на Україну, він міг тепер спокійніше провадити свою політику.

Становище Мазепи на Лівобережжі було взагалі дуже тяжке від самого початку його гетьманства. Серед народних мас шло глибоке хвилювання, котре раз-у-раз проривалось одвертими вибухами. Здобуваючи й заокругляючи всіми правдами й неправдами земельні маєтності, козацька старшина щораз більше обтяжала селян «послушенством» на свою користь. Перехід із селянського стану в козацький робився більше утрудненим. Велику ненависть до себе викликали «оренди», тим більше, що прибуток із них шов на утримання охотницьких полків: набрані з усякого бродячого люду, ці полки дозволяли собі всякі насильства й здирства й були дуже непопулярні серед населення. У самого гетьмана було немало особистих ворогів, які інтригували проти нього й засипали московський уряд доносами. Здеморалізована старшина, звикши вислугуватися перед Москвою й скидати гетьманів московськими руками, дивилася на Мазепу просто як на спритну людину, що потрапила використати момент і знайти підтримку в Москві; для більшості лівобережної старшини Мазепа був чужий заїда, «лях». Та й для мас рядового козацтва, а тим більше поспільства, новий гетьман не мав за собою нічого, що могло б його виділити з-поміж решти нового панства й зробити популярним.

З усіх тих труднощів свого становища Мазепа вийшов переможцем. Своєю розумною, тактовною й послідовно переведеною політикою він зміцнив свій авторитет серед старшин. Почуваючи за собою підтримку в особі молодого царя, він приборкав деякого з своїх занадто отвертих неприхильників, а щедрою роздачею маєтностей створив значний круг прихильних і зв'язаних із ним людей. В усій своїй довголітній діяльності на гетьманському уряді Мазепа виявив зовсім виразну тенденцію оперти українську державність на верстві заможної й освіченої козацької старшини. Проф. В. Антонович, котрий уважав Мазепу за «дуже щирого й гарячого патріота українського», й за «єдиного справжнього політика з-поміж українських діячів XVII ст.», каже, що Мазепа «силкувався привабити до себе старшину, щоб утворити міцний привілейований стан, який підпер би його в боротьбі з московським урядом за повну автономію України». Хоча Антонович і вважає за помилку Мазепи, що він оперся не на народні маси з їх демократичними ідеалами, а на старшину з її аристократичними тенденціями, але визнає, що Мазепа «хотів організувати Україну на зразок сусідніх держав», а там скрізь він бачив, що на чолі держави стоїть монарх, який

спирається на провідну привілейовану верству, на національну аристократію. Іншого ладу він собі уявити не міг, а до чого доводить на ділі потурання «народним ідеалам», те Мазепа мав нагоду добре бачити, як свідок Бруховеччини й цілої правобережної руїни. Він був людиною свого часу, але в межах понять того часу старався зробити якомога більше добра для рідного краю. Піддержуючи старшину, надаючи їй земельні маєтності, що робили її сильною економічно й до певної міри незалежною політично верствою, він дбав про її освіту й навіть зовнішню культурність. І старшина скоро оцінила свого гетьмана; він придбав її довір'я й велику до себе пошану.

Уже від початку свого гетьманування Мазепа виявив себе як великий покровитель української церкви й меценат національної просвіти. Він збудував своїм коштом ряд величних церков і монастирів у Києві, Чернігові, Переяславі й по інших містах, навіть селах, поставив новий великий будинок Могилянської Академії й щедро обдарував її маєтностями, щоб уможливити науку «всякому з малоросійських дітей, хочакому вчитись», фундував школи, бурси й шпиталі, взагалі всіми способами допомагав просвіті й мистецтву. Недурно прегарний мистецький стиль будівель Мазепиної доби носить назву «Мазепинського барока». Він наділяв маєтностями українські монастирі, які служили в ті часи розсадниками просвіти через свої школи й друкарні, а новому київському митрополитові Варлаамові Ясинському (1690—1706) виклопотав титул екзарха московського патріарха, щоб піднести значення глави української церкви. За свої заслуги перед церквою й національною культурою Мазепа придбав собі ширі симпатії освічених українців, як духовного, так і світського стану. Нікому з гетьманів не було присвячено стільки панегіриків, поем, драм, як Мазепі, а в одній драмі («Володимир» Теофана Прокоповича) він порівнюється символічно з князем Володимиром Великим, просвітителем Русі-України.

Хоча Мазепа й був представником, так би мовити, класової старшинської політики, але треба визнати, що він більше ніж хто-небудь із гетьманів старався захистити інтереси народних мас і вдержати старшинські апетити в межах права й законності. Універсалом 1691 р. він суворо забороняв як світським, так і духовним державцям (монастирям) обтяжати селян повинностями, а козаків неволити переходити в посполиті; він забороняв відбирати в простих козаків землю, яку ті колись «шаблею й кровію своєю завоювали», поділивши між собою колишні маєтності польських магнатів, і взагалі наказує, щоб державці, володіючи маєтностями, владу свою «виражали мірно, як слідує по-малоросійському обвикновенію, не чиня подданим розних вимислов і тяжестей». Універсалом 1692 р. гетьман нагадує державцям знову, щоб вони володіли «в міру, нічого нового і вище міри не налагаючи, но ізвиклими дачами і роботами (посполитих) доволствуючися». Тоді ж він відняв у деяких полтавських державців, які обтяжали підданих, маєтності. В універсалі з р. 1701 гетьман оповідає, що він віддав під суд сотника с. Веркіївки (під Ніжином) за «великі й нестерпимі прикрости», які той, як державця, чинив селянам, за «незносні обиди і в панщині

непрестанно вимисли», й одночасно наказував, «аби не більше, толко два дні в тиждень (селяни) роботу панщинною одправлявали».

Мазепа кілька разів виступав у обороні посполитих, коли московський уряд намагався притягти їх до відбування різних повинностей військового часу: будувати фортеці, возити запаси і т. д. Він настояв, щоб усі фортифікаційні праці виконувалися козаками, які до того зобов'язані своєю службою, а не посполитими, які й без того обтяжені всякими повинностями. Одначе пізніше він заступався перед царем Петром і за простих козаків, яких тоді виснажував непосильними походами й працею при будові фортець. Щодо «оренд», які так докучили народові, Мазепа скасував їх, як став гетьманом; але мусив їх незабаром відновити, бо не було чим удержувати охотницьких полків, одначе подбав, щоб людям не чинено було «досади» при купівлі горілки на хрестини та весілля. Сам особисто він був проти оренд. Він писав до Москви, що оренди не так тяжкі самі по собі, як прикрі, бо нагадують давні часи, коли «при польській державі жиди орендою володіли і многі вимислені отягощення чинили», а через те оренда «єсть досадна і повна безчестя і хули». Тому гетьман після довгих нарад із старшиною рішив у 1692 р. оренди скасувати й пошукати інших джерел прибутку. Про це було сповіщено універсалом і народ. Але не так легко це було впровадити на ділі. На Великдень 1693 р. гетьман скликав нову нараду старшин із усіх полків, із простих козаків і міщан, і на цій нараді ухвалили для спроби скасування оренди, «як річ іздавна ненависну», на один рік і замість неї завести податок від винокурень і шинків. Але цей новий спосіб не вдержався, бо припис державному скарбові дуже мало прибутку. Між іншим, гетьман був проти широкого винокуріння ще й тому, що воно страшенно нищило ліси, а він дбав про охорону лісів, про що свідчать його спеціальні універсали.

Мазепа дбав за розвиток української торгівлі й охороняв інтереси українських купців. Коли в 1700 р. українським купцям почали чинити в Польщі труднощі й кривди, він спеціально інтервенював перед російським і польським урядами й добився того, що польський уряд видав спеціальний наказ і універсал до польського населення, щоб купцям, які приїздили до Польщі з українськими паспортами, ніхто не робив ніяких труднощів або кривд. Взагалі внутрішня діяльність Мазепи показує, що він, хоч і піддержував старшину, як опору української автономії, але дбав за інтереси всього українського народу в його цілості.

У постійній опозиції до Мазепи стояло Запоріжжя. Воно розуміло, що з завоюванням Криму й опалюванням чорноморських степів могла скінчитися сама рація існування запорізької організації, як передової охорони границь України від кримських татарів. Замірених цих границь і здобуття широких степових просторів грозило зробити існування Запоріжжя зовсім зайвим. В інтересах запорожців лежало, щоб кругом були нерозорані поля, щоб не було хліборобського господарства й інтенсивної культури. Присуєння лівої людності до берегів Орелі й Самари й будівання там фортець дуже

не подобалося запорожцям і зразу ж викликало в них конфлікт із гетьманом. Причиною конфлікту було й те, що Запоріжжя, як колись перед Богданом Хмельницьким, стало притулком для всяких опозиційних елементів українського суспільства; звідти виходили на Гетьманщину агітатори, які підбурювали народ проти старшини й проти гетьмана. Звідти нарешті вийшов і претендент на гетьманську булаву, який марив увільнити Україну від московської надвлади й від своїх власних панів за допомогою Криму. Був це військовий канцелярщик Петро Іваненко, або Петрик.

Ранньою весною 1692 р. генеральний писар Кочубей, під яким служив Петрик, вислав його з службовим дорученням з Батурина до Полтави. Петрик доручення виконав, а потім узяв та й утік на Запоріжжя. Там він почав агітувати проти гетьмана й проти Москви. Запорожці вибрали його своїм писарем. Проте особливого успіху агітація Петрика не мала. Тоді він із кількома десятками січовиків поїхав до Криму й там 26 травня 1692 р. склав формальний трактат в імені «Удільного Князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорозького Городового й народу малоросійського». Це був договір між двома державами — Україною й Кримом, які умовляли-ся між собою про «вічний мир і братство» й взаємну оборону від Москви й Польщі. Повний текст цього договору в 16 пунктах уперше опублікував недавно (1927 р.) київський учений проф. Ол. Оглоблін. У договорі стояло, що князівство мало обіймати крім Гетьманщини ще правобережну Україну й частину України Слобідської — полки Сумський і Охтирський, а полки Харківський і Рибінський (?) мали бути переведені на правий берег Дніпра, щоб відкрити татарам вільний шлях для наскоків на Москву. Україна й Крим мали взаємно удержувати резидентів і всі справи й непорозуміння між собою полагоджувати дружнім способом. Застерігалось право вільної торгівлі для обох сторін без усякого мита, а для українців спеціальне право вільного рибальства й звіроловства на низу Дніпра й добування солі без усякої оплати. Проф. Оглоблін вважає, що договір цей має великий інтерес для історії української політичної думки і що основна його ідея — це визволення України з-під чужоземної влади та об'єднання українських земель у одній державі. Татарський хан визнав Петрика гетьманом і дав йому кілька тисяч орди під проводом калги. Петрик рушив на Україну і в липні 1692 р. прибув на Запоріжжя. Запорізький кошовий Гусак із усіма курінними атаманами й 2000 товариства зустрів Петрика й калгу хлібом-сіллю, однак рада не зважилась отверто прилучитися до Петрика й дозволила йти лиш охотникам. Набралося чоловік 500 голоти, яку принадувала перспектива пограбувати орендарів і панів-кармазинників, що їй обіцяв Петрик. Ця голота проголосила Петрика гетьманом, а калга-салтан дав йому клейноди: булаву, бунчук і корогву.

Петрик розіслав універсали, оповіщаючи, що він, за допомогою Кримської держави хоче визволити Україну «від тиранства Москви і від немилостивих панів» і закликав народ допомогти йому «скинути московське невільницьке ярмо з вільних козацьких хребтів». Мазепа був у курсі всіх рухів Петрика й вислав негайно вперед чотири

городові полки й один компанійський, а сам із п'ятьма компанійськими полками став під Гадячем, щоб звідси керувати операціями. Він видав універсал до народу, де закликав не слухати «погібельного сина Петрика», не починати усобиці, яка поведе край до нової руїни, й грозив карами, хто стане на бік Петрика. Коли підійшли до гетьмана інші городові полки, він рушив на Полтаву. Петрик тим часом наблизився до південних границь Гетьманщини, й деякі містечка над річкою Ореллю — Царичанка, Китай-Город піддалися йому й заявили охоту визволяти Україну від москалів. Але тут показалися гетьманські полки, й татари кинулись тікати. Мусив за ними вертатися й Петрик із купою своїх прихильників. Ті, що визнавали Петрика гетьманом, були суворо покарані: царичанському сотникові відрубано голову, а китайгородського з кількома спільниками заслано у Сибір.

Але Петрик не вгамувався. В Криму сталася переміна: на ханському престолі втретє засів талановитий і енергійний Селім-Гірей, колишній союзник Дорошенка. Він радий був шкодити Москві, яку ненавидів, і рішив піддержувати Петрика. В січні 1693 р. Петрик, маючи при собі татарську орду (по одній версії близько 30.000) і кілька сот козаків, появився знову на Україні. Запорожці на цей раз зовсім відмовилися брати якусь участь у його підприємстві, а міста Переволочна й Кишинка, до яких він відступив, не схотіли його приймати. Петрик дійшов був до самої Полтави, але полтавці вчинили йому опір, а чутка про наближення великих українських і московських сил примусила й на цей раз Петрика тікати до Криму. Ще кілька літ завдавав Петрик клопоту гетьманським властям своїми інтригами в Криму; він брав участь у пізніших наскоках татар на Україну, але після 1696 р. зійшов з історичної арени.

Уже давніше деякі наші історики (наприклад, Ф. Уманець) висловлювали погляд, що справа Петрика не була лиш його особистою авантюрою. В останніх роках проф. Ол. Оглоблін, досліджуючи діяльність Петрика й спираючися на свідчення літописця Величка, прийшов до висновку, що за Петриком стояла певна частина опозиційної старшини, а, можливо, й сам Мазепа, маючи на меті «скласти угоду з Кримом і за кримською допомогою вибитися з-під московської зверхності, вийти з антитурецької коаліції, добитися кращих умов задля українського торгу на Чорноморщині, утворити самостійну Українську державу». Але, висунувши Петрика, Мазепа, мовляв, скоро збагнув, що справа не може вдатися, та й виступив сам проти нього. Справді, в усій історії з Петриком багато ще темного й загадкового, й сказати щось певне, доки не знайдено явних доказів, дуже тяжко. В усякому разі справа Петрика свідчить про живучість української самостійницької традиції й політичної концепції союзу з татарами проти Москви серед козацької старшини. Проф. Оглоблін на підставі деяких міркувань допускає навіть співпрацю Петрика в пізніші часи з Орликом і в конституції Орлика 1710 р. вбачає деякі сліди Петрикового договору з Кримом 1692 р.

Тільки що вляглося хвилювання, викликане справою Петрика, як увага козацтва й народних мас була відтягнута в бік боротьби

з турками й татарами, боротьби, яку розпочала наново Москва за опанування доступу до Чорного й Азовського морів і в якій Україна мусила взяти якнайближчу участь. Ця боротьба захопила й Запоріжжя та на якийсь час вгамувала його опозиційні настрої. Цар Петро склав план кампанії на два фронти: з одного боку мали бути ведені операції на долішньому Дні, щоб узяти турецьку фортецю Азов і відкрити вихід до Азовського моря; з другого — мала проводитися військова акція на долішньому Дніпрі, щоб пробитися до Чорного моря. Мета цієї боротьби була зрозуміла українському народові, вона лежала в площі його життєвих інтересів, і тому українська козаччина взяла в ній участь охоче й виявила в ній велике завзяття. В 1695 р. цар відбув свою першу облогу Азова, яка скінчилася для нього невдачею. Зате сполучена московсько-українська армія, яка оперувала під проводом Мазепи й боярина Шереметєва на долішньому Дніпрі, взяла турецьку фортецю Кизикермень і цілий ряд турецьких фортив, зруйнувала їх і тільки в одному, в Таванську, була залишена українська залога з гетьманських і запорізьких козаків. На самому початку 1696 р. татари разом із Петриком зробили наскок на Лівобережну Україну й прорвалися аж до Гадяча, але Мазепа вжив енергійних заходів, і скоро татари були прогнані.

У 1696 р. відбувся другий похід і облога Азова. Цар Петро збудував на Дону біля Воронежа флотилію, спустився з нею до Азова й тут, після завзятих боїв, піддержаний 15-тисячним українським корпусом полковника Лизогуба, здобув міцну Азовську фортецю. Українські війська, як признався сам Петро, відіграли в здобутті Азова вирішальну роль.

Кампанія тривала ще чотири роки. Одним із видатніших її епізодів була геройська оборона Таванська й Кизикермена, де кілька тисяч гетьманських козаків три місяці відбивалися від цілої турецько-татарської армії з могутньою артилерією й завдали ворогові великих втрат, аж поки надійшли на визвіл головні гетьманські сили. За цю облогу українці втратили 205 людей, а турки й татари близько 7000. Запорожці на своїх чайках впливали в море й плондували кримські береги. Однак союзники ніяк не могли нанести туркам і татарам вирішального удару, війна затяглась, і Україна, засобами якої головню провадилася боротьба, щораз більше відчувала на собі її тягар. Ситуація погіршувалася через неврожай, який майже кожного літа навідував Україну при кінці XVII ст. Тимчасом Австрія заключила з Туреччиною сепаратний мир у Карловцях. Слідом за нею заключила сепаратний мир і Польща, виговоривши собі поворот Кам'янець-Подільського. Тоді цар Петро, залишений своїми союзниками, розпочав із кінцем 1699 р. й собі переговори з турками й нарешті 30 липня 1700 р. заключив із ними в Царгороді перемир'я на 30 літ. Туреччина уступила Москві Азов із цілим північним узбережжям Азовського моря. Обидві сторони зобов'язувалися не будувати ніяких укріплень на долішньому Дніпрі й зруйнувати ті фортеці, які були вже там збудовані. Таванськ і Кизикермень були евакуйовані українським і московським військом і їх мури зруйновані. Царгородський мир відкрив для України частинний доступ до

Чорноморського й Азовського узбережжя, такий важливий для її економічних інтересів. Але цей результат уже не задовольняв царя Петра, який мріяв про безпосередній доступ до Європи через море Балтійське. Щоб здобути його, він підготовляв боротьбу з Швецією, і в цю боротьбу втягнув силоміць і Україну, дарма, що її інтереси не були тут безпосередньо зачеплені. Ця боротьба мала фатальні наслідки для Української козацької держави.

ЛІТЕРАТУРА

Костомаровъ Н. Руина // Собрание сочинений. Кн. VI. Т. 15. Петербургъ, 1905. Український переклад: Руська Історична Бібліотека. Т. 16. Тернопіль, 1894. Соловьевъ С. Історія Росії. Т. XIV. Антоновичъ В. Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра // Архивъ Юго-Западной Россіи. Ч. III. Т. 2. К., 1868. Український переклад у т. 18 «Руської Іст. Бібліотеки», Львів, 1895. Терновскій С. Изслѣдованіе о подчиненіи кievской митрополіи московскому патріархату // Архивъ Юго-Западной Россіи. Ч. I. Т. 5. К., 1872. Востоковъ А. Къ исторіи перваго крымскаго похода // Кіевская Старина. Кн. II. 1886. Його ж: Судъ и казнѣ Григорія Самойловича. Там же. Кн. I. 1889.

Про Мазепу до початку Північної війни: Костомаровъ Н. Мазепа и мазепинцы // Собрание сочинений. Кн. VI. Т. 16. Петербургъ, 1905; Український переклад Т. 17—18 «Руської Істор. Б-ки». Львів, 1894—95. Уманецъ Ф. Гетманъ Мазепа. Петербургъ, 1897. Лазаревскій А. Замятки о Мазепѣ // Кіевская Старина, 1898. Кн. 3, 5 і 6. Соловьевъ С. Історія Росії. Т. XIV і XV. Эварницкій Д. Історія запорожскихъ козаковъ. Т. III. Петербургъ, 1897. Востоковъ А. Посольство Шакловитаго къ Мазепѣ въ 1688 г. // Кіевская Старина. Кн. 5. 1890. Оглоблин Ол. Договір Петрика з Кримом 1692 р. // Ювілейний збірник в честь Д. Багалія. К., 1927; Його ж: Мазепа і Петрик // Записки Істор.—Філолог. Відділу Укр. Академії Наук. Т. XXIII, К., 1928; Ці статті разом із іншими про Петрика передруковано під спільним титулом: «Петрик, ханський гетьман України» в збірнику «Студії з Криму» I—IX. К., 1930.

**УКРАЇНЬСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.
ЇЇ ТЕРИТОРІЯ Й УСТРІЙ.
ГЕТЬМАН. КОЗАЦЬКА РАДА.
СТАРШИНА. ВІЙСЬКО. ФІНАНСИ.
ТОРГІВЛЯ. СУСПІЛЬНІ ВЕРСТВИ
Й ЇЇ ВЗАЄМНІ ВІДНОСИНИ. ЗАПОРІЖЖЯ
ПРОСВІТА Й КУЛЬТУРА**

Говорячи про козацьку Українську державу XVII ст., яка утворилася внаслідок повстання Богдана Хмельницького, про її межі, устрій і державно-правне становище, треба мати на увазі, що за досить короткий час, за яких 30 років (від початку повстання Хмельницького 1648 р. й до упадку Дорошенка в 1676 р.) ця держава перейшла різні фази й по остаточному замиренні Москви й Польщі, які поділили між собою українську територію, виглядала вже далеко не так, як за Богдана Хмельницького. В своїх договорах із Польщею, Зборівському 1649 р. й Білоцерківському 1652 р., Б. Хмельницький, одержуючи для козацької України автономію, діставав територію трьох польських воєводств: Київського, Брацлавського й Чернігівського, що означало цілу сучасну Чернігівщину й Полтавщину на лівому березі, цілу Київщину, східне Поділля й частину Волині — на правому. Погранична лінія від Польщі була установлена приблизно від півночі на південь: від Овруча на захід, потім вздовж річки Случі на Костянтинів, звідти на Бар до Дністра. Білоцерківський трактат формально обмежив територію козацької України до одного Київського воєводства, але вже після перемоги Хмельницького під Батогом Брацлавське воєводство було знову окуповане козацьким військом так само, як і Чернігівське. Зірвавши з Польщею в 1654 р., Богдан Хмельницький, що вже перед тим марив про об'єднання під своєю владою усіх українських земель, приєднав насамперед до Української держави частину Білорусі: Могилів, Чауси, Новий Бихів, Гомель, які склали один «Білоруський полк». Це приєднання мало значення для України не тільки з причин стратегічних, захищаючи її від півночі, але й з економічних: через білоруські землі полегшувався торговельний шлях до Балтійського моря, куди йшов український експорт. В Старому Бихові, як знаємо, Хмельницький установив навіть «вільний порт». Українська держава, незважаючи на завзятий опір Москви, вдержувала в своїх руках білоруські землі аж до упадку Виговського. В 1657 р. до Української держави добровільно приєднався Пінський

повіт, а українське військо опанувало східну Волинь, — також за згодою місцевої шляхти.

Незважаючи на прийняття протекторату московського царя, Богдан Хмельницький правив Україною як цілком незалежний володар. Коли після Андрусівського договору лівобережна Україна залишилась остаточно під Москвою, вона творила окреме державне тіло в складі Московського царства. Характер її державності й форми відносин до Москви означувались кожного разу при виборі нового гетьмана окремим договором — конституцією, заключуваним між гетьманом і московським урядом. В основі всіх цих договорів лежали т. зв. «Статті Богдана Хмельницького». Але в кожний новий договір заходило деякі зміни, майже всі в напрямку обмеження української автономії й влади гетьмана. Так постали «Глухівські статті» Многогрішного з 1669 р., «Конотопські статті» Самойловича з 1672 р. й, нарешті, «Коломацькі статті» Мазепи 1687 р. На основі всіх цих статей між Москвою й козацькою Україною установлялися відносини, які, на нашу думку, було б найправильніше характеризувати як васальну залежність України від Москви. Ця залежність залишала Україні широку внутрішню автономію: козацька Українська держава мала свого окремого голову держави — гетьмана, який вибирався самими ж українцями й тільки присягав після виборів цареві на вірність і з його урядом заключав формальний договір, мала своє власне військо, свої фінанси, свій власний адміністративний та судовий устрій і свої закони. До 1686 р. навіть церква українська залежала не від московського, а від царгородського патріарха.

Незважаючи на обмеження й на залежність від Москви, влада гетьмана була дуже велика: від нього залежало роздавання земельних маєностей за службу й за «військові заслуги», а також призначення на посади. Це ставило старшину в повну залежність від гетьманської ласки. У старшини залишалась ще одна важлива зброя проти нелюбого їй гетьмана: донос на нього в Москву, обвинувачення у зраді: стаття 19 Глухівського договору, стаття 12 Переяславського договору 1674 р. й стаття 10 Коломацького просто казали, що коли якийсь гетьман, «забувши Божий стах», почне замишляти зраду, то про те старшина мала сповіщати царя. Отже, для гетьмана ставало необхідністю здобути собі довір'я Москви й певні особисті зв'язки серед московського уряду, щоб забезпечити себе від небезпеки з цього боку. Тому Самойлович добився, наприклад, щоб воєводою до Києва призначено боярина Шереметева, за якого він видав свою дочку. Знов же таки, в себе на Україні він старався обсадити всі важні посади родичами або прихильниками: навіть на митрополита обрано, як ми бачили, єпископа Гедеона, з яким гетьман зараз же поріднився, видавши другу свою дочку заміж за його небожа. Самойловичеві довелося пережити велику небезпеку, коли в 1676 р. Стародубський полковник Петро Рославець і Ніжинський протопоп Симеон Адамович звинуватили його перед Москвою в таємних зносинах із Дорошенком. Але Рославець проратувався: він сам задумав був відлучити від Гетьманщини Старо-

дубський полк і приєднати його просто до Московщини, так от, як слобідські козацькі полки. Та проти цього рішуче постала вся старшина полку. З другого боку, авторитет Самойловича стояв тоді високо в очах московського уряду, й там сваритися з гетьманом не хотіли. Самойловичеві вдалося справитися з своїми ворогами, й обоє попали на заслання до Сибіру. Але коли Самойлович необережно зіпсував свої відносини з московськими кругами, то свої домашні вороги зараз же це використали й приготували загибель для нього самого й для цілої його родини. Гетьман Мазепа, з своїм незвичайним хистом приваблювати до себе людей, зумів відразу завоювати прихильність і довір'я московського царя Петра, й це забезпечило його надалі від усяких доносів і звинувачень, які сипалися на нього з боку земляків більше, ніж на кого іншого з гетьманів. А знов же такі своєю зручною політикою він зумів придбати собі такий авторитет серед старшини, що міг правити красм, не обмежуючись ніякими пунктами договорів і незважаючи на незадоволення окремих людей.

Однак на ділі гетьман рідко коли правив цілком самовладно: давня повіся звичай, що про важніші справи він радився з близькими до себе старшинами, себто з генеральною старшиною й полковниками, а як коли, то й з іншою полковою старшиною й сотниками. Поволі установився звичай, що ці старшини з'їздилися регулярно до гетьманської резиденції кілька разів на рік, звичайно на свята: Різдва, Великодня, Спаса, Нового року, й тоді відбувалася сесія ради, де обмірковувалися важніші справи: про організацію способів оборони краю, про намічення кандидатур на важніші посади, про важніші справи адміністративного, судового й господарського характеру. Спробу зафіксувати звичай старшинських з'їздів законом і зробити їх державною установою зроблено аж геть пізніше, у відомій конституції гетьмана Орлика 1710 р., коли постановлено скликати «Генеральну Раду» (себто раду старшин) тричі на рік: на Різдво, на Великдень і на свято Покрови. Дослідник, який уперше звернув увагу на інституцію Ради Старшин (Л. Окиншевич) і який докладно розглянув її історію та її функції, зближує Старшинську Раду з Радою Панів Великого Князівства Литовського, з Боярською Думою Московського царства й з сенатом західно-європейських держав.

Загальна козацька рада (іноді звать її Генеральною Радою) відживає по смерті Богдана Хмельницького і входить у широку практику в часах Руїни, коли так часто мінялися гетьмани й заходили різні політичні переміни. Деякі з цих рад (наприклад, Корсунську в жовтні 1657 р.) сучасники називали «сеймом», але ця назва не вдержалась, і рада залишилась «радою». Однак більшість цих рад, щодо свого характеру і щодо представництва на них мали дуже випадковий характер, у залежності від обставин моменту. В усякому разі можна спостерегти тенденцію обернення ради з чисто військової, козацької установи в орган державний, який вирішує загальнодержавні справи і в якому беруть участь представники й інших суспільних верств, окрім козаччини: духовенство, міщанство,

а іноді (як це було на відомій «Чорній Раді» 1663 р.) й поспільство. Найчастіше збиралися ради — й старшинська, й загальна, себто Генеральна Рада, — за П. Дорошенка. З усіх українських гетьманів XVII ст. Дорошенко був, коли можна так висловитись, найбільш конституційним гетьманом.

На лівобережній Гетьманщині вже від часу Многогрішного Генеральна Рада помалу завмирає або тратить свій первісний характер демократичного органу вияву суверенної волі козацького «народу». Навіть коли такі ради й скликаються (виключно для обрання нового гетьмана), то вони є, як висловлюється Л. Окиншевич, «свого роду врочистою окрасою, що санкціонувала рішення, що їх de-facto встановляла рада старшинська». У XVIII ст. Генеральна військова рада в своїй дальшій еволюції стає вже справжньою фікцією.

Українська козацька держава задержала свою військову організацію, яка повстала в момент революції Богдана Хмельницького й трималася з огляду на потреби військового часу. Навіть сама офіційна назва держави звучала: «Військо Запорізьке» і в такій формі дожила до XVIII ст. Офіційний титул голови держави, гетьмана, був: «Гетьман Війська Запорізького». Пізніше писалося: «Гетьман Військ Його Царського Пресвітлого Величства Запорозького обох берегів Дніпра», для підкреслення царської зверхності й аспірацій лівобережних гетьманів до утраченого Правобережжя.

На чолі центральної управи держави стояла під проводом гетьмана колегія генеральних старшин, яка складалася з писаря, обозного, хорунжого, бунчужного, осавула й судді; всі вони спочатку носили титул «військових», але вже за Б. Хмельницького стали титулюватися «генеральними», становлячи «генеральну старшину». Всі ці посади відомі нам у козаків вже від початку XVII ст., а деякі (писар і осавул) ще від кінця XVI ст. Функції генеральних старшин були такі: Генеральний Писар звичайно був один; він завідував гетьманською канцелярією, провадив дипломатичні зносини і взагалі виконував функції міністра закордонних справ; чужинці називали його здебільшого «канцлером». Генеральний Писар сам по собі був близький до гетьмана, і такий писар, як Іван Виговський, що весь час гетьманування Хмельницького займав цей уряд, дуже підніс значення уряду генерального писаря. Клейнодом — атрибутом уряду генерального писаря була державна печать, яку він переховував і прикладав до важніших актів. Генеральний Обозний спеціально завідував Генеральною Військовою Арматою, але в його руках зосереджувалося взагалі все військове управління Гетьманщини, і він був, перекладаючи на сучасну термінологію, генерал-квартирмейстром і генерал-інженером української армії. Він мав у себе ціле управління: свого осавула, хорунжого, економа, гарматного писаря, отаманів і окрему канцелярію. Мав він і свого заступника, «наказного», звичайно в часі своєї відсутності. Загалом кажучи, Генеральний Обозний виконував функції військового міністра.

Генеральних Суддів звичайно було два й завідували вони, як показує сама назва, судовими справами. Генеральні судді вирішували в XVII ст. ті справи, які безпосередньо до них впливали, звичайно по

скаргах, що подавалися самому гетьманові. Судив генеральний суддя сам один, лише за участю судового писаря. Генеральні судді виїздили часто на місця розглядати й вирішувати справи, що там виникали. Вже пізніше, в XVIII ст., Генеральний Суд зробився вищою апеляційною інстанцією. Генеральні Судді мали свої атрибути влади: «комишину» або «трость судейську» (іноді звали її «ліскою судейською»), яка доручилась їм при виборі на посаду й яку вони складали, коли покидали свій уряд.

Уряди Генерального Осаула (їх було завжди два), так само, як і Генерального Хорунжого та Генерального Бунчужного, не мали стисло зазначених функцій: носії цих урядів виконували важніші доручення гетьмана, командували військом, їздили послами. Чужинці називали їх генерал-ад'ютантами гетьмана. Генеральний хорунжий і бунчужний мали ще й церемоніальні функції: перший у врочистих випадках тримав військову корогву, а другий — бунчук. У XVIII ст. до генеральних старшин прилучено ще й Підскарбів Генерального, який завідував фінансами.

Кожен із генеральних старшин, окрім звичайних своїх функцій, виконував різні важніші доручення гетьмана як військового, так і цивільного характеру, а всі разом генеральні старшини творили його найближчу державну раду, його, як висловлюється М. Грушевський, «штаб», або «кабінет міністрів». Л. Окиншевич називає колегію генеральних старшин у цілості «обмеженим постійним кворумом Ради Старшинської», або ж її «малим пленумом». Генеральну старшину обирали на Генеральних Радах (коли обирали й гетьмана), на з'їздах Ради Старшин, а іноді призначав і сам гетьман. Генеральна Старшина одержувала з військового скарбу платню; ця платня установається по всіх договорах, починаючи від 1654 р., так само, як і платня гетьманові (наприклад, Коломацькі статті 1687 р. говорять про 1000 золотих червоних річно гетьманові, 1000 золотих польських генеральному писареві, по 300 зол. пол. суддям і т. д.). Але не ця розмірно невелика платня була джерелом для прожитку, а так звані «рангові маєтності», про які мова буде далі. Дехто з дослідників гадає, що платні грішми не виплачували старшині зовсім, як не виплачували її й рядовим козакам.

Лівобережна Гетьманщина остаточно (вже за Бруховецького) була поділена на десять військових округ, які називалися полками. Всі козаки, що жили на території даної округи, творили окрему військову одиницю — «полк», який відповідав більше-менше сучасній дивізії. Полки були такі: Київський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський. Територія Київського полку, крім невеликої округи на правому березі, обіймала пізніші повіти Остерський і Козелецький на Чернігівщині. На чолі кожного полку-території стояв полковник, який був одночасно і воєнним начальником свого козачого полку як бойової одиниці й головою адміністрації полку, як округи. Біля нього стояла полкова старшина, що мала такі самі назви, як і генеральна, тільки що її функції поширювалися лиш на обсяг одного полку; отже, були: полковий

писар (начальник полкової канцелярії), обозний (начальник штабу полку й полкової артилерії), суддя, осавул, хорунжий.

Полк ділився на сотні, себто повіти, як територія і як менші бойові частини в складі полку. Сотень було в різних полках від десяти до двадцяти. Управа сотні була зменшеною копією полкової управи: отже, були: сотник, сотенний писар, обозний, осавул і хорунжий; сотенного судді не було, бо сам сотник був головою сотенного суду. З-під юрисдикції полковників були вилучені міста, які мали самоврядування на основі магдебурзького права, підтвердженого царськими грамотами. Інші міста й сільські громади підлягали юрисдикції загальних козацьких властей.

Козацького війська було положено мати по договору 1654 р. 60 000. Але пізніше, особливо після того як відпала Правобережна Україна, число його зазначалося (по статтях 1669 і 1687 років) в 30 000. Окрім реєстрових козаків гетьмани мали ще цілі полки найманого, т. зв. охотницького війська; в Дорошенка вони називалися сердюками, у лівобережних гетьманів звичайно компанійцями. Хоч у гетьманських статтях говорилося звичайно за один полк на 1000 людей, але фактично тих полків бувало кілька, вони складалися з різних охочих людей, напочатку з чужинців: поляків, німців, сербів, волохів тощо. За гетьмана Виговського була спроба організувати регулярне «затяжне», себто наймане військо; тоді на українську службу вступали цілі сотні й тисячі сербів. На Лівобережжі в останніх десятиліттях XVII ст. вже не було такого масового припливу чужинців на українську службу, але ряди старшини раз у раз поповнялися сербами, волохами, греками, які досягали на Україні навіть полковницьких посад. Козацьке військо було піше, хоч у похід кожен козак вирушав на коні: до бою козаки «спішувалися» й атакували ворога або оборонялися в окопах у пішому ладі. Окремих кінних відділів було небагато, і взагалі доброї кінноти українське військо не мало, чим пояснюється в значній мірі постійна участь татарської кінноти в війнах Хмельницького, Виговського й Дорошенка. Артилерія була значна й доволі добра. Окрім загальної «військової арматі», кожен полк мав свою окрему артилерію.

Про організацію фінансової справи в Українській козацькій державі, на жаль, ми знаємо небагато. Після революції 1648 р. в розпорядженні гетьманського уряду опинилися державні добра, т. зв. королівщини, в межах трьох воеводств: Київського, Чернігівського й Брацлавського; по обрахунку дослідника українського державного скарбу за Б. Хмельницького проф. І. Крип'якевича, ці маєтності давали польському скарбові річно коло 100 000 злотих доходу. Залишилися ще маєтності римо-католицької церкви й ті маєтності панів та шляхти, з яких повтікали й більше не поверталися назад їх власники. Бурхливі воєнні часи мало сприяли відновленню господарства, але подекуди воно було відновлене, й ми маємо відомості, що в деяких місцях «меди, чинші, пастви, оренди бралися на Хмельницького», себто йшли до військового скарбу, яким він розпоряджався. Щодо податків, то як це виходить із переговорів гетьмана з Москвою в 1654 р., він мав намір оподаткувати (себто

відновити колишні норми оподаткування) селян і міщан, увільнивши від усяких податків козаків, духовенство, шляхту. Але здійснити цього йому не вдалось, як не вдалось потім збирати податки до царського скарбу. Всякі умовляння про це залишалися на папері, й тільки за Бруховецького зроблено спробу збирати податки через московських агентів до царського скарбу, але ця спроба, як знаємо, скінчилася дуже сумно для москалів. Отже, для самого українського уряду залипалось як головне джерело прибутків до державного скарбу мито з привозного краму й посередині податки з меду, пива й горілки. Зберігся універсал Б. Хмельницького з р. 1654, в якому доручається організувати митну справу на границях України (ту-рецькій і московській) Остапові Астаматієві, пізнішому дипломатові Дорошенка й устанавляються таксі митних оплат, так званої «індукти», з привозного краму. Як свідчить Павлю Алепський, митні побори на границях і доходи з оренди гарячих напоїв приносили українському державному скарбові 100 000 червоних золотих річно. Щодо видатків, то вони йшли головню на війське й на удержання дипломатії, що коштувала дуже дорого, бо був звичай, щоб чужі посольства, поки вони перебували на Україні, жили коштом українського уряду. З 1655 р. маємо згадку про «гетьманського підскарбія», котрий, як можна думати, провадив гетьманську касу, а може, й взагалі кермував справами державного скарбу. Поборці державних прибутків називались індукторами, або скзакторами. Їм здавалося від уряду побирання митних та горілочаних поборів. В полках були полкові підскарбії, що завідували касою полку.

Одним із джерел державних прибутків був податок від млинів. Від кожного млина до військового скарбу бралось дві третини «розміру». Зразу після «Чорної Ради» 1663 р. Бруховецький призначив на посаду «військового підскарбія», або «дєзорці скарбу військового» ніжинського сотника Романа Ракушку, який, займаючи цю посаду до р. 1669, перевів дуже добре організацію оподаткування млинів, дбаючи про «вшелякос розмноження скарбу військового по всіх полках». Крім млинів, як джерело прибутків, були рудні власники рудень платили до військового скарбу доволі великий податок натурою, себто залізом, що на руднях вироблялося.

Одним із важніших привілеїв козацтва було здобуте ним по революції 1648 р. право вільно курити й продавати горілку. Але потреби державного скарбу примусили оподаткувати горілочаний промисл, так само, як і продаж дьогтю та тютюну. За гетьманування Юрія Хмельницького заведено оренди на продаж горілки. Право вільно викурювати горілку, варити пиво й ситити мед залишалось за козаками, але продавати в роздріб вони вже не сміли. Многогрішний дозволив курити горілку й селянам, але завів податок «показанщину»: козакі або духовні особи платили по 50 копійок від казана, а посполиті по 1 карбованцю. Крім козаків привілей курити й продавати горілку мали ще й міщани міст із магдебурзьким правом. З'їзд старшин 1669 р. в Батурині ухвалив завести оренди на продаж дьогтю, горілки й тютюну. Оренди перебирали приватні люди, а іноді й цілі корпорації. Так, у 1686 р. Лубенський полк перебрав на себе

оренду на продаж горілки, тютюну, дьогтю та на збори з млинів на суму 17 000 золотих на рік, яку мав вносити до військового скарбу. Була установлена й тверда ціна на продаж горілки: кварту горілки продавано по 5 осьмаків. Продукти, віддані в оренду, можна було продавати тільки гуртом орендарям, а горілку не менше як 100 кварт відразу. Мед, пиво й брагу дозволено було вільно всім продавати.

Недавно київський архівіст В. Романовський знайшов дуже цікавий розпис прибутків і видатків українського державного скарбу за 1678 р. З нього видно, що оренда в 1678 р. по всіх 10 полках Гетьманщини мала дати 77 000 золотих, але до 28 жовтня того року на руки підскарбія вступило всього 44 656 золотих. Головні видатки йшли на удержання компанійських полків і взагалі на потреби в зв'язку з Чигиринською війною. Витрачено було до 27 липня 1678 р. 40 181 золотих. Між іншим із державного скарбу заплачено літературний гонорар: 100 золотих із наказу гетьмана Самойловича заплачено студентові Олександрові Бучинському за видання двох поем про Чигиринську війну.

Оренди були дуже непопулярні в народі, і за часів Мазепи зроблено спробу в 1693 р. їх скасувати (сам Мазепа дуже стояв за скасування оренд) і заступити акцизним податком від винокурень і шинків. Але вже в наступному році мусили повернутися до давньої системи, бо новий порядок показався незручним і давав мало прибутку державному скарбові.

В останніх десятиліттях XVII ст. знову налагоджуються безпосередні зв'язки лівобережної України з закордоном, перервані в часи Руїни. Ми знаємо, що вже перед повстанням Богдана Хмельницького продукти сільського господарства України вивозилися через балтійські порти, головню через Кролевець і Гданськ. Тоді вони збагачували польських магнатів, власників широких українських латифундій. Тепер роль польських панів заступає молода українська буржуазія — старшина й заможніше міщанство. Відновляються безпосередні зв'язки з Пруссією, Швецією, Австрією. Туди спроваджують продукти сільського й лісового господарства: збіжжя, лен, пеньку, худобу, віск, мед, сало, шкіри, тютюн, а звідти привозять різні тонкі матерії, білизну, металеві вироби, коси, предмети локсусу, музичні інструменти, книги, дорогі вина, колоніальний крам і т. д. Головними пунктами українського експорту були Бреслав, Гданськ, Кролевець, Рига. Звідти українські сирові продукти йдуть до різних країв: Німеччини, Англії, Голландії, Швеції. Піддержуються в великих розмірах торговельні зв'язки з Польщею, Литвою, Московщиною, а крім того, з Кримом, Волощиною й Туреччиною. Головним торговельним центром робиться Стародуб, і його багаті купецькі фамілії, такі, як Скорупи або Шираї, ведуть широку закордонну торгівлю. Поруч них бере живу участь у цій торгівлі й козацька старшина.

На Лівобережній Україні дуже довго держався в народі погляд, ніби велика революція Хмельниччини скасувала всі суспільні перегороди й перетворила українське суспільство в якийсь соціальний моноліт. Багато десятиків років після Богдана Хмельницького старі люди згадували ще про те, ніби за його часів усі шляхетські привілеї

і взагалі всякі різниці між панамі й простими людьми «шаблею козацькою були скасовані». Ця фраза попала на сторінки історичного документу й зробила великий вплив на українську історіографію, котра, починаючи від 60-х років XIX ст., довго трималася погляду про повну однорідність соціального складу українського суспільства по революції Хмельницького. Однак докладніше вивчення джерел за останні роки захитало цей погляд. Тепер уже нам ясно, що держава Богдана Хмельницького була класовою державою й що соціальна диференціація в ній майже цілком відповідала тому становищу, який був перед тим на Україні під польським пануванням. Змінилося тільки становище окремих класів і їх взаємовідносини.

Повстання Хмельницького застало на Україні такі основні суспільні верстви: шляхту, козацтво, духовенство, міщанство й селянство (посполиті), не кажемо за тонку верству панів-магнатів, у руках котрих були зосереджені величезні земельні лагифундії: повстання, яке мало своїм гаслом саме знищення магнатського панування, зразу ж викинуло з України всіх панів-магнатів, і повороту їх більше не було. Хоча гнів повсталих народних мас був обернутий також і на середніх та дрібних власників, на шляхту, й хоча ця шляхта й винесла на собі усю гостроту народного гніву, але чимало представників української шляхти від самого початку повстання опинилося в козацьких лавах; чим далі, тим більше шляхтичів переходило на бік повстання. Цим було врятоване й, так би мовити, легалізоване існування шляхетського стану Української козацької держави. Тому при всіх умовах Богдана Хмельницького з Польщею до остаточного з нею розриву ми бачимо незмінно пункт про амністію для шляхти, яка брала участь у повстанні. Тому і в Переяславській умові 1654 р. з Москвою одним із перших фігурує пункт про збереження прав і привілеїв тої шляхти, яка жила на території Української козацької держави. За нею признавалося навіть її власне станове судівництво на основі Литовського статуту. Але тої шляхти залишилося розмірно небагато, і майже вся вона була на службі Української держави. З другого боку, такі самі права й привілеї, як і шляхта, мала в цій державі козацька верства, котра зробилася пануючою верствою в державі. Тому дуже скоро настає процес злиття останків колишньої шляхти з козацькою верствою: ці останки розчинилися в козацькій масі.

Повстання Богдана Хмельницького було ділом насамперед козацької верстви. Разом із частиною української шляхти козаки збудували Українську державу й заняли в ній становище організуючої, правлячої й економічно найсильнішої верстви. Але серед самої козацької верстви дуже скоро наступила диференціація; вже в кінці гетьманування Богдана Хмельницького виділяється козацька старшина з-поміж маси рядового козацтва й фактично забирає в свої руки всю владу. Спочатку козацька старшина складалася з людей, які вибились наверх своїми здібностями, своїми військовими заслугами. Ці заслуги й давали їм потрібний авторитет і загальне признання. До них прилучалася значна частина шляхтичів, які через свою освіту або урядовий досвід позаймали високі становища в

козацькому війську. Такі були, наприклад, Виговський, Тетеря, Богун, Нечай, Гуляницький, Зарудний, Жданович та ін. З часом, однак, старшинські посади починають обсаджуватися вже не по вибору самого козацтва, але по вибору Старшинської Ради або призначенню гетьмана, чи полковника, і то головню з-поміж дітей старшини. Таким робом старшина помалу замикається в особливий клас, доступ до якого для простих козаків стає щораз трудніший. Для простого рядового козака вже треба було виявити особливі здібності або особливі заслуги, щоб перейти в ряди старшини. Війна нагромадила в руках старшини значні багатства, які також виносили її понад просте рядове козацтво й давали їй більшу силу. Дуже часно почала старшина дбати про згромадження в своїх руках земельних маєтків, одинокої певної в тих часах економічної бази. Організуючи на своїй землі господарство, сіючи збіжжя на продаж і на експорт, розводячи худобу або ведучи на північній Чернігівщині лісове й бджоляне господарство, старшини мусили провадити його в єдино можливих на ті часи формах примусової експлуатації селянської праці, а пізніше й прикріплення селян до землі. Старшина випрохувала в гетьманів грамоти на право володіння маєтностями з загальнодержавного земельного фонду, такі самі грамоти випрохує вона і в московського царя, для більшої певності. Знов же таки, козацька держава, не маючи досить грошей для оплати служби своїх урядовців, дає їм на прожиток земельні маєтності, на термін, поки виконують певний уряд. До кожної посади, до кожної, як тоді називалося «ранги» приписана була більшого чи меншого розміру (залежно від висоти самої ранги) земельна маєтність чи водяний млин, які передавалися в користування тій особі, що в даний момент цю посаду займає. Це були так звані «рангові маєтності». Кожен уряд, чи то серед генеральної старшини, чи то серед полкової або сотенної, мав свої рангові маєтності. Гетьман дістав «на булаву» старство Чигиринське, а лівобережні гетьмани, починаючи від Бруховецького, діставали «Гадяцький ключ» або волость. Дуже часто рангову маєтність, після того як особа, що користувалася нею, покидала службу, залишав гетьман за нею, як нагороду за службу, а до ранги приписувалася інша маєтність із державного земельного фонду. Таким способом козацька старшина дуже скоро зробилася верствою великих землевласників «державців», яка до певної міри зайняла місце колишніх панів. Уся дальша соціальна політика старшинської верстви розвивалася в тому напрямі, щоб поширити й закріпити за собою володіння земельною власністю й право на працю селян.

Певна річ, що таке відокремлення козацької старшини та її привілейоване становище супроти маси рядового козацтва викликали незадоволення з боку цієї останньої. Тому «козацька чернь», як називано тоді просте рядове козацтво, неприхильно ставилася до політичних махінацій правлячих старшинських кругів: недооцінюючи й не розуміючи державницьких змагань старшинської політики, зв'язаної з інтересами старшини, як правлячої верстви, козацька чернь часто противилася цій політиці. На цьому, як уже було вище

значено, дуже зручно грав московський уряд: він виступав у ролі оборонців козацької черні й взагалі простого народу супроти «старшинської самоволі» і тим, наприклад, паралізував успіхи Виговського в його війні з Москвою. В дійсності ж московський уряд, роздаючи щедро грамоти на землю своїм прихильникам з-поміж старшини, цим самим зміцнював силу й значення старшинської верстви в відносинах до решти козацтва. Класовий антагонізм між старшиною й козацькою черню використовували також різні амбітні демагоги, такі, як от Пушкар або Бруховецький. Вони знаходили собі піддержку на Запоріжжі, котре весь час було гніздом усяких незадоволених і деструктивних елементів. Часом цей класовий антагонізм вибухав у гострій формі, як це було 1663 р. після так званої Чорної Ради в Ніжині. Однак помалу козацька старшина зуміла зберегти своє провідне становище, а також щораз більше зміцнювала свою соціально-економічну перевагу над іншими станами в державі.

Від часу Мазепи, в зв'язку з його політикою щодо перетворення козацької старшини в шляхетську верству, дістає поширення особлива категорія так званих бунчукових товаришів. Уперше зустрічаємо згадку про рангу «бунчукового товариша» в 1685 р., в універсалі гетьмана Самойловича. Пізніше зустрічаємо їх щораз частіше. Це були старшини, які не мали якоїсь певної посади й перебували коло гетьмана для його особливих доручень, виконуючи іноді військові або адміністративні обов'язки. Перебуваючи в безпосередній залежності від гетьмана, вони й у похід ходили не з полком, до якого належали, а з гетьманом під його бунчуком; вони були звільнені від полкової служби й повинностей і не підлягали компетенції полкових суддів, а лиш юрисдикції генерального суду й самого гетьмана. Рангу бунчукових товаришів надавано звичайно за певні заслуги й часто особам, які перед тим займали певні уряди, наприклад сотницькі. Перебування «під бунчуком» у самого гетьмана вважалося за почесну службу, і ми знаємо в XVIII ст. випадки, коли бунчукових товаришів призначали на полковників, а то й на генеральних старшин. Іноді бунчукові товариші командували доволі значними козацькими відділами.

Аналогічно до бунчукових товаришів коло гетьмана, біля полковника сформувався круг «значкових» товаришів, які звільнялися від служби під своєю сотенною короговою, а вступали в розпорядження полковника, виконували його різні доручення в ділянці військовій, адміністративній і судовій. У XVIII ст. для кожного полку був установлений певний комплект значкових товаришів, їх призначала Генеральна Військова Канцелярія, звичайно за рекомендацією полковника й полкової старшини.

Міщанство на Лівобережній Україні при формуванні козацької держави не спромоглося собі впливового й певного становища. Воно не було численне й по малих містах мало чим відрізнялося від звичайних селян-хліборобів. Тільки якийсь десяток міст мав магдебурзьке право, яке давало їм незалежність від полкової адміністрації та свою самоуправу й суд. В 1585 р. дістав це право від короля

Стефана Баторія Київ, між 1620—1625 роками від короля Жигимонта — Чернігів, Ніжин, Стародуб, пізніше Новгород-Сіверський, Мглин, Почеп, Погар. Уже за Гетьманщини дістали магдебурзьке право Остер, Козелець і Полтава. Міста дістали на свою власність значні земельні володіння: поля, сінокоси й ліси; були установлені податки (мито з привозного краму, з ремісників, з заїжджих дворів та лазень, з млинів, броварів, цегельень, т. зв. «мостове», «вагове», «комірне» й т. ін.), які йшли на удержання міських урядовців і канцелярій. Щоб збільшити доходи міст, були установлені ярмарки. Міщани діставали право курити горілку, пиво й мед. Вони були зобов'язані дбати про укріплення міста і взагалі про його оборону. Міський суд із вїйтом на чолі міг судити не тільки своїх міщан, але й приїжджих купців. Апелювати на міський суд можна було спочатку до старости, а потім до короля. Судити мали на основі збірників так званих Саксону й Порядку. Політика польських королів щодо міст на лівобережній Україні, якій надавано магдебурзьке право, полягала взагалі в тому, щоб мати там укріплені осередки, які рівночасно служили б інтересам торгівлі. Міщани-ремісники були зорганізовані в цехи.

Після прийняття московської протекції лівобережні міста поспішали випрохати в московського царя підтвердження своїх прав, що й було їм дуже охоче дано. Весь устрій залишився давній; вїйта по старому обирало «вольними голосами» все населення міста, а затверджував його гетьман. Суд залишився в руках вїйта й лавників, і його юрисдикція поширювалася на міщан і посполитих, які мешкали в місті. Апелювати на суд вїйта треба було до полкового суду, опісля до гетьмана. Магістратський суд видав усі як цивільні, так і карні справи. До магістратських «міських» книг вписувалися всякі акти щодо купівлі й продажу. В своїх присудах керувалися по давньому «Саксоном» і «Порядком», а також Литовським статутом. Частенько вирішували справи по звичаю, що змягшувало суворі кари писаних законів. Взагалі судді старалися вирішувати справи по внутрішньому переконанню, і формалізм писаного права ослаблювався участю в процесі, в ролі слідчих і свідків, самого населення.

Козацька адміністрація виявляла постійну тенденцію вмішуватися в справи міського самоврядування. Міщанам раз-у-раз доводилося боронитися від утручання козацької адміністрації до їх судових, господарських та економічних справ. Але незважаючи на це, міське життя в козацькій державі могло розвиватися вільно в рамках свого магдебурзького устрою. Саме магдебурзьке право почало, в свою чергу, впливати спеціально в сфері юридичних понять і судового устрою на життя козацької верстви. По типу міст із магдебурзьким правом організувалися взагалі всі міста на лівобережній Україні. Управа в них складалася з ратуші, на чолі якої стояв городовий отаман, але ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краю.

Міщани значніших міст Лівобережжя від самого початку унії з Москвою почали шукати собі опори й захисту проти козацької адміністрації в московського уряду, й цей, необережно допущений

Богданом Хмельницьким безпосередній зв'язок міщанства з Московою приніс, як ми бачили, багато лиха українській козацькій державі.

Духовенство не творило на Україні замкненої окремої касти, хоча біле духовенство й було по грецькому звичаю жонате й мало свої родини. І священники, і єпископи на Україні були виборні, причому вибирали їх світські люди. Духовна влада давала вибраним лише свою канонічну санкцію. Традиція спільної боротьби за православну віру, як за загальну національну справу, під польським пануванням і надалі зміцнювала участь світського елементу в церковних ділах. Культурно-національні заслуги духовенства, особливо монастирів, давали їм високий авторитет серед суспільності й виправдовували втручання у політичне життя, як це ми бачимо з боку єпископів після Хмельницького. Богдан Хмельницький вже з початком повстання видав монастирям універсали, якими підтверджував за ними не тільки права володіння земельними маєтками, але й права на працю селян, які проживали в тих маєтках. Як ми далі побачимо, ці універсали, надані монастирям, відіграли важливу роль в еволюції кріпацьких відносин на Гетьманщині. Це протегування монастирів мало свою рацію в очах тодішнього українського громадянства: ченці не тільки тримали в своїх руках діло освіти й культури, вони ще й молилися за козацьке військо й за Українську козацьку державу, а це в часи тодішньої віри було дуже важливою суспільною функцією, зрозумілою для всіх. Тому кожен гетьманський універсал якомусь монастиреві містить у собі, як мотив надання певних матеріальних добр, те, що ченці цього монастиря «моляться за нас, за військо».

Українське православне духовенство було задоволене з того законного забезпечення прав своєї церкви з боку Польської держави, яке було досягнуте за короля Володислава. Через те воно досить лояльно ставилося до Польщі й дуже не хотіло московського протекторату над Україною. Горде своїм, так тяжко обороненим супроти латинського натиску православ'єм і своєю культурною виштістю проти московського духовенства, воно боялося втручання московського патріарха в справи української церкви. Київський митрополит за Богдана Хмельницького Сильвестр Косів був явним полоніфілом. Так само й його наступник Діонісій Балабан. Дальший митрополит Йосиф Тукальський був приятелем гетьмана Дорошенка й гарячим поборником самостійності України. По його смерті митрополитичий престол довгий час був ніким не обсаджений. Московський уряд дуже хотів придбати вплив на українську православну церкву, але це йому вдалося осягнути, як ми бачили, тільки в 1636 р. за гетьмана Самойловича.

Головна маса населення України складалася з селян (посполитих). У момент початку козацького повстання вони перебували в стані кріпацтва й працювали на своїх панів, більших і середніх земельних власників. З свого кріпацтва селянська маса на Україні була в високій мірі незадоволена, незважаючи на те що кріпацькі відносини на Наддніпрянщині були значно м'якші, ніж у корінній

Польщі, і навіть на західноукраїнських землях. Тут не така тяжка була панщина, тут був більший простір, а сусідство з вільним степом відкривало для сміливіших людей змогу втікати на Запоріжжя. Тут населення звикло до розмірно більшої свободи, й тому його дуже драгували часом навіть дрібні прояви козацької залежності. Особливо велике озлоблення було проти дрібних панських службовців, проти управителів маєтків, проти економів, проти орендаторів, а найбільше проти посередників, у ролі яких найчастіше виступали жиди. Своїми дрібними причіпками, визиском, утисками вони найбільше докучили селянській масі й стягли на себе найстрашніші прояви народної помсти. Як знаємо, селянство однодушно піддержало козацьке повстання, вірячи, що перемога козаків увільнить і його від кріпацької неволі, й що раз прогнані з краю пани вже більше туди не повернуться. Надії селянства далеко не сповнилися. Спочатку козаки, заключаючи з поляками договори під Зборовом, під Білою Церквою, що називається, головою видавали своїх союзників-селян: вони мали на увазі лише себе свої станові козацькі інтереси, добували для себе територіальну автономію, а селян полишали під владою їх колишніх панів. Пізніше, коли Богдан Хмельницький порвав із Польщею й почав творити цілком незалежну Українську державу, небезпека повороту під владу польських панів була усунута. Селяни залишилися вільними хліборобами на своїй землі, «підданими Війська Запорізького», як тоді говорилося, себто підданими Української козацької держави. Вони були обложені податком на користь цієї держави й підлягали тепер загальній військовій адміністрації. При постійних війнах багатьом був відкритий шлях до вступу в число козаків: хто мав охоту до воєнного життя й хто був настільки заможний, щоб озброїтися й жити власним коштом, той легко міг записатися в козаки. Селяни відрізнялися від козаків не так обсягом своїх прав, скільки характером своїх обов'язків щодо держави: козаки мусили боронити державу зброєю, а на селян лягала служба фінансова, вони мусили частиною вносити до військового скарбу податки грішми, частиною відбувати різні натуральні повинності своєю працею. Ні козацька, ні селянська верства не були спершу строго замкнені: хто хотів, мав змогу записатися в козаки, це залежало від його достатків і охоти. Військова служба була тяжка й вимагала більших засобів; тому зубожілий козак, господарство якого було зруйноване частими походами, переходив частенько в ряди селян, щоб провадити спокійніше життя, а з другого боку, заможний селянин вписувався в козаки. Однак з часом гетьманська влада почала забороняти такі переходи, і вже прикінці XVII ст. козацька верства зробилася доволі замкнутою, вступ до неї був дуже утруднений для селян.

У становищі селянської-маси почали виявлятися великі зміни, для неї на гірше, вже в перших роках Хмельниччини. Вже вище було згадано, що Хмельницький видавав монастирям універсали, котрими гарантував їм не тільки право на землю, але й на працю тих селян, що жили по монастирських селах. Ці селяни не сміли записуватися в козаки навіть при загальній мобілізації. Розуміється, від тих

обов'язків, які несли селяни на користь монастиря, було далеко до колишньої панщини за польських часів, але це було свого роду прецедентом. Дуже вчасно й козацька старшина почала діставати гетьманські універсали не тільки на порожні незаселені землі, але й на залюднені села; це означало, що мешканці тих сіл повинні були відтепер відбувати на користь своїх нових панів певні повинності й робилися таким способом їм «підданими». Трохи згодом в універсалах ми вже просто зустрічаємо вказівки на те, що мешканці такого от села, яке надається певному державцеві, мають виконувати на його користь «звичайні» повинності. З другого боку, власники порожніх земель, дбаючи про їх заселення, закликали до себе вільних селян, давали їм змогу впорядкувати своє господарство, давали їм робочий інвентар, але за те обертали в своїх «підданих» і накладали на них певні повинності, які називалися характеристичним словом «послушенство». Це послушенство виявлялося звичайно в формі допомоги державцеві маєтності при надзвичайних роботах, наприклад при гаченні греблі, або в часі косовиці, жнив, заготівлі на зиму палива. Згодом, коли господарство по маєтностях поширювалося й державці засівали не тільки для своєї потреби, але й на продаж, вони почали вимагати від селян сталої роботи протягом точно означеного часу, і так помалу завелася знову «панщина», яка, однак, довго не переходила 1—2 днів на тиждень. Ще в 1701 р. гетьман Мазепа видав універсал, у якому заборонив вимагати панщини більш як два дні на тиждень.

На території Гетьманщини майже до кінця XVII ст. було багато зовсім порожніх земель, і такі землі роздавала гетьманська влада державцям дуже охоче, бо кожен, хто дістав якийсь порожній шматок землі, дбав насамперед про те, щоб його заселити. А недостачі в людях також не було: в часи руїни правобережної України багато народу втікало на лівий берег; практикувався в широких розмірах і насильний «згін» населення. Оце здебільшого були ті пересельці, що їх осаджували по своїх маєтностях різні державці, які помагали їм завести своє господарство, але вимагали натомість відбувати послушенство. Певна річ, що такі поселенці почували себе більш залежними від державця, ніж ті селяни, що жили тут із давніх часів. Поруч із роздаванням маєтностей за військові заслуги і з оберненням рангових маєтностей у власність старшин або їх вдів та дітей, розвивається в кінці XVII ст. скуповування старшиною ґрунтів від селян і козаків. Бувало й таке, що козаків насильно повертали в селян і примушували відбувати послушенство. Взагалі на ґрунті маєткових відносин старшина, маючи в своїх руках усю владу, дозволяла собі багато надужити і насильств, особливо тоді, коли відносили в кінці XVII ст. на Лівобережжі вже сконсолідувалися й адміністраційна влада взагалі зміцніла під сильною рукою Самойловича, а потім Мазепи.

Так помалу відбувався на козацькій Україні поворот до тих відносин, які існували перед повстанням Богдана Хмельницького. Диктували його з невблаганною неминучістю залізні закони економічного розвитку й те становище, яке займала Україна,

поставлена в тісний економічний і політичний зв'язок із державами, які перебували стадію переходу від феодального до капіталістичного ладу.

*

Щоб доповнити образ життя й устрою Української козацької держави, необхідно згадати про одну область, що була тісно з цією державою зв'язана й мала великий вплив на її внутрішні відносини, особливо в перші часи після Хмельницького. Це було Запоріжжя. В першій половині XVII ст. воно грало роль передового форпосту української козащини супроти татарсько-турецького світу, а рівночасно служило резервуаром, де збиралися всі невдоволені з польських порядків на Україні елементи. Через те воно було базою й вихідним пунктом майже для всіх козацьких повстань проти Польщі. Звідси розпочав свою акцію й Богдан Хмельницький. Постійні війни, які провадив Хмельницький, давали повний вихід для військової енергії запорожців, а союз гетьмана з Кримом і Туреччиною відхиляв їх увагу від задач оборони південних границь. Під залізною рукою Богдана Хмельницького запорожці були слухняним знаряддям українського уряду й не втручалися ні в яку політику. Всякі прояви непослуху або фронди він карав дуже рішуче. Але зараз же по смерті Богдана Хмельницького запорожці підіймають голову. Запоріжжя стає гніздом опозиції проти гетьманського уряду й супроти правлячої старшинської верстви. Запорожці починають вмішуватися в політичне життя України й висувати своїх кандидатів на гетьманство. Московський уряд зрозумів дуже добре, якого корисного для себе союзника він може знайти в запорожцях. Він зводить безпосередні зносини з запорожцями, посилає їм гроші, подарунки, запаси амуніції й поживи. І запорожці дійсно грають на руку московській політиці. Вони піддержують Пушкаря проти Виговського, Бруховецького проти Сомка, Суховія й Ханенка проти Дорошенка, Петрика проти Мазепи. Типовим представником Запоріжжя за Руїни був кошовий отаман Сірко, хоробрий воїн, але без сталих політичних принципів. Він служив то Москві, то Польщі; то помагав Дорошенкові, то завдавав йому удар у плечі саме в рішучий момент. Один час старшина на Гетьманщині заарештувала Сірка й видала його Москві як бунтаря й ворохобника. Вона боялася, що Сірко, як колись Бруховецький, домагатиметься для себе гетьманської булави. Сірко був засланий на Сибір, але московський уряд скоро увільнив його й відпустив назад на Україну, де він продовжував свою деструктивну й згубну роль як кошовий отаман Запоріжжя. (Помер Сірко в 1680 р.). Формально по Андрусівському договору 1667 р. Запоріжжя мало бути в подвійному підданстві: в московського царя й польського короля. По вічному миру 1686 р. запорожці були визнані за підданих виключно Москви. Запорожці дорожили своєю залежністю від далекого московського уряду, а не від ближчого до них гетьмана України. Це давало їм більшу самостійність. Тільки за Мазепи, коли останній зумів високо поставити

авторитет гетьманської влади, запорожці стали більше слухняні, хоч і тоді Запоріжжя зоставалось осередком, де зароджувалися й звідки виходили всякі рухи, спрямовані проти гетьманського режиму, як це було в Історії з Петриком. При кінці XVII ст., коли відновилася боротьба сполучених московсько-українських сил проти Криму, запорожці відіграли поважну військову роль як передова сторожа, як авангард союзних армій.

З часу повстання Української козацької держави помалу сконсолідувалося й внутрішнє життя Запоріжжя. Воно остаточно сформувалося в демократичну Козацьку республіку, де суверенну народну волю виявляла козацька рада, на зразок староруського віча. Рада вибирала на рік старшину: кошового отамана, суддю, писаря та інших урядових осіб. Цілий край, що відповідав території пізнішої Катеринославської й частини Херсонської губернії, був власністю Запорізького війська, й тут запорозькі козаки в мирний час займалися рибним та звіриним промислом. Економічно й культурно Запоріжжя було тісно зв'язане з Гетьманщиною й жило спільним із нею духовним життям. Хоча Запоріжжя й не мало ясно виробленого політичного ідеалу, але воно твердо держалося своєрідних понять про козацьку волю й берегло традиції свого демократичного устрою. Через те воно тішилося популярністю в широких масах українського народу, з яких постійно рекрутувалися сміливці й активніші люди, котрі покидали свої оселі й вступали в ряди цього своєрідного лицарського ордену з доволі аскетичним укладом життя.

*

Образ життя Української держави в другій половині XVII ст. був би неповний, якби ми не зупинилися на становищі в цій державі просвіти й культури. В осередку культурного життя по-старому стояв Київ із своєю знаменитою Могилянською Академією. Заснована в 1616 р. при київському Богоявленському братстві як братська школа, вона була в 1631 р. реформована митрополитом Петром Могилою в колегію на зразок західноєвропейських університетів. У ній викладалися науки майже виключно латинською мовою, а мови польська й українська служили лише за помічні. Викладалися такі науки, як граматика, риторика, поетика, діалектика, логіка й філософія. В київській колегії вчилися діти всіх станів: починаючи від аристократів, таких, як князі Огинські, до дітей простих козаків і селян. Колегія заснувала свої філії в 1632 р. в Вінниці на Поділлі, а в 1639 р. в Гощі на Волині. З її професорів із часу до Богдана Хмельницького треба особливо згадати Сильвестра Косова, що став пізніше митрополитом Київським, та Інокентія Гізеля, родом німця з Пруссії, який перейшов із протестантства на православ'я, став ректором колегії й взагалі видатним культурним діячем на Україні.

Колегія була щедро забезпечена матеріально як із боку вищого духовенства, починаючи від самого Петра Могили, так і з боку козацьких гетьманів. Війни половини XVII ст. й особливо смутні часи Руїни відбилися також і на стані колегії. Її студенти здебільшо-

го йшли до війська, пожежі й військова руїна нищили шкільні будинки й маєтності колегії. Але коли з початком 70-х років XVII ст. настало сяке-таке заспокоєння на Україні, починається розквіт діяльності колегії, яка в 1694 р. дістає почесний титул Академії. На чолі її стоять один за другим такі енергійні й талановиті діячі, як Лазар Баранович, Йоанкіій Галятовський, Варлаам Ясинський, Йоасаф Кроковський, усі — видатні письменники та вчені. З-поміж вихованців Академії виходить цілий ряд видатних учених, поетів, драматургів, діячів мистецтва; досить згадати славного проповідника Антонія Радивиловського, Симеона Полоцького, Степана Яворського, Дмитра Тупталенка, Теофана Прокоповича й цілу низку інших. Серед студентів Академії ми бачимо дітей майже всієї козацької старшини, хоча Академія по-старому зостається школою загальною, і на її лавах вчилися діти гетьманів поруч із дітьми рядових козаків, міщан і селян. Професорів і взагалі вихованців Академії з половини XVII ст. починають запрошувати до Москви, й вони стають там піонерами західноєвропейської просвіти й культури (Єпифаній Славинецький, Артемій Сатановський, Симеон Полоцький). Заразом вони є носіями українського впливу, який охоплює всі сторони культурного життя, в Московській державі: в царині церкви, в шкільництві, в письменстві, в мистецтві. В російській науковій літературі існують спеціальні розвідки про форми й розміри цього українського впливу на московське культурне життя, наприклад, праці московського вченого Ейнгорна, петербурзького професора Шляпкіна, професора Харламповича та інших.

Однак у тій просвіті, осередком якої стала київська Академія, була своя слаба сторона. Наука Академії була занадто відірвана від живого життя з його щоденними потребами. Вона мала занадто консервативний і до певної міри схоластичний характер. Заснована з спеціальною метою служити справі оборони православної віри, київська Академія уділяла занадто багато ваги теологічним питанням. Основою навчання були мови грецька й латинська. Велику роль в школі і в письменстві відігравала мова польська. Своя рідна українська мова грала лише помічну роль, на її розвиток і удосконалення зверталось дуже мало уваги. Сама українська книжна мова була занадто прив'язана до своєї церковнослов'янської основи. Елементом живої народної мови давався дуже нерадо доступ до літературного вжитку. Таким робом паралельно існували поруч себе дві мови: книжна й народна. На народній мові творилася й розквітала прекрасна поезія: епічна в формі дум, незвичайно багата лірична, навіть драматична в формі коротких театральних п'єс, так званих інтермедій або інтерлюдій. Народною мовою писалися вірші, вона попадає навіть на сторінки хроніки, нею виголошувалося проповіді, нею листувалися між собою. Але вживання народної мови в літературі не вважалося за ознаку виробленого смаку й доброго тону: професори риторики й поетики остерігали своїх слухачів перед впровадженням мови «хлопів і пастухів», як вони висловлювались, до поважної літератури; в церкві, в канцеляріях, у школі панувала

суха книжна мова, штучна й незграбна, позбавлена будучності, засуджена на вимерття.

Після того як на Лівобережній Україні запанував відносний спокій, коли почала формуватися заможна верства земельних власників козацької старшини, коли помалу почало збагачуватися й міщанство, в міру того, як розвивалася закордонна торгівля, ми бачимо скорий розквіт в Українській державі матеріальної культури й мистецтва. Накопичення певних матеріальних достатків у руках козацької старшини відбивається насамперед на зрості будівництва, головним робом церковного. Не тільки гетьмани, але й полковники, та навіть нижча старшина будують величаві церкви, монастирі, шкільні будинки. На Україні утворюється особливий стиль, так званий українське барокко, чудові зразки якого донині прикрашають Київ, Чернігів, Переяслав і навіть зовсім незначні міста й містечка. Розвивається малювання, особливо церковне й портретне, причім українські маляри дуже влучно наслідують чужоземних, головном італійських. Особливо ж процвітає гравюра. При знаменитій Києво-Печерській друкарні працює цілий ряд талановитих граверів, учнів відомих майстрів Кліянів із Нюренберга, серед них можна назвати імена Мігури, Тарасевича, Щирського, котрі утворюють цілу школу. Друкарні київська, чернігівська й новгород-сіверська випускають багато книжок слов'яно-українською, польською й латинською мовами, й ці книги обслуговують не тільки Україну, але й Польщу, Москву й балканські землі.

У зв'язку з розвитком культурних потреб життя розвинувся на Гетьманщині при кінці XVII ст. гутницький (скляний) промисел, а також папірництво, головним чином у північних полках — Стародубському, Чернігівському й Ніжинському, де було багато лісів та води. Розвинулося також і ліярництво: так зване «людвісарство», себто виливання виробів із міді, й «конвісарство», яке мало діло з циною (оловом). На Україні були прекрасні майстри, що виливали гармати, дзвони, казани, котли, всякий посуд та інші вироби, особливо вживані для горілчаного промислу. Осередками ліярництва були Київ, Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський і Глухів. Високого мистецтва досягла різьба на дереві (пам'ятками є чудові різьблені іконостаси в цілій низці українських церков) і килимарство, зразки якого так само, як і зразки шовкових тканин XVII ст., що збереглися по музеях, чарують наше око своїм високим артистизмом.

Коли трохи заспокоїлися бурі й заколоти часів Руїни, ми бачимо, що українська молодь відновлює давній звичай їздити за кордон до чужих країв, щоб там здобувати або закінчувати вищу освіту. І коли давніше, за литовсько-польської доби їздили діти панів, шляхти й заможнішого міщанства, то тепер їдуть діти козацької старшини й навіть простих козаків, їдуть іноді без грошей, бідують, але вперто, змагаються здобути освіту в європейських високих школах. На Україні не мали ніколи того упередження проти західно-європейської науки, яке існувало, наприклад, у Москві, що проти нього мусив так енергійно боротися цар Петро I. Він силою мусив висилати молодих людей на захід для науки. Українці їздили зовсім

добровільно. Їм не шкодило в очах земляків анітрохи те, що вони вчилися в римокатолицьких та протестантських школах. Так, наприклад, князь Йосиф Езекііл Курцевич учився на початку XVII ст. в Падуанському університеті, але, повернувшись на Україну, став архимандритом Запорізького монастиря в Трахтемирові, а в 1621—1629 роках був єпископом Володимирським і Берестейським. Коли ж він попов на Московщину, то скінчив свої дні на засланні. В кінці XVII ст. Теофан Прокопович скінчив єзуїтську колегію в Римі, і це не перешкодило йому по повероті зайняти професорську кафедру в Києві. Знову ж таки немало чужоземців приїздить і оселяється на Україні: лікарів, архітекторів, механіків, військових, навіть професорів. Ще з часів Богдана Хмельницького помічається дуже сильний приплив югослов'ян, головном сербів. Цілі сотні й тисячі сербів вступають до українського війська, й багато з них досягають високого становища. Вже в другій половині XVII ст. ми знаємо десятки генеральних старшин, полковників і сотників із сербів. В початку XVIII ст., як побачимо далі, цей приплив сербського елемента на Україну ще збільшується. Багато сербської молоді вступало до київської Академії; вертаючись додому, вихованці Академії займали посади вчителів, ставали видатними церковними й культурними діячами. Чимало переселяється на Україну греків та волохів. Українська держава служить предметом атракції для південних слов'ян і взагалі для православних християн на Балканах, пригнічених турецьким пануванням. Поруч із московським царем український гетьман виступає в ролі протектора переслідуваного мусульманством східного християнства. Мандрівець із далекого сходу, сирійський дякон Павло з Алеппа, що переїздив через Україну в 1654—1655 роках, залишив нам ентузіастичний опис української землі й її столиці Києва. Його вразив не тільки матеріальний добробут, квітучий стан сільськогосподарської культури, але й високий рівень просвіти і в народних масах, і на верхах суспільства. Він бачив, що по селах «усі вміють читати й знають порядок церковної служби та церковні співи; крім того, священники вчать сиріт і не залишають їх волочитися по вулицях невігласами»; навіть жінки ходили до церкви з молитовниками в руках, а в Києві в жіночих монастирях він бачив, що всі черниці добре обучені читанню й письму й знайомі з наукою та літературою. Там же у Києві він милувався високим рівнем друкарського мистецтва, малювання й будівництва. Висока культура, м'яка вдача, гостинність і привітність українського населення особливо вразили Павла Алеппського як контраст до життя на Московщині, де йому довелося перебути більше року в самій столиці і спостерігати побут самих верхів суспільства, аж до царського двору включно. Коли він перебував у Москві, то в нього «неначе замок висів на серці, думки були до краю придавлені, бо в московській землі ніхто не почуває себе вільним і веселим окрім тамошніх людей». Коли ж він вступив, вертаючися, на українську землю, його душу, як і всіх його супутників, «залила радість і серця розширились», вони почули себе немов

дома, бо люди на Україні «були приязні, ласкаві й поводитися в нами як із земляками».

Таке саме враження високо культурної країни справляла Гетьманщина й на інших чужоземних подорожніх, які переїздили її на тереломі XVII і XVIII ст., за золотої доби Мазепи. Московський подорожній піп Іван Лук'янов, що переїздив її в 1701 р., був уражений красою архітектури українських міст Глухова, Кролевеця, Батурина, Ніжина, а особливо Києва. Вразило його й те самостійне місце, яке мала українська жінка в домашнім і суспільнім житті. Датський дипломат Юст Юль, їдучи тим самим шляхом у 1711 р., навіть після московської руїни 1708—1709 років був здивований багатством і культурністю краю. Чистота, чепурність українців, їх гарні будівлі нагадували йому Данію. Так само вразила його надзвичайна чемність українського населення й те, що жінки ходили до церкви з молитовниками.

Так, навіть обмежена й неповна форма власної держави, якою була Українська держава кінця XVII ст. дала змогу українському народові серед тяжких війн і спустошень розвинути найкращі сторони своєї вдачі й досягти такого рівня просвіти й культури, який сміливо дозволяє поставити Гетьманщину кінця XVII ст. поруч із найбільш освіченими країнами Європи. Такий був благодійний вплив життя у своїй власній державі, де українці мали змогу до певної міри влаштувати своє життя за своєю власною уподобою.

ЛІТЕРАТУРА

Василенко М. Територія України XVII ст. // Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія. К., 1927. Крип'якевич Ів. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. 129, 130, 134—135, 139—140, 147, 151. Львів, 1920—1931. Слабченко М. Центральні учредження Гетманщини XVII — XVIII ст. Одеса, 1918. Його ж. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII — XVIII ст. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. 116. Львів, 1913; Його ж: Малорусський полк в административномъ отношеніи. Одеса, 1909. Окиншевич Л. Рада Старшинська на Гетьманщині // Україна. 1924. Кн. 4. Його ж: Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII — XVIII ст. // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. Укр. Акад. Т. 6. К., 1929. Його ж: Генеральна Старшина на лівобережній Україні XVII — XVIII ст. Там же. Т. 2. К., 1926. Модзалевський В. Перший військовий підскарбій Роман Ракушка // Записки істор.-філол. Відділу Укр. Акад. Наук. Т. 1. К., 1919. Його ж: До історії млинського права Гетьманщини // Записки Укр. Наук. Тов. Т. XIII. К., 1914. Тищенко М. Гуральне право та право шинкувати горілкою в лівобережній Україні до кінця XVIII ст. // Праці Ком. вивуч. зах.-рус. і вкраїн. права. Т. 3. К., 1927. Лазаревський А. Малоросійські посполитые крестьяне (1648—1783). К., 1908; Укр. переклад у т. 22 «Укр. істор. Бібліотеки». Львів, 1902. М'якотинь В. Очерки соціальної історії України в XVII — XVIII ст. Т. 1. В. І. Прага, 1924. Барвінський В.

Крестьяне в лѣвобережной Украинѣ в XVII — XVIII ст. // Записки Харьковскаго Университета. Кн. I — III. 1909. Окремо: Харків, 1909. Ткаченко М. Нариси з історії селян на лівобережній Україні в XVII — XVIII ст. // Записки істор.-філол. Відділу Укр. Акад. Наук. Т. XXVI. К., 1932. Слабченко М. Господарство Гетьманщини. Т. I. Землеволодіння та форми сільського господарства. Одеса, 1923. Його ж: Організація хозяйства України от Хмельниччини до мирової війни. Т. 1—2. Одеса, 1922. Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини // Записки істор.-філол. Відділу Укр. Акад. Наук. Т. VII — VIII. К., 1926. Багалій Д. Магдебургское право в городахъ лѣвобережной Малороссіи // Журналъ Минист. Народн. Просвѣщ. Кн. 3. 1892; Укр. переклад у т. XXIII — XXIV. Руськ. Істор. Бібліотеки. Львів, 1903. Його ж: О судьбѣ городского самоуправления в малоросійскихъ городахъ XVII — XVIII ст. // Труды XIV Археологическаго Съѣзда. М., 1914. Клименко П. Западно-русскіе цехи XVI — XVIII ст. К., 1914. Його ж: Цехи на Україні. Т. I. К., 1929. Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. // 36. Чернігів і північне Лівобережжя. К., 1928. Його ж: До історії цехів на лівобережжі XVII — XVIII ст. // Записки Ніжинського Інституту Народн. Освіти. Кн. VI. 1926. Левицький О. Р. Очерки народной жизни Малороссіи во второй половинѣ XVII ст. // Киевская Старина. Кн. 1—12. 1901. Окремо: К., 1901; Нове українське видання: По судах Гетьманщини, Харків, 1931. Эварницкій Д. Історія запорожскихъ козаковъ. Т. I. Вид. 2. Петербургъ, 1900. Т. II. Петербургъ, 1895. Його ж: Славный кошевой атаманъ Ив. Д. Сирко, Петербургъ, 1894. Слабченко М. Соціально-правова організація Січи Запорозької // Праці Комісії вивчення історії зах.-рус. і вкраїн. права. Т. 3. К., 1927. Петров Н. Київська Академія // Записки істор.-філол. Відділу. Укр. Акад. Наук. Т. I. 1919. Його ж: Киевская Академія во второй половинѣ XVII ст. К., 1895. Голубевъ С. Історія Київської Духовної Академіи. Вып. I. К., 1886. Jablonski A. I. Akademia Kijowsko-Mohylanska, Kraków, 1899—1900;

Його ж: W sprawie Akademji Kijowsko-Mohylanskiej // Kwart. Histor. 1902.

Тітов Хв. Стара вища освіта в київській Україні. К., 1924. Його ж: Історія книжної справи на Україні. К., 1924. Харлампович К. Малоросійське вплине на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Огієнко Ів. Українська культура, Катеринослав-Ляйпціг, 1923. Мірза-Авакянц Н. З побуту української старшини кінця XVII ст. // Записки Україн. Наукового Т-ва досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Т. I. Полтава, 1919. Модзалевський В. Гути на Україні. К., 1926. Його ж: До історії українського ліярництва // Збірник Секції Мистецтв Українського Наукового Товариства. К., 1921. Кошарнівський М. З історії папірництва на Чернігівщині // Бібліологічні Вісті. К., 1930. Кн. III, IV.

VII

УЧАСТЬ УКРАЇНИ

У ВЕЛИКІЙ ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ.

МАЗЕПА ОКУПУЄ ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ.

АРЕШТ ПАЛІЯ. ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ.

ПОХІД КАРЛА XII НА УКРАЇНУ.

БАТУРИН І ПОЛТАВА. МОСКОВСЬКИЙ ТЕРОР.

СМЕРТЬ МАЗЕПИ В ЕМІГРАЦІЇ. ГЕТЬМАН

ПИЛИП ОРЛИК І ЙОГО КОНСТИТУЦІЯ.

ПОХІД ОРЛИКА НА ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ.

ПРУТСЬКА КАМПАНІЯ.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРЛИКА В ЕМІГРАЦІЇ

Україні довелося взяти близьку участь у великій Північній війні й понести з свого боку дуже тяжкі жертви, хоч, як уже було згадано, інтереси, задля яких цар Петро розпочав цю війну, були далекі й чужі для України. Головною причиною війни з московського боку було бажання відкрити доступ до берегів Балтійського моря, які належали Швеції. Цар Петро заключив союз із курфюрстом саксонським Августом, який незадовго перед тим був обраний на польського короля. Август хотів відняти у шведів Лівонію, уступлену їм Яном Казимиром у 1660 р. по договору в Оліві. Він мав почати війну як курфюрст саксонський, але зобов'язався втягнути в війну також і Польську Річ Посполиту. Пристав до коаліції проти шведів і король Данії, який мав претензії на герцогство Шлезвіг-Голштинське, якому допомагала Швеція. Союзники не мали ніякого спільного плану війни і взагалі, як виявилось, були дуже мало до цієї війни підготовані. Вони розраховували на те, що Швеція, на чолі якої стояв зовсім молодий король Карл XII, ще менше від них підготовлена до війни. А головне — вони надіялися заскочити шведів несподівано. Війну почали в кінці 1700 р. одночасно Данія й король Август. Данія окупувала своїм військом Шлезвіг-Голштинію, а Август обложив своїм саксонським військом Ригу. Але Карл XII приготував союзникам ще більшу несподіванку: він висадився з військом коло Копенгаги, зовсім несприготованої до оборони, й примусив датського короля чимскорше заключити мир і вийти з коаліції. Вся датська кампанія закінчилася в кілька тижнів. Цар Петро дожидав тільки звістки про закінчення мирових переговорів із Турцією, щоб, маючи розв'язані руки, й самому кинутися на шведів. На другий день по одержанні звістки про бажаний мир він оповістив шведам війну. Це сталося 19 серпня 1700 р., рівно через день після того, як один із членів коаліції, датський король уже замирив-

ся з Швецією. Цар Петро обложив з своїм військом фортецю Нарву на південному березі Фінської затоки. Війська було в нього 40 000, але це були дуже погано вивчені молоді рекрути, під командою чужоземних офіцерів, бо своїм Петро ще не довіряв. Облога Нарви посувалася наперед дуже мляво, а тимчасом несподівано появився всього з 8 000 відділом сам Карл і сміливим ударом розбив 20 листопада цілу московську армію. Погром був страшний: всі генерали й офіцери поздавались у полон, боячися своїх власних солдатів; тисячі полонених, увесь обоз, військовий скарб, уся артилерія попали до рук шведів. Карл XII вирішив, що й другий його противник остаточно розбитий, і звернув тепер свої сили проти третього ворога, Августа Саксонського.

Але Карл XII дуже помилився щодо царя Петра: страшний погром не тільки не знеохотив Петра й не примусив його упасти на дусі, але навпаки — викликав у ньому надзвичайний приплив енергії й непохитну рішучість провадити війну далі. Він почав наново збирати свої сили для нової боротьби. Хоча ще по Переяславському договору й на основі своєї попередньої практики московські царі ніколи не вживали збройних сил України проти ворога, який безпосередньо України й українських інтересів не зачіпав, але цар Петро зразу притягнув до участі в війні також і українські війська: виступаючи сам у похід проти Нарви, цар звелів, щоб туди ж вирушив і 12000 корпус українського війська під командою полковника Обидовського. Але не встигли українці досягти такої далекої мети походу й дійшли лише до Пскова, як під Нарвою було все скінчене. Українці дуже багато потерпіли в цім поході від холоду й голоду, й кілька тисяч їх загинуло зовсім або вернулися додому інвалідами. На зміну цьому корпусові цар викликав новий 7 000-й корпус. Тим часом Карл розбив Августа в Лівонії й переніс військові дії в Литву. Цар змінив свій союз з Августом новим договором і зобов'язався піддержувати союзника всіма силами. Тепер уже втягалася в війну Польська Річ Посполита. Вона вимагала від Петра як компенсації зречення прав на решту правобережної України, яка ще залишалась у підданстві в царя. Звістка про це дуже стривожила гетьмана Мазепу, й він протестував перед царем проти всяких уступок полякам коштом України.

Однак гетьман скоро одержав наказ іти з військом на поміч польським союзникам царя на Білорусь. Крім того, цілий корпус українського війська під проводом полковника Апостола був висланий на північ, де українці разом із москалями розбили шведського генерала Шліпенбаха під Ерестфером у Ліфляндії. Українці захопили велику військову здобич, але російські начальники відняли її в них. Взагалі українські козаки дуже нарікали на погану поведінку з ними московської команди, на тримання їх у голоді, невиплату грошей і всякої утиски. Беручи участь у тяжкій війні в незвичайних для них кліматичних умовах на півночі, кладучи свої голови за чужу для них справу, українці не тільки не діставали ніякої нагороди, але ще й зазнавали всяких кривд та образ від москалів. Через війну припинилась українська торгівля з балтійськими портами, нав'язали

з заходом торгівельні зв'язки рвалися, українські експортери зазнавали величезних втрат й економічне життя України руйнувалось. Це все робило війну дуже непопулярною на Україні й викликало серед народу незадоволення й нарікання.

А цар Петро вимагав щораз нових жертв з боку України. В 1702 р. Карл зовсім розбив Августа й захопив Варшаву й Краків. Багато поляків почало покидати Августа й переходити на шведський бік. Появився навіть претендент на королівство, якого піддержував Карл супроти короля Августа: це був Станіслав Лещинський, воевода Познанський. Вся Польща розділилася на дві партії: одна стояла за короля Августа, друга за Станіслава Лещинського. Прихильники Августа вважалися за союзників Москви, Станіслава Лещинського піддержували шведи. Тепер фронт бойових операцій, в яких мусило брати участь українське військо, розтягнувся на всі пограничні з Гетьманщиною польські провінції: на Білорусь і на правобережну Україну. Щоб піддержати прихильників Августа на Білорусі, гетьман Мазепа мусив вислати туди в 1703 р. 12 000-й козацький корпус під проводом полковника Миклашевського, а сам із царського наказу вирушив весною 1704 р. з цілою українською армією в 40 000 людей на правий берег Дніпра. Цей період дав йому змогу окупувати правобережну Україну, й він старався з того часу, щоб ця окупація обернулася в прилучення правого берега Дніпра до Гетьманщини.

Становище правобережної України під той час було уже складне. Як знаємо, по договорах Бахчисарайському з 1681 р. і по Московському з 1686 р. більша частина правобережної України залишилася за Польщею; тільки Київ із околицями дістався Москві, та ще Кам'янець із частиною Поділля залишався в турецьких руках. Мир із Туреччиною в 1699 р. вернув Польщі й Кам'янець. Однак влада Польщі над правобережною Україною була не безумовна: Польща була зобов'язана по договору з Москвою не заселяти цілої смуги землі, яка тяглася вздовж правого берега Дніпра, починаючи трохи нижче від Києва й до самого Чигирина. Ця смуга мала залишатися порожньою, свого роду буфером між лівобережною козацькою Україною й Україною польською. Властиво кажучи, під владу Польщі ціла правобережна Україна повернулася як пустиня: міста й села лежали в руїнах, населення було знищене або розбіглося на всі сторони й ховалося по малодоступних місцях. Спочатку польський уряд заходився наново колонізувати Поділля. Але діло посувалося дуже помалу. Тимчасом Польща мала потребу в постійній охороні своїх українських провінцій від татарського степу. Тому король Ян Собеський прийшов до рішення відновити знищену тут козащину. Він видав у 1684 р. універсал, яким дозволив козакам селитися на місцях, де колись існували старі міста, такі, як Корсунь, Чигирин, Лисianка, Умань. І в наступному 1685 р. польський сейм формально відновив козащину. Настаювляється козацьким гетьманом полковник Могиленко, йому доручається організувати козацьке військо та розселювати його по всьому краю. Це викликає тривогу й незадоволення московського уряду й лівобережного гетьмана, виникають дипломатичні конфлікти. Але колонізаційний рух росте

з стихійною силою. На заклик Могиленка звідусіль починають сходитися переселенці: з лівобережної України, з Волині, Полісся, Галичини, Молдавії. Всіх приваблює обіцянка свободи й володіння землею, скільки хто захоче її взяти: родючі чорноземні простори лежали вільні й незайняті, аби була охота на них працювати. Мов із-під землі виростають козацькі полки й сотні: кожен із прибулих переселенців записується в козаки й хоче одночасно орудувати шаблею й плугом. Серед козацьких полковників висувуються особливо Самусь у Богуславі, Абазин у Брацлаві, Палій у Фастові та Іскра в Корсуні. Кожен із них у своєму полку енергійно провадив організаційну й колонізаційну діяльність. Гетьманом над новою козащиною король після смерті Могиленка призначив Гришка, а потім Самуся. Та найбільше визначився серед нових козацьких діячів полковник Фастівський Семен Палій, родом із Чернігівщини. Це була людина освічена і вже немолода. У його голові роїлися широкі політичні плани. Заснувавши свій осередок у містечку Фастові, 60 кілометрів від Києва, майже на самій границі з Гетьманською Україною, Палій енергійно взявся за заселення цілої північної й середньої України. Вже 1694 р. він писав до гетьмана Мазепи: «Я знайшов цей край пустинею й працював коло Фастова, як коло свого господарства. Широкі поля засіялись збіжжям, число мешканців зросло, та не так із польської сторони, як із берегів Дніпра, з козацького краю та з Волощини; й церкви Божі я побудував і прибрал на славу імені Божого».

Палій правив своїм полком дуже самостійно так, наче над ним не було ніякої верховної влади. Але перші роки він уникав зачіпок із польськими властями. Він брав дуже енергійну участь у боротьбі з татарами й турками, робив дуже сміливі походи й заходив аж до берегів Чорного моря. Своїми походами він здобув собі велику бойову славу. Однак Палієві не вдалось уникнути конфлікту з польською владою. Річ у тому, що в міру того як знову заселялася правобережна Україна, почали пригадувати про свої права на землю діти й внуки вигнаних колись звідти за Хмельницького панів і шляхти. Із скринь та з архівів витягали вони тепер старі документи, з яких було видно, що землі, які опанувала вільна народна колонізація, належали кілька десятків літ назад окремим власникам. І діти цих власників почали заявляти свої права. Але Палій не визнавав ніяких прав і не допускав колишніх власників до їхніх бувших маєтків. Він не церемонився й з шляхтою сусідніх із його полком околиць; він розставляв своїх козаків на «лежі» (квартирі) по шляхетських маєтках. Це, розуміється, викликало незадоволення й скарги на Палія.

Сам Палій голубив у душі план організувати на правому березі козащину, передати її під владу лівобережного козацького гетьмана й таким способом злучити докупи обидві частини розірваної надвоє України. Очевидно, що про це марив у ті часи кожен український патріот. Цей план, як видно, виник у Палія дуже вчасно, бо вже в 1688 р. він через гетьмана Мазепу звернувся до московського уряду з пропозицією прийняти його з цілим Фастівським полком

у підданство московському цареві. Але в Москві не хотіли вплутуватися в новий конфлікт із Польщею, з якою щойно заключили «вічний мир», і Палеві відмовили. Чутка про зносини Палія з Москвою дійшла до польських властей. Вони схопили Палія й посадили в тюрму. Але Палій утік із тюрми, вернувся до своїх козаків, витіснив польську залозу з Фастова й знову став правити своїм полком як незалежний володар. Він продовжував зносини з гетьманом Мазепою; з польською владою не раз доходило в нього до ворожих сутичок. Одного разу був висланий проти Палія цілий відділ польського війська, але Палеві на поміч прийшли козаки з лівого берега, й вони вкупі відбили поляків.

Та ось у 1699 р. Польща заключила мир із Туреччиною. Поділля вернулося до Польщі, турки остаточно зреклися своїх претензій до правобережної України, й козаки були тепер більше для Польщі непотрібні. В тому ж самому 1699 р. сейм постановив скасувати в межах Польщі козащину, й коронний гетьман Яблоновський видав наказ гетьманові і всім полковникам, щоб вони розпустили козаків і здали укріплені місця польській команді.

Але козаки не послухали. Польська влада вислала в 1700 р. чотиридесятитисячний відділ війська з артилерією проти Палія. Одначе Палій розбив цей відділ. Це був уже відкритий розрив із Польщею. Щоб приборкати козаків, було оповіщене посполите рушення шляхти в усіх трьох воеводствах: Київському, Волинському й Подільському. Самусь із свого боку розіслав універсали до всього народу, підіймаючи його на війну. Він оповіщав, ніби присягнув за весь український народ на Правобережжі бути вірним цареві й слухатися гетьмана Мазепи. Головною опорою польської влади в краю була сильна укріплена фортеця в Білій Церкві. Самусь і Палій спільними силами обложили її. Польське військо, яке рушило виручати Білу Церкву, вони розбили під Бердичевом. Нарешті після сімох тижнів облоги козаки штурмом здобули Білу Церкву. 28 гармат, великі запаси пороху і вської амуніції були їх трофеями. З-під Білої Церкви Самусь рушив до другої важної фортеці, до Немирова на Поділлі, й також здобув його. По всьому краю розлилося народне повстання, як колись за Богдана Хмельницького. Навіть дехто з шляхти пристав до повстання, наприклад, відомий поет-демократ Данило Братковський, який стояв у близьких зносинах із Мазепою й за своє співчуття до повстанців заплатив головою, коли попав до рук польських властей.

Мазепа уважно стежив за розвитком подій на Правобережжі. Він радив цареві Петрові, щоб той прийняв під свою владу правобережну Україну, принаймні хоч Білу Церкву з Палієм. Але цар не хотів про це й чути: він зовсім не хотів псувати своїх союзних відносин із Польщею, котра була втягнута в війну проти шведів. Він не тільки не думав приймати Палія в підданство, але вимагав, щоб Палій припинив повстання й покоровився Польщі, й не дозволив Мазепі подати ніякої помічі повстанцям.

Народне повстання було здане на свої власні сили, й польський уряд його приборкав. Польський гетьман Сінявський вирушив із

цілим військом. Він випер Самуся з Немирова, потім обложив Ладижин, де замкнувся полковник Абазин. Після героїської оборони Ладижин узятो штурмом, усіх оборонців поголовно винищено, причім загинуло 10 000 народу, а Абазина посаджено на кіл. Після здобуття Немирова й Ладижина почалися страшні репресії. Багато тисяч повстанців покарано смертю, в 70 000 людей обрізано ліве вухо... Один Палій держався в своїй Білій Церкві. Сінявський посилав листи за листами до гетьмана Мазепи, прохаючи допомогти проти повстанців. Але Мазепа не міг підняти руку на своїх земляків і одновірців. Він прийняв у себе Самуся, котрий віддав йому свої гетьманські клейноди, дав притулок у себе й козакам, які вернулися після погрому на правому березі Дніпра.

При таких обставинах раптом Мазепа дістав весною 1704 р. наказ від царя вирушити з цілою українською армією на правий берег Дніпра й йти в глиб Польщі на поміч партії короля Августа Саксонського проти партії Станіслава Лещинського. Мазепа окупував Київщину й Волинь. Він вислав уперед 17-тисячний український корпус під проводом полковників Апостола й Мировича, котрий прилучився до саксонських військ і оперував разом із ними проти шведів на Познанщині. Козаки під проводом Апостола розбили шведський відділ Лейонгельма і взяла в полон 300 шведів. Козаки Мировича взяли участь у здобутті від шведів Варшави. Сам Мазепа задержався в Бердичеві. В нього виник конфлікт із Палієм. Хоча Мазепа й Палій хотіли того самого — злуки правобережної України з Гетьманщиною, але вони дуже різнилися своїми політичними поглядами й своєю тактикою. Палій був щирий демократ, він хотів удержати справжнє народоправство й такі порядки, які були хіба що на Запорізькій Січі; він ворогував проти панів і шляхти. В очах Мазепи він був небезпечний демагог, тим більше, що народні маси дуже любили Палія, для яких він був «козацький батько». Мазепа боявся, що Палій захоче й при ньому грати якусь самостійну роль, як він це робив під Польщею. Може бути, що Мазепа підозрював Палія в честолюбних замірах і в претензіях на гетьманську булаву. Щоб збутися такого небезпечного союзника, Мазепа звелів заарештувати Палія й вислав його до Батурина, а потім до Москви. Звідти Палія заслано до Сибіру. Конфлікт між Мазепою й Палієм справив глибоке враження на народні маси: ще й донині збереглася в численних варіантах пісня про Мазепу й Палія, де всі симпатії народу лежать по стороні Палія.

Карл XII розбив Августа й вигнав його з Польщі. Шведи взяли Львів, і українське військо мусило відступити. Одначе Мазепа вдержав за собою Волинь і Київщину й, коли Карл погнався далі на захід за Августом і переніс війну до Саксонії, 40-тисячна українська армія під проводом Мазепи рушила літом 1705 р. до Галичини. Львів і вся Галичина були окуповані українським військом. Воно дійшло аж до Сандомира. Одначе нові перемоги Карла привели до нової зміни в військовій обстановці. Шведи рушили були на Литву, й сам Карл підійшов до Гродна. Литовські магнати й шляхта стали переходити на його бік, визнаючи королем Станіслава Лещинського.

Москалі старалися затримати наступ шведів, і ранньою весною цар Петро викликав на поміч Мазепу, який у березні 1706 р. прибув до Мінська з 14 000 війська. Козаки стали залогом в Мінську, Слуцьку, Несвіжі й Ляховичах. Тут козакам не пощастило: шведи взяли Несвіж, де загинув Миклашевський, полковник стародубський, а потім після довшої облоги добули й Ляховичі, де попов у полон Мирович, полковник Переяславський. Тимчасом Карл XII, затримуючи ворогів дрібними сутичками на Литві й Білорусі, кинувся з головними своїми силами до Саксонії й окупував її аж до Липська. Це примусило Августа почати переговори про сепаратний мир. 18 вересня в Альштранді заключено мир: Август зрікся польської корони на користь Станіслава Лещинського й розірвав свій союз із Москвою. Карло мав тепер змогу обернутися з усіма своїми силами проти останнього свого ворога, проти царя Петра.

Восени 1707 р. Карл рушив з Саксонії на схід. Йому властиво треба було знову завойовувати Польщу, окуповану українсько-російськими військами при допомозі прихильників Августа. Невідомо, однак, було, куди він саме рушить, чи на Польщу й звідти на Україну, чи на Литву й звідти просто на Москву. На Україні почалася тривога. Цар Петро звелів гетьманові Мазепі стягати до купи свої сили й почати поспіхом укріплювати Київ. Україна вже сьомий рік несла тягар шведської війни й поклала на цю війну величезні жертви. Десятки тисяч українських козаків полягли в далеких краях — у Фінляндії, Ліфляндії, Литві, Польщі, Саксонії за чужу для них справу, а цар вимагав щораз нових жертв. Край був страшенно виснажений і зруйнований економічно. З України вивозилося безкочане число хліба й усяких інших харчів; торгівля припинилась; маси сільського населення примусово виганялися на фортифікаційні роботи. Серед народу, серед козацтва й навіть серед козацької старшини йшли голосні нарікання: коли ж цьому нарешті буде кінець? Непевні політичні перспективи примушували задумуватися над майбутньою долею України. Було ясно, що для Петра Україна була лише знаряддям для його власних цілей, які зовсім не були згідні з інтересами українського народу. Мазепа хотів удержати за собою правобережну Україну. Цар Петро готовий був віддати її назад Польщі, аби тільки знайти в ній союзників проти Карла. Ходили чутки, що він готовий віддати Україну як компенсацію кому завгодно, — полякам, шведам, аби тільки купити собі цією ціною шматок узбережжя Балтійського моря. На Україні боялися, що коли Карл піде просто на Гетьманщину, то цар залишить її на власні сили, аби оборонити свої придбання на півночі й саму Москву. Все це утворювало на Україні незвичайно тривожний настрій і приводило до того, що українські патріоти разом із старим гетьманом мусили поважно задуматися над питанням, що далі буде з Україною й що далі їм треба робити. Виникла думка: чи не пошукати яких інших політичних комбінацій, ніж протекторат московського царя?...

Ми підходимо тут до винятково важливого в українській історії моменту, який звичайно зв'язують із іменем одної особи, а саме особи гетьмана Мазепи. Це так звана «зрада» гетьманом Мазепою

московського царя, й його перехід на бік шведів. Небагато в українській історії моментів, які так тяжко заважили на долі українського народу, як цей вчинок знаменитого гетьмана. Можна сміливо сказати, що весь дальший розвиток українського життя й спеціально розвиток українсько-російських відносин відбувався протягом трохи не цілих двох століть під враженням і під знаком трагічного кроку гетьмана Мазепи. Досить буде пригадати, що вже в наші часи, на початку ХХ ст., український визвольний рух був охрещений його ворогами іменем «мазепинства», а прихильників цього руху названо «мазепинцями». Біля імені Мазепи накопичилося з одного боку страшенно багато ненависті й злоби, а з другого — не менше того романтичної ідеалізації. І те й друге так впливало на самий хід історичних дослідів, що майже до самого кінця ХІХ ст. історіографія не знає ні одної спроби хоч трохи об'єктивно, *sine ira et studio*, розглянути життя й діяльність славного гетьмана. Коли додати до цього, що до самого кінця ХІХ ст., в Росії й неможливо було об'єктивно писати про Мазепу, без небезпеки стягнути на себе підозріння в політичній нелояльності, трохи не в державній зраді, то буде зрозуміло, чому навіть широка спеціальна монографія про Мазепу, написана в 1885 р. знаменитим українським істориком Костомаровим, дуже далека від історичної об'єктивності. Лише в 1897 р. появилася перша праця, яка старалася спокійно розглянути-ся в історичній обстановці початку ХVІІІ ст. й оцінити особу і вчинки гетьмана Мазепи не в залежності від традиційних і передувзятих поглядів. Це була монографія Ф. Уманця «Гетманъ Мазепа». Вона викликала живий обмін думок серед спеціалістів і стала щасливим початком. Нові розсліди, а особливо нові матеріали, знайдені по закордонних архівах, пролили багато нового світла, й трагічний момент української історії, зв'язаний із іменем гетьмана Мазепи, представляється нам сьогодні зовсім інакше, ніж представляла його раніше офіційна російська історіографія, а за нею повторювали й інші історики, навіть деякі українські.

Передовсім вияснено, що справа зовсім не була індивідуальним учинком самого гетьмана Мазепи, нібито продиктована якимись його особистими мотивами: це був рух цілої старшинської верстви, який тільки виніс наверх самого гетьмана, як головного представника цієї верстви й як голову Української держави. Друге, цей рух опирався на певну історичну традицію і в очах його учасників представлявся логічним і необхідним виходом серед тих обставин, які утворилися в часі війни між Швецією й Москвою. Шведсько-український союз 1708 р., заключений між королем Карлом ХІІ і гетьманом Мазепою, не був якимсь небувалим явищем в історії Української держави. Ми бачили вже, як Богдан Хмельницький старався спертися на поміч Швеції в боротьбі проти Польщі. Ми пригадуємо, як він заключив із дідом Карла ХІІ тісний військовий союз і провадив спільно з шведами війну проти Польщі, незважаючи на те що ця війна в той час ішла врозріз із політикою Москви. Швеція, як держава, що не межувала безпосередньо з Україною й не мала з нею ніяких спірних питань, була найзручнішим союзником, що його в той час могла собі

знайти Україна. З упадком самостійного становища України по смерті Хмельницького й з переходом її на становище васала Москви, шведсько-українські відносини самі собою мусили перерватися. Тепер, на початку XVIII ст. Швеція знову виступає на політичному обрії України в критичному моменті, коли перед Україною знову постає грізне питання: бути чи не бути? Обставини склалися так, що перемога кожного з могутніх противників несла Українській державі загибель: у разі перемоги Карла Україна зробилася б добицею його союзника Станіслава Лещинського, нового польського короля; перемога Петра привела б до остаточного скасування всякої автономії України, як це вже показала практика перших років війни, цар Петро зовсім не збирався боронити Україну, яко таку, проти шведів і поляків; він визискував її сили для своїх власних цілей, у разі ж потреби готовий був покинути її на її власну долю або ж отверто пожертвувати нею для врятування своїх інтересів, котрі лежали для нього на берегах Балтійського моря, а не на середньому Дніпрі.

Отже, при такому становищі в представників провідної на Україні старшинської верстви вже в перших роках війни мусила постати думка, що треба самим подумати про свою власну долю. Чим ширше розгорталися військові події й чим більші жертви мусила складати Україна на вівтар цієї чужої для її інтересів війни, тим глибше незадоволення поширювалося в усіх кругах українського населення. До гетьмана з усіх боків йшли скарги на різні кривди, надужити й нестерпні тягарі, які терпіло населення України від московських властей у зв'язку з війною. Щорічне висилання тисяч людей на фронт, примусові фортифікаційні роботи, нескінченні реквізиції харчів, цілковите припинення торгівлі з закордоном, усе це з кожним роком щораз більше руйнувало край і захитувало самими основами добробуту. Кінець кінців населення обвинувачувало в своїх нещастях правлячу старшину з гетьманом на чолі. І коли в кінці 1706 р. козацькі полковники Апостол і Горленко звернулися до Мазепи з словами: «Всі ми за душу Хмельницького Бога молимо, за те, що він визволив Україну з польського ярма, а твою душу й кості діти наші проклинатимуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі!» — то ці слова були відгуком того, що думалось і говорилось по всій Україні. Вже весною 1707 р., коли українська головна команда перебувала в Жовкві в Галичині, вища старшина зібралася на таємну нараду в помешканні генерального обозного Ломиковського й обмірковувала статті Гадяцької умови Виговського з Польщею з 1658 р. Всі факти вказують, що думка про залишення Москви й перехід на бік її ворога — Швеції, щоб рятувати Україну, зовсім не була винаходом самого Мазепи; вона була спільною всім відповідальним керманічам української політики, й перехід на бік Карла XII був, можна сказати, нав'язаний Мазепі самою старшиною.

Сама історія зносин Мазепи з Карлом, по своїй суті глибоко таємних, ще й досі вкрита великою таємницею. Все, що ми знаємо про них, це згадки й записки сучасників, зроблені вже значно

пізніше, *post factum*, і здебільшого з певною політичною метою. Такий характер носить, наприклад, записка одного з найближчих до Мазепи людей, його генерального писаря Орлика, зроблена більш як 12 років після подій із метою дістати від московського уряду амністії. А вона, ця записка, є одним із найважливіших документів до історії Мазепиною замислу. Скільки можна судити з різного роду сучасних звісток і пізніших документів, зносини Мазепи з противниками Петра розпочалися в 1705 р., коли він перебував із українським військом у Польщі. Ініціатива вийшла з польських кругів, які піддержували кандидатуру на польський трон Станіслава Лещинського. Є відомості, що вже восени 1705 р. Станіслав Лещинський заслав до Мазепи таємного посланця. Можна думати, що піддержуючи ці таємні зносини з ворогами Москви, Мазепа ще не будував ніяких конкретних планів, аж поки на нього не почала налягати козацька старшина, домагаючись, щоб він віддав від Москви, й не знаючи ще, що гетьман уже стоїть у таємних зносинах із ворогами царя. Всі найближчі співробітники, впливові старшини: генеральний обозний Іван Ломиковський, полковники Апостол, Горленко, Зеленський, усі вони, як нам відомо, дуже наставляли, щоб гетьман використав тяжке становище Москви і врятував Україну за допомогою шведського союзу. М. Грушевський у статті про «Шведсько-український союз 1708 року» підкреслює, що в своїх планах перейти на бік шведів козацька старшина спиралася на стару традицію шведсько-українського союзу з часів Б. Хмельницького й Виговського і що вона властиво потягла за собою старого гетьмана. І тільки після настирливих просьб і умовлянь зважився Мазепа на якісь конкретніші кроки, знову-таки поки що в сфері таємних переговорів. Він узяв усю справу у свої досвідчені руки й свідомо перебрав цілу відповідальність за неї сам на себе.

Які були мотиви, що спонукали Мазепу до цього? Навіть якби ми не знали з його власних уст ніякого умотивовання, то й тоді тяжко було б допустити, щоб тут відіграли роль мотиви особистого характеру, наприклад, бажання ще більших почестей чи слави. Мазепі вже минуло 70 років. Він був бездітний удівець. 20 років був він гетьманом під протекторатом московського царя й користувався з боку царя необмеженим довір'ям і повагою. Цар зробив його першим кавалером ордену св. Андрія Первозванного, виклопотав для нього титул князя Святої Римської Імперії. Для того, щоб у таких роках і при таких обставинах поставити все на карту й кинутися назустріч невідомій будучині, для цього були потрібні якісь інші мотиви, ніж бажання титулів і влади, того, й другого старий гетьман мав досить.

Мотиви свого небезпечного й необчислимого в своїх наслідках кроку розкрив нам сам Мазепа в деяких своїх деклараціях, які дійшли до нас безпосередньо або посередньо. Так, Пилип Орлик, котрий хотів реабілітувати себе 12 років згодом, пише в своїй записці, що коли Мазепа восени 1707 р. відкрив йому свою грізну тайну, то записався перед ним на хресті й на свангелії в таких словах: «Я кличу всемогучого Бога в свідки і записягаю, що не ради високих почестей, не для багатства, або яких інших цілей,

а для вас усіх, що есте під моїм урядом, задля жінок і дітей ваших, для добра матері нашої, бідної України, для користі всього народу українського, для піднесення його прав і вольностей — хочу я за помічю Бога так чинити, щоб ви з жінками вашими і рідний край не загинули ні під москалями, ні під шведами. Коли ж я це роблю задля яких-небудь приватних інтересів, то нехай побере мене душею і тілом Бог, в Тройці Святій Єдиний, і безневинно понесені муки Христові». Тяжко допустити, щоб 70-літній дід, який протягом цілого свого життя виявив себе незвичайно ревним сином православної церкви, складав фальшиву присягу, стоячи вже на порозі могили.

У своєму договорі з Військом Запорізьким у Бендерах 1710 р. Орлик писав, що «славної пам'яті Гетьман Ясновельможний Іван Мазепа, подвигнувшись правдою й ревністю за цілість вітчизни, прав і вольностей військових, послідуючи і наслідуючи антецессора свого, славної пам'яті Гетьмана Богдана Хмельницького, віддався в оборону найяснішого короля шведського». Та сама думка проводиться в опублікованому вперше М. Грушевським «Короткому представленні причини, через які Україна вийшла з-під московської протекції», складеному якимсь мазепинцем у 1710 р. Нарешті в знайденому І. Борщакіом «Виводі прав України», складеному Орликом мабуть у 1712—1713 роках, є вказівки навіть на певні пункти договору між шведським королем і «Князем Іваном Мазепою та станами України»: обидві сторони зобов'язувалися не заключати сепаратного миру, а король зобов'язувався обороняти Україну й допомагати їй визволитися від Москви.

Від самого початку гетьманства Мазепи різні люди писали на нього доноси в Москву. Нахил до доносів, до ябідництва, до інтриг — це був один із сумних наслідків, які залишила в душі українського громадянства епоха Руїни з її загальною деморалізацією. Але в Москві звикли до подібних доносів, розуміли, що вони не мають під собою поважних підстав, і не вірили їм. Звичайно цар Петро відсилав донощиків разом із їх доносимами до рук самого гетьмана. Але в 1708 р. на гетьмана був поданий донос, який дійсно був для нього дуже небезпечний, бо виходив цим разом від двох людей, що займали високе становище в українських урядових кругах. Одним донощиком був генеральний суддя Василь Кочубей, другим полтавський полковник Іскра. Кочубей був колись близьким приятелем Мазепи, але в 1704 р. посварився з ним. Причиною був любовний роман старого гетьмана з дочкою Кочубея Мотрею, яку Кочубей, а головню його жінка, не хотіли віддати за Мазепу, бо Мотря була його хрещеницею. Цей роман, що дав стільки вдячного матеріалу пізнішим поетам і драматургам, скінчився тим, що Кочубей посварився з гетьманом. Правда, з часом сам Кочубей помирився з ним і разом із усією генеральною старшиною був утаємничений у політичні заміри гетьмана. Але мстива жінка Кочубея підмовила свого чоловіка розкрити ці заміри перед царем і таким чином погубити Мазепу. До свого наміру Кочубей притягли й свого родича Іскру. Вони подали цареві донос аж на 27 пунктів. У тому був відпис

патріотичного вірша Мазепи, де він тужить над сумною долею України, над браком згоди між її синами й закликає українців об'єднатись і рятувати свою батьківщину («Всі покою щирою прагнуть»). Але в Москві до такої міри звикли, що всякі доноси з України пишуться з чисто особистих мотивів, що й у даному випадку побачили не що інше, як зведення особистих поррахунків. Кочубея й Іскру заарештовано й вивезено до Москви, і з наказу царя його міністри самі робили донощикам допит у Вітебську. Кочубей та Іскра, обоє вже старі люди, не витерпіли мук на тортурах і заявили, що свій донос написали по злобі на гетьмана і що все, що в ньому написано, то неправда. Тоді московський суд присудив їх до смерті, з тим, щоб сама страта відбулася на Україні. Обох привезено на Україну, й там, недалеко від Києва, літом 1708 р., серед козацького табору їм відрубано голови. Але те, про що вони писали в своєму, дуже незручно й навіть наївно складеному доносі, була правда. Вся ця історія примусила Мазепу ховати свій намір в ще більший таємниці. Та в той час, як нещасним Кочубеєві й Іскрі рубали голови, справа вже наближалася до своєї розв'язки: Карл XII уже марширував із своїм військом на Москву, й гетьман збирався в разі шведського успіху перейти отверто на його бік.

Доля походу Карла на Україну є одним із найяскравіших у цілій всесвітній історії зразків загибелі великого підприємства, якому, здавалося, всі обставини пророкували безперечний успіх. Тим більше вразила всіх катастрофа, якою скінчився цей похід. Існує величезна література, присвячена історії цього фатального походу, головню російська й шведська. До недавніх часів у цій літературі панував більш-менш одностайний погляд на нещасливого героя походу, на Карла XII: його вважали за незвичайно хороброго й відважного воюка, але відмовляли йому у таланті стратега. Вчинки Карла в часі війни признавалися за яскравий зразок авантюристичної стратегії, котра в своїх наслідках загубила шведську армію, одну з найліпших у Європі, й самій Швеції завдала невиліковні рани.

За останні десятки років у цих поглядах зайшли значні зміни. Ціла низка дослідників, головню шведських (Артур Стілліе, Ернст Карлсон, Карл Беннедіх та ін.), взялася наново студіювати історію Карлових походів і на основі нових документальних матеріалів, досліджуючи ці походи з чисто військового погляду, провела свого роду реабілітацію шведського короля, як стратега. Вони показали, що виною катастрофи була не його стратегія, сама по собі дуже добра, лише фатальний збіг зовнішніх обставин, супроти яких був безсилий і найбільший військовий геній. Дуже цінні знахідки до історії походу Карла на Україну дали також праці українського військового дослідника, генерала М. Юнакова.

Альтштрандський мир 1706 р. поставив Карла на висоту могутності. Його завзятий противник Август Саксонський був зломлений, зрікся польської корони й виконав цілий ряд принижуючих умов, які поставив йому переможець, аж до видачі шведам Паткуля, якого дожидали муки й смерть, у той час як саксонські зрадники, які перейшли були на бік шведів, увільнялися від усякої кари. На

польський трон був посаджений Станіслав Лещинський, в повному значенні слова креатура шведського короля. Міжнародний престиж Карла стояв надзвичайно високо. Данія й Пруссія не сміли проти нього й ворухнутись. Австрія, Франція, Англія й Голландія схилялися на бік Карла. Французька дипломатія енергійно його піддержувала. Туреччина була готова в разі його успіху в поході на Москву пристати до нього. Шведські краї були добре захищені. Карл розпоряджався величезним, як на ті часи, контингентом війська: 110 000 людей, при чім це було першорядне військо. Всі ці сили Карл міг обернути проти Москви. Головна армія під проводом самого короля мала нанести рішучий удар цареві. До неї мав прилучитися корпус Левенгавпта, який віз провіант і амуніцію з Ліфляндії. Армія генерала Любекера в Фінляндії мала завдання зв'язувати тут значніші російські сили й загрожувати Петербургові. Корпус генерала Красса мав завдання вирушити разом із військом Станіслава Лещинського на Україну.

Пізнім літом 1707 р. Карл вирушив із своєю армією з Саксонії на схід. Поки він завдавав у Саксонії рішучий удар Августові, московський цар окупував своїм військом Польщу, де знову сила Станіслава Лещинського мала зовсім номінальний характер. Тепер Карлові доводилося завойовувати Польщу знову. Дві дороги лежали перед ним у напрямку до Москви: або йти на південний схід через Волинь на Україну й звідти, зміцнивши себе силами Мазепи, йти на Москву, або ж йти на Москву просто через Литву. Карл вибрав цей останній шлях, бо він давав йому змогу бути в зв'язку з шведськими провінціями на східному березі Балтійського моря й бути в контакті з розташованими там шведськими силами. Протягом 6 місяців шведська армія пройшла 900 кілометрів і з початком березня 1708 р. досягла містечка Сморгоні на південний схід від Вільна. Понад Віслою стояла московська армія. Але Карл дуже зручно обійшов її з правого флангу, й москалі мусили весь час перед ним відступати. З бою взяли шведи лінію річки Німану. Москалі, відступаючи, нищили й руйнували все на своєму шляху, залишаючи шведам цілком спустошені області. З Сморгоні Карл рушив просто на Мінськ. З дороги він дав розпорядок, щоб генерал Левенгавпт, що з своїм 12 000 корпусом стояв у Курляндії, вирушив йому на підмогу, зібравши якомога більше артилерії, бойових запасів і провіанту. Сам Карл мав 38 000 війська. Всі думали, що Карл піде просто на Смоленськ і далі на Москву. Розбивши москалів коло Головчина, Карл досяг Дніпра й зайняв Могилів. Цілий місяць дожидав він Левенгавпта й, не дїждавшись, рушив далі. Рушити на Москву просто на схід завадило йому те, що москалі на сотні кілометрів спустошили всю місцевість вздовж шляхів, які вели на Москву; з другого боку, щадячи свої сили, Карл не хотів атакувати московські війська, які займали дуже сильні позиції. Відійшовши до міста Татарська, всього в ста кілометрах від Смоленська, Карл, різко повернувшись на південь у напрямку на Україну. Як доводять новіші шведські історики, Карл в цей час ще не думав йти в глиб України: він хотів тільки обійти головні московські сили з правого фронту

й через північну область України, через Сіверщину, вийти на дорогу до Москви, через Брянськ і Калугу. Поспішним маршем він думав випередити царські сили, захопити Сіверщину з її багатими запасами й, забезпечивши себе таким способом, йти далі на Москву.

Але всі його плани розбились через невдачі двох його генералів: з одного боку Левенгавпт, ідучи занадто помалу, дав себе оточити переважаючим числом царським силам і був розбитий коло села Лісного на Білорусі. Вся артилерія і весь обоз Левенгавпта попали до рук москалів. Сам Левенгавпт тільки з половиною своїх сил, з 6 000 вояків, пробився через ворожу армію й догнав головні сили Карла. Цар Петро пізніше зовсім справедливо назвав бій коло Лісного матір'ю полтавської перемоги: ще більше, ніж бойове значення перемоги коло Лісного, було її значення моральне: це вперше московські війська побили значніший шведський відділ у відкритому бою.

Друга невдача полягала в тім, що відділ генерала Лягенкрони, висланий Карлом уперед, щоб захопити головні стратегічні пункти Сіверщини, збився з дороги, попав не туди, де треба, й не виконав свого завдання: перше ніж надійшли головні шведські сили, московська армія, яка весь час йшла паралельно з шведською на схід від неї, захопила всі важливі пункти, які панували над шляхами, що вели з Сіверщини на Москву. Московські відділи, як і раніше, кинулися все руйнувати й нищити, щоб не залишити шведам ніяких запасів. Уже зовсім наблизилася зима, й шведам не залишилося тепер нічого, як йти на зимові квартири в глиб України, і то якомога швидше, щоб не дати на цей раз випередити себе царським силам.

Є підстави думати, що в плани Мазепи зовсім не входило, щоб Карл ішов просто на Україну й зробив її театром військових операцій. В інтересах України лежало, щоб два могутні суперники вирішили свою боротьбу в рішучому поєдинку десь поза межами України так, щоб їй залишалось перейти на бік переможця. Україна з кожного погляду була невідготівана до того, щоб самій взяти активну участь у щирою рішучому поєдинку. Хоч яке було сильне незадоволення в широких масах українського населення, але на те, щоб викликати загальне народне повстання проти Москви, треба було відповідної агітації й певних організаційних заходів. Ані того, ані другого не можна було робити: справа шведсько-українського союзу була закутана найглибшою таємницею, про якесь готування народних мас не було ані мови; більша частина українських військових сил була розкидана в різних місцях далеко поза Україною; натомість у цілому ряді пунктів України стояли московські залоги, а сам гетьман мусив увесь час кооперувати з московськими генералами.

Коли шведи вступили в північні області України, спеціально на територію Стародубського полку, то через стратегічні помилки шведського генерала Лягеркрони Стародубський полковник Скоропадський був відтягнений від сполуки з гетьманом, московські відділи зайняли Стародуб, і Скоропадському, хоч він і належав до однодумців Мазепи, нічого не залишилось, як триматися разом із царськими

військами. Коли Мазепа довідався, що Карл іде просто на Україну, то, як переказують сучасники, з його уст вирвалися слова страху й відчаю; він заявив своїм довіреним людям, що марш Карла на Україну приведе за собою появу на українській території цілої царської армії й погубить усю справу. Мазепа опинився між двома вогнями, з одного боку наближалася московська армія, й її начальник кликав Мазепу скоріше до себе; з другого боку наближалися шведи. Кожен день проволоки міг викликати серед московської сторони підозріння, і щоб цього уникнути, Мазепі довелося покласти в ліжку й удавати смертельно хворого. Коли ж московський авангард був усього в двох-трьох днях переходу від гетьманської столиці Батурина, й коли далі баритися було вже неможливо, Мазепа залишив частину своїх сил, близько 10 000 людей під проводом полковника Чечеля й гарматного осавула Кенігсека (німця родом) у Батурині й звелів їм не пускати до себе москалів, а сам із 5 тисячами поспішно вирушив на північ. Тільки коли козаки переправилися через Десну, старий гетьман урочисто об'явив їм, що веде їх не проти шведів, а проти москалів. Коло села Орлівки Мазепа сполучився з Карлом.

Батурин був сильно укріпленим містом із дуже численною артилерією. В ньому був великий склад бойових запасів. Оборонці Батурина готовилися вірно виконати наказ свого гетьмана, і коли генерал Меньшиков із передовими московськими силами за кілька днів після виїзду Мазепи наблизився до Батурина, його зустріли гарматними пострілами. Цар Петро дуже скоро довідався про відхід від нього Мазепи. Велике було здивування й переляк царя, але він скоро оговтався в новій ситуації, як і взагалі умів не тратити присутності духу в найкритичніші моменти. З блискавичною швидкістю приймає він одне за другим важливі рішення. Він видає універсал до всього українського народу, оповіщає Мазепу зрадником, обвинувачує його в тому, що ніби він хоче віддати Україну в польську неволю й силоміць обернути українців у католицьку віру; він закликає український народ залишатись йому вірним і обіцяє йому такі вольності, яких, мовляв, «не має ні один народ у світі». Далі він наказує козацькій старшині з'їхатись у Глухові, щоб вибрати собі нового гетьмана. З другого боку, він дає Меньшикову наказ штурмувати Батурин і вжити всякого терору, щоб від самого початку відстрашити населення України від спілки з шведами.

Меньшиков зробив так, як наказав йому цар. Хоча штурм Батурина був відбитий його оборонцями, але в ту саму ніч один зрадник показав москалям таємний підземний хід до фортеці, й москалі прорвалися в Батурин. Козаки й усе цивільне населення героїськи оборонялись, але були переможені. Страшна помста Меньшикова: все населення поголовно, не виключаючи жінок і дітей, було вирізане, місто було зруйноване й спалене. Від блискучої гетьманської столиці залишились обсмалені руїни, калюжі крові й гори людських трупів. Ті козаки, які попали живими в полон, особливо начальники, були по-варварськи замучені, й їх замордовані тіла були прив'язані до дощок та пущені плисти рікою Сеймом, щоб дати знати про долю

оборонців Батурина. Зробивши своє нелюдське діло, Меньшиков мусив поспішно відступити, бо вже наближалися шведи й Мазепа. Як доводять нові шведські дослідники, це була помилка самого Мазепи, що він замість того, щоб йти якнайкоротшою дорогою на визвіль Батурина, порадив Карлові рушити спочатку на Новгород-Сіверськ, через що було втрачено кілька днів. Тепер він побачив перед собою руїни своєї столиці і трупи її оборонців.

Несподівано скоро загибель Батурина була страшним ударом для всієї акції Мазепи: не тільки тому, що була зруйнована його столиця, багатий арсенал зброї й бойових припасів, в яких мала таку велику потребу шведська армія; ще сильніший був моральний удар. Не встиг Мазепа покинути царя й перейти на бік шведського короля, як уже грізна караюча рука московського володаря нанесла йому страшний удар, силу якого з жахом відчула вся Україна. На всіх тих, хто пішов за Мазепою, посипалися страшні репресії; московський цар поспішав терором знищити серед українського населення всякий дух опозиції.

У містечку Лебедині, куди трохи згодом була перенесена головна царська квартира з Глухова, було скликано спеціальний суд над прихильниками гетьмана Мазепи. Як оповідає український хроніст, «багато старшин й козаків, запідозрених у прихильності до Мазепи, тому, що вони не прибули до Глухова на вибори нового гетьмана, вишукували по домах і віддавали на різні тортури: колесували, четвертували, вбивали на палю, а вже зовсім з іграшку вважалося вішати й рубати голови. Тортурами примушували до того, що люди самі визнавали себе винними, а потім уже їх карали смертю». Хроніст наводить число 900 замучених таким способом у Лебедині прихильників гетьмана Мазепи. Але разом із терором проти тих, хто вже відпав від царя, цілий дощ милостей і нагород посипався на голову тих, хто відразу виявив свою лояльність. Та козацька старшина, яка прибула по першому царському наказу до Глухова на вибори нового гетьмана, щедрою рукою була обдарована грамотами на земельні маєтки: за кілька днів було спечено десятки й сотні багатих поміщиків. Навіть автор хвалебних од, новгород-сіверський піп Заруцький, яких ще недавно писав оди на честь Мазепи, а тепер поспішив скласти вірші, де осуджував Мазепу як «зрадника», дістав у дарунок від царя ціле село. Всі маєтності мазепинців були оповіщені сконфіскованими й роздавалися тим, хто появою в ставці царя заявив свою вірність. Нагороджувалися і такі, хто зробив донос на когось, що він є таємний або явний прихильник Мазепи. Це довело до справжньої оргії доносів: усе, що було найгіршого в українському суспільстві, виплило тепер наверх і старалося використати момент, щоб збагатитись або зробити службу кар'єру. Серед українського громадянства були посіяні зерна страшної деморалізації, яка довгі десятки років потім давала себе відчувати. Не тільки самі українці, які в слухний момент зуміли засвідчити свою «вірність», діставали царські подарунки з запасу сконфіскованих маєтків; московські генерали й міністри: Меньшиков, Головкин, Долгоруков, Шафіров,

Шереметєв, усі ці відомі співробітники царя Петра поробились українськими поміщиками, діставши великі земельні латифундії.

Такі були перші реальні наслідки переходу Мазепи на бік шведів і зв'язаної з цим переходом політики царя Петра супроти України. Тимчасом військові події розвивались. Карл спішив далі на південь, щоб мати змогу ввійти в контакт із Кримом і Туреччиною. Його агенти вже давно вели переговори з турецьким урядом, стараючись втягнути його в війну з Москвою. Французька дипломатія піддержувала шведські старання. Але наступала зима й перепинила на деякий час похід. Шведи розложилися в північній Полтавщині. Московське військо весь час стежило за ними й старалося тривожити їх дрібними нападами. Зима 1708—1709 років була надзвичайно жорстока, й шведи, дарма що вони, як діти півночі, не так боялись холоду, понесли тяжкі втрати від морозів. Кілька тисяч людей загинуло й цим зменшило й без того вже ослаблену шведську армію. На початку 1709 р., саме в люті морози, Карл із своєю кіннотою почав наступ у глибокій Слобідській Україні й так розтропив московську кінноту, що вона на довгий час утратила свою боездатність, але тут несподівано наступила відлига, все вкрилося водою, й операції мусили припинитись. Тимчасом московські генерали почали тривожити залишені на зимових квартирах шведські частини, й Карл повернув назад. Тероризована москалями Україна держалася пасивно, хоча в тих місцях, де стояли шведи, населення ставилось до них прихильно, тим більше що шведські війська з наказу короля поводитися з українцями дуже добре. Єдина поміч, яку Карл досі мав від свого українського союзника, це кілька тисяч козаків, яких привів із собою Мазепа. Але ранньою весною 1709 р. на бік шведів перейшло Запоріжжя. Весь час гетьманування Мазепи запорожці стояли в укрітій або навіть у явній до нього опозиції. Але коли настав рішучий момент, вони пішли за гетьманом. Можна думати, що значну роль у цьому відіграв кошовий отаман Костянтин Гордієнко, великий український патріот і ворог Москви. Вже восени 1708 р. запорожці заявили про свою солідарність із гетьманом. Цар Петро поспішив вислати на Січ великі гроші, щоб підкупити запорізьку старшину, але з цього нічого не вийшло, і вже в березні 1709 р. кошовий Гордієнко привів до головної шведської квартири 8 000 запорожців. Це було дуже на руку шведам, бо якраз вони мали велику потребу в кавалерії, яка була в них дуже знищена в часі зимової кампанії. Запоріжці за посередництвом гетьмана Мазепи склали з шведським королем формальну угоду: король зобов'язувався помиритися з царем не інакше як на умові, що Україна й Запоріжжя будуть визволені з-під Москви. В той час як запорожці вели ці переговори в головній квартирі короля, відділ запорожців розбив московського генерала Шаумбурга під містечком Нехворощею. Запоріжці привели до короля кілька сот полонених москалів. Це був доказ того, що в запорожцях шведський король здобув собі корисних союзників.

Але приєднання запорожців було останнім успіхом шведів на Україні. Далі справи їх пішли щораз гірше. Переговори з турками

посувалися дуже повільно, і тільки татари готові були виступити проти москалів по стороні шведів. Дуже добре розуміючи небезпеку з татарського боку, цар Петро вислав весною відділ свого війська, якому вдалося зайти запорожцям у зади, взяти й зруйнувати їх Січ, що була над річкою Чортомликом, а також зруйнувати запорізьку фортецю Переволочну, вище порогів, там, де Ворскла впадає в Дніпро. Тут було знищено всю річну флотилію запорожців, що мало свої фатальні наслідки, бо унеможливило пізніше шведам переправу через Дніпро. Зруйнування Переволочної було ударом, що був рівний зруйнуванню Батурина. При здобутті Січі й Переволочної повторилися й страхотні Батурина: всіх козаків і загалом усе населення, яке попало в руки москалів, москалі замордували найбільш варварським способом.

На початку травня шведська армія посунулася далі на південь до лінії Ворскли й тут облягла фортецю Полтаву. Облога тяглася дуже мляво. Як думають найновіші шведські дослідники, метою Карла було за всяку ціну втягти московську армію в генеральний бій: він дуже добре розумів, що в умовах війни на широких східно-європейських рівнинах не мало значення ані маневрування, ані захоплення того або іншого пункту, ані опанування якоїсь території; важливо було завдати рішучого удару і знищити головні сили ворога. В даному разі це було ще настільки важливе, що в разі успіху зараз же появились нові союзники: виступили б проти царя татари й турки, а може й недавно лише втихомирені донські козаки, та й сама Україна після того як її залишили б москалі, могла вся приєднатися до шведів.

Ці міркування, на думку шведських істориків, і привели Карла до плану через облогу Полтави притягти московську армію й змусити її до рішучого бою. Цей бій дійсно стався 27 червня 1709 р., один із важніших своїми наслідками боїв не тільки для сходу, але й для цілої Європи. Сили противників були нерівні, по новітнім обрахункам, зробленим шведськими дослідниками, шведи мали всього 18 000 здатного до бою війська з 30 гарматами супроти 40 000 москалів при 72 гарматах. Українські частини, які були в обох таборах, так само й різні нерегулярні відділи в московській армії не входять в обрахунок. Високі бойові прикмети шведських військ урівноважували неоднакову чисельність ворожих військ, але в особі царя Петра Карл XII мав собі гідного противника, котрий добре використав увесь попередній досвід, усі свої колишні невдачі: московська армія була вже не та, яку десять років перед тим так легко розгромив Карл під Нарвою. Та нещастям для шведів було те, що сам король не міг командувати військом у день рішучого бою. За десять днів перед тим Карл об'їздив місцевість і дуже необережно наблизився до ворожих позицій; його серйозно поранено в ногу, й він уже не міг сам керувати боєм та здав головну команду генералові Реншільдові. А цей наробив фатальних помилок, і, незважаючи на свою хоробрість, шведи програли битву. Хоч вони втратили всього 5 000 людей і могли доволі спокійно відступати до Дніпра, але справа була безповоротно програна. Петро, захоплений своїм успіхом, дав змогу

ворогам відступити. Але, дійшовши до Переволочної, шведська армія й українські відділи Мазепи мусили зупинитись, бо всі засоби для переправи були знищені москалями ще раніше. Тимчасом наспіла погоня. Шведські генерали умовили Карла переправитися через Дніпро й тікати до Туреччини. Разом із ним тікав і Мазепа. Виснажена шведська армія капітулювала, а українці, яким пощастило втекти від московської помсти, разом із своїм гетьманом знайшли притулок на турецькій території.

Мазепа недовго пережив полтавський погром. Агенти царя весь час старалися підкупити за величезні гроші турецьких правителів, щоб вони видали Мазепу цареві. Турки залишилися вірні заповітові свого Корана — не видавали втікачів, які шукають у них охорони, й не видали старого гетьмана на люту помсту жорстокого царя. Але сили його не витримали, й він помер 22 серпня 1709 р., в Бендерах. Тіло його було поховане в православному монастирі в Галаці. Однак з смертю Мазепи справа його ще не закінчилася. В нього знайшлися енергійні наслідники.

За Мазепою пішло багато козацької старшини. Спочатку вся генеральна старшина й майже всі полковники опинилися в його таборі. Згодом, коли показалося, що справа успіху шведів дуже сумнівна, дехто покинув Мазепу й явився до царя, прохаючи амністії. Цар усіх приймав охоче й залишав на їх посадах, не вживаючи ніякої кари аж до самої Полтавської битви. Після неї, коли Петро почув себе нарешті міцно, він почав заарештовувати всіх тих, хто являвся тепер до нього, й судити за «зраду». Однак найліпші люди пішли за Мазепою на вигнання. За Мазепою пішли на еміграцію: генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний бунчужний Федір Минович, генеральний осавул Григорій Герцик, полковник Прилуцький Дмитро Горленко, генеральний бунчужний Іван Максимович, старшини Клим Довгополенко, Нахимовський, Третяк та інші. Вони вирішили продовжувати акцію, шукаючи опертя на татарську й на турецьку поміч, якої добився для себе також і король Швеції. Реальною силою українських емігрантів було запорізьке військо, кілька тисяч людей, яким татарський хан дав місце в своїх володіннях, але число його все збільшувалося втікачами з України. На чолі української еміграції стояв генеральний писар, себто канцлер Мазепи й його найближчий співробітник Пилип Орлик.

Орлик походив із значної фамілії, яка виемігрувала по Білогорській битві до Польщі. Він народився в місті Ошмяні недалеко від Вільни, але в молодих літах виїхав на Україну й навки зв'язав свою долю з долею своєї нової батьківщини. Він скінчив київську Академію і вступив на службу до канцелярії київського митрополита. Звідси він перейшов до гетьманської канцелярії й, як людина дуже здібна й освічена, скоро зробив видатну кар'єру. Вже на початку 1700-х років Орлик став генеральним писарем. Він визначався літертурним хистом, видав кілька панегіриків у честь Мазепи латинською й польською мовами й залишив після себе «широкий щоденник, який провадив протягом 20 років на еміграції».

5 травня 1710 р. козацька рада в Бендерах вибрала Орлика гетьманом. Він був визнаний зараз же шведським королем і турецьким султаном. З шведським королем заключено спеціальну угоду, в якій він зобов'язувався не складати зброї доти, поки Україна не буде звільнена з-під московського панування. Але найцікавіший той договір, що його склав сам Орлик із своїми виборцями та запорожцями. Це мала бути конституція тої самостійної Української держави, за яку боровся Орлик і його однодумці. Вона цікава як показник того рівня політичної думки, якого досягли українські діячі з кругів Мазепи й Орлика.

Договір починався з урочистої декларації, що «Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування»: далі йшов основний статут державного устрою України. «Гетьманське самодержавство», як сказано було в договорі, мало бути обмежене генеральною радою, яка складалася з генеральної старшини, полковників і виборних депутатів від кожного полку. Гетьман мусив радитися з ними «о всяких ділах публичних». Крім того, тричі на рік мав збиратися сейм із полкової й сотенної старшини, депутатів і послів від запорозького війська. Установлювався строгий розділ між державним скарбом і сумами, які були в особистому розпорядженні гетьмана. Мала бути проведена ревізія захоплених старшиною земельних маєтків, мали бути скасовані всі тягарі, накладені на селянство, заборонялося чинити утиски сільському населенню, брати в людей підводи, ставити війською на пості й т. д. Касувалися так ненависні народові державні монополії, оренди й відкупні, ярмаркові податки та інші тягарі. Взагалі ціла конституція перейнята дуже ліберальним і демократичним духом, що ставить її в ряди найінтересніших пам'яток політичної думки того часу в цілій Європі.

Але далеко тяжче, ніж скласти, було провести цю конституцію в життя. На що міг рахувати Орлик? Насамперед він рахував на чужоземну поміч. Зараз по своєму виборі він заключив договір із кримським ханом. Хан зобов'язувався допомогти визволити з-під московської влади Україну, причім малося відірвати від Москви також і Слобідську Україну, себто пізніші Харківську й Воронезьку губернії, заселені українцями. Рахував Орлик також і на спочуття самого українського населення, змученого й озлобленого московським терором під час перебування шведів на Україні. До Орлика й до запорожців прибувало з України багато втікачів, які палали бажанням помсти за свої кривди й за руїну рідного краю. Орлик розіслав своїх емісарів по Україні, які під виглядом бандуристів і старців мали розповсюджувати його прокламації до українського народу й підбурювати його до повстання. Агітація ця мала успіх.

Весною 1711 р. Орлик із зоргазованою ним 16 000-ю українською армією, з польським відділом Йосифа Потоцького, який держався по стороні Станіслава Лещинського, й з допоміжними татарськими силами, під проводом ханового сина, вирушив відвоювати насамперед правобережну Україну. В його війську було 40 шведських інструкторів. На правобережній Україні Орлик мав успіх. Населення йому співчувало, й одне місто здавалося йому за другим

без бою. Правобережні козацькі полки переходили на його бік і визначали за свого гетьмана. Лівобережний гетьман Скоропадський вивсел був проти нього військо під проводом генерального осавула Бутовича. Але Орлик розбив Бутовича під Лисянкою й узв'яз його самого в полон. Заворушення починались уже й на лівому березі Дніпра. В кінці березня Орлик дійшов до Білої Церкви, майже під сам Київ. Але тут його успіхи скінчилися. У нього не було доброї артилерії, і всі спроби взяти сильно укріплену Білу Церкву штурмом не давали наслідків. В той же час татари почали варварські спустошити правобережну Україну й забирати населення в неволю. Крик жаху й відчаю понісся по всьому краю. Все діло Орлика було знівечене. В розпуці писав він до шведського короля, гірко нарікаючи на татар, на цих найфатальніших союзників, яких тільки коли-небудь мала Україна.

Тоді ж таки сам кримський хан пішов походом на Слобідську Україну. І тут населення спочатку зустрічало його хлібом-сіллю як визволителя, здавало йому без бою міста й навіть видавало татарам у полон московські гарнізони. Але хан задовольнився захопленою здобиччю й, не доводячи діла до зустрічі з московським військом, відступив з-під Харкова назад, залишивши населення на помсту з боку москалів. Літом того самого року й Орлик і хан мушили відступити назад аж до вихідних пунктів свого походу. Хоч Орлик і добився через турецького султана того, що татари випустили на волю захоплене ними на Правобережжі українське населення, але симпатії народу до справи, яку провадив Орлик, були втрачені. Але це ще не був кінець нещастю правобережної України.

Тепер літом розпочався московський протинаступ. Цар Петро оповістив Туреччині війну й сам вирушив із армією на правобережну Україну. Він розпочав діло від репресій проти місцевого населення; всіх, хто заявив був прихильність до Орлика, безпощадно карано; ціле населення міст, які добровільно здалися були Орликові, насильно переганялося на лівий берег Дніпра; тут його або розселяли по різних полках Гетьманщини, або гнали далі на схід і селили по порожніх місцях Слобідської України. Плач і стогін розляглися по всьому краю, який не встиг іще прочуняти після татарського погрому в часі Орликового походу весною того року. Цар Петро з своїм військом загнався необережно в глиб Бессарабії й тут на берегах Прута в липні 1711 р. був із усіх боків оточений турками. Йому грозила неминуча капітуляція, але москалям удалося підкупити за великі гроші турецького головнокомандуючого (візиря) і той випустив їх із пастки, заключивши мир, відомий в історії під іменем Прутського. Цар урочисто зрікся претензій до правобережної України й обіцяв «не втручатися до козацьких справ». Договір був стилізований взагалі дуже неясно, й кожна сторона могла розуміти по-своєму.

Страшне було обурення Карла XII, коли він довідався про Прутський договір. Сам візир заплатив головою за цей договір, однак в Царгороді головні дорадники султана були підкуплені царським золотом, і Порта ратифікувала Прутський договір. Щоб

паралізувати діяльність українських емігрантів, цар Петро розпочав терор проти їх родичів, які залишилися на Україні: їх арештовували, вивозили до Москви й далі на північ та примушували писати до емігрантів, щоб ті припинили свою акцію.

Тепер Орлик міг розраховувати тільки на власні сили. Він прожив іще близько 30 років за кордоном і разом із купкою відданих українській справі людей безперестанно старався викликати війну між Туреччиною й Росією, щоб добитись визволення України. Він проживав то в Швеції, то в Туреччині, закидав усі європейські двори своїми нотами й меморандумами, старався використати кожен нагоду, кожен міжнародний конфлікт на сході Європи, щоб тільки поставити українську справу на порядок дня. Але всі старання великого українського патріота були даремні. Московське царство після полтавської перемоги зробилося могутньою державою, Російською імперією, яка зайняла провідне місце в північній і східній Європі. З нею тепер не так то легко було боротись. За Ніштадським миром 1721 р. з Швецією цар Петро здобув собі балтійські провінції, й сфера його впливу простяглася на ціле балтійське узбережжя. Туреччина задовольнилася тим, що Росія уступила їй за Прутським договором назад Азов і Азовське узбережжя, й не хотіла більше воювати. Польща була зовсім безсила й, коли по упадку Карла знову засів на польському престолі Август Саксонський, цар Петро порядкував у Польщі, як у себе вдома. Швеція була зовсім знесилена. Орлик помер на вигнанні в 1739 р., і разом із ним надовго зійшла в могилу ідея незалежної Української держави, щоб відродитись аж за півтора століття при зовсім відмінних обставинах.

ЛІТЕРАТУРА

- Костомаровъ Е. Мазепа и Мазепинцы // Собрание сочинений. Кн. VI. (т. 6). Петербург, 1905; Український переклад у т. 18 «Руської Істор. Бібліотеки». Львів, 1895. Уманець Ф. Гетманъ Мазепа. Петербург, 1897. Антоновичъ В. Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра // Архивъ Юго-Западной Россіи. Ч. III. Т. 2. К., 1868; Український переклад у т. 18 «Руської Істор. Бібліотеки». Львів, 1895. Андрусак М. До історії правобережних козаків у 1689—1690 рр. // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 100. Львів, 1930. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 року. Там же. Т. 92. Львів, 1909. Грушевський Ол. Глухів і Лебедин. Там же. Feldman J. Polska w d obie wielkiej wojny północnej 1704—1709. Kraków, 1925. Соловьевъ С. Исторія Россіи, кн. IV (Т. 16—20). Дорошенко D. Mazepa, sein Leben und Wirken // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. Band VII. Heft 1. 1932. Крупницький Б. Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу // Записки чину св. Василя Вел., Жовква, 1932. Окремо: Юнаковъ Н. Сѣверная война. Кампанія 1708—1709 г. // Труды Импер. Рус. Военно-Истор. О-ва. Т. II. IV. Петербург, 1909. Stille A. Carl XII-s fälltagsplaner 1707—1709. Lund, 1908. Російський переклад: Карль XII какъ стратегъ и тактикъ въ 1707—1709 гг. Петербург, 1912.

Alfred Jensen, Mazera, Lund, 1909. Молчановский Н. Нѣсколько данныхъ о смерти и наслѣдствъ Мазепы // Киевская Старина, 1903. Кн. I. Ензен I. A. Орлик у Швеціі // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 92. Львів, 1909. Борщак I. Гетьман Пилип Орлик і Франція. Там же. Т. 134—135. Львів, 1924. Його ж: Арешт Войнаровського. Там же. Т. 138—140. Львів, 1925. Його ж: Вивід прав України П. Орлика // «Стара Україна». Кн. I — II. Львів, 1925. Різниченко В. Пилип Орлик, гетьман-емігрант. К., 1918. Застирець Й. Мазепинці в Туреччині // Україна. Кн. II. К., 1914. Feldman J. Polska a sprawa wschodnia 1709—1714 // Rozprawy Ak. Umiejeln. Ser. II. T. 40. Kraków, 1926. Василенко Н. Конституція Филиппа Орлика // Ученые Записки Института Истории. Т. IV. М., 1929. Скальковскій А. Ф. Орликъ и запорожцы // Киев. Старина. Кн. IV. 1882.

VIII

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ СУПРОТИ ГЕТЬМАНЩИНИ ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОЇ КАТАСТРОФИ. ДЕМОРАЛІЗАЦІЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ. КАНАЛЬНІ РОБОТИ, НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАКОРДОННОЇ ТОРГІВЛІ. ГЕТЬМАН СКОРОПАДСЬКИЙ І ЙОГО СТАНОВИЩЕ. «МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ». ПАВЛО ПОЛУБОТОК. НОВИЙ КУРС СУПРОТИ УКРАЇНИ ЗА ЦАРЯ ПЕТРА II. ГЕТЬМАНУВАННЯ ДАНИЛА АПОСТОЛА

Наслідком Прутського договору з турками, а також нового порозуміння з Польщею, стало те, що цар Петро остаточно зрікся всяких претензій до правобережної України. Решта населення, яка ще залишилася тут після недавніх погромів, була насильно переведена на лівий берег Дніпра. Фортеця Біла Церква була здана полякам, і російські війська евакуювали правобережну Україну. Незважаючи на всі заходи Карла XII й Орлика, Туреччина не схотіла вплутуватись у нову війну проти Росії, і в російсько-турецьких відносинах на цілих чверть століття запанував мир. Запорожці прийняли протекторат Кримського хана й заснували свою Січ при самім гирлі Дніпра (т. зв. Алешківська Січ, біля теперішнього Херсону). Становище їх було дуже тяжке. Відрізані від рідного краю, живучи з ласки своїх відвічних ворогів татар, вони почували себе дуже погано. Особливо тяжка була повна неможливість провадити з Україною які-небудь торговельні зносини: російський уряд якнайсуворіше заборонив усякі стосунки з запорожцями, видаючи раз-у-раз нові розпорядки, щоб запорожців, навіть коли б вони являлися прохати амністії, не допускати до границь і відганяти зброєю, як ворогів. Таким робом Запорожжя, яке завжди було так симпатичне народним масам на Україні через свої демократичні порядки, тепер було поставлене зовсім поза межі українського життя. Коли поглянути на наслідки полтавської перемоги з погляду загальноукраїнських інтересів, то приходиться сконстатувати, що цими наслідками була насамперед утрата українського півдня на користь татар та турків і правобережної України на користь поляків. Доступ до Чорного моря був запечатаний знову, а Київщина, Волинь і Поділля знову залишилися в чужих руках.

Але не менше тяжко відбився триумф царя Петра над шведами на становищі самої Гетьманщини. Коли раніше Петро використовував сили й засоби Гетьманщини для своїх інтересів, які всі лежали в нього на півночі, над Балтійським морем, не думаючи ще ломати

української автономії, то тепер він твердо вирушив «прибрати Україну до рук»: це був його власний вислів. Він побачив, якою страшною небезпекю міг бути для інтересів Московської держави політичний сепаратизм України, й рішив раз назавжди цю небезпеку знищити. Людина, яка, йдучи до поставленої собі мети, не зупинялася перед жодними жертвами, яка не жаліла свого власного народу й кров'ю та залізом примушувала його бути схожим на німців, цар Петро не міг жаліти й українського народу. Розлючений зрадою Мазепи, він дав волю своєму почуттю помсти, й його кара на тих, хто отверто пішов за Мазепою, була страшна. Але в своїй політиці щодо скасування української автономії Петро умів бути терпеливий: він не зразу, а поволі, зате послідовно й систематично нищив усі ознаки української державності й не менш систематично ослаблював Україну, фізично винищуючи її населення, руйнуючи його матеріальний добробут, виснажуючи його сили.

Робити якісь різкі зміни спершу не давали Петрові зовнішні обставини: не знаючи ще, який оборот візьме сама війна при вступі шведів на українську територію, не знаючи ще напевно, як поставиться до Мазепиного діла народна маса, Петро не зважився зразу ламати українські порядки: навпаки, він видав до українського народу універсал, де обіцяв йому всякі милості й свободи, наказував провести вибір нового гетьмана, старався всіми способами задобрити козацьку старшину, слав гроші й подарунки на Запоріжжя. Але в той же час він міцно додержував принципу: «divide et impera». Ніщо, може, так влучно не характеризує політики Петра щодо України, як лист одного з його міністрів, князя Голіцина до другого міністра, Головкина, лист, який містить у собі цілу політичну програму: «Задля нашої безпеки на Україні, пише Голіцин, треба насамперед посіяти незгоду між полковниками й гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої власті, як Мазепа, то, надіючись, буде приходити з доносами. При цім не треба поводитися з донощиками суворо; якщо двоє прийдуть із брехливим доносом, але коли з ними обійтись ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман з старшиною будуть боятись. Як раніш я до вас написав, так і тепер кажу: треба, щоб в усіх полках були полковники, незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їх будуть нам відкриті».

У часі виборів нового гетьмана в Глухові з'їхалося дуже небагато старшини. Полковників прибуло всього троє. Всі хотіли вибрати на гетьмана Чернігівського полковника Павла Полуботка, людину дуже енергійну і сміливу. Але цар заявив, що з Полуботка може вийти другий Мазепа, й наказав вибрати стародубського полковника Івана Скоропадського, людину вже старшу й тихої, лагідної вдачі.

Іван Скоропадський, родом із правобережної України, переселився в 1674 р. після зруйнування Умані турками на лівий берег і вступив на службу до гетьмана Самойловича. Він служив у військовій канцелярії, виконував різні дипломатичні доручення, брав участь у кримських походах і за Мазепи став генеральним

бунчужним, а потім генеральним осавулом. У 1706 р. Мазепа призначив його полковником Стародубським. Безумовно, Скоропадський належав до групи мазепинців, але події заскочили його так, що він мусив залишитися на стороні Москви. На його долю випало тяжке завдання: рятувати, що можна було, з автономії Гетьманщини, яку цар Петро по полтавській катастрофі намірився звести нанівець. Після вибору гетьмана належало за звичаєм скласти «статті», але цар відказав це з огляду на військові обставини. Зараз після полтавського бою Скоропадський із табору під Решетилівкою, де він стояв із козацьким військом, звернувся до царя з проханням підтвердити права й вольності Гетьманщини й вирішити низку дуже важливих справ біжучого життя, а саме: щоб козаки в походах залишалися під командою своєї старшини, а не московських офіцерів, які знущалися над ними, щоб віддано було українському урядові гармати, забрані в Батурині та інших містах, щоб московські воеводи не втручалися до внутрішнього правління на Україні, щоб не обтяжати українське населення постійно московських військ, щоб заборонено було називати українців «зрадниками» і т. п. На це все прийшла відповідь за підписом канцеляра Головкина: «цар у загальних фразах підтверджував «права й вольності», обіцяв згодом дати й «статті», але щодо інших прохань, то не на всі прохання була його згода: українські війська мали по давньому залишатися під командою російських генералів; батуринська артилерія, як військовий трофей, мала залишитися у Москві; щодо воевод, то обіцялося, що їм буде наказано «не інтересуватись до українського населення»; як особливу ласку царя з огляду на руїни краю обіцялося, що в цьому 1709 р. без крайньої потреби українські козаки не будуть посилатися в похід. Гетьманові було вказано, що йому не личить, звертаючись до царя, згадувати за «козацьку вольність», бо український народ із ласки царя має стільки вольностей і свободи, як ні один народ у світі.

У тих самих днях, коли цар давав відповідь гетьманові на його прохання, призначив він стольника Ізмайлова бути своїм міністром при гетьмані. Ізмайлов дістав від царя дві інструкції: явну й таємну. В явній в 10 пунктах говорилося, що Ізмайлов має стежити за тим, щоб на Україні не було зради, щоб не допускати запорожцям селитися біля границь Гетьманщини; щоб чужоземних посланців приймав гетьман укупі з ним, Ізмайловим, і зараз же пересилав привезені ними листи до царя; дивитися за тим, щоб гетьман без дозволу царя не переміняв нікого з генеральної старшини й полковників, щоб не відбирав і не давав маєтностей нікому без порозуміння з царем. Резиденція гетьмана мала бути в Глухові; дозволялося знову заселити Батурин та інші міста, які були зруйновані «за зраду», але на знак кари мешканці цих міст мусили платити до царевого скарбу по два червінці з двору. Нарешті, наказувалося пильнувати, щоб гетьманський уряд повідомляв царя про всі свої прибутки.

В таємній інструкції Ізмайлову доручалося стежити за гетьманом і старшиною, щоб вони не зносилися з турками, татарами, шведами.

поляками, «зрадником» Мазепою: довідатися таємно, скільки збиралося раніш, за Мазепи, й скільки буде збиратися тепер прибутків до військового скарбу й прислухатися до розмов старшини і козаків, — хто з них виявляє справжню прихильність до царського уряду й хто до якої посади надається. Глухів, як гетьманська столиця, був вибраний тому, що він лежав на самій московській границі. При особі гетьмана мали постійно перебувати два російські полки, які знаходилися у розпорядженні царського при гетьмані міністра.

Усі ці розпорядки ясно свідчили про повне недовір'я царя до гетьманського уряду й про бажання тримати гетьмана під повним своїм контролем. Стольника Ізмайлова, як доглядача за гетьманом, скоро заступив стольник Протасєв, великий хабарник і ворог України, який вів агітацію проти гетьмана серед населення й раз-у-раз висилав на нього доноси цареві. За його ініціативою цар видав у 1715 р. наказ, яким касував колишній порядок вибору полкової й сотенної старшини й заступав його призначенням: полкові й сотенні ради визначали тільки кандидатів, а гетьман, за порозумінням із міністром-резидентом, призначав котрогось із кандидатів, який мав складати присягу в присутності російського міністра.

Козацькій старшині, яка пішла за Мазепою, зразу було обіцяно амністію, якщо хто вернеться й стане знову на царську службу. І справді, ціла низка представників козацької старшини, починаючи від генерального хорунжого Сулими й полковника миргородського Данила Апостола, покинула Мазепу й явилася прохати прощення в царя. Всі дістали прощення й затримали за собою свої посади. Але з днем полтавського бою всякі амністії припинились і всіх, хто явився тепер прохати прощення, арештовувано й вивожувано на Сибір. Така доля зустріла генерального суддю Чуйкевича, генерального осавула Максимовича, полковників Зеленського, Кохужовського, Кандибу, Покотила, Гамалію й цілу низку інших старшин. Усі маєтності мазепинців конфісковано, й з цього земельного фонду цар щедро нагороджував тих, хто показав йому в цей критичний час свою вірність.

Після знищення шведської армії цар почув себе значно певнішим, і від того часу його політика супроти України різко змінилась: тепер настала в повному розумінні слова політика «залізної руки». Формально залишаючи попередній устрій у Гетьманщині, цар старався фактично забрати все в свої руки. Зовсім не рахуючися з основними правами України й ігноруючи її гетьмана, він почав сам призначати полковників, і то не українців, а москалів. У три північні полки: Стародубський, Чернігівський і Ніжинський були призначені москалі. До Гадяча призначено полковником сербина Милорадовича. Взагалі Петро попризначав на Україні на цілу низку важливих посад чужинців, головню сербів і волохів, а також роздав великі земельні маєтності, сконфісковані в прихильників Мазепи, цілій низці російських генералів і вельмож, серед яких більша половина були німці: Вайсбах, Рооп, Дуглас, Мініх та інші. Всі вони, й адміністратори з чужинців, і поміщики, поводилися на Україні, як у завойованому краю, й дозволяли собі всякі надужиття, всякі насильства над

місцевим населенням. Ніхто не міг їм нічого зробити; вони держали себе зовсім незалежно від гетьмана, ігнорували місцеву українську владу, й ніхто не смів на них поскаржитися; скарги самому гетьманові залишалися без наслідків, бо й гетьманові було не під силу боротися з чужинцями, які хвалилися, що вони поставлені царем і тільки йому одному й підлягають. А скаргитися у Москву також не досягало цілі, бо там не звертали уваги на ці скарги. Нові земельні власники, не будши певні, як довго вони будуть володіти маєтками, старались якомога швидше збагатитись і страшенно визискували підвладних їм українських селян. На Україні, незважаючи на зріст «послушенства», кріпащини ще не було; селяни зобов'язані були відбувати тільки деякі повинності на власників маєтків. Нові поміщики заводили кріпацькі порядки, такі, які вже давно існували в Московщині, але які були нові й страшні для українського люду. Деякі царські вельможі, не обмежуючися тим, що їм подарував цар або з царського наказу гетьман, самовільно захоплювали величезні маєтності. Так, генерал Меньшиков до подарованих йому маєтків на північній Чернігівщині самовільно приєднав цілі дві козацькі сотні, себто дві великі округи, а козаків, які там мешкали, обернув у своїх кріпаків і примушував відбувати панщину. Гетьману Скоропадському коштувало величезних зусиль і довгого часу, доки він добився, щоб Меньшиков вернув незаконно загарбані землі.

Але мало чим кращі від чужинців були і деякі українці, які виплили на поверхню життя в ці сумні часи. В часи страшного терору, з одного боку, й переляку та упадку духа — з другого звичайно дуже легко шириться серед громадянства й упадок моралі. Люди неперебірливі в засадах для досягнення кар'єри, різні авантюристи, підіймають у такі часи голову й на загальну нещасті будують своє власне щастя. Так було й на Україні в часи зараз після упадку Мазепи. Всі ті, хто через такі або інші причини попав у число «вірних» цареві людей, хто доніс на когось із мазепинців або чим-небудь пошкодив мазепинській справі, той тепер гордо ніс голову й вимагав від російської влади нагород за свої «заслуги». І нагороди сипалися щедро. Простий неграмотний козак, компанійський полковник Гнат Галаган за те, що покинув Мазепу й поміг російським військам зруйнувати Запорізьку Січ, — він сам раніше був запорожцем і знав на Січі усі виходи й входи — був зроблений полковником Прилуцьким і двадцять п'ять років правив полком безконтрольно, не слухаючи ні гетьмана, ні кого іншого з українських властей, заявляючи всім, що він поставлений самим царем і тільки одного царя й хоче слухатись. Правдами й неправдами він зібрав у своїх руках величезні маєтки, силою віднімав у сусід землю, записував козаків у своїх підданих. Коли він постарівся, то передав свій уряд синові, й син був затверджений на полковницьким уряді за «заслуги» батька. Ціла низка полковників і сотників була настановлена таким способом за різні заслуги перед царем у часі Мазепиної «зради», і всі вони показали себе на службі людьми дуже користолобними й поганими у відносинах до населення, всі поробилися багачами, нагромадили в своїх руках великі земельні маєтки.

Таким же самовладним сатрапом, як Галаган у Прилуцьку полку, почував себе сербин Михайло Милорадович у полку Гадяцькому. Він оточив себе слугами сербами, зневажав полкову старшину, бив її киями, а козаків та їх жінок обернув просто в своїх рабів: примушував працювати на нього на полі і в лісі, виконувати усякі роботи й послуги у себе у дворі; так само мордував він і своїх посполитих. Одинадцять років стогнав Гадяч під його управою, а коли Михайло Милорадович помер, то Меньшиков настановив полковником його брата Гаврила, котрий не мав ніяких здібностей і заслуг, окрім того, що одружився з служницею з двору Меньшикова. Горді своєю «вірністю» Кочубеї виробляли на Полтавщині те саме, що Галаган на Прилуччині, або Милорадовичі на Гадяччині: стара Кочубеїха та її сини Федір і Василь (що пізніше став полковником Полтавським) грабували козаків і селян, били їх та їх жінок, мордували звірським способом (били «смертно батогами по спині й череву, поливаючи вином і натираючи сіллю»), від чого люди помирали. І це їм минало безкарно. Внук жида-вихреста, лубенський полковник Андрій Маркович, з сестрою котрого Настасією був одружений гетьман Скоропадський, почав свою кар'єру з того, що одним із перших прибіг до Меньшикова й помагав йому добувати Батурин; сильний своїм родством із гетьманом, він «бив нещадно киями» старшину, гвалтом забирав у козаків, селян і міщан ґрунти і взагалі робив стільки насильств, що скарги на нього сипалися з усіх боків. Але він підкупав московських вельмож і зоставався безкарним, аж поки не настав гетьманом Апостол, особистий ворог Марковичів. Тоді тільки скинули його з полковництва й відняли в нього частину загарбаного чужого майна. Але після Апостола московські приятелі Марковича повернули йому награбоване, й самого його зроблено генеральним підскарбієм. Генеральний суддя Іван Чарниш, родич гетьмана, брав такі хабарі й чинив у судових справах стільки неправди, що на довгий час скомпрометував генеральний суд і своєю діяльністю послужив цареві Петрові за один із приводів віддати судову справу на Україні на половину до рук москалів. Та не тільки генеральні старшини й полковники — Новгород-Сіверський сотник, бувший піпрозстрига Лісовський, поставлений самим царем, чинив такі здириства й самоуправства, що цілий Новгород-Сіверський стогнав під його управою; але навіть гетьман не міг нічого вдіяти, доки Лісовський не виявився двоєженцем і не попав за це під духовний суд. І багато було тоді таких пройдисвітів, що вискочили на поверхню життя на Україні за свої заслуги в ділі руйнування української автономії.

Як справедливо зазначає один із дослідників цієї доби, призначення чужинців поза волею гетьмана вносило нелад в українську адміністрацію й побільшувало деморалізацію серед української старшини: чужі люди, неприв'язані старими традиціями й інтересами до українського державного устрою, дивлячись на себе, як на настановлених царем доглядачів за «зрадниками» українцями й з погордою ставлячися до українського населення, були пильними виконавцями царської політики на Україні, яка зводилася до дискредитування

українського державного устрою й провідної старшинської верстви в очах народу.

Як уже було згадано, одним із способів політики Петра супроти Гетьманщини було систематичне й методичне ослаблення її живої сили в буквальному розумінні слова. З цієї метою десятки тисячів українських козаків виганялися на далеку північ на тяжкі примусові роботи: копати канали кругом Ладозького озера, будувати на фінських болотах столицю Петербург або ж копати лінію укріплень на далекому півдні понад Каспійським морем на Кавказі, та убійчий нездоровий клімат пожирав серед козаків тисячі жертв. В 1716 р. 10 000 козаків під проводом генерального хорунжого Івана Сулими вислано копати канал між Волгою й Доном коло Царицина. В 1718 р. туди ж виражено новий відділ козаків, а частину вислано будувати укріплену лінію над річкою Терек на Кавказі. В 1721 р. звелено вислати на Ладозьке озеро на півночі копати обхідний кругом озера канал (Ладозьке озеро дуже бурхливе, плавати по ньому небезпечно, й через те рішено було викопати канал паралельно з озером) 12 000 козаків. З них за кілька місяців померло від голоду, холоду і від хвороб 2400 людей. Ну другий рік на зміну їм було вислано нових 12 000 козаків. З них також загинуло кілька тисяч, а більшість тих, які залишилися живими, повернулися додому каліками, з відмороженими руками або ногами. Праця на цих «каналних роботах» тяглася аж до 1725 р., на ній загинуло, як обраховують дослідники, 30 % козаків із тих, що були вислані до Ладозького каналу. Страхіття «каналних робіт» полишили глибокий слід у пам'яті народу й знайшли свій відгук у цілому циклі пісень. Крім праці при будові Ладозького каналу російська влада вживала козаків на всякі інші роботи. Навіть звичайні офіцери вважали себе в праві вимагати, щоб козаки тисячами виходили на згадані роботи, а коли їм відмовляли, то карали за це «екзекуціями».

В 1721 р. цар Петро почав війну з Персією. На фронт під Дербент було вислано 10 000 козаків під проводом полковника Миргородського Данила Апостола; ще за рік було вислано на Сулак нових 10 000 під проводом Лубенського полковника Андрія Марковича. В 1724 р. було вислано ще 10 000, а в 1825 р. в т. зв. Ділянській похід 2000 козаків. Половина їх загинула від тяжкої праці й злиднів у нездоровому, гарячому й вогкому кліматі. В 1725 р. під Дербентом стояло 6800 козаків. Із них, як свідчить офіційне донесення до Петербурга, померло від цинги та інших хвороб і загинуло в боях 5200 людей, близько тисячі людей були відпущені додому, як інваліди, й тільки 646 людей було здорових, та й ті терпіли крайню нужду, крім хліба не мали іншої їжі, не мали ані взуття, ані одежі. Але незважаючи на таку згубність кавказької служби, українських козаків далі посилали туди вже й по смерті царя Петра. Не проходило року, щоб не посилали нового десятка тисяч людей і не тільки козаків, але й посполитих селян; в 1731 р. для копання лінії укріплень на степу понад Азовським морем було вислано 20 000 козаків і 10 000 селян, а в наступному році нових 300 000 людей. І так далі.

Звичайно, щонайменше половина цих людей гинула від тяжких умов життя й праці.

Тимчасом як козаки й селяни працювали й мучилися на цих роботах, їх господарство вдома підпадало, бо нікому було працювати. Однак в Україні ввесь час без жалю реквізовано коней, волів, збіжжя і взагалі запаси поживи. На Україні, крім того, була розложена на квартирах ціла російська армія, що годувалася коштом місцевого населення. Воно мусило давати війську безплатно помешкання, годувати людей і коней. Навіть господи козаків, які були вислані на далекі ладозькі або перські походи, не звільнялися від постую й утримання російських полків. Вже коли покінчилася війна, на території Гетьманщини все-таки було залишено 16 кавалерійських полків на повному удержанні місцевого населення.

Наслідком такої політики Гетьманщина за два десятиліття після упадку Мазепи страшенно збідніла. Навіть самі російські генерали помічали зубожіння краю й складали один на одного вино за те, що Україна, колись такий багатий край, тепер збідніла й не може давати для Російської держави стільки, скільки було треба. Коли в 1735 р. почалася нова війна Росії з Туреччиною, війна, яка всім своїм тягарем лягла знову таки на гетьманську Україну, то головнокомандувач, фельдмаршал Мініх, сам німець, котрому зовсім не жаль було України, скаржився цариці Анні Іванівні, що російські генерали, які командували військом на Україні, дбали тільки про свої маєтки й про доходи з цих маєтків. Тимчасом край занепадав і убожив. Мініх скаржився далі, що козаки від тяжкої служби розбігалися, тисячами втікали до Польщі, Криму, Туреччини й там ставали на службу проти Росії. В давні часи, писав Мініх, гетьманські козаки могли виставити в поле до ста тисяч людей, а в 1735 р. їх ледве можна було зібрати й двадцять тисяч. Бойове значення українських козаків зовсім упало. Десятками літ їх уживали не для війни, а для праці — копання ліній і каналів, через те військовий дух їх ослаб і боєдатність їх зовсім змаліла. Мініх нарікав, що в війні проти турків від українських козаків не було ніякої користі, й він рівняв їх із мишами, які тільки дурно хліб їдять під час походу. Але таке ослаблення живої української сили, здатної бути обороною для свого рідного краю, було тільки наслідком політики Петра I, й можна думати, входило в заздалегідь обмірковану програму цієї політики.

До тієї самої програми ослаблення гетьманської України настільки, щоб вона вже ніколи не могла й мріяти про якийсь сепаратизм, належала й політика російського уряду, започаткована також царем Петром і в ділянці економічного життя. Ця політика мала виразну мету: зруйнувати Україну як самостійний економічний організм, обернути її в російську колонію, в ринок збуту молодій російській індустрії, яку саме почав насаджувати в себе цар Петро. Уже в одному з попередніх розділів ми зазначили, що в кінці XVII ст., коли на Гетьманщині наступив сякий-такий спокій, почався в ній дуже інтенсивний розвиток сільського господарства: в руках старшини згромаджується щораз більше земельних маєтків, відбувається

мобілізація земельної власності. Ступневе обмеження політичної автономії й самодіяльності примушує молоде українське громадянство, українську буржуазію, якщо можна вжити цього терміну, обернути всю свою енергію на поле економічної діяльності. Козацька старшина інстинктивно розуміла, що політичну незалежність їй скоро доведеться втратити в міру розвитку державного централізму в Росії; але щоб не втратити зовсім свого провідного значення в краї, треба було забезпечити собі незалежність економічну, яка б служила за опору при всяких політичних перемінах. Економічну незалежність в умовах тогочасного натурального господарства, яке тільки що почало переходити в капіталістичне, давало лише володіння землею й провадження на цій землі господарства. Чим ширше було сільське господарство, тим більший розмах досягала торгівля його продуктами, тим більші прибутки воно приносило. Ось чому козацька старшина з такою енергією, з таким, можна сказати, азартом кидається накопичувати в своїх руках земельні маєтки й забезпечувати себе робочими руками, якими в ті часи могли бути тільки зобов'язані робочою повинністю селяни. Продукти сільського господарства в широкому розумінні слова, включаючи сюди й скотарство та лісові промисли, служили предметом експорту, перетворювалися в грошовий капітал, який давав змогу діставати з-за кордону продукти й виробу західноєвропейської промисловості. Земельні власники, організатори сільського господарства, були й торговцями, сами збуваючи посередньо чи безпосередньо свої продукти за кордон. Тільки при самому кінці XVII ст. починає помалу формуватися спеціальна купецька верства з-поміж багатших міщан українських міст, особливо Стародуба. В торгівлі брали участь і нижчі верстви населення: козаки й селяни. Вони спрягалися в компанії, щоб постачати на вивіз певну партію якогось краму, або ж служили як фірми, возячи чужий крам за кордон на своїх конях.

Історія торгівлі лівобережної України з закордоном уперше стала предметом спеціального досліджу в працях передчасно померлого львівського вченого Івана Джиджори (помер 1919), який зайнявся дослідженням головно економічної політики російського уряду супроти України після полтавської катастрофи. Пізніше появилися в цій ділянці праці М. Слабченка, нарешті, в останні часи дуже цінні студії М. Тищенка та В. Дубровського. До них іще треба долучити праці Ол. Оглобіна з історії мануфактури на Гетьманщині, в зв'язку з економічною політикою російського уряду на Україні.

Україна була торговельно зв'язана в першій лінії з Польщею та Німеччиною. Там був головний ринок збуту її продуктів і туди спрямований був її вивіз. Цей вивіз ішов головно до Шленська та до балтійських портів — Гданська, Кролевця (Женігсберг) і до Риги, яка до 1700 р. була в шведських руках. У 1701 р. цар Петро видав указ, щоб українські купці їздили тільки до Азова, а щоб до балтійських портів не їздили. Але цей указ не був здійснений, а події 1709 р. з їх наслідками на довгий час перепинили торгівлю з півднем.

Предметами українського вивозу були: воли, шкіри, віск, лій, сало, олія, щетина, вовна, горілка, тютюн, конопля, риба, збіжжя, сіль, селітра, поташ, смола. Головними пунктами, де збиралися товари й вивозилися далі на експорт, були: Київ, Ніжин, Чернігів, Стародуб. Але за кордон ішли через руки українських купців не тільки продукти українського господарства: ішли туди товари, які привозилися на Україну зі сходу, наприклад, чай, перські килими й різні східні тканини.

Одним із найважливіших предметів вивозу були воли. Їх збирали великими партіями по кілька сотень, а то й по кілька тисяч і гнали до Бреслава, до Гданська, до Кролевця. Волів розводили головню в південній частині Гетьманщини, в теперішній Полтавщині. Які маси волів виховували там, дає нам поняття той, наприклад, факт, що в 1735 р. російський уряд ревізував на Гетьманщині 20 000 волів. В 1737 р. ревізувано 44 000 волів, а 30 000 куплено за гроші.

Після волів одною з найдохідливіших статей українського торгу був тютюн, який ріс на місцевих українських плантаціях. Ці плантації розводили не тільки старшини, але й прості козаки. Окремі українські експортери продавали сотні пудів, себто десятки тисяч кілограмів тютюну. Поруч тютюну також дохідною статтею торгу була горілка й збіжжя. Торговельні операції іноді виходили поза межі німецьких міст: є відомості, що українські купці збували свій крам безпосередньо до Франції та Голландії. Головні сухопутні й водяні шляхи, затверджені гетьманом Мазепою в 1700 р. офіційно, були такі: з Стародуба суходолом на Бихів, Борисів, Мінськ, Раков, Олігу, Верхолово до Кенігсберга, з Чернігова на Лоїв, Річицю, Слуцьк, Несвіж, Гродно, Августово, Кенігсберг. Був і комбінований шлях: із Стародуба до містечка Столпці над Німаном, а звідти вже водою через Гродно, Ковно, Юрбург до Кенігсберга. До Риги іздили сухопуттю до пристані Бішенковичі над Двіною, а звідти вже просто до Риги, або ж до Столпців, а потім Німаном і Балтійським морем.

Який же був імпорт на Україну? Недавно знайдені матеріали дають нам на це доволі докладну відповідь. Шленськ посилав на Україну голландські й англійські сукна, біле й пофарбоване полотно, всякі шовкові матерії, різні вироби домашнього німецького промислу, коси, серпи, нюрнберзькі ручні вироби, стирійські металеві вироби, срібний і кришталевий посуд, ігли, шила, всяке гостре коріння. З Шленська вивозили на Гетьманщину й книги (німецькі, французькі, латинські та ін.). У Бреславі був центральний пункт книжкової торгівлі з Україною. Книжки йшли також із Липська, Гданська, Кролевця й Бродів. З Гданська вивозили на Україну мідь, коси, серпи, предмети локсусу й медикаменти. Мідь особливо йшла на лиття дзвонів, гармат, казанів, котлів і всякого посуду. На Україні були свої добрі ліярні, де виливано гармати, дзвони та інше, але мідь доводилося привозити з-за кордону. З Туреччини привозився на Україну (й частину йшов далі) такий крам, як матерії — адамашки, парча, оксамит і цілий ряд інших; килими, шовкові пояси, коралі, тютюн, ладан, фініки, рис, родзинки, кава, цитриновий сік, мигдаль,

шафран, шовк і т. д. З Московщини привезено хутра лисиць, горностаїв, куниць, білок, соболів і різних інших звірів; полотна, китайку, цукор, папір та інший крам, московський і чужоземний.

Про розмір української закордонної торгівлі вже тоді, коли вона підпала всяким обмеженням і утискам з боку російської влади, дають поняття відкриті недавно В. Дубровським у московських архівах офіціальні реєстри, зібрані російськими агентами на Україні за роки 1715—1720 рр. у Ніжині, Києві, Переяславі, Ромні, Стародубі й Чернігові. Ці реєстри показують, що найпоказніше місце українського імпорту тих років належало різним тканинам із Туреччини й Німеччини, ста тисяч ліктів і кілька десятків тисяч «штук» або «кип». Майже вся ця маса була спожита на самій Гетьманщині: привезено було близько 100 000 кушаків і близько 20 000 шовкових поясів, а крім того 417 дорогогих, гаптованих золотом і сріблом. Довезено було велике число хутер і шкір, однак вивіз хутер перевищував довіз, бо й з України вивезено величезну масу білячих шкірок (7 488 000 штук за 1715—1720 роки), так само горностаїв, куниць і лисиць. Іншими головними категоріями імпорту були: ножі, коси, бритви, папір, тютюн, різна мануфактура, жіночі окраси, вино, кава, цитриновий сік, ладан та ін. Аналізуючи український імпорт цих років, В. Дубровський приходить до висновку, що «кількістю, асортиментом і важливістю товарів, що довозились для споживання у першій половині XVIII ст., Гетьманщина була міцніше зв'язана з Польщею й Туреччиною, ніж із Московщиною».

Щодо експорту Гетьманщини, то, як свідчать дані 1715—1720 років, головне місце належало продуктам сільського господарства: за цей час вивезено 3776 волів, 6047 овець, 18049 рогатої худоби, 554 вози вовни, 2368 возів прядива, 8528 пудів юхти, 160 бочок поташу, 150 пудів воску, 520 куф олії, 351 віз тютюну. Далі ідуть хутра й шкіри, овчини, полотно, сало, шерсть, китайка та інше. Ці цифри не охоплюють усього імпорту й експорту, бо відомості були зібрані тільки про торгівлю важливих міст, зазначених вище, але все-таки вони дають певне поняття про закордонну торгівлю Гетьманщини за часів, коли ця торгівля внаслідок несприятливих зовнішніх умов уже значно підупала.

В інтересах облегшення торгівлі був установлений обопільний кредит: українські купці діставали кредит у Польщі й у Німеччині, так само й чужоземні купці діставали українські продукти на кредит. Великим гальмом для української торгівлі, яка йшла транзитом через Польщу й Литву, до Німеччини, були постійні неприємності в Польсько-Литовській державі, самоволя місцевої адміністрації й шляхти, незабезпеченість транспорту й тому подібні перешкоди. Відколи почалася Велика Північна війна, українська торгівля почала зазнавати різних негод, зв'язаних із війсьними подіями. Здавалося, можна було б сподіватися, що з боку Росії торговельні інтереси України знайдуть могутню опіку й підтримку, особливо після погрому Швеції й ослаблення Речі Посполитої. Але в дійсності було зовсім не так. Російський уряд дуже мало боронив інтереси українських купців перед утисками в Польщі й, навпаки, дуже

уважно ставився до претензій польсько-литовської шляхти, яку цар Петро старався перетягнути на свій бік у боротьбі з шведами. Та найбільшим лихом була зазначена вище політика Петра, яка полягала передовсім у забороні вивозити українські продукти до німецьких портів і в примусі везти їх до портів російських; далі було заборонено привозити на Україну цілі категорії закордонного краму й, нарешті, виключено з приватної торгівлі цілу низку продуктів, змонopolізованих російським урядом. Це все вкупі робило повний переворот в економічному житті України й підкопувало його в самих його основах.

Спершу, як уже було згадано, Петро хотів було звернути українську торгівлю в бік Азова. Але це не вдалося, насамперед тому, що Азов не давав жодного виходу до європейських країн, з якими Україна могла б торгувати. Та й, зрештою, Азов було втрачено після невдалої війни з турками над Прутом. Тоді починаються заборони вивозити продукти українського господарства до надбалтійських портів Риги, Данціга й Кенігсберга, а наказується везти їх до Архангельська. Так, у 1701 р. було наказано вивозити прядило, поташ, юхту, сало, віск та інші продукти тільки до Архангельська на Білому морі. Коли зважити, який далекий був Архангельськ до України, як довго треба було їхати до нього, та ще коли взяти на увагу, що від Москви до Архангельська транспорт ішов тільки зимою по сніжній дорозі, бо в інші місяці року через непрохідні болота майже не було проїзду; коли пригадати, нарешті, що Північне море замерзло на більшу частину року, та й самий шлях кругом Скандинавії до Європи був страшенно довгий, то ми зрозуміємо, що такий наказ просто вбивав експорт тих важливих в українській торгівлі продуктів. Не помагало й те, що прядиво, яке вивозилося через Архангельськ, російський уряд увільняв від оплати мита. В 1711 р. було знято заборону вивозу прядива через Ригу, яка тепер була вже в російських руках, але й до Риги було їхати дуже далеко й незручно. В 1714 р. вийшов наказ, що забороняв узагалі вивозити українські продукти: прядиво, шкіри, сало, віск, олію, щетину й цілу низку інших до чужоземних портів; їх можна було везти тільки до російських портів: Риги, Петербурга й далекого Архангельська; це було новим тяжким ударом для української торгівлі. В 1719 р. заборонено вивозити за кордон українське збіжжя. В наступні роки пішли нові обмеження, які врешті звели український експорт за кордон до мінімуму.

Таких самих заборон і обмежень уживав російський уряд і щодо імпорту чужоземних товарів на Україну. В 1714 р. заборонено ввозити такі вироби: панчохи, золоті й срібні нитки, дорогі шовкові тканини, цукор, фарби, полотно, столову білизну, тютюн, карти й сукно. Чому саме підпали забороні такі товари, як сукно, полотно, панчохи? Річ у тому, що цар Петро старався насадити штучно мануфактурну промисловість на Московщині. Він давав якнайбільші пільги тим московським кушцям, які засновували фабрики мануфактури, щоб чужоземні мануфактурні вироби не могли конкурувати з домашнім московським виробом, чужоземні товари обкладено

дуже великим митом, а на Україну просто заборонено їх привозити, щоб примусити українців купувати замість чужоземних виробів вироби молодого московської мануфактури. Коли в Рязані була заснована фабрика голок, то на Україні було заборонено привозити голки з Австрії або Шленська, щоб примусити купувати вироби Рязанської фабрики, далеко гірші й дорожчі.

Пересунення торговельних шляхів мало для української торгівлі дуже шкідливі наслідки. Крім того що нові шляхи — до Риги, до Петербурга, а особливо до Архангельська були значно дальші, поставили інші, дуже поважні невідгоди: переривалися налажені торговельні зв'язки, переривався кредит. Українське купецтво тратить помалу свій характер купців і сходиться на роль звичайних експортерів продуктів сільського господарства. Воно підпорядковується інтересам російського купецтва й перекупує в нього заборонені для безпосереднього ввозу з-за кордону на Україну товари, й таким робом український покупець купує тепер той самий закордонний крам уже з російських рук, і розуміється, платить за цей крам значно дорожче.

Забороняючи деякі категорії продуктів для вивозу за кордон, російський уряд дуже знижує ціни на ці продукти на українському ринку. Тоді він сам скуповує по дешевих цінах цей продукт і продає його за кордон. Так, у 1712 р. уряд закупив на Україні на сто тисяч карбованців прядива й продав усе через Архангельськ за кордон. Потім кілька разів поспіль він повторював цю операцію. Російський уряд дуже часто сповіщав офіційно про свої накази в торговельних справах уже після того, як фактично почав вводити ці накази в життя. Це руйнувало українських купців і відбивало охоту до нових операцій, бо ніхто не був певний, що якийсь закуп не підпаде під заборону, поки ще буде доведений до кінця.

У парі з штучною регламентацією українського експорту й імпорту йшла також і митна політика російського уряду. Досі українські купці при своїх закордонних операціях платили на українській границі ввозне мито, так звану «індукту», й вивозне «евекту», яке йшло до українського державного скарбу. Тепер установлено на українсько-російському кордоні особливе мито на користь російського скарбу, а далі за той самий крам бралось мито ще в російських портах. Висота цього мита була 5—10 % вартості краму й платити його треба було конче в золоті. В 1724 р. заведено було такі митні такси при вивозі з України: від олії, сала, льону прядива — по 4 %, від смоли — 18 %, від збіжжя — 25 %, а від льняної пряжі й необробленої шкіри навіть 37 %. За привозний крам, який ввозився на українську територію, побирали на російському кордоні від 10 до 37 %.

Некорисно відбивалося на українським економічним житті ще й те, що разом із новими земельними власниками-росіянами, з усіми цими Меншиковими, Строгановими, Неплюєвими та іншими потяглася ціла зграя їх земляків, як дрібних службовців та агентів. Усі вони, являючись елементом привілейованим, маючи повсякчасну оборону в своїх патронів, зайнялися скупом місцевих продуктів

і вивозом їх до Росії. Купували по дуже дешевих цінах, використовуючи свої зв'язки й свою фактичну безкарність і потім продавали по значно дорожчих цінах. Місцевий торговельний елемент не міг витримувати з цими московськими купцями конкуренції. Для прикладу можна зазначити, що компанія, яка купчилася коло князя Меньшикова, скупила одного разу прядива на 85 000 карбованців — сума величезна на той час, і перепродала його в Москву по вдвоє і втриє дорожчих цінах. Так само скуповувано й волів. Ця сама компанія, користуючися своїми зв'язками й протекцією, закуповувала тисячі волів, причим один віл обходився їй пересічно по 10 копійок, смішно дешева ціна навіть і на ті часи.

Регламентация української торгівлі доходила до дрібниць і безконечно обтяжала українських купців. У 1715 р. вийшов наказ, щоб купці, їдучи до Риги, спершу всі їхали до Глухова і там у гетьманській канцелярії подавали список усього краму, який тут провірювано, й до валки додавано спеціального гетьманського дозорця. Обов'язок їхати зовсім убик від свого шляху — до Глухова, й зв'язані з цілою цією процедурою витрати, розуміється, знеохочували купців. Після смерті гетьмана Скоропадського в 1722 р. були скасовані українські окремі паспорти, й тепер, щоб виїхати за кордон, треба було спершу їхати до Києва, до російського коменданта або губернатора, а крам везти на огляд аж до Брянська, пограничного міста на російській території.

Ще в 1709 р. на всіх пограничних українських пунктах поставлено російські військові застави. Це пояснювано війсьними подіями того часу. Але згодом цим застам надано характер контролю над українським торговельним рухом. Ці військові застави дозволяли собі страшні насильства й надужиття. Навіть вищі російські урядовці нарікали, що через ці надужиття на кордоні чужоземна торгівля України зовсім занепадає, й російський скарб не дістає ніяких прибутків від митних зборів. Стараючись забезпечити російській провінції від конкуренції українського тютюну й горілки, російський уряд зовсім заборонив привозити їх до Московщини; деякий час пізніше знову було дозволено ввозити, але було обложено 30 % митом, окрім гетьманської «евекти».

Усі ці розпорядки російського уряду гальмували й підкопували розвиток торговельного життя на Україні та шкідливо відбивалися на її економічному добробуті. Україна втрачала характер самостійного економічного організму й оберталася в звичайну колонію Москви: насильно відрізувалася від безпосередніх зносин із закордоном, ставала ринком для збуту московських виробів, а сама могла продавати свою сировину й продукти свого господарства тільки до Росії.

Вихід України з числа самостійних членів міжнародного торговельного обороту шкідливо відбився не тільки на ній самій, але й на інтересах її закордонних контрагентів, насамперед шленських купців. Вони почали скаржитися своєму урядові, і в наслідку цих скарг Австрія мусила в 1720 р. робити перед російським урядом інтервенцію в справі української торгівлі. Спершу почалися переговори у Відні з російським послом Ягужинським. По довгих переговорах

у Відні і в Петербурзі російський уряд пішов на теоретичні уступки, але домагався, щоб справу трактовано, як справу про торгівлю з цілою Росією, а не з самою лиш Україною. Тоді австрійський посол у Петербурзі, граф Кінський, повів справу енергійно й притягнув до акції також і Польщу, яка з свого боку так само була зацікавлена, щоб українська торгівля велася безпосередньо з австрійськими провінціями. В 1723 р. вдалося добитися від російського уряду дозволу на вивіз із України рогатої худоби, воску, сала, щетини й клею. Австрійський уряд узявся сам добитися перед Польщею полегшення для українських купців. Австрійський посол у Варшаві граф Вратіслав робив у цій справі двічі інтервенцію перед польським сеймом і нарешті добився того, що Польща спільно з Австрією зробила інтервенцію в справі української торгівлі перед російським урядом. Коли в 1728 р. приїхав до Петербурга новий український гетьман Апостол, то граф Вратіслав, явившись туди, безпосередньо переговорював із ним. У квітні 1727 р. між Польщею й Австрією був заключений спеціальний трактат у справі української торгівлі. Польща зобов'язалася давати українським купцям вільний переїзд до Шленська й назад і не брати в них інших податків, окрім звичайного прикордонного мита. Задля митних операцій устанавлялась особлива митна комора в Луцьку на Волині. Всі ці заходи трохи оживили були торгівлю гетьманської України, хоча зовсім поставити її на ноги вже було неможливо. Два десятки років усяких утисків та обмежень зробили своє діло. Насамперед була ослаблена сама українська верства; багато купців було зовсім зруйновано, інші віддалися лише дрібній торгівлі всередині самого краю; наплив торговельних чужинців, у першій лінії москалів, скоро зовсім витіснив українців із міжнародної торгівлі й забрав у свої руки всі операції за кордоном. Ослаблення торговельних зв'язків із закордоном відбилося також і на інтересах ширших мас; тепер уже за хурциків при перевозі краму треба було наймати москалів, бо з них на українсько-російській границі не брали мита, як брали його в українців. Широкі круги українського селянства й козацтва позбулися таким способом доброго заробітку. Терпів, розуміється, великі втрати від зменшення закордонної торгівлі й український державний скарб.

У часи після «шведчини» почалися утиски і над українським культурним життям. Цар Петро зараз же після Полтавської перемоги наказав вислати з Києва за кордон усіх студентів Могилянської Академії, які були родом із українських провінцій Польщі. Внаслідок цього вислання з майже 1000 студентів залишилося в ній всього 161. Спершу патріарх Московський, а потім Синод почали чіплятися до українських друкарень за те, що вони несхожі з московськими, й нарешті в 1720 р. Синод із царського наказу надіслав розпорядок, щоб українські друкарні не друкували ніяких книжок, текст яких різнився від московських та петербурзьких видань. Це була фактична заборона друкувати книжки українською мовою.

Не рахуючись зовсім із українською владою, представленою гетьманом, втручаючись в усі сторони внутрішнього життя й на все накладаючи свою залізну руку, цар Петро мав на увазі потроху зовсім скасувати автономію України й звести її на становище звичайної російської провінції: примара сепаратизму весь час стояла перед його очима, й він уже не довіряв нікому з українців. Соціальний антагонізм, який усе загострювався між козацькою старшиною й народними масами, давав йому дуже добрий протест, вмішуючись у внутрішні українські справи, робити вигляд, ніби він заступається за інтереси народу, обороняє його від надужиття власної старшини. Я вже згадував, що смутні часи після погрому Мазепи створили широкий круг людей, які на національному нещасті будували собі кар'єру й достаток. Вкупі з різними заволоками з чужинців, що їх Петро понастановляв старшинами, ці люди підставляли в свої руки багато земельних маєтків разом із приписаними до цих маєтків селянами. Вони зовсім не церемонилися, щоб побільшити й заокруглити свої маєтності: відіймали в селян та козаків їх ґрунти, примушували їх продавати собі ґрунти майже задурно, силою повертали козаків у своїх підданих, взагалі дозволяли собі всякі надужиття й насильства, знаючи, що все це мине для них безкарно. Ця деморалізація захоплювала взагалі майже всю козацьку старшину. Бачачи крах своїх політичних мрій про політичну самостійність, старшина старалася принаймні закріпити своє матеріальне становище, щоб почувати себе спокійніше при всяких можливих політичних бурях. Загальний упадок громадської моралі й матеріалістичні змагання розв'язували в людей найгірші інстинкти, й рідко хто з старшин, які займали хоч трохи впливове становище, не заплямив себе користолобством, безоглядною гонитвою за наживою, утисками над підвладними собі людьми, надужиттям своєї адміністраційної або судової влади. Народна маса, змучена довгими роками війни і всяких зв'язаних із війною тягарів, зруйнована економічно, виснажена, дуже боляче відчувала на собі оцей гніт правлячої старшинської верстви й глухо ремствувала на неї. Не дістаючи справедливого вирішення своїх справ у місцевому українському суді, який був увесь у руках старшини, населення дуже часто скаржилося представникам російської влади, які перебували на Україні, а то зверталось з своїми скаргами й до Москви або до Петербурга. Цар Петро тепер після Мазепи дуже охоче приймав ці скарги, які давали йому привід дискредитувати український суд і взагалі українську владу. Він цілком одверто в офіціальних паперах, які наказував оголошувати прилюдно, обвинувачував українську адміністрацію й суд у нехтуванні інтересами народних мас і виставляв себе оборонцем народу від його власної правлячої верстви.

Становище гетьмана Скоропадського було дуже важке. Він усіма способами старався зм'якшити долю мазепинців, які добровільно поверталися з еміграції й підпадали різним карам мстивого царя. Він заступався за тих, кого висилали на Сибір, або в кого конфіскували

майно й, поскільки це від нього залежало, поводився людяно й справедливо. Цар назверх поводився з старим гетьманом дуже чемно й виявляв йому знаки своєї поваги, але фактично мало слухався його просьб і провадив свою екстермінаційну політику супроти України вперто й послідовно. Однак Скоропадський був занадто м'якої вдачі, щоб ставати в рішучу опозицію, та й до того на нього мали вплив енергійніші люди з-поміж старшин, й особливо його родичі, котрі старалися використати його владу в своїх егоїстичних інтересах, а зовсім не в інтересах цілого краю. Часто гетьманові доводилось їздити аж до Москви або до Петербурга, щоб особисто клопотатися перед грізним царем за інтереси українського населення. Весною 1722 р. поїхав він у таку подорож і несподівано для себе дістав на своє ім'я наказ царя, з дня 29 квітня 1722 р. про заведення нової установи, так зв. Малоросійської Колегії, яка фактично позбавляла гетьмана й тої решти влади, яку він досі ще мав. Заснування колегії було мотивоване тим, що на генеральний суд і на старшину йдуть скарги за здріству й хабарі, за утиски козаків і примушування їх переходити в підданство; далі ставилося гетьманському урядові в провину, що він не дає звітів із збору податків і що в генеральній канцелярії панують великі непорядки. Покликаючись на статті Б. Хмельницького, які нібито дають право всім незадоволеним із козацького суду звертатися до суду воевод, цар тепер установляв колегію, яка мала складатися з шістьох російських офіцерів із стаціонаваних на Україні військ, із президентом, бригадиром Степаном Вельяміновим на чолі. Малоросійській Колегії доручалося приймати від населення скарги на всі українські суди й вирішувати судові справи, контролювати українські фінанси й дивитися, щоб старшина не обтяжувала козаків і посполитих.

Гетьман зараз же подав цареві «чолобитну», де доводив, що всі чутки про старшинські насильства й судові непорядки донесені цареві «по ненависті й злобі», й спростовував усі пункти обвинувачення в царському наказі; далі він доводив, що ні в одних гетьманських статтях нема й натяку на апеляцію до московських воевод на українські суди, пригадував цареві його урочисті обіцянки шанувати українські права й вольності й прохав в імені всього українського народу «держати Україну при прежніх правах і порядках». На це цар дуже сухо відповів, що вже справу зроблено та що заснування Малоросійської Колегії нічим не перечить статтям Б. Хмельницького.

А тимчасом видано до українського народу грамоту, де цар заявляв, що Малоросійська Колегія засновується «не для чого іншого, як тільки для того, щоб український народ ні від кого не був обтяжений: ані неправими судами, ані утисками старшини». Сам бригадир Вельямінов дістав докладну інструкцію, як контролювати гетьманський уряд. Це було завершенням «геніальної демагогії», якої жвивав цар Петро для внутрішнього розкладу українського суспільства від самого кінця 1708 р.

Старий гетьман не переніс цього удару. Повернувшись на Україну, він помер за кілька днів (3 липня 1722 р.).

Через кілька днів після похорону гетьмана Скоропадського старшина вислала до царя прохання про дозвіл вибрати нового гетьмана, а поки що уповажнила Чернігівського полковника Павла Полуботка перебрати правління, як наказному гетьманові, маючи під собою Генеральну Військову Канцелярію. Але одночасно приїхав до Глухова бригадир Вельямінов і негайно сформував Малоросійську Колегію. Відразу в Глухові повстало ніби два уряди: один — Військова Генеральна Канцелярія з Полуботком на чолі, другий — Малоросійська Колегія з Вельяміновим. Між ними зразу ж почалися тертя й непорозуміння. Павло Полуботок уважався серед козацької старшини за головного кандидата на гетьмана. Це була людина дуже енергійна, смілива, рішучий оборонець автономних прав Гетьманщини. Він користувався великим авторитетом серед старшини, а до певної міри й серед рядового козацтва. Ще в 1715 р. в Сосниці відігрався такий інцидент, який свідчить про те, як дивилися на Україні на Полуботка. Коли 27 червня святковано день перемоги під Полтавою, слуга Полуботка Федір Стечинський не пішов до церкви й коли його запитали, чого він не ходив дякувати Богу за те, що цар побив шведа й проклятого Іуду-Мазепу, Стечинський відповів: «Не Мазепа проклятий Іуда, а теперішній гетьман проклятий Іуда тому, що не стоїть за Україну, й москалі її розоряють. Як буде наш полковник гетьманом, не так постоїть він за Україну, і москалі не будуть її розоряти. Вся Україна сподівається, що нашому полковникові бути гетьманом». Стечинського ці слова коштували батогів і заслання на Сибір, але вони показували, що не всі на Україні були приголомшені московським терором, і що на Полуботка покладались якісь надії. Але про це знав і московський уряд і сам цар, котрий не любив Полуботка і не довіряв йому. Як правдивий син свого часу та представник своєї соціальної верстви, Полуботок не дуже перебирав у способах збагачення; як людина крутої вдачі, він дозволяв собі часом різні утиски над козаками, міщанами й селянами, брав живу участь у торгівлі з закордоном і зробився одним із заможніших людей на Гетьманщині. Його смілива боротьба за права української автономії зробила його одним із найулюбленіших героїв старої української історіографії, починаючи з «Історії Русовь», яка змалювала його ідеальним борцем за національну свободу. Ол. Лазаревський у кількох своїх працях старався його розвінчати, підкреслюючи його діяльність, як багатого державця, що, мовляв, тільки й дбав за свою наживу. Однак більшість українських істориків, які спеціально писали про Полуботка: Костомарів, Яків Шульгин, Модзалевський і Василенко вважають його за безумовного українського патріота, дарма, що він, як син свого віку й своєї верстви, дбав також за свої власні матеріальні інтереси.

Як тільки Вельямінов почав приймати скарги й прохання, минаючи українські державні установи, Полуботок рішуче запротестував проти цього так само, як і проти послання до Військової Генеральної Канцелярії Наказів, наче до підвладної собі установи. Він добився того, що сенат звелів Вельямінову звертатися до Військової Генеральної Канцелярії не з наказами, а з «промеморія-

ми» і взагалі вказав Вельямінову провадити свою роботу в контакті і в порозумінні з вищими українськими установами. Але Вельямінов цим не знеохотився. Придивившись добре до стосунків на Гетьманщині, він виробив свій проект різних змін у адміністрації, суді й фінансовій управі й поїхав із ним на початку 1723 р. до Петербурга, де подав його цареві. Петро переглянув усі 12 пунктів цього проекту й більшість затвердив із тим, що порядкування українськими фінансами передавалося в руки Малоросійської Колегії й без її ради та підпису Генеральна Військова Канцелярія не сміла робити ніяких розпорядків.

Але Полуботок провадив свою контракцію. Він передовсім раз-у-раз нагадував цареві про справу вибору гетьмана й так цим надочував Петрові, що той нарешті відповів у червні 1723 р., що всі гетьмани досі були зрадниками; й через те треба почекаати, поки знайдеться на становище гетьмана людина вірна й надійна та забронює більше «докучати в цьому ділі». Щоб зашахувати втручання Малоросійської Колегії в судову справу, Полуботок заходився коло реформи суду, зробив генеральний суд колегіальним, запровадивши в ньому т. зв. асесорів, суворими наказами вимагав від провінціальних судів, щоб не було хабарництва й волокити, установив точний порядок судової апеляції й грозив суворими карами старшині за надужиття й утиски над населенням. Цим усім він вибивав зброю з рук Малоросійської Колегії, яка виступила нібито в обороні українського населення проти старшини. І це найбільше обурило Петра. Літом 1723 р. він викликав генерального писаря Семена Савича й генерального суддю Івана Чарниша для пояснень, а щоб не сталось якого заколоту, наказав князеві Голіцину, який був головнокомандуючим усіх московських військ на Україні, щоб вивів козацькі полки у степ, ніби для охорони від татар.

Прибувши до Петербурга, Полуботок подав цареві нову петицію про те, щоб Україні були повернуті старі права в адміністрації й суді. Але одночасно прибуло від стародубського полку прохання, можна думати, підстроєне агентами Вельямінова, щоб цар завів там московські суди й признав полковником москаля. Тоді цар вислав на Україну бригадира Рум'янчева розслідити, як стоїть справа, в Малоросійській Колегії дав наказ публічно оповістити, щоб кожен, хто має якусь кривду від старшини, подавав би скаргу, не боячися за це ніякого лиха. Скарг було зібрано чимало. Але Полуботок провідав у Петербурзі про секретний наказ царя й зараз же вислав свою людину на Україну з інструкцією організувати по всіх полках збирання підписів для підкріплення його домагань. Так само з його доручення козацька старшина, яка стояла з військом у таборі над Коломаком, склала колективне прохання про вибір гетьмана й привернення прав та вислала його до Петербурга.

Уперта опозиційна діяльність Полуботка роздратувала царя, й він у кінці 1723 р. звелів заарештувати його і всіх українців, які були з ним, і посадовити до Петропавлівської фортеці. Традиційне оповідання українських літописців XVIII ст. ставить цей арешт у зв'язок із промовою, яку нібито виголосив Полуботок цареві, подаючи йому

свою петицію, коли цар виходив із церкви. Ця промова, подана в цілості автором «Истории Русовъ» (дехто гадає, що він сам її склав) і наведена вже в 1788 р. французьким істориком України Шерером (у його «Annales de la Petite Russie»), докоряла цареві за його жорстоке й несправедливе відношення до України й доводила, що не личить йому, християнському монархові, поводитися як якомусь азійському тиранові. Можна мати сумнів, чи таку промову Полуботок дійсно сказав, але й без неї діяльність Полуботка давала Петрові підстави для його великого незадоволення. Скоро по арешті Полуботка вислано на Україну наказ розшукати й привезти до Петербурга всіх Полуботкових однодумців, які брали участь у складанні й висиланні петиції. Заарештовано й привезено до Петропавлівської в'язниці старого полковника Данила Апостола, генерального бунчужного Лизогуба, генерального осавула Журавовського й цілий ряд інших старшин. Всі вони просиділи до початку 1725 р., а Полуботок так і помер у тюрмі 29 грудня (н. ст.) 1724 р., там же померли й реєнт (управитель) Військової Генеральної Канцелярії Дмитро Володковський та наказний Переяславський полковник Карпека. Решту визволила смерть царя Петра на початку 1725 р. Замість заслання на Сибір, як намірявся Петро, всіх українських в'язнів інтерновано в Петербурзі, де вони й пробули кілька років. Коли ж декого пущено на Україну, то залишено в Петербурзі закладниками їх синів.

Це був останній погром української старшини з її автономістичними тенденціями. Тепер усе замовкло й принишло. На вищі становища генеральної старшини й полковників попризначувалося людей смирних, слухняних, далеких від яких-небудь політичних аспірацій. На чолі Військової Генеральної Канцелярії поставлено полковника Полтавського Івана Левенця, Глухівського сотника Івана Мануйловича й Федора Гречаного. До Стародуба й Чернігова призначено полковниками москалів. Всі зайнялися тепер своїми приватними справами й дбали тільки про збереження свого матеріального добробуту. Краєм правила Малоросійська Колегія разом із слухняними старшинами.

Виконуючи волю Петра, Вельямінов наклав руку й на українські фінанси: він почав збирати податки грішми й натурою й висилати їх просто до Москви. В 1722 р. було зібрано 45527 крб., і 16785 четвериків збіжжя; в 1723 р. 85854 крб. і 27524 четвериків збіжжя; в 1724 р. 141342 крб. і 40693 чтв.,— з кожним роком щораз більше, з того в 1725 р. відіслано до розпорядження російського уряду 244255 крб.— майже все, що було зібрано з України, а збіжжіві запаси передано до російського інтенданства. Щоб збільшити прибутки з України, Малоросійська Колегія вигадувала щораз нові податки.

*

Суворий режим щодо України продовжувався під час короткого царювання Петрової дружини, цариці Катерини I, коли фактичним правителем був князь Меншиков. У кінці 1726 р. «Тємна Рада»,

найвища інституція держави, обмірковувала можливість турецької війни, і в зв'язку з цим було висловлено думку: поки ще не дійшло до розриву з Туреччиною, чи не зробити деякі полегшення Україні «ради удовольствія и приласканія тамошнього народа», чи не дозволити вибрати гетьмана, полегшити податки й відновити старий порядок судівництва? Однак ця думка зустріла сильний протест з боку одного з членів Ради, графа Толстого, який заявив, що такі полегшення означали би порушення політики, установленної царем Петром I, політики, яка полягала в тому, щоб посварити старшину з народом і тим способом Україну «къ рукамъ прибрать»; він указав на те, що ця політика дала добрі наслідки, бо вже народ і старшина «пришли вь немалуу ссору». Престиж покійного царя був такий великий, що всі погодилися, що не слід міняти раз узяті лінії політики щодо України. Проте справу зміни політики щодо України обмірковувано ще кілька разів і в Найвищій Тємній Раді, і в сенаті, але поодиноким реальним полегшенням тягарів, які несла Гетьманщина, був дозвіл козакам відкуповуватися грішми від участі в походах на Кавказ.

Але скоро сам Меншиков перемінив свою думку про потребу продовження політики залізної руки на Гетьманщині. Річ у тому, що він посварився з Малоросійською Колегією через те, що вона, наклавши податки на всі приватні маєтності, наклала їх і на Меншикова, який володів величезними латифундіями в Стародубському й Ніжинському полках. Меншиков запротестував, і Малоросійська Колегія програла справу в Найвищій Тємній Раді, де все залежало від Меншикова; але тепер Колегія нажила собі в особі Меншикова рішучого ворога. Коли в травні 1727 р. померла Катерина й царем оповіщено маленького Петра II, сина нещасного царевича Олексія й онука Петра I, Меншиков зробився фактичним регентом. Тоді й у «Найвищій Тємній Раді» взяла гору думка, що Україні таки слід де в чім попустити, щоб заспокоїти населення й прихилити його до Російської держави. Не минуло й тижня, як померла цариця Катерина, а вже Найвища Тємна Рада ухвалила скасувати нові податки, накладені Малоросійською Колегією, й залишити лише ті, які належало збирати згідно з «пунктами Богдана Хмельницького»; того ж дня ухвалено заборону москалям купувати землю на Україні, а тим, що закупили, наказано повернути гроші. На Україну вислано від імені малого царя грамоту, в якій подано надію, що скоро буде вибрано гетьмана, а одночасно Вельямінова викликано до Петербурга, з усіма його фінансовими книгами для ревізії. Саме тоді посварився Меншиков і з Толстим, і останнього було арештовано й вислано на заслання, причім скинуто з ніжинського полковництва й сина Толстого, зятя гетьмана Скоропадського, й вислано з України.

У червні того ж 1727 р. Найвища Тємна Рада ухвалила перенести всі українські справи з Сенату до Колегії Закордонних Справ, і нарешті 20 червня ухвалено вислати до Глухова тємного радника Наумова для проведення виборів гетьмана й призначення старшини. Малоросійська Колегія була скасована, 1 жовтня 1727 р. при дуже

урочистій обстановці з усією старосвітською церемонією відбулися в Глухові вибори, й на гетьмана вибрано Данила Апостола, полковника Миргородського. Напередодні виборів у Наумова відбулася нарада старшин при участі вищого духовенства, й на цій нараді властиво й було ухвалено кандидатуру Апостола. Наумов залишився при новому гетьмані як міністр-резидент. Одначе за кілька місяців Наумову було наказано титулуватися просто «тайним радником», бо «при гетьмані цареві тримати міністра не личить».

Як тільки на Україні одержана була царська грамота з 12 травня 1727 р. про вибір гетьмана, це викликало великі прояви радості: з усіх полків поспішали до молодого царя адреси з подяками за обіцяне повернення гетьманства; ці адреси були вкриті підписами всієї старшини до вїтїв включно, а почасті також і рядових козаків. Ще більшу радість виявило населення, коли вибори гетьмана вже відбулись. Відгуками цієї радості стали оди, панегірики і всякі інші вірші, якими українська академічна молодь вітала обрання гетьмана. Київський магістрат улаштував велике всенародне свято з приводу обрання гетьмана. Сама російська адміністрація сподівалася, що тепер українські втікачі й емігранти почнуть вертатися додому, й наказала зняти на деякий час військову пограничну охорону. Справді, на правобережній Україні почався був рух, який стривожив польську пограничну адміністрацію, почувши про вибори гетьмана, місцеві земельні власники перестали брати податки з селян, а дехто виїхав подалі від границі вглиб краю. Навіть запорожці, «зачувши о благополучном ващем панском пришествії на престол ваш гетьманський малоросійський», звернулися в 1728 р. з свого далекого вигнання до гетьмана Апостола, прохаючи його заступництва.

Скоро по своїх виборах гетьман Апостол поїхав у 1728 р. до Москви на коронацію молодого імператора Петра II й тут подав петицію про повернення Україні старих прав, згідно з договором, що його заключено іще з Богданом Хмельницьким. На цю петицію була дана відповідь у 28 пунктах, і ця відповідь залишилася до кінця самого існування Гетьманщини її основною конституцією. Вона звісна в історії під іменем Рішительних (конфірмованих) пунктів. Головні пункти цієї конституції були такі: гетьман не мав права вести дипломатичні зносини з чужими державами, і якби до нього прибули якісь послы, то він негайно мусив переслати привезені ними листи до Петербурга. Тільки з сусідніми державами — Польщею і Кримом міг він зноситися про пограничні справи, але з відома царського резидента при гетьманському дворі. Гетьманська резиденція мала й надалі залишатись у Глухові. Число найманого війська обмежувалося до трьох полків (окрім реєстрових козаків) і гетьман мав підлягати з військового погляду російському генерал-фельдмаршалові. Кандидатів на становища генеральної старшини й полковників мала обирати сама старшина з-поміж себе, але затверджував ці кандидатури сам імператор. Вско нижчу старшину затверджував гетьман.

Зроблені були певні зміни в судівництві: за вищу апеляційну

інстанцію мав служити в краю так званий Генеральний Суд, який складався тепер із шістьох осіб: із трьох українців і трьох москалів. Гетьман мав бути президентом цього суду. В один із пунктів конституції було внесено, що має бути скликана спеціальна комісія для перевірки старих законів і складення нового кодексу. Цілий ряд пунктів торкався питань економічного життя. Отже, був дозволений вільний приїзд чужоземних купців для торгівлі. Дозволено приїздити й жидівським купцям, але з тим обмеженням, що вони мали продавати крам лише гуртом, а не на роздріб і за виручені гроші знову-таки купувати якийсь місцевий крам на вивіз, а не вивозити золота й срібла. Індукта, себто мито на ввезені в Україну товари, мала йти до російського скарбу. Була скасована заборона москалям купувати землю на Україні. Але москалі, які мали на Україні маєтки, мусили підлягати юрисдикції української влади. Селити на цих землях російських селян-кріпаків було заборонено.

Як бачимо, ці Рішительні пункти значно обмежували ті права, якими гетьманська Україна користувалася до упадку Мазепи. Але важно було те, що замість колишньої самоволі російського уряду, з якою він трактував українські справи після Мазепи, ставилися тепер певні норми, певні юридичні форми. Тепер від самого українського уряду, а передовсім від нового гетьмана залежало, щоб ці норми були здійснені в житті.

Новий гетьман Данило Апостол (1659—1734) був дуже яскравою політичною фігурою. М. Грушевський, характеризуючи його, підкреслює, що Апостол виростав у тих часах, коли українська сила не була ще зломлена й люди ще не зневірилися в можливості вибороти для українського народу свободу й кращу долю. Далі Грушевський пригадує, що «Апостол належав до великого числа старшин, які не забруднили своїх рук кривдою народною». Автор монографії про гетьмана Мазепу Федір Уманець називає Апостола «останнім козаком». Нарешті, новіший дослідник Іван Джиджора називає Апостола «одним із кращих українських історичних діячів, а притім рішучим оборонцем автономії України». Додамо ще до цього, що Апостол належав до інтимного гуртка прихильників Мазепи, які разом із ним виробили план шведсько-українського союзу для виборення української самостійності. Коли він відпав від Мазепи ще тільки в початках самої акції, то це треба пояснити тим, що нещасливі початки справи цілком зневірили його в успіху шведсько-го союзу, й він рішив вернутися назад до протекції Москви, стараючись, як і Скоропадський, врятувати серед загальної катастрофи те, що ще можна було врятувати. І дійсно, незважаючи на свій семидесятилітній вік, гетьман Апостол відразу дуже енергійно взявся за реставрацію автономних прав Гетьманщини, які за попередні два десятки літ зовсім підупали.

Повернувшись додому, Апостол перевів майже вповні нове призначення генеральної старшини й полковників, причому більшість із них була кандидатами самого гетьмана. Генеральним обозним призначено Якова Лизогуба, старого бойового старшину; генеральними суддями — колишнього мазепинця, Корсунського полковника Анд-

рія Кандибу й Михайла Забілу, сотника Борзенського; генеральним писарем зроблено Михайла Турковського, генеральними осавулами сотників Івана Мануйловича й Федора Лисенка, генеральним хорунжим Якіма Горленка й генеральним бунчужним Івана Борозну. На бажання російського уряду встановлено двох генеральних підскарбіїв, одного українця, другого москаля. На ці посади призначено Андрія Марковича, колишнього полковника Лубенського, й Івана Мякініна. Марковича призначено проти бажання гетьмана, який недолюблював усієї фамілії Марковичів. У Гадачі по смерті зненавидженого сербина Гаврила Милорадовича призначено полковника Григорія Граб'янку, відомого українського історика. Полковником Лубенським зроблено гетьманича Петра Апостола, дуже освічену людину, що залишив мемуари французькою мовою. Взагалі Апостолові вдалося оточити себе співробітниками, які поділяли його погляди й проводили його політику.

Одним із найголовніших завдань гетьманського уряду було піднесення економічного добробуту краю, зруйнованого в значній мірі через хаос і безладдя, які вмисне піддержував російський уряд. Насамперед треба було якось урегулювати справу землеволодіння, в якій накопичилося стільки надужиття. Цій справі було присвячено спеціальну увагу в «Рішительних пунктах»: 8-й пункт забороняв відіймати в козаків та в посполитих як спадкові, так і куплені ґрунти; пункт 9-й казав про потребу перевірки маєтностей, призначених на утримання гетьмана й розданих у приватні руки, а пункт 10-й торкався маєтностей рангових і ратушевих; ці маєтності, якщо вони були роздані приватним власникам, мали бути повернуті урядом і ратушам. Для здійснення постанов цих пунктів було переведене так зване «Генеральне слідство про маєтності», що мало метою перевірку прав державців на маєтності, які вони під собою мали. Слідство розпочалося в 1729 р. й закінчилось у 1731. По всіх полках були розіслані канцеляристи, які об'їздили всі села, списували з уст старих людей, хто й коли осадив дане село й до кого воно належало, а державці маєтностей мали показувати документи, на підставі яких вони володіли маєтністю; з цих документів здійсмалися копії й додавалися до «Слідства». В полкових канцеляріях зібраний матеріал упорядкувала полкова старшина: викладала зміст оповідань старожилів, долучала в копіях текст документів і цифрові відомості про число дворів посполитих на основі попередніх ревізій. В кінці 1730 р. полкові книги були відіслані до Глухова, де їх остаточно перевіряли і в початку 1731 р. один примірник «Слідства» по всіх десяти полках, за підписами генеральної старшини й полковників, вислано до Петербурга. Всі маєтності в «Слідстві» були поділені на шість категорій: 1) рангові маєтності; 2) маєтності, надані за заслуги; 3) маєтності ратушеві; 4) вільні маєтності; 5) спірні маєтності й 6) монастирські. «Слідство» виявило, що вільних посполитих залишилося не більш одної третини всього селянського населення Гетьманщини, а дві третини відбували послушенство, живучи в рангових, приватних або монастирських маєтностях. На землях ратушевих (міських) жило менше одного відсотка всіх посполитих.

Гетьманський уряд заходився головню коло повороту тих маєтностей, які були записані на певну рангу, але були роздані (головню за Скоропадського) в приватне володіння. Одначе ті власники, які в часі «Слідства» могли довести документами законність свого володіння маєтністю, тепер дістали остаточне закріплення цих маєтностей за собою, не боячися більше, що їх будуть повертати назад у власність держави. Таким робом ужиток, який було зроблено з результатів «Слідства», не зовсім відповідав сенсові тих параграфів у Рішительних пунктах, які мали на увазі упорядкування відносин. Зібраний у «Слідстві» величезний правнотатистичний матеріал мав не тільки практичне значення, допомагаючи гетьманському урядові розібратися в складних і заплутаних маєткових відносинах, але також і велику історичну вартість, як першорядне джерело до історії землеволодіння на Гетьманщині. Сам гетьман Апостол був дуже добрий господар; він енергійно працював над розширенням свого приватного господарства, колонізував набуті ним пустопорожні землі, організував інтенсивне сільське господарство. Крім того, був він купцем-експортером на широку скалю: він експортував за кордон волів, збіжжя, масло й добре розумівся на цій справі. Свої господарські здібності Апостол, ставши гетьманом, переніс на широке поле державного господарства. Мазепа старався зробити опорою автономної України заможну верству старшин — земельних власників; він насаджував і піддержував земельну шляхту. Апостол же старався піддержувати старшинсько-купецький клас, буржуазію, в ній добавачоючи опору української державності.

Дуже цікаві заходи Апостола встановити окремих український державний бюджет, так званий «військовий скарб». У цій ділянці було перед тим багато неясностей і плутанини, яку піддержував центральний московський уряд своїм постійним втручанням у фінансові справи України. Апостол уперше встановив точний прелімінар державних видатків на суму близько 144 000 крб. річно, вставивши до бюджету видатки на центральну адміністрацію, на наймані компанійські полки, на артилерію й т. ін. Більшість видатків мала покриватися доходами з так званої еветки, себто вивозного мита.

У справі поліпшення української торгівлі ми помічаємо в Апостола два напрямки його заходів: перше, він клопочеться перед російським урядом про зміну економічної політики щодо України; друге, він сам своєю владою старається взяти українську торгівлю під опіку, щоб нейтралізувати ту шкоду, яку терпіла українська торгівля від тих розпорядків російського уряду, про які вже говорилося вище. Ще перед своєю подорожжю до Москви, на самому початку 1728 р., гетьман скликав до Глухова представників українського купецтва з важніших міст: Києва, Чернігова, Ніжина й Полтави на конференцію про торговельні справи. Конференція винесла резолюцію: прохати дозволу на вивіз за кордон цілого ряду категорій краму, забороненого попередніми наказами російської влади, наприклад, воску, лою, шкіри, прядиво тощо. Передаючи свої резолюції гетьманові, купецтво благало його «умилосердитися над покритвдженими українськими купцями, щоб вони не прийшли до останньої руїни». В своєму

проханні на царське ім'я Апостол дуже широко порушив справи української торгівлі, обстоюючи інтереси не тільки купців, але й інших верств населення, наприклад, чумаків, простих козаків і селян, котрі їздили до Криму й вивозили звідти сіль, сушену рибу та інші кримські продукти.

«Рішительні пункти» скасували тільки примус торгувати лише з Московщиною та вивозити продукти й крам лише через російські порти. Заборона вивозити цілий ряд дуже важних категорій продуктів залишилася в силі. Але, не зраджуючися цією невдачею, Апостол у кінці того ж самого 1728 р. подає до Колегії чужоземних справ широкий меморандум, де, змалювавши всі кривди й утиски українських купців, домагається обмеження мита самою індуктою та щоб українські купці могли їздити за кордон із українськими паспортами — без паспортів російських. У кінці меморандуму стояло прохання віддавати індукту на відкуп тільки самим українцям, а не чужим людям, як це здебільшого практикував російський уряд до того часу.

Що торкається протекції українським купцям у межах самої Гетьманщини, то незважаючи на оброчення своєї компетенції, Апостол уживав дуже рішучих заходів. Передовсім він старався охоронити українських купців від конкуренції московських крамарів, агентів московських поміщиків на Україні, солдатів і всякого захожого з Московщини люду, який використовував своє упривілейоване становище й різними комерційними оборотами підкопував інтереси місцевих купців. Спираючися на заборону москалям купувати землю на Україні, гетьман видав наказ українським властям, щоб вони спонукували москалів спродувати своє нерухоме майно й виїздити з України.

Заслужують на увагу заходи Апостола щодо регуляції кредиту для українських купців. Наглий розрив торговельних зносин із закордоном унаслідок указів Петра I привів до банкрутства багатьох українських купців. Уже гетьман Скоропадський мусив своєю владою відкладати сплати до векселях на 1—3 роки. Апостол у широкій мірі видає такі «відрочування» (мораторії), особливо маючи на увазі тих купців, що торгували з Гданськом і Шленськом. Він видає також суворі накази про охорону купців від надужиття місцевої й пограничної адміністрації, раз-у-раз забороняючи робити купцям і чумакам якісь перешкоди.

Нарешті, Апостол виступив із остаточним проектом регуляції торгівлі на Україні, виклавши його в формі меморандуму до центрального уряду. Цей меморандум пропонував установити повну свободу торгівлі як для українських, так і для московських купців на Україні за оплатою належних митних зборів; так само мав бути дозволений цим купцям транзит через Україну московського, китайського, перського й індійського краму. Чужоземним купцям також дозволялася вільна торгівля, але тільки в певних пунктах і в певний час, а саме під час ярмарків у Києві та Чернігові, які відбувалися б двічі на рік. Але з цього меморандуму нічого не

вийшло, крім неприємного для гетьмана листування з канцлером Головкиним.

Апостол добився того, що в 1733 р. царським наказом місто Київ було підпорядковане гетьманській владі. Гетьман почав втручатись у внутрішні справи міста й навіть заарештував був війта Войничча за невиконання своїх наказів. Міщани вперто боролися за свою автономію й досягли в 1737 р., вже по смерті Апостола, повернення під владу російського генерал-губернатора. Але це, як побачимо, не поліпило їх становища. Взагалі всім заходам Апостола судилося мати здебільшого лише паліативний характер: російська політика йшла своїм шляхом із залізною послідовністю, і всі її уступки на користь української автономії носили лише тимчасовий або формальний характер. Так, Апостол не міг досягти того, щоб козаків не вислано на тяжкі фортифікаційні роботи поза межами України. В 1731 р. 20 000 козаків і 10 000 селян вислано копати укріплюючу лінію між долішнім Дніпром і Донцем протяжністю 400 км. У 1732 р. на зміну їм вислано нових 30 000 козаків, а в 1733 р. ще нових 10 000 людей. Коли в 1733 р. почалася російська інтервенція в польські справи з приводу вибору нового короля по смерті Августа, то 11-тисячний український корпус під проводом наказного гетьмана Якова Лизогуба вислано в Польщу проти прихильників кандидатури Станіслава Лещинського. Козаки визначилися в кількох боях і дуже поруйнували польські провінції, які трималися партії Лещинського.

Гетьманування Апостола, перейняте духом оборони автономних прав України й навіть, коли можна звжити теперішнього терміну, національним духом, незважаючи на часткові невдачі політики гетьмана, все ж таки дуже підбадьорило український народ, піднесло його настрої. Усе українське суспільство з вдячністю оцінило згадані вище заходи гетьмана щодо піднесення української торгівлі, так само його заходи щодо відновлення права вибору козацької старшини, а не призначення просто з Петербурга. Також і його заходи щодо виводу російського війська з України й щодо поліпшення судівництва та адміністрації.

Чутки, що на Гетьманщині стало легше жити, дійшли й до запорожців і сприяли тому, що вони вирішили повернутися з еміграції. Протягом 1712—1728 років запорожці мали свою Січ на долішньому Дніпрі в Олешках, проти теперішнього Херсону. Перебування під ханською протекцією було для запорожців дуже тяжке. Татари безперестанно їх кривдили й утискали, вплутували в свої уособиці й потім жорстоко мстилися. Головне, відрізані від економічного зв'язку з Україною, для котрої вони служили посередниками в торгівлі з півднем, запорожці страшенно бідували й з тяжкою бідною здобували засоби на життя. Весною 1728 р. скинуто з отаманства Костя Гордієнка, непримиренного ворога Москви, й гору взяла партія, яка стояла за порозуміння з російським урядом і за випрохання амністії. Запорожці пересунулися ближче до границь Росії й почали прохатися в російське підданство. Але скоро знову перемогла антиросійська партія. Гордієнко випрохав у татарського хана пробачення, і запорожці знов оселилися поблизу гирла Дніпра,

в сусідстві з Кримом. В 1733 р. Гордієнко помер. Росія готувалася до війни з Кримом, а сама була дуже зацікавлена в тому, щоб прихилити до себе запорожців. З обох боків почалися переговори; в початку 1733 р. запорожці одверто перейшли на бік Росії і вже в травні того ж року заклали собі Нову Січ над Річкою Підпільною, малому допливи Дніпра, близ містечка Нікополя на теперішній Катеринославщині. Цариця Анна Іванівна вислала запорожцям військові клейноди й грошові подарунки. Акція Орлика, щоб не допустити до цього порозуміння з Росією, не мала успіху. Запорожці літом 1734 р. (вже по смерті гетьмана Апостола) склали в Лубнах на Полтавщині умову з представниками російського уряду в таких пунктах: 1) всі «провини» запорожців прощаються й вони дістають повну амністію, 2) запорожці дістають усі свої землі, цілу теперішню Катеринославську губернію, 3) вони можуть жити за своїми порядками і звичаями, 4) підлягають під військовим оглядом начальникові російського війська, розташованого на Україні, і 5) дістають від російського уряду 20 000 крб. річно. Запорожці взяли дуже живу участь у Турецькій війні, яка скоро по тому наступила, й принесли російській армії значну поміч. За національного погляду об'єднання запорожців із Гетьманщиною було певним позитивним фактом, хоч одночасно з тим втрачалася остання реальна сила, яка стояла в одвертій опозиції до російської політики в її централізаторських змаганнях.

Гетьман Апостол помер 17 січня 1734 р. Його шестилітнє гетьманування було короткою ясною смугою на темному тлі українського життя після упадку Мазепи. Йому вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана супроти російських і місцевих українських властей. Хоча не всі його заходи щодо піднесення економічного добробуту краю й полегшення становища населення були доведені до кінця, проте Гетьманщина вільніше зітхнула й відпочила після страшного терору, під яким вона жила майже двадцять років.

ЛІТЕРАТУРА

Грушевський Ол. По катастрофі 1708 р. Розквартирування російських полків на Україні // «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка». Львів, 1907. Т. 78. Його ж: Военні роботи. Там же. Т. 80. Львів, 1907. Радакова Ол. Українські козаки на Ладозькім каналі. Там же. Львів, 1896. Т. 12. Дубровський В. Про гиланський похід 1725 р. // «Ювілейний Збірник на пошану М. Грушевського». К., 1928. Т. I.

Типові представники старшини по мазепинських часів: Лазаревський А. Очерки малоросійських фамилий: Галаганы // «Русскій Архивъ». 1875. Т. I. Кочубей. Там же. Кн. XII. 1876. Його ж: Семья Скоропадских // «Историческій Вѣстникъ». Кн. II. 1880; Його ж: Люди Старс Малороссіи: Миларадовичи // «Кіевская Старина». Кн. 3. 1882. Маркович З Там же. Кн. I. 1884. Модзалевській В. Генеральный судья Иваа-Чарнышь и его родъ. Там же. Кн. 3—4. 1904. Моравскій С. Фед

Російської держави. Але ці землі прилучалися й без того вже самим фактом переходу запорожців у російське підданство, фактом, що стався ще в 1734 р. перед війною.

Війну відкрив похід сполученої російсько-української армії під проводом генерала Леонтьєва на Крим літом 1735 р. Своєю невдалою організацією цей похід дуже нагадував кримські походи кінця XVII ст. з часів царівни Софії. Так само, як і тоді, виступили в похід дуже пізно й мусили з півдороги завертати назад через негоду й недостачу провіанту та фуражу. В самих тільки гетьманських козаків загинуло від поганого корму 12 000 коней. Весною 1736 р. зроблено новий похід уже під командою фельдмаршала Мініха, який повів 54-тисячну армію. Гетьманських козаків мало бути 16 000, але значна частина їх дезертирувала й явилось усього 12 730 погано озброєних, наполовину без коней. Мініх скаржився, що гетьманські козаки, як миші, дурно тільки хліб їдять, натомість запорожці, «належаючи до того самого народу, бо це — втікачі з України», все люди добрі й бадьорі, гарно озброєні, кожен мав із собою по 2—3 коні. На думку Мініха, 3—4 тис. запорожців могли цілком розбити цілий корпус гетьманців. Та все-таки цим разом московсько-українське військо прорвалось аж у саму середину Криму і взяло ханську столицю Бахчисарай. Але скоро по тому мусили спішно вертатися назад, бо люди в війську почали мерти від недостачі провіанту та хвороб. Мініх поклав у могилу в цім поході половину своєї армії. Особливо страшні були втрати серед українського війська, якого Мініх анітрохи не жалів і не дбав за його потреби.

Знову з великих планів нічого не вийшло. Незважаючи на пограничні лінії, для збудування яких Україна принесла стільки жертв, татари на самому початку 1737 р. прорвалися на Україну: вони переправилися біля Переволочної по льоду через Дніпро, розгромили московсько-український відділ генерала Леслі й кілька днів грасували на території Полтавського й Миргородського полків; вони вбили й захопили в полон близько 7000 людей, спалили кілька сот хуторів, забрали близько 10 000 коней, 150 000 овець і рогатої худоби і взагалі наробили шкоди за офіціальними обчисленнями на 345 000 крб. Та московська вища команда не зразилася торішнім фіаско і повела в 1737 р. новий комбінований наступ, цим разом проти Азова й Очакова. В цьому наступі взяли участь гетьманські, слобідські й запорізькі козаки. Всього українського війська було близько 50 000. Єдиним успіхом кампанії було здобуття Очакова, але при цьому понесено величезні втрати: самих українців загинуло 5 000. Та скоро, через хвороби в війську, довелося покинути Очаків і відступити. При відступі загинуло кілька тисяч людей і близько 40 000 коней і волів, узятих із України.

Але й ці страшні жертви не спинили дальших заходів Мініха, ведених тою самою метою. Готуючись до чергового походу в наступному 1738 р., він звелів реквізувати на Гетьманщині 46 000 волів, викликати 15 000 козаків і крім того 50 000 селян для обозної служби. Край був уже страшенно винищений. Відомий російський

міністр Волинський, переїздячи через Україну, писав до Бірона такі свої враження: «Аж до самого свого в'їзду на Україну я навіть не уявляв собі, як сильно вона спустошена й яка маса народу загинула; а ось і тепер таку силу людей вигнано на службу, що не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хоча б стільки хліба, аби прогледувати самий край... Багато ланів не засіяно, бо нема кому працювати та й нема чим, бо волів, якими тут орють, усіх забрано і заморено в часі походу, а що лишилось, то тепер забирають. У самому лише Ніжинському полку взято 14 000 волів, а що з інших полків забрано, про те не маю докладніших відомостей». Але Бірон, Мініх, Ляссі та інші німці, які тоді правила Росією, менше всього рахувалися з інтересами населення й продовжували свою політику, не зупиняючись ні перед якими жертвами, що їх мусила нести передовсім Україна.

Російсько-турецька війна продовжувалась далі, ведена з російського боку так само надолуго і постійно з великими втратами й жертвами коштом України. Літом 1738 р. московсько-українська армія знову пройшла в гліб Кримського півострова і знову мусила відступати назад через погане забезпечення війська провіантом. При відступі на український ар'єргард, який прикривав російську армію, напало 20 000 татар. У гарячому бою загинув Гадяцький полковник Григорій Граб'янка (відомий автор літопису) й генеральний бунчужний Семен Галецький. Турки почали схилитися до миру лише після того, як Мініх переніс війну до Молдавії й побив турецьку армію під Хотиним у 1739 р. В цій кампанії гетьманські й запорізькі козаки брали дуже живу участь. У кінці 1739 р. союзниця Росії Австрія заключила з Туреччиною сепаратний мир, і тоді й Росія розпочала мирні переговори. Наслідком миру Росія дістала запорізькі землі (пізніше Катеринославщину й частину Херсонщини), які й були залишені в розпорядженні Запорізького війська. Це був єдиний результат майже шестилітньої війни, веденої з страшною напругою всіх сил та з величезними жертвами.

Для Гетьманщини наслідки цієї війни були дуже тяжкі. Передовсім загинуло багато людей, десятки тисяч козаків і не менше того селян, які служили в обозі. Загинуло дуже багато худоби, коней і волів, через що край дуже зубожів. Недавно знайдені офіційні дані показують, що за час війни було притягнуто до строєвої й обочної служби 157 300 козаків і 205 000 селян; із них загинуло 34 200, що при всьому населенні в 1 млн становить дуже великий відсоток. Коней загинуло близько 47 000. Всього край зазнав утрат на 12 млн карбованців — колосальна сума для того часу. Волів і коней російське командування забрало з України на 146 355 крб., і ця сума не була повернута. Так само не повернуто 140 138 крб. за провіант і фураж та 30 858 крб. за вози і всякий інструмент. Сільське господарство в краю сильно впало. Наприклад, в одному з найбільших полків — Ніжинському, що мав 140 000 душ населення і звичайно споживав щороку 1 500 000 пудів збіжжя, в 1737 р. було зібрано з поля всього 160 000 пудів; так само зменшилась продукція збіжжя й по інших полках: Чернігівському, Лубенському та ін.

Російський уряд, довідавшись про це, заборонив викурювати горілку, щоб не переводити збіжжя, звелів позапечатовувати горілчані казани, грозив карами. Але це мало помагало. Козаки й селяни персбували в походах або розбігалися та ховалися, й не було кому сіяти збіжжя. Тим часом у тому ж 1737 р. стояло на Гетьманщині постоем 75 російських полків (із них 23 кінних), а в 1738 р. понад 50 полків, і все це годувалося коштом місцевого населення. Турецька війна завдала такий удар добробуту краю, що ще 25 років після того, в 1764 р., козацька старшина скаржилася, що козаки й селяни дуже зубожіли через руїну, зв'язану з тою війною, і ніяк не могли стати на ноги. Не маючи змоги винести тягарів, які впали на нього, населення розбіглося на всі сторони. Вже в перших роках війни погранична адміністрація доносила російському урядові, що за короткої час міста й села на правому березі Дніпра, під владою Польщі, наповнились утікачами з лівобережної України.

У 1740 р. померла цариця Анна, з іменем якої зв'язана дуже сумна доба не тільки для України, але й для цілої Російської імперії, доба панування німців, на чолі яких стояв фаворит цариці, жорстокий Бірон. Анна залишила престол своїй племінниці Анні Леопольдівні, під регентурою Бірона. Але Бірон був скоро усунутий за допомогою Мініха, а за пару місяців була усунута й сама Анна Леопольдівна, й престол зайняла царівна Єлизавета, дочка Петра I. Її вступ на престол означав упадок німецької партії при дворі й прихід до влади національної російської партії. А zarazом він означав також початок кращої ери й для України. Річ у тому, що Єлизавета, ще будучи царівною, ввійшла в велику приязнь із українцем Олексою Розумовським, із яким пізніше взяла шлюб. Сам Олекса Розумовський був простий козак з-під Козельця на Чернігівщині, його за гарний голос взяли до придворної царської капели до Петербурга. Тут на нього звернула увагу Єлизавета, і він скоро став дуже близькою до неї людиною й взяв живу участь у державному перевороті, який забезпечив Єлизаветі престол. Розумовський був обсипаний милостями і досяг найвищого становища в державі. Але він не надуживав свого становища. Людина від природи добра й м'яка, він нікому не робив зла й цим дуже корисно відрізнявся від царських фаворитів, яких так багато знає XVIII ст., коли в Росії майже безперервно одна за одною панувало п'ять жінок. Розумовський зумів викликати в Єлизавети симпатії й до України. В 1744 р. Єлизавета зробила подорож на Україну, щоб поклонитися київським святинам. Населення зустрічало її дуже радісно, й вона була дуже зворушена цим. У Києві козацька старшина звернулася до неї з проханням відновити гетьманство. В наступному році приїхала до Петербурга спеціальна українська делегація з тим самим проханням. Єлизавета прийняла делегацію прихильно й пообіцяла, що її прохання буде задоволене. При дворі було вже вирішено відновити гетьманство і вже був знайдений бажаний кандидат: цим кандидатом був молодший брат Розумовського Кирило. Кирило був висланий на науку за кордон, і дожидали тільки, щоб він досяг відповідного віку, щоб мати змогу зайняти призначене для нього високе становище.

Тим часом у режимі, що його практикував російський уряд супроти України, були зроблені деякі полегшення. Коли в 1746 р. помер президент Малоросійської Колегії Бібіков, то наступника йому вже не було призначено, й краєм правила сама Колегія. З України були виведені російські полки, які стояли в ній постоем; був дозволений вільний торг збіжжям; у 1745 р. відновлено Київську митрополію: по смерті митрополита Йосафа Кроковського російський уряд не дозволяв вибирати нового митрополита, щоб звести Україну на становище звичайної єпархії. В Києві залишався звичайний архієпископ. Тепер було дозволено висвятити архієпископа Рафаїла Зборовського на митрополита київського. Нарешті в 1747 р. оголошено царську грамоту про вибори гетьмана, та аж на початку 1750 р. переведено в Глухові з надзвичайною урочистістю самі вибори. Розуміється, єдиним кандидатом був Кирило Розумовський: всі знали, що така була воля цариці. Влітку 1750 р. Розумовський в'їхав до Глухова.

Новому гетьманові виповнилося всього 22 роки. Він був звичайний сільський хлопець і пас худобу своїх батьків, коли розпочалася казкова кар'єра його старшого брата в Петербурзі. П'ятнадцятилітнього хлопця викликали до столиці і, щоб дати йому освіту й навчити поводитись у високім товаристві, його виряджено за кордон. За наставника дано йому ад'юнкта петербурзької Академії Наук Теплова. Кирило Розумовський побував у Німеччині, Франції, Італії, слухав викладів у Берліні та Геттінгені. В 1745 р. він повернувся до Петербурга й був призначений президентом Академії Наук. Йому було тоді 18 літ. Ще за кілька літ він був уже гетьманом України. Цариця одружила його з своєю племінницею Нарішкіною.

Молодий гетьман своєю вдачею нагадував свого старшого брата, чоловіка цариці. Це була людина добра й лагідна. Розумовський встиг при звичаїтись до петербурзького двору й перейнятися його інтересами. Однак він зберіг любов до своєї батьківщини, любив українську мову (один із поетів XVIII ст. Опанас Лобисевич присвятив йому, як любителів української мови, український переклад еклог Вергілія), пісню, взагалі побут, хоч усе це в його очах і було провінціалізмом у порівнянні з життям, до якого він звик у Петербурзі. Він нудився в скромному Глухові й при кожній нагоді старався виїздити до Петербурга й подовше там залишатись. Із своєї глухівської резиденції він намагався зробити маленький Петербург при цьому появилися в Глухові італійська опера, кав'ярні, французькі пансіони, французькі моди; гетьманський будинок був збудований у стилі західноєвропейських королівських палаців і кругом його розведений англійський парк. Глухів прикрасився взагалі гарними будівлями, серед яких визначався величезний будинок Генеральної Канцелярії. Незадоволений із положення Глухова Розумовський хотів перенести свою резиденцію до Батурина, який стояв у гарному місці на високому березі Союму. Він уже дістав згоду на це російського уряду й заходився забудовувати Батурин «національними стросеннями»; у Батурині мав бути відкритий і університет. Але скасування гетьманства в 1764 р. не дало здійснитися цим планам.

Разом із Розумовським виїхав на Україну і його колишній учитель Григорій Теплов. Цій людині звичайно приписували великий вплив на гетьмана і вважали, що він трохи чи не сам правив поза плечима Розумовського Україною. Складена ним записка «О непорядках в Малоросії» (опублікована Кулішем у 1857 р., а Василеньком у 1909 р.), де Теплов дуже різко критикував політичний і суспільний устрій Гетьманщини, вважалася в старій українській історіографії за привід, який використала цариця Катерина II для скасування гетьманства і взагалі автономії України. Самого ж Теплова вважали трохи не за приятеля українського народу, який він нібито хотів оборонити від утисків старшини. Та новіші досліді (М. Василенко, Ір. Черкаський) довели, що з Теплова був ніякий приятель українського народу, та що він зовсім не відігравав при Розумовським якоїсь рішучої політичної ролі, а був просто управителем маєтків гетьмана й керував його господарськими справами.

Хоча Розумовський і тягнув своїми інтересами до петербурзького двору, треба, проте, знати, що він таки дбав, як умів, за добро батьківщини, використовуючи свої зв'язки при царському дворі та прихильне ставлення до України цариці Єлизавети. Він добився того, що завідування справами України й зносини з нею були передані з сенату до Колегії закордонних справ, добився й того, що Київ було знов підпорядковано гетьманові, так само і Запоріжжя. Але тяжче йому було відстоювати фінансову автономію України. Царським наказом 1754 р. наказано було гетьманові подавати відомості про прибутки й видатки українського державного скарбу. Розумовський протестував проти такого контролю над українськими фінансами, покликався навіть на Богдана Хмельницького й Дорошенка, але добитися усунення цього контролю не міг, так само, як не досягнув і відміни царського наказу того ж 1754 р. про скасування евекти та індукти, від чого гетьманський скарб втрачав близько 50 000 карбованців річного прибутку. В наступному 1755 р. були скасовані внутрішні податки, які гальмували внутрішній торг і документували населенню (так зване покуховне, і поковшовне та ін.), і між Україною й Росією устанавлено вільну торгівлю без усякого мита. Не вдалося Розумовському добитися й права вільних зносин із чужоземними державами, так само, як і увільнити Гетьманщину від участі в загальноімперських війнах і походах та від зв'язаних із цим тягарів. Гетьманська Україна мусила взяти участь у Семилітній війні з Пруссією. В 1757 р. вислано до Пруссії 1000 компанійців, які взяли участь у бою під Егерсдорфом. Тоді ж вислано з України 8000 погонців-селян, із котрих, як каже сучасна хроніка, «більша частина в поході померла й тільки дуже невелике число повернулося додому». В 1760 р. вислано на фронт знову 2000 козаків. Мусила Україна постачати й тисячі волів для війська. Тяжкі бідкування в далеких походах залишили по собі пам'ять у народній поезії: збереглися пісні про битву під Кострином, де загинуло кілька тисяч українців, козаків та погонців.

За Розумовського козацька старшина здобула собі вирішальний вплив на політику в краю. Властиво і в часі перебування гетьмана

в Глухові, і в часі його виїздів до Петербурга краєм правила старшина. Розумовський при виїздах формально передавав їй владу, призначаючи правити генеральних: обозного Семена Кочубея, підскарбія Михайла Скоропадського, писаря Андрія Безбородька, осавула Петра Валькевича й хорунжого Миколу Ханенка. Старшина вже давно звикла дивитися на себе як на провідну, привілейовану верству, як на шляхту, і від часів Розумовського сама назва «шляхетство» для означення старшинської верстви входить у загальний ужиток. Вибір Розумовського на гетьмана оживив надії старшини на те, що тепер їй удасться закріпити за собою не тільки своє економічне посідання, але й свої політичні права. За Розумовського входять у звичай загальні з'їзди старшини в Глухові для обмірковування важніших справ, і ці з'їзди виявляють тенденцію перетворитися в український шляхетський сейм. На одному з таких з'їздів хтось із присутніх старшин виголосив цікаву промову, котра потім ходила у відписах по руках під назвою «О поправленні состоянія Малоросії». Ця промова може служити за показник політичних і суспільних змагань козацької старшини часів Розумовського, принаймні її освіченої й патріотичної частини. Автор її добре тямить колишню козацьку славу й сумує над упадком войовничого духу на Україні, він ідеалізує давні часи, коли «були в нас сейми або генеральні ради», і взагалі видко, що його ідеалом був конституційно-парламентарний устрій Української козацької держави, і що він віддавав перевагу польським республіканським порядкам перед російським самодержавієм. Одначе автор промови стояв на чисто шляхетському становищі: на його думку, вся сила політичних прав мала належати самому лиш українському шляхетству, себто козацькій старшині; він уважав за потрібне деякі реформи, але ці реформи мали б тільки розвинути й зміцнити панування та привілеї шляхетського стану в державі. За одно з найбільших лих уважає автор те, що «мужики наші здобули собі самоволо: вільно бродять із місця на місце, безборонно вписуються в козаки, тікають у Польщу, у Московщину», а від цього зменшується хліборобство, несправно виплачуються податки, збільшується безладдя, а дітичі від того терплять утрати та убожіють. Через те автор настоював на забороні вільних переходів посполитих із місця на місце. Між іншим він казав і про потреби судівництва, але знов же так, щоб уся судова влада була в руках шляхетства — старшини.

Справді, за часів Розумовського довершено було реформу судівництва на Гетьманщині, розпочату, як ми бачили, ще за Апостола. Реформу цю переведено вповні в дусі бажань старшинської, чи, як вона тепер себе називала, шляхетської верстви. Як уже згадувано, в 1743 р. комісія українських правників склала кодекс законів «Права, по которим судиться малоросійський народ». В основу кодексу покладено Литовский статут, почасти Магдебурзьке право, почасти українське звичаєве право. Кодекс містив закони про права верховної влади, про привілеї шляхетського стану, про військову службу, закони про карні й цивільні злочини, про право власності та його порушення, про порядок судового діловодства, про спадщину,

про міську самоуправу, про ставлення дітичів до своїх підданих або кріпаків, про становище чужоземців та іновірців на Україні. Увесь кодекс був перейнятий становим духом, і крізь нього червоною ниткою переходила ідея про привілейоване становище шляхти в державі. Одначе російський уряд не затвердив цього кодексу. В 1756 р. він був пересланий із Петербурга гетьманові Розумовському, і в Глухові призначено нову комісію для його розгляду. Але й з цього нічого не вийшло, й кодекс так і не діждався офіційного затвердження. Одначе неофіційно його почали вживати по українських судах зараз же по його закінченні в 1743 р., про що свідчить значне число копій кодексу, які збереглися до нашого часу. В 1750 р. бунчуковий товариш Федір Чуйкевич, видатний правник свого часу, склав наукову працю «Суд і розправа в правах малоросійських», присвячену гетьманові Розумовському. В цій праці проводилася ідея заведення на Гетьманщині шляхетських судів на основі Литовського статуту, так, як це мовляв, було затверджено ще в статтях Богдана Хмельницького 1654 р., але не було здійснено через війни й брак освічених людей.

Справді, ми знаємо, що в Українській козацькій державі від самого її початку існували не статутів, а козацькі суди: Генеральний Суд, полковий, сотенний і сільський (суд громади). Сотенні суди судили козаків і посполитих. Генеральний суд у XVII ст. був і вищою апеляційною інстанцією й судом безпосередньо для справ, які до нього впливали. Полуботок упровадив до Генерального Суду чотирьох асесорів із освічених бунчукових товаришів. Інструкція гетьмана Апостола, хоч вносила певний порядок і форму в судах, але фактично, як каже Лазаревський, «суд змішала з адміністрацією». Як діючі закони по судах Гетьманщини і в XVII і в XVIII століттях уживали: Литовського статуту, Магдебурзьких прав, Порядку, Саксону та інших збірників. Хоча Розумовському не вдалося перевести офіційної кодифікації законів, але в 1760 р. була переведена реформа самого судівництва, і то в дусі ідей Ф. Чуйкевича, які поділялися більшістю старшини і які лежали також в основі кодексу 1743 р. Цілу Гетьманщину було поділено на 20 судових повітів. У кожному повіті заведено Земський Суд для справ цивільних і Підкоморський Суд для справ земельних. Для карних справ установлено суди Гродські, замість полкових, у кожному з десяти полкових міст. Судді мали бути виборні з місцевого шляхетства. Найвищою інстанцією був Генеральний Суд, на зразок польського Судового Трибуналу. Він складався з колегиї двох генеральних суддів і 10 виборних депутатів від полків, по одному від кожного полку, також з-поміж місцевого шляхетства. Таким чином, реформа 1760 р. впроваджувала властиво реституцію тих судових порядків, які існували на Україні перед повстанням Богдана Хмельницького на основі Литовського статуту.

В 1763 р. гетьман скликав до Глухова Генеральні збори, справжній шляхетський сейм, і цей сейм затвердив реформу судівництва. Віддаючи суд цілком у руки шляхетського стану, ця реформа ще більше зміцняла привілейоване становище козацької старшини. Тим

часом значно поліпшилося в соціальному розумінні становище шляхетського стану в самій Росії, де він називався дворянством. При вступі на престол цариці Анни йому вдалося досягти частково емансипації від тяжкої обов'язкової державної служби, а також певної безпеки своїх спадкових прав. Протягом царювання Єлизавети емансипація російського дворянства від обов'язків і збільшення його прав та привілеїв робили дальші кроки силою факту. Близьчі часи, вже за царювання наслідників Єлизавети, принесли законне затвердження упривілейованого становища дворянства. Це все не могло залишитися без впливу й на українську шляхту, котра скоро побачила, що російське дворянство, не маючи назвних тих політичних прав, які давала українській шляхті автономія Гетьманщини, фактично вже випереджує цю шляхту на дорозі здобуття соціально-економічних привілеїв. Поки що українська шляхта старається остаточно закріпити за собою володіння земельними маєтками й зв'язане з цим володінням право на селянську працю. За Розумовського було вже значно обмежене право вільного переходу селян і тим прикріплено їх до панських маєтків. Вже було недалеко й до формального обернення селян у кріпаків у звичайному розумінні цього слова. Таким робом соціальні реформи за гетьманування Розумовського мали реакційний характер.

Заслугують згадки спроби Розумовського реформувати українську армію через заведення одностайного озброєння й уніформи (сині мундири з червоним коміром, білі штани, шапки різного кольору по полках; зброя — рушниця, шабля й спис; кожен козак мав коня), а також військового навчання на західноєвропейський зразок. Була поліпшена артилерія й зложено велику порохівню в Шостці коло Глухова. За почином Лубенського полковника Кулябки по всіх полках заведено обов'язкове навчання козацьких синів — окрім загальної ще й спеціальної військової науки, так званої воїнської екзерциції. Вже згадувано вище про заходи Розумовського щодо заснування університету в Батурині. Але дні самого гетьманського правління були вже пораховані.

В 1761 р. померла цариця Єлизавета. Коротке царювання її наслідника Петра III, сина голштинського герцога, ознаменувалося для України всього лиш одним епізодом, а саме: припинивши війну з Пруссією й цим вирятувавши її від загибелі, Петро III мав намір розпочати війну з Данією в інтересах своєї рідної Голштинії. Задля цього спочатку був оповіщений набір охотників до окремого корпусу, який мав перший рушити в похід. Цей набір переводився на Україні, й тисячі української молоді записалося до так званих голштинців та рушило на північ. Але тим часом наступив новий переворот. Петра III скинуто з престолу і вбито, а на престолі засіла його дружина, німецька князівна з Ангальт-Цербста під ім'я Катерини II. Голштинці були розпущені й мусли вертатися додому.

Нова цариця була настроєна в душі централізму, й її ближчим наміром було скасування всяких автономій та партикуляризмів у межах Російської імперії. Крім того, вона особисто не любила українців: в одному приватному листі з Києва вона писала, що ніде

в своєму житті не бачила провінції, де б люди були такі дурні й гидкі, як на Україні. На її думку, насамперед мало бути на Україні скасоване гетьманство, як найбільша ознака її окремишого устрою. Розумовського не могло врятувати від позбавлення гетьманської гідності навіть те, що він брав участь у перевороті й поміг Катерині здобути престол. Наміри Катерини можна бачити з її тасмною інструкції генерал-прокуророві сенату князеві в'яземському, що с немовби політичною програмою нової цариці. «Малоросія, — читасмо в цій інструкції, Ліфляндія й Фінляндія суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями; порушити ці привілеї зразу було б дуже незручно; але не можна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитися з ними як з чужими землями, це була б явна дурниця. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в лісі».

Мабуть, догадуючись про заміри нового уряду, українська шляхта з свого боку зробила деякі заходи, які в дійсності послужили для Катерини приводом, щоб скоріше зреалізувати свої наміри. В кінці 1763 р. поміж козацькою старшиною пішов рух, щоб зробити гетьманство спадковим у роді Розумовських. Почали збирати підписи під петицією до цариці. Катерина, довідавшись про це, негайно викликала Розумовського до Петербурга й запропонувала йому добровільно зректися гетьманського уряду. Той послухався без усякого супротиву, і так здійснилося бажання Катерини, висловлене нею в одному листі, — «щоб навіть сама назва гетьманів зникла, а не те, щоб якусь особу вибрали на цей уряд!»

У кінці 1764 р. був виданий царський маніфест, у якому оповіщалось, що гетьман Розумовський добровільно зрікся свого уряду, що задля добра українського народу замість гетьманського правління засновується тимчасово Малоросійська Колегія з президентом у ранзі генерал-губернатора. Цим генерал-губернатором, який фактично мав зосередити в своїх руках усю владу, був призначений генерал Петро Рум'янцеv. У Колегії мали засідати четверо українців і четверо москалів.

Сам Розумовський дістав від цариці величезну пенсію й великі земельні маєтки на Україні, в яких він і оселився. Він прожив після скасування гетьманства ще 40 років, але до кінця свого віку абсолютно не втручався до громадського життя.

Ідучи на Україну, Румянцеv дістав від цариці тасмну інструкцію, яка накреслювала програму його діяльності. Ця інструкція свідчить, що Катерина прекрасно зрозуміла слабкі сторони політичного й суспільного життя Гетьманщини. В своїй інструкції вона говорить насамперед про те, що Україна — дуже багатий і родючий край, багатший за інші провінції Російської імперії; але завдяки автономним порядкам на Україні імперія не мала від неї майже ніякої користі, ніяких прибутків, особливо за останнього гетьманування. Далі вона підкреслює, що між українцями й москалями існує обопільна ненависть, ця ненависть особливо помітна серед української старшини, котра має фальшиве поняття про якусь свою свободу

й свої привілеї й котра піддержує в українському народі відчуженість від москалів та недовіря до них. Отже, завданням нового правління є скасування всіх відмін в устрої Гетьманщини та зрівняння її в становищі з іншими імперськими провінціями.

Задля цього найкращий спосіб — поставити краще адміністрацію й суд, ніж це було досі, щоб усі бачили, що нові російські порядки кращі за попередні, коли все було в руках старшини. Коли народ побачить, писала Катерина, що його увільнено від самоволі маленьких тиранів, то буде вдячний і помириться з новими порядками. Отже, як бачимо, це була стара, випробувана метода російської політики щодо України: грати на класових антагонізмах у самому українському громадянстві й, виступаючи в ролі оборонця народних мас проти пануючої старшинської верстви, підкопувати політичну автономію краю. Цієї методи додержувався московський уряд протягом XVIII ст., її ж уживав цар Петро I, її ж тепер поручила в своїй інструкції Румянцеву й цариця Катерина II.

Але це зовсім не означало, що Катерина дійсно дбала про інтереси народних мас; у тій самій інструкції вона вказує як на одно з найбільших лих українського життя те, що селяни на Гетьманщині вільно переходять із місця на місце, й рекомендує Румянцеву вжити всіх заходів, щоб припинити ці селянські переходи та прикріпити селян до одного місця, себто зробити їх справжніми кріпаками. Доручаючи Румянцеву вдавати роль оборонця інтересів народної маси супроти козацької старшини, Катерина водночас наказувала йому пильно стежити за самою старшиною й негайно приборкувати всякі прояви опозиції та незадоволення з її боку в самому їх зародку.

На початку 1765 р. Румянцев прибув на Україну. За свою резиденцію він вибрав Глухів, як і гетьмани. Румянцев мав великі маєтності на Україні, де він провадив дуже гарне господарство. Він був ознайомлений із внутрішнім становищем у краю й почував себе до певної міри зв'язаним із його інтересами. В основу своєї політики він поклав думку, висловлену Катериною в її інструкції: «Старатися викоренити серед українців фальшивий погляд на себе, як на народ цілком відмінний від москалів». Треба признати, що свою політичну програму Румянцев провадив дуже вміло, послідовно й зручно. Йому дійсно вдалося протягом свого 20-літнього правління краєм без великих струсів і майже непомітно перевести Гетьманщину на становище звичайної імперської провінції.

Головною основою економічного життя Гетьманщини було, як знаємо, сільське господарство, в якому характер землеволодіння мав вирішальне значення. Але землеволодіння на Гетьманщині весь час було дуже далеке від хоч трохи стабілізованого стану: воно весь час відбувало неспинну еволюцію в напрямі нагромадження головної маси землі в руках старшинської верстви. Це нагромадження йшло шляхом роздачі гетьманами державних земель старшині і шляхом легальної експропріації землі в селян та козаків, причому селяни повертались у кріпаків. Тому, що вся влада в краю була в руках самої ж старшини, то поруч із легальними способами вона раз-у-раз

зверталася й до способів нелегальних, себто до прямого обходу законів і до насильства. Це все в зв'язку з різними політичними потрясіннями, які відбувалися й на економічному становищі, утворювало дуже запутане становище і в справі володіння землею. З ініціативи російського уряду не раз переводилися в першій половині XVIII ст. ревізії людності й розподілу земельної власності між окремими станами. Одною з найважливіших ревізій було відоме вже нам «Генеральне слідство о маетностях» 1729—1731 років. Та зазначена вище еволюція земельної власності в напрямі зосередження всіх земель у руках старшини відбувалася в XVIII ст. таким прискореним темпом, що за яких 30 років відомості, добуті Генеральним Слідством, уже застаріли. Щоб уявити собі дійсний образ земельних відносин у сучасний йому момент, Румянцев мусив зорганізувати нову ревізію.

Вона мала на меті вияснити докладно число населення, дати опис земельної власності та її розподілу, число дворів, ґрунтів і господарств, з'ясувати ступінь заможності кожного окремого господаря й дохідність його господарства. Мало бути подане число коней, волів і всякої іншої худоби. Румянцев наказав дояснити населенню, що ревізія переводиться виключно задля того, щоб увільнити його від зайвих тягарів з боку старшини. Ревізія відбулася протягом 1765—1767 років і в результаті дала величезний матеріал статистичних відомостей, понад тисячу грубих фоліантів. Але не видно ні з чого, щоб Румянцев використав цей матеріал на практиці. Дорогоцінні томи опису лежали спокійно в архівах, усіма забуті, а частина їх навіть загинула. Лише на початку 60-х років XIX ст. томи Румянцєвого опису відкрив історик Ол. Лазаревський у архіві одної адміністраційної установи в Чернігові, де переховувалися остатки українського державного архіву. Від того часу почалося наукове дослідження Румянцівського опису. Але велося його несистематично й уривчисто. На перешкоді стояло між іншим те, що близько тисячі збережених томів опису були розкидані, як виявилось, по архівах і бібліотеках Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Чернігова й Полтави, що дуже утруднювало дослід. Та, проте, матеріали Румянцівського опису послужили за основу для праць Лазаревського, Багалія, Лучицького, М'якотіна та інших дослідників соціально-економічного побуту Гетьманщини. Професор Лучицький, оцінюючи значення Румянцівського опису для історії, рівняє його до аналогічних західноєвропейських джерел і каже, що Румянцівський опис є одним із найцікавіших та детальніших описів землеволодіння, який тільки знає наука, і що з ним не можуть навіть рівнятися описи, які має Західна Європа. В останні часи почалося систематичне дослідження опису молодими дослідниками в Києві, скупченими навколо Української Академії Наук.

Одним із перших розпорядків Румянцева, які мали безпосереднє практичне значення, була заміна натуральних повинностей на утримання російських військових частин, розміщених на Гетьманщині (шість карабінних полків і два піхотні полки в Глухові) грошовим податком по 1 крб. 2 коп. від кожної хати. Платити мали козаки,

підпомічники, міщани, посполиті вільні, монастирські й панські. Цей податок давав близько 250 000 крб. річно. Румянцев запровадив більший порядок у адміністрації й дбав за економічні інтереси краю, з яким почував себе зв'язаним як власник великих маєтків. Він не допускав безплатних реквізицій і старався улегшити тягарі, які спадали на Гетьманщину, в часі Російсько-Турецької війни 1768—1774 років. Він завів на Гетьманщині регулярну пошту по лініях Київ — Глухів, Полтава — Глухів, Полтава — Київ, Стародуб — Київ, Глухів — Чернігів, Глухів — Переяслав, Полтава — Чернігів і Лубни — Ромни. Однак всю політику щодо земельних і селянських справ провадив Румянцев так, як це йому наказувала Катерина: вільні переходили селян щораз обмежувано, збільшувано панську юрисдикцію над селянами. Сам великий земельний власник, Румянцев добре розумів і поділяв інтереси землевласницької верстви, а ці інтереси були взагалі основою внутрішньої політики Російської імперії.

Як же поставилось українське громадянство до скасування гетьманства й до нового курсу, який заповідався з призначенням Румянцева на посаду генерал-губернатора? Народна маса зустріла нові порядки з пасивною покірністю. Вона вже давно була усунута від усякої участі в політичному житті й від усякого впливу на громадські справи. Та ці переміни, які відбувалися на верхах, властиво й не змінляли становища народної маси, селян і козаків. Народ реагував, і то пасивно, лише на збільшення панщини, на погіршення становища кріпаків. Залишилося багато народних пісень, які гірко оплакують кріпацьку неволю, які нарікають на панування в світі неправди. Але далі пасивних нарікань народні маси не йшли, й за всю другу половину XVIII ст. на лівобережній Україні трапився лиш один випадок одвертого вибуху селянських розрухів: мешканці села Турбаїв на Полтавщині, насильно повернуті з козаків у селян-кріпаків, убили своїх дідичів, братів Базилевських, і виявили збройний опір надісланій військовій команді.

Але так само спокійно поставилася до скасування гетьманства й маса самої козацької старшини. Козацька старшина була певна, що переміна політичного устрою не зачепить її привілейованого суспільно-економічного становища, бачачи, що в цілій Росії іде скріплення привілейованого стану шляхти, вона домогалася тепер тільки того, щоб її було зрівняно в правах із російським дворянством. І українські патріоти того часу мали слухніть нарікати на козацьку старшину за те, що вона спокійно дивилася на скасування політичної автономії своєї батьківщини та ще хотіла при тому здобути собі різні матеріальні вигоди.

Однак не можна сказати, що скасування автономного устрою Гетьманщини пройшло без усякого відгуку. Як тільки ширші круги козацької старшини усвідомили собі значення подій, які відбулися в них перед очима, як тільки відчували на собі тяжку руку російського генерал-губернатора, вони почали жалкувати за гетьманством. Скоро наступила зручна нагода виявити свої почуття й побажання перед центральним урядом: цариця Катерина в 1767 р. заповіла

скликання до Москви особливої Комісії для перевірки законів і уложення нового кодексу. Ця Комісія мала бути складена з виборних представників од всіх станів суспільства, за винятком тільки селян-кріпаків. Отже, шляхта, духовенство, міщани й козаки (гетьманські, слобідські й запорізькі) мали вибирати своїх представників і давати їм «накази», себто інструкції щодо своїх побажань. Взагалі це мав бути свого роду парламент із законодавчими функціями. Сама цариця виробила для нього загальну інструкцію в дуже ліберальному дусі. Населення України з великим зацікавленням поставилося до справи, надіючися через своїх депутатів заявити урядові про всі свої потреби й побажання. В цілому ряді місцевостей України виборці доручали своїм депутатам домогатися відновлення гетьманства на Україні.

Під час виборів трапився характерний інцидент у Ніжинському полку, де місцева шляхта заявила в наказі своїм депутатам категоричні побажання реставрації старих порядків. Але про це довідався Румянцев, звелів негайно скасувати вибори, заарештувати обраних депутатів і віддати їх під військовий суд за державну зраду. Суд присудив 11 депутатів до смертної кари. Цариця зараз же помилувала всіх засуджених і взагалі постаралася зм'якшити поведінку Румянцева, яка йшла всупереч із ліберальними принципами, проголошеними в її наказі для Законодатної Комісії.

На засіданнях самої Комісії, яка дійсно зібралася 1767 р. в Москві, головним речником українських автономістів виступив депутат від шляхетства Лубенського полку Григорій Полетика, автономіст-республіканець, імовірний автор «Исторії Русовъ». У зв'язку з Комісією виник деякий рух автономічного напрямку в різних місцевостях гетьманської України. Так, у Прилуцькому полку козаки просто домогалися виборів нового гетьмана. Але сама Комісія проіснувала недовго. В її праці виявилася велика розбіжність думок, невідповідність і безсистемність. Катерина скоро проходила до неї й під претекстом війни з Туреччиною припинила працю Комісії та більше її вже не скликала.

Війна з Туреччиною дійсно наступила в 1769 р. й поклати на кілька років перерву в реформаційних заходах Румянцева, тим більше, що сам Румянцев був призначений на головнокомандувача російської армії в цій війні. Українські військові сили взяли участь у тій війні. Як гетьманські козаки, так і запорізькі відіграли на війні дуже активну роль. Війна велася взагалі енергійно і більш підготовлено, ніж за часів Мініха й цариці Анни. Російсько-українські війська зайняли цілий Крим, Молдавію й Волощину, розбили турків у кількох вирішальних боях і, нарешті, перенесли кампанію за Дунай, у нинішню Болгарію. Це змусило Туреччину просити миру, який і був заключений літом 1774 р. в Кучук-Кайнарджі. Росія дістала частину Чорноморського узбережжя, а Крим був оповіщений незалежним від Туреччини. Властиво він опинився під протекторатом Росії. За кілька років Росія скористала з внутрішніх непорядків серед татар, скинула останнього хана з престолу й прилучила Крим до своїх володінь. Це сталося в 1783 р.

Так, нарешті, досягнута була задача, над розв'язкою якої безуспішно працював уряд Великого Князівства Литовського ще в XV ст., потім Москва за Івана Грозного в XVI ст., в XVII ст. Москва разом із Україною; нарешті було знищено це хижацьке гніздо, яке протягом трьох століть робило неможливими тривку колонізацію багатих українських степів і хоч трохи спокійне культурне життя; нарешті Росія й Україна дістали вільний вихід до Чорного моря. В зв'язку з досягненням доступу до Чорного моря російський уряд ще більше прискорив темп своїх заходів, які мали за мету знищити партикуляризм українських земель і остатки автономного устрою на цих землях. Першою жертвою цієї політики безпосередньо по закінченні Турецької війни упало в 1775 р. Запоріжжя.

По закінченні Турецької війни Румянцев повернувся на Україну й продовжував свої реформи. В 1781 р. Гетьманщину поділено на три губернії або намісництва: Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське, які разом склали «Малоросійське генерал-губернаторство». Глухів перестав бути центральним адміністративним пунктом, по губерніях були введені загальноросійські адміністративні й судові установи. Кожна губернія була поділена на повіти.

Вже на початку свого правління Румянцев офіційно висловлював думку про шкідливість вільних переходів селян до сільського господарства Гетьманщини. Заборони переходу селян домагалося й українське шляхетство, але російський уряд не поспішав йому назустріч, доки шляхетство це виявляло певні автономістичні змагання. В 1775 р. шляхетство Прилуцького, Миргородського, Полтавського, Ніжинського й Стародубського полків звернулося до Румянцева з адресами, в яких, заявляючи в ультралояльній формі свою відданість Російській державі й Румянцеву, як її представникові на Україні, просило зрівняння українських чинів із російськими військовими та цивільними чинами, признання всіх приватних маєтків за повну власність їх державців і, нарешті, — заборону селянських переходів із місця на місце. Але тільки 3 травня 1783 р. цариця Катерина видала наказ, який, мотивуючи потребою для державного скарбу одержувати акуратніше податки з населення, прикріпив усіх селян до того місця, де вони були записані по останній ревізії, й забороняв переходити на нові місця. Цей наказ фактично санкціонував кріпацьку залежність селян від дідичів. Одночасно зроблено новий перепис людної й на неї накладено замість колишніх натуральних зборів подушний грошовий податок по 1 крб. 20 коп. від душі. Такий податок мусили платити вільні селяни (їх залишилося дуже небагато), козаки й міщани. Поміщицькі селяни мали платити по 70 коп. від душі. На купців накладено податок у розмірі 10 % від їх капіталу.

У тому ж 1783 р., в якому остаточно легалізовано кріпацькі відносини на Україні, був скасований й козацький військовий устрій. Десять колишніх гетьманських полків і три компанійські були перетворені в десять регулярних кінних (карабінерних) полків російської армії з шестилітньою службою. Ці полки й надалі мали комплектуватися з українських козаків, які утворили окремий стан населення,

що відрізнявся від селян головно тим, що був вільний від кріпацтва, але був зобов'язаний військовою службою в регулярній російській армії на спеціальних умовах. В цих полках заведено сувору військову дисципліну: сам Румянцев наказував бити їх «нещадно плетьми і киями» на найменшу провину. Пізніше брали з козаків по 3 рекрути з 500 душ.

У 1785 р. була оповіщена також і на Україні знаменита «Грамота про вільність дворянства», яка установляла повну свободу дворян від обов'язкової державної служби, надавала їм корпоративну самоуправу (повітові й губерніальні дворянські збори й виборні повітові та губерніальні маршали), право петицій до престолу робило дворянство першою й єдиною привілейованою верствою в державі. Царське самодержавство оперлося виключно на цю верству, принісши їй у жертву інтереси інших верств суспільства, передовсім селян. Українська шляхта фактично була тепер зрівняна в правах із російським дворянством. Ціною, яку вона за ці права заплатила, було скасування автономного устрою Гетьманщини й усіх останків самобутнього ладу Української козацької держави, заснованої в половині XVII ст. гетьманом Богданом Хмельницьким.

У наступному 1786 р. скасування старих порядків було довершене на Україні секуляризацією монастирських маєтків. Від монастирів були відібрані їх земельні маєтності (від самих лиш київських монастирів відібрано близько 50 000 селян), а селян монастирських віддано під управу так званого Економічного Відомства, і з них мали комплектуватися окремі полки російської армії. Значна частина монастирів була просто закрита, а решта перейшла на купе утримання від уряду на основі спеціально вироблених норм (штатів). Монастирська реформа відбилася на становищі шкільництва, а також друкарства на Україні, що були в значній мірі зв'язані з монастирями. Це був удар передовсім для київської Академії, позбавленої тепер своєї матеріальної основи, для колегій і навіть для українського папірництва, зв'язаного з потребами монастирських друкарень — головно Києво-Печерської.

Від усіх колишніх установ залишилися на Гетьманщині тільки власні закони, Литовський статут та Магдебурзьке право, пристосовані до українського життя ще за гетьманських часів. Та хоча зовнішні форми автономії гетьманської України були скасовані, але збереглося щось таке, що залишило глибокий слід в українському житті, що пережило й Гетьманщину, й Козаччину й стало запорукою нового відродження українського народу: це була державно-національна традиція, яка по упадку старої княжої Русі-України ожила була в Українській козацькій державі. Як-не-як протягом більше ста років український народ хоч на одній частині своєї землі мав змогу жити до певної міри самостійним життям, міг будувати своє життя й культуру за власною уподобою. Протягом цього часу, особливо в початках, раз-у-раз ставилася на весь зріст ідея незалежної й соборної Української держави, й цілі покоління боролися й умирали за цю ідею. Українському народові через несприятливі політичні умови, а особливо через недостачу внутрішньої консолідації, не

пощастило вдержати своєї державної самостійності. Але він не раз заявив свою тверду волю свобідного незалежного життя, а його провідники в своїх змаганнях, сформульованих у низці знаменитих трактатів, кінчаючи бендерською конституцією Орлика, показали, що вони стояли нарівні передових європейських політичних ідей свого часу. Можна сміливо сказати, що Українська козацька держава зберегла й українську народність від культурно-національної асиміляції з сусідніми народами, близькими культурою, як польський, або вірою, як московський. Після того як занепали осередки культурно-національного життя в Галиччині й на Волині, козацька Україна з своїм духовним центром у Києві залишилася самотнім осередком національного життя для всіх українських земель. Хоча й обмежена та раз-у-раз обкrojувана, автономія Гетьманщини все ж таки давала певний захист для розвитку української культури. І ця культура в кінці XVII і на початку XVIII століть розвинулася до тої висоти, яка дає право поставити Гетьманщину часів Мазепи, Скоропадського, Апостола й Розумовського на один рівень із найбільш освіченими країнами тогочасної Європи. Вона стала культурним осередком, впливи якого розходилися на цілий схід Європи й на Балкани. Навіть московський терор і політика виснаження духовних, фізичних та економічних сил українського народу, проваджена російським урядом після Мазепи, довго не могли знищити цієї культури.

Досить кинути хоча б поверховий погляд на стан шкільництва, просвіти й матеріальної культури на Гетьманщині в XVIII ст. до скасування автономії, щоб переконатися в справедливості висловлених нами тільки що тверджень про українську культуру того часу. Українське Лівобережжя — Гетьманщина, разом із Слобідською Україною, що жила спільним із нею культурним життям, обіймало територію трьох пізніших губерній: Чернігівської, Полтавської й Харківської (із частиною Воронезької) з населенням, яке не переходило 1,2 млн. Його духовним осередком був Київ, із своєю Могиллянською Академією, яка за часів Мазепи досягла найбільшого розцвіту: на початку XVIII ст. вона мала понад 2 000 студентів річно; після короткого часу занепаду по полтавській катастрофі, коли наслідком московських репресій число студентів зросло було до 160, Академія скоро знов ожила і вже в 1715—1717 роках мала 1000 студентів. У рік скасування гетьманства в ній було 1160 студентів. Вона була широко відкрита для дітей усіх станів: у ній училися поруч із синами гетьманів, генеральних старшин діти простих козаків, міщан і селян. Вона обслуговувала не тільки всі українські землі (в 1736—1737 роках у ній училися 127 українців із Польщі і кілька закарпатських), але взагалі православні краї: серед студентів XVIII ст. бачимо десятки сербів, чорногорців, болгар, греків, молдаван. Вихованці Академії ставали учителями й носіями просвіти в Московщині, Польщі, Сербії (відомий сербський діяч Іван Раїч і чимало інших), Угорщині, Далматії, Молдавії та інших краях. У лавах студентів Академії ми бачимо представників майже всіх значніших родів української старшини XVII — XVIII століть. З-по-

між її професорів можна вказати таких видатних діячів на полі церковнім і культурно-просвітнім, як Феофан Прокопович, Степан Яворський, Йосаф Кроковський, Іродіон Жураховський, Гавриїл Бужинський, Іларіон Рогалевський, Амвросій Юшкевич, Арсеній Мацієвич, Сильвестр Кулябка, Гервасій Лінцевський, Юрій Кониський, — усі вони займали єпископські кафедри й визначились як учені теологи, письменники та проповідники. Із світських вихованців Академії XVIII ст. визначалися на полі просвіти й культури Василь Григорович-Барський, Степан Лукомський, Григорій Сковорода, Григорій Полетика, Петро Симоновський, Опанас Лобисевич, Микола Бантиш-Каменський, Олександр Безбородько, Василь Рубан, М. Березовський, Дм. Трощинський, А. Ведель, Дм. Веллянський, Ілля Тимковський, П. Гулак-Артемівський. Це була справжня *alma mater* для цілого ряду поколінь.

Як свого роду філії Могиллянської Академії повстали колегіуми: в 1700 р. в Чернігові, в 1722 р. у Білгороді, перенесений року 1726 до Харкова, в 1730 р. у Переяславі. В них викладали вихованці Київської Академії і вчилися сотні студентів (напр., Чернігівський Колегіум мав р. 1728-го 257 слухачів, Переяславський у році 1744—130, а в р. 1774—232; в Харківському Колегіумі число учнів досягало 500). Хоча навчання в Могиллянській Академії та колегіумах задержало свій старий, теологічно-схоластичний характер, проте в ньому звертали велику увагу на розвиток інтересу до поезії, до вивчення грецької й римської літератур. З академічних кругів вийшло багато драм, комедій, поем, всякого роду віршів, розвинувся в мурах Академії й театр, в якому поруч драм та трагедій у псевдокласичному дусі, ставилися веселі й живі комедії з народного життя (інтермедії та інтерлюдії). З часом, ідучи назустріч вимогам життя, українські високі школи заводили в себе навчання німецької та французької мов й наук математичних.

Але наука в Академії та в колегіумах, помалу відстаючи від життя, вже на початку XVIII ст. не задовольняла багатьох з-поміж української молоді, й вона, слідує давній традиції, щораз частіше мандрує за кордон, щоб там здобувати освіту, або докінчувати здобуту в себе вдома по західноєвропейських університетах і академіях. Уже в першій половині XVIII ст. десятки і сотні молодих українців (і знову-таки не лиш діти старшин, але й діти духовенства, міщан і простих козаків) учаться по високих школах Німеччини, Франції, Англії та інших країн. Особливо багато українців училося в Кенігсберзі, Галле, Липську й Страсбурзі. Коли в 1759 р. постав університет у Москві, багато української молоді йде туди на студії. Уже в половині XVIII ст. постають плани власного університету на Україні: в 1760 р. з наказу гетьмана Розумовського був вироблений проект університету в Батурині. Розумовський же проектував перетворити Київську Академію на університет — другий поруч батуринського. Домагання університету знаходимо в меморіалі, поданому в 1764 р. цариці Катерині українським шляхетством разом із гетьманом. Сам Румянцев, ідучи назустріч бажанням українського громадянства, проектує в 1765 р. два університети, в Києві й Чернігові.

Про потребу університету йде мова в наказах київського, переяславського, стародубського, чернігівського, глухівського, ніжинського й батуринського шляхетства 1767 р. Однак російський уряд уперто відкидав усі проекти вищої школи на Україні. Найрішучіше відкидав він проекти університету в Києві, навіть тоді, коли проекти виходили від самих російських адміністраторів, таких, як Румянцев. Він погоджувався вже на університет у Чернігові, аби не в Києві. Взагалі, як каже один із дослідників, політика російського уряду була спрямована на те, щоб не допустити на Україні існування університету. Тільки завдяки особистому впливу царинного фаворита Потьомкіна вдалося йому добитися затвердження в 1786 р. проекту університету в Катеринославі. Але 1791 р. Потьомкін помер, і його проект зразу ж занехаяно. В 1801 р. українське шляхетство висунуло проект університету в Чернігові або в Лубнах, у 1802 р. прохали університету в Новгороді-Сіверському. Але Гетьманщина не діждалась у себе університету аж до кінця Російської імперії, натомість Слобідська Україна добилася в 1805 р. відкриття університету в Харкові, і то лиш тому, що кошти на нього збирало місцеве дворянство й купецтво. Головну роль у відкритті Харківського університету відіграли заходи учня Сковороди Вас. Каразіна, який мав вплив на царя Олександра I в перші ліберальні роки його царювання.

Київську Академію російський уряд штучно вів до упадку, так само, як і колегії. В 1783 р. введено навчання російською мовою, «конче з вимовою, яка вживається у Великоросії». Її повернуто на станова школу для вищої освіти духовенства, а в 1810 р. формально перетворено в Духовну Академію, а колегії ще раніше перетворено в духовні семінарії. Замість розсадника вищої освіти для всіх станів українського суспільства Києво-Могилянська Академія перетворилася в окрему духовну школу, яка мала спеціальне завдання служити твердинею обрусіння України. Не тільки професори, але й значна, коли не більша, частина студентів Академії насилалися з москалів. Від самого кінця XVIII ст. встановилася також практика, щоб ні один українець не попадав на митрополичу кафедру в Києві, а по змозі також і на єпископські кафедри на Україні.

Часи Гетьманщини XVIII ст. виявляють розквіт мистецтва в усіх його галузях. В обсягу архітектури поруч чужинців, які прикрасили Україну своїми утворами й серед яких на першому місці треба назвати Шеделя й геніального Растреллі, визначились українські архітектори Степан Ковнір, Іван Григорович-Барський, Гр. Яновський і ціла низка інших. Поруч кам'яних храмів, палаців, брам і взагалі монументальних будов у стилях барокко, рококо й класичному процвітає дерев'яне будівництво церков у суто українському національному стилі. Серед великої сили його пам'яток збереглися й досі такі шедеври, як церква Калнишевського в Ромнах (перенесена в наші часи до Полтави) або запорізький собор у Новомосковському. Царський наказ 1800 р. на ціле століття зупинив будівництво церков в українському стилі. Українське малярство XVIII ст. пишасться такими іменами, як Антін Лосенко, Дмитро Левицький і

Володимир Боровиковський, що їх твори служать окрасою петербурзьких, московських і західноєвропейських мистецьких галерей. В українських різьбярів визначилися Михайло Козловський і учень Канови Іван Мартос. Українська гравюра ще з часів Мазепи дала блискучу плеяду талантів, таких, як І. Щирський, Н. Зубрицький, Л. Тарасевич, І. Мігура, Гр. Левицький, Н. Козачковський та ін. Українська музика, що вже з кінця XVII ст. запанувала при російським царським дворі, де українські органісти, бандуристи й співаки зробилися неодмінним аксесуаром, дала видатних композиторів: Максима Березовського, Дмитра Бортнянського й Артема Веделя.

У другій половині XVIII ст. багато українців, закінчивши західноєвропейські університети, стають професорами молодого Московського університету, а один — Іван Полетика — став у 1750 р. професором Медичної академії в Кілі в Німеччині. Серед них визначився ряд талановитих математиків, природознавців і особливо медиків. Серед українських філософів XVIII ст. як зірка першої величини блищить славне ім'я Григорія Сковороди. Вже в перших десятиліттях XVIII ст. серед козацької старшини значно поширюється знання чужих мов, і козацькі полковники та бунчукові товариші, що переплачували собі французькі журнали або складали значні домашні бібліотеки, не були ніякою рідкістю. Дрібний український шляхтич із Чернігівщини Григорій Винський, якого доля закинула в другій половині XVIII ст. домашнім учителем до поміщиків у Московщині, згадував потім у своїх записках, що «українське виховання» зберегло в його душі гуманні поняття й не давало йому спуститися до рівня оточуючої його грубої й некультурної обстановки. Домашній побут московських поміщиків, їх родинне життя й ставлення до кріпаків обурювали Винського до глибини душі, й тільки любов до читання книжок, винесена ним із української школи, як це він раз-у-раз підкреслює, служила йому за розвагу серед тяжкої атмосфери цього життя.

Але ніде, може, культурний стан Гетьманщини XVIII ст. не виступав так яскраво, як в ділянці народного шкільництва. Ще в 1862 р. на сторінках «Основи» Ол. Лазаревський опублікував із архівних джерел відомості, з яких видно, що в 1748 р. на території семи полків Гетьманщини (за три не збереглося відомостей) було 866 шкіл, себто на кожну тисячу душ населення припадала одна школа. В 1767 р. тільки в Чернігівському полку було 143 школи, себто одна школа на 746 душ. У Слобідській Україні в чотирьох полках було 124 школи. Найціннішою прикметою цих шкіл було те, що їх засновувало само населення і своїм коштом: сільська громада сама запрошувала вчителя, складала з ним умову й давала кошти на утримання його самого й шкільного будинку. В тих місцях, де населення жило розкидано, по малих хуторах, дітей учили перехожі вчителі, так звані мандровані дяки, які, навчивши дітей у одній околиці, мандрували далі до другої, де продовжували свою працю. В кожному селі був утримуваний коштом громади «шпиталь», де

проживали вбогі старі люди, які не мали рідні, та сироти, які вчилися в школі. Високий культурний рівень українських народних мас дивував чужинців XVIII ст. так само, як колись у середині XVII ст. він уразив Павла Алепського. Один англійський подорожній (Джозеф Маршаль), який у 1768—1770 роках подорожував по Чернігівщині, писав у своїх записках, що, їздячи по селах, він почував себе так безпечно, як «у першому-ліпшому англійському графстві», дарма, що саме тоді точилася війна з Туреччиною. Вдача українського населення видавалася йому надзвичайно лагідною й приємною, й скрізь усе йому нагадувало Англію. Другий подорожній англієць (Едвард Даніель Клерк), який переїздив східну частину Слобожанщини в 1800 р., писав, що таку чепурність і чистоту, як в українському селі, він бачив тільки в Голландії та Норвегії: «за столом в українського селянина,— читаємо в його книзі,— більш охайності, ніж у московського князя». Контраст у побуті між Московщиною й Україною вразив його надзвичайно, й він не знаходив слів, щоб вихвалити «чесність, привітність, гостинність і господарність українців». Подорожуючи по Україні, Клерк почував себе немов удома, в своїй Англії. Ці відзиви — не виняток: це загальний голос усіх чужих подорожніх, англійців, німців і французів, яким довелося побувати на лівобережній Україні за часів її автономного життя й побувати навіть по його скасуванні. Висока народна культура, яку ми бачимо на Лівобережжі за часів Української козацької держави XVII — XVIII століть, послужила основою для українського національного відродження на порозі XVIII — XIX століть. Саме тоді, коли, здавалось, українське самобутнє життя замерло навки, ожила знову українська національна традиція й, подавши руку новим духовним течіям, які йшли до нас зі заходу й віщували нове життя, створила підстави українського національного руху наших часів.

ЛІТЕРАТУРА

Соловьевъ. Исторія Росіи. Т. 19—20 (кн. IV вид. «Обществ. Польза». Т. 21—29 (кн. V—VI). Романовський В. Війна 1735—1739 років та її наслідки для України // Нариси з соц.-економ. історії України. Т. I. К., 1932. Щербина В. Україна і Російський уряд в середині XVIII ст. // Записки Іст.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук. Т. VI. К., 1925. Васильчиковъ А. Семейство Розумовскихъ. Т. 1—2. Петербург, 1880. Василенко М. Гр. Теплов і його «Записка о неурядкахъ въ Малороссіи» // Записки Укр. Т-ва. Т. IX. К., 1909. Черкаський Ір. Чи впливав Г. Теплов на гетьмана Розумовського? // Ювілейний Збірник на пошану М. Грушевського. Т. I. К., 1928. Кистяковскій А. Права, по которымъ судится малороссійскій народъ. К., 1879. Теличенко І. Очеркъ кодифікації малороссійскаго права // Киевская Старина. IX і X. 1888. Василенко М. Памятник української правничої літератури XVIII ст. // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. 138—140. Львів, 1925; Його ж: Передмова до збірки «Матеріали до історії українського права». Т. I. К., 1929. Слабченко М. Ескізи з історії «Прав, по которим судиться

малороссійскій народъ» // Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія. Т. I. К., 1927. Черкаський Ір. Судові реформи гетьмана К. Розумовського // Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія. Т. I. К., 1927. Романовський В. До історії бюджетового права Гетьманщини за К. Розумовського. Там же. Миллеръ Д. Очерки изъ історіи и юридическаго быта Старой Малороссіи. Суды земскіе, городскіе и подкоморскіе въ XVIII ст. // Сборникъ Историко-Филол. О-ва. Т. VII. Харків, 1896; Його ж: Превращеніе малорусской старшины въ дворянство // Киевская Старина. I—IV. 1897. Його ж: Пикинерія. Там же. XII. 1899. Його ж: Голштинскіе наборы въ Малороссіи. Там же. II. 1892. Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьбы // Вѣстникъ Европы. IV. 1891, а також збірник «Южная Русь». Т. I. Петербург, 1905; Її ж: Турбаевская катастрофа // Киевская Старина. III. 1891 і Южная Русь. Т. II. Петербург, 1905. Укр. переклад: Руська істор. Бібліотека. Т. XIX. Львів, 1897. Лазаревскій А. Суды въ Старой Малороссіи // Киевская Старина. VII—VIII. 1898. Барвінський В. До питання про індуку та евакту в Гетьманщині // Наукові Записки Науково-Дослідчої Катедри історії укр. культури. Т. VI. Харків, 1927; Його ж: Замѣтки по історіи финансового управления въ Гетьманщинѣ Сборникъ статей въ честь проф. В. Бузескула. Харків, 1914. Нечипоренко Пр. «Національні строєнія» 1748—1765 рр. на Посем'ї та їх відношення до господарства гетьмана Розумовського // Студії з історії України. Т. II. К., 1929; Його ж: Фабрики Розумовського на Посем'ї // Записки Істор. Філол. Відд. Укр. Акад. Наук. Т. XI. К., 1927. Пархоменко В. Конєць Старой Малороссіи (1733—1788 годы въ історіи лѣвобережной Украины) // Киевск. Стар. 1905. XI—XII. Стороженко Н. Реформы въ Малороссіи при гр. Румянцевѣ // Киевск. Стар. III. IX. 1891. Максимович Г. Дѣятельность гр. П. Румянцева-Задунайскаго по управленію Малороссіей. Ніжин, 1913; Його ж: Выборы и наказы въ Малороссіи въ Законодательную Комиссію 1767 г. Ч. I. Выборы и составленіе наказовъ. Ніжин, 1917. Теличенко І. Сословныя нужды и желанія малороссіянъ въ эпоху Екатерининской Комиссіи // Киевск. Стар. VIII—XII. 1890, I—II. 1891. Багалій Д. Генеральная опись Малороссіи. Эпизодъ изъ дѣятельности гр. П. Румянцева // Киевск. Стар. XI. 1883. Ткаченко М. Наукове розроблення Румянцевської ревізії // Україна. Кн. III. 1924. Лазаревскій А. Малороссійскіе посполитые крестьяне (1648—1783 гг.). К., 1908. Укр. переклад: Руськ. Іст. Бібліотеки. Т. 22. Львів, 1902. Мякотинъ В. Прикрѣпленіе крестьянства Украины въ XVII—XVIII вв. // «Годишникъ на Софійския Университетъ». Кн. XXVIII, I. Софія, 1932; По-французскіи: La fixation des paysans ukrainiens à la glébe aux XVII-e et XVIII-e siècles // «Le Monde Slave». XI—XII. 1932. Його ж: Очерки соціальной історіи Украины въ XVII—XVIII ст. Т. I. В. I. Прага, 1926. Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні. К., 1924; Вишневскій Д. Киевская Академія въ первой половинѣ XVIII ст., К., 1903. Петровъ Н. Киевская Академія въ царствованіе Екатерины II. К., 1906. Серебряниковъ В. Киевская Академія съ половины XVIII в. до преобразования ея въ 1819 г. К., 1897. Стеллецкій Н. Харьковскій Коллегіум. Харків, 1895. Данилевскій Гр. Харьковскія народныя школы // Украинская Старина. Собр. Сочин. изд. Маркса. Т. XXI. Петербург, 1901. Лазаревскій Ал. Статистическія свѣдѣнія объ украинскіихъ народныхъ

школах вь XVIII ст. // Основа. Кн. V. 1862. Пархоменко Вл. Къ исторіи образованія на Украинѣ // Киевск. Стар. IX і X. 1905. Павловскій Ф. Приходскія школы вь Старой Малороссіи и причины ихъ уничтоженія. Там же. Кн. I. 1904. Максимовичъ Гр. Обучение грамоты и воинской екерцији вь Малороссіи вь концѣ XVIII ст. // Чтенія О-ва Нестора Лѣтописца. Кн. XXIII. К., 1912. Миловидов Л. Проект університету у Києві у другій половині XVIII ст. // Київські Збірники. Т. I. К., 1931. Лоський І. Українці на студіях у Німеччині в XVI — XVIII ст. // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. 151. Львів, 1931. Єфименко П. Шпитали вь Малороссіи // Киевск. Стар. Кн. IV. 1883. Ернст М. Київські архітекти XVIII ст. // Наше Минуле. Кн. I. К., 1918. Біляшевський М. Наші національні скарби // Шлях. Ч. 9—10. К., 1917 і окремо К., 1918. Горностаевъ О. Дворцы и церкви Юга // Культурныя сокровища Россіи. Вып. VIII. М., 1914. Широцкій К. Очерки по исторіи декоративного искусства Украйны. К., 1914. Горленко В. Старинная южно-русская гравюра // Киевск. Стар. 1890. Павлуцкій І. Г. Древности Украйны. Деревянные и каменные храмы. К., 1906. Щербаківський Д. Українські деревляні церкви. Короткий огляд розробки питання // Збірник Секції Мистецтва Укр. Наук. Т-ва. К., 1921. Антонович Д. Скорочений курс історії укр. мистецтва. Прага, 1923. Ернст Ф. Українське мистецтво XVII — XVIII століть. К., 1919. Щербаківський Д., Ернст Ф. Український портрет XVII — XX ст., К., 1925. Грінченко Мик. Історія української музики. Харків, 1922. Dorošenko D. Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII und der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts // «Abhandlungen der Ukrain. Wissenschaftl. Institutes». B. I. Berlin. 1927.

X

ЗАСЕЛЕННЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ. СЛОБІДСЬКІ КОЗАЧІ ПОЛКИ. ІХ СОЦІАЛЬНИЙ І ЕКОНОМІЧНИЙ УСТРІЙ. ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ. ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА. РОСІЙСЬКІ РЕФОРМИ ХVІІІ СТ. СКАСУВАННЯ КОЗАЦЬКОГО УСТРОЮ. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ СЛОБОЖАНЩИНИ

Майже одночасно з Гетьманщиною втратила свій автономний устрій ще одна українська область на лівому березі Дніпра — так звана Слобідська Україна. Її історія творить окрему сторінку в діях української землі, і через те їй треба присвятити окремий розділ у цьому нарисі. Історіографія Слобідської України доволі добре розроблена в українській і російській історичній науці, з деякого погляду навіть краще, ніж певні періоди історії Гетьманщини. Досить указати на праці Багалія, Миклашевського, Міллера, до яких прилучився цілий ряд молодших дослідників. Осередком наукової праці над досліддами історії Слобідської України до недавнього часу був Харків із його університетом і різними установами, зв'язаними з університетом. Досліди полегшувало те, що в Харкові сконцентровані й місцеві архівні матеріали, це головне джерело історичних студій. Професорові Багалієві належить і перший загальний курс історії Слобідської України, що появився в 1918 р. й подає ніби підсумок усієї дотеперішньої наукової праці над історією краю.

Іменем Слобідської України означають широку область, яка лежить на схід від теперішньої Полтавщини й обіймає простір цілої колишньої губернії Харківської та кількох південних і південно-західних повітів губерній Курської й Воронежської. З огляду етнографічного ця область творить компактну цілість із чисто українським населенням. З погляду історичного треба пригадати, що більша частина теперішньої Слобідської України, або просто Слобожанщини, була тереном дуже давньої слов'янської колонізації і в X — XVIII ст. входила в склад Чернігівсько-Сіверського князівства. Її простори були ареною завзятої боротьби з половецькими ордами, й десь на території теперішньої Харківщини відбувся нещасливий похід сіверських князів, оспіваний у «Слові о полку Ігореві». Татарська руїна на довгі століття обернула цей край у безлюдну пустиню, яка тільки в першій половині XVII ст. почала колонізуватися наново, знову ж таки українським населенням.

З погляду географічного Слобідська Україна представляє високу площину на вододілах басейнів Дніпра й Дону. Це типовий чорноземний степ, переритий глибокими ярами, на дні яких течуть річки й струмочки, й колись багатий лісами. Високі лісисті береги річок

Донця, Тихої Сосни, Осколу були дуже зручні для поселення й оборони від ворогів. Річки Оскол, Донець, навіть Псьол і Ворскла в своїй горішній течії були колись сплавні, бо на дні їх уже за наших часів знайдено якори й останки суден доволі великого розміру. Систематичне нищення лісів довело до того, що річки стали мало-водні і втратили своє колишнє значення комунікаційних шляхів.

На світанку нової ери степи теперішньої Слобідської України служили за пристановище для цілого ряду кочових племен, які перебували тут одно за другим, довго не задержуючись і посуваючись щораз далі на захід. Гунни, авари, печеніги, торки, половці, татари — всі вони залишили сліди свого перебування й своєї культури в численних археологічних знахідках. Коли від половини XIII ст. на південному сході запанували татари, то через степи Слобожанщини пролягали їх шляхи, котрими вони робили свої наїзди на українські й великоруські землі. Ці шляхи проходили звичайно по вододілах річок. Із них історичне значення як військовий, а пізніше торговельний шлях, здобув собі шлях Муравський, що йшов із Криму через Перекоп, поміж верхів'ями річок Молочні Води й Кінські Води, поміж Вовчими Водами й Торцем, далі вододілом Дону й Оки аж до самої Тули; так само через Слобідську територію проходили шляхи Ізюмський, Каміуський, Бакаївський, Ремодан і Сагайдачний.

Коли в кінці XIV ст. татарська сила почала слабнути й на півночі вирости два державні осередки, які стали об'єднувати біля себе великоруські, білоруські й українські землі, — один у Москві, а другий у Вільні, то експансія Великого князівства Московського почала посуватися головню на південь і південний схід. Територія Слобожанщини являла собою так зване Дике Поле, звідки появлялися дрібні й більші татарські загони, щоб нападати на південні окраїни Московської держави. В міру того як протягом XV й першої половини XVI століть ці окраїни заселювались, виникла потреба організувати постійну охорону з боку неспокійного, вічно загрожуючого степу. Московський уряд уживав системи пограничних укріплень, зв'язаних між собою цілою безперервною лінією дрібних форпостів і сторожових станиць, так що виростала ніби одна суцільна оборонна лінія, на північ від якої жило осіле хліборобське населення, а на південь простягався на довгі сотні кілометрів порожній безлюдний степ. Ця лінія з бігом часу все більше й більше посувалася на південь, захоплюючи щораз більші простори під владу московського царя. Але колонізація не поспівала за посуванням оборонної лінії, й укріплені пункти творили ніби оази серед пустопорожніх просторів. За царя Івана Лютого, отже, в середині XVI ст., оборонна лінія проходила від Путивля на литовській границі вздовж річки Сейму. За його наступника царя Федора Івановича, — значить між роками 1584—1598, проведено новий ряд пограничних кріпостей по лінії Білгород, Курськ, Воронеж, Валуйки, Лівни. А за кілька літ цар Борис Годунов будує фортецю Царевоборисов уже в межах теперішнього Ізюмського повіту на Харківщині. Нарешті за Михайла Федоровича в першій половині XVII ст.

будується так звана білгородська лінія, яка висувається на південь на сотні кілометрів.

Малочисельне великоруське населення фортець і форпостів складалося переважно з військових та службових людей. Цивільне населення йшло сюди дуже неохоче. До того ж Московське царство після смуги початку XVII ст. само значно збезлюдніло й не мало звідки брати кадри поселенців, щоб колонізувати ці далекі й глухі окраїни. Невеличке число так званих слобід (сіл, де нема ще церкви) тулилося під захист укріплених пунктів, і в них перебувало дуже нечисленне населення, переведене насильно з центральних областей Московської держави. Отут на поміч прийшла українська колонізація, яка протягом кількох десятків років цілком змінила фізіономію країни, обернувши порожній дикий степ у квітучий, заселений господарною, хліборобською людністю край. Ця колонізація розпочалася в першій половині XVII ст. після краху козацького повстання на лівобережній Україні, в 1638 р. У цьому році козацький ватажок Остряниця з цілим полком у 900 людей перейшов московську границю й явився до московського воеводи в Білгород. З дозволу московського уряду утікачів оселено коло Чугуєва, трохи на схід від теперішнього Харкова. Втікачі мали зберегти свою військову організацію й служити ділу охорони південної границі від татар.

Але цей перший колонізаційний акт був невдалий. Жорстокість московської пограничної адміністрації й різні надужиття з її боку знеохотили переселенців. Із Польщі почали надходити листи, які закликали їх вертатися додому. Серед козаків назрів бунт, Остряницю вбито, й переселенці вернулися назад на польську Україну. Погром козацького війська під Берестечком у 1651 р. й розчарування народних українських мас в успішності боротьби проти Польщі викликав новий еміграційний рух на схід за московську границю. Цілі тисячі козаків із родинами й майном посунули в межі московських володінь. Московський уряд дуже радо зустрічав нових переселенців, відводив їм обширні пустопорожні землі, дозволяв зберігати свій козацький устрій і внутрішню автономію. Він був радий цим воєнним колоністам, які своїми слободами утворювали оборонний вал далеко надійніший, ніж колишні укріплені лінії. За дуже короткий час були заселені нові міста: Суми, Лебедин, Харків, Охтирка й велике число слобід, від яких цілий край дістав назву Слобідської України або Слобожанщини.

Розрухи на гетьманській Україні в 1659 р. викликали нову хвилю еміграції, як і міжусобиця 1663 р. і навіть пізніших років, приносили все нові юрби переселенців, які шукали спокою й можливості мирної праці. В 1652 р. Іван Зіньківський з-під Острога на Волині вивів за собою тисячу козаків із жінками й дітьми. Він оселився далеко на сході й заснував місто Острогоськ, яке пізніше належало до Воронежської губернії. Збереглися відомості, як виглядало це переселення: Зіньківський, як полковник, привів із собою всю старшину; з ним були обозний, сотники, осавули, полковий писар, навіть два священники-капелани. Всі мали з собою родини, слуг, коней, волів,

корів, свиней, одним словом виселилися з повним господарством, яке зараз же відновили на новому місці. В тому ж 1652 р. якийсь Герасим Кондратієв оселив місто Суми, а в 1654 р. сотник Харко на чолі 37 родин оселив місто Харків. Трохи пізніше явилось ще 600 людей, і вони збудували в Харкові фортецю. У тому ж році оселено місто Охтирку.

Московські архіви зберегли нам точні статистичні дані про заселення Охтирки й скомонічний стан переселенців. Ці дані взяті з донесень московських урядовців центральному урядові і, як звичайно в московських урядовців того часу, визначаються точністю й докладністю. Отже, Охтирку заснував відділ переселенців, який складався з 445 чоловіків, 109 жінок і 634 дітей, крім того, було 72 родичі тих переселенців з 18 дітьми, а всього було народу 1587 людей. Ці люди привели з собою 605 коней, 618 волів, 479 корів, 1473 вівці і 1091 свиню. Як бачимо, живий інвентар був доволі багатий, і з ним можна було починати господарство. Московський уряд не потребував давати переселенцям ніякої допомоги, давав їм тільки право селитись, а вони самі влаштували своє життя. Легко зрозуміти, що ці переселенці, які обертали дикий степ у заселений господарський край, були дуже бажані для московського уряду. Тому він, не вважаючи на свої централістичні поняття й практику, охоче надавав їм доволі широку внутрішню автономію.

Треба зазначити, що паралельно з масовою народною колонізацією йшла також колонізація монастирська. Ми знаємо, що на старій Україні-Русі, так само, як і на заході Європи, монастирі були помітним чинником колонізації. Так було на Русі північній, Володимиро-Суздальській, так було й на Україні. На Слобожанщині колонізація монастирська хронологічно навіть випередила колонізацію народну: в 1624 р. ми вже бачимо першу звістку про Святогорський монастир, що здобув собі пізніше широку славу. В 1652 р. засновується монастир у Острогозьку, там же поруч чоловічого повстає монастир жіночий. І далі засновується ряд монастирів по всіх важніших містах новозаселеного краю. Монастирі заводять своє господарство, осаджують на своїх землях селян. Рівночасно заводять школи й служать таким чином культурними осередками.

Так протягом не більше двох десятиків років поза межами Гетьманщини, тут же поруч із нею, тільки за московською пограничною лінією, виросла нова Україна, з козацьким устроєм, дуже подібним до того, який був у покинутому рідному краю. Цікаво тепер поглянути, на яких основах політичних і соціально-економічних будувалося життя в новозаселеному краю. Як уже згадувано, переселенці зберігали свою військову козацьку організацію, таку, як і на старих місцях, звідки вони вийшли. Таким робом на території Слобожанщини сформувалося п'ять полків: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський. Кожен полк творив окрему провінцію, яка ділилася на повіти-сотні. На чолі полку стояв виборний полковник і полкова старшина, як і на Гетьманщині. Їх вибирали довічно. Полкова старшина складалася з полкового обозного, який завідував артилерією й фортецями, судді, осавула й хорунжо-

го — помічників полковника у військових справах та двох писарів. Судові справи рішались в так званій судовій ратуші. В сотні були ті самі старшини. Сотника вибирала полкова старшина, а він сам добирав собі сотенних старшин. Це була пізниця супроти Гетьманщини.

Полковник мав дуже велику владу. Він завідував адміністрацією, стверджував судові постанови, командував своїм полком під час походу, роздавав вільні військові землі поселенцям. Він мав знаки свого достоїнства: пернач (шестигранну булаву), прапор і печатю. Він писав від свого імені грамоти, які складало і формою нагадують гетьманські універсали. На Слобідській Україні установився звичай свого роду спадковості полковницького уряду в однім і тим самим роді. Так, наприклад, протягом більш як столітнього існування автономного козацького устрою на Слобожанщині ми бачимо, що родина Донців дала п'ять полковників, Кондратієвих — чотирьох, Лесевицьких — чотирьох і т. д. Загалом 8 родів дали 26 полковників. Це було явище майже незвісне на Гетьманщині, й причина його полягала в особливих умовах заселення краю: полковники були переважно провідниками переселенських груп, які приходили на нові землі; вони мали великий авторитет і фактичну владу, як посередники між населенням і московським урядом, і цей авторитет переходив на їх потомків. Населення зважало, щоб на чолі його стояв представник одного й того самого роду.

Однак, даючи козакам-колоністам повну внутрішню самоуправу в межах полкової організації, московський уряд не об'єднував усі п'ять слобідських полків під владою однієї особи з-поміж них самих. Слобідські полки не мали над собою гетьмана, як було в старому краю, а підлягали безпосередньо московському воєводі, який сидів у Білгороді. Це був їх головний начальник. Він затверджував полковників на їх посадах і пропонував цареві кандидатів. Становище білгородського воєводи вважалося за одне з важніших серед московської адміністрації, на це становище призначали звичайно родовитих людей — бояр або князів. Білгородський воєвода мав велику владу, і ми знаємо випадок, коли в 1692 р. воєвода Шереметев скуп за волосся полковника Кондратієва за скаргу на другого полковника, якого протегував всемогутній воєвода. Справи слобідських полків підлягали в самій Москві так званому «Розрядному Приказу»: «прикази» — це був рід міністерства, але їх було дуже багато, часом до сорока, й розподіл чинностей між ними не завжди відповідав нашим поняттям про міністерство як орган центрального управління в державі. З кінця XVII ст. слобідські полки передано в завідування т. зв. «Великоросійського Приказа». Професорові В. Данилевичеві пощастило знайти сліди існування спеціального «Слобідського» приказу в Москві, але це питання досі не вияснене в науці.

Московський уряд умисне не об'єднував слобідських полків під управою одної особи з-поміж українців. Він звертався до кожного полку окремо й старався, щоб серед слобідських полків не виробилося почуття окремої територіальної цілості. Основою конституції

полків були царські «жаловані» грамоти. Першу таку грамоту дістав Острогозький полк у 1652 р., в 1669 р. дістали кожен зокрема полки Харківський, Сумський і Охтирський, у 1670 р.— полк Ізюмський. Ці грамоти надавали: право власного козацького устрою, свободу від податків на землю, право вільної торгівлі й вільного викурювання горілки.

Збереглися дані про число козаків із 1700 р. «Компут», себто реєстр козаків, які мали відбувати службу, виносив тоді 3500 людей: у Сумському полку було 1230 козаків — це був найчисленніший полк, в Охтирському — 820, у Харківському — 850, в Ізюмському — 250, в Острозькому — 350. У 1732 р. було в компуті вже 4200 козаків, але всього реєстрових козаків, себто приналежних до козацького стану, було 22 000, а разом із т. зв. помічниками й підсусідками 86 000 людей.

Треба зазначити, що серед переселенців були не тільки військові люди-козаки, але й прості селяни-хлібороби. Переселенці приносили з собою на нові землі вже готовий поділ на стани. Воеводи, сповіщаючи Москву про прихід переселенців, доносили, що прийшли «мужики деревенські», або «пашенние мужики». Були й міщани. У Харкові вже в 60-х роках XVII ст. воевода Ситін у часі ревізії зареєстрував поруч козаків кілька сот міщан і селян-хліборобів. Населення Харкова та інших міст ділилося на «козаків полкової служби» й на міщан, які властиво творили одну спільну соціальну групу з селянами, бо так само жили здебільшого з хліборобства. Однак вони були зайняті також і ремеслами. Серед них дуже скоро розвинувся цеховий устрій, як і в старому краю. На чолі кожного цеху стояв цехмістер і судив у цехових справах, окрім діл карних. Судили за писаними артикулами Магдебурзького права так, як і на Гетьманщині. Цехи були тісно зв'язані з братствами, які мали церковно-добродійний характер. У 1685 р. у Харкові було п'ять цехів.

Головним, пануючим, привілейованим станом були козаки, як і на Гетьманщині. Козаки поділялися на дві категорії: на козаків «виборних» (або компанійців) і на «підпомічників». Виборні — це ті козаки, що самі відбували службу, поставляючи певний контингент озброєних вояків, щоб заповнити устанавлений «компут». Підпомічники — це були бідніші козаки, які самі звичайно не служили, а підпомагали виборних грішми або харчами. Підпомічників звичайно бувало, як це ми вже бачили з наведеної статистики, в п'ять або шість разів більше, як виборних.

Селяни, як окремий стан, з'явилися на Слобідській Україні, як ми бачили, одночасно з козаками. Вони оселилися як вільні хлібороби, зберігаючи свою назву «посполиті», яку мали й на Гетьманщині. Вони платили до царського скарбу податок, але зберігали довгий час право вільного переходу з місця на місце. Однак більша частина посполитих селилася на землях козачої старшини й заможніших козаків, не бажаючи діставати землю з фонду т. зв. вільних військових земель, бо володіння такою землею було зв'язане з військовою службою: треба було записатися в козаки й відбувати воєнну служ-

бу. Козака служба приваблювала далеко не кожного, бо була тяжка, й переселенці-хлібороби не всі були охочі міняти плуг на шаблю.

Землеволодіння на Слобідській Україні, як і на Гетьманщині, було основою всього економічного життя. Земля теоретично належала цареві. Даючи жаловану грамоту якомусь полкові, цар передавав у його розпорядження всю землю. Землі були величезні простори. Вона була порожня й ніким не заселена. Кожен міг присвоїти собі стільки землі, скільки міг обробити. Земля переходила в приватну власність поселенців. Основою цієї власності була, як тоді казали, «займанщина», себто загорнення в свою власність певної кількості орної землі, лісу й сінокосів. Але щоб урегулювати цю займанщину, звичайно робили так, що при заснуванні нового міста або села означали якийсь певний район навкруги, який ділили між окремими поселенцями. Так, при заснуванні Чугуєва його мешканці дістали по 30 десятин на душу, в Охтирці по 42 десятини. Окрім того, було відведено кожному ділянку лісу й сінокосів. Пізніше поселенці старались оформити й закріпити за собою володіння, випрохуючи відповідні документи в московської адміністрації. Особливо цінилися царські грамоти, які забезпечували непорушність або вічність, як тоді казали, володіння. Так, у 1668 р. новозасновані полки дістали царські жаловані грамоти, і в цих грамотах виразно стояло, що полковники, старшина, козаки й міщани можуть спокійно володіти землями, сінокосами й лісами, які вони зайняли, що воеводи не мають вмішуватися до їх господарювання та міряти їх землі.

Однак землі було так багато, що й після осадження на ній переселенців та поділу між ними займанщини зоставалося вільних просторів більше, ніж заселених місць. Ці простори творили вже згаданий вище фонд вільних військових земель, який фактично знаходився в розпорядженні старшин з полковниками на чолі. Володіючи більшими достатками, себто більшим господарським інвентарем, старшина відразу могла займати для себе більш шматки землі й заводити на них господарство в ширших розмірах. Щоб мати готові робочі руки, старшина селила на своїй землі посполитих, які, дістаючи для свого прожитку певні ґрунти, помагали обробляти поле свого пана. Таким побитом на Слобожанщині дуже рано появилася більша земельна власність і були посіяні зерна майбутніх поміщицьких порядків.

Ми можемо на основі документів простежити, як виростала на Слобожанщині більша земельна власність і як появлялися панські маєтки з поселеними на них і залежними від своїх панів селянами. Відомий запорізький кошовий Іван Сірко заснував у річці Мерефі слободу Артемівку, де поселив 20 дворів селян. Харківський полковник Донець завів хутір на річці Удах із посполитими. Навіть Гадяцький полковник Михайло Василюв, із сусідньої Гетьманщини, осадив у Сумському полку слободу Михайлівку, де було поселено 800 посполитих. Рідко хто із старшин не зробився значним земельним власником і не вів більшого господарства руками поселених на його землі посполитих. Цар Петро роздавав землі не тільки українським старшинам за вірність у часі шведської війни, але

й російським офіцерам. Таким робом із початком XVIII ст. появляються на Слобідській Україні поруч українських дідичів і московські поміщики.

Яке ж було становище селян, які були їх повинності супроти панів? Певна річ, що спочатку, в другій половині XVII ст., коли ще відбувався процес колонізації, повинності ці були невеликі: селяни були зобов'язані уділяти частину свого робочого часу на те, щоб зорати землю дідича, в якого вони селились, і зібрати хліб у кінці літа. Ці повинності припадали головню на сезон літніх польових робіт. Але з часом повинності росли. Приклад кріпацьких відносин у сусідніх провінціях Московської держави робив своє діло. Поміщики-росіяни виводили своїх кріпаків із центральних областей і селили їх на подарованих царем землях на Слобожанщині. Вся еволюція поміщицько-селянських відносин у Росії відбувалася в тому напрямі, щоб прикріпити селян до землі й до поміщиків.

Професор Багалій уважає, що «кріпацтво на Слобідській Україні було не дуже тяжке, як порівняти його навіть із кріпацтвом на Гетьманщині. А з кріпацтвом російським його зовсім і рівняти не можна». Певна річ, на це були свої причини, й головна з них була та, що багатство землі та її родючість не викликали ще потреби в інтенсифікації сільського господарства, а його натуральна метода дозволяла обмежуватися невеликим напруженням робочої сили.

*

Ми ознайомилися в загальних рисах із повинностями селян на Слобідській Україні. Ці повинності, як ми бачили, ще тільки наближалися до звичайного кріпацького типу, який уже в повній мірі панував у великоруських провінціях і до якого дуже скорим темпом наближалася Гетьманщина. Які ж були повинності й обов'язки козаків, цього основного й привілейованого стану населення в краю? Головною повинністю їх була військова служба. Козаки повинні були на перший наказ виступати в похід озброєними, кінними й годувати себе й коней своїм власним коштом. Державний скарб не давав їм нічого.

Слобідські козаки, крім постійної охоронної служби проти татар, брали участь у цілій низці кампаній. Московський уряд посилав їх битися проти Виговського, проти Бруховецького, проти Орлика. Слобідські козаки ходили в Чигиринські походи 1677—1678 років і на Крим. Під час Азовського походу вони були покликані на службу всі поголовно. Вони обороняли границі Слобожанщини проти шведів у часі походу Карла XII на Україну. В 1724 р. вони воювали в Персії, а в 1733 р. ходили в похід на Польщу. В 1736 р. під фельдмаршалом Мініхом ходили на Крим і зазнали великих втрат в бою в Чорній Долині. В 1739 р. вони ходили в молдавський похід, у 1746 р. взяли участь у війні за австрійську спадщину і, нарешті, в 1756—1762 роках брали участь у Семилітній війні. Як бачимо, військова діяльність слобідських козаків була дуже інтенсивна й, очевидно, бойові прикмети їх цінилися російським урядом.

Але російська влада вимагала від них не тільки чисто бойової служби. Вона накладала на них ще й інші повинності, не раз далеко тяжчі для них, як сама війна. Так, ще в 1697 р. цар Петро посилав їх будувати Кизикерменську фортецю на долішньому Дніпрі, а в 1719 р. посилав їх на страшні роботи — копання каналів на півночі. З кожних семи дворів посилали по одному козаку. Смертність серед них була страшена. В 1728 р. слобідських козаків послано на не менш тяжкі роботи для будовання кріпостей на границях Персії. В 30-х роках XVIII ст. слобідські козаки, так само, як і гетьманські, будують так звані українські лінії проти татар. Із кожних десятих дворів брали задля цього по одному робітнику, по одному возу з волами, а на кожних 50 людей іще й по одному плугу з волами. Всі мусили мати свої власні харчі. В часі походів Мініха на Крим слобідські козаки мусили доставати для російського війська 12 000 волових возів і, крім того, годували це військо, поки воно стояло на квартирах у Слобідській Україні. Всі ці повинності далеко тяжче, ніж війна, відбивалися на козаках і руйнували їх економічний добробут.

Як уже було згадано, козаки на Слобідській Україні ділилися на дві категорії: на виборних і на підпомічників. Бойова й похідна служба лягала головним тягарем на виборних козаків. Підпомічники мусили помагати виборним грішми й харчем. Вони ходили також у походи, виконуючи обозну й взагалі нешеренгову службу. Але до воєнних повинностей притягувано також і міщан, яких іноді офіційно називано «козаками городової служби». Міщани мусили удержувати в порядку фортеці й постачати для війська смолу, коноплі, вози, колеса, хомути, сідла, давати фіри для перевозу харчів та амуніції. Майстри з-поміж міщан — ковалі, шевці, кравці — посилалися в полки для виконання роботи у своєму фаху. Отже, більша частина краю була змілітаризована, що відповідало пограничному положенню краю, який постійно терпів від татарських наїздів.

Незважаючи на воєнні тривоги й зв'язані з війною тягарі, край відзначався великим добробутом. Родючість ґрунту, гарне підсоння й взагалі багатство природних даних сприяли розвиткові високої господарської культури. В краю процвітало виноградарство, під Чугуєвом були, наприклад, царські виноградники, шовківництво, тютюнництво, а особливо скотарство. Про його розвиток дають поняття цифри захопленої татарами худоби: так, у 1680 р. татари під час наскоку захопили близько 12 000 голів худоби, а в 1681 р. близько 400 коней, 2 300 волів і корів та 3 000 овець. Було розвинуто також бджільництво, винокурництво, млинарство, здобування по лісах смоли й поташу. Помітний також розвиток ремесел. У кінці XVIII ст. було в цілій Слобожанщині 6776 домашніх майстерень, а всіх ремісників було 33 834. Виріб ішов не тільки для місцевого продажу, але й на всю Україну, на Гетьманщину, й навіть на Україну правобережну. Місто Чугуїв славилося своїми кушнірами, Охтирка — плахтима, Водолага — килимами. Край провадив обширну торгівлю, що середжалася на ярмарках. Головні ярмарки бували в Харкові чотири рази на рік і в Сумах — тричі на рік. Приїздили купці з Шленська,

Гданська, Липська, з Гетьманщини, Криму, Москви, Галичини. Чужі купці привозили здебільшого металеві вироби, мануфактурний і бакалійний крам, на місці ж збувалися продукти господарства й домашнього промислу.

Слобідська Україна майже не мала своєї політичної історії й не знала якихось внутрішніх чвар і неспокоїв. Більш-менш спокійне життя переривали тільки походи поза межі краю, а в цих походах, як уже згадувано, слобідські козаки грали дуже активну роль, та ще татарські наскоки. Ці наскоки були справжнім бичем Божим і завдавали тяжких утрат краєві: особливо страшні напади були в останніх десятиліттях XVII ст., коли десятки тисяч людей попали в неволю, були спалені сотні сіл і забрана маса худоби. Дрібні напади повторялися постійно й тривали майже до самого завоювання Криму в кінці XVIII ст. Ці наскоки тримали населення, особливо пограничних районів, у постійній напрузі. Вони вимагали пильної вартової служби. Для охорони від несподіваних наскоків будувалися вздовж усієї границі укріплені лінії редутів із сторожовими пунктами й фортецями. Будівання цих ліній пожирало масу енергії та матеріальних коштів. Але й лінії мало помагали: хижакі вміли прокрадатися непомітно й крізь ці лінії.

Аж до самого кінця XVII ст. московський уряд не чіпав автономії слобідських полків. Він задовольнявся тим, що придбав населення для обширної області, яка до того часу стояла пустою, й не накладав своєї руки на внутрішнє життя цього населення. За царя Петра I ми бачимо бажання якомога більше використати засоби й сили Слобідської України, що зрештою відповідало загальному напрямові Петрової політики, яка вимагала максимальної напруги сил усіх провінцій держави. Уже в кінці XVII ст. цар Петро накладав на козацьких підпомічників особливий податок по одному карбованцю на душу. В 1700 р. цей податок скасовано, але натомість встановлено постійний «компут» козаків у 3500 людей, котрі були зобов'язані повсякчасним відбуванням військової служби. Слобідську Україну включено в склад Азовської губернії, й це збільшило догляд і контроль з боку російської адміністрації. За Катерини I слобідські полки переведено під управу Воєнної Колегії і в кожному полку заведено регулярну роту загального для імперської армії типу.

Властиво реформи, які довели до скасування автономного устрою краю, почалися за цариці Анни. В 1732 р. переведено під проводом майора Хрущова статистичний дослід стану слобідських козаків. В наслідку цього дослідження сконстатовано тяжкий матеріальний стан козаків, як результат постійних походів і воєнних тягарів. Цариця Анна випустила указ, де говорилося про потребу піднести добробут козаків. Справа була доручена князеві Шаховському, президентові Малоросійської Колегії на Гетьманщині. Шаховський оселився в Сумах і заснував тут спеціальну комісію для опрацювання реформ у Слобідській Україні. Комісія складалася з російських офіцерів, а слобідські полковники були присутні тільки з дорадчим голосом. Ця комісія виробила проект реформ, які й були незабаром втілені в життя. Насамперед було оповіщено, що право «займанщи-

ни», себто вільного заволодіння землею, надалі касується. Але ті, що вже володіли землею давніше на підставі займанщини, могли спокійно володіти нею й надалі. Установлявся постійний «компут» шеренгових козаків у 4500. Ті виборні козаки, які в даний час не відбували служби, мусили платити грошовий податок на користь тих, що відбували службу. Взагалі виборних козаків було по підрахунку 22 000, підпомічників нараховано 86 000, і вони так само були обкладені грошовим податком. Слобідські полки дістали одного спільного начальника в особі полковника Лесевицького, креатури князя Шаховського. Лесевицький одержав ранг бригадира.

Нетрудно бачити, що ця реформа зачіпала самі основи соціального й службового укладу Слобідської України. Приписування підпомічників до старшини для приватної служби виглядало так, як закріпощення козаків. Цілком зрозуміло, що реформа князя Шаховського дуже не подобалась козакам. Утворене нею становище продержалося тільки до смерті цариці Анни. На коронацію нової цариці Єлизавети до Москви прибула депутація від слобідських полків із самим бригадиром Лесевицьким на чолі й подала петицію про скасування цієї реформи. В 1743 р. її дійсно скасовано. Козаки знову дістали свої права, від старшин віднято підпомічників і знову повернуто їх до козацького стану. Було підтверджено, що суд і кари мають відбуватися на основі свого українського права. Компут виборних козаків побільшено до 7 500, усім козакам дано одностайні мундири, що ніби зрівнювало їх до певної міри з регулярною російською армією. Але рівночасно на Слобожанщину накладено обов'язок утримувати своїм коштом чотири регулярні полки російської армії.

Та недовго Слобожанщина пишалася відновою свого давнього укладу життя. За кілька років знову почалася реакція, яка за чверть століття привела до повного скасування й тієї невеликої автономії, яку мали слобідські полки. В 1748 р. вийшов наказ про заборону козакам переходити не тільки до Гетьманщини, але й переселятися з полку до полку. Козаки прикріплялися до місця. На території Слобожанщини заведено регулярні гусарські полки, навербовані з місцевої людності, й цим полкам віддавано явну перевагу перед козаками. Та ось вступила на престол цариця Катерина II. Тепер реформи почалися рішучі й ґрунтовні. Як і в Гетьманщині, реформи були попереджені констатуванням «непорядків» у краю й потреби їх направити. В 1763 р. перевів майор Щербінін по наказу згори слідство в справі доносу одного сотника про непорядки в адміністрації краю. Результати слідства були дуже невтішні для старшинської управи. В Петербурзі засновано в 1764 р. комісію з князя Шаховського, Паніна й Олсуф'єва для обміркування становища краю.

Серед старшини зчинився переполюх. Всі розуміли, що важиться доля автономії краю. Рішили були вислати депутацію до Петербурга, але ніхто з делегатів не зважився їхати боронити старі права, всі залишилися вдома під претекстом хвороби. Тим часом комісія визнала організацію слобідських полків за незручну й перестарілу,

і влітку 1765 р. вийшов царський маніфест про скасування полково-го козацького устрою на Слобідській Україні. Край обернуто у так звану Слобідсько-Українську губернію. Замість п'ятох козачих полків установлено п'ять гусарських полків із охотників. Козаки, підсусідки й підпомічники були обернуті в особливий стан, т. зв. «військових обивателів», обкладених податком. Хто мав право курити горілку, той платив по 95 коп. від душі, а хто не мав, той по 35 коп. Всього козачого населення обох статей начислено близько 300 000. Селяни були обкладені податком по 60 коп. Їх було разом із жінками 328 000. Знайшлося в краю ще 4 500 циган, але вони всі були неосілі. Переходи й переселення селян від одного поміщика до другого були строго заборонені.

Ті військові обивателі, які мешкали по містах, утворили разом із міщанами окремих міщанський стан, який дістав у 1780 р. право самооподаткування. Хто з міщан мав капіталу більше ніж 500 крб., той міг записатися до окремого стану купців. Козацьку старшину переведено на російські військові чини: полковник діставав чин російського підполковника, обозний — прем'єр-майора, суддя — секунд-майора і т. д. Козацька старшина давно вже зробилась привілейованою верствою, й перейменування її в російські офіцерські чини було тільки дальшим кроком до зрівняння її в правах із російським дворянством.

Так за короткий час край цілком змінив свій колишній вигляд, хоч усі ці зміни торкалися більше форми, а по суті давні суспільні взаємовідносини змінилися небагато. Як же реагували слобожани на ці реформи? Незважаючи на те що її привілейованого становища майже не порушувано, козацька старшина була дуже незадоволена. Ще коли в Петербурзі засідала Комісія, яка виробляла нові порядки, туди приїхав у своїх справах Ізюмський полковник Федір Краснокутський. Він довідався про роботу Комісії, збагнув, до чого воно йде, і зараз же написав додому, щоб звідти прислали депутацію клопотатися, щоб усе було залишене по-старому. Він писав між іншим: «Нехай Бог виправить сльози бідного народу на нас, бо старшинствувати ми вміли, а як тепер настав тяжкий час, то й пальцем рушити не хочемо для загального добра!» В Ізюмі старшина ніяк не зреагувала на лист Краснокутського, але по інших містах він справив враження. Почали збирати гроші, щоб вислати депутацію. Особливо клопотався підпрапорщик Харківського полку Сухомлин. Чутки про якісь приготування серед старшин дійшли до російських урядових сфер і викликали там тривогу. Було проведено слідство, шукали якоїсь змови, пішли арешти. Скінчилося тим, що Краснокутського присуджено вибити прилюдно батогами, але потім помилувано: його позбавили маєтку, чинів і заслали до Казані. Але за те-таки вибито батогами Сухомлина і ще декого з старшини, які брали участь в агітації за посилку депутації до Петербурга. Але рух старшини не перекинувся в народні маси.

Настрої й почуття слобідського населення знайшли собі нагоду для вияву під час Комісії 1767 р., що її скликала Катерина II для обміркування проекту нових законів. Так само, як і на Гетьманщині,

ця Комісія дала нагоду для легального вияву невдоволення з переведених російським урядом реформ. Слобожанщина вислала до Комісії 15 депутатів: 5 від дворян, 5 від міщан і купців і 5 від військових обивателів. Перші дві групи обирали своїх представників безпосередньо, військові ж обивателі переводили триступеневі вибори. Вже в часі виборів виникли подекуди інциденти. В селі Межиріччі в наказ депутатів включено побажання, щоб вернулася козаччина. Особливо агітував при тім козак Грінченко. З цього адміністрація зробила трохи не бунт. Грінченка й ще 15 чоловік заарештовано, заковано в кайдани й відправлено до Сум, де суд присудив їх побити нагаями. Були невеликі розрухи й по інших місцях. Видно, російська адміністрація зовсім не розуміла елементарної свободи виборів.

Коли переглянути накази слобідських виборців своїм депутатам, то шляхетські накази вражають своїм яскраво егоїстичним характером. Дворяни домагалися узаконення свого привілейованого становища, вимагали, щоб селянам було заборонено переходити з місця на місце або вступати на службу до гусарських полків. Обстоювали свободу винокуріння, свободу від військових постойів у їх маєтках та від постачання військовій фір. У шляхетських наказах зовсім не видно було політичного моменту. Єдиний ясний промінь серед шляхетських наказів — це прохання сумських дворян про заснування університету, а острогоських — про призначення на кожен полк по одному лікарю.

Міщанські накази висловлювали чисто економічні побажання: про горілку, сіль, про мито. На жаль, харківський наказ пройшов через цензуру губернатора Щербініна, й ми не знаємо, чого власне бажали харківські міщани. Однак серед міщанських депутатів знайшлося двоє, Дзуба й Черкас, котрі в самій законодатній комісії в Москві сміливо виступали проти дворян і обвинувачували старшину, що вона захопила козачі землі, а самих козаків повернула в своїх підданих. Говорили про утиски, домагалися повернення слобід і хуторів, заселених старшиною, й віддання їх військовим обивателям. Самі ж військові обивателі в своїх наказах прохали про повернення колишніх порядків, про відновлення козаччини, так як було за царіці Єлизавети. Та найбільше в наказах військових обивателів, як і міщан, виставлялись економічні домагання. Промовці з-поміж козацьких депутатів виступали проти старшини, домагалися передачі захоплених старшиною козацьких земель військовим обивателям, домагалися визволення з підданства козаків, незаконно туди записаних.

На думку професора Багалія, накази дворян Слобожанщини стоять далеко нижче від наказів Гетьманщини, вони позбавлені політичного елемента, сірі та бліді. Видно, що молоде дворянство Слобідської України не мало того політичного досвіду й тієї традиції, які зберігалися на Гетьманщині з її колишньою широкою автономією, з її майже самостійним державним устроєм. Але слобідське дворянство, хоч не виявило ні політичних змагань, ні громадської відваги, проте зберігало національні традиції, прив'язання до своєї старовини, до своєї мови й пошану взагалі до освіти

й культури. Все це виявилось вже на початку XIX ст., коли почалося українське національне відродження й коли в цьому відродженні власне Слобідська Україна взяла дуже помітну участь.

Що торкається культурного життя Слобожанщини, то тут треба насамперед зазначити, що Слобідська Україна жила одним спільним культурним життям із Україною гетьманською; між ними обома завжди існував на цьому полі дуже тісний зв'язок. Політична границя між Слобожанщиною й Гетьманщиною відчувалася дуже мало. Діти слобідської козацької старшини й навіть простих козаків училися в школах Гетьманщини, передовсім у Києво-Могилянській Академії. Книжки, друковані в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському і навіть у західноукраїнських друкарнях, знаходили собі поширення серед слобідського населення. Уже на початку XVIII ст. Слобідська Україна здобула собі свою власну високу школу в формі Колегіуму, заснованого спочатку в Білгороді й скоро по тому перенесеного до Харкова. Професорами в цьому Колегіумі були майже виключно вихованці київської Академії, і ввесь устрій Колегіуму та напрям викладаної в ньому науки був копією київської Академії. Народні школи на Слобожанщині були так само широко розповсюджені, як і на Гетьманщині: майже кожне село мало школу, а деякі села й по кілька шкіл. Так само був поширений тип мандрівних учителів, так званих «мандрованих дяків». Зразком культурної єдності обох українських земель може служити діяльність знаменитого українського філософа XVIII ст. Григорія Сковороди (1722—1794), яка однаково належить як Слобідській, так і Гетьманській Україні. Ту саму спільність, що в галузі освіти, ми бачимо і в царині мистецтва, головної архітектури й малярства. Українське бароко в будівлі кам'яних і навіть дерев'яних церков знайшло собі як найбільше поширення на Слобожанщині, і деякі з церков Харкова, Охтирки, Боромлі та інших міст являються блискучими зразками цього стилю. Так само і в малярстві знайшли собі яскравий відгук західноєвропейські мистецькі течії, і ще недавно в спеціальних розвідках із історії українського мистецтва було зазначено, що в одному глухому селі Слобідської України, в церкві знайдено старі образи, що представляють талановите наслідування Мурілія. Покійна дослідниця української старовини, Олександра Єфименкова, на основі знайденого опису майна одного слобідського полковника початку XVIII ст. малює культурний побут вищої верстви в краю цього часу. І знову ми дістаємо той самий образ, що його зустрічаємо в ті часи на Гетьманщині: ті самі зразки культурної обстановки, мистецького смаку, предметів мистецтва, та сама присутність заграничних виробів, які свідчать про живі культурні й економічні взаємини з Західною Європою.

Але може ніде глибока єдність культурно-національного українського типу не виявилася так яскраво, як у сфері духовної творчості народу, в області народної словесності. Багатство усної народної творчості: пісні, обряду ніде, може, не вражає так сильно, як на Слобідській Україні. Доволі сказати, що найбагатші етнографічні записи (пісні, легенди, казки, обряди) зроблено саме на

території Слобідської України. Перший запис обряду українського весілля зроблено саме тут і видано в Петербурзі в 1777 р. Від цього видання веде свій початок українська етнографія. Ніде не збереглося аж до останнього часу так багато кобзарів, як на Харківщині. І це багатство народної творчості послужило тим живим джерелом, із якого черпав батько нової української повісті, харківський письменник Григорій Квітка-Основ'яненко. Якщо Слобідська Україна не зробила якогось важнішого вкладу в українську політичну історію, то в літопис культурно-національного розвитку й національного відродження вона вписала дуже цінні сторінки.

Як уже зауважено на початку цього розділу, історіографія Слобідської України розроблена доволі добре й повно. Історичні дослідження над минулим Слобожанщини почалися ще в кінці XVIII ст., й дядькові згаданого тільки що Григорія Квітки — Іллі Квітці належить перша систематична праця про слобідські полки, опублікована в 1812 р. Та й сам повістяр Григорій Квітка є автором кількох історичних розвідок, що й досі не втратили свого значення. Водночас із Григорієм Квіткою — в 30-х роках XIX ст. — опублікував історію цивільного устрою Слобідської України Ізмаїл Срезневський, пізніше відомий славіст. Ученому єпископові Філаретові Гумілевському належить історія церковного устрою Харківської єпархії з р. 1859. Пізніше появились монографії про окремі слобідські полки різних авторів.

Дуже гарні нариси колонізації Слобідської України знаходимо в працях професорів Грушевського й Василенка, в їх загальних курсах. Про організацію господарства й адміністрації маємо прекрасну монографію проф. Миклашевського. Але справжнім історіографом Слобожанщини є акад. Д. Багалій, відколи він у 1882 р. зайняв кафедру в Харківському університеті. Йому належить найтитульніше розроблення архівних матеріалів до історії Слобожанщини, монографічне дослідження окремих її сторін і нарешті синтетичний курс, опублікований у 1918 р. До праць самого Багалія тісно притикають праці його учнів, особливо покійного Дмитра Міллера. Це наукове дослідження крайової історії Слобідської України продовжується й досі, і ще недавно появилася дуже солідна монографія В. Юркевича про заселення Слобожанщини в добі Б. Хмельницького.

ЛІТЕРАТУРА

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. 2. Відень, 1922; Його ж: Український рух на схід — розселення за московською границею до 1648 р. // Україна. 1914. Кн. II. Василенко Н. Очерки по історії Західної Русі и Украины. К., 1916. Багалій Д. Очерки изъ історіи колонизації и быта степной окраины Московскаго государства; М., 1887. Його ж: Украинская старина. Очерки, замѣтки и матеріали изъ стардавняго харьковскаго быта и культуры. Харків, 1896; Його ж: Ор. Сковорода, український мандрований філософ. Харків, 1926; Його ж: Очерки изъ русскої історіи. Т. II (монографії и статьи по історії Слободской Украины).

Харків, 1913. Його ж: Історія Слобідської України. Харків, 1918. Миклашевській І. Изъ истории хозяйственного быта Московскаго государства. Ч. I. Заседеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII в. М., 1894. Багалъй Д. Миллер Д. Історія г. Харькова за 250 лѣтъ его существованія. Т. I. XVII — XVIII вв. Харків, 1905. Альбовській Е. Харьковскіе казаки, вторая половина XVII ст. Петербургъ, 1914. Лебедевъ А. Харьковскій Коллегіумъ, какъ просвѣдательный центръ Слободской Украины до учрежденія въ Харьковъ университета. М., 1880. Теличенко И. Протестъ слободской старины и козаковъ противъ реформы 1765 года // Кіев. Стар. Кн. I — III. 1888. Сумцовъ М. Изъ украинской старины. Харків, 1905. Його ж: Слобожане. Історично-етнографічна розвідка. Харків, 1919. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. К., 1932. Його ж: Харківський перепис р. 1660 // Записки істор.-філол. відділу Укр. Акад. Наук. Т. 20. К., 1928. Данилевичъ В. Время образованія Слободскихъ черкасскихъ полковъ // Сборникъ статей, посвященныхъ В. Ключевскому. К., 1909. Овчаренко Е. Земельна власність у Слобідській Україні в XVII — XVIII ст., її походження і форми // Записки Іст.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук. Т. XI. К., 1927. Петровъ Н. Къ історіі колонизації Слободской Украины // Кіевская Старина. Кн. IV. VI. 1883. Ефименко А. Старинная одежда и принадлежности быта слобожанъ // Южная Русь. Т. II. Петербургъ, 1905. Два намѣстника. Там же.

XI

ЗАПОРІЖЖЯ ПІСЛЯ СВОГО ПЕРЕХОДУ В 1734 Р. ПІД РОСІЙСЬКУ ВЛАДУ. ЙОГО ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ. ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ. СЕРБСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ЗАПОРІЗЬКИХ ЗЕМЕЛЬ. ЗРУЙНУВАННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ. ЗАПОРІЗЬКА ЕМІГРАЦІЯ В ТУРЕЧЧИНІ. ПОВЕРНЕННЯ ЗАДУНАЙСЬКИХ ЗАПОРОЖЦІВ ДО РОСІЇ. АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО. КОЗАКИ ЧОРНОМОРСЬКІ АБО КУБАНСЬКІ

Майже одночасно з Гетьманщиною й Слобожанщиною скінчила своє історичне існування й третя українська автономна область, яка входила в XVIII ст. в склад Російської імперії — Запорізька Січ або Запоріжжя. Це сталося в 1775 р., коли зруйновано Запорізьку Січ, запорожців розігнано, а їх землі стали тереном нової колонізації на зовсім інших, ніж перед тим, соціально-економічних основах.

Історія запорізьких козаків XVII і XVIII ст. дуже тісно зв'язана з історією Гетьманщини, так тісно, що часом важко відокремити одну від другої. І в цьому нарисі мені доводилося не раз говорити про запорізьке козацтво, про його участь у політичній історії лівобережної України та про його вплив на соціальні відносини в ній. Коли я тепер хочу спеціально зупинитися на Запоріжжі й на його долі в період між поверненням запорожців у російське підданство в 1734 р. та його упадком у 1775 р., то це тому, що власне цей останній період виявляє особливий інтерес: якраз у цей останній період свого існування на рідній землі запорізьке військово-братство виявило нахил перетворитись в окрему державну організацію й створити тверді підстави її економічного існування. Запоріжжя дуже швидко еволюціонувало від своєрідного лицарського ордену напівкозового характеру, з екстенсивним способом експлуатації природних багатств своєї території (ловецтво й рибальство) до звичайної державної організації, з осілою хліборобською господаркою інтенсивного характеру. Воно ставало справді демократичною республікою, але вже носило в собі зародок класової диференціації, яка неминуче мала б наступити при дальшому нормальному розвитку його економічного життя.

Але весь уклад запорізького життя й тенденція його розвитку йшли врозріз із укладом життя Російської імперії, з тими порядками, які там здобували щораз більшу силу, й Запоріжжя мусило впасти, як упала перед тим автономія Гетьманщини й Слобідської України. Історіографія Запоріжжя XVIII ст. розроблена досить до-

бре. Запоріжжя мало в останні десятиліття свого існування правильну поставлену канцелярську службу, мало свій власний архів, і значна частина цього архіву, незважаючи на всі зовнішні перегурбації, збереглася, була знайдена в першій половині XIX ст. й використана Аполлоном Скальковським, що в своїй «Історії Нової Січі або посліднього коша Запорозького» (Одеса, 1849 р.) дав досить повну зовнішню, політичну історію Запоріжжя. Пізніше історіографом Запоріжжя став проф. Дмитро Яворницький, що ціле своє життя присвятив дослідові Запоріжжя. Він видав велику кількість пам'яток і матеріалів про топографію, побутову археологію й політичну історію запорізького краю. Йому належить також і синтетична, тритомова «Історія запорізьких козаків» (1895—1897), доведена до р. 1734. Дуже багато цінного архівного матеріалу про Запоріжжя опубліковано в виданнях Одеського Історичного Товариства й Катеринославської Архівної Комісії. На полі розроблення архівних матеріалів до історії Запоріжжя поклав значні заслуги й проф. Василь Біднов. Але основним недоліком історіографії Запоріжжя аж до останнього часу було те, що вона пропускала майже цілком без уваги соціальну історію Запоріжжя та його економічну структуру. На цей недолік звертав свого часу увагу Михайло Драгоманів, що сам спробував був заповнити прогалину щодо історії внутрішнього життя Запоріжжя в одній своїй незакінченій праці. Але тільки протягом останнього десятиліття молодші вчені на Радянській Україні взялися за дослідження матеріалів до історії соціально-економічного устрою Запоріжжя, і в цій ділянці вже вийшли цінні праці проф. М. Слабченка, пані Н. Василенкової-Полонської та ін.

Запорожці, приймаючи в 1734 р. знову російське підданство, отримали в своє володіння широкий край, який турки формально уступили Російській імперії по замирінні в 1740 р. Цей край дістав спеціальну назву «Вольностей Війська Запорозького». Він обіймав увесь простір пізньої Катеринославської губернії, трьох повітів Херсонської, і навіть включав у себе деякі пограничні території Таврії й Харківщини. Увесь цей широкий простір став власністю дуже нечисленною організації, яка нараховувала не більше 20 000 людей, без жінок і дітей. Тепер обставини дуже змінилися супроти тих, що були ще на початку XVIII ст., за Мазепи. Тоді запорізьке козацьке братство жило на самій периферії заселених областей, і його територія і сусідні степи були в буквальному розумінні слова «диким полем». Запорізьке братство економічно залежало від довозу продуктів із півночі, з Гетьманщини. Тепер людські оселі зовсім близько присунулися до його границь: польська Україна, Гетьманщина, Слобожанщина — тісним півколом облягали Запорізькі Вольності з заходу, півночі й північного сходу. На них уже почувалося бажання поширити свій колонізаційний рух далі, і запорізькі землі представляли з цього погляду велику принаду. Та й сам російський уряд, стараючись забезпечити південні границі від татарських нападів, виношував плани будівництва укріплених ліній і окремих фортець усе

на тій же запорізькій території. І запорожці вірно зрозуміли ситуацію. Вони збагнули, що коли не хочуть, щоб їх землі почав заселяти хтось другий, то мусять самі розпочати їх колонізацію. І дійсно, за кілька десятків років край почав помітно міняти свою фізіономію: замість «дикого поля» він став перетворюватися в країну осілої хліборобської культури з вільним селянським населенням.

Правні відносини Запоріжжя до російського уряду були унормовані в умові, заключеній літом 1734 р. в Лубнах: запорожці визнали себе підданими російської цариці, отримали свої землі, право жити за своїми старими звичаями і підлягали російському генералові, який командував військом на Україні. Їм було призначено 20 000 крб. платні на рік із державної казни. В 1750 р. з Петербурга було наказано, щоб Запоріжжя підлягало безпосередньо гетьманові, на той час — Розумовському. Але фактично зверхня влада над Запоріжжям і надалі поділялася між гетьманом і російським генерал-губернатором, який сидів у Києві. В своєму внутрішньому житті Запоріжжя було цілком автономне, і до нього ані гетьман, ані російська влада не втручалися. На чолі Запорізького війська стояв кошовий отаман, якого вибирали кожного 1 січня на один рік. Але в даний період помітна вже виразна тенденція обирати одну й ту саму особу кожен рік, або ж переобирати за якийсь час наново. Так, наприклад, кошового Ігнатовича обирали протягом вісьмох років чотири рази, а останнього кошового Калнишевського десять разів поспіль. Кошовий мав величезну владу. Він порядкував військовими справами, стояв на чолі адміністрації й військового господарства, мав право верховного судді, репрезентував Запорізьке Військо перед вищою російською владою, зносився з гетьманом і царським урядом, навіть із представниками урядів сусідніх держав, наприклад із Кримом. Йому належали особливі почесні. Він мав при собі окремі штат старшин, які помагали йому виконувати його функції й сповняли його доручення. В часі війни, в поході, влада кошового була чисто диктаторська, він діставав тоді право життя і смерті над кожним козаком. Подаючись у відставку, кошовий не повертався до свого первісного стану, він зараховувався до почесної категорії «стариків», які займали колись високі посади у війську, а потім творили немов раду сеньйорів запорізького братства.

Крім кошового, до старшини належали також виборні; військової суддя, який крім судових обов'язків виконував функції січового скарбника; військової осавул, до якого належало ад'ютанство при кошовому, завідування поліцією і взагалі різні адміністраційні обов'язки; нарешті військової писар, який завідував військовою канцелярією та провадив листування в справах цілого війська. Крім того, був ще цілий ряд старшин, які виконували різні, спеціально військової або адміністраційні обов'язки. Так, наприклад, були полковники. Посада полковника мала на Запоріжжі особливе значення: полковником була особа, яка виконувала яке-небудь важливе завдання протягом певного означеного часу, наприклад, командувала відділом війська в часі походу або стояла на чолі адміністраційної округи, так званої паланки. Запорізька старшина, починаючи від

самого кошового отамана, діставала платню з тих грошей, що їх присилав російський уряд, і ця платня була, порівнюючи, зовсім не мала. Діставала вона також платню грішми й натурою і з прибутків, які надходили з військового скарбу. Під кінець існування Запоріжжя ми бачимо, що в руках старшини було зосереджено дуже значне майно, головню в табунах коней і в отарах худоби. І хоч теоретично верховна влада належала цілому запорізькому братству, яке виявляло свою волю на всенародній раді, але фактично в останньому часі існування Запоріжжя всім кермувала запорізька старшина, яка висунула з-поміж себе людей талановитих і енергійних.

Саме Запорізьке військо ділилося на 38 куренів. Ці курені склалися історично і, може бути, уявляли собою гуртування за територіальним принципом. На це вказують назви деяких куренів, наприклад, Переяславський, Полтавський, Донський, Канівський і т. д. Кожен курінь становив військову комуну, яка мала спільне майно і навіть спільний стіл. На чолі куреня стояв виборний курінний отаман, який мав велику владу: в межах свого куреня він був таким же господарем, як і кошовий отаман у масштабі цілої Запорізької Січі. Курінні отамани разом із кошовою старшиною становили властиво керівну верству на Запоріжжі. Кожен курінь мав у Січі свій окремих будинок, так би мовити, касарню, де жили всі члени куреня. Число козаків у курені досягало кількох сот, але рідко коли вони всі разом перебували на Січі. Річ у тому, що значна частина козаків відбувала постійну сторожову службу на границях і по кріпостях, частина ж перебувала на риболовних і звіроловних промислах. Уся територія Запорізьких Вольностей поділялася на 8 округів, так званих паланок: Самарську, Кодацьку, Інгульську, Бугогардову, Орельську, Протовчанську, Калміуську й Прогноїнську. Кожна паланка мала свій військовий і адміністративний центр, так званий гард, де постійно перебував полковник, начальник гарду. Вся земля на Запоріжжі належала Війську, як верховному власникові. Вона віддавалася в користування різним категоріям людності так само, як і місця рибної ловлі та пасовища. Кожного року робився розподіл степу й річок між окремими куренями. Окремо розподілювалося ділянки для рибальства, скотарства, місця для бджільництва, ліси для звіроловлі між старшиною й некозацьким елементом. Ми не знаємо точно, як розподілювалося землю для хліборобства: можна думати, що на основі «займанщини», себто вільного захоплення землі, придатної для господарства, так, як це було колись на Слобідській Україні.

Як уже згадано, запорожці швидко після свого переходу під російську владу взялися за колонізацію своїх обширних земель. З-поміж самих козаків виділялись окремі одиниці, які залишали запорізьке братство, членами якого могли бути тільки безженні козаки, й, оженившись, заводили господарства на окремих хуторах, або ж селилися по кілька родин у одній слободі. Такі хутори з хліборобським господарством заводили також і деякі старші, нежонаті козаки, члени товариства. Ці хутори носили спеціальну назву зимовників. Береги річки Самари в центральній частині запорі-

зьких земель були вкриті такими зимовниками, в яких особливо процвітало садівництво та бджільництво. В 1775 р. на самому правому березі Дніпра було 763 зимовники, де мешкали 8 684 січовики. Але далеко численнішу категорію колоністів запорізьких земель становили звичайні селяни, які переселялися з Гетьманщини, з Слобідської і навіть із польської України. Тому, що з усіх цих областей легальне переселення було дуже утруднене, майже неможливе, то переселенці звичайно просто втікали з своїх рідних сіл. На Запоріжжі вони зустрічали дуже гостинний притулок, тут їх ніхто не переслідував, не силоував до панщини, не обтяжував податками й повинностями. Переселенці ставали «підданими Війська Запорозького» й платили до військового скарбу невеликий податок. Чим тяжчою ставала панщина в сусідніх краях, тим більший потік утікачів шукав собі щастя-долі на вільних запорізьких землях, і тут вирістали одно за другим нові села. Всього в рік зруйнування Запоріжжя існувало на його території понад 150 сіл. Про кількість населення на запорізьких землях дає нам поняття передовсім реєстр козаків, які присягали в 1762 р. новій царіці Катерині II. Січових козаків, членів запорізького товариства, в момент присяги перебувало в Січі 13 427 чоловік, з тими, що перебували в той час на паланках, всього було 17 969 козаків. Крім того, присягнуло 2 312 жонатих козаків, які жили на своїх зимовниках і слободах. Число селянського населення точно установити не можна, докладні цифри маємо тільки по деяких окремих паланках, але в усякому разі воно переходило 150 000 людей, так що взагалі населення Запорізьких Вольностей досягло 200 000.

Давніше в історичній літературі панував погляд, ніби запорожці жили на строго комуністичних основах, і що приватної власності, з виїмком хіба одягу та зброї, у них не було. До певної міри такий погляд був справедливий щодо XVI, може навіть і першої половини XVII ст. Але в добу, за яку оце мова, право вольності існувало цілком явно. Не кажучи вже про зимовники й те господарство, яке там провадилосся — очевидно, на чисто індивідуальній, а не на комуністичній основі, — окремі козаки володіли доволі значними капіталами, як у грошах, так особливо в конях і в худобі, а також і в різному рухомому майні. Збереглися заповіді деяких простих козаків, і з цих заповітів видно, що їх автори розпоряджали значними грішми. Особливо багато було людей заможних серед старшин. Так, наприклад, останній кошовий Петро Калнишевський збудував своїм коштом чотири церкви на Україні; з опису його майна, конфіскованого після його заарештування, виявилосся, що Калнишевський мав готівкою 50 000 крб. і кілька сот червінців, крім того, 639 коней, понад 1 000 голів рогатої худоби й 14 000 овець та кіз. Писар Глоба мав близько 30 000 крб. грошей, 336 коней, 889 голів рогатої худоби й більше 12 000 овець та кіз. Так само й інша старшина, й навіть рядові козаки володіли великою кількістю коней, худоби, зброї, одягу й усякого рухомого майна. З того самого опису видно, що запорізька старшина володіла зимовниками, де провадилосся добре розвинуте сільське господарство: сіялося жито, пшениця,

ячмінь, овес, просо. Серед майна старшини знайдено багато предметів культурної обстанови й навіть комфорту; видно, що вона вживала чай і каву, серветки, виделки й усякий інший посуд найрізноманітнішого гатунку. З реєстру цієї шкоди, яку наробили татари в часи свого наїзду в 1769 р., бачимо, що вони захопили в кошового 600 коней, у полковника Колпака — 127 коней, 300 волів і 1 200 овець. Навіть у одного простого козака татари забрали 250 коней і 70 волів, а в другого — 5 000 овець.

Взагалі скотарство з-поміж усіх інших способів господарства найбільше відповідало умовам запорізького життя й через те воно було дуже поширене. Стародавнім, споконвічним промыслом на Запоріжжі були рибальство й мисливство. Запорожці провадили регулярну торгівлю продуктами свого господарства з усіма сусідніми країнами: Україною, Росією, Кримом, Туреччиною, Польщею. Вони вивозили на продаж хутра, шкіри, вовну, худобу, коней, масло й олію, пшеницю, рибу. На Запоріжжя привозили заморські вина й бакалію, горілку, хліб, лісові матеріали, оливу, ладан, зброю, порох, олово, сукно, бавовняні й шовкові тканини, саф'ян та інший крам. Особливе значення мав торг сіллю, що її вивожено з Криму: до самої Польщі вивозили запорожці щороку близько 1 000 возів солі. Як засвідчив у 1767 р. запорізький депутат у Комісії для вироблення нових законів, на Запоріжжі 5 000 людей жило виключно з соляного промыслу. На Правобережну Україну везли головню сало, віск, рибу, хутра, сіль, сир, гнали коней і худобу. З самого мита мало Запоріжжя великі прибутки: в 1688 р. на одному тільки перевозі в Переволочній запорізькі шафарі вибравали на користь військового скарбу 12 000 крб. мита. Підраховуючи річний оборот запорізької торгівлі в XVIII ст., проф. М. Славченко кладе його на 800—835 тис. крб. Довіз переважав над вивозом. Щоб полегшити торговельні операції чужим купцям, давано з військового скарбу позики.

Відома войовничість запорожців була тісно поєднана з їх високою релігійністю: вважаючи себе за покликаних оборонців християнства в боротьбі з магометанським світом, запорожці глибоко шанували свою православну віру. Окрасою Січі була її церква в честь Покрови св. Богородиці, оздоблена золотом, сріблом і дорогим камінням на шатах ікон та у вівтарі. Крім того, будовано церкви в кожному селі на запорізькій території. Над річкою Самарою був у запорожців свій Пустинно-Миколаївський монастир, до них належав також і Межигірський монастир під Києвом: Запоріжжя вважалося за його парафію, і звідти звичайно присилали ієромонахів до січової церкви. На Січі була й школа, де вчилася понад 150 хлопців, що їх козаки спроваджували з України, з-поміж своєї рідні. Крім звичайної в ті часи елементарної науки, хлопців учили ще й військового мистецтва: «шаблею добре рубати й на коні реп'яхом сидіти». Взагалі при всій суворості свого життя запорожці виявляли завжди велику пошану до науки.

Хоча російський уряд, приймаючи запорожців у 1734 р. в царське підданство, обіцяв зберегти всі старі права й у тім спокійне

володіння територією так званих Вольностей Війська Запорізького, але на ділі він дуже рано почав ці права порушувати. Насамперед на точці незайманості запорізьких володінь. І це наповнило останні десятиліття існування Запорізької республіки постійними клопотами й тривогами. Вже в кінці XVII ст. московський уряд дуже докучав запорожцям тим, що будовав свої укріплені пункти на їх території й тримав там свої залоги. Тепер після переходу запорожців у російське підданство поставлено військову залогу зовсім близько від самої Січі під претекстом допомоги в обороні проти татар. Запорожці раді-нераді мушили з цим миритися. В 50-х роках XVIII ст. російський уряд приступив до будовання нових фортець на південному заході запорізьких границь, понад річками Бугом і Синюхою. В самому серці запорізьких земель постала лінія російських фортець із постійною залогою. Це в повсякденному житті вело до різного роду невіддільних і непорозумінь. Тим часом виникли пограничні непорозуміння з донськими козаками на сході. Російський уряд узяв сторону донських козаків і наказав запорожцям зруйнувати свої оселі на побережжі Азовського моря й відсунутися далі на північ.

Але найприкріші непорозуміння виникли в зв'язку з сербською колонізацією, яку російський уряд розпочав в 1751 р. Саме в той час почали вселятися до Росії серби з південних провінцій Австро-Угорщини; вони виходили цілими купами під проводом своїх ватажків, задержуючи свою військову організацію. Російський уряд відвів для їх поселення спершу широку смугу землі на північно-західній границі запорізьких земель понад річкою Синюхою. Тут збудовано Єлизаветинську фортецю — пізніше місто Єлизаветград, яка стала центром нової провінції, так званої Ново-Сербії. Ця провінція була цілком викроєна з запорізьких володінь, розуміється, без попередньої згоди самих власників. Трохи згодом, а саме в 1753 р., на протилежному кінці запорізьких земель, на сході засновано другу провінцію, так звану Слов'яно-Сербську, з містом Бахмутом як центром, і також заселену сербськими вихідцями. Всім переселенцям роздано великі обшари землі, увільнено від усяких податків і піддержувано значними грошовими субсидіями. Серби виявили себе дуже поганими й неспокійними сусідами. Між ними й запорожцями поставали безперестанку різні непорозуміння й суперечки, які часом переходили в одверті збройні сутички, як це було в 1764 р. над річкою Ташликом на границі Ново-Сербії.

Чутки про сутички між сербами-поселенцями й запорожцями доходили до російського уряду й викликали в нього незадоволення на запорожців. Скарги на запорожців ішли також і з другого боку, а саме від польського уряду, який звинувачував запорожців у підтримці гайдамацького руху на польській Україні. Про цей рух буде мова трохи згодом, тепер лише зауважимо, що сама запорізька управа в особі січової старшини зовсім не підтримувала гайдамаків, а навпаки, трактуючи їх як самовільників і розбійників, хапала їх і карала, коли вони попадали їй до рук. Але, безумовно, симпатії запорізької маси були на боці гайдамаків, як борців проти соціального й національно-релігійного поневолення українських народних мас.

Окремі люди з-поміж запорожців не тільки подавали гайдамакам поміч, але й самі ставали в їх лави. Не лише польські пограничні власті, але також і турецькі скаржилися російському урядові на запорожців за підтримку гайдамацьких ватаг. Це утверджувало в очах російських урядових кругів погляд на запорожців, як на людей дуже неспокійних і навіть шкідливих. Зі вступом на престол цариці Катерини II з її централізаційними планами, з її політикою скасування всіх автономних областей у межах імперії й переведення їх на ступінь звичайних провінцій доля Запорізької республіки була, можна сказати, вирішена. Справді, існування цієї народоправної, демократичної Козацької республіки, з вільним козацьким населенням, було занадто різким контрастом супроти російського абсолютизму, опертого на поліційно-бюрократичній системі й закріпаченні селянських мас поміщиками, щоб така автономна республіка могла довго втриматися. Скасування Запоріжжя було тим часом спинене зовнішніми обставинами, а саме, Російсько-Турецькою війною 1768—1774 років, коли запорізькі козаки були дуже потрібні російському урядові як військова сила.

Запорожці дійсно взяли в цій війні живу участь і зробили Росії дуже важні послуги. Вони провадили й морські, й сухопутні операції. Літом 1770 р. запорізький полковник Третяк розбив при гирлі Дунаю цілу турецьку флотилію й потопив 11 ворожих кораблів. Запорожці дуже визначилися в боях під Очаковом. В 1771 р. запорізький полковник Колпак здобув Кафу (Феодосію). В 1773—1774 роках запорожці дуже успішно оперували на Дунаї. Але всі ці бойові заслуги нічого не помогли запорожцям. Їх доля була вирішена, й російський уряд дожидав тільки кінця війни, щоб покінчити з Запоріжжям. Весною 1775 р., зараз по заключенні миру з турками в Кучук-Кайнарджі, російські війська, які поверталися додому, дістали наказ зосередитися біля фортеці св. Єлисавети (пізніше Єлизаветград Херсонської губернії). Одна армія під команду генерала Текелія, силою в 66 000 людей при 50 гарматах, рушила несподівано на Січ, тим часом як 20 000-й корпус під команду князя Прозоровського вирушив на лівобережні запорізькі паланки.

Запорожці давно вже, ще перед війною, передчували, що над їх головами збираються темні хмари. З огляду на це запорізька старшина під проводом талановитого кошового Петра Калнишевського вела ультра-лояльну політику супроти російського уряду. Вона в усьому йшла йому назустріч, старалася уникати всяких непорозумінь. Майже кожного року запорожці висилали своїх депутатів до Петербурга й вони там старалися задобрити царицю та її вельмож і відхилити вже занесений над їх Січчю меч. Але нічого не допомогло. Не помогло навіть те, що Запоріжжя ввійшло до певної міри в моду серед вищого петербурзького світу: про нього почали писати за кордоном, як про оригінальний військовий орден, порівнювали його з мальтійськими лицарями, дивувалися його оригінальним порядкам, прославляли його військові заслуги. Цілий ряд високопоставлених осіб записувався в члени запорізького братства, вважаючи за честь належати до товариства цих слов'янських лицарів. Серед таких

членів запорізького братства зустрічаємо з одного боку всесильного фаворита цариці Катерини — князя Потьомкіна, а з другого — відомого німецького математика Ейлера. Тільки й це не врятувало Запоріжжя: Катерина ставилася до нього з непримиренною, чисто особистою неприхильністю.

4 червня 1775 р. Текелій цілком несподівано для запорожців оточив Запорізьку Січ і виставив гармати для бомбардування. На Січі почався заколот, частина козаків готова була вступити в розпачливу боротьбу. Але настоятель Січової церкви, архимандрит Володимир Сокальський виступив у ролі примирителя, умовивши козаків не розпочинати даремного кровопроливу. Частина козаків піддалася добровільно, частині вдалося втекти за Дунай. Текелій звелів зруйнувати Січ і заарештував запорізьку старшину. Катерина розправила з нею зі звірчою жорстокістю. Кошового Калнишевського вивезено до Соловецького монастиря, де він дожив до глибокої старості, живцем похований у холодних мурах монастирської в'язниці, відірваний від усього світу. Кошовий суддя Головатий і писар Глоба були заслані до Тобольська. Січ скінчила своє існування. 3 серпня 1775 року появився маніфест Катерини, де вона старалася умотивувати зруйнування Запоріжжя, обвинувачуючи козаків у ворожому відношенні до осілого господарчого життя, до установлених законів, в бунтах і розбоях. Усе це було дуже далеко від правди і вказувало лише на те, що Катерині хотілось якось виправдатися перед громадською думкою.

Запорожці, які піддалися Текелєві, розбрелися по селах та зимовниках. Спершу їм було дозволено жити в характері вільних селян. Майно старшини було конфісковане. Почався поділ запорізьких земель. Величезні простори роздано царичиним фаворитам, вельможам, генералам. Просто неймовірні багатства повиростали в один момент. Генерал-прокурор сенату князь Вяземський дістав 200 000 десятин землі — ціле князівство! Потьомкін дістав близько 150 000 десятин, графиня Браніцька — 21 000, граф Каменський — 20 000, колишній гетьман Розумовський — 35 000, генерал Чертков — 16 000 і т. д. Усім тим, кому даровано землю, давано пільги на десять років від усяких податків. Взагалі кожен дворянин міг дістати 1500 десятин із умовою, що він за кілька років оселить на ній не менше 13 дворів селян.

Більша частина розданих земель була дуже слабо заселена. Селяни, які вже жили раніше, тепер почали розбігатися, болячись панщини. Тоді уряд дозволив закріпощати всіх, хто жив на землі, в тім і колишніх запорожців, а поміщики спроваджували собі селян із центральних губерній, із України й Московщини. Протягом 9 років до 1784 р. роздано поміщикам близько 4,5 млн десятин землі. Але це вичерпало тільки половину великого земельного фонду, який залишився після Запоріжжя. Це примусило російський уряд узятися до колонізації краю чужоземцями, головню німцями.

Зруйнування Запоріжжя знайшло широкий відгук у народних українських масах: це ж була остання твердиня, де ще не було ненависного кріпацтва, це була одинока область, де правила виборна

влада, де не відчувався тягар поліційно-бюрократичного режиму. Тому зруйнування Січі знайшло свій відгук у численних народних піснях, які жили в устах українського народу майже до останнього часу і які оплакували упадок козацької свободи.

Жаль за втраченою козацькою свободою збільшувався в народі тим, що в краю безпосередньо почали заводитися кріпацькі порядки, які були повним контрастом до тих, які існували за запорізьких часів. Вже згадано, що територія Запорізьких Вельностей відразу зробилася країною величезних земельних латифундій і різноплеємної колонізації, яка надала краєві доволі різнобарвний етнографічний характер. Опанувавши в результаті війни з турками узбережжя Чорного моря, російський уряд поспішав закріпитися на його берегах і скоріше заселити величезні простори землі, які відділяли ці береги від старих провінцій імперії. Весь новоприєднаний до Росії край — і запорізькі землі, й приморські степи — віддано під іменем Новоросії під управу князя Потьомкіна. Він енергійно взявся за діло; заснував міста Херсон, Миколаїв і Катеринослав, останній на місці запорізького села Половиці над самим Дніпром. Усі плани Потьомкіна відзначалися дуже широким розмахом, часом аж до фантастичності. Цариця відкрила своєму фаворитові необмежені ресурси з державної скарбниці; до його послуг були й робочі руки: військо, селяни-кріпаки й наймані робітники. Але при всьому тому багато з його замислів скінчилося крахом, багато коштів було змарновано без усякої користі, й «потьомкінські села», які він будував по берегах Дніпра під час подорожі Катерини II до Криму, стали приказкою. Поспішаючи скоріше колонізувати запорізькі землі, Потьомкін відкрив широкий доступ до краю чужоземним колоністам, передовсім німцям. Після сербів, які поселилися на запорізьких землях ще за часів існування Січі, потяглися болгари, що виселилися з-під турецької влади. З Бессарабії, яка належала тоді туркам, прийшли вірмени й заснували місто Григоріополь, на збудування якого російський уряд дав великі кошти.

Значно більшу вагу мала колонізація німецька. В 1789 р. з Пруссії прибула партія менонітів у 230 родин. Вони дістали щедрі субсидії, навки були звільнені від військової служби, на тридцять років були звільнені від податків і дістали по 65 десятин прекрасної чорноземної землі в самому серці запорізьких володінь, на острові Хортиці над Дніпром та на правому березі Дніпра. Слідом за першою партією почали з'являтися нові німецькі колоністи, й швидко пізніше Катеринославщина, Таврія й Херсонщина вкрилися сіткою німецьких колоній. У 1845 р. число німців-колоністів досягло вже 100 000. Крім німців селилися в Новоросії греки, молдавани, жиди. Але все-таки більшу частину поселенців творили українці.

Певна частина первісного населення краю залишилася й при нових порядках. Колишні піддані Війська Запорізького і навіть самі запорожці були перетворені здебільшого в так званих державних або казенних селян. Їх доля, порівнюючи, була краща, бо вони залишились особито вільними і тільки платили до скарбу певний податок та відбували військову повинність. Деяка частина населення, яка

жила на землях, розданих панам, перетворилася в кріпаків. Категорія вільних селян, себто державних, збільшувалася помалу втікачами з сусідніх провінцій держави, де вже панувало кріпацтво, й навіть із польської України. Уряд дорожив заселенням краю і тому дивився крізь пальці на появу цих нових переселенців та захищував їх до державних селян. З другого боку, й поміщики, дбаючи про заселення своїх володінь, не тільки виводили кріпаків із центральних губерній, але також приймали до себе втікачів. Панщина на нових місцях, де щойно заводилося господарство, була легша, ніж у старому краю, і тому для багатьох кріпаків здавалося природним покидати старі насиджені місця, покидати свої оселі й навіть родини та переселятися на нові місця, де було більше свободи й де менше докучала ненависна панщина.

Так із великими зусиллями, з великими витратами коштів за допомогою чужинців-колоністів доводилося російському урядові проводити заселення краю, де недавно перед тим спокійно й успішно відбувалася колонізація й опанування краю для хліборобської культури самим автохтонним населенням, яке шукало тільки одного: вільної праці на вільній землі, без панщизняних обов'язків.

*

Зруйнування Запорізької Січі над Дніпром ще не було кінцем Запорізького війська. Близько 5 000 запорожців у самий момент руйнування Січі встигли вислизнути з-під рук генерала Текелія й частиною на човнах, частиною суходолом, дістатися до турецького міста Білгорода (теперішній Акерман у Бессарабії) над Дністровим лиманом. Вони вислали звідси депутатцію до турецького султана, й той прийняв запорожців у своє підданство, віддавши їм для життя гирла Дунаю, себто його широку дельту з обширними островами. Запорожці дістали його внутрішньої автономії по своїх старих звичаях. Число їх почало дуже скоро зростати: до них прилучились окремі козаки, які не могли втекти зразу, і вже в наступному 1776 р. в війську нараховувалося 7 000 козаків. Це число зростало з кожним роком: Задунайська Січ стала принадною для всіх тих, хто не хотів миритися з новими порядками на колишньому Запоріжжі. Втікали сюди також енергійніші одиниці з-поміж селян на російській і на польській Україні. Ця еміграція до Задунайської Січі стривожила російський уряд, і він видав у 1779 і в 1780 роках маніфести з закликом до втікачів, щоб верталися до рідного краю, обіцяючи повну амністію. Рівночасно зроблено дипломатичну інтервенцію перед турецьким урядом, домагаючися, щоб козаків відсунуто далі від російсько-турецького кордону. Султан видав наказ, щоб козаки не переходили на лівий берег Дунаю.

Тим часом на нових місцях запорожці зустрічалися з іншими козаками-емігрантами: це були донські козаки, які ще на початку XVIII ст. після придушення повстання отамана Булавина виселилися до Туреччини. Їх називали некрасівцями за іменем їх отамана Некрасова, котрий вивів їх із Дону. Це були чисті великоруси, які за

майже 80 років перебування в Туреччині цілком зберегли свою мову, народність і свою старовірську релігію. Вони після різних блукань оселилися при гирлі Дунаю в Добруджі, там, де поселилися тепер і запорожці. Між некрасівцями й запорожцями почалися непорозуміння, які дійшли до збройних сутичок. Одного разу некрасівці спалили Задунайську Січ. Султан узяв сторону некрасівців і звелів запорожцям пересунутися далі по Дунаю, по лінії Силістрія-Рущук.

Запорожці були незадоволені. Під впливом агітації австрійських агентів частина їх, 8 000, покинула в 1785 р. гирло Дунаю й виселилася до Банату (між містом Зентою на Тисі й Панчовою на Дунаї). Вони прийняли австрійське підданство, дістали право виборного устрою (їх кошовий уважався за полковника австрійської служби), вільного володіння землею й платню від австрійського уряду. Але запорожці довго не втримали суворого режиму австрійської бюрократії, з її дріб'язковою контролею й постійними причіпками, і в 1811—1812 роках повернулися назад у Добруджу, де знову злучилися з своїми земляками, які тут мали свою Січ. Спільними силами напали вони на некрасівців, узяли штурмом Дунавець, вирізали місто Тульчу й таки вигнали некрасівців. Турецький уряд мусив примиритися з фактом і переселив некрасівців на острів Майнос на Мармуровому морі, а частину розселив у Малій Азії.

На нових місцях запорожці влаштувалися так, як колись над Дніпром. Над притокою Дунаю Дунавцем вони заснували свою Січ, яка мала так само 38 куренів. Вона була обведена окопами, а посередині була збудована церква. Старшина була вибрана з-поміж старих, іще дніпровських запорожців. Жінок по-давньому не допускали до Січі, й жонаті козаки мусили жити окремо по слободах. Так, як колись старі козаки йшли до монастирів Самарського або Межигірського, так тепер йшли на Атонську гору, де засновано спеціальний український монастир імені пророка Ілії. Щоб збільшувати свій контингент, запорожці висилали агентів на Україну, щоб там потай вербувати молодих хлопців.

Становище запорожців під турецькою владою було тяжке. Річ у тому, що з Росією турки часто провадили війну, а тому, що російський уряд, як зараз побачимо, знову почав творити українські козацькі формації, то запорожцям приходилося битися проти своїх. Російський уряд постійно через своїх агентів підмовляв запорожців вертатися до рідного краю, обіцяючи їм усякі блага, і це вносило значний розбрат у козацьке товариство. Знов же такі й турки дуже часто вживали запорожців для операцій проти своїх збунтованих підданих-християн. Так, запорожців посилали втихомирювати повстання сербів, а потім греків. Участь у цих операціях була для козаків дуже неприємна, так само, як і у війні проти Росії. Час від часу невеликі групи запорожців покидали Задунайську Січ і тікали до Росії. Там їх здебільшого поселяли на Кубані. Коли в 1827 р. відносини між Росією й Туреччиною погіршали настільки, що обидві сторони почали готуватися до війни, російський уряд активізував свою агітацію серед задунайських запорожців, щоб перехилити їх на свій бік. З другого боку, турецький уряд, не довіряючи запорожцям,

відновив свої плани переселити їх кудись далі до Малої Азії. Росіяни знайшли собі вірного однодумця в особі самого запорізького кошового, яким в той час був Йосип Гладкий.

Коли в 1828 р. почалася війна, й російська армія з самим царем Миколою I появилася на Дунаю, Гладкий повів агітацію серед козаків щоб передатися на бік Росії. Але він не мав великого успіху. Більшість не довіряла російським обіцянкам, не хотіла кидати Туреччини, до якої вже звикла, та й боялася помсти з боку турків. Тим часом султан наказав запорожцям мобілізуватися й прилучитися до турецької армії, яка збиралася коло Силістрії. Гладкому треба було на щось зважитись. Він привів до Силістрії 2 000 козаків із числа тих, що не хотіли передаватися на бік росіян, і заявив візиреві, що мусить вертатися на Січ, щоб зібрати дальші відділи козаків і привести їх до нього. Та замість того, явившись на Січ, забрав там клейноди, військовий скарб і 500 своїх однодумців та передався з ними на бік Росії. Російська армія саме тоді шукала місця для переправи через Дунай. Гладкий, який прекрасно знав місцевість, указав пункт, де армія могла спокійно й непомічена турками перейти на другий бік Дунаю. Він сам керував переправою. Це була велика послуга, й цар Микола щедро нагородив Гладкого.

Але за те всі козаки, що залишилися на турецькому боці, стали жертвою пімсти. Всіх козаків, які явилися до Силістрії, турки заарештували й кинули до тюрми. Січ спалили, і всіх, кого там захопили, вирізали. Почався погром усього українського населення в Добруджі, яке жило там під захистом Задунайської Січі. Коли війна скінчилася, то запорожців, які ввесь час сиділи в тюрмі в Андріанополі, пущено було назад на Дунай, але ні про яке козацтво не можна було й думати; вони разом із рештками української людності, яка залишилася після турецького погрому, zostалися жити як прості рибалки. Потомки цього населення ще й досі живуть у Добруджі.

З козаків, які передалися з Гладким на бік Росії, було утворене так зване Азовське військо, яке дістало землю для свого поселення понад північним берегом Азовського моря між Бердянськом і Маріуполем. Гладкий із рангою російського генерала був призначений отаманом того війська. Та це військо було дуже малочисельне й могло виконувати лише функції берегової охорони проти контрабандистів. Року 1865 воно було скасоване, козаки були переведені на Кубань і зараховані до Кубанського війська.

Але ще раніше, ніж козаки-емігранти почали вертатися в російське підданство й творити різні військові формації, в межах самої Російської держави було відновлене українське козацтво запорізького типу, хоч у значно відмінних формах супроти колишньої Запорізької Січі. Російський уряд, зруйнувавши в 1775 р. Січ і розігнавши запорожців, дуже скоро побачив, що зробив занадто поспішний і незручний крок. Боротьба з Туреччиною за береги Чорного моря була далеко ще не закінчена, і південні границі держави потребували оборони. Регулярної армії не вистачало, та й утримання її в більших розмірах вимагало великих видатків.

З другого боку, організація Задунайської Січі вимагала якоїсь противаги, щоб паралізувати її атракцію для українського населення. Уже в 1776 р., себто через рік по скасуванні Січі, було оповіщено про формування двох так званих пікінерних полків, куди приймали колишніх запорозьких козаків. Але ці полки були дуже непопулярні серед населення.

Тоді одному з колишніх запорізьких старшин, Сидорові Білому було доручено формування чисто козацького відділу. В 1784 р. окреме військо з колишніх запорожців було засноване формально під іменем Бузького Козацького Війська. Це військо дістало землі для свого поселення між річкою Богом і Дністром. Від Богу воно дістало свою назву. Коли вибухла в 1791 р. нова Турецька війна, бузькі козаки взяли в ній дуже активну участь. У той час як їх брати бились проти Росії на Дунаї, бузькі козаки під проводом полковника Антона Головатого взяли сильний форт Березань при гирлі Дніпра, чим уможливили російській армії здобути Очаків. Козаки дістали нагороди й були переіменовані у «Військо вірних чорноморських козаків». Їх нараховувалося 7 000. Потьомкін дуже ними опікувався й прийняв на себе спеціально придуманий титул «великого гетьмана».

В 1791 р. Потьомкін умер. Становище чорноморських козаків у петербурзьких сферах захиталося. Тоді Головатий поїхав до Петербурга й виклопотав, щоб козаків переведено на щойно здобуту від турків Кубань, в трикутнику між Азовським та Чорним морями. Місцевість ця була майже незаселена й потребувала постійної оборони від войовничих кавказьких верховинців. У 1792 р. чорноморські козаки переселилися на нові землі й тут заснували, як свій осередок, місто Катеринодар, на березі річки Кубані. До чорноморців пристали згодом ті запорожці, які в часи Російсько-Турецької війни 1806—1807 років передалися були на бік Росії й склали ефемеридне «Буджацьке або Усть-Дунайське Козацьке Військо».

Після деякого тертя й навіть одвертого заколоту життя на Кубані наладилося, але вже зовсім у відмінних формах, ніж колись на Запоріжжі. Тепер козаки жили родинами, заводили кожен своє індивідуальне господарство. Розселилися по селах, які стали називатися станицями і які на спомин про старі часи дістали назви за іменами колишніх запорізьких куренів. Край почав швидко заселюватись. Прибували нові переселенці з України: так, у 1813 і 1832 роках були переведені сюди сформовані з колишніх гетьманських козаків полки і влиті в склад Чорноморського Козацького Війська. В 1832 р. стався навіть одинокий у своїм роді і можливий тільки за старих царських порядків факт примусового набору на колишній Гетьманщині кількох тисяч дівчат і вирядження їх на Кубань: це було зроблено спеціально з огляду на недостачу жінок на Кубані; ці дівчата повиходили заміж за козаків, щоб збільшити число родин. Побільшувалося число населення й селянами-утікачами. Але їх не вписувано в козаки, і вони залишалися вільними селянами-хліборобами, позбавленими, одначе, тих прав і привілеїв, що їх мало козацтво.

Колишня козацька автономія й самоуправа були дуже скоро зовсім обкросені. Уже в 1800 р. поруч із виборним військовим отаманом поставлено російського генерала, який мав спільно з ним правити військом. У 1802 р. чорноморські козаки дістали такий самий устрій, як і ті козаці війська, які залишилися в межах Росії, себто донське, уральське та ін. Замість виборного отамана вони дістали призначеного, так званого наказного отамана з російських генералів. Козача рада, козаці клейноди зберегли тільки чисто декоративне значення.

Головна роль чорноморських козаків звелася до постійної боротьби з кавказькими гірськими племенами. Ця боротьба вимагала відмінних способів і відмінних метод, ніж ті, що їх колись уживали запорізькі козаки. Чорноморці мусили пристосовуватись до цих нових умов своєї військової діяльності й це, в зв'язку з місцевими географічними умовами, поклато на них особливий відбиток, виробило з них особливий тип. У 1864 р. чорноморських козаків, по прилученню до них так званих лінійних козаків-великоросів із походження, перейменовано в Кубанське Козацьке Військо. Після остаточного завоювання Кавказу життя на Кубані втихомирилося й кубанські козаки від того часу відбували звичайну військову службу в складі російської армії. Наділені дуже гарною родючою землею, вони досягли помітного економічного добробуту. Кубанці зберегли свої українські етнографічні прикмети, але відділені значними просторами від головних центрів українського життя, вони не відігравали хоч трохи значнішої ролі в українському національному відродженні аж до революції 1917 р. й тих подій, які за нею пішли.

Усі ці галузі українського козацтва, які вели своє походження від запорізького братства, усі ці козацькі організації, цікаві як прояв самодіяльності українського народу; вони зароджувалися в його нутрі; в формах їх організації й життєвого укладу український народ старався здійснити свої ідеали суспільного життя. Ці ідеали, як ми бачили, зустрілися з опором Російської держави, яка була будована на цілком інших основах, протилежних тим, про які мріяв український народ. І козацтво не витримало цієї боротьби: воно мусило частиною зовсім упасти, частиною підпорядкувати себе Російській державі, стати до неї на службу, цілком переформуватись, як це сталося, наприклад, з козацтвом кубанським. Запорізьке козацтво та його епігони цікаві для нас ще з іншого погляду: всі ці козаки, дніпровські, дунайські, чорноморські були піонерами української народної колонізації, яка стихійно посувалася до берегів Чорного моря. Кінець кінцем та колонізація, що її згори насаджував російський уряд, ішла тільки по слідах колонізації народної й не завжди навіть розумно продовжувала те діло, яке розпочинали піонери колонізації народної,— запорізькі козаки та їх епігони. Та остаточний результат був майже однаковий: українське населення щільно присунулося до берегів Чорного й Азовського морів і обхопило їх широким поясом від гирла Дунаю до гирла Кубані й далі на південний схід аж до Кавказького хребта.

ЛІТЕРАТУРА

Эварницькій. Історія запорозьких козаковъ. Т. 3. Петербургъ., 1897; Його ж: Вольности запорозькихъ козаковъ. Петербург, 1890. Скальковскій А. Історія Новой Сѣчи или послѣдняго Коша Запорозького (3-е вид.). 3 томи. Одеса, 1885—1886. Шимановъ А. Предсмертная поземельная борьба Запорожя // Кіевск. Старина. Кн. VII. 1883. Загоровскій Е. Взаимоотношенія Запорожя и русской правительственной власти во время Новой Сѣчи // Записки Одеск. О-ва исторіи и древностей. Т. 31. Одеса, 1913. Василенкова—Полонська Н. З історії останніх часів Запорожя // Записки Істор.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук. Т. IX. К., 1926; Ї ж: Маніфест 3 серпня 1775 року в світлі тогочасних ідей. Там же. Т. XII, К., 1927; Ї ж: Майно Запорозької старшини, як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запорожя // Нариси з соціально-економічної історії України. Т. I. К., 1932. Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорозьких землях у 1751 р. // Україна. Кн. 2—3. 1926. Флоровскій А. Депутаты Войска Запорозького въ Законодательной Комиссії 1767 г. // Записки Одеск. О-ва исторіи и древностей. Т. 30. Одеса, 1912. Слабченко М. Організація місцевої адміністрації на Запорожю // Записки Істор.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук. Т. VI. К., 1925; Його ж: Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці Комісії історії зах. рус. та україн. права. Укр. Акад. Наук. Т. 3. К., 1927; Його ж: Паланкова організація Запорозьких Вольностей. Там же. Т. VI. К., 1929. Греков В. Бунт сіроми на Запоріжжі 1768 р. // Записки Істор.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук. Т. XI. К., 1927. Біднов В. Атакування Запорізької Січі 1775 р. // Літер.-Наук. Вісник. Кн. IX. 1925; Його ж: Послѣдній кошевой атаманъ П. Калнышевскій // Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссії. Т. I. Катеринослав, 1905; Його ж: Січовий архимандрит Володимир Сокальський // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка. Т. 147. Львів, 1927. Єфименко П. Послѣдній кошевой атаманъ Запорозькой Сѣчи // Русская Старина. Кн. XI. 1875; Його ж: Послѣдній писарь Войска Запорозького Глоба // Кіевская Старина. Кн. VIII. 1882. Николайчик О. Родина Кальнишевскаго. Там же. Кн. V. 1892. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове, Ляйпціг, 1923 (дуже гарний популярний нарис). Запорозька козаччина після зруйнування Січі: Рябінін—Склярєвський О. Запорозькі бунти Дунайців 1771—1774 років і початок Задунайського коша // Науковий збірник Істор. Секції Укр. Акад. Наук за рік 1927. К., 1927; Його ж: З життя Задунайської Січі // Україна. 1929. Травень-червень; Його ж: Кінець Задунайської Січі. Там же. Вересень. Скальковскій А. Історія Новой Сѣчи Т. 3. Одеса, 1886; Його ж: Дунайцы // Кіевская Стар. Кн. I. 1885. Степовий І. В. (Біднов). Із історії Задунайської Січі // Україна. Кн. III. 1914. Короленко П. Азовцы // Кіевск. Стар. Кн. VII і VIII. 1891. Пищевичъ А. Бугські козаки и українські уланы. Там же: Кн. III. 1886. Лобачевскій В. Бугское козачество и военныя поселенія. Там же. Кн. XII. 1887. Кондратовичъ О. (Хв. Вовк). Задунайская Сѣчь. Там же. Кн. I, II і IV. 1883. (Гладкій В.) Гладкій О. М. Русская Старина. Кн. II. 1881. Яворницький Д. Кошовий отаман О. М. Гладкий. // Ювілейний Збі-

рник на пошану М. Грушевського. Кн. I. К., 1928. А (нтонович) В. Поселенія запорозьцевъ въ Банатъ. // Кіевск. Стар. Кн. VI. 1882. Г (рушевскій) М. Записка Гендльовіка про банатських запорозьців // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. 191. Львів, 1911. Щурат В. Жерело звісток Гендльовіка про запорозьців. Там же. Т. 128. Львів. 1919. Багалъй Д. Колонизація Новоросійскаго края и первые шаги его пути культуры // Кіевск. Стар. 1889. Кн. IV—VI; Його ж: Заселенія південної України і перші початки її культурного розвитку. Харків, 1920. Короленко П. Черноморцы. Петербургъ, 1874; Його ж: Предки кубанських козаковъ на Днѣпрѣ и на Днѣстрѣ. Катеринодар, 1901; Його ж: Кошевые атаманы Черноморскаго Козачьяга Войска. Петербург, 1902. Фелицынъ Е. Кубанское Козачье Войско 1696—1888 гг. Воронежъ, 1888. Щербина Ф. Історія Кубанскаго Козачьяго Войска. Т. I—II. Катеринодар, 1910—1913; Його ж: Колонизація Кубанской Области // Кіевская Старина. Кн. XII. 1883.

**ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА В XVIII СТ.
ГАЙДАМАЦЬКІ РУХИ. КОЛІВЩИНА 1768 Р.
ОПРИШКИ В ГАЛИЧИНІ. ЦЕРКОВНА УНІЯ
В ГАЛИЧИНІ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ.
ПРИЛУЧЕННЯ ГАЛИЧИНИ ДО АВСТРІЇ.
ПІДКАРПАТСЬКА РУСЬ**

У той час коли лівобережна Україна, хоч і втрачала під гнітом централістичної політики російського уряду свою автономію, але все ж таки зберегла власну освічену верству, яка кермувала життям краю й могла розвинути доволі широко своє національне життя, Україна правобережна, діставшись знову Польщі після 1711—1712 років, перейшла під її владу зруйнована, виснажена, майже позбавлена свого населення. На ній почався наново колонізаційний процес, який відбувався під знаком реставрації суспільного устрою й загальних відносин із часів перед повстанням Богдана Хмельницького. Народна українська маса не могла примиритися з цією реставрацією, але, позбавлена тепер власної провідної верстви, якою колись була козаччина, вона реагувала на реставрацію нелюбих їй порядків лише стихійними рухами, які в історії носять назву гайдамацьких. Усна традиція, збережена в пам'яті українського народу про гайдамаків і підхоплена літературою, оточила ці рухи в очах пізніших поколінь українського суспільства романтичним ореолом боротьби за соціальне й навіть національне визволення. В залежності від таких поглядів і українська історіографія дивилася на гайдамаччину як на свідомий рух, що тільки через спеціальні обставини свого часу виявлявся в кривавих антикультурних формах. Рівночасно історіографія польська, додержуючися діаметрально протилежних поглядів, відмовляла гайдамаччині у всякій ідейній основі й дивилася на гайдамаків як на звичайних розбишак і головорізів. Під знаком цієї наукової контроверзи в оцінці гайдамаччини історичне дослідження цього явища перебуває й досі.

Гайдамаччина в українській історіографії довгий час була предметом дослідів, опертих головню на усній традиції, — народних переказах, на мемуарах сучасників і в значно меншій мірі на архівному матеріалі. Такими були праці А. Скальковського (1845), М. Максимовича (1849), Д. Мордовцева (1870). Першим, хто поставив дослідження гайдамацьких рухів на чисто документальний ґрунт, був Володимир Антонович, котрий видав у «Архиве Юго-Западной России» акти про гайдамаків (із років 1700—1768) й написав на основі цих актів свою відому монографію про гайдамацькі рухи (1876). Він же опублікував цілу низку дуже цінних мемуарів про ці рухи, писаних свідками й сучасниками. Ці мемуари,

незважаючи на неприхильність їх авторів до гайдамаків, подають багато дуже важних фактичних подробиць. Нарешті, найбільш вичерпну працю подав про гайдамаків Яків Шульгін, котрий опублікував на сторінках місячника «Кіевская Старина» широку монографію про гайдамацьке повстання 1768 р. (1890).

І Антонович, і Шульгін, обидва дивилися на гайдамацькі рухи як на стихійний протест українських народних мас проти соціально-економічного й національно-релігійного поневолення їх панамі в Польській державі. Поскілки цей подвійний гніт виявлявся в дуже тяжких формах, постільки й реакція проти нього з боку народних мас прибирала різкі, криваві форми. Зовсім інакше дивилася на цю народну реакцію історіографія польська. Для неї гайдамацькі рухи — це був звичайний розбій, а причиною їх були не погані порядки в Польщі, а природна дикість українського селянина, його огида до мирної хліборобської праці й нахил до ледарства та бунтів. Коли в 1890 р. появилася монографія Шульгіна, то вона зустріла дуже гостру критику з боку польського історика Тадеуша Корзона на сторінках журналу «Kwartalnik Historyczny» 1892 р. На думку Корзона, гайдамацьке повстання 1768 р. не уявляло з себе жодного політичного, ідейного руху, а було звичайним розбоем. «Гайдамачтво, — писав Корзон, — було просто розбоем, і дикі прояви козацького своєвільства виступили в спілці з темним релігійним фанатизмом та утворили справжній хаос у всякого роду відносинах». Корзон дуже різко виступив проти обох українських істориків, обвинувачуючи їх у співчутті до кривавих проявів розправи гайдамаків із польським та жидівським населенням, закидаючи їм антикультурні й антигуманні тенденції.

Стаття Корзона викликала відповідь з боку Шульгіна на сторінках «Кіевської Старини», а за саму редакцію журналу там же відповів Антонович. Ця полеміка прибрала принципового значення, бо тут у особах, з одного боку, Антоновича й Шульгіна, з другого — Корзона зустрілися дві ідеології, дві історіографічні школи. «Ми, — писав Антонович, — так само, як і п. Корзон, признаємо, що події 1768 року були дуже сумні, й сцени убивства й нелюдськості, де б вони не появлялись, завжди викликають огиду в кожній хоч трохи цивілізованій і гуманній людині. Тому й знищення селянами такої маси шляхтичів й жидів, і нелюдські кари над селянами з боку шляхетських судів — це, на нашу думку, факти однаково сумні, й над ними треба пожалкувати. Але наші почуття зовсім суб'єктивні, вони не можуть служити метою історичного досліду. Ми мусимо поставити пану Корзону питання: які ж причини викликали ці явища, над якими ми так жалкуємо? Для нас ці причини ясні й зовсім логічні: селянську масу, неважаючи на її довгий і сильний опір, було поневолено, позбавлено власної землі і всяких, навіть найелементарніших громадських прав. Шляхтичі дратували її повсякчасно необмеженою й безконтрольною самоволею. Крім матеріального гніту селян дражнено ще й нелюдськими утисками на полі релігії, насильно навертаючи їх на церковну унію. Нарешті, польський уряд і громадянство не постаралися дати селянам якої-небудь, хоч би й убогої,

елементарної освіти. При такому стані речей наслідки могли бути тільки сумні. Покривджена, ображена, роздратована маса мусила, розуміється, повстати при першій нагоді, з першої-ліпшої причини, і цей вибух, завдяки повному браку громадського розвитку й гуманної освіти, мусив виявитися в нелюдських і кривавих формах». Я. Шульгін у своїй відповіді Корзонові заявив, що він вважає гайдамацький рух за прояв свідомого протесту українського селянства, пригніченого шляхтою соціально й релігійно. Сам спосіб і організація повстання були, як писав Шульгін, свідомо продумані, й провідники повстання взяли на увагу всю політичну міжнародну обстановку того часу. Кожна з полемізуючих сторін зосталася при своїх поглядах. Польська історіографія по-старому дивилася на гайдамаків як на звичайних розбишак, і в такому дусі, наприклад, написана двотомова праця Фр. Равіти-Гавронського «Historja ruchów hajdamackich» (1901). Гайдамачина, на думку Гавронського, «була проявом не стільки свідомо відчужених кривд і ясных змагань, скільки розгнуданих інстинктів напівдикого суспільства». В такому самому дусі, як і польські, освітлюють гайдамацькі рухи й жидівські історики, поскільки вони забирають у цій справі голос, наприклад, київський учений І. Г а л а н т.

У нових часах зріс інтерес до гайдамачини серед дослідників Радянської України. Вони почали студіювати російські провінціальні архіви, продовжуючи цим розсліди, розпочаті ще перед революцією проф. В. Бі д н о в и м, і познаходили чимало цікавого матеріалу, який подає різні фактичні подробиці про гайдамацькі рухи та їх учасників. З цього боку особливо цікаві праці київського історика О. Гермаїзе й харківського дослідника М. Горбаня.

Так само, як і слово «козак», слово «гайдамака» взято з тюркської мови, де є оклик «гайде!», що значить: тікай! Звідси й татарське слово «гайда», яке перейшло й до української мови. Отже, слово «гайдамака» зв'язане з поняттям тікання, мандрування й означає волоцюгу, незв'язану з постійним місцем осідку людину, яка викликає серед суспільства замішання, тривогу, рух. Це слово почало вживатися тільки у XVIII ст. й прикладати його до народних рухів XVII ст., до часів Хмельниччини, як це робив, наприклад, Костомарів, нема історичної підстави. Назвою «гайдамаки» охрестили представників народних рухів польської письменниці кінця XVIII ст., і так ця назва й залишилася в літературі. Сам український народ уживав поруч слова «гайдамаки» ще й іншої назви на означення партизанів, які боролися проти польської адміністрації й польських панів: він називав їх також коліями, левенцями, опришками.

Коріння гайдамацьких рухів треба шукати в тих політичних умовах, в яких перебувала правобережна Україна від початку XVIII ст. Як знаємо, польський уряд, утвердившись знову на Правобережжі, розпочав наново колонізацію.

Як тільки заспокоїлася воєнна буря й край офіційно перейшов під польську владу, почали появлятися пани, сини й онуки колишніх власників маєтків. Вони розшукували по архівах старі документи, які свідчили про їх власницькі права й на законній основі вступали

у володіння своїми землями. Найлегше було утвердитися в своїх старих володіннях панам-магнатам. Знову виростають величезні латифундії, як колись сто років перед тим. Деякі з колишніх магнатських родів повимирали, як, наприклад, Вишневецькі, Конецпольські, Собеські, й їх володіння були поділені або попереходили цілком до рук споріднених магнатських фамілій. Протягом XVIII ст. найбільші земельні багатства на правобережній Україні зосередилися в руках Потоцьких, Любомирських, Яблоновських, Чорторійських, Сангушків, Тишкевичів, Браницьких та ін., які усім нагадували «королев'ят», з часів перед Хмельницьким. Вони цілком захопили політичний вплив у Речі Посполитій, й історія панування трьох останніх королів, двох Августів і Станіслава Понятовського, являє з себе властиво боротьбу кількох магнатських фамілій між собою. Користуючи з ослаблення королівської й взагалі всякої влади в державі, магнати захоплювали й так звані королівщини, українські староства, й зробили їх дідичними в своєму роді. Так, староство канівське опинилося в руках Потоцьких, корсунське й чигиринське в руках Яблоновських, черкаське — Сангушків. Шляхта опиняється в великій залежності від магнатів, і її прославлена свобода є властиво фікцією: більша частина шляхти дістає свої володіння або за допомогою магнатів, або просто від них. Лише невеликій частині вдається відшукати й повернути свої колишні землі; більша частина дістає маєтки вже від магнатів на умовах васальної залежності або оренди, а то й просто вступає до них на службу управителями, адміністраторами, економами, офіціалами і т. д.

Здобувши знову величезні простори землі на Україні, пани стали перед завданням насамперед їх заселити, щоб потім завести якесь господарство. В селянському населенні недостачі не було. На заклик панських «осадників», які обіцяли по-давньому «пільгові роки» свободи від усяких повинностей, потяглися селяни з західної Волині, з Полісся, Галичини, навіть із лівого берега Дніпра, з Гетьманщини, осаджувалися на порожніх землях, і потроху в краю почали виростати нові села, здебільшого на руїнах колишніх. Приходили не тільки українці, але й поляки-мазури, але вони зливалися з масою українського населення, переймали його мову й звичаї, залишаючися хіба при своїй римо-католицькій вірі. Пани приймали всіх, і втікачів, і навіть людей «із чужими жінками й з чужими волами»; перші роки не вимагали ніяких повинностей, поки пересельці не обзавелися господарством і поки не минали «пільгові роки». Але й в перших роках панщини обов'язки панщизняні не були дуже важкі. Власники маєтків почували велику потребу в робочих руках і готові були йти на всякі уступки й терпеливо дожидати, доки їх нові піддані влаштуються як слід і заведуть справжнє господарство.

Та ось помалу «пільгові роки» минали. Більшість земель по латифундіях була роздана дрібній шляхті в оренду або в застав. Панщина щільніше присувалася до селян, які вже були звикли до повної волі; шляхта, яка тепер безпосередньо мала діло з селянами, почала вимагати від них щораз більше праці на свою користь. Зростала сіль панської адміністрації й щораз тісніше охоплювала

життя селянина з усіх боків. Відновилося з появою римо-католицького духовенства й колишня нещаслива політика навертання православних на унію. Все це драгувало народ і викликало з його боку реакцію. Але тепер не було кому, як колісь за часів козаччини, організувати опір, і перед тими, що не хотіли миритися з кріпацькими порядками, залишився тільки шлях пасивного опору або індивідуальної боротьби: або тікати знову кудись за кордон, шукати собі щастя-долі десь на Гетьманщині, в Молдавії, Туреччині, або ж підшукати собі ватагу однодумців, не боятися стати поза межами закону й вести боротьбу, мстячи своїм соціальним гнобителям. В недавнє заселеному краю було багато бродячого авантюрицького елемента, щоб постачати людський матеріал для таких ватаг. Це були просто розбійники, які нападали на панські маєтки, на жидів і взагалі на заможних людей. Але в самих розбоях був виразно помітний момент соціальної боротьби: ці розбійники — до них почали прикладати ім'я «гайдамаків», здебільшого не чіпали людей бідних і взагалі селян. Через те вони користувалися співчуттям селянської маси, яка звикла дивитися на них як на своїх оборонців або принаймні месників за свої кривди.

Був ще один момент, який відіграв роль в розвитку гайдамаччини, а саме — близьке сусідство з Запоріжжям. Степи запорізькі служили пристановищем, де гайдамаки переховувалися від переслідувань з боку польських властей, де вони могли відпочивати після своїх наскоків, організуватися й робити нові наскоки. Правда, запорізька влада переслідувала в себе гайдамаків, ловила їх і карала. Але серед рядового козацтва гайдамаки викликали симпатію й тому, незважаючи на суворі накази січової старшини, дуже часто знаходили собі притулок на запорізькій території по лісах, балках, бережних печерах і різних потаємних схованках. Та й чимало запорожців вступало, розуміється, нелегально, в ряди гайдамаків, було організаторами й ватажками гайдамацьких відділів, допомагало їм зброєю, кіньми й взагалі матеріальними засобами. Нарешті, треба згадати, що на боці гайдамаків було часом співчуття й православного духовенства, озлобленого переслідуванням з боку уніатів, які намагалися повернути його силоміць на греко-католицький обряд.

Усе це зумовило таке становище, що гайдамаки в очах населення із звичайних розбійників і грабіжників ставали ніби оборонцями віри й народності. В звичайні часи гайдамаки виступали в своїй першій ролі, але в моменти вибухів якогось активного протесту з боку ширших народних мас вони ставали на чолі руху, як готові кадри, як організуючий, провідний елемент. В. Антонович у своїй монографії проаналізував склад і діяльність окремих гайдамацьких банд, поскільки ця діяльність полишила свій слід у судових актах. От кілька подробиць, які показують, що уявляла з себе гайдамацька банда в своєму первісному вигляді. Наприклад, у 1717 р. запорожець Дзюба сформував в околиці Києва на гетьманській території ватагу з 15 людей: тут були місцеві селяни, донські козаки, молдавани, жиди-вихрести і навіть один шляхтич із своїм слугою. Отже, люди найрізноморднішого соціального стану, віри й національності. Удаючи

з себе ватагу робітників, які хотіли десь найнятися на сільські роботи, вони перейшли на територію польської України й дійшли аж до Дністра. Їх радо приймали по панських маєтках як робочу силу, але вони ніде не найнялись, бо дожидали легшого заробітку: вони почали нападати на купецькі каравани й грабувати їх. Під час одного такого нападу вони здобули по 450 золотих на брата, добули собі коней. Тоді вони розійшлися по селах, поженилися й почали господарювати. Якби не те, що деякого з них пізнали пограбовані купці, то гайдамакування проминуло б для них безкарно.

У середині 30-х років запорожці вертаються на свої давні місця, прийнявши російське підданство. Вони робляться безпосередніми сусідами польської України. Вони приносять із собою традиційну неприязнь до панських порядків у відносинах до селян. Гайдамаки, як я вже згадував, знаходять у запорожцях певну опору, хоч і не офіційну. Завдяки участі запорожців «гайдамаччина», — як каже Антонович, — стає безперестанною, організованою військово проти шляхти». Поруч із запорожцями співчуття до гайдамаків проявляє й населення лівого берега Дніпра — на Гетьманщині. Гетьманці самі дуже рідко беруть активну участь у гайдамацьких рухах, але вони допомагають гайдамакам організуватися, переховують їх у себе, постачують їм зброю й харчі.

Польська адміністрація в краю й шляхта опиняються перед дуже поважним завданням: організувати оборону проти гайдамацьких куп, які починають вести постійну, безперервну партизанську боротьбу й роблять неможливим хоч трохи спокійне ведення господарства в краю. Польська держава розпоряджала в половині XVIII ст. дуже незначною військовою силою. Ще в 1717 р. шляхта добилася обмеження постійної армії до 24 000 людей, і такий контингент був гарантований, на основі конвенції, російським урядом, якому це було дуже на руку: Польща робилася супроти нього безборонною, й російські війська вільно входять до Польщі для збройних інтервенцій, як це було в 1733 і 1768 роках, або щоб перейти через польські провінції до Туреччини чи до Пруссії, як це було в 1738 р. і в часі Семилітньої війни. Тим часом як сусідка Польщі, маленька Пруссія, тримала постійну стотисячну армію, а друга сусідка — Росія мала постійну армію в 200 000 людей, Польща мала фактично всього 17 000—18 000. Для великої держави, якою була польська Річ Посполита, це була зовсім мізерна сила. З тих 17 000—18 000 тільки 12 000 стояло в Короні, себто в Польщі, решта стояла в Литві. Польська армія була поділена на чотири так звані партії: великопольську, малопольську, сандомирську й українську. Партія означала дивізію або корпус. Отже, на цілу величезну область правобережної України, на три великі пізніші губернії — Волинську, Подільську й Київську — призначалася одна дивізія, в якій фактично не було й 4 000 вояків.

Розуміється, цієї сили не вистачало ані на те, щоб обороняти границі держави, ані на те, щоб піддержувати внутрішній спокій. Уряд робив спробу зорганізувати міліцію з дрібної, так званої чиншової шляхти, але з цього нічого не виходило, так само як і

з найманої за гроші міліції: до таких найманих міліцій ішов усякий авантюристичний люд, який у мирний час грабував населення, а під час розрухів переходив на бік гайдамаків. Залишилася ще одна сила, яка фактично й була одинокою опорою панської влади на неспокійній українській землі, це були так звані надвірні міліції, утримувані на свій кошт магнатами, власниками великих земельних латифундій. Польські магнати здавна звикли мати своє надвірне військо. Тепер мати свою власну озброєну силу було конечною потребою для Потоцьких, Любомирських, Браницьких та інших земельних магнатів, щоб охоронити їх маєтки. Вони й заводять особливу міліцію з власних селян, яких для того увільняють від кріпацької роботи, організують їх на козацький лад, дозволяють вибирати собі отаманів, сотників, осавулів, тільки головний начальник — полковник мав бути шляхтичем. Число такої панської міліції доходило іноді в окремих магнатів до чотирьох-п'ятьох тис.

Не маючи змоги цілком викоринити гайдамацький рух, польська адміністрація раз-у-раз зверталася за допомогою до російських властей, до російського посла в Варшаві і навіть просто до Петербурга. Російська влада наказувала своїм пограничним агентам ловити гайдамаків і карати, не дозволяти їм переходити на російську територію, та взагалі подавати польським властям поміч у боротьбі з гайдамацьким рухом. З наказу російської влади й запорізька січова старшина переслідує гайдамаків. З свого боку польська адміністрація, вважаючи запорізьких козаків за головних помічників гайдамаків, хапалася репресій супроти заporожців: вона часто захоплювала заporожців, які приходили на правобережну Україну з торговою метою, і страчувала їх. Так, наприклад, одного разу в Брацлаві під час ярмарку заарештовано й страчено близько трьохсот заporожців: другого разу в Немирові повішено 18 заporожців, які приїхали купувати хліб. Дуже часто польські військові команди засакували на заporізьку територію й руйнували заporізькі оселі. Все це, розуміється, тільки загострювало обоюсторонню ворожнечу.

Ця ворожнеча при першій же нагоді доводила до одвертого вибуху. Така нагода трапилася в 1734 р. Боротьба за опорожнення по смерті короля Августа Саксонського польський престол довела до інтервенції Росії. Супроти кандидатури Станіслава Лещинського, якого підтримувала Франція, Росія піддержувала кандидатуру саксонського курфюрста Августа III, сина покійного короля. Російська армія вступила в Польщу. Через правобережну Україну марширували гетьманські козаки, які йшли з російською армією в Польщу. Це викликало серед місцевих селян надії, що Росія забере собі українські землі з-під Польщі й скоро наступить кінець шляхетському пануванню.

Весною 1734 р. на Київщині розпочався повстанчий рух. Купи збунтованих селян били й виганяли шляхту та жидів, захоплювали цілі міста й містечка. Літом рух перекинувся на Поділля й на південно-західну Волинь. На Поділлі на чолі руху став козацький сотник Верлан, що був начальником надвірної міліції князів Любомирських. Він збунтував свою сотню, назвав себе полковником

і зорганізував із повстанців цілий полк. Він скрізь заявляв, що має від російської царичі Анни наказ нищити ляхів і жидів. Верлан узяв Броди, Жванець і розпустив свої відділи аж під Львів. Повстання почало прибирати поважний характер. Але тимчасом росіяни посадили на польський престол Августа III Саксонського, поляки мусили його признати, й тепер російське військо почало приборкувати народний рух. Без особливих зусиль росіяни розбили повстанчі купи. Провідники на чолі з Верланом утекли до Молдавії. Але чимало повстанців залишилось й вело далі по виході з краю російських військ партизанську боротьбу. Заporожець Грива зорганізував велику купу гайдамаків і взяв навіть міста Чигирин і Крилов. Цілих два роки (1737 і 1738) ішла боротьба польських військових команд із гайдамаками. Тільки за допомогою козацького сотника Сави Чалого, який став на польську службу, вдалося приборкати гайдамаків. Сава Чалий навіть узяв і зруйнував заporізький Гард, себто фортецю над Бугом. Але скоро після того заporожці помстилися, вбивши Чалого в його маєтку на Різдво 1741 р.

Партизанська боротьба з гайдамаками прибрала хронічний характер. Доки польська влада мала діло з гайдамаками-професіоналами, які чинили попросту розбійні наскоки на маєтки та міста, то ще сяк-так давала собі з ними раду. Але час від часу серед української селянської маси, вічно незадоволеної з свого становища, нагромаджувалася енергія для нового вибуху: тоді гайдамаки були готовими кадрами, вони давали з-поміж себе організаторів і вождів повстання, й розпочинався ширший рух, який охоплював значні простори. Такий вибух стався в 1750 р. Кілька гайдамацьких куп, які зорганізувалися на заporізькій території, перейшли границю Речі Посполитої і вскочили на південну Київщину. Польське військо, яке перебувало в той час на Україні, було в цілковитому розладі й не могло чинити серйозного опору. Селяни купами приставали до гайдамаків, і повстання відразу охопило широкий район. Повстанці взяли Мошни, Умань, Вінницю, Лячичів, далі рух перекинувся на північ; взято Фастів, і гайдамацькі купи доходили аж до Полісся. Але повстання не було організоване. Не було провідників. Боротьба велася без усякого плану, розбишацькі купи гайдамаків дбали тільки про те, щоб збагатитися здобиччю під час грабунків і самим утекти, покинувши збунтованих селян на їх власну долю. Вкінці посполите рушення шляхти, себто мобілізація шляхти з усіх трьох воєводств, припинила повстання.

Україна затихла. Та минуло всього вісімнадцять років, і стався новий страшний вибух, який своїм грізним характером залишив позаду всі попередні рухи. Це була так звана Коліївщина 1768 р. Маючи своє коріння в умовах соціально-економічного й політичного життя на правобережній Україні, це повстання було зв'язане з подіями міжнародного характеру. Новітній дослідник Коліївщини Гермайзе підкреслює, що епоха Коліївщини була добою занепаду поміщицького господарства, тією переходною добою, коли ринки збіжжєвого експорту переносилися з берегів Балтійського моря на береги Чорного. Це були часи непевності в економічному житті

й відсутності виразних шляхів господарського розвитку. Це все відбилося на відносинах між дідичами й селянами, викликало серед останніх неспокій і хвилювання. На південній Київщині, що була заселена пізніше від інших частин правобережної України, довше, ніж деінде, затяглися пільгові роки свободи від панщизняних обов'язків. Але тепер і тут ці роки вже скінчилися. Населення, яке мало недалеко від себе вільне Запоріжжя, хвилювалося й навіть невеликі панщизняні тягарі відчувало як якесь насильство над собою.

Одночасно на південній Київщині загострилися й відносини релігійні. Керманічі уніатської церкви в особі митрополита Володкевича, який перебував у Радомішлі, й його поміщика Мокрицького, повели дуже енергійний натиск на православне населення. Їх підтримували військові й цивільні власті. Правне становище православної церкви в межах Польщі було дуже невпорядковане. Православні парафії на Київщині залежали від єпископа, який жив на Україні лівобережній, у Переяславі, отже, не був польським підданим. Йому належало право висвячувати священників. Однак польські пограничні власті всіма способами утруднювали зносини православної пастви з своїм закордонним пастирем. Та й помімо того, щоб православний священник міг обняти парафію, треба було згоди як уніатського декана, так і місцевого дідича. На цьому ґрунті виникали постійні непорозуміння. Митрополит Володкевич і офіціал Мокрицький застали стару тактику відкритого переслідування православних і примушування їх силою переходити на унію — новою тактикою, яка полягала в безконтинентних дрібних причепках; ці причепки робили життя православного сільського духовенства просто незносимим. Мокрицький при тому жорстоко поводився з православними священниками, за найменшу провину садовив їх до тюрми, бив без милосердя різками і всіма способами знущався. Багато з сільського духовенства назверх визнали унію, хоча в душі зоставалися вірні православ'ю, багато й з світських людей примушені були удавати уніатів, хоча в душі ненавиділи унію. Все це утворювало атмосферу взаємної ненависті й недовір'я.

У середині XVIII ст. єпископську кафедру в Переяславі обійняв енергійний Гервасій Линцевський. Не маючи змоги сам особисто відвідувати підвладні йому парафії на польській Україні, Линцевський призначив у 1761 р. своїм намісником Мелхисидека Значко-Яворського, ігумена Мотронинського монастиря. В його особі він знайшов талановитого й енергійного помічника. Мелхисидек zorganizував живий православний рух, осередком якого були монастирі на південній Київщині, серед густих лісів, близько від Запоріжжя: Мотронинський, Медведівський, Жаботинський, Лебединський та ін. Він порозумівся з запорожцями й дістав від них поміч. Він підняв дух православного населення, а цілі сільські громади, які вже вважалися за уніатські, почали знову вертатися до православ'я. Коли уніатські власті стали чинити Яворському перешкоди, він звернувся за допомогою просто до київського митрополита. Але коли Мелхисидек вертався з Києва, його схопили й посадили

до тюрми. Йому вдалося втекти з тюрми на Січ: звідси він поїхав до Петербурга, добився аудієнції в самій цариці Катерини й дістав від неї обіцянку дипломатичної допомоги.

Заручившись цією обіцянкою, сміливий ігумен повернувся до свого Мотронинського монастиря. Він застав удома репресії з боку уніатських властей проти викликаного ним руху. Викликаний інтервенцією Росії й Пруссії в 1767 р. закон варшавського сейму про релігійну толеранцію не вплинув на ослаблення релігійного утиску на такій далекій окраїні, якою була південна Київщина. Але в Значко-Яворського в голові вже роїлися нові плани: він разом із запорожцями думав про повстання, яке, як він надіявся, піддержить російська влада. Приводом для повстання була усобиця, яка наступила в Польщі в 1768 р.

У 1768 р. частина польської шляхти, незадоволена з російського втручання до польських справ та з політики короля Станіслава Понятовського, оповістила так звану конфедерацію, себто збройне повстання проти свого уряду. Ця конфедерація була заключена в місті Барі на Поділлі під проводом Кизимира Пуласького. Польський уряд, не маючи змоги власними силами подужати конфедератів, звернувся за допомогою до Росії. Тоді корпус російського війська під проводом генерала Кречетнікова вступив на територію польської України й почав збройною рукою розганяти відділи конфедератів. Головні сили конфедератів були обложені в місті Бердичеві на межі між Київщиною й Волинною.

Політичну ситуацію дуже зручно використали керманічі нового повстання, задуманого, як можна припустити, в Мотронинському монастирі. На чолі цього повстання став Максим Залізняк. Він був родом із селян містечка Медведівки, став запорожцем, а весною 1767 р. появився на Україні під виглядом монастирського послушника, спочатку в Жаботинському, а потім у Мотронинському монастирі. Тут весною 1768 р. він підняв повстання. Проф. Гермайзе вдалося документально встановити, що ядро Залізнякового війська складалося з людей, які прийшли із Запоріжжя, це не були регулярні запорізькі козаки, записані до військових реєстрів, це були різні наймити, які працювали по запорізьких замовниках або займалися рибним промислом, але всі вони пройшли запорізьку школу.

Один із кращих знавців історії гайдамацьких рухів Я. Шульгін вважає, що гайдамаки мали певний план: охопити Київщину з усіх боків, і через те повстання розпочалося майже зразу в чотирьох пограничних пунктах під проводом чотирьох ватажків, серед яких головним, однак, був Залізняк. Він вивів із собою з-під Мотронинського монастиря відділ у кілька сот людей і вирушив із ними через Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Лисянку на Україну. По всіх містах і скрізь по селах повстанці вирізували шляхту й жидів. Народ брав участь у цій різні, грабував майно своїх жертв і збільшував контингент повстанців цілими купами. Головним об'єктом Залізнякового походу було місто Умань.

Умань належала магнатській родині Потоцьких. Це був дуже важний торговельний пункт, де велася жвава торгівля з Молдавією

й Туреччиною. Місто було укріплено. В ньому було багато заможного населення, багато чужих купців, тут була василіанська школа, так що Умань була не тільки економічним, але й культурним осередком. На чолі місцевої управи стояв із титулом губернатора довірений Потоцьких Младанович. В його розпорядженні був невеликий військовий відділ, а головною силою була козацька міліція під командою сотника І в а н а Г о н т и. Цьому Гонті судилося відіграти поруч із Залізником найвидатнішу роль в цій трагедії гайдамацького повстання та стати постаттю, яка приковує до себе й досі пильну увагу як української, так і польської історіографії. Коли польські історики таврували Гонту як зрадника й розбійника, то українські визнали його за героя визвольної боротьби, за мученика, який заплатив страшними муками за своє бажання увільнити рідний народ. Особливо ідеалізувала Гонту стара народницька школа українських істориків із проф. В. Антоновичем та редакцією журналу «Кіевская Старина» на чолі. А українська література ще раніше в особі Шевченка дала поетичну апофеозу уманському сотникові, зробивши його центральною постаттю в поемі «Гайдамаки».

Гонта сам був сином селянина й зробив добру кар'єру на службі в народній міліції в Потоцьких. Він більш як десять років командував сотнею й за свою службу дістав від Потоцьких два села, які давали йому великий, як на ті часи, дохід. Він став зовсім шляхтичем, зв'язаним своїми службовими й економічними інтересами з шляхетською верствою. Коли рознеслася чутка про повстання й про крихаві успіхи гайдамаків, Умань наповнилася втікачами-шляхтою й жидами. Младанович вислав Гонту з козацькою міліцією проти Залізняка. Але Гонта з цілим своїм відділом перейшов на бік повстанців і разом із ними рушив на Умань. Що було мотивом такого його вчинку? Безперечно — це якісь особисті чи матеріальні інтереси. Як думає Антонович, Гонта під час переговорів із Залізником переконався, що Залізник почав повстання в ім'я народних ідеалів: визволення з кріпацької неволі, відновлення козаччини й оборони православної віри. Через те він признав за свій обов'язок приєднатися до народної справи. Ів. Франко звернув увагу на те, що тут відіграла роль традиційна повага українського народу до авторитету королівської влади: повторилася точнісінько історія з Хмельницьким — гайдамаки стали в обороні королівської поваги проти сваволі конфедератів; бунт гайдамаків був спрямований проти панів, а не проти короля. До того ж грала роль чутка про те, що короля піддержує своїм військом російська цариця. До Франкової думки схиляється й Гермайзе.

Перехід Гонти на бік повстанців був вирішальним для долі Умані. 18 червня гайдамаки підійшли до міста, а на другий день воно було взяте. Стався страшний погром шляхти й жидів, під час якого загинуло близько двох тисяч людей. Младанович був убитий, але Гонта врятував його дітей так само, як урятував він кого тільки міг з-поміж шляхти. Переможці зібрали в Умані раду, на якій Залізняка проголошено гетьманом, а Гонту полковником Уманським. Цілу Уманщину поділено на сотні, як було колись за козацьких

часів. Уніатам запропоновано або прийняти православ'я або покинути край. З-під Умані повстанці слали відділи на Поділля, на Волинь і на Полісся.

Але доля повстання залежала від того, як поставиться до нього російський уряд. Спочатку російські власті ставилися до гайдамацького руху доволі доброзичливо. Ослаблення Польщі через внутрішні розрухи не суперечило інтересам російської політики. Російський посол у Варшаві Рєпнін радив начальникові російського корпусу в Польщі генералові Кречетникову заспокоювати повстанців, але не вживати проти них збройної сили; він радив поводитися з ними ласкаво, по-приятельськи. В залежності від таких поглядів і російська політика щодо гайдамацького руху носила спочатку подвійний характер. Але ця подвійність тільки провокувала гайдамаків, які були свято переконані, що вони діють в інтересах російського уряду.

Однак картина перемінилася відразу після того, як один гайдамацький відділ, гонячися за шляхтою й за жидами, перейшов турецьку границю й спалив турецьке місто Балту, де хотіли заховатися втікачі. Це викликало гострі протести одночасно з боку турецького уряду, кримського хана й навіть молдавського князя. Турки грозили війною, Росія ще не була до війни приготована, в тому числі й російські козаки під командою полковника Гур'єва. Той звернувся до Кречетникова з вимогою негайних репресій супроти гайдамаків. Про це писала з Петербурга й цариця Катерина. Доля повстання була вирішена. Кречетников вислав з-під Бердичева полк донських урядових кругів, настав переполох. Рєпнін зараз же написав до Умані й завів приятельські переговори з гайдамаками. Так було **до**ти, доки не прибув йому на підмогу ще полк піхоти. Тоді Гур'єв закликав до себе на бенкет гайдамацьких ватажків, котрі не сподівалися з його боку нічого злого, й звелів їх заарештувати; потім кинувся на гайдамацький табір і почав забирати в полон гайдамаків. Він захопив 900 людей, а решта розбіглася. В руки Гур'єва попали Залізник, Гонта й цілий ряд менших ватажків. Тим часом прибув із військом і генерал Кречетников. Він звелів віддати гайдамаків, які були польськими підданими, до рук польським властям, а російських підданих вирядити на суд до Києва. Коли прибув відділ польського війська, йому було передано 846 полонених із Гонтою на чолі. Суд і кара мали надзвичайно жорстокий характер, відповідно до страшного озлоблення польської сторони. Головний суд відбувся в селі Кодні коло Житомира під проводом генерала Стемковського. Незважаючи на інтервенцію гуманного короля Станіслава Августа, майже всіх бранців після жорстоких тортур покарано смертю. Другим місцем суду було село Серби на Поділлі.

Російський уряд мусив карати тих учасників повстання, які були підданими Росії. Властиво кажучи, покарання гайдамаків мало носити демонстраційний характер, щоб показати туркам, а також і полякам, що російський уряд не співчуває повстанню й не несе за нього відповідальності. Тому частина присудів мала бути виконана на турецькій границі в присутності запрошених на це видовище турецьких урядовців, а частина — на польській території. Всі

250 гайдамаків із Залізником на чолі, приведені до Кисва, були засуджені на смерть, але властям була дана таємна інструкція замінити смертну кару вже в самий момент виконання карою на тілі: гайдамаків мали бити батогами, вирвати кожному ніздрі, покласти гарячим залізом тавро на чолі й на щоках, і після того вислати на вічні каторжні роботи до сибірських рудників.

Як каже проф. Гермайзе, «російський уряд, не почувавши себе в праві карати гайдамаків, яких він сам до певної міри провокував до повстання, не зовсім благородно, але дуже хитро виїшов із трудного становища, зменшуючи фактично кари й заміняючи їх з дипломатичною метою показною театральщиною». Присуд виконано, і Залізник із своїми товаришами після жорстокої кари помандрував до далекого Сибіру. По дорозі він зробив спробу втекти, але був зловлений і таки допроваджений до Сибіру, де, мабуть, і докінчив свій вік.

Повстання, таким чином, було придушене, але причин народного незадоволення — тяжкого становища селян і переслідування православної віри — не було усунуто, і серед народу залишилося глухе озлоблення й ненависть до шляхетського режиму. З другого боку, серед місцевої польської адміністрації й серед шляхти панувало глибоке недовір'я до селянської української маси, яку весь час підозрювано в замислах нового гайдамацького повстання. Раз-у-раз на підставі різних чуток виникала серед шляхти й місцевої адміністрації паніка, й тоді розпочиналися жорстокі репресії проти православного духовенства й селян. Особливо великих розмірів набрала тривога в 1789 р. на Волині, коли на підставі якихось неясних чуток місцева адміністрація заарештувала сотні людей, з яких багато приплатило життям, як можна думати, зовсім невинно. Серед цієї тривожної атмосфери закінчилося польське панування на правобережній Україні; на основі другого розділу Польщі 1793 р. воеводства Київське, Брацлавське, Подільське й східну частину Волині забрала Росія. За третім розділом 1895 р. Росія забрала й решту Волині та ще східну частину Холмщини; головну частину Холмщини забрала Австрія. Росія сформувала з приєднаних областей три губернії: Київську, Подільську й Волинську. Правобережна Україна ввійшла в нову фазу свого життя.

*

Гайдамацтво як форма активного протесту проти несприятливих умов суспільного ладу мало аналогічні явища і в житті деяких інших слов'янських народів, наприклад сербів, де «гайдуки», або «ускоки», вели партизанську боротьбу проти турецького панування. Таке саме явище, як гайдамацтво, знали також і західноукраїнські землі, Галичина й Буковина. Тут тільки цих партизанів називано інакше: «опришками», або «левенцями». Грунт, на якому виросла діяльність опришків, був той самий, що й на Україні Наддніпрянській: незадоволення народної маси з свого соціально-економічного становища й шукання якогось виходу. Сильніші й активніші природи знаходили цей вихід у розбійництві, яке зверталось проти пануючих верств.

Через це в очах народної маси ці розбійники оточувалися ореолом, як месники за народні кривди; маси їм співчували, ідеалізували їх, незважаючи на те що від розбишацтва опришків дуже часто терпіли не тільки пани, купці і взагалі люди багаті, але й звичайні бідні селяни.

На початку XVIII ст. обставини склалися для діяльності опришків знову дуже сприятливо. Шведська війна, потім повстання Ракочія в сусідній Угорщині сколихнули глибоко життя краю й винесли на його поверхню багато авантюристичних елементів, котрі були раді всякому заколоту, всякому неспокою. Покуття — південно-східний кут Галичини, який прилягає до Карпат та старої молдавської границі й де найбільше водилися опришки, був якраз тереном міжусобної боротьби між воеводою Йосифом Потоцьким, який стояв за кандидатуру Станіслава Лещинського, й між гетьманом Сенявським, який стояв за Августа Саксонського. В 1718 р. Сенявський за допомогою москалів збройною рукою здобув місто Станіславів від Потоцького. Пізніше настала анархія в Польщі за панування Августа III, й знову обставини сприяли всякому заколоту.

Географічне положення підкарпатських областей дуже сприяло розвиткові діяльності опришків: пограниччя Польщі, Молдавії й Угорщини, високі гори й густі ліси, які давали добрий притулок для опришків. Розбиті на одному боці Карпат, на польській території, опришки переходили на другий бік, до Молдавії чи до Угорщини, й переховувалися там, доки минала небезпека. Тоді верталися назад і знову бралися за своє ремесло. Ні один із трьох пограничних урядів ніколи не провадив проти опришків якоїсь скомбінованої акції, й це було опришкам на руку.

Спеціально історією опришківства в Галичині зайнявся ще в середині XIX ст. відомий польський учений Август Бельовський. Пізніше написав про опришків цілу монографію український учений Юліян Целевич. Матеріалом для нього служили архівні справи про тих опришків, які судилися в станіславському трибуналі в першій половині XVIII ст.

Целевичеві вдалося простежити діяльність цілого ряду опришківських ватажків. Найславнішим із усіх опришків, ім'я якого залишило глибокий слід у народній поезії, був Олександр Довбуш, який виступив на історичній арені під кінець 30-х років XVIII ст. Батько його був бідний селянин у Печеніжині. Олександр Довбуш пішов до опришків у 1738 р. Він рідко нападав на селян, а все більше на жидів і на панів. В його банді були гцуци й мадяри. Полковник Пшелуський мусив робити проти Довбуша цілу експедицію. Він вистежив гніздо опришків у горах і напав на них уночі. Кілька опришків попало в полон, але сам Довбуш утік. Полонених ждали тортури й страта в Станіславові. Довбуш устиг помститися на місцевих людях, які його зрадили, але сам загинув в 1745 р. при романтичних обставинах, які дали багату поживу для народних пісень. Але опришки не переводились аж до самого переходу Галичини під Австрію. Найбільше вплинули на їх зникнення реформи цісаря Йосифа II, який трохи підняли добробут і правне становище

селянської маси. З того часу опришківство перейшло в звичайне індивідуальне розбишачтво, позбавлене всяких примет соціальної боротьби.

Так на всіх українських землях, які були під Польщею, однакові причини політичного й соціально-економічного характеру привели до появи дуже подібних до себе явищ народного протесту. Але ані гайдамаччина, ані ще менше опришківство, не могли вплинути на зміну долі української народної маси під Польщею. Польська Річ Посполита вже в середині XVIII ст. стала явно хилитися до упадку. Врятувати її могли тільки широкі й ґрунтовні реформи в царині політичного, суспільного й релігійно-національного життя. До таких реформ і почали братися найосвіченіші й найпатріотичніші елементи польського громадянства. Але вже було запізно. Сусіди Польщі, в першій лінії Росія й Пруссія, давно вже дивилися на польські області як на свою майбутню здобич, і піддержання анархії в Польщі, піддержання внутрішнього заколоту в ній лежало навіть у їх інтересах. Переслідування в Польщі «десидентів», себто православних і протестантів, служило для російського й прусського уряду дуже зручним претекстом для втручання у внутрішні справи Польщі. Росія вже від часу Шведської війни звикла розпоряджатися в Польщі як у себе вдома: обидва саксонські курфюрсти, Август II та Август III, були посаджені на польський трон за допомогою російської зброї. Так само й король Станіслав Понятовський. Барська конфедерація 1768 р. спрямована проти російського впливу в Польщі, викликала тільки нову російську інтервенцію.

У 1772 р. проведено перший розділ Польщі між Росією, Пруссією й Австрією. Австрії припала Галичина. Вже від 1767 р. російський генерал Кречетніков (той, що приборкав гайдамаків) зайняв Львів, а від 1769 р. стояла у Львові постійна російська залога. Росія давно вже дивилася на білоруські й українські провінції Польщі як на свою майбутню здобич і не хотіла ні з ким цією здобиччю ділитись. Але це було неможливо. Фрідріх II Пруський, ініціатор розділу Польщі, від початку 1769 р. вів про це з Росією переговори і вказував на потребу притягти й Австрію до участі в поділі польських провінцій. Австрія нерадо взагалі на це дивилась; її експансія була звернута не на схід, а навпаки, на захід і на південь, на Німеччину, Італію, Балкани. Одначе з огляду на політичну рівновагу вона була змушена взяти участь у поділі Польщі. Вона заявила претензію на Галичину, умотивувавши її в особливому меморіалі, складеному в 1771 р. одним австрійським ученим під назвою «Вивід прав угорської корони до Червоної Русі і до Поділля, так само, як чеської корони до князівства Освенціма й Затора». Тому що угорська й чеська корони належали тепер Габсбургам, то звідси виводились їх права до земель, що колись протягом якогось часу належали Угорщині або Чехії. Росія дуже неохоче згодилась уступити Австрії Львів і східну Галичину. Російські війська відступили з Галичини лише під натиском австрійського окупаційного корпусу, висланого весною 1772 р., тільки в кінці того року австрійці

зайняли Львів, який проголосили столицею «Галиції й Льодомерії» (Галичини й Володимирщини).

До рук австрійської влади Галичина перейшла в стані великого економічного занепаду. Шведські війни, російська окупація, боротьба магнатів між собою, занепад зовнішньої торгівлі,— все це довело край до великого зuboжіння й розладу. Особливо тяжке було становище української людності, яка становила головну масу населення. Українське міщанство підупало ще на початку XVIII ст. і вже більше не могло підвестися. Жваве культурно-релігійне життя, яке зосереджувалося головню по міщанських братствах, зовсім ослабло ще перед Хмельниччиною. Але поки держалася ще подекуди українська шляхта, поки зберігала вона свою предківську православну віру й раз-у-раз виступала на сеймиках в її оборону, доти й міщанство твердо держалося свого православ'я. Та участь української шляхти в народних рухах за Хмельниччину підірвала її значення. Ослаблена судовими репресіями, конфіскацією майна й різними обмеженнями, вона тратить свою відпорну силу й піддається масовій латинізації й полонізації за винятком кількох, глухіших околиць. Тепер уже й братства не були в стані оборонитися супроти нав'язуваної силоміць церковної унії.

Під впливом загальної реакції в настроях шляхти уряд Речі Посполитої все більше обмежував права православної церкви, а в 1676 р. сейм заборонив братствам зноситися з царгородським патріархом і підпорядкував їх юрисдикції місцевих православних єпископів. Цим братства були позбавлені своєї самостійності, й коли б єпископ сам перейшов на унію, не мали змоги від неї оборонитись. Крім того, сейм заборонив православним під загрозою смертної кари виїздити за кордон. Цією забореною малоса на увазі позбавити православних змоги піддержувати зносини з своїми закордонними одновітцями. Польський уряд у своїх планах примусового заведення унії знайшов собі енергійного помічника в особі львівського православного єпископа Йосифа Шумлянського. Була це людина дуже енергійна, з літературним хистом і певною свідомістю своєї української народності. Ще в 1677 р. Шумлянський звернувся до папського нунція з заявою про свою готовність прийняти унію. Він думав за допомогою унії піднести становище українського елемента в Польщі. Одначе справа була ще непередготовлена, й проект Шумлянського зустрів опозицію з боку духовенства й братств. Та Шумлянський, за порозумінням з урядом, так зручно вів свою лінію, що за яких двадцять років усяка опозиція була зломлена, і в 1700 р. унія була проголошена в Галичині урядово. В 1708 р. мусило признати її й львівське міщанське братство. Найдовше держався православ'я Манявський монастир на карпатському Підгір'ю; його закрав уже австрійський уряд у 1785 р.

Одначе плани тих політиків, які думали, що церковна унія з Римом послужить легшим засобом для скорішої латинізації й асиміляції українського населення, не справились. Приймаючи унію, галичани вперто держалися свого східного обряду й не давали себе латинізувати. Під проводом ряду енергійних єпископів греко-

католицька церква в Галичині зорганізувалася й склала зовсім окрему цілість, відмінну як від східного православ'я, так і від римського католицизму. Піднесено культурний рівень нижчого духовенства, заведено так звані візитації парафій особливо призначеними духовними особами. Василіанський чин узяв у свої руки опіку над шкільництвом і просвітою, послуговуючись у своїх виданнях народною мовою. Населення Галичини протягом двох-трьох поколінь звикло до унії й почало дивитися на неї як на свою національну церкву, як на забороло своєї народності. Східний обряд уніатської церкви зберігало її духовенство як свого роду національну святиню. І справді, це була єдина спадщина, яку українському народові вдалося зберегти з усього колишнього багатства свого самостійного культурно-національного життя; ця спадщина послужила для нього вихідною точкою для його дальшого культурного розвитку і для його відродження за пізніших часів. Взагалі можна сказати, що коли щось зберегло українську народність у Галичині від повної асиміляції з елементом польським, то це його греко-католицька церква з її східним обрядом. Цей обряд служив для неї й мостом, що злучував галичан-уніатів із їх східними братами, які залишилися при своєму старому православ'ю. В той час як на українських землях, які по розділах Польщі відійшли до Росії, негайно ж і з стихійною силою почався рух на повернення до православ'я, в Галичині і духовенство й народ залишилися вірні унії, вважаючи її за свою національну церкву. Це забезпечило уніатському духовенству в Галичині на довший час становище провідної верстви, яка відіграла особливо значну роль в національному відродженні XIX ст.

*

Говорячи про долю західноукраїнських земель, я досі майже не згадував про одну, найдалі на захід положену частину України-Русі, про найдавший її крайчик, про так звану Угорську, або, як вона сьогодні зветься офіційно,— Підкарпатську Русь. Не згадував я її тому, що вона майже ніколи не жила одним спільним політичним життям із рештою земель, заселених українським народом, якщо не рахувати деяких епізодичних моментів із часів Галицько-Волинської держави. Не відіграючи в загальному житті українського народу ніякої ролі, Підкарпатська Русь, проте, піддержувала культурні зв'язки з сусідньою Галичиною і навіть далекою Наддніпрянщиною. Ці зв'язки оживилися саме тоді, коли Галичина по прилученні до Австрії в 1772 р. опинилася під спільним берлом Габсбургів із Угорською Руссю. Тоді маленька Угорська Русь почала навіть відігравати деяку роль в спільному культурно-національному житті з Галичиною.

Слов'янське населення західного схилу Карпат походить із Наддніпрянської Русі й появилось тут, можна думати, не пізніше приходу мадяр у кінці IX ст. Слов'янська колонізація зі сходу існувала вже тут, коли прийшли мадяри і заснували свою державу. Однак ця колонізація, як доводить покійний історик Підкарпатської

Русі проф. А. Петров, не мала масового характеру: перебиралися через Карпати зі сходу й оселялися на її західних схилах невеликі групи колоністів. Довший час у історичній науці вважали за певний факт переселення значної маси українського населення (казали про 40 000 людей) разом із князем Федором Коріятовичем, або жем Ольгерда, в кінці XIV ст. Приймався на віру переказ, ніби цей Федір Коріятович, покинувши Поділля, прийшов із своїми прихильниками на Закарпаття, став васалом угорської корони, заснував місто Мукачів і в ньому монастир та правив краєм як удільний князь. Петров признав цю історію за легенду, а грамоту Федора Коріятовича ніби з 1360 р. про надання ним маєностей Мукачівському монастирю вважав за фальсифікат, складений десь у XVI або XVII ст. Взагалі Підкарпатська Русь, як слушно доводить Петров, ніколи не мала своїх панів, вояд, князів, і її історія не знає великих переворотів, війн, політичних трактатів. Історія Підкарпатської Русі — це історія впертої боротьби людини з природою й повсякденної важкої праці серед тяжких суспільних і політичних умов. Справжнім «героєм» цієї історії є простий селянин, який виніс на своїх плечах многовікове ярмо феодально-панцизницького гніту й суворой бюрократичної опіки, але не втратив свого національного обличчя, своєї мови й свого історичного імені. Маса простого сільського люду разом із своїм духовенством твердо держалася свого православ'я, котре служило для неї обороною її народності. Релігійними осередками були монастирі св. Миколая в Мукачеві і св. Михайла під Мармарошем. Підкарпатська Русь довгий час під церковним оглядом жила спільним життям із Галичиною, підлягаючи єпископові в Перемишлі. Самостійна єпархія появилася в Мукачеві лише в кінці XV ст.

Суспільне становище селянської маси було тяжке. Вона опинилася в кріпацтві в мадярських магнатів, і навіть священики мусили відбувати панщину. Стиснуте звідусіль чужомовним або чужоплемінним населенням — словаками, мадярами, румунами, а від своїх галицьких братів відтять Карпатами, населення Підкарпатської Русі, проте, дуже мало піддавалось асиміляції й ніколи не тратило почуття спільності з своїми закарпатськими братами. Відзначаючися властивим усім гірським людям консерватизмом, воно зберегло багато рукописних пам'яток старого письменства, які свідчать про тісні культурні взаємини Підкарпатської Русі не тільки з Галичиною, але й з Україною наддніпрянською. Підкарпатська Русь виявила велику відірність супроти нав'язування їй церковної унії. Тільки в кінці XVII ст., коли австрійський уряд став твердою ногою в східній Угорщині, унія за його допомогою стала успішніше поширюватися на Підкарпатській Русі. В перших десятиліттях XVIII ст. Мукачівський монастир був уже в руках уніатів; у цілій західній частині Підкарпатської Русі поширилась унія, і тільки Мармароська округа трималася православ'я, спираючись на сусідню православну Молдавію. Тут ще в 1760-х роках востаннє покинувся сильний рух за православ'я, так, що навіть стривожило австрійський уряд і він почав дошукуватися причини того руху. Розслід виявив тяжке мате-

римальне й культурне становище українського населення та його нижчого сільського духовенства. Тоді австрійський уряд узявся до деяких реформ, які справді поліпшили долю уніатського духовенства. Мукачівська єпархія була увільнена з-під зверхньої влади римокатолицького єпископа й зроблена зовсім самостійною. Уніатське духовенство було зрівняне в правах із римокатолицьким. У 1784 р. було засновано греко-католицьку семінарію для русинів із Галичини й Угорщини. Ці заходи вплинули на пожвавлення культурно-релігійного життя на Підкарпатті взагалі й викликали свого роду ренесанс, котрий розвинувся під впливом нових, свіжих течій, які саме в той час почали виявлятися в житті сусідньої Галичини й які готували ґрунт для відродження й Підкарпатської Русі.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович В. Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра. «Архивъ Южно-Западной Россіи». Ч. III. Т. 2. К., 1868. Укр. пер.: Рус. Істор. Б-ка. Т. XVIII. Львів, 1896. Щербина В. Послѣдніє слѣды козачества въ правобережной Украинѣ // Труды XI Археологическаго сѣзда въ Кіеве в 1899 г. Т. II. М., 1902. Антонович В. О гайдамаках // Арх. Ю.-Зап. Россіи. Ч. III. Т. 2. К., 1876. Укр. пер.: Рус. Іст. Б-ка. Т. VIII. Львів, 1900; Його ж: Уманській сотникъ Иванъ Гонта // Кіевск. Старина. 1882. XI. Укр. перекл.: Руск. Іст. Б-ка. Т. VIII. Його ж: Нѣсколько словъ г. Корзону (без підпису — від редакції) // Кіевск. Старина. I. 1893. Також: Твори В. Антоновича. Т. I. К., 1932. Ефименко А. Изъ исторіи борьбы малорусскаго народа съ поляками // Южн. Русь. II, Петербургъ, 1905. Шулѣгинъ Я. Очеркъ Колівицины // Кіевск. Старина. II — VII. 1890. I окремо: К., 1890. Укр. переклад: Руск. Істор. Б-ка. Т. XX. Львів, 1898. Правда о Колівицині польскаго историка г. Корзона. Там же. Т. I. 1893. Korzon T. Rawita-Gawronski Fr. Historja ruchów hajdamackich // Kwartaln. Histor. 1892. Nr. 3. У 2 т. Львів, 1899—1901. Горбанъ М. Гайдамаччина 1750 року // Наук. Збірн. Харк. Наук. дослідн. Кафедри іст. укр. культури. Ч. 2—3. Харків, 1926. Гермайзе О. Колівицина в світлі новознайдених матеріалів // Україна. I — II. 1924. Суслопарів М. Гайдамаччина в 80-х роках XVIII ст. // Записки іст. філол. від. Укр. Академії Наук. Т. 18 і 19. К., 1928. Антонович В. Волынская тревога 1786 г. // Архивъ Ю.-З. Россіи. Ч. II. Т. 5. К., 1902. Кивлицкій Е. Мнимый бунт на Волыни въ 1789 г. // Кіевск. Ст. XI і XII. 1902. Титовъ О. Русская православная церковь въ Польско-Литовскомъ государствѣ въ XVII — XVIII вв. Заграничные монастыри Киевской епархіи. Т. 3. К., 1916. Іваницкій С. Переяславскій єпископъ Гервасій Линцевскій і начало возсоединенія уніатовъ въ западной или польской Украинѣ, Каменецъ-Подольскъ, 1904. Целевич Ю. Опришки // Руск. Іст. Б-ка. Т. XIX. Львів, 1897. Шараневичъ Й. Іосифъ Шумлянскій, єпископъ львовскій отъ 1667 до 1708 г. Львів, 1896; Його ж: Церковная унія на Русі и вплине ей на зміну общественного положенія мірскаго русскаго духовенства. Львів, 1897. Миронъ (Ів. Франко). Іосифъ Шумлянскій послѣдній православный єпископъ львовскій и его «Метри-

ка» // Кіевск. Ст. VI, VII. 1891. Pelesz J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom. 1878—81. Likowski E. Dzieje kościoła Unickiego na Litwie i Rusi. Warszawa, 1914. Студинскій К. Збірник Львівської Ставропігії. Т. I. Львів, 1921. Kraszewski I. Polska w czasie trzech rozbiorów. Warszawa, 1902. Ignotus. Zajęcie Galicji „Ateneum“. 1888. Т. I. Pawloski B. Zajęcie Lwowa przez Austrię 1772 roku. Papée Fr. Historja miasta Lwowa. Кревецкій Ів. Королівство Галичини і Володимирія 1772—1918 // Стара Україна. I — II. 1925. Перфецкій Е. Обзоръ угро-русской историографіи // Извѣстія отд. русск. языка и словесн. Имп. Академіи Наукъ. XIX. В. I. Петербургъ, 1914; Його ж: Socialne-hospodárske pomery Podkarpatské Rusi ve stoleť XIII — XIV. Bratislava, 1924; Його ж: Угорська Русь-Україна в XVII ст. // Україна. Кн. III — IV. 1917; Його ж: Василій Тарасович, єпископ Мукачівскій // Науковий Збірник Тов. Просвіта в Ужгороді Т. II. Ужгород, 1923. Францевъ В. Обзоръ важѣйшихъ изученій Угорской Русі, Варшава, 1901. Петроць А. Матеріали по исторіи Угорской Русі // Старая вѣра и унія въ XVII — XVIII ст. Петербургъ, 1905—1906; Його ж: Древнѣйшія грамоты по исторіи Карпато-русской церкви и іерархіи 1391—1498 г. Прага, 1930.

ХІІІ

ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД РОСІЄЮ. ПЕРЕТВОРЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В РОСІЙСЬКЕ ДВОРЯНСТВО. ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ. ОПОЗИЦІЙНІ НАСТРОЇ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ ст. ПОЛЬСЬКЕ УКРАЇНОФІЛЬСТВО. КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКЕ БРАТСТВО. РОСІЙСЬКА ПОЛІТИКА НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ. КИЇВСЬКА КОЗАЧЧИНА 1855 р.

Українське національне відродження, так само як і відродження інших слов'янських народів, приспаних лихою історичною долею, мало своє джерело, з одного боку, в історичній традиції, а з другого — в пробудженні почуття своєї народності. Історична традиція збереглася головню на тих частинах української землі, які ще так недавно перед тим, до кінця ХVІІІ ст., жили своїм власним життям, зберігаючи свою політичну й культурну автономію. Це були лівобережні українські землі: Гетьманщина й Слобідська Україна. Пробудження народності наступило спочатку також на тих самих землях, бо політична й культурна автономія, яку вони перед тим посідали, сприяла тому, що національна культура розвинулася найбільше саме на лівобережній Україні, а разом із нею тут найбільше розцвіла й багата усна народна поезія.

Українське національне відродження почалося в кінці ХVІІІ ст. як антитеза до тяжкого політичного й соціально-економічного становища та культурного занепаду, в яких опинився в той час український народ на всьому просторі заселеної ним землі. По розділах польської Речі Посполитої майже всі українські землі опинилися під владою Росії. На тих із них, які відійшли від Польщі, на Київщині, Волині й Поділлі, російський уряд залишив без змін той соціально-економічний лад, що був там під Польщею. Кріпацтво, яке в кінці ХVІІІ ст. досягло в Польщі свого найбільшого розвитку, незважаючи на те, що саме тоді в умах кращих людей Польщі починалася проти нього реакція, дістало від російського уряду повну санкцію й було піддержане всією силою його військового й поліційно-бюрократичного апарату, якої вже не мала Річ Посполита перед своїм упадком. Селянська маса, яка сподівалася, що перехід під владу православної Росії принесе їй якийсь полегшення, мусила тяжко розчаруватись у своїх сподіваннях. Єдине, що було змінене

супроти давніших порядків, це була свобода повороту від церковної унії до православ'я. Російська влада навіть спонукала до такого повороту. Але й повернення на православ'я ні в чому не поліпшило долі української кріпацької маси, а скасування уніатської церкви з її культурними установами повело тільки до ослаблення поодиноких культурних впливів, які досягали цієї мети.

У кінці ХVІІІ ст. поняття про народність, про націю та її права тільки що почало вироблятися і входити в свідомість передових людей; уряди абсолютних монархій — Росії, Австрії й Пруссії, котрі тільки що поділили між собою Польщу, використавши клопоти революційної Франції, яка проголосила «права народів», були далекі від зрозуміння цих понять, а особливо був далекий від такого зрозуміння уряд Росії. Цариця Катерина та її міністри не бачили або не хотіли бачити існування певних національних суперечностей у здобутих від Польщі українських областях: для них це були просто «новоприлучені польські провінції», й тому, залишаючи непорушним суспільний лад у тих провінціях, вони залишили за польською пануючою верствою, яка в їх очах єдино репрезентувала край, повну гегемонію в обсягу культурно-просвітнього життя, головню в царині шкільництва. На початку ХІХ ст. правобережні українські землі ввійшли в склад віленської шкільної округи з її університетом на чолі. Шкільна справа під проводом куратора округи, князя Адама Чарторийського, а особливо його талановитого помічника Тадеуша Чацького, дідача з Київщини, великого польського патріота, почала дуже гарно розвиватися в чисто польському національному дусі. Чацький зумів підвигнути польське громадянство на щедри жертви на користь шкільництва, і весь край укрится густою сіткою середніх шкіл, а для вищої освіти був заснований у Кременці на Волині лицей із прекрасною бібліотекою й різними допоміжними установами. Всі ці школи зробилися розсадниками польської культури й польського патріотизму. За яких два десятки років під зверхньою владою російського царя польська культура й просвіта зробили на Правобережній Україні більший поступ, ніж за ціле попереднє століття панування тут польської влади. Але народна маса, пригнічена кріпацтвом і суворим поліційним режимом, позбавлена всякої, хоча б найелементарнішої освіти, перебувала в повній темноті і тільки в своїй усній поезії зберігала, як єдину духовну спадщину, спомини про колишню козацьку свободу.

Інакші були відносини на лівобережній Україні. І тут із кінцем ХVІІІ ст. селян повернуто в кріпацтво. Автономія Гетьманщини, а ще раніше Слобідської України була скасована, була скасована козащина, судові й громадські порядки, а натомість запроваджено загальноімперські установи. Гетьманщина обернулася в дві «малоросійські губернії» — Чернігівську й Полтавську, а Слобожанщина в Слобідську — Українську губернію. Одначе залишилося дещо й з старого укладу життя: козацьке військо було скасоване, але козаки залишилися як вільний козацький стан, і кріпащина їх не торкнулася; таким робом майже третина селянського населення залишилася вільна. Те саме було й на Слобожанщині. Старі суди були скасовані

й заступлені новими, такими, як і по всій Росії, але закони, за якими судили, залишено старі, українські. Запроваджено новий адміністраційний устрій, але посади, починаючи від губернатора й кінчаючи останнім канцеляристом, заміщали місцевими людьми. Та найголовніше — на лівобережній Україні збереглася, як вищий стан у суспільстві, своя власна провідна верства: колишня козацька старшина, а тепер шляхетство, або дворянство.

Козацька старшина придбала собі протягом XVIII ст. становище, аналогічне тому, яке займала в Польщі шляхта. Спочатку її становище було навіть краще, ніж російського дворянства, яке не мало корпоративного устрою, було зв'язане тяжкою примусовою службою, підлягало бюрократичному судові і т. д. Та ось від часу цариці Анни почалася помалу емансипація російського дворянства; в 1730 р. воно здобуло обмеження обов'язкової державної служби певним терміном і дістало право вільніше розпоряджатися своїми маєтками; в 1763 р. цар Петро III дав йому грамоту на повну волю від обов'язкової служби, і нарешті Катерина II довершила справу, давши в 1785 р. свою знамениту грамоту про «вольність дворянства», яка надавала йому корпоративний устрій і закріплювала за ним становище привілейованого стану, наділеного всіма правами, крім політичної влади, яка в абсолютистичній державі належала самому монархові.

Одночасно з остаточним санкціонуванням дворянських привілеїв у Росії йшло скасування української автономії. Козацьке військо було скасоване, й старшина мала одержати загальноросійські військові або цивільні ранги. Тепер, із привілеюванням російського дворянства, й для української шляхти було дуже важно дістати ті самі привілеї, які гарантували б їй при можливих нових перемінах від якогось пониження її суспільного становища. Російський уряд спочатку визнав, що колишня українська військова або цивільна служба дає право на російське дворянство. Але з заведенням кріпацтва маса людей почала претендувати на дворянство зі страху бути записаними в прості селяни й потрапити в кріпаки. Не тільки всі колишні урядовці чи їх нащадки, але й біле духовенство та навіть прості козаки засипали відповідні установи доказами своїх прав на дворянство. В 1790 р., наприклад, виявилось, що так звані дворянські депутатські комісії, які розглядали справи про належність до дворянства, внесли до дворянських списків понад 20 000 осіб купців, міщан, козаків і панських та казенних селян. Тоді уряд взявся енергійно за перевірку прав української козацької шляхти-старшини на російське дворянство. Так звана Герольдія (найвища в імперії установа, яка вирішувала про приналежність до дворянства), спершу просто заперечила права колишніх українських старшин і урядовців на російське дворянство. Це викликало страшне обурення серед української шляхти. Дворянство Чернігівської й Полтавської губерній звернулося до царя з петиціями, підкріплюючи свої претензії історичними доказами, покликалися на грамоти польських королів, на договори українських гетьманів із Москвою, доводили, ніби козацька старшина ще з кінця XVI ст. мала всі права польської

шляхти. На ґрунті станових дворянських інтересів виникає цілий рух, який спирається на історичні традиції й усі свої домагання ґрунтує на історико-правних доказах. Це викликає особливий інтерес до історії козацької України. Люди старанно збирають історичні матеріали — літописи, хроніки, грамоти, всякого роду акти, і на них засновують свої домагання. Як каже історик українського дворянства Д. Міллер, «з-посеред дворянства висуваються постаті Чепи, Чарниша, В. Полетика, Милорадовича, Калинського, Марковича як добрі патріоти і завзяті оборонці дворянських інтересів. Все це люди, які виховали свій патріотизм на вивченні історії України, які збирали літописи й різні документи з історії краю. На свої заняття дворянським питанням вони дивляться як на подвиг, розпочатий задля слави батьківщини». Ці люди складають записки, меморіали, в яких історичними аргументами стараються довести права українського дворянства на привілейоване становище. На цю свою працю вони дивляться як на патріотичне діло: «Маркович пише свою записку «од усердія до своїх земляків»; «Чепи «по усердію й любови до своєї нації». «Як приємно, — пише в одному листі до Чепи Василь Полетика, — працювати для слави й добра батьківщини! Наші власні почуття, свідомість, що ми були небайдужі до інтересів батьківщини, служать нам нагородою».

Боротьба за визнання прав на дворянство за нащадками всіх категорій української козацької старшини затяглася на десятки років і вирішилася більш-менш позитивно аж тільки після царського указу 1835 р.; але своє діло в справі оживлення українських історичних традицій у колишній Гетьманщині вона зробила. Вона оживила інтерес до рідної минувшини й повела до дослідження й навіть до ідеалізації цієї минувшини, опертих не тільки на класових еґотичних інтересах, але й на вищих ідейних почуттях.

Я вже згадував, що руйнування старого устрою й скасування автономії Гетьманщини викликали певну реакцію з боку найбільш патріотично настроєних представників українського громадянства. Що ця реакція не обмежувалася сферою літератури, свідчить факт подорожі полтавського дворянина Василя Капніста в 1791 р. до Берліна, де він пробував знайти в прусському уряді поміч проти «московської тиранії»: це був той самий Капніст, що написав «Оду на рабство», в якій оплакував заведення кріпацтва на Україні. Але часи збройної акції й чужих інтервенцій уже давно минули, зате літературний інтерес до національної минувшини й історичні дослідження над цією минувшиною якраз зустрілися з новими ідеями, що йшли з заходу й з кінцем XVIII ст. почали знаходити для себе щораз більше зрозуміння серед освічених представників українського дворянства на Лівобережжі.

Ідея народності була новим, пізнішим чинником українського національного відродження. Вона народилася в другій половині XVIII ст. на Заході й знайшла собі відгук серед слов'янських народів, насамперед у чехів. Ця ідея виявилася в живім інтересі до своєї народності, до народного життя й побуту, до народної мови й поезії, до національної минувшини; вона знайшла собі вислів

у тому могутньому літературному напрямі, який звичайно звуть романтизмом. Як каже російський учений О. Пипін, «найглибше джерело українського відродження міститься в життєвій силі народної істоти, в тому новому суспільному й літературно-поетичному інтересі до народності, який служить знаменною історичною появою не тільки російсько-слов'янського, але й цілого європейського життя нових часів». Українські освічені люди половини XVIII ст. ще не розуміли й не цінили всієї краси живої народної мови й народної поезії: вони здавались їм занадто «простими» й грубими. Їх вабили до себе чужі форми й чужі зразки, колись польські, пізніше російські, французькі та інші. Вони кидали свою мову, свої звичаї так само, як скидали своє старосвітське убрання, свої кунтуші й жупани й міняли його на модне чужоземне вбрання, на каптани, камзоли й фраки. Все багатство й своєрідність народного побуту, поетичність народних звичаїв, обрядів і духовної творчості здавались їм нікому нецікавим провинціалізмом, невартим уваги освіченої людини. Коли вони згадували часом про них, то хіба як про якийсь курйоз. Очевидно, не з свідомого наукового інтересу, а просто, щоб зацікавити столичну публику, офіцер Григорій Калиновський видав у 1777 р. в Петербурзі «Опис весільних українських обрядів» і тим поклав початок української етнографії. Але минуло якихось двадцять років, і на Україні появляються люди, які серйозно й систематично починають записувати народні пісні, студіювати народну мову і навіть вводять її до літератури.

В 1798 р. появляються в далекому Петербурзі одночасно дві книжки. Одна з них під назвою «Записки о Малороссии» — маленька енциклопедія відомостей про Україну, про її природу, історію, населення, мову й поезію, написана Яковом Марковичем, внуком відомого мемуариста першої половини XVIII ст., генерального підскарбія Якова Марковича. Книжка ця була перейнята патріотичним ентузіазмом, який так і б'є з кожного речення, з кожного слова її молодого автора. Не маючи наукового значення, ця книга, проте, відкриває собою довгу низку видань, присвячених українській історії й етнографії, видань, які одно за одним появляються в перших десятиліттях XIX ст. Далеко більше значення мала друга книжка: це була «Енеїда» Івана Котляревського. Вона дала початок новій українській літературі, народній мовою, духом і змістом. Той самий Котляревський своєю п'єсою «Наталка-Полтавка», виставленою на сцені вперше в 1819 р. в Полтаві, поклав початок і нового українського театру.

Прагнення пізнати минуле рідного краю приводить до створення двох повних курсів української історії: один був написаний з ініціативи освіченого й гуманного генерал-губернатора малоросійського, князя Миколи Репніна молодим українським архівістом Дмитром Бантишем-Каменським і виданий коштом Репніна в 1822 р. під назвою «Исторія Малой Россіи». Другу «Исторію Малороссіи» написав одночасно український патріот і почитач Мазепи Олександр Мартос. Але його праці не судилося побачити світ, за винятком кількох уривків, надрукованих у 1822 р. Ще

раніше над розробленням української історії працюють Опанас Шафонський, Михайло Антоновський, Адріян Чепа, Василь Полетика, Михайло Марків, Ілля Квітка й Максим Берлінський. Вони кладуть початок науковому дослідженню української старовини й популяризують знання рідної минувшини серед ширших кругів українського громадянства.

Нова українська література, в тісному зв'язку з історичними та етнографічними студіями, відкрила перед очима освіченого громадянства зовсім новий світ народного життя з його багатим духовним змістом, з його розкішною поезією, яка зберегла в повній свіжості образ минулого героїчного життя. Тепер поняття «нації» широко розвинулося: замість уважати за неї самі лишень горішні круги суспільства, шляхту, тепер у це поняття був включений увесь народ, а поняття «батьківщини» обхопило собою всі землі, заселені цим народом. Тепер уже не в старих хроніках, не в гетьманських універсалах і не в пожовклих шпаргалах фамілійних документів стали дошукуватися сліди минулої слави предків, а в живих народних піснях, у народних звичаях і в обрядах.

В 1819 р. князь Микола Цертелєв надрукував першу збірку українських історичних дум. Ця збірка мала таке саме значення для пробудження національного почуття серед українців, як видання Вуком Караджичем сербських юнацьких пісень для південних слов'ян, або опублікування Краледворського рукопису для чехів. Видаючи думи, князь Цертелєв уважав, що він робить патріотичне діло: «Якщо ці вірші, писав він у своїй передмові, не можуть служити поясненням української історії, то принаймні в них видно поетичний геній народу, його дух, звичаї старих часів і нарешті ту чисту моральність, якою завжди відзначались українці й яку вони старанно зберігають і сьогодні, як одну спадщину по предках, яка врятувалася від жадності сусідніх народів». Так само почуттям любові до своєї народності, до її духовної спадщини з часів героїчної минувшини перейняте перше видання ліричних народних пісень, випущене Михайлом Максимовичем у 1827 р. Передмова Максимовича до цієї збірки звучить як літературний маніфест, і справді для свого покоління вона мала значення маніфесту, вона була прапором, на якому було виписане магічне слово для тих часів: «народність». «Настав, здається, той час, — так починалася ця передмова, — коли вже пізнають справжню ціну народності, вже починає здійснюватися бажання: нехай утвориться поезія правдиво руська! Найкращі наші поети беруть чужоземні твори вже не як основу й зразок для своїх власних писань, а тільки як помічний засіб для повнішого розвитку самобутньої поезії, яка вродилася на рідному ґрунті й яку довго заглушували чужоземні прищипки. І от з цього погляду великої уваги заслуговують пам'ятки, в яких найповніше виявляється народність: це — пісні, в яких звучить дума, перейнята почуттям, і казки, в яких відсвічується народна фантазія. Яке глибоке враження справила Максимовичева збірка на сучасників, не тільки на українців, видно з того ентузіазму, з яким відгукнулися на появу цієї збірки з одного боку Пушкін, а з другого Гоголь. Діло

Максимовича продовжував і розвивав Ізмаїл Срезневський, видаючи в 1832—1838 роках у Харкові свою «Запорозьку Старину». Він друкував у ній історичні думи й пісні в твердому переконанні, що робить цим велику послугу для історії.

На початку XIX ст. осередком культурного життя на лівобережній Україні зробився Харків. Тут у 1805 р. з почину місцевого культурного дяча Василя Каразіна коштом місцевого дворянства й купецтва був заснований університет. Цей університет скупчив біля себе найкращі культурні сили українського громадянства, діячів на полі української літератури, історії й етнографії. Ректором університету був довгий час відомий український поет Петро Гулак-Артемовський. У Харкові почали виходити журнали: «Українській Вѣстникъ», «Українській Журналъ» та інші, які вже своєю назвою показували, що вони присвячені місцевому краю та його інтересам. На чолі літературного руху в Харкові стояв творець української повісті Григорій Квітка. В Харкові почали свою діяльність Срезневський, Костомарів, Метлинський, що свої літературні інтереси поширили аж до загальнослов'янського масштабу й зробилися виразниками духовної взаємності й братерства всіх слов'янських народів. У Харкові пильно студіювали тоді польську мову й літературу, а вже в кінці 30-х років Костомарів і Метлинський друкують тут українські переклади з Краледворського й Зеленогорського рукописів, з народних чеських, сербських і польських пісень. Звідси ж, з Харкова зав'язуються безпосередні зносини з Прагою як осередком слов'янського руху.

Говорачи про українське національне відродження першої чверті XIX ст., треба мати на увазі, що представником і носієм цього чисто ідейного руху було дворянство. В народні маси цей рух не йшов по тій простій причині, що вони опинилися в кріпацькій неволі, стали поза обсягом впливу школи й просвіти. Ще в середині XVIII ст. в кожному українському селі була школа, але коли запанувало кріпацтво, ці школи зникли. Вони позникали навіть серед вільного козацького населення, бо й козаки, як ми бачили, опинилися в настільки суворих умовах життя при нових порядках, що їм було не до школи. Понизилась освіта навіть серед духовенства. Давніше діти українського духовенства одержували освіту в школах, які були загально-становими й не мали виключно церковного характеру. Такими були київська Академія й усі українські колегії. Та ще й до кінця XVIII ст. стан священика не був у його родині спадковим: кандидатів на священиків вибирала сама громада, вона могла вибрати й світську людину, яку після вибору громадою єпископ мав тільки висвятити. Отже, властиво кажучи, духовної касти на Україні не було. Після реформ цариці Катерини II, які зробили державну службу привілеєм шляхетського стану, діти духовенства мусили здебільшого вибирати для себе духовну діяльність. Стара українська школа зробилася виключно церковною, й загальна освіта в ній дуже занепадала. Беручи це все до уваги, ми зрозуміємо, чому весь літературно-національний рух початку XIX ст. був ділом майже виключно

дворянської верстви і, як такий, носив певні сліди класової дворянської ідеології.

Я вже згадував, що українське дворянство першої чверті XIX ст. було настроєне опозиційно. Ця опозиційність мала своїм джерелом передовсім незадоволення з російського уряду, який не хотів визнавати за українською шляхтою дворянських прав у повнім об'ємі. Але були й інші причини для незадоволення. Один російський генерал, який служив на Україні, оповідав у своїх споминах — мова йде про 1824 р. — що все тодішнє дворянство на Україні було перейняте «ненавистю» до Росії. Причини цієї ненависті він бачив у «порушенні прав України», в великих податках, у поганій економічній політиці уряду, яка вела до загального зубожіння, і в поганому стані судівництва. Цю ненависть і цей дух опозиції помічали не тільки росіяни — ми маємо цілу низку аналогічних свідощів у тодішніх мемуарах і записках — але й зовсім сторонні люди. Німецький подорожник Коль, який об'їздив лівобережну Україну значно пізніше, вже в кінці 30-х років, говорить про такий самий опозиційний настрій українського дворянства, про його національний патріотизм і навіть про сепаратистичні мрії. Дійсно, політика російського уряду як за царювання Олександра I, так і за його наступника Миколи I, не могла викликати задоволення на Україні. Великі війни, які провадила Росія з Наполеоном, лягали важким тягарем також і на Україну, яка за всі жертви, які їй доводилося нести на користь держави людьми й матеріальними засобами, діставала в нагороду тільки безконечне збільшення податків. Уряд не додержував своїх обіцянок щодо українських козаків, до яких звертався в критичні моменти і які, як завжди, з найбільшою охотою готові були стати до військової служби. В 1812 р., коли Наполеон ішов на Москву, Олександр I доручив малоросійському генерал-губернаторові князеві Лобанову-Ростовському сформувати кілька полків із українських козаків, обіцяючи, що по закінченні війни вони залишаться як постійне козацьке військо. Звістка ця викликала велику радість козаків, і за короткий час вони власним коштом, без усякої допомоги уряду виставили 15 кінних полків по 1200 людей у кожному. Однак уряд не допустив їх до участі у війні, продержав на службі до 1816 р. і потім демобілізував, не виконавши своєї обіцянки. Козаки залишилися звичайними селянами; уряд не покрит навіть їх видатків на озброєння, умундування й прохарчування, що, як признавали самі російські міністри, «цілком зруйнувало козаків». Натомість у 20-х роках набрано з-поміж козаків 25 000 людей і переселено на Кубань, де включено в склад Чорноморського війська. Під час польського повстання 1831 р. цар Микола знову звернувся до українських козаків за допомогою. Генерал-губернатор Рєпнін узявся за справу. Козакам знову обіцяно поворот до військової козацької служби, і за короткий час було сформовано 8 кінних полків по 1000 людей у кожному; українське дворянство своїм коштом закупило для них коней. І знову їх не допустили до участі в боях, коли ж війна скінчилася, то частину козаків повернуто на службу в російські полки, а частину вислано на Кавказ. Коли козаки почали протесту-

вати, їх жорстоко покарано: кілька десятків було замордовано до смерті, прогнавши «крізь строй». Таким робом уся справа здобула характер грандіозної провокації.

Економічна політика російського уряду весь час йшла врозріз із інтересами України як чисто хліборобського краю. Міністр фінансів граф Канкрін гальмував розвиток сільського господарства України своїми митними тарифами й фінансовою політикою, немилосердно стягаючи з українського населення податки й доводячи його до руїни. Сама місцева російська адміністрація в особі генерал-губернатора Рєпніна мусила боротися з петербурзьким урядом, щоб охоронити селян і козаків від остаточного зубожіння. Коли взяти це все до уваги, то нам буде зрозуміла й та «ненависть до москалів» і той дух опозиції, про які так багато оповідають нам мемуаристи й подорожні перших десятиліть XIX ст. Нам будуть зрозумілі й такі факти, як радість дворянина Мочуговського в південній Полтавщині з приводу успіхів Наполеона і його бажання, щоб «Бонапарт зруйнував Росію»; як слова відставного солдата Гуцана в Переяславському повіті, що коли його знову покличуть на службу, то він піде різати не французів, а москалів; в тому самому Переяславському повіті дворянин Лукашевич пив за здоров'я Наполеона, а в Пириятинському повіті виголошувало прилюдно тости «За Республіку».

Після Наполеонівських війн російське громадянство було охоплене ліберальними і навіть радикальними настроями в результаті ближчого ознайомлення з західноєвропейським життям в часі походів до Німеччини, Австрії й Франції. Як каже один український дослідник тієї доби, в часі цих походів не тільки російські офіцери, але й прості солдати бачили інше життя, вже позбавлене того примітивного рабства, яке в формах кріпацтва твердо тримало в своїх обіймах величезну імперію на сході Європи. До Росії багато з них верталось не тільки з новими паризькими модами, але й з краскою сорому на обличчі за свої власні російські порядки. Як наслідок цих настроїв російських військ, особливо в гвардії, де служила вся тодішня дворянська молодь, було поширення в Росії масонських лож і тайних політичних товариств, із яких виросла пізніша широка змова й знамените повстання в грудні 1825 р. т. зв. «декабристів».

Масонство знайшло своє поширення й на Україні. Тут воно, будучи з походження чужим, російським або польським, мимоволі зазнавало впливів місцевого українського ґрунту, мусило рахуватися з українськими особливостями і врешті висувати на порядок дня національну проблему. З цього погляду особливо цікаві були масонські ложі: одна в Полтаві, до якої належав і знаменитий український поет Котляревський, друга в Києві, яка носила назву «З'єднаних Слов'ян». У цій останній ложі членами були українці, росіяни й поляки, й сама її назва вказувала на змагання до встановлення приязних відносин між усіма трьома народами. З масонських лож виросли чисто політичні товариства, з яких одні ставили собі загальноросійські й навіть загальнослов'янські цілі, а другі — чисто українські. Коли в зв'язку з душенням повстання 1825 р. російський

уряд натрапив на слід існування цих товариств, то його члени всіма способами старалися скрити свою до них приналежність і навіть заперечували саме їх існування. Через те до нас дійшло дуже мало матеріалу про цю сторінку тодішнього життя. Але відомості, що їх подають нам мемуари сучасників і деякі, лиш недавно знайдені в архівах документи, дають змогу скласти собі доволі повний образ політичного руху на Україні перед повстанням 1825 р.

Залишилися виразні сліди існування українського політичного товариства, яке складалося з людей, що займали доволі високе становище в суспільстві: головою його був повітовий маршал дворянства Василь Лукашевич. Товариство це, як каже один мемуарист, ставило собі метою політичну незалежність України. Політична змова, яка виникла серед російського офіцера гвардії в кінці царювання Олександра I, відома в історії під назвою руху декабристів, мала свої організації й на Україні, де членами були й офіцери-українці, а також місцеві поміщики. В той час як північні організації, в тім і центральний комітет у Петербурзі під проводом полковника Пестеля, відзначалися духом централізму й не рахувалися з національними особливостями різних народів Російської імперії, південні організації ставили ідеалом майбутнього устрою Росії федерацію й висували на порядок дня національне питання. З цього погляду заслуговує на особливу увагу товариство «З'єднаних Слов'ян», яке постало на Україні в 1825 р., перетворившись з масонської ложі того самого імені. Як оповідає нам у своїх мемуарах один із членів цього товариства, товариство «З'єднаних Слов'ян» ставило собі за головну ціль увільнення всіх слов'ян від абсолютної влади, знищення національного автономізму поміж деякими слов'янськими народами й об'єднання їх усіх в одному федеративному союзі. Малося на увазі докладно означити границі кожної окремої слов'янської держави, запровадити в усіх народів демократичну парламентську форму правління, скласти конгрес для управи ділами цілого союзу й для зміни в разі потреби загальних основних законів. Кожній окремій державі мала бути дана повна свобода й незалежність у вирішенні її внутрішніх справ. Під час урядового слідства в справі цього товариства в одного з його членів було знайдено рукописний катехизис, де серед інших пунктів був один, який звучав: «Не бажай мати раба, коли не хочеш сам рабом бути». Це був той самий виклик кріпацтву, те саме гасло, яке ми зустрічаємо і в перших творах відродженої української літератури й яке за яких-небудь два десятки років з могутньою силою озвалось в поезії великого українського поета Шевченка.

За повстанням 14 грудня 1825 р. в Петербурзі відбулося 28 грудня повстання на Україні, де під Васильковом збунтувався один піхотний полк, загітований декабристами. Обидва повстання були погано підготовані й скінчилися невдачею. Наслідком його був повний розгром цілого руху. Сувора розправа молодого імператора Миколи I з революціонерами стероризувала російське громадянство. Вона відбилася й на Україні. Тут теж усе замовкло й притихло. Жод опозиційні настрої й не були знищені, але вони виявлялися вже

в більш прихованих формах. Якийсь час ми нічого не знаємо про політичні організації й товариства, й національний український рух виявляється тільки в літературі, в історичних і етнографічних студіях.

*

Ми бачили, що перші прояви українського національного руху появилися на лівобережній Україні, бо тільки тут збереглася своя власна освічена верства, яка, об'єднуючи традиції минулого життя з новими ідеями, витвореними на заході, висунула з-поміж себе піонерів і прихильників національного відродження. Правобережна Україна з своїм польським або спольщеним дворянством не брала участі в цьому відродженні. Навпаки, вона була тереном відродження польської державно-національної ідеї, й коли в 1830 р. в Польщі вибухло повстання, то це повстання знайшло собі живий відгук на колишніх українських землях Польщі, головню на Волині.

Здушення польського повстання мало свої певні наслідки й для України. Російський уряд мусив змінити своє ставлення до правобережних українських губерній, на які він дивився досі як на польські. Він почав офіційно проголошувати, що правобережна Україна — це старий «русскій» край, тільки, мовляв, спольщений, і взявся до рішучих способів, щоб ослабити в краю польський елемент, піддержуючи натомість елемент «русскій».

Насамперед звернуто увагу на шкільну справу. Кременецький лицей і всі польські середні школи закрито (так само, як у Литві закрито тоді Віленський університет), натомість у Києві в 1832 р. засновано російський університет. Більшість польських середніх шкіл реформовано в російські гімназії. Учителів-поляків або звільнено з посад, або перенесено на службу вглиб Росії, натомість спроваджено учителів росіян або українців із Лівобережжя. За школою пішла черга на церкву. Більшість римо-католицьких монастирів на території правобережної України закрито. Церковну унію на українських та білоруських землях остаточно зліквідовано в 1839 р. Вона залишилася якийсь час тільки на Холмщині. Але уряд розумів, що всі ці обмеження торкаються лише дуже нечисленної вищої верстви населення правобережної України, а саме дворянства. Крім дворянства була ще величезна маса сільської людності, яка належала до української чи то, за офіційною термінологією, до «русскої» народності. Ця маса була в кріпацтві в польських поміщиків. Треба було щось зробити для неї. Уряд дійсно провів деякі обмеження панщизняної роботи (через заведення певної норми робочих днів), але це мало поліпшило становище кріпацької маси, котра перебувала в повній залежності від панів. Про заведення серед народу якоїсь просвіти, якоїсь школи й не подумано. Стараючись ослабити польські культурні впливи в краю, російський уряд не мав ані гадки чимсь піддержати національне самопочуття української народної маси. Тим часом умовний рух, який відбувся в 20 і 30-х роках XIX ст. серед польського суспільства на правобережній

Україні, не залишився без впливу й на розвиток українського національного відродження. Річ у тому, що польське суспільство на правобережній Україні в значній своїй частині було польське лише мовою та культурою. В дійсності це були спольщені нащадки колишньої української шляхти. Антропометричні досліді самих же польських учених (наприклад, Ю. Талько-Гринчевича) показують, що польська шляхта на Україні з антропологічного погляду стоїть далеко ближче до місцевого українського селянства, ніж до польської шляхти й до польських селян з корінної етнографічної Польщі. Це споріднення правобережної шляхти з українським народом та її загальне прив'язання до України, як до своєї батьківщини, витворили серед неї з часом певний місцевий патріотизм. Коли на початку XIX ст. під впливом ідей романтизму прокинувся й серед польського суспільства інтерес до народності, до народної мови й поезії, то саме польські письменники з України створили так звану «українську школу» в польській літературі. Люблячи Україну й її природу, вони черпали своє натхнення в бурхливій минувщині краю, в козацьких подвигах, брали сюжети з української історії, обробляли мотиви української народної поезії, наслідували її форми. Не перестаючи бути патріотами історичної Польщі й беручи участь у боротьбі за польську справу, представники «української школи» мали вплив на розвиток української національної свідомості й українського патріотизму взагалі. Серед представників цього напрямку найбільше визначилися: поети Антін Мальчевський, Богдан Залеський, Северин Гоцинський, Олександр Гроза; повістярі Томаш Олізаровський, Михайло Чайковський, повістяр і критик Михайло Грабовський. Сам геніальний Юлій Словацький належав почасти до української школи. Дехто з представників цього напрямку перейшов до писання українською мовою, як от Тимко Падура, Антін Шашкевич, Спиридон Осташевський та ціла низка інших. У значній мірі під впливом цієї школи і взагалі цього місцевого українофільства серед польського суспільства повстав уже в другій половині XIX ст. так званий хлопоманський рух, який привів до переходу в український національний табір багатьох представників шляхетського суспільства на правобережній Україні. Крім впливів польського романтизму в його спеціальній «українській» формі, чималий вплив на розвиток української національної ідеології мала й польська революційна література, поширена на еміграції після упадку повстання 1830—1831 років. Лівіші й радикальніші елементи польської еміграції, серед яких немало було й поляків із України, почали за кордоном жваву політичну діяльність і старалися вести революційну пропаганду в самому краю, на Білорусії, Литві й Україні. Вже в кінці 30-х років на Волині була розкрита велика таємна організація, на чолі якої стояв Шимон Конарський, котрого російська влада судила й розстріляла у Вільні в 1837 р. Київ із його молодим університетом став осередком культурного життя, де зустрічалися спольщені українці з Правобережжя зі зросійщеними українцями з Лівобережжя. Тут, на пере-

хресті різних культурних впливів, на ґрунті так багатому українськими історичними споминами, прокидалася українська національна думка й поширювалася до ідеї слов'янської взаємності. Вплив польської революційної літератури надавав їй радикальний відтінок.

Саме в Києві в середині 40-х років склалося українське таємне товариство під назвою Кирило-Мефодіївського братства, яке виробило першу політичну програму для українства. Це товариство скупчило в собі цвіт української думки, людей, що мали величезний вплив на хід і розвиток українського відродження. Тут були: історик Микола Костомарів, тоді — професор Київського університету; талановитий письменник і видатний діяч Пантелеймон Куліш; професор Микола Гулак, Опанас Маркович — видатний етнограф; Василь Білозерський, який пізніше відіграв помітну роль в українському громадському житті, й цілий ряд інших. Окрасою товариства був геніальний поет Тарас Шевченко, син селянина, недавно лише визволений із кріпацької неволі. Виданий у 1840 р. в Петербурзі перший збірник його поезій «Кобзар» відразу здобув йому широку літературну славу й мав величезний вплив на поширення української національної свідомості. Соціальний склад Кирило-Мефодіївського братства вже відрізняється від складу масонських лож і політичних гуртків першої чверті століття: тут нема вже великих панів, багатих дідичів; членами братства були переважно діти середніх або й бідних дідичів, урядовці й навіть колишній кріпак. Це та верства, яка в сфері інтелектуального життя й ідейного провідництва виступає в 40-х роках у Росії й на Україні на зміну родовитого панства й яку в новіших часах почали називати інтелігенцією.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало дуже недовго; воно не встигло вийти з підготовчої стадії, не встигло ще розвинути якоїсь практичної роботи, як уже на початку 1847 р. члени його були заарештовані, вивезені до Петербурга й після адміністративного суду дуже суворо покарані тюрмою й засланням. Тільки через десять років по смерті царя Миколи I, який особисто кермував судом і визначав кару, члени братства змогли вернутися до літературної й господарської діяльності. Але ідейне значення братства було величезне. Можна сказати, що його ідеї й його програма надовго зазначили головні напрямні лінії українського національного відродження.

Програма братства, котре свідомо поставило себе під патронат слов'янських первоучителів Кирила й Мефодія, щоб підкреслити свій слов'янський напрям, найкраще можна бачити з тексту прокламації, написаної Костомаровим під титулом: «До братів українців»: «Ми приймасмо, — пише Костомарів, — що всі слов'яни повинні між собою поєднатись, але так, щоб кожен народ склав свою окрему республіку й управляв своїми справами незалежно від інших; щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу й свій власний устрій. Такі народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, серби й болгары. Щоб був один сейм або Рада Слов'янська, де б сходилися депутати від усіх республік і там розважали б

і рішали такі діла, котрі належать до цілого Союзу Слов'янського. Щоб у кожній республіці був свій правитель, вибраний на кілька літ, і над цілим Союзом був би правитель вибраний на кілька літ. Щоб у кожній республіці була загальна рівність і свобода, а станів щоб зовсім не було. Щоб депутатів і урядовців вибрано не по роду, не по багатству, а по розуму й по освіті. Щоб свята віра Христова була основою закону й усієї управи в цілому союзі і в кожній окремій республіці».

Ще докладніше малює нам той устрій всеслов'янської федерації, про яку мріяли члени братства, його статут. Тут говорилося, що духовне й політичне об'єднання слов'ян є їх справжнім призначенням, до якого вони мусять прямувати. Слов'янські народи в будучині мусять приєднатися до Росії й скласти з нею одну федерацію. При прилученні кожний слов'янський народ зберігає свою самостійність. Росія мала би бути поділена на три великоруські штати (держави), на два українські, два надволзькі, два південні, два сибірські, два кавказькі, один білоруський; далі мали бути штати польський, чехо-словацький, сербський і болгарський. На чолі федерації стояв би загальний сейм із представників усіх слов'янських народів. Київ не повинен би належати ні до якого штату й служив би місцем зборів загального сейму. В кожному штаті був би свій сейм і свій президент, вибраний на чотири роки. Верховна центральна влада належала б всесоюзному президенту, вибраному також на чотири роки.

Думки, які лягли в основу програми чи статуту товариства, були розвинуті в цілій низці творів, документів і листів, які збереглися до нашого часу в архівах. Найяскравіше ці думки були висловлені в творі Костомарова «Книга битія народу українського». Безперечно, цей твір був складений під впливом відомих «Ksiegpełgrzymstwa polskiego» Адама Міцкевича. Але він відзначається далеко більшим радикалізмом: він написаний у чисто республіканському дусі й перейнятий таким самим, як у Міцкевича, месіанізмом, з тою різницею, що в Костомарова месіаністична роль послужила визволенню всіх слов'янських народів замість Польщі відводиться Україні.

З усіх практичних намірів Кирило-Мефодіївських братчиків, наскільки можна бачити з їх планів, найактуальніший характер мала боротьба проти кріпацтва. Цю боротьбу вони мали провадити шляхом безупинної пропаганди в школі і в літературі, стараючися виховати нове покоління дворян в антикріпацькому дусі. Рівночасно вони вважали за потрібне негайно взятися за ширення просвіти в народних масах, за видання популярних книжок і часописів і взагалі старатися підвести культуру широких народних мас. Планам українських ідеалістів не судилося здійснитися, але їх ідеї не загинули марно. Боротьба за емансипацію закріпощеного селянства стала гаслом української літератури: можна сміливо сказати, що перше, ніж кріпацтво було скасоване самим урядом, йому вже був нанесений смертельний моральний удар у літературі, однаково, як в українській, так і в російській.

Царювання Миколи I (1825—1855) все пройшло під знаком тяжкої політичної реакції. Розпочавшись з жорстокого придушення

повстання декабристів, воно відразу заповіло непримиренну ворожнечу до всяких ліберальних ідей. За основні принципи, що на них мала стояти вся російська державність, проголошено: православ'я, самодержав'я й народність. Православ'я означало виключне панування одної православної церкви, яка була поставлена в повну залежність від світської влади й мусила служити виключно піддержанню існуючого режиму. Самодержав'я означало не тільки зосередження всієї влади в руках одного абсолютного монарха, але також усунення громадянства від усякої участі в політичному житті, недопущення ніякої самоуправи й відання цілого ведичезного державного апарату з усіма його складними господарчими функціями в руки бюрократії, вільної від усякого громадського контролю. Третій принцип державної системи — народність треба було розуміти в значенні панування самої великоруської народності й придурення національного партикуляризму всіх інших численних народів імперії. Це стояло в зв'язку з суворим централізмом, який впливав із ідеї самодержавної влади: всі провінції управлялися з одного центру, з Петербурга, де сходилися нитки з усіх кінців імперії: найменша справа, яка виникала десь на місці, мусила бути вирішена в столиці. Місцеві агенти влади, навіть на найвищих становищах генерал-губернаторів, мусили про кожну дрібницю запитувати центральний уряд, а то й самого царя.

На зверхній вигляд ця колосальна державна машина могла імпонувати своєю стрункістю, своїм, здавалось, правильним рухом, своїм зовнішнім порядком. Але весь цей порядок держався на самому тільки страху перед карою, на самому механічному виконанні приписів. Найменша нагода укритися від контролю вела до страшних надужитъ. Та головне було в тому, що вся ця система держалася на поневоленні широких народних мас, які не переставали глухо хвилюватися й дуже тяжко, навіть на Московщині, де кріпацтво існувало вже сотні літ, відчували свою неволю.

Становище на Україні ускладнювалося ще через особливі умови місцевого життя. Російський уряд увесь час страшенно боявся примари українського сепаратизму й глибоко не довіряв українцям. Навіть коли українці показували прояви державного патріотизму, виставляючи в 1812 та в 1830 роках цілі полки добровольців для оборони держави, ці полки, як тільки минала перша небезпека, негайно розпускались, або, як це було в 1831 р., насильно виселялись далеко поза межі України. Їх навіть не допускали до участі в бойових операціях. Коли генерал-губернатор правобережної України князь Рєпнін став виступати з проектами поліпшення тяжкого економічного стану нижчих верств населення і своєю гуманною поведінкою придбав собі любов козаків і селян, його було запідозрено в українському сепаратизмі, негайно усунуто з посади й вислано за кордон. В історії з Кирило-Мефодіївським братством цар Микола I побачив ні більше, ні менше як намір відрізати Україну від Росії й відновити часи гетьманства. Цим способом українського сепаратизму, як і загальною лінією політики російського уряду, пояснюються його заходи щодо остаточної асиміляції

українських провінцій. Польське повстання 1830 р. тільки прискорило ці заходи.

Отже, на лівобережній Україні було в 1831 р. скасовано чинність Магдебурзького права по містах. Це скасування було підтвержене царським указом із 1835 р., а в 1842 р. скасовано було Литовський статут, який давно вже став українським національним правом. У Києві разом із Магдебурзьким правом скасовано й міську міліцію в числі понад 2 000, озброєну й умундировану на старосвітський козацький лад. Щоб ослабити український елемент у Києві, купців-українців виселено з осередку міста на окраїни, а натомість спроваджено з Московщини купців-великоросів.

Українське дворянство було в усьому зрівняне з російським і нарешті саме «малоросійське» генерал-губернаторство було скасоване, щоб не залишилося ніякого спомину про колишню окремішність краю. Віднині це були звичайні російські губернії: Чернігівська й Полтавська. Де в чім відмінне становище було на правобережній Україні. Воно відрізнялося від становища на лівобережній тим, що тут після подій 1830—1831 років російський уряд відчув загрозу з боку польського елемента, загрозу далеко реальнішу, ніж дворянська фронда лівобережних панів або мрії українських патріотів про козаччину та гетьманщину. Цим і пояснюються ті заходи російського уряду в шкільній і церковній справі, про які вже говорено вище. Але не зразу наважився уряд на деякі кроки, які хоч до певної міри полегшували долю місцевої корінної української людності й підіймали її значення в краю.

Статистичні дані з 1838 р. показують, що населення трьох обширних губерній: Київської, Волинської й Подільської складалося з таких груп: 4 200 000 творили селяни-українці, поголовно панські кріпаки: над ними стояла дворянська верства, поголовно польська, в числі 100 000 людей. Але серед них тільки третину творили дідичі, які володіли середньою або більшою земельною власністю, а величезна більшість (близько 65 000) належала до дрібної малоземельної або зовсім безземельної шляхти, яка служила в маєтках більших панів або орендувала у них маєтки. Шляхта по праву російського дворянства була звільнена від усяких податків і повинностей, у тому числі й від військової служби. Міське населення в числі 341 000 в незначній частині складалося з українських міщан, а в більшості це були жиди. Вони тримали в своїх руках майже всю дрібну й велику торгівлю по містах і містечках, орендували в дідичів корчми, млини, заводи, річні перевози, іноді й цілі маєтки, а багатіші з-поміж жидів брали в оренду навіть маєтки з правом вимагати від селян панщину.

Хоча російський уряд у 1830 р. й не зважився на такий крок, який зробив австрійський у 1846 р. в Галичині, закликавши селян утихомирювати бунтуючих панів, однак його головнокомандувач військом фельдмаршал Остен-Сакен видав у травні 1831 р. відозву до селян правобережної України, щоб вони доносили урядові на тих своїх панів, які приставали до повстання, а тих із панів, хто виступав із зброєю в руках, просто арештовували й віддавали до рук

владі. Причём тут же було обіцяно, що селяни ніколи вже не повернуться під владу збунтованих панів. Ця відозва була читана по всіх церквах у краю, й народ із ентузіазмом відгукнувся на заклик уряду. Спроби польського повстання на терені України не мали ніякого успіху. Але по втихомирненні польського повстання ніхто й не подумав про виконання обіцянок Остен-Сакена.

Народні маси були доведені до крайнього ступеня забитості й духовної темноти. Не могло їм допомогти й своє православне духовенство, бо воно саме було малоосвічене, пригноблене, вбоге й матеріально залежне від дідичів. Для народної просвіти ніхто нічого не робив. Закриваючи давніші польські школи, уряд відкривав нові — російські, але й ці нові школи відкривано тільки задля дворянської молоді. Про Київський університет було в урядовому документі заявлено, що він відкривається «для поляків південно-західного краю».

Уряд розумів, що найпевнішим способом ослаблення в краю небезпечного для нього політично польського елемента було б поліпшення долі селянської української маси, яка перебувала в кріпацтві в польських дідичів. Але зважитися на яке-небудь порушення святого принципу кріпацтва було для Миколи I найтяжче. Скоро по своєму вступі на престол у засіданні Державної Ради він заявив: «Я признаю, що в теперішній час всяка думка про увільнення селян була би злочинним замахом на загальний спокій і на добро держави». З часом цар Микола прийшов до переконання, що кріпацку неволю селян треба якось скасувати; протягом цілого його тридцятилітнього царювання безперервно засідали одна за другою п'ять таємних комісій, які виробляли різні проекти селянської реформи. Але до кінця свого життя Микола I так і не зважився на якийсь практичний крок у напрямі скасування кріпацької неволі.

В 1838 р. на посаду київського генерал-губернатора був призначений генерал Бібіков. Це був тип завзятого реакціонера, ворога всякої ліберальної думки, а в своїй адміністраційній практиці — яскравого сатрапа-самодура. Але це був чоловік розумний і енергійний. Він дуже скоро зрозумів ненормальність відносин у краї з погляду політичних інтересів Російської держави й постарався дещо зробити для поліпшення правно-економічного становища селян-кріпаків. Суворо, крутими поліційними заходами приборкував він польські політичні аспірації, але щоб позбавити польський елемент у краї твердого ґрунту, вважав за потрібне щось зробити для українців-кріпаків. Бібіков насамперед звернув увагу на численну дрібну шляхту, котра особливо жорстко пригноблювала селян, виступаючи як посередниця між дідичами та їх кріпаками в ролі управителів, довірених, орендаторів, і котра в часі повстання давала з-поміж себе головний контингент озброєних повстанців. Ще перед призначенням Бібікова уряд наказав провести ревізію прав на дворянство шляхти правобережної України. Бібіков енергійно взявся проводити цю ревізію й протягом 1840—1845 років особлива комісія під його безпосереднім проводом виключила з дворянського стану 64 000 шляхтичів, які не могли документами довести своїх дворянських

прав, і приписала їх або до селян (розуміється, вільних), або до міщан. Згодом, як каже Орест Левицький, ця колишня шляхта, примушена взятися до продуктивної праці на землі, майже вся злилася з корінною українською людністю, засвоївши її спосіб життя, мову й звичаї.

Далі Бібіков узявся до селян. В краї жила доволі численна категорія так званих скарбових селян. Це були ті селяни, що мешкали в маєтках, сконфіскованих у римо-католицьких монастирів або в дідичів, замішаних в повстанні 1830 р. Ці маєтки звичайно віддавалися в оренду, здебільшого шляхтичам або жидам. Орендарі дуже жорстко поводитися з селянами, стараючись видушити з маєтків якомога більше доходу. Бібіков звернувся до уряду з меморандумом, де яскраво змалював тяжке становище скарбових селян у руках орендаторів і запропонував перевести цих селян на становище так званих селян оброчних: це означало, що селяни мали бути обложені певним регулярним податком на користь скарбу, а поза тим їм лишалася свобода провадити своє власне господарство на державних землях. Бібікову вдалося перевести цю реформу й таким робом хоч частина селян була увільнена фактично від кріпацької неволі. Ще важнішим його кроком було заведення в 1847 р. так званих інвентарних правил. Суть тих правил полягала в тому, що встановлювався певний порядок відбування панщини й точно зазначалося число днів, які селяни мали працювати на своїх дідичів; усякі роботи понад ці установлені дні дідичі мусили оплачувати по затвердженій урядом таксі. Точно зазначався характер роботи чоловіків і жінок, причому брався на увагу й вік селян. Панщизняна робота в свята строго заборонялася. Всякі натуральні побори на користь дідичів касувалися. Були зроблені обмеження дідичівської самоволі щодо селянських шлюбів, права здавати селян у рекрути або засилати в Сибір. Панщизняні обов'язки були розкладені за місяцями цілого року й заборонено було переносити їх із зимових місяців на літні, або навпаки.

Розуміється, «інвентарні правила» не були ще увільненням селян від кріпацької неволі, але вони до певної міри охороняли особу й власність селянина від безконтрольної влади дідичів і справді трохи поліпшили селянське становище. Однак ці полегкості, що їх добився Бібіков для українських селян-кріпаків, були ослаблені зараз же після того, як Бібіков у 1852 р. уступив із своєї посади й на його місце був призначений ліберальний князь Васильчиков. При ньому були видані «доповнення» до інвентарних правил, котрі паралізували самі правила. В результаті, як каже історик тих часів, «ніколи утиски над селянами не були такі сильні, як саме в цей час».

Наслідком цих хитань урядової політики в селянському питанні був дуже нервовий, тривожний настрій селян. То тут, то там виникали розрухи, які звичайно дуже суворо придушено збройною силою. Великі непорозуміння викликали й самі інвентарні правила, зрадовані дуже неясно. Селяни толкували їх на свою користь, а дідичі на свою. Наслідком цього селяни дуже часто відмовлялися зовсім виконувати панщину. Дідичі кликали поліцію й військо, й непокірних

дуже суворо карано. Новіший дослідник селянських розрухів на правобережній Україні нараховує 55 селянських бунтів за часи безпосередньо по заведенні інвентарних правил. Та найширші розрухи виникли весною 1855 р. в середній Київщині, охопивши 8 повітів, себто половину губернії. Ці розрухи, які мають в українській історіографії вже цілу літературу, здобули собі назву «Київської козаччини 1855 року». Вони виникли саме в тій місцевості, де ще збереглися живі спомини про козаччину й про колишню свободу. Тому гасло повороту до «козаччини» падало тут на надзвичайно підходящий ґрунт.

Весною 1855 р. російський уряд із приводу війни з Францією й Туреччиною видав маніфест, де всі піддані держави закликалися добровільно ставати в ряди війська для оборони батьківщини. Деякі загальні й неясні вирази маніфесту, виданого, очевидно, малозрозумілою українським селянам російською мовою й урочисто прочитаного по всіх церквах, дали селянам підставу думати, що це їх усіх цар кличе записуватися в козаки і йти воювати. В деяких селах самі священники пояснювали селянам, що вони мусять стати на оборону святої віри й батьківщини так, як колись предки їх, козаки. Селяни кинулися творити відділи, вимагали від священників, щоб вони привели їх до присяги на вірну службу й записували в козаки. Розуміється, всяка робота на панів була покинута, бо селяни були певні, що запис у козаки робить їх вільними людьми. Коли в деяких селах священники почали казати, що селяни невірні зрозуміли царський маніфест, що цар зовсім не думає про повернення всіх у козаки, то селяни били священників і казали, що ті ховають від них справжній царський маніфест, котрий усім дає волю. Для втихомирення розрухів були вислані військові відділи. Але селяни вчинили їм опір. Тоді були прислані сильніші військові відділи, опір селян був зломлений, і почалися жорстокі репресії. Тисячі селян, чоловіків і жінок були побиті на місці різками й кинуті в тюрму. Сотні пішли на заслання до Сибіру. Можна з певністю сказати, що спровокований народ заплатив за своє змагання до свободи потоками сліз і крові. Але бажана свобода вже наближалася. Її прискорила Кримська війна.

ЛІТЕРАТУРА

Миллеръ Д. Превращение малорусской старшины въ дворянство // Киевск. Стар. I—IV. 1897. С(т)ороженко Н. Къ истории малоросійскихъ козаковъ въ концѣ XVIII и въ началѣ XIX вв. // Киевск. Стар. IV, VI, X—XII. 1897; Його ж: Малоросійське ополчення 1812 г. // Чтения О-ва Нестора Лѣтописца. Кн. V. К., 1891. Павловскій И. Малоросійське козацьке ополчення въ 1812 г. // Киевск. Стар. IX і X; 1906. Його ж: Малоросійські козацькі полки въ боротьбѣ съ поляками въ 1831 г. // Труды Полт. Губерн. Учен. Архивн. Комиссії. В. VII. Полтава 1909. Його ж: Къ истории Малороссии во время генераль-губернаторства кн. Н. Репнина. Там же. В. I. Полтава, 1905; Його ж: Очеркъ дѣятельности малоросійскаго генераль-губернатора кн. А. Куракина (1802—1808). Полтава, 1914.

Свідзинський М. До історії козаччини 1812 р. // Наук. Збірник Харк. Наук.-дослідн. кат. іст. укр. культури. Ч. 5. Харків, 1927. Щербина В. Доля козаччини в Лівобережній Україні // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. 100. Львів, 1930. Dembiński W. Tajna misja ukraińska w Berlinie г. 1791 // «Przegląd Polski». Т. 3. Kraków, 1896. Грушевський М. Тайна місія українця в Берліні 1791 року // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. IX. Львів, 1896. Горленко В. Къ истории южно-русского общества начала XIX ст. // Киевск. Стар., а також у збірці «Ожно-руссіє очерки и портреты». К., 1898. Лазаревскій А. Прежніе изыскатели малорусской старины // Киев. Стар. XII. 1894. (Яків Маркович): II, 1895 (Ол. Мартос). Василенко Н. Къ истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевск. Стар. XI і XII. 1894. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923. Пыпинъ А. Малорусская этнография. Петербургъ, 1891. Єфремов С. Історія українського письменства. Ляйпціг, 1924. Петровъ Н. Очерки истории украинской литературы XIX ст. К., 1884. Дашкевичъ Н. Отзвъвъ о сочиненіи г. Петрова // Отчетъ о 29 присужденіи наградъ гр. Уварова. Петербургъ, 1883. Єфремовъ С. Масонство на Україні // Наше Минувле. 1918. Кн. 3. Рибаків Ів. 1825 рік на Україні // Україна. VI. 1925. Гермайзе О. Рух декабристів і українство. Там же: Т. Слабченко До історії «Малоросійскаго Общества». Там же: Дорошенко Д. Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський // Праці Укр. Вис. Педаг. Ін-та ім. Драгоманова. Т. I. Прага, 1929. Оксман Ю. Одеське «гніздо змови». 1825 року // Прапор Марксизму. Харків, Т. I, 1928. Базилевич В. Декабристи на Україні, К., 1926. Декабристи на Україні // Збірник під редакцією С. Єфремова. Т. I. К., 1926. Т. II під редакцією Д. Багалія. К., 1930. Багалій Д. Декабристи на Україні. Харків, 1926. Рух декабристів на Україні // Збірник під редакцією Д. Багалія. Харків, 1926. Повстання декабристів на Україні // Збірник Наук.-Досл. катедри. Харків, 1926. Добровольський Л. Decembriana (огляд наукової літератури про декабристів) // Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія, К., 1927. Мочулский М. Українська школа, умовини її появи в польській літературі // Україна. Кн. I—II. 1917. Козловскій Л. Польскіє романтики української школи // «Голосъ Минувшаго». М., Кн. VII і VIII. 1913. Wasilewski L. Seweryn Goszczński, Poznań 1923. Tretiak J. Bohdan Zaleski. Т. 1—3. Kraków, 1911—1914. Франко Ів. Антін Шашкевич, король балагулів // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 47. Львів, 1902. Юровська Ол. Куліш і Грабовський. // Україна. Вересень, 1929. Гнатюк В. М. Грабовський і П. Куліш // Записки істор.-філол. відд. Укр. Акад. Наук. Т. XXI—XXII і XXIII. К. 1928—1929; Його ж: Падура, Рилесв і декабристи, Там же. Т. XVIII. Київ, 1928. Щурат В. Шевченко і поляки // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. 119—120. Львів, 1917. Стороженко Н. Кирило-Методієвські заговорщики // Киевск. Стар. 1906. II. Єфремов С. Біля початків українства. Генезис ідей Кирило-Методієвського братства // Україна. Кн. 1—2. 1924. Зайцев П. Книги битія, як документ і твір «Наше Минувле». Кн. I. 1918. Новицький М. Шевченко в процесі 1847 р. // Україна. Кн. 1—2. 1925. Гермайзе О. Куліш і Костомарів як члени Кирило-Методієвського братства // Збірник Шевченко та його доба Т. I, К., 1925. Рихлік Е.

Славянофільство кирилометодіївців» // Записки ніжинського ІНО. Т. VI. Ніжин, 1926. Возняк М. Кирило-Методіївське братство. Львів, 1921. Грушевський М. Матеріали до історії Кирило-Методіївського братства // Збірник пам'яті Шевченка. К., 1916, Левицькій О. Тревожные годы. Очеркъ изъ общественной и политической жизни г. Киева и Юго-Западнаго края въ 1811—1812 гг. // Киевск. Стар. X і XI. 1891. XI і XII. Його ж: О положеніи крестьянъ Юго-Западнаго края во второй четверти XIX в. Там же. VII — VIII. 1906. Каманинъ Й. Послѣдніе годы самоуправленія Киева по Магдебурскому праву. Там же. V, VIII, IX. 1888. Иконниковъ В. Киевъ 1654—1855 гг. Там же. IX — XII. 1904. Прокопович В. Київська міліція. // Наше Минуле. 1918. Клебановскій І. П. Къ історіи польскаго возстанія въ Юго-Зап. краѣ въ 1831 г. // Киевск. Стар. VI. 1905. Ясинскій М. Волненія крестьян кievской губерніи въ 1855 г. // Чтенія О-ва Нестора-Л тописца. Кн. IV. К., 1890. Лебединцев П. Записки о козацѣхъ 1855 г. // Киевск. Стар. VII — VIII. 1900. Томашівський С.т. Київська козащина 1855 року. Львів, 1902. Добровольський Л. З київської козащини 1855 // Укр. Наук. Збірник. Т. I. М., 1915. Шамрай С. Київська козащина 185 р. // Записки Іст. Філ. Відд. Укр. Акад. Наук. Т. 20. К., 1928. Василенко Н. Крестьянскій вопросъ въ Юго-Западномъ краѣ при Николаѣ I и введеніе инвентарей // Великая Реформа. Т. IV. М., 1911. Корнилович М. Бібіковські інвентарі // Український Архів. Т. I. К., 1926.

XIV

ПОЖВАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В РОСІЇ ПІСЛЯ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ. СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 р. НАРОДНИЦТВО Й ХЛОПОМАНСТВО. РЕПРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНСТВА В РОСІЇ. ГАЛИЧИНА ПІД АВСТРІЄЮ. СКАСУВАННЯ ПАНЩИНИ. ПОЧАТКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ. 1848-й р. МОСКВОФЛІ Й НАРОДОВЦІ. ВЗАЄМИНИ З УКРАЇНОЮ НАДДНІПРЯНСЬКОЮ

Крах Росії в Кримській війні був крахом цілої державної системи царя Миколи I. Бюрократично-поліційне господарювання в краю не витримало того серйозного іспиту, яким була війна з коаліцією європейських держав. Росія виявилася дуже слабо підготовленою до війни. Не було ніякої комунікації. Інтендантура виявила свою повну нікчемність. Армія, вихована на бездушній, формальній дисципліні, билася хоробро, але була позбавлена доброго проводу й несла страшні жертви в боях. Технічне озброєння було відсталим у порівнянні з ворогами. Військові невдачі й страшні втрати в людях почали хвилювати громадянство. Цар Микола не виніс сорому за погром своєї армії й цілої системи — й отруївся. Престол перейшов у 1855 р. до його сина Олександра II, вихованого в ліберальному дусі відомим російським поетом Жуковським. Російське громадянство з піднесенням вітало нового царя, сподіваючися від нього реформ і зм'ягчення суворого режиму попереднього царювання. І це зм'ягчення наступило якось само собою ще раніше, ніж уряд видав якісь розпорядки або закони. Преса заговорила мовою, якої вона не знала до цього часу, й голосно почала заявляти про потребу реформ. Оживилася література, люди взагалі стали сміливіше себе почувати й говорити. Олександр II скоро по своєму вступі на престол дав амністію членам Кирило-Методіївського Братства, і всі видатніші діячі братства: Костомарів, Куліш, Білозерський і Шевченко зіїшлись у Петербурзі, де був зорганізований на той час духовний центр українського національного руху.

Загальне піднесення руху, яке обхопило освічені круги в цілій Росії, торкнулося також і українського громадянства. Вся увага кращих представників українського громадянства була звернута на сподівану емансипацію селян від кріпацької неволі. В порівнянні з проблемою кріпацтва відступали на другий план усі інші питання. Як російська, так і українська література працювали в тісному контакті між собою, що торкалося боротьби з кріпацтвом. Російські

журнали містили твори української поезії Шевченка, а великий російський письменник Тургенєв переклав російською мовою «Народні оповідання» Марка Вовчка, які були одним суцільним актом обвинувачення проти кріпацької неволі. Народ і його доля стають у центрі всіх помислів української інтелігенції, вже підготовленої романтизмом до ідеалізації народу як носія високих моральних основ життя. Кріпацтво уявляється як велике соціальне зло, як найбільша несправедливість, яку треба чимшвидше усунути. Ці ідеї лягають в основу цілого нового напрямку, який виявився однаково серед російського й серед українського громадянства й який трохи пізніше прийняв назву «народництва».

На Україні народництво прибрало яскравий національний відтінок. Для українських народників простий народ був носієм не тільки високих моральних прикмет, яких, мовляв, уже давно бракує освіченим класам, але також і єдиним представником української національності,— в протилежність зросійщеному панству. Тому для українських народників наближення до народу, до його мови, до його поезії було разом і поворотом до своєї національності. Народники починають критично ставитися до своєї національної минувшини, до гетьманських часів, поскільки ті часи привели до поневолення народної маси. В їх очах героями є лише ті козацькі провідники, які дійсно боролися за народну волю й яких за те зберегла в своїй пам'яті вдячна народна маса. Таким поборником демократичних і народолюбних ідеалів представлялося Запоріжжя, про яке збереглося стільки народних пісень і переказів. Народники поривають із історичною традицією української державності й національне відродження бачать у тому, щоб інтелігенція повернулася, як вони казали, до народу, засвоїла його мову, перейнялася його інтересами й ідеалами, віддала себе цілком на службу народним інтересам.

Але поки що цей народ перебував у кріпацькій неволі, й тому вся енергія українських народників була звернута на те, щоб підготувати умі до скасування кріпацтва, щоб переконати уряд і громадянство в необхідності цього скасування. Зарозом йшла діяльна праця над тим, щоб підготувати літературу для народу, який мав стати вільним, розвинути народну українську мову до такого ступеня, щоб вона могла стати знаряддям просвіти й науки. Так само йшла праця над вивченням минулого й сучасного життя народних мас, особливо щодо опублікування пам'яток усної поетичної творчості народу.

Духовним осередком українського національного руху й його новим народницьким змістом став спочатку Петербург. Тут засновується українська громада, головну роль в якій грали Костомарів і Куліш. Багаті українські поміщики Тарновський і Галаган дали Кулішеві кошти для заснування української друкарні й організації видавничого руху. В Петербурзі виходить ціла низка дуже важких українських видань: «Записки о Южной Руси» Куліша й його історичний роман «Чорна Рада», альманах «Хата», твори Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, проповіді Гречулевича й багато інших. Після довгих безуспішних спроб добитися дозволу на видан-

ня українського журналу В. Білозерському вдалося дістати в кінці 1860 р. дозвіл на видання в Петербурзі українського місячника «Основа», який виходив протягом 1861—1862 роках, зробившись головним органом українського руху. На самій Україні також почали засновуватися «Громади» — в Полтаві, Чернігові, Харкові. В Києві постала в 1860 р. спочатку студентська громада, а потім і загальна. Громади дбали про організацію українських шкіл, видання й розповсюдження українських книжок, улаштували українські театральні вистави, концерти, звіти і взагалі старалися поширити українську національну свідомість серед усіх кругів громадянства. Тоді ввійшло в моду серед інтелігентної молоді ношення народної одежі як українського національного убрання, співання народних пісень, уживання української мови в розмові. В Чернігові в 1861—1863 роках виходив український тижневик «Чернігівський Листок» під редакцією поета-байкаря Л. Глібова. По всіх важніших українських містах почали виходити українські книжки, особливо підручники для народних шкіл і взагалі для народного читання. Головна увага українського громадянства була зосереджена попервах навколо справи увільнення селян із кріпацької неволі.

Вперше урядово заявив про селянську реформу сам цар Олександр II у Москві весною 1856 р.: приймаючи представників дворянства, цар сказав їм, що він не має наміру скасувати кріпацтво негайно, але вважає, що це треба зробити неминуче, бо краще скасувати кріпацтво зверху, ніж дочекатися до того часу, коли воно почне скасовуватися само собою знизу. І цар радив дворянам добре поміркувати над способом проведення реформи. Властиво практична підготовка реформи почалася з заснування в кінці 1856 р. спочатку таємного комітету, який мав вияснити питання про реформу «повільну, без крутих і різких переворотів, по докладно й пильно обміркованому наперед плану». Уряд довго вагався, не знаючи, як узятися за діло. Він то дозволяв обмірковувати проекти реформи в пресі, то забороняв. У 1857 р. дворяни литовських і білоруських губерній (Ковенської, Віленської й Городенської) звернулися до уряду з заявою, що вони готові покласти кінець кріпацьким відносинам шляхом добровільного порозуміння з селянами. Цар у своїм указі 20 листопада 1857 р. похвалив литовсько-білоруських поміщиків за їх бажання «увільнити селян від кріпацької залежності» й звелів заснувати в кожній із трьох губерній особливі комітети для обміркування програми реформи. По зразку цих комітетів почали організовуватися комітети й по інших губерніях, а на початку 1858 р. таємний головний комітет був зроблений явним і вже одверто зайнявся підготовкою реформи. Літом 1858 р. при Головному Комітеті була заснована спеціальна Редакційна Комісія, яка зайнялася систематичним зводом усіх проектів, які вироблялися на провінції губернiальними комітетами. До цієї комісії були закликані також два видатні українські діячі, поміщики Чернігівської губернії Василь Тарновський і Григорій Галаган, які працювали в своєму губернiальному комітеті й енергійно обстоювали інтереси селян.

Як у головному Комітеті, так і в редакційній Комісії розпочалася

завзята боротьба між представниками двох напрямків: один обстоював інтереси поміщиків і намагався провести реформу так, щоб селяни дістали якнайменше землі й заплатили за неї поміщикам якнайдорожче; другий обстоював інтереси селян. Спочатку головою редакційної комісії був генерал Ростовцев, щирий прихильник ліберальної реформи, яка мала наділити селян можливо більшим наділом землі. Йому дуже помагав міністр внутрішніх справ Мілютін. Але коли на початку 1860 р. Ростовцев помер, цар на його місце призначив оборонця поміщицьких класових інтересів графа Панина, якому вдалося значно обтягти проект, виготовлений Ростовцевим. Вкінці реформа була опрацьована, прийнята Державною Радою й проголошена в формі царського маніфесту з 19 лютого 1861 р.

Увільнення селян із кріпацтва мало наступити не відразу, а ступнево, протягом двох років. Селяни діставали у свою власність землю, на якій вони раніше працювали в поміщиків, за певний викуп, який мали сплачувати протягом 20 років. Розмір землі, яка припадала на кожну мужеську душу, був установлений різно, в залежності від якості землі й характеру господарства. З цього погляду губернії імперії були поділені на кілька груп, причім українські губернії лівобережні й правобережні були виділені в особливі групи. Але розмір наділу землі взагалі був зменшений на 40 %, на Чернігівщині на 25 %, у Харківщині на 31 %. Взагалі земля була оцінена дорожче від дійсної вартості й селяни переплатили принаймні на 45 % більше, ніж мусили б по справедливості заплатити. Розмір наділу на одну душу мужеського полу був установлений для українських губерній пересічно в $4\frac{1}{2}$ десятини (він хитався від $2\frac{3}{4}$ до 6 десятин). Ціла категорія селян так званих «дворових», тих, що були в свій час відірвані від хліборобської праці і взяті поміщиками для різних домашніх послуг, зовсім не одержали ніякої землі й повинні були записатися до міщанського стану. Взагалі селяни, хоча ставали особисто вільними, не діставали тої суми громадських прав, із яких користали інші верстви російського суспільства. Вони були поставлені під особливу опіку провінціальної адміністрації, були зв'язані в своїх рухах волею тієї сільської громади, до якої кожний був приписаний: нижчий сільський суд мав право карати селян різками, тимчасом як для інших громадян тілесна кара була скасована.

Селяни не були вдоволені з суті реформи й особливо з способу її проведення. По багатьох місцевостях Росії, в тім числі і на Україні вихукали розрухи й нерідко реформу доводилося здійснювати за допомогою військової сили. Не була зовсім задоволена з реформи й радикальніша частина інтелігенції. Та все-таки колишнє примітивне рабство було скасоване й перед освіченими кругами громадянства ставало тепер завдання поширити серед увільненої з кріпацтва сільської маси освіту, розвинути її політичний виднокруг, допомогти їй стати свідомими громадянами держави. Це було тим більше на часі, що уряд заповів реформи адміністрації, суду й запровадження земської й міської самоуправи. Головна увага була звернута на поширення серед народних мас освіти: на створення популярної

літератури, на видання підручників та на організацію школи. На цьому полі за розмірно короткий час було чимало досягнуто. Куліш організував у Петербурзі видавництво народних книжок і шкільних підручників. Костомарів організував публічний збір грошей на цю мету. Почали організовувати школи; для дорослих улаштовувано освітні курси по неділях, через що й самі школи здобули загальну назву «недільних» шкіл. Їх улаштовували й по містах і по селах. Багато студентів пішли простими народними учителями по селах, інші брали посади сільських писарів, знов же інші продавали по ярмарках книжки. Це був початок того «ходження в народ», яке пізніше прибрало характер соціал-революційної пропаганди. Але спочатку в діяльності цих студентів і взагалі інтелігентів, які відмовлялися від продовження своєї науки, від кар'єри, часом поривали з своїми близькими, щоб віддати всі сили на служіння народові, не було ніякої революційної мети, а тільки бажання піднести культурний рівень мас.

Однаке провінціальна адміністрація, а часом і поміщики підозріло ставилися до таких просвітителів. Особливо поміщики на Правобережжі з великим недовірям ставилися до культурно-просвітньої діяльності серед народу, до поширення українських популярних брошур і підручників. Вони засипали російську адміністрацію доносами на «хлопоманів», — так охрестили вони людей, які захоплювались інтересами «хлопів», обвинувачуючи їх у соціал-революційній пропаганді, й добилися, наприклад, того, що деякі українські книжки було заборонено продавати на правобережній Україні, тимчасом як вони зовсім вільно продавалися на лівому березі, в сусідніх Полтавській і Чернігівській губерніях.

Але культурний український рух скоро знайшов собі й ідейних противників. Спочатку російське громадянство й російська преса прихильно ставилися до української літератури й до української національно-просвітніх змагань. Російські журнали обох головних напрямків, так званих «западників» і «слов'янофілів», охоче друкували на своїх сторінках твори українською мовою або статті в обороні прав української мови на самостійний літературний розвиток, розвідки з поля української історії або етнографії. В українцях вони бачили союзників і товаришів у ділі виборення емансипації для кріпацької маси. Але вже в 1861 р. відносини почали мінятися. Розвиток української літератури й зріст української культурно-національної діяльності почав тривожити націоналістичні великоруські круги, які хоч і називали себе слов'янофілами, але фактично стояли за повне підпорядкування всіх слов'янських народів Росії, або, вживаючи вислову російського поета Пушкіна, стояли за те, щоб «усі слов'янські потоки злилися в російському морі». На сторінках слов'янофільських, а потім і чисто консервативних видань почали лунати голоси, що українська мова це ніяка мова, а тільки діалект, і що нема ніякої потреби творити якусь окрему українську літературу; що просвіта українських народних мас українською мовою доведе тільки до відчуження їх від загальноросійського життя. Знов же таки з польського боку почулися голоси, що українці не

мають підстав для самостійного національного розвитку, бо українці належать до польського племені й українська мова це тільки діалект мови польської; український національний рух ці польські публіцисти виставляли як наслідок чисієй сторонньої інтриги, спрямованої на шкоду польським інтересам, щоб ослабити польський елемент на правому березі Дніпра, який вони виставляли чисто польським краєм. Навіть жиди виступили проти українського руху, добачаючи в ньому небезпеку державного сепаратизму.

Український орган «Основа» енергійно відбивав ці атаки на всіх фронтах. Костомарів і Куліш у блискучих статтях боролись як із великоруським високоудмством і нетерпимістю, вбачаючи в них темну спадщину старих московських часів, так і з претензіями поляків до українських земель. Збиваючи закиди сепаратизму, редакція «Основи» формулювала українську національну програму в дуже скромних домаганнях свободи літературного розвитку й народної школи та просвіти, підкреслюючи свою строгу державну лояльність і навіть брак яких би то не було політичних аспірацій. Костомарів переніс спір на сторінки заграничного журналу «Колокол», видаваного емігрантом Герценом у Лондоні; в своєму листі до редакції «Колокола» Костомарів так сформулював тодішні українські бажання: українці дякують цареві Олександрові II за його наміри увільнити кріпаків (лист був видрукований у «Колокол» на початку 1860 р.) й просять лише, щоб він визволив народ не тільки по імені, але щоб народ користувався перед законом рівними правами з дворянством, бо інакшої свободи уперта в своїх старих переконаннях Україна не розуміє. «Ми бажали би крім того, каже далі Костомарів, щоб уряд не тільки не перешкаджав нам, українцям, розвивати свою мову, але щоб він поміг нам у цій справі й видав розпорядок, щоб у школах, котрі, як він сам заявив, будуть заведені для нашого народу, викладано предмети рідною, зрозумілою йому мовою, а не урядовою російською, бо інакше український народ буде виучувати тільки слова, але не розвивати свої знання. Більше ми не будемо жадати й домагатися для себе властиво нічого, крім спільних із усією Росією бажань. Навпаки, ми бажали б, щоб усі інші славяни злучилися з нами в один союз, навіть під берлом російського царя, коли той цар стане володарем вільних народів, а не всепожираючої татарсько-німецької московщини. В майбутньому слов'янському союзи, в який ми віримо й якого сподіваємося, наша південна Русь повинна становити окрему державну цілість на всьому просторі, де народ говорить українською мовою з zachovannям єдності, заснованої не на згубній мертвій централізації, але на ясній свідомості рівноправності й своєї власної користі». Цей нарис української програми закінчує Костомарів енергійною апострофою до росіян і поляків: «Нехай же ні росіяни, ні поляки не визнають, своїми земель, заселених нашим народом!»

Українсько-російські і українсько-польські суперечки загострились з того моменту, як поляки почали готуватися до повстання проти Росії, яке вибухло в 1863 р. Підготовка цього повстання, яка велася також і на правобережній Україні й мала своїм осередком

Київ, сприяла між іншим появі одної громадської течії, яка значно зміцнила український рух. Я вже згадував про романтичне українофільство серед польської шляхти на Правобережжі й про так звану українську школу в польській літературі. З цього платонічного українофільства виросла в кінці 50-х років течія, котра українське національне питання поставила й розв'язала для себе зовсім радикально, — просто покинувши польський національний табір і перейшовши до українського. Ця течія виникла серед освіченої шляхетської молоді Київщини й Волині, яка вчилася в Київському університеті. Вона мала своїх попередників і ідейних батьків у представниках літературної української школи, але ще більший вплив мали на неї демократичні й радикальні ідеї, які ширились із-за кордону емісарями польських революційних організацій і які взагалі доходили на Україну з Західної Європи. Вже скоро після погрому польського повстання 1830—1831 років проявився серед польської шляхти на правому березі Дніпра своєрідний рух, який дістав назву «балагульства». Це була свого роду демократична реакція шляхти проти панської пихи магнатів, це був романтичний порив протесту проти умовних форм життя та перестарілих поглядів і понять; вона сполучувалася з ідеалізацією козащини як ідеалу вільного демократичного ладу, й виявлялася в змаганні наслідувати простоту відносин селянського життя, в уживанні народної української мови, в ношенні народної одежі, співанні народних пісень і т. д. Балагули при всіх своїх крайностях і дивацтвах усе-таки будили думку про Україну, про якісь старі українські традиції. Під впливом соціал-революційних ідей, які приходили з заходу, в 50-х роках серед студентської молоді з-поміж шляхти виникла реакція проти балагульства в формі так званого хлопоманського руху. Хлопомани прийняли симпатії балагулів до українства, але вони осуджували пияцтво й розпущеність балагулів і вимагали поважного ставлення до життя: вони говорили про потребу емансипації кріпацької маси, про демократизацію суспільних відносин та про активне служіння народу, щоб загладити гріхи своїх батьків і дідів перед цим народом. Хлопомани в цьому зовсім сходилися з лівобережними народниками. Коли з початком 60-х років серед польської студентської молоді в Києві почалась активна підготовка повстання, хлопомани не схотіли брати в ньому участі, заявляючи, що це повстання не обіцяє нічого доброго українським народним масам, бо ведеться під старими недемократичними гаслами, що місце кожного справжнього сина місцевого краю — не в польському шляхетському таборі, а серед українського сільського люду, якому це повстання чуже й непотрібне. Коли спір дуже загострився, група хлопоманів під проводом Володимира Антоновича зробила сміливий крок, оповістила себе українцями, вийшла з польських студентських організацій і разом із студентами з лівого берега заснувала окрему українську громаду. На закиди з польського боку в зрадї і ренегатстві Антонович відповів на сторінках «Основи» своєю знаменитою «Сповіддю». Він заявив у ній, що шляхтичі-поляки, які живуть на Україні, мають перед судом своєї власної совісті тільки два виходи: або полюбити народ, серед

якого вони живуть, перейняти його інтересами, повернутися до народності, колись покинутої їх предками, і невсипуючо працювати та любов'ю в міру сил спокутувати те зло, яке вони зробили народам, котрий виховав багато поколінь шляхетських колоністів і котрому ці колоністи за кров і піт платили презирством, лайкою, зневагою його релігії, звичаїв, моралі, гідності, або ж залишитися в ролі ненависних народів-паразитів, визискувачів чужої праці, ворогів національного розвитку цього народу. Антонович заявив, що він для себе вибрав перший вихід і тому не боїться ніяких докорів, бо має чисте сумління: він вертається до народності своїх предків, із табору чужинців-визискувачів переходить у табір, який хоче працювати для добра українського народу. За прикладом Антоновича пішли не дуже численні представники шляхетської молоді, але це все було здебільшого дуже цінні одиниці, з котрих деякі згодом віддали великі заслуги українській літературі й політичному рухові: вистане назвати імена самого Антоновича, що став професором Київського університету й знаменитим ученим, видатного лінгвіста Костя Михальчука, етнографа Бориса Познанського, економіста Тадея Рильського й цілий ряд інших.

Попервах російський уряд не звертав особливої уваги на зростання українського руху на початку 60-х років, гадаючи, що він ставить собі виключно літературні й культурно-просвітні завдання. Російська адміністрація навіть почала була видавати розпорядки й відозви до народу українською мовою, в інтересах зрозумілості для сільської маси. Кулішеві навіть було доручено перекласти закони про селянську реформу українською мовою, а в Києві коштом шкільної округи було видано кілька українських книжок для народних шкіл. Однак дуже скоро це толерантне відношення різко перемінилось. Вибух польського повстання дав російській реакційній пресі, на чолі якої стояв впливовий публіцист Катков, привід кричати, що за польським повстанням вибухне колись і українське, якщо уряд не вживе заздалегідь заходів; була пущена вигадка, нібито український рух став наслідком «польської інтриги» й вигаданий на те, щоб ослабити Росію. Почалася планова кампанія проти українського культурного руху, проти шкіл і проти літератури, ведена як у Москві й Петербурзі, так і в Києві, Одесі та по інших містах. Російське суспільство охопив вибух московського шовінізму, а, вислуговуючися перед урядом, різні українські перевертні й москвофіли старалися публічно доводити, ніби український народ не хоче ані української школи, ані мови, засипали російську пресу різними наклепами й доносами на діячів українського руху. Все це збудило традиційну підозрілість і недовіря російської адміністрації й уряду до українського руху. Діяльність народників і хлопоманів на культурно-просвітньому полі викликала страх перед соціал-революційною пропагандою серед народу, а розвиток українського національного руху збудив примару українського сепаратизму. Російський уряд взагалі ніколи не вжив, що на Україні зникли змагання до автономії, до державного сепаратизму, й ніякі запевнення, що український рух має лише чисто літературні й просвітні цілі, його не

заспокоювали. Вже літом 1862 р. уряд почав одержувати від провінціальної адміністрації донесення про розвиток української пропаганди не тільки серед селян і міщан, але й серед війська, й що метою цієї пропаганди є «відділення України від Росії». Це в зв'язку з постійним цькуванням з боку російської преси дуже стривожило уряд. Він розпочав репресії. Не помогли колективні заяви українців, наприклад, лист до редакції Катковського «Русского Вѣстника» з Києва, в кінці 1862 р., за підписом 21 громадянина з Антоновичем, Рильським, Житецьким, Чубинським на чолі, де автори рішуче протестували проти обвинувачення українських діячів у пропаганді державного сепаратизму України від Росії й заявляли, що їх єдине змагання — це «вжити всіх сил, щоб дати народові змогу просвітитися, самоусвідомитися, усвідомити свої потреби і вміти їх заявити, одним словом через свій внутрішній розвиток стати на той громадський ступінь, на який його ставить закон». Та це не могло розв'язати підозріння уряду. В Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові й на провінції були проведені численні арешти серед української інтелігенції. Чернігівська й Полтавська громади були цілком розгромлені й найактивніші їх члени, так само, як і низка українських діячів у Києві та Харкові, після тюрми й слідства були заслані до далеких північних губерній Росії (П. Чубинський, Ол. Кониський, В. Лобода, П. Єфименко, Ст. Ніс та інші); багато було вислано з місць їх побуту до других губерній, багатьох урядовців скинуто з посад або переведено на службу до інших міст. Кілька поміщиків або їх дітей інтерновано в їх маєтках без права виїздити. «Чернігівський Листок» припинено, всі недільні та інші школи з українським навчанням закрито. Цар вислав на Україну свого флігель-ад'ютанта Мезенцева спеціально розслідувати справу «малоросійської пропаганди». Нарешті в 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв видав циркуляр із заборонаю видавати українські книжки для школи й народного читання, мотивуючи тим, що «не було, нема й бути не може ніякої української мови». Внаслідок цих репресій у розвитку українського руху настав певний «антракт», який затягнувся аж до початку 70-х років, коли рух знову оживився. Неприятливі умови для розвитку українського національного руху в межах Росії змусили українських діячів звернути свої погляди на ту частину української території, яка перебувала під владою Австрії в значно відмінних політичних умовах і на якій уже від кількох десятків років почалося національне відродження, в значній мірі під впливом українського письменства в Росії. Це була Галичина.

*

В кінці 1772 р. Галичина перейшла під владу Австрії. Щоб заокруглити свої володіння на сході й забезпечити собі сполучення між Галичиною й Семигородом, Австрія в 1774 р. придбала до себе ще й північну частину Молдавського господарства з містами Чернівцями, Серетом і Сучавою, мотивуючи тим, що цей край колись належав до Галицького князівства. Справді, це було колишнє «По-

низзя», яке лише в XIV ст. опинилося в руках молдавських господарів. Новий край, названий Буковиною, був заселений у північній своїй частині українським, а в південній мішаним українсько-румунським населенням. Молдавський господар протестував проти австрійської окупації, але його зверхник, султан турецький, дав у 1775 р. свою згоду, й молдавські протести нічого не помогли. Якийсь час Буковина управлялася військовою владою, а в 1786 р. її прилучено до Галичини, в злуці з якою вона перебувала до 1849 р., коли її відокремлено в особну провінцію.

Як Галичина, так і Буковина прийшли під владу Австрії в дуже занедбаному стані, як економічному, так і культурному. Вищі верстви українського народу в Галичині були спольщені, на Буковині зрумунізовані. Уніатське духовенство в другій половині XVIII ст. значно підупало й матеріально й духово. Нижче духовенство було темне й матеріально незабезпечене. Звичайним джерелом прожитку сільського священика був ґрунт двоспряжного селянина, та ще на цьому ґрунті сиділа вдова й діти попереднього священика. В деяких місцях священики повинні були робити панщину, і в 1777 р. австрійський уряд мусив видати наказ, яким забороняв виганяти попів і дяків на панщину. Хоч уніатське духовенство, так само, як і народні маси, міцно держалися свого східного греко-католицького обряду як єдиного заборона руцини, але навіть серед найбільш освічених і свідомих представників духовенства помітний був загальний упадок духу й зневіра. Австрійський уряд сам спостеріг тяжкий стан уніатського духовенства і вжив заходів до поліпшення його долі. Насамперед він подбав за піднесення його освіти. Дві духовні семінарії для греко-католицького духовенства у Львові й Перемишлі, які існували ще за польських часів, давали дуже невисоку освіту. Австрійський уряд заснував у 1774 р. у Відні при церкві св. Варвари т. зв. «Vargareuth», семінарію для уніатського духовенства, перенесену в 1784 р. до Львова, де вона стала генеральною семінарією для всіх греко-католиків Австро-Угорської держави. Поліпшено й матеріальне та правне становище духовенства, що дуже піднесло його дух і сприяло пробудженню ідейних змагань серед його кращих представників.

Взагалі австрійський уряд звернув серйозну увагу на становище шкільної справи в краю, особливо на народне шкільництво. Середня освіта в Галичині знаходилася цілком у руках монашчих орденів — єзуїтського, василіанського й піярського, які мали в східній Галичині десяток середніх шкіл, де наука велася латинською й польською мовами. Австрія перемінила їх на державні гімназії з німецькою мовою навчання; тільки в 1815 р. заведено було й вивчення польської мови. Число середніх шкіл почало зростати, а в 1808 р. відкрито першу гімназію в Чернівцях на Буковині. Важніші були заходи на полі народного шкільництва, де як у Галичині, так і на Буковині панувала повна темрява. Вже в 1774 р. заведено три роди народних шкіл: 1) однокласові «парафіяльні», з наукою рідною мовою, 2) трикласові «тривільні» й 3) чотирикласові «нормальні»

з наукою німецькою мовою. Як «рідна мова» була допущена й українська, властиво церковно-слов'янська з українською вимовою.

У кінці 1784 р. у Львові засновано університет із чотирьох факультетів, із викладами німецькою, а на богословському відділі — латинською мовою. Бажаючи швидше підготувати кадри освічених священиків і урядовців, австрійський уряд заснував у 1787 р. у Львові провізоричний філософський і богословський інститути спеціально для українських студентів, т. зв. «Studium Ruthenum», який проіснував до 1809 р. В цій інституті наука мала викладатися «руською», себто українською мовою того часу. На професорів інституту, який своїми викладами вповні відповідав університетському навчанню, покликано не тільки уродженців Галичини, але також і кількох русинів із Закарпаття. «Studium Ruthenum» мало велике значення для культурного розвитку Галицької Русі, виховавши кадри освіченого духовенства, з якого вишло чимало видатних учених і громадських діячів. На Буковині засновано спочатку в Сучаві духовну школу, перенесену в 1789 р. до Чернівців, у 1818 р. цю школу скасовано й аж тільки в 1827 р. засновано богословський ліцей, який проіснував до 1875 р., коли в Чернівцях засновано німецький університет із трьох факультетів: філософського, богословського й правничого.

Особливу увагу мусив австрійський уряд звернути на економічне становище краю й на соціальні відносини в ньому, головню на стан сільського населення. Передовсім вирішив він з'ясувати маєткові відносини в краю, і вже в кінці 1772 р. вийшов «патент» (наказ) про складення інвентарів, на основі яких патентом 1775 р. заведено т. зв. рустикальний податок від землі. Ще раніше австрійський уряд скасував обов'язок шляхти служити в посполитому рушенні, замінивши його грошовою контрибуцією. Марія-Тереза патентом з 1775 р. наказувала панам по-людськи поводитися з «хлопами» й не вимагати від них більше понад те, що стояло в інвентарях. Але цей патент мав більше платонічне значення. За Марії-Терези все залишилося ще по-старому: нова ера наступила за Йосифа II (1780—1790), яскравого представника так званого освіченого абсолютизму. Йосиф II був натхненний бажанням зробити якнайбільше добра для своїх підданих. «Поняття Йосифа, — каже один англійський історик, — про соціальні й релігійні реформи були настільки передові, що найсміливіші новатори Франції майже нічого не могли додати до них десять років пізніше». Але в своєму змаганні радикально реформувати життя своєї різноплеємної монархії Йосиф зовсім не рахувався ані з національними особливостями окремих народів, ані з їх традиціями та звичаями, в яких бачив лиш пересуди та забобони. Він скрізь заводив централізм в управі, а в обсягу культурного життя — панування німецької, не рахуючися з місцевими мовами. Він закрити монастирі, а з їх майна утворив т. зв. «релігійний фонд» для добродійних цілей. Забороняв церковні процесії й паломництва, скасував усі привілеї при виплаті земельних податків, видав наказ про релігійну толеранцію, зреформував університети, надавши їм світський характер; але маючи на увазі лише добро своїх підданих,

він озброїв проти себе всіх, хто звик до старого укладу життя, хто був прив'язаний до релігійних обрядів, до своїх національних особливостей, і в опозиції до цісаря-реформатора об'єднався найрізномірніші елементи населення й цілі краї. За місяць до своєї смерті (в лютому 1790 р.) Йосиф мусив узяти назад усі свої розпорядки, якими були скасовані старі установи в державі.

Але в житті української сільської маси Йосиф заслужив собі добру пам'ять. Заявивши весною 1781 р. про свій намір «скасувати в цілій державі підданське невільництво й завести умірковане підданство», він видав у кінці року (спеціально для Галичини 5.IV.1782 р.) свій знаменитий патент, який зберігаючи ще панську юрисдикцію над селянами, давав селянам право женитися без дозволу пана й віддавати своїх дітей до ремесла або до школи, дозволяв їм шукати собі заробітку, де хто хотів, доставши відпустку від пана, яку той мусив дати безплатно. Ще перед виданням цього патенту панщина була обмежена законом до 30 днів. Далі пішли патенти, які ще більш облегшували становище селян, увільнюючи їх помалу від кріпацької залежності й від усяких докучливих податків та обов'язків. Був зреформований і поміщицький суд: хоча пани й залишилися суддями, але мали скласти для цього особливий іспит, а хто не склав іспиту, мусив утримувати своїм коштом особливого суддю, так зв. юстиціарія або мандатора. Сільські громади діставали право вибирати своїх «пленіпотентів» — заступників на суді. Патентом із 1785 наказано скласти кадастр і, коли за 4 роки його закінчено, патент із 1789 р. установив нове оподаткування по принципу, що ґрунт має служити хліборобові передовсім на його прожиток; тільки з того, що залишалось йому понад те, одну частину брала держава, а другу дідич. В процентовому відношенні це виглядало так, що 70 % мало лишитися селянинові, 12 % державі, а 18 % дідичеві (як вартість панщини і всіх кріпацьких податків). Податок на державу мав стягати не пан, а вїйт, і передавав урядовцеві; коли взяти на увагу, що до того часу пани брали собі 80 % прибутків селянина з його господарства, залишаючи йому лише 20 %, то легко зрозуміти, яку бурю незадоволення серед поміщицької верстви викликав цей патент. За ним пішов уже зовсім революційний патент про заміну всякої панщини грішми, але він не був уведений у життя, бо незабаром Йосиф II помер.

За його наступника Леопольда II (1790—1792) наступила певна реакція. Проте, хоч Леопольд і не був таким щирим прихильником емансипації селян, як його брат, але все ж він був настільки ліберальний, щоб відхилити бажання поміщицької верстви — скасувати всі реформи Йосифа II й привернути старі порядки. Він тільки скасував патент про заміну панщини грішми, але наказував адміністрації стежити за тим, щоб шляхта не робила перепон селянам, які б хотіли за викуп увільнитися від панщизняних обов'язків. Та цісар Леопольд скоро помер, а його син і наступник Франц II (1792—1835) зовсім занедбав справу селянської реформи. За його панування почалася справжня реакція на всіх полях суспільного життя. Тимчасом для Австрії наступили дуже тяжкі часи

через постійні війни з Францією. Ці війни зовсім зруйнували народне господарство Австрії, яке було захитане ще з часів Семилітньої війни, й привели її до страшного банкрутства. Випущені в величезній кількості паперові гроші довели до знецінення австрійської валюти, що повело за собою руйну або банкрутство багатьох приватних людей і не дало змоги встановити якусь рівновагу в державних фінансах. При таких обставинах уряд не дуже поспішав і з селянською реформою, боячися нових економічних потрясінь, і справа скасування панщини завмерла надовго. Економічне становище селян погіршилося від часу заведення в 1821 р. ґрунтового податку на основі нових інвентарів 1819 р., коли було допущено багато надужит при означенні приналежності лісів і випасів, позаписуваних майже скрізь за дідичами. З цього постали безконечні процеси, причому селяни покликалися на старі Йосифові інвентарі, а пани на інвентарі з 1819 р. — й вигравали процеси. Багато сіл було внаслідок цього зруйновано економічно.

Реформи за австрійських часів, хоча й проваджені бюрократичним способом і не доведені до кінця, підняли дух українського народу. Серед духовенства починають з'являтися люди, які вже свідомо виступають в обороні прав української народності, домагаються пошанування її мови в письменстві й житті. Серед них визначився Іван Могильницький, канонік перемиський, який обороняв права української мови в школі. Однак він, як і більшість освічених людей того часу, був прихильником старої книжної мови, хоча вже був знайомий із першими великоукраїнськими виданнями. Коло єпископа Івана Снігурського в Перемишлі згуртувався в 20-30-х роках цілий гурт учених і патріотично настроєних священиків: Йосиф Левицький, автор граматики української мови (1834); Йосип Лозинський, етнограф і філолог, історик Антін Добрянський, Іван Лаврівський та інші.

Та найбільший вплив на початок національного відродження українців в Австрії справили ідеї романтизму й слов'янського відродження, які ширилися серед чехів та поляків, і, нарешті, безпосереднє знайомство з творами нової української літератури в Росії, з українськими етнографічними й історичними виданнями. Піонерами національного відродження Галичини судилося стати трьом вихованцям Львівської семінарії, так званій «руській трійці»: Маркіянові Шашкевичеві, Іванові Вагилевичеві й Якову Головацькому. Всі вони були діти священиків і самі стали священиками. Ще на шкільній лаві захопилися вони ідеєю відродження слов'янських народів і під впливом українського письменства в Росії задумали працювати над відродженням української народності в Галичині, бажаючи оперти його на духовному зв'язку з Україною наддніпрянською, з її багатою національно-історичною традицією. В 1837 р. Шашкевич видав збірник «Русалка Дністровая», першу книжку в Галичині народною українською мовою. Ця книжка, дарма, що її скоро по виході уряд конфіскував, справила велике враження на молодь. Як писав пізніше Головацький, цією книжкою Шашкевич «запалив вогонь, котрий лише гробова персть загасити

може, спас народ від загибелі й отворив очі кожному письменному чоловікові, в котрого лишилося ще незіпсоване руське серце, показав йому його положення й обов'язки для народу й спосіб, як ті обов'язки треба сповнити». Члени «Трійці» збирали народні пісні й публікували їх, писали статті до чеських, польських і німецьких часописів про життя й побут українського народу, стараючися викликати зацікавлення серед своїх і чужих. Піонерам національного відродження довелося працювати серед тяжких і несприятливих умов. В Австрії панувала з часів віденського конгресу загальна політична реакція. Поліція і цензура пильно стежили за кожною новою думкою й немилосердно нищили в самому зародку. Особливо підозріло ставилася влада до проявів національного пробудження серед слов'янських народів, добачаючи в них загрозу для спокою й цілості держави. Тому й «Русалка Дністрова» не могла появитись у Львові й хоч вийшла аж у Будапешті, але була скоро по виході конфіскована. Спеціально в Галичині уряд боявся польських конспірацій та польської революційної пропаганди, яка знаходила собі відгук серед української шкільної молоді. Саме українське громадянство, представлене на ті часи майже виключно духовенством, було строго консервативне; воно почувало вдячність до австрійського уряду за свою емансипацію й держалося дуже стримано супроти всяких нових і ліберальних ідей. Серед деяких представників старшого покоління, які хоч і любили свою галицьку «Русь», але не бачили можливостей на піднесення її з упадку власними силами, все більше вкорінювалася думка, що єдиний порятунок для тої Русі — опертися на могутню Росію й, замість творити власне письменство й культуру на основі народної мови, прийняти готову, розвинену мову російську з її багатим письменством. У цих поглядах їх зміцняли зв'язки з російськими вченими слов'янофільського напрямку, особливо з московським професором Погодіним, які прислали їм російські книжки, листувалися з ними й твердили їм про єдність усіх «руських» племен. Це був початок так званого москвофільства в Галичині, корінь якого лежав у зневірі у власні сили й захопленні примарою великої й потужної Росії, яка, мовляв, визволить і ушасливить усі слов'янські народи. При таких настроях галицького громадянства зусилля «русської трійці» збудити зацікавлення до своєї народності, спонукати до практичної праці на користь народних мас знаходили дуже небагато відгуку. Шашкевич зламався під тягарем несприятливих обставин і вмер передчасно. За ним пішов і Вагилевич, зламавшись морально задовго до своєї смерті. Один Головацький виявив значну відпорність і встояв на життєвому шляху. Талановитий етнограф, філолог і добрий публіцист він виступив у 1847 р. в одному німецькому журналі з гаряче написаною статтею, в якій змалював становище українського народу в Австрії й Росії, докоряв галицькому суспільству за його байдужість до національної справи й накидав цілу програму, як піднести політичне, культурне й економічне становище українського народу в Австрійській державі. Ця стаття справила велике враження на галицьке громадянство, розвинула його й спонукала до певних заходів на літературно-про-

мадському полі. Але перше, ніж ці заходи здійснилися, вибухла в Відні революція 1848 р. й відкрила широке поле для політичної діяльності, перед тим строго забороненої.

Ще за кілька літ до революції оживилася в Галичині діяльність польських революціонерів, які під проводом генерала Мерославського почали готувати збройне повстання для відбудови Польської держави. Австрійський уряд, щоб паралізувати діяльність революціонерів, став через своїх агентів нацьковувати селян на дідичів, і в 1846 р. в західній Галичині коло Тарнова польські селяни кинулися бити своїх панів, які нібито йшли проти цесаря, що стояв за селян. У східній Галичині було тихо, але народ явно стояв за цесаря. Австрійська адміністрація оцінила ці настрої народу й спонукала уряд перевести остаточне скасування панщини, що й було проголошено патентом 16 квітня 1848 р. Основою реформи був викуп селянських ґрунтів державою, якій селяни мали сплачувати протягом 40 літ, починаючи з 1858 р., за те й дідичі звільнялися від усяких обов'язків щодо своїх колишніх підданих — заступати їх у суді, допомагати в тяжких випадках і т. п. Наслідком реформи в східній Галичині повстало близько 375 тис. вільних селянських господарств. Та при проведенні реформи не було впорядковане право володіння на ліси й випаси, й це опісля викликало нескінченні процеси й руйнувало селян. За дідичами залишені деякі феодальні привілеї, наприклад так зване право пропінатції — монополія на викурювання й продаж горілки та деякі інші, що на довгі часи залишилося джерелом різних непорозумінь і справедливого незадоволення селянських мас.

Та спочатку загальну увагу як уряду, так і суспільства заповнили революційні події, спершу в Угорщині, далі в столиці, в Відні, а далі майже по всій державі. Французька революція в лютому 1848 р. зразу розворушила всю Європу й відгукнулася дуже скоро й в Австрії. Вже в березні 1848 р. Метерніх покинув владу й цесар мусив задовольнити виставлені мадярами домагання широкої автономії. Слідом за тим заворушилися чехи й запропонували цесареві домагатися злуки Чехії, Моравії й Шленська в одну цілість, повного урівноправнення чехів з німцями в шкільництві та в адміністрації, скасування панщини, свободи друку, зібрань, релігії і т. д. Скликання німецького парламенту в Франкфурті подало думку скликати слов'янський конгрес у Празі, який зійшовся 2 червня й на якому були заступлені всі слов'янські народи Австро-Угорщини. В Галичині розпочався рух спершу серед поляків. Молодь почала демонстрації за Польщу в межах 1772 р. й українські студенти брали участь у цих демонстраціях. Польська Рада Народова видала 19 квітня відозву до «braci Rusinów», закликаючи їх до згоди та до спільної праці. Але серед українського громадянства вже наростала реакція. Пропущення українців в адресі до цесаря й агресивність польської преси й громадянства прискорили рух українців до відокремлення й самостійної акції. Вже 19 квітня львівські русини подали до цесаря від імені українського народу петицію, де говорилося, що русини творять частину великого славянського народу, що во-

ни — автохтони в Галичині й мали державну самостійність, що вони цінять свою народність і хочуть її зберегти; петиція прохала про введення української мови в народних і вищих школах, щоб закони видавано українською мовою й щоб урядовці її обов'язково знали, щоб зрівнене було духовенство всіх трьох обрядів (римо-католицького, греко-католицького й православного) і щоб русинам були доступні всі уряди. 2 травня засновано «Головну Руську Раду», яка випустила програмову відозву — декларацію, де говорилося, що русини галицькі належать до великого українського народу, який числить 15 мільйонів, згадувалося про колишню самостійність і про колишні часи упадку та закликалось український народ до пробудження й до забезпечення собі кращої долі в межах проголошеної 25 квітня конституції. За почином Головної Ради по всіх більших містах у краю позасновано окружні ради, й рух перейшов на провінцію. Діяльність Головної Руської Ради зустріла неприхильне відношення з боку польської Головної Ради, яка домагалася, щоб русини виступали спільно з поляками. Вона спиралася на спольщену українську шляхту, яка складала окремий комітет і подавала від себе адреси до цесаря, де протестувала проти петиції 19 квітня й заявляла, що не хоче себе ні в чому відділяти від поляків. Для протидіяння Головній Руській Раді організовано 23 квітня «Руський Собор», а супроти заснованої першої газети українською мовою «Зоря Галицька» засновано газету «Дневник Руський». Коли поляки почали організувати свою національну гвардію, то й русини стали творити свою гвардію — батальйони «русських стрільців».

Австрійський уряд поставився прихильно до домагань українців, котрі не пішли в своїх аспіраціях так далеко, як поляки, не виявляли сепаратистичних тенденцій і скрізь підкреслювали свою лояльність. Намісник Галичини граф Стадіон радив урядові спертися на українця як на лояльному з політичного погляду елементі. Так зав'язався тимчасовий альянс українців із урядом, хоч він практично дав русинам дуже мало й зовсім не виправдав їх надій, пішли потім легенди про «австрійську інтригу» й про графа Стадіона, що нібито «вигадав русинів» у Галичині.

Українці теж узяли участь у Слов'янському Конгресі в Празі, Головна Руська Рада вислала туди своїх делегатів, які виступали на з'їзді спільно в одній польсько-українській секції, де головою був поляк Кароль Лібельт, а заступником українець Григорій Гинилевич. Та в секції повстав антагонізм, українці домагалися проголошення поділу Галичини. За посередництвом чехів і росіянина — емігранта Бакуніна досягнуто компроміс: домагання автономії й самоуправи для Галичини, урівноправнення обох краєвих мов, спільна національна гвардія з відзнаками обох народностей, окремі народні й середні школи. Революційна буря перервала працю з'їзду й він мусив 11 червня розійтись.

Тимчасом у Львові зійшовся «Собор руських учених» (19 жовтня 1848 р.) при участі 118 членів. Його метою було установити для української мови однакові форми, з'ясувати різницю української мови від церковно-слов'янської, російської й польської й виробити

правопис. На Соборі 23 жовтня виступив Головацький із своєю славнозвісною «Розправою о язиці южноруськім і его наричіях», де, йдучи за Шафариком, установляв поділ руської мови на три самостійні нариччя: українське, великоруське й білоруське. Собор ухвалив прийняти етимологічний правопис Михайла Максимовича, установити одностайну граматику української мови, домагатися заведення української мови до всіх шкіл і підтримати домагання поділу Галичини на два окремі краї, польський і український. Ще літом 1848 р. Головна Руська Рада проголосила заснування «Галицько-Руської Матиці» на зразок чеської та інших слов'янських «Матиць». Вона мала видавати підручники для шкіл і взагалі бути огнищем письменства й просвіти рідною мовою. До своєї діяльності Галицько-Руська Матиця приступила аж у 1850 р. В кінці 1848 р. цісарським декретом засновано у Львівським університеті кафедру української мови й літератури й призначено на неї Якова Головацького, який в січні 1849 р. розпочав свої виклади, а незабаром видав і граматику української мови. В листопаді 1848 р. прийшло до заворушень у Львові, і начальник австрійської залоги генерал Гамерштайн бомбардував місто. Взагалі становище в Австрії в зв'язку з угорською революцією дуже загострилось. Але русини виявили велику лояльність до монархії, за що їх прозвано «тирольцями сходу». Вони організували батальйони для охорони угорської границі, незмінно запевняли про свою відданість династії й зверталися до цесаря не з домаганнями, а з вірнопідданчими петиціями.

10 липня 1848 р. зійшовся перший австрійський парламент, у ньому на 383 послів було з Галичини 96 послів, із того 39 від українців (27 селян, 9 священників і 3 світських людей: один дідич, один учитель гімназії й колишній губернатор Галичини гр. Стадіон). Українські послі в парламенті внесли питання про поділ Галичини, підтверджений петицією з 15.000 підписів і ще кілька домагань національного характеру. Українські послі-селяни дуже енергійно виступили в справі панщизняної реформи, домагаючись якнайменшого викупу панам за свої ґрунти. Але вже 7 березня 1849 р. парламент розпущено. В Австрії брала гору реакція, яка запанувала остаточно після того, як австрійський уряд за допомогою російського війська, присланого царем Миколою I, приборкав революцію в Угорщині. Конституцію 1848 р. скасовано й уряд вернувся до давнішої системи централістично-бюрократичного правління. Літом 1851 р. була розпущена «Головна Руська Рада» й Галичина заснула на ціле десятиліття. Розчарування в здобутках національного руху 1848—1849 років ще більше зміцнило москвофільські настрої й сам Головацький швидко опинився в таборі прихильників російської мови й письменства в Галичині. Мляве та сонне життя галицьких українців у 50-х роках переривали лише суперечки про мову та правопис і так звана «азбучна війна», що виринула в кінці 50-х років через проект австрійського уряду накинути русинам латинський правопис. Усе українське громадянство одностайно повстало проти цього проекту й оборонило свою слов'янську азбуку, хоч суперечки про те, чи вживати «кирилиці» чи «гражданки», провадилися й далі.

Так само велася боротьба за чистоту греко-католицького обряду супроти замахів наблизити його до обрядів церкви римокатолицької. Як і в XVIII ст. уніатське духовенство твердо стояло за свій обряд як за головне забороло своєї «руськості».

Нове позавлення в житті українського суспільства в Галичині почалося 1860 р. під впливом загальних політичних подій. 20 жовтня 1860 р. оголошено в Австрії нову конституцію, на основі якої заведено крайові сейми, які мали вибирати від себе делегатів до Державної Ради в Відні. 26 лютого 1861 р. конституцію змінено в лібералістському дусі. Галицький сейм мав складатися з 150 послів. На перших виборах українці провели 49 своїх послів. У сеймі зразу ж закипіла національна боротьба, яка потім не вгавала аж до самої світової війни й упадку Австро-Угорської монархії. Тому, що на польському боці була величезна більшість послів, всі домагання українців національно-політичного характеру відкидалися так само, як і домагання з обсягу національно-культурного життя. Приборкання польського повстання в Росії відбилосся на загостренні національного антагонізму і в Галичині. Представники старшого покоління, настроєні консервативно, почали від свого культурного москвофільства схилитися до москвофільства політичного. Коли російський уряд, щоб успішніше боротися з польським елементом на Холмщині, почав закликати туди на священницькі й учительські посади галичан і навіть уніатським єпископом у Холмі зроблено галичанина Михайла Куземського, сотні галицьких українців виїхали до Росії, й це зміцнило москвофільські настрої в Галичині, хоч значно ослабило культурні сили краю. Тимчасом Австрія була розбита в 1866 р. в війні з Пруссією, й пішли чутки, що Росія забере Галичину. Це повело до отвертих проявів російської орієнтації. Видатніші галицькі діячі, які раніше стояли за відрубність українського народу, рішуче заявили про національно-культурну єдність галицької Русі з Великою Росією: Яків Головацький, поет Іван Гушалеви́ч і талановитий популяризатор Іван Наумович, письменник Богдан Дідицький — усі стали на москвофільському становищі. Газета «Слово», заснована в 1861 р., яка раніше не мала виразно москвофільського характеру й навіть містила питання українців із Росії, тепер почала писати, що галицькі русини хочуть жити спільним культурним життям із Росією, що вони зриваються своїх заяв із 1848 р. і вважають себе за таких самих «русских», як і великоруси. Наумович у кінці 1866 р. проголосив це отверто з сеймової трибуни. Однак Росія Галичини не забрала, а Австрія перебудувала свій державний устрій на основі дуалізму з Угорщиною, давши своїм окремим історичним краям певну автономію. В Галичині австрійський уряд рішив опертися на поляків як на більш розвинутий культурно і політично елемент, і то до того більш лояльний із погляду на їх непримиренне становище супроти Росії після приборкання повстання 1863 р. Хоча формально в Галичині була проголошена рівноправність обох народностей, але фактично крайова управа була віддана в руки місцевої польської шляхти, в сеймі через куріальну систему виборів польським послам забезпечена величезна перевага: в школі — від нижчої до універси-

тету польська мова дістала повні права й стала пануючою. Центр ваги в вирішенні міжнародних відносин був перенесений із Відня до Львова й галицьким українцям довелося провадити постійну й уперту сеймову боротьбу за рівноправність на полі культурнім та економічним. Ця боротьба, в якій справи формальні, питання мови переважали над справами соціально-економічного характеру й яка не давала майже ніяких практичних наслідків для української сторони, почала розхолоджувати народні маси до участі в виборах і взагалі в парламентарському житті. Число українських послів у сеймі і в віденському парламенті стало зменшуватися при кожних нових виборах: селяни віддавали свої голоси тим, хто вмів здобути їх зручною агітацією, а то й просто підкупом. Усе це вело до упадку політичного життя взагалі.

Для українців політична боротьба утруднювалася ще й тим, що від початку 60-х років галицько-українське громадянство фактично розбилося на два табори, які що далі, то завзятіше ворогували між собою. Якраз одночасно з поверненням конституційного ладу в державі до Галичини докотилися хвилі українського національного руху на Наддніпрянщині. «Кобзар» Шевченка, твори Куліша, «Основа» та інші українські видання дійшли до Галичини й справили величезне враження на галицьку молодь та викликали серед неї народницький рух, аналогічний до руху на Великій Україні. Почали засновуватися студентські громади, твори Шевченка переписувалися й ширилися в сотнях списків, постала мода на народну пісню й одіж, молодь почала записувати з уст народу пісні й казки, почалися спроби видання часописів народною українською мовою й правописом, прийнятим на Україні, т. зв. кулішівкою («Мета», «Нива» та інші). Почалися й особисті зносини з українськими діячами в Росії — П. Кулішем, Ол. Кониським та іншими. Розпочалися гарячі змагання за мову, й прихильники національного розвитку на народній основі, прозвані народовцями, повели рішучу боротьбу проти заходів москвофілів (званих «твердимми» або старо-русинами) змосковщини літературне і взагалі духове життя Галичини. Коли москвофіли опанували важніші культурні установи — Галицько-Руську Матицю, Ставропігійський Інститут (колишнє Ставропігійське братство) й Народний Дім, народовці заснували в 1868 р. товариство «Просвіта», і взагалі кожен напрям почав творити свої власні паралельні заклади: клуби, товариства, органи преси й т. д. З того часу все суспільне життя Галичини проходило під знаком цього фатального роздвоєння на дві національні орієнтації, які одна одну взаємно поборювали на культурнім, а пізніше на політичнім полі.

Та хоч народовці, незважаючи на те, що до них прилучилися деякі впливові діячі старшого покоління, наприклад послі до сейму Степан Качала та Юліан Лаврівський, були спочатку значно слабші від старорусинів, за котрими стояла вся вища церковна управа, однак розвиток національного руху в Галичині йшов невпинно вперед і мав певне значення також і для українців наддніпрянських. Коли російський уряд розпочав репресії проти українського руху, то

серед українських діячів виникла думка тимчасово перенести літературну роботу до Галичини, в умови вільнішого конституційного життя, зміцнити цим місцевий український рух у Галичині, щоб опісля, як настануть вільніші відносини в Росії, використати здобутки цього руху для України надніпрянської. В 1867 р. при матеріальній допомозі українців російських засновано у Львові журнал «Правда», в якому друкувалися П. Куліш, Ів. Нечуй-Левицький, Ол. Кониський, М. Драгоманів, Панас Мирний і ціла низка інших видатних письменників із України. На капітал, пожертвований українською поміщицею-патріоткою з Полтавщини, Єлисаветою Милорадовичкою, куплено у Львові друкарню й віддано до розпорядження заснованому в 1873 р. «Товариству імені Шевченка». Участь російських українців у культурно-національному житті українців галицьких мала для останніх велике значення: вона підбадьорила їх, зміцнила літературні здобутки, вплинула на зміцнення поступових і демократичних течій серед галицького громадянства. І хоча в суспільно-політичних поглядах надніпрянців і галичан скоро дали себе чути певні різниці, зумовлені різницею обставин, у яких розвивалося громадське життя в Росії та в Австрії, проте ідейний вплив українців російських на галичан був дуже помітний і корисний для їх національного та політичного розвитку, бо виходив за межі вузького провінціалізму й привчав до думки, що вони становлять частину одного великого українського народу.

На Буковині, яка хоч формально (до 1849 р.) була злучена з Галичиною, але жила своїм окремим життям, революційні події 1848—1849 років позначилися тільки революцією православних попів проти деспотичного митрополита Миколи Гакмана та повстанням гуцулів у містах під проводом колишнього посла до парламенту Лукіяна Кобилиці. Коли зійшовся перший парламент у Відні, то з Буковини були обрані, крім одного посла-німця з Чернівців, самі селяни — 5 українців і 2 румуни. Та вони не відіграли ніякої особливої ролі в парламентському житті. Буковинським румунам, незважаючи на спротив українців, удалося добитися відділення Буковини від Галичини: 4 березня 1849 р. цісар Франц-Йосиф проголосив Буковину окремим коронним краєм. У царині культурного життя в краю панували нероздільно впливи німецькі, в церковному житті — румунські. Народ залишався фактично без школи, хоча на шкільну справу йшли величезні доходи з т. зв. релігійного фонду, який постав іще за Йосифа II з секуляризованих монастирських маєтків. Становище трохи поліпшилося, коли управу школами віддано до рук місцевої установи, православної буковинській консисторії (до р. 1850 вона залежала від римо-католицької консисторії у Львові), а особливо коли в 1868 р. держава взяла народне шкільництво в свої руки. Тоді число шкіл почало швидко зростати. Серед інтелігенції, головно духовенства, що ще не забуло своєї «русько-сти», панувало стихійне русофільство, та відгомін народовольського руху 60-х років долетів і до Буковини, де появилася кілька талановитих письменників, серед яких перше місце зайняв Йосип Федькович «буковинський Шевченко», як його називали. Але ці

письменники знаходили ще мало відгуку серед свого буковинського суспільства й мусили прилучитися до літературного руху в Галичині, а Федькович навіть переселився був до Львова на становище редактора видань «Просвіти». Тільки в 1868 р. постало в Чернівцях перше українське товариство «Руська Бесіда», але й воно довго перебувало в руках москвофілів. В 1875 р. відкрито в Чернівцях університет і в ньому зразу ж засновано кафедру української мови й літератури, яку зайняв галицький народовець Гнат Онишкевич.

Значно сильніший вплив і, здавалося, більші надії викликала революція 1848—1849 рр. на Підкарпатській Русі. Ця маленька країна дала на переломі XVIII і XIX ст. ряд талановитих учених і письменників, із котрих деякі позаймали університетські кафедри не тільки у Львові, як ось Ів. Земанчик, А. Павлович, П. Лодій, але й у Росії (той таки Лодій, Ів. Орлай, Гр. Балудянський та інші). Але на місцеве життя це не мало впливу, хіба що піддержувало русофільські настрої. Коли вибухла мадярська революція, австрійський уряд знайшов собі проти неї опору в словаках і русинах. Серед останніх висунувся талановитий і енергійний діяч А д о л ь ф Д о б р я н с ь к и й, який зумів зорганізувати своїх земляків і добитися від уряду невеликої автономії для Угорської Русі, а сам був призначений її намісником (наджупаном). Але Добрянський був переконаний прихильник культурної єдності з Росією, він заводив до діловодства в урядах і до шкіл не місцеву народну мову, а старе книжне «язичіє» і взагалі не вважав за потрібне спиратися на місцевий народний елемент. Через те його патріотичні реформи не пустили глибшого коріння в народній масі й, коли настала реакція й Добрянський залишив своє становище намісника, а особливо коли мадяри з початком 60-х років дістали в свої руки владу, то здобутки революційної доби були знищені. На Підкарпатській Русі запанувала мадярщина, супроти якої місцевий руський елемент виявився зовсім слабким. Хоча серед підкарпатських русинів у 50-х роках розпочався деякий літературний рух (поет Ол. Духнович), але, маючи виключно церковний і вузькоконсервативний характер, він не міг причинитися до піднесення просвіти в народній масі. Зanedбана духовно й економічно, відтята від зв'язків навіть із сусідньою Галичиною, Підкарпатська Русь була здана на поталу злиднів і духової темряви.

Л І Т Е Р А Т У Р А

С т е ш е н к о І в. Українські шестидесятники // Записки Українського Наукового Т-ва у Києві. Т. III. К., 1908, Є ф р е м о в С. Перед судом власної совісті. Громадська й політична робота В. Антоновича // Записки Іст.-Філол. відділу Укр. Акад. Наук. Т. V. К., 1924. Д р а г о м а н о в М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Женева, 1877. Також: «Громада». Т. 2. Женева, 1878. Його ж: Историческая Польша и великорусская демократія. Женева, 1881. Ж и т е ц ь к и й І. Київська Громада за 60-х років // «Україна». 1927. Г н і п І. М. Політичний рух на Україні в 1860-х роках // Полтавська Громада. Харків, 1930. С а в ч е н

ко Ф. Заборона українства 1876 року (розділ III, 1, 2). К., 1930. Оди-
нець І. (П. Єфименко) Къ вопросу объ украинскомъ народничествѣ
// Киевск. Стар. VII, VIII. 1906. Струнина Л. Первые Воскресныя шко-
лы въ Киевѣ. Там же. VI. 1898. Миловидов А. Недільні школи на
Чернігівщині 1860 р. // Чернігів і північне лівобережжя. К., 1928.
Граховецький В. Перші недільні школи на Полтавщині «Україна». IV.
1928. Liriński W. Szlachta na Ukrainie, I. Udział jej w zysim narodu
ukraińskiego. Kraków, 1909. Костомаров М. Науково-публіцистичні й
полемічні писання. К., 1928. Антонович В. Твори. Т. I. К., 1932. Збірка
«Велика реформа». Вид. I. Ситіна. Т. V—VI. М., 1911. Джаншієв Г.
Из эпохи великихъ реформъ. Петербургъ, 1898. Семеновъ Н. Освобо-
деніє крестьянъ въ царствованіє Александра II. Петербург, 1889—1892.
Милуковъ П. Крестьяне въ Россіи. Энциклопед. словарь Брокгауза
и Ефрона. Т. XVI. Петербургъ, 1895. Василенко Н. Первые шаги по
введенію положеній 19 февраля 1861 г. въ Черниговской губерніи // Киев-
ская Старина. Кн. 3, 4 і II. 1901. Воропановъ О. Крестьянская реформа
въ Юго-Западномъ краѣ // Вѣстникъ Европы. Кн. VIII. 1900.
Левицький Ів. Погляд на розвиток низшого і вищого шкільництва
в Галичині в рр. 1772—1800 і розвій руського народнього шкільництва в рр.
1801—1825 // Збірн. Істор.-Філоз. секції Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. V.
Львів, 1902; Андрохович А. Львівське «Stadium Ruthenum» // Записки
Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. 132, 146, 150. Львів, 1922—1929; Його ж: Ів.
Лаврівський, один із піонерів українського відродження в Галичині. Там же.
Т. 128. Львів, 1919. Желехівський Ю. Іоанъ Снѣгурскій, его жизнь
и дѣятельность. Львів, 1894. Огоновський Ом. Історія літератури
руском. Т. II. Ч. 1. Львів, 1889. Тершаковець М. Галицько-руське
літературне відродження. Львів, 1908. Возняк М. Епізоди культурних
зносин галицької й російської України в 1-ій половині XIX в. // Записки
Укр. Наук. Тов. в Києві. Т. XIII. К., 1914. Тишинська Е. Погодін
і Зубрицький // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 110. Львів, 1913.
Студинський К. Вступні розвідки до публікацій: 1) Кореспонденція
Я. Головацького // Збірник Філ. Секції Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. VIII—
IX. Львів, 1905; 2) Польські конспірації серед руських питомців і духовенст-
ва в рр. 1831—1846 // Записки Наук. Т-ва ім. Ш. Т. 80 і 82. Львів, 1907—
1908; 3) Львівська духовна семінарія в часах М. Шашкевича // Збірн. Фі-
лол. Секції Н. Т. ім. Ш. Т. XVII—XVIII. Львів, 1916; 4) Матеріали до
історії культурного життя в Галичині в 1797—1857 рр. // Укр.-руськ. Архів.
Т. XIII—XIV. Львів, 1920. Франко Ів. Панщина та її скасування
р. 1848 в Галичині. Львів, 1913. Шурат В. На досвітку нової доби. Львів,
1919. Левицький Ю. 1 і 2 падолиста 1848 року у Львові // Записки
Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. 25. Львів, 1898. Франко Ів. Причинки до
історії 1848 р. Там же. Т. 88. Львів, 1909. Возняк М. До історії
української наукової й просвітньої організації в Галичині 1848 р. Там же.
Т. 110. Львів, 1912. Брик Ів. Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і
українська справа. Там же. Т. 129. Кривецький Ів. Спроби організо-
вання руських національних гвардій у Галичині 1848—49. Там же. Т. 113.
Львів, 1913. Його ж: Оборонна організація руських селян на галицько-
угорським пограниччі 1848—1849 рр. Там же. Т. 53. Львів, 1904; Його ж:
Руська самооборона на галицько-угорським пограниччі 1848—1849 рр.

Там же. Т. 107. Львів, 1912; Його ж: Справа поділу Галичини в рр. 1846—
1850. Там же. Т. 93, 94, 95, 97. Львів, 1910. Франко Ів. Азбучна війна
в Галичині 1859 р. // Укр.-руськ. Архів. Т. VIII. Львів, 1912.
Терлецький Ост. Галицько-руське письменство 1848—1865 рр. на тлі
тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції.
Львів, 1903; Його ж: Москофіли й народовці в 70-х роках. Львів, 1902.
Драгоманов М. Літературно-суспільні партії в Галичині (до р. 1880).
Львів, 1904.

УКРАЇНСЬКИЙ РУХ 70-х РОКІВ.

УКАЗ 18 ТРАВНЯ 1876 р. 80-ті РОКИ.

РАДИКАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ.

РЕВОЛЮЦІЯ 1905—1906 РОКІВ І УКРАЇНСТВО.

УСПИХИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

В АВСТРО-УГОРЩИНІ. УКРАЇНСТВО

НА ПОРОЗІ СВІТОВИХ ПОДІЙ

Український національний рух у Росії, що здавався таким сильним і многонадійним на початку 60-х років XIX ст., не пустив однаке глибокого коріння серед українського громадянства, а тим більше серед народних мас. Українське панство, яке ще в 20—30-х роках у значній мірі зберігало національно-історичні традиції й будувало на них свої претензії до привілейованого й провідного значення в краю — під впливом, із одного боку, задоволення своїх станових домагань (після закону 1835 р.), а з другого — загальної політичної реакції в Росії, позбулося потроху свого українофільства й тільки окремі з-поміж українських панів піддержували національний рух 60—70-х років (Гр. Галаган, В. Тарновський, Є. Милорадовичка). Радикально-народницькі гасла, під якими розвивався український рух із кінця 50-х років, залякували й відштовхували від нього українське дворянство. Правда, й далі з-посеред української дворянсько-поміщицької верстви виходили гарячі прихильники національного руху, які відігравали в ньому провідну роль, але вони майже всі поривали з своєю верствою, стаючи в ряди декласованої інтелігенції; дворянство ж як клас не тільки ставало осторонь від українства, але дедалі, щораз більше займало до нього неприхильне становище. Українське православне духовенство, зберігаючи більше зв'язку з народом, особливо на Правобережжі, й даючи з-поміж себе значні кадри української свідомої національної інтелігенції, було занадто зв'язане повною залежністю від свого духовного начальства й матеріальною незабезпеченістю, щоб грати якусь самостійну роль в громадському житті. Позбавлене, за малими винятками, піддержки з боку найвпливовішої й заможньої поміщицької верстви, українство мусило триматися далі зусиллями самої декласованої інтелігенції, яка виходила з-поміж збіднілого дворянства, духовенства, навіть селянства й міщанства й яка через відсутність у Росії політичної свободи й вільного громадського життя не могла мати великого впливу й значення. Ця інтелігенція складалася з учителів, урядовців, представників вільних професій і людей хоч трохи незалежних службово або матеріально серед неї було дуже мало. Цим пояснюється певна слаба відпорність українського руху супроти урядових утисків і репресій, які стали падати на нього вже з 1862 р.

Коли на лівобережній і степовій Україні (Полтавщині, Чернігівщині, Харківщині, Катеринославщині й Херсонщині) заведено після 1864 р. земське самоврядування, то завдяки цензурній системі виборів до земських органів перейшли представники дворянства, що вже прохоллоло, як ми бачили, до українства й темного, несвідомого селянства. А до муніципій, після заведення в 1870 р. міського самоврядування, перейшли представники зросійщеної міської буржуазії й несвідомого дрібного міщанства. Заступатися за українські національні інтереси не було властиво кому, а тимчасом і земства, й міські управи дістали великий вплив на таку важливу галузь культурного життя, як шкільництво й бібліотечна справа. Тільки трохи згодом і то з великими зусиллями почала пробиватись українська течія в земствах та муніципіях.

З поширенням у Росії в 60-х роках космополітичних і соціал-революційних ідей українська молодь також попадала під їх вплив і відривалася від свого ґрунту. Тимчасом як ці ідеї в більш-менш прихованій (з огляду на цензуру) формі устами талановитих і впливових письменників проповідувалися з сторінок численних російських журналів, українці не мали органів друку, які б обороняли українські позиції й пропагували українську національну ідею. Коли постали в Росії нелегальні революційні партії («Земля і Воля», «Народня Воля» та інші), то багато активних і ідейних українців, особливо з-посеред молоді, ставали в ряди цих партій і гинули в боротьбі з російським урядом, вірячи, що загальна політична свобода в Росії сама собою принесе визволення й для українського народу (Д. Лизогуб, Дебагорій-Мокрієвич, Стефанович, Кибальчич, Кравчинський, Осинський, Желябов та інші). В порівнянні з широкими політичними й соціальними гаслами, які розгортали російські революціонери, українські культурно-просвітні постулати здавалися занадто скромними й вузькими й не могли імпонувати молоді: вона дедалі більше захоплювалася космополітичними, але по суті лише всеросійськими, а не вселюдськими змаганнями, і в її очах українська мова та література ставали не більше, як засобом для легшої пропаганди революційних та соціалістичних ідей (у чисто великоруському трактуванні) серед українського народу.

Знов же такі й поширення освіти, яка хоч і ставала з часом щораз приступнішою, але мала чисто російський характер; далі — загальна військова служба (заведена в 1874 р.), яка всю чоловічу молодь послідовно рік за роком переводила через московську казарму (до того ж рекрутів-українців висилали відбувати службу поза межами України, а стаціонарні на Україні війська комплектувалися виключно з москалів); поширення російської преси й літератури, при повній відсутності через заборону друкованого слова українського, — все це допомагало обрусінню. Російська школа, абсолютно чужа не тільки мовою, але й духом для української дитини; офіціальна церква, зроблена зряддям русифікації; касарня, фабрика, залізниця, — всі ці установи, які тісно спліталися з народним життям і впливали на нього, були могутніми засобами масової русифікації, супроти якої зусилля української інтелігенції, позбавленої такої

могутньої зброї, як друковане слово, й на кожному кроці пильно стереженої поліцією, були занадто слабкі. Український рух не міг угнатися за життям, з його широкими інтересами й потребами, й тратив із ним зв'язок. Українство вже в половині 60-х років перетворилося в літературно-інтелігентську течію, позбавлену впливів у земстві, в міському самоврядуванні, в пресі — поодиноких чинниках, де в умовах російської дійсності виявлялося легально громадське життя. Аполітичність і культуризм, якими свідомо обмежували себе українські діячі часів «Основи» (Костомарів, Куліш, Антонович, Жигецький), тепер мстилися на українському руху, відтягаючи від нього активніші елементи й ставлячи його поза реальним громадським та політичним життям.

Однак й зведений до характеру літературної, культуристської течії, український рух таїв у собі величезну потенціальну силу, про що свідчив той успіх, який мало українське слово, українська книжка, як тільки вони досягли української маси, й те враження, яке справляла українська пропаганда, навіть коли вона служила зовсім іншим цілям (наприклад, відома Чигиринська справа, де революціонер Я. Стефанович підбурих цілі села, користуючися українським словом і споминами про козацькі часи). «Кобзар» Шевченка, поскільки він доходив до читачів із народу, робив величезне враження і в багатьох розбуджував національну свідомість та напертав на шлях активної діяльності в українському дусі. Трохи згодом таке саме враження справляв український театр. Не менше враження справляло вільне українське слово закордонних видань, поскільки воно долітало на Україну. Навіть у найтяжчі роки реакції, коли замовкали майже всі прояви українського життя, й воно ледве жевріло під гнітом утисків і заборон, не припинявся постійний приплив свіжих сил у ряди борців за національне визволення, й кадри цих борців постачали всі верстви українського суспільства: від українського панства, нащадків старих українських родів, до простих селян і робітників. І що було особливо знаменним — ці останні чим далі, то все більше давали відданих борців за українську справу. Як тільки хоч трохи слабнули зовнішні утиски, український рух прокидався з новою силою: на дні душі українського народу дримали якісь укриті сили, приспані віковим лихоліттям, і досить було першої можливості, щоб вони прокинулись. Костомарів мав рацію, коли писав до московського слов'янофіла Аксакова, автора гарної на свій час розвідки про українські ярмарки, що «росіяни помиляються, коли думають, що знають український народ: вони не підозрівають, що на дні душі кожного думаючого й недурного українця спить Виговський, Дорошенко й Мазепа — й прокинеється, коли настане слухний час». Що це було дійсно так, показує нам історія українського руху, котрий після кожного вимушеного «антракту» оживав з новою й усе більшою силою, аж поки не спалахнув широким полум'ям загального національного відродження в 1917 р.

На початку 70-х років зосередилися й зміцнили в Києві значні українські інтелектуальні сили, й він зробився з цього часу головним осередком українського руху. Київська Громада об'єднала в собі ряд

блискучих талантів на всіх полях культурного й громадського життя, які зуміли не тільки в широких розмірах організувати працю з обсягу науки, письменства й мистецтва, але й вкласти новий зміст у цю працю, сформулювати наново українську національну програму, нарівні з вимогами свого часу. Досить назвати імена Антоновича, Драгоманова, Жигецького, Чубинського, Михайличука, Лисенка, Вовка, Русова, Старицького, Нечуя-Левицького, щоб побачити, що це було винятково щасливе поєднання видатних культурних і громадських діячів, біля яких стояв цілий ряд молодших талановитих сил. З кругів Громади вийшла ініціатива до створення українського наукового товариства під офіційною назвою «Південно-Західна Філія Російського Географічного Товариства» (засноване в 1873 р.). Товариство зорганізувало наукові сили з усіх частин української землі й повело енергійну роботу наукового дослідження української етнографії, словесності, історії, мови й економічного життя. З кругів цього товариства вийшли такі епохальні видання, як збірка історичних пісень українського народу Антоновича й Драгоманова (1874—1875), збірки казок Драгоманова, чумацьких пісень Рудченка, монументальна праця Чубинського з етнографії Правобережжя і ціла низка інших. Коли результати української наукової праці були задемонстровані на археологічному конгресі в Києві 1874 р., вони здивували весь учений європейський світ і заімпонували йому своєю солідністю й своїм розмахом. У Києві за короткий час, завдяки деякому послабленню цензури, розвинулося видання українських книжок; поруч наукових праць, белетристики, поезій виходили цілі серії прекрасних популярних брошур для народу. Талановитий композитор М. Лисенко почав розробляти українську музику й створив українську національну оперу. Громада придбала собі газету «Київській Телеграф», яка зробилася органом української думки. Були нав'язані живі зносини з іншими громадами, із яких найактивнішою була Одеська, з Галичиною та Буковиною. Політична думка Київської Громади йшла по лінії федеративного устрою Росії з широкою автономією для України, нав'язуючи таким способом до традиції Кирило-Мефодіївського братства. В своїх суспільних поглядах Громада стояла на досить радикальному становищі, а деякі її члени схилилися до соціалізму. Ще радикальнішою з цього погляду була громада в Одесі. Як київські, так і одеські громадяни мали зносини з російськими революційними партіями.

Розвиток українського руху стривожив уряд, котрий добачав у ньому новий прояв політичного сепаратизму України, й місцеві реакційні круги, котрі боялися соціально-революційної пропаганди, в якій вони підозрівали українських діячів. Уже в кінці 1874 р. до уряду було надіслано з Києва цілий меморандум, де українців обвинувачувано в тому, що вони хочуть «вільної України в формі республіки з гетьманом на чолі». Помічник куратора київської шкільної округи Михайло Юзефович, полтавський поміщик, імовірний автор цього меморандуму, почав домагатися закриття київської філії Географічного Товариства й засипав петербурзький уряд новими доносами на український рух. Нарешті цар Олександр II наказав

у серпні 1875 р. створити спеціальну комісію з міністрів внутрішніх справ і народної освіти, обер-прокурора Синоду, начальника жандармерії й Юзефовича «для вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю». Комісія прийшла до висновку, що «допустити окрему літературу на простонароднім українським наріді значило б покласти тривку основу для переконання в можливості відділення, хоча б і в далекій будучині, України від Росії». Через те комісія вирішила закрити «Південно-західний відділ Географічного Товариства» в Києві, припинити видання «Кієвскаго Телеграфу» і вжити персональних репресій проти окремих українських діячів. Увінчував ці заходи таємний наказ, підписаний Олександром II за кордоном, у Емсі, 18 травня 1876 р. про абсолютну заборону українського письменства. Заборонялося друкувати українською мовою книжки й навіть тексти до нот, ставити українські театральні п'єси й виконувати прилюдно українські пісні. Рівночасно комісія вирішила піддержувати матеріально москвофільський рух у Галичині, видаючи таємні субсидії москвофільським видавцям, які особливо завзято боролися з українським рухом.

М. Драгоманову, якого зараз же звільнено з Київського університету, й кільком іншим українським діячам (Вовкові, Зіберові, Подолинському) довелося емігрувати за кордон. Київська Громада дала Драгоманову доручення заснувати за кордоном журнал, який би служив вільною українською трибуною й відстоював інтереси українського народу перед міжнародним форумом. Заразом значна частина українських письменників перенесла друк своїх творів до Галичини. Наказ 1876 р. не вбив ані української національної думки, ані української літератури, але він, у зв'язку з загальною реакцією, якою уряд відповідав на терористичну діяльність російських революціонерів, своє діло зробив. Політична активність українських громад дуже впала. В той час, як Драгоманів розвинув у Женеві дуже енергійну діяльність, випускаючи журнал «Громада» й низку українських книг та брошур в соціалістичному й революційному дусі, українці в Росії, зневірившись в успіху політичної боротьби, почали знову схилитися до аполітизму й до чисто культурної роботи в національному дусі. Драгоманів залишився на якийсь час відірваний від українського життя в Росії й звернув головну увагу на українську справу в Галичині, зав'язуючи стосунки з тамошньою молоддю. Патріарх українського руху Костомарів виступив із низкою статей у російських журналах із думкою «примирити з українством уряд», доводячи йому нешкідливість українського руху, який, мовляв, має виключно народопросвітні цілі, а самих українців переконуючи в тому, що вони повинні обмежитися «літературою для хатнього вжитку» та, замість писати повісті й драми з життя інтелігенції або перекладати класиків на українську мову, складати лише підручники та популярні книжки для народу. Певна річ, що Костомарів не переконав ані уряд, який по старому дивився в корінь справи й не вірив, що українці не сепаратисти, ані українського громадянства, яке, використовуючи тимчасове полегшення цензури з 1880 р., знову розвинуло літературно-видавничий рух. Однак длуха реакція, що

почалася після вбивства Олександра II, привела до запанування думки про потребу поки що звернути всі сили на культурну працю, на створення наукових підстав українознавства в обсязі історії, археології, етнографії, мови, історії письменства й мистецтва; осередком цієї наукової праці стали місячник «Кієвская Старина», заснований у 1882 р. Крім того наукова праця, звичайно російською мовою, велася в низці офіційних наукових товариств у Києві, Харкові й Одесі, що були в українських руках і свою діяльність присвятили головно українознавству.

Доба 80-х років і першої половини 90-х була, мабуть, найглухішою в історії українського руху в другій половині XIX ст. Але й вона не була безплідною: за цей час виконано велику наукову працю, що стала підставою для пізнішого розвитку української науки вже в національній формі. Саме в цей час виступає на літературну арену ряд молодих сил, яким незабаром судилося стати окрасою українського письменства: Б. Грінченко, В. Самійленко, В. Леонтович, М. Коцюбинський, Леся Українка, А. Кримський та інші. В найбільш, здавалось, безпросвітні часи яскравим світлом блищить енергійна діяльність на громадському й літературному полі Ол. Кониського, Т. Зіньківського й Б. Грінченка. В умовах строгої конспірації, непомітно для чужого ока, кермує українським рухом досвідчена рука В. Антоновича. Відновляються зв'язки з Драгомановим, і його різка критика аполітичності російських українців та їх ухилів у бік формального націоналізму вносить корисний фермент у розвиток української політичної думки, будить її, не дає застоюватись. В особі власника цукроварень Василя Симиренка, сина селянина з Київщини, українська культурна праця знайшла собі щедро мецената. Таким же меценатом став трохи пізніше поміщик із Херсонщини Євген Чикаленко. Обидва вони піддержували щедрою допомогою українські видання й товариства як у Росії, так і в Галичині. Найзнаменнішим, може, явищем українського життя 80-х років був несподівано блискучий розвиток українського театру, створеного на початку 80-х років М. Кропивницьким. Маючи першорядні артистичні сили, такі, як сам Кропивницький, М. Заньковецька, М. Садовський, Оп. Саксаганський, Ів. Карпенко-Карий, Г. Затиркевич-Карпинська та інші, труппа Кропивницького здобула українському театрові всеросійську славу, а, розпавшись опісля на десятки труп, стала важним чинником для пробудження національного почуття в широких кругах громадянства. Обмежувана й переслідувана в Росії, українська політична думка розвивається в Галичині, де її органами стають видавані коштом українців із Росії та при їх найближчій участі журнали «Зоря», «Правда», «Життя і Слово», «Народ» та ін. Тут обмірковуються важніші питання українського життя й викристалізовується національна ідеологія. Українці російські беруть участь у галицькому житті і впливають на його розвиток: із одного боку В. Антонович і Ол. Кониський, з другого М. Драгоманів кермують цілими течіями духового й політичного життя галицьких українців. Від 1894 р. новозасновану кафедру української історії у Львові займає молодий київський учений

М. Грушевський, і його приїзд до Галичини становить еру в її культурно-національному житті. Зав'язуються взагалі ближчі й частіші зносини між Україною й Галичиною й це має свій вплив на розвиток національного життя серед українців російських.

Наприкінці XIX ст. виступає на громадській арені нове покоління українців, вихованих у поняттях і поглядах безкомпромісного українського націоналізму на широкій європейській основі, людей, що вже не задовольнялись самою культурницькою діяльністю, а хотіли добути для українського народу всю повноту національних і політичних прав, ідучи поруч із всеросійським визвольним рухом, але своїм окремим шляхом у рамках власних організацій. У 1897 р. відбувається в Києві всеукраїнський з'їзд представників Громад і засновується «Загальна українська безпартійна демократична організація», яка обрала свій виконуючий центральний орган, установила регулярні зносини між громадами й періодичні загальні з'їзди. Протягом короткого часу по всіх важливіших містах України, не тільки губерніальних, але й деяких повітових постають свої громади, так само і в Петербурзі, звідки заводяться зносини з російськими політичними організаціями. В 1899 р. у Харкові гурток українських студентів під проводом Д. Антоновича засновує Революційну Українську партію, яка зразу виставляє гасло самостійної України. Ця партія об'єднує в своїх рядах найактивніші елементи з-посеред українського студентства і взагалі молодшої інтелігенції, засновує дуже жваве видавництво революційної літератури в Чернівцях і у Львові й, перевозючи цю літературу нелегально до Росії, масово ширить її по селах. Революційна Українська партія дуже скоро перетворюється в партію соціал-демократичну; вона звертає всю увагу на ширення суспільно-революційних ідей і обмежується в своїй програмі домаганням для України лиш автономії. Прапор самостійної України переймає друга течія, що виділилася з Революційної Української партії, т. зв. Народна Українська партія, й гасло української державної самостійності вже не сходить із політичного оводу. Оперте одначе не стільки на національно-історичній традиції, скільки на теоретичних міркуваннях соціалістичної доктрини, воно ще мало приваблює до себе уваги, видаючися багатом лише далеким ідеалом, майже нереальним та утопічним.

Початок XX ст. в діях Росії позначився дуже скорим зростом політичного визвольного руху. Російський абсолютизм під натиском громадської думки й під впливом свого внутрішнього розкладу здавав помалу свої позиції, і навіть українство, яке завжди в очах російського уряду було предметом особливо пильного догляду, фактично діставало деякі полегшення. Росте кількість українських видань, особливо популярних, починають виходити підручники для початкового навчання, заснуються українські товариства (права, лише в Петербурзі й під офіційною російською назвою), відбуваються прилюдні українські культурні маніфестації, як, наприклад, свято відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві 30 серпня 1903 р., коли до Полтави з'їхалися тисячі представників української інтелігенції, в тому числі й делегати з Галичини та Буковини і,

у відповідь на заборону читати українські привіти, улаштували дуже імпозантну культурну демонстрацію. Такими ж загальнонаціональними святами всеукраїнського характеру були й ювілеї Івана Неуча-Левицького та М. Лисенка в Києві. Українське слово починає прилюдно лунати на громадських зборах. Цілий ряд земств і міських дум виносить постанови про потребу завести в школах навчання українською мовою. Аналогічні постанови виносять різні з'їзди — агрономічні, технічні та інші. Театральні з'їзди ухвалюють резолюції про скасування обмежень для українського театру. Складаються петиції, вкриті тисячами підписів, про потребу скасування спеціальних утисків над українським словом.

Російський уряд починає помічати, що українство перестало вже бути вузькою літературною або політичною течією й виходить уже на ширшу арену громадського життя. Перший виняток робиться в справі допущення українського перекладу св. Письма: Синод, який півстоліття не дозволяв українського слова в церковнім ужитку, тепер дає благословення українському перекладові Євангелія і видає його своїм коштом. У кінці 1904 р. рада міністрів обмірковує спеціально справу скасування цензурних заборон над українським словом і констатує «низький культурний рівень українських губерній» через відсутність доступної для них мовою літератури. Рада запитує думки про цю справу в Академії Наук, київського й харківського університетів і в київського генерал-губернатора. Всі висловилися рішуче за скасування обмежень над українським словом. Академія Наук відповіла цілою, ґрунтовно умотивованою доповіддю, складеною найбільшими знавцями справи, а відповідь Київського університету склав сам В. Антонович. Та доки уряд думав і міркував, вибухла восени 1905 р. революція й українське слово здобуло собі свободу фактично, на основі маніфесту 17 жовтня 1905 р. про конституцію. Першою ластівкою був часопис «Хлібороб», видаваний братами Шеметами в Лубнах на Полтавщині. Потому пішли інші українські часописи в Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Петербурзі, Москві та по інших містах. Українські партії: Радикально-Демократична, Селянська Спілка, Соціал-Демократична, Народна виступили тепер відверто. Почали засновуватись українські клуби, товариства «Прогресиві», розвинулося видання українських книжок, особливо підручників і популярних творів для народу. Трохи згодом — в 1907 р. видано в Петербурзі під редакцією Василя Доманицького перше повне видання «Кобзаря» Шевченка, й широке громадянство вперше дістало змогу познайомитися з усіма творами свого великого національного поета.

Українські партії повели енергійну агітацію за автономію України. Всі вони прийняли в свої програми соціалістичні гасла. Взагалі, визволившись з ярма заборон та утисків завдяки революції, українське громадянство було настроєне дуже радикально, й тон усіх його виступів так само, як і тон української преси, був дуже гострий. Нечисленні консервативні елементи серед українського громадянства не виявили жодних спроб якоїсь організації, й їх голосу не було чути. Взагалі українське панство, до якого ці елементи здебільшого

належали, не винесло собі ніякої науки з грізних подій, які наростали перед його очима й глибоко захитували його політичне й економічне становище. Замість прилучитися до українського національно-автономічного руху, й зайнявши в ньому певне місце, зрівноважувати крайні соціальні змагання лівіших елементів, українське панство остаточно зв'язало свою долю з всеросійською реакцією та централізмом і тим підкопувало свою власну будучність як суспільної верстви. Російський уряд, хоча був примушений піти на поступки загальному визвольному рухові, не припиняв із ним як найгострішої боротьби й мобілізував усі реакційні та консервативні сили в державі для цієї боротьби. В його очах увесь український рух був частиною, і то одною з найнебезпечніших, загального революційного руху, й тому він невпинно боровся з ним, закриваючи українські видання, забороняючи українські товариства й арештовуючи українських діячів. Український рух, захоплюючи все ширші круги громадянства і вже знаходячи активний відгук серед селян і робітників, мусив розвиватися в атмосфері непримиренної боротьби з урядом і все гостріших проявів соціальної революції, до якої змагали революційно-соціалістичні партії.

Весною 1906 р. зійшовся в Петербурзі перший російський парламент, так звана Державна Дума. Вибори до неї відбувалися серед розпачливої боротьби опозиційних і революційних партій із урядом, серед безупинних арештів та заборон. Революційні українські партії, як і російські, бойкотували ці вибори, одна тільки Радикально-Демократична Українська партія виставила подекуди своїх кандидатів, самостійно або блокуючись з партіями загальноросійськими. Але, коли Дума зійшлася й гурток свідомих українських діячів, які були обрані послами — Ілля Шраг, Володимир Шемет, Павло Чижевський, заснував Українську Парламентську Громаду, то до неї зараз же вписалося понад 40 послів, обраних на Україні. Серед них були видатні громадські діячі, такі, як барон Ф. Штейнгель, Микола Біляшевський, Ол. Свечин, Максим Ковалевський, Андрій В'язлов та ін. Що було особливо важливе, так це те, що до Української Парламентської Громади вписалися майже всі послы-селяни, серед яких виявилися такі свідомі й віддані українській справі діячі, як Гаврило Зубченко, Євген Онацький, Іван Тарасенко та Аркадій Грабовецький. Це був справжній тріумф української ідеї. Він підняв дух українського громадянства, натхнув його новою вірою в своє діло. В Петербурзі негайно утворився український центр при участі місцевої громади, на чолі якої стояли видатні українські діячі й патріоти Ол. Лотоцький і П. Стебницький, до Петербурга прибув зі Львова М. Грушевський, і при його участі засновано спеціальний орган «Український Вєстникъ», виготовлено декларацію про автономію України, яку малося урочисто проголосити в Думі. Але саме напередодні цього наміреного виступу Дума була розпущена, проіснувавши всього 72 дні. Після розпуску Думи більшість її членів узяла участь у відомій політичній маніфестації, виїхавши до Виборга у Фінляндії й підписавши там відозву проти уряду. Всі українські послы підписали цю відозву, разом із іншими були присуджені до

тюрми й стратили право участі у виборах до 2-ї Думи. Це було дуже некорисно для української справи, бо хоч і в 2-й Думі негайно ж склалася нова Українська Громада з 47 членів, але серед них вже не було старих досвідчених політиків, хоч були свідомі національно діячі, як ось священик А. Гриневиц, М. Рубіс, селяни Є. Сайко, В. Хвіст, С. Нечитайло. Українська Парламентська Громада заснувала свій орган «Рідна Справа», ведений популярно, щоб бути доступним для широких мас. Громада внесла до поданого міністерством законопроектую свої поправки, домагаючися заведення навчання українською мовою в школах і заснування кафедр українознавства по університетах. Були виготовані законопроекти про автономію України, про місцеву самоуправу, про українську мову в суді, школі, церкві й т. д. Але й 2-га Дума була скоро розпущена (вона працювала всього 103 дні) і в Росії знову запанувала реакція. Виборний закон було замінено, і в дальших 3-й та 4-й Думах, хоча й були окремі послы-українці, але громад уже не закладалося й українських загальних інтересів заступати вже не було кому.

Уряд почав помалу ліквідувати здобутки революційних років. Багато українських періодичних видань було припинено, українські товариства були позакривані, а які й залишилися, то діяльність їх обмежувалася на кожному кроці, чимало українців було заслано на північ і до Сибіру, дехто емігрував за кордон. Викладання українською мовою по університетах, яке розпочали в 1906—1907 роках деякі професори (М. Сумцов у Харкові, Ол. Грушевський у Одесі), були припинені й уряд із новою енергією заходився «очищати» школу від українських впливів. Та все-таки певні здобутки революції залишилися. Залишилися деякі «Просвіти», українські клуби, Українське Наукове Товариство в Києві, близько двох десятків українських часописів, а головне — збільшився контингент свідомої української інтелігенції, до якої пристало чимало видатних громадських діячів, до того часу байдужих до української справи; ще важніше було те, що українська національна ідея почала пускати глибше коріння в народі, особливо на Катеринославщині й Полтавщині. З українством почали рахуватися російські політичні партії, як з поважною громадською силою. Засноване у 1908 р. всеукраїнське політичне об'єднання, т. зв. Товариство Українських Поступовців, яке стояло на загальній платформі конституційного парламентаризму й автономії України, входило в порозуміння з партією конституційних демократів («Кадетами») й виступали через своїх представників у Думах із критикою російської політики на Україні та взагалі піддержували українські домагання і в Думі і в своїй пресі. Російський уряд по-старому дивився на український культурно-національний рух як на перехідний шабель до державного сепаратизму України. В цьому були переконані всі представники влади, починаючи від прем'єр-міністра Столипіна, котрий заявив про це відверто, мотивуючи цим заборону української мови для публічного вжитку, й кінчаючи звичайними жандармськими офіцерами, які, як згадує О. Русов у своїх споминах, були переконані, що українці «хочуть відділення України від російської

держави в окрему самостійну державу з своїм гетьманом, своїми послами й консулами в чужих державах, своєю окремою монетною системою й своїм власним військом». І хоч офіційно представники зорганізованого українства відхрещувалися від таких аспірацій, заявляючи, що українці не домагаються більшого, як автономія, але сама думка про самостійність України, висловлена одверто на переломі XIX і XX століть, не завмирала з того часу, знаходила собі adeptів, особливо серед молоді й раз у раз підносила відверто на терені Австро-Угорщини. Вона знаходила собі опору в дуже успішному розвитку українського життя в Галичині та Буковині.

*

Народовський напрям у Галичині, хоча й міцнів безупинно протягом 70-х років, але, спираючись головню на духовенство і дрібну буржуазію, настроєних консервативно й строго лояльно до австрійського уряду, помалу, втрачував свій колишній народолюбний характер і зводився до формального націоналізму, не зв'язаного з реальними потребами українського народу в Галичині. Самі суперечки народовців із москвофілами носили характер домашнього спору за мову й за правосис, тимчасом як ніхто, як пише Франко, «не пробував вяснити народіві основ конституційного життя, ані азбуки економічної та соціальної науки», й народ, дарма що жив у конституційній державі, не знав, як користати з конституційної свободи. Він жив у поглядах, що «найвищу й одну власть у державі має цісар, що він може все зробити і від його волі все залежить». А цісар Франц-Йосиф якраз не був прихильний до українського народу й не мав зовсім охоти щось робити на його користь! У відносинах із українцями російськими наступало певне відчуження на ґрунті різниці суспільно-політичних поглядів і розвивався своєрідний галицький партикуляризм (т. зв. рутенство), який обмежував свої інтереси виключно межами Галичини. Серед народу апатія й байдужість до парламентської політики дійшли до крайнього ступеня й, наприклад, при виборах до сейму в 1879 р. галицькі українці провели всього двох своїх кандидатів.

Початок 80-х років приніс деяке пожвавлення. Народовці заснували в 1880 р. великий політичний часопис «Діло», який був присвячений виключно місцевим галицьким справам, і вперше були скликані народні віча для обміркування потреб політичного й суспільно-економічного життя. Перед у цих заходах вів талановитий публіцист Володимир Барвінський. Саме тоді починає зростати ідейний вплив Драгоманова на молоде покоління. Драгоманів уже з половини 70-х років увійшов у близькі зносини з галицькою молоддю, стараючися повернути її на практичну діяльність серед-народу, на його політичне й суспільне усвідомлення в дусі радикальних і навіть соціалістичних ідей. Помалу в Галичині склався цілий гурт людей, на чолі яких стояли Іван Франко й Михайло Павлик, які розвинули літературну й громадську діяльність у дусі ідей Драгоманова, й Драгоманів став духовним вождем цілого покоління. В діяльності

Драгоманова було чимало некорисного для галицького суспільства: його безоглядні виступи проти церкви й духовенства в країні, глибоко прив'язаній до своєї церкви, де церква й духовенство мали за собою великі заслуги перед нацією; його абстрактний соціалізм і політичний радикалізм, які мало рахувалися з реальними умовами галицького життя; його проповідь космополітизму, який фактично був замаскованим панрусизмом і який маловажив національне питання серед суспільства, яке ще мусило боротися за елементарні права нації. Але з другого боку діяльність Драгоманова була перейнята глибоким ідеалізмом і зігріта широкою любов'ю до народу; Драгоманів закликав покинути безплідні теоретичні змагання про мову й братися до живої активної праці для добра народу; Драгоманів радив своїм прихильникам здобувати якнайширшу освіту й вимагав серйозного, опертого на доброму вистудіюванні становища, підходу до громадської діяльності; нарешті він вимагав строгої етичності навіть у методах боротьби з противниками. Це все мало велике виховне значення для галицького суспільства. Як згадує у своїх споминах його великий учень Франко, «Драгоманів був для нас (для галичан) правдивим учителем і вповні безкорисно не жалував праці, писання, упімнень і навіть докорів, щоб наводити нас, лінєвих, малоосвічених, вирєслих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, яснєші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, що він за вуха тяг нас на той шлях».

В кінці 80-х років під ідейним проводом Драгоманова повсталала в Галичині Українська радикальна партія, яка поставила собі метою боронити інтереси селян; на кошти, які здобували прихильники Драгоманова на російській Україні, засновано партійну пресу («Народ», «Хлібороб») і видавництво та велася виборча агітація. Молодій партії вдалося провести власних кандидатів і до сейму, і до парламенту. Діяльність радикалів спонукала народовців і москвофілів самим братися до активнішої праці на користь народних мас. Знов же таки під впливом і при участі українців з Росії (головно В. Антоновича й Ол. Кониського) провідники народовців, піддержані галицьким митрополитом Сильвестром Сембратовичем, увійшли в порозуміння з намісником Галичини графом Бадені, за яким стояли польські політичні круги: українські послї мали рішуче відмежуватися від москвофілів і стати виразно на становищі австрійського державного патріотизму, припинити свою опозиційну тактику й виступити проти поляків; за те українці в Галичині мали дістати ряд концесій на полі культурно-національному: поміч уряду для культурних українських установ, утравкізацію учительських семінарій, нову (третю) українську гімназію, кафедру української історії у Львівському університеті, українські написи на всіх установах, залізницях, поштових скриньках і т. д. На основі цієї угоди, від якої творці її сподівалися «нової ери» в Галичині, посол Юліян Романчук виголосив у сеймі в кінці 1890 р. відповідну політичну декларацію. Угода викликала завзяту опозицію з боку радикальних і москвофільських кругів і взагалі не здобула собі популярності серед українського суспільства. Вона з політичного погляду довго не

продержалась, і народівські послі скоро заняли знову опозиційне становище, але її здобутки на культурному полі мали велике значення для зміцнення національних українських позицій у Галичині.

Від середини 90-х років політичне й культурне життя галицьких українців почало дуже помітно розвиватись. В 1899 р. поміркованіше крило радикальної партії злилося з народовцями. Так постала одна національно-демократична партія, яка взяла провід у політичному житті народу. В своїй програмі вона заявила, що остаточною метою її змагань є «дійти до того, щоб цілий українсько-руський народ з'єднався з часом у одноцільний національний організм». В тому самому часі заснувалася й українська соціал-демократична партія, яка устами свого делегата на з'їзді австрійської соціал-демократії в Брно в 1899 р. заявила, що її метою є «вільна держава українського люду, Українська республіка». Ще раніш, а саме в 1895 р. заяву про політичну самостійність українського народу як ідеал Українських політичних змагань склала на своєму з'їзді у Львові українська радикальна партія. В 1900 р. на двох протилежних кінцях української землі українська молодь маніфестувала своє признание до самостійності України як національного ідеалу: в Харкові і в Полтаві Микола Міхновський виголосив реферат на цю тему на таємних сходах української молоді, й гасло самостійної України було прийняте з ентузіазмом; а у Львові на публичному вічі українського студентства після реферату Лонгіна Цегельського, при загальним піднесенні воно прийняло резолюцію, що його ідеалом є створення самостійної Української держави. Коли деякі часописи в своїм австрійським ультраолялізмі спробували висміяти цю резолюцію як утопію в обороні самостійної України, як національного ідеалу, виступило «Діло», а на сторінках «Літературно-Наукового Вісника» озвася блискучою статтею на захист цього ідеалу Іван Франко. Життєва дійсність була в ті часи дуже далекою від такого ідеалу, і в щоденному житті треба було боротися за речі часом дуже дрібні й елементарні, але проголошення високого ідеалу власної самостійної держави було тим світочем, який присвічував серед цієї щоденної боротьби й широко розсував межі політичного обр'ю. Протягом якогось півтора десятка років перед Світовою Війною український народ у Галичині зробив великий поступ на політичному полі. Московіфільство тануло з кожним роком, і суспільство ставало одноставним у своїх національних змаганнях, полегшуючи собі цим свої політичні здобутки. Число українських послів і в сеймі і в парламенті невпинно зростало. Коли в 1907 р. в Австрії вперше були проведені вибори на основі загального й рівного виборчого права, то українці провели 30 послів, які творили вже поважну політичну групу, з якою треба було рахуватися в парламентарному житті. Весною 1914 р. було досягнуте порозуміння з польськими політичними кругами, на основі якого українці діставали 62 місця (більше третини) в сеймі і ряд місць у важніших адміністраційних установах краю. Вся Галичина вкрилася сіткою спортових і гімнастичних організацій «Січей» і «Соколів». Дуже активно почали розвиватися національні економічні установи: «Дністер», «Краєвий

Союз Кредитовий», «Народня Торговля», «Сільський Господар» та ін. Широко розрослася кооперація й українські народні маси звикали шукати порятунку не в еміграції, що була розвинулася в 90-х роках, не в надіях на нібито прихильного цісаря, а в самопомочі і в економічній організації. Український народ у Галичині ставав свідомим і солідарним. Уніатське духовенство під проводом свого митрополита графа Андрея Шептицького стало остаточно на народно-українському ґрунті й поруч із молодію світською інтелігенцією, як і раніш, брало живу участь у національному житті.

У парі з політичним розвитком галицьких українців ішли їх успіхи на полі культурному. Українське шкільництво помалу, крок за кроком, досягло значних здобутків, порівнюючи з недавнім минулим. Перед війною українці мали вже 6 державних гімназій і 15 приватних середніх шкіл. Число народних українських шкіл досягло 3 000. В університеті у Львові мали українці 7 звичайних кафедр і 4 доцентури. Огнищем наукового життя стало Товариство імені Шевченка, перетворене в 1893 р., за ініціативою українців із Кисва, на Наукове. Розквіт Товариства починається з переїзду до Львова проф. М. Грушевського, який у 1897 р. став його головою. За короткої час Грушевському вдалося об'єднати біля Товариства важніші вчені сили з усіх частин української землі й при щедрій матеріальній допомозі меценатів із російської України розвинути таку широку науково-дослідну й видавничу діяльність, що вже за кілька років Наукове Товариство ім. Шевченка було загально визнане за Українську Академію Наук, якій бракувало тільки офіційного титулу. Доволі сказати, що Товариство до 1914 р. видало близько 300 томів наукових праць українською мовою з різних галузей знань, а більш усього з українознавства. Поруч Грушевського головними діячами Товариства були з місцевих учених Іван Франко й Володимир Гнатюк. Великі заслуги в культурному розвитку Галичини належать митрополитові А. Шептицькому, особливо через заснування в 1913 р. Українського Національного Музею у Львові. На переломі XIX і XX ст. на літературному полі в Галичині виявився ряд визначних талантів з Василем Стефаником і буковинкою Ольгою Кобилянською на чолі. Видаваний від р. 1898 у Львові Грушевським і Франком місячник «Літературно-Науковий Вістник» (у 1907 р. перенесений до Києва) став усеукраїнським літературним органом, на сторінках якого друкувалися найкращі літературні сили з усієї України. Найбільшою окрасою загально — українського письменства того часу був Іван Франко, найвизначніший літературний талент, якого коли виділя галицька земля.

Маленька Буковина почала відроджуватися на початку 80-х років, стаючи щораз ближче до галицького й загальноукраїнського життя. Справжньою ерою в її національному житті був 1885 р., коли кафедрі української мови й письменства в Чернівецьким університеті обняв галичанин проф. Степан Смаль-Стоцький, який згодом став також послом до парламенту й вице-маршалом буковинського сейму. Його невсипущій енергії й відданості справі завдячує Буковина своїм культурно-національним поступом. У 80-х роках

уперше провели буковинські українці своїх послів до буковинського сейму, а по виборах 1911 р. мали їх 17 на всіх 53 послів. До парламенту в Відні висилала Буковина 5 послів, які виступали звичайно разом із українськими послами з Галичини. Перед війною Буковина на 300 тис. українського населення мала 3 українські гімназії, 1 учительську семінарію, українська народна школа була в кожному селі. Широко були розвинуті читальні по селах, руханково-пожежні «Січі» та кооперативи.

Коли поглянути на становище й розвиток українського народу під Росією та Австрією від середини ХІХ ст., то доведеться признати, що умови перебування під конституційним австрійським режимом були сприятливіші, ніж під режимом царського абсолютизму. Хоча Росія й дивилася на Україну як на «искони руській край», заселений таким самим «руським» православним народом, але властиво ставилася вона до України як до колонії й визискувала її природні багатства, даючи їй взамін далеко менше, ніж збирала з неї безпосередніми й посередніми податками. Перед війною Україна давала понад 26 % усіх державних прибутків і покривала не тільки всі державні видатки на свої власні потреби, але віддавала майже половину одержаних із неї коштів на потреби інших провінцій імперії. Вся фінансова, промислова й торговельна політика Російської імперії велася в тому напрямі, щоб інтереси «центру», себто чисто російських губерній, мали перевагу над економічними інтересами України. Залізниця будувалася так, щоб зв'язати українські землі якнайближче не з Києвом, Харковом або Одесою, а з Москвою. Тарифи укладалися так, що провезти продукти з Полтави чи з Харкова було дешевше до Москви, ніж до Києва. Під претекстом польської небезпеки уряд аж до останніх років перед війною не заводив земського самоврядування на правобережній Україні й господарював у ній за допомогою бюрократичних установ. Зі страху перед українським сепаратизмом він умисне держав український народ у темряві й культурному занепаді, не даючи йому школи на рідній мові й не дозволяючи української літератури та преси, виганяючи українську мову з ужитку в церкві й взагалі в публічному житті. Він насилав на Україну хмари своїх учителів, урядовців, священників умисне задля русифікації. Як звичайно в таких обставинах, на Україну йшли далеко не найкращі елементи (до самої революції 1917 р. на правобережній Україні вчителі діставали спеціальну платню «за обрусіння»), які зовсім не дбали за інтереси населення. Наслідок урядової системи політики супроти України був той, що в порівнянні з великоруськими губерніями відсоток грамотних на Україні, що ще в ХVІІ — ХVІІІ століттях славилася своїм шкільництвом, був значно нижчий. Талановитий український народ, про здатність якого до освіти, науки й мистецтва в один голос говорили всі чужинці, опинився в стані культурного занепаду й відсталості. А загальноросійські політичні умови, які виховували не вільних та свідомих громадян, а затурканих рабів, яких тримано в послузі нагайками й різками, позбавлених всякого почуття державного патріотизму, навіть самого розуміння ваги дер-

жавності, дали свої трагічні наслідки вже за часів революції 1917 р., роблячи український народ податливим на різні руйнівницькі гасла й байдужим до гасел державно-творчого характеру. Вина за це цілком падає на російський царський режим, який майже нічого не робив для задоволення невідкладних економічних потреб української селянської маси, озлобляв її жорстокими репресіями й умисне держав у духовній темряві.

У порівнянні з цим перебування під конституційною Австрією, незважаючи на далеко гірші соціально-економічні умови життя й меншу матеріальну забезпеченість української сільської маси, на брак тої соціальної опіки, яку все ж давали населенню земства (в обсягу хоча б охорони народного здоров'я), на байдужість чужого уряду, на виснажуючу сили гостру національну боротьбу в самому краю й на матеріальну бідність своєї інтелігенції, примушеної передовсім боротися за своє власне існування, — все ж таки вільніші політичні умови давали змогу легальної боротьби за поліпшення своєї долі, виховували маси політично, давали освіту рідною мовою, все це робило галицького селянина, хоч і біднішого матеріально, значно свідомішим і політично більш виробленим, ніж його брати, селяни наддніпрянські.

Після першої революції в Росії, незважаючи на тимчасову реакцію, українське життя почало розвиватися щораз інтенсивніше й, хоч успіхи національної свідомості серед інтелігенції залишали далеко позаду пробудження цієї свідомості серед народних мас, але можна було з певністю думати, що з усуненням елементарних перешкод для народної освіти й з утворенням української народної школи, національне відродження українського народу піде прискореним темпом. Галичина й Буковина з цього погляду випередили російську Україну й перед ними стелилися широкі перспективи національного розвитку. В такому стані захопила український народ, поділений між двома ворожими державами, велика світова війна, яка знову відкрила перед ним перспективи відбудови його державної незалежності.

Л І Т Е Р А Т У Р А

Рябінін-Скляревський Ол. Київська громада 70-х років // Україна. Кн. І — ІІ. 1927. Житецький І. Південно-Західний Відділ географ. Т-ва у Києві. Там же. Кн. V. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. і Південно-Зах. Відд. Геогр. Т-ва в Києві. 2. До історії укр. журналістики 1870-х рр. 3. Емський указ. К., 1930. Науменко В. До історії указу про заборону укр. письменства // Україна. Кн. V. 1907. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм. К., 1914; Його ж: Собрание политических сочинений, 2 томи. Париж, 1905—1906; Його ж: Листи на наддніпрянську Україну. Відень, 1915. Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна. Кн. ІІ — ІІІ. 1926; Його ж: Освобождение России и украинский вопрос. Петербург, 1906 (Ол. Лотоцький і П. Стебницький) Украинский вопрос. Вид. 3-те. Москва, 1917.

Василенко Н. Політичніє взгляды Драгоманова // Украинская Жизнь. Кн. 6. 1912. Грінченко В. На безпросвітномъ пути. К., 1912. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. К., 1926. Дорошенко В. Революційна Українська Партія. Львів, 1921; Його ж: Українство в Росії. Відень, 1917. Терлецький О. Москвафіли й народовці в 70-х роках. Львів, 1902. Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною // Україна. V. 1928. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914 рр. 2 тт. Львів, 1929. Франко Ів. Молода Україна. Львів, 1910. Lcop Wasilewski. Ukraina i sprawa ukraińska. Kraków, 1912. Бачинський Ю. Україна ігredenta, з передмовою В. Дорошенка. Берлін, 1924. Галичина, Буковина й Угорська Русь, Составлено сотрудниками ред. «Украинская жизнь». Москва, 1915. Смаль-Стоцький Ст. Буковинська Русь. Чернівці, 1896. Луцицький И. Крестьяне и крестьянская реформа въ восточной Австриі (на Буковині) // Киев. Стар. Кн. III і V. 1901.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абазин, полковник Брацлавський 369
 Абрамович М. 230
 Август II, король польський 490
 Август III, король польський 482, 489, 490
 Август Саксонський 366, 372, 387, 482, 483
 Авдій 99
 Адамович С. 294, 345
 Аділь-Гірей 309, 314, 315
 Аксаков І. 542
 Альбовський Е. 458
 Амартол Г. 27, 81
 Андрій I, король угорський 65, 87
 Андрій II, король угорський 65, 87
 Андрій Боголюбський I 62, 71, 88, 167
 Андрій Юрієвич, галицький 97
 Андріяшев О. 72
 Андронік К. 85
 Андрохович А. 538
 Андрусак М. 325, 387
 Анна Іванівна, російська цариця 396, 415, 418, 420, 423, 452, 453, 498
 Анна Леопольдівна, російська цариця
 Анна Ярославна 53
 Анонім, угорський літописець 25
 Антонович В. 6, 13—16, 23, 30, 66, 68, 102, 150, 153, 205, 269, 279, 296, 321, 338, 476, 480, 494, 523, 525, 545, 547, 551
 Антонович Д. 83, 546
 Антоновський М. II 501
 Апостол Д. 37, 392—394, 403, 408, 410—416, 418, 419, 427, 436
 Апостол П. 371—374, 412
 Аркас М. 18
 Арне Т. 43
 Арсеній 178
 Архангельський А. 198
 Аскольд 45
 Асмуд 45
 Астаматій О. 350
 Ахія, царевич 219
 Ахмет-паша 204
 Багалій Д. 16, 19, 44, 82, 431, 443, 455, 457
 Бадені К. 551
 Бадовський Я. I
 Базилевич В. 515
 Базилевські 515
 Бакунін 532
 Балабан Г. 183, 184, 185
 Балабан Д. 290, 294, 330, 356
 Балудянський Г. 537
 Бантиш-Каменський Д. 11, 12, 23, 153, 234, 500
 Бантиш-Каменський М. 181, 437
 Барабаш П. 288
 Барабаш І. 240
 Баранович Л. 225, 318, 323, 330, 361
 Баранович О. 147
 Барбашов А. 104
 Барвінський Б. 17, 30, 205, 215
 Барвінський В. 364, 550
 Барвінський Е. 165, 180
 Баршевський Г. 129, 133
 Бярятинський І. 298
 Бярятинський Ю. 292, 418, 419
 Батий, хан I 91, 94
 Баторій С. 131, 144, 160, 175
 Бачинський Ю. 556
 Бегер Я. 162
 Безбородько А. 426
 Безбородько О. 426, 437
 Безпалій 311
 Бела III 87
 Бельовський А. 489
 Беньовський К. 291
 Березін 190
 Березовський М. 437, 439
 Беринда Памво 208
 Берлінський М. 501
 Бестужев-Рюмін К. 26
 Бец В. 326
 Бельовський А. 489
 Бельський М. 153
 Берладник І. 84
 Бібіков Д. 424
 Бібіков І. 512, 513
 Біднов В. 460
 Білозерський В. 508, 517
 Біляшевський М. 442, 548
 Бірон Г. 420, 423
 Богданов 313
 Богічич В. 57
 Боговитини 124
 Богун І. 260
 Болеслав Кривоустий 88
 Болеслав Сміливий 51, 59
 Бона Сфорца 172
 Боплан Г. 226
 Борецький І. 208, 209, 211, 217, 219, 223

Борзобагатий І. 169
Борис Володимирович 51
Борис Вячеславович 60
Борисенок С. 129
Боровиковський В. 439
Бородавка Я. 209, 212
Бородянський Й. 13
Борозна І. 412
Борозни 412
Бортнянський Д. 9, 439
Борщак І. 376
Браницька 467
Браницькі 479, 482
Броневський М. 181, 186
Бронський Х. 174
Бруховецький І. 299, 301, 307, 312, 350
Бугсгевден А. 105
Будний С. 173
Бужинський Г. 437
Бурундай 95
Бутович 386
Бутурлін 266
Буцінський П. 237, 269
Бучинський Б. 17, 182, 198

Вагилевич І. 529
Вадовський 243
Ваза І. 145, 239
Вайсбах 392
Валуев П. 525
Валькевич П. 426
Василенко М. 16, 18, 25, 164, 406, 425, 457
Василенкова-Полонська Н. 460, 474
Василіів М. 449
Василій, архімандрит новгородський 103
Василій Великий 81
Василій І, Великий князь московський 110
Василій ІІ, візантійський імператор
Васильєвський В. 183
Василько Романович 84
Василько Ростиславович 63
Ведель А. 438, 439
Величко Г. 83, 153, 281
Величко С. 8, 306
Веллянський Д. 437
Вельямінов С. 406, 408
Верлан 483
Виговський В. 286
Виговський Д. 286, 294
Виговський І. 276, 285, 289, 292, 293, 349, 374
Виговський К. 286

Виговський Ф. 286
Винський І. 439
Вишата, воєвода 52
Вишеградський 25
Вишневецький Д. (Байда) 158, 159, 189
Вишневецький Є. 226, 228
Вишневецький М. король польський 145, 314, 319
Вишневецький Я. 247, 249
Вишневецькі, князі 124, 143, 145, 241, 252
Вітовт 108, 109, 125
Владимирський-Буданов М. 104, 129, 133, 154
Вовк Ф. 46, 543, 544
Вовк-Карачевський В. 295
Возняк М. 83, 538
Войнич П. 420
Войца-Сербин 328
Володар Ростиславич 63, 84
Володимир Великий 22, 49, 51, 73, 80
Володимир Василькович 24, 29
Володимир Ольгердович 107, 119
Володимир Ярославич 52
Володимир Ярославич, галицький 87
Володимирко Володаревич 84, 85
Володислав ІV, король польський 239, 258
Володислав Ягайлович, король польський 111, 136
Володковський Д. 408, 484
Воронецькі, князі 124
Воропанов О. 538
Востоков А. 255, 303
Вратіслав 403
Всеволод Ярославич, великий князь 52, 59, 60
Всеслав, князь полоцький 73
Вяземський 467
Вязлов А. 548
Вятков 40
Вячеслав Ярославич 59

Габсбурги 490, 492
Габор Бетлен 222
Гакман М. 536
Гакстаузен Л. 54
Гал М. 25
Галаган Гнат 394
Галаган Григорій 518, 519
Галант І. 478
Галецький С. 422
Галятівський Й. 361

Гамадія А. 311, 392
Гамберіні 163
Ганновер Н. 246
Гаральд, англійський король 53
Гаральд, норвезький королевич 53
Гарасимчук В. 290, 296
Гардізі, араб. письм. 45
Гвинтовка, генеральний суддя 312, 317
Гегель 54
Гедеон, єпископ 330
Гедимін 106, 112
Гедиміновичі 106, 112
Гейза ІІ, король угорський 84, 85
Генріх ІІ, імператор німецький 51
Генріх ІІІ, імператор німецький 53
Генріх ІV, імператор німецький 60, 82
Георгіца С. господар молдавський 263
Гераклід 189
Гербест В. 175, 176, 179
Гермайзе О. 478, 483, 488, 515
Германарих 35
Геродот 34
Герцберг 10
Герцен О. 522
Герцик Г. 384
Гізель І. 21, 225, 268, 360
Гинилевич Г. 532
Гладкий Й. 471
Глинський Б. 113, 158
Гліб Володимирович, князь 51
Глібов Л. 519
Гнатюк В. 553
Гоголь М. 11, 300, 501
Годунов Б. 202
Голцін В. 331, 390
Голцін Д. 336
Голціни 331, 336, 390
Головатий А. 467, 472
Головацький Я. 529, 530, 533
Головкін Г. 381, 390, 391, 415
Голуб О. 216, 220
Голубець М. 83, 100
Голубев С. 68, 177
Голубинський Є. 58
Голубовський П. 16, 68, 72
Гомер 29
Гонта І. 486, 487
Горбань М. 478
Горбацький Й. 225
Гордієнко К. 415
Гордон П. 323
Горленко В. 374
Горленко Д. 384

Горленко Л. 332
Горленко Я. 412
Готський, топарх 29
Гоцинський С. 15, 507
Грабовецький А. 548
Граб'янка Г. 8, 13, 153, 281, 412, 422
Грабовський М. 148, 507
Граховецький В. 538
Гребінка Є. 11
Греков В. 474
Гречаний С. 311
Гречулевич В. 518
Грива, козак 483
Григорович-Барський В. 437
Григорович-Барський І. 438
Гриневич А. 549
Гришко 369
Грінченко Б. 442, 545
Грінченко, козак 455
Гроза О. 507
Груша І. 276
Грушевський М. 5, 16, 17, 23, 57, 73, 74, 78, 88, 96, 136, 145, 152, 155, 171, 177, 205, 214, 236, 267, 269, 549
Гулак М. 508
Гулак-Артемівський П. 437, 502
Гулевичі 124, 209
Гуляницький Г. 293, 302
Гумілевський Ф. 457
Гундуліч І. 213
Гуня Д. 227
Гурьев 487
Гурський 243
Гусак 340
Густав-Адольф 222
Гушалеви І. 534

Давид Ігоревич, князь 61, 63
Данилевич В. 46, 458
Данило Романович, король 28, 65, 88, 89, 91—93, 167
Дашкевич М. 16, 68, 94, 100, 155
Дашкевич О. 158
Дебагорій-Мокрієвич 541
Денис, бакалавр 162
Денисюк І. 4, 6, 561
Джанібек-Гірей 218
Джаншієв Г. 538
Джебе, татарський воєвода 90
Джиджора І. 18, 397, 417
Дзюба, козак 455, 480
Дівочка О. 170
Дідицький Б. 534
Длугош Я. 26

- Дмитрашко-Райча Т. 332
 Дмитро Костянтинович, князь суздальський 25
 Дмитро Самозванець 202
 Дмитро тисяцький 92
 Добровольський Л. 515
 Добрянський А. 183, 537
 Довбуш О. 489
 Довгополенко К. 384
 Довнар-Запольський М. 16, 104, 116, 119, 133, 147
 Довгоруков Я. 381
 Доманицький В. 17, 160, 165, 547
 Донець, полк. 447
 Доңці 447
 Дорошенки 5, 6, 212, 218, 219, 303, 305—323, 425, 556
 Дорошенко В. 556
 Дорошемко Д. 5, 6
 Дорошенко М. 212, 218, 219
 Дорошенко П. 303, 305—323, 425
 Драгоманів М. 17, 271, 296, 460, 544, 550, 551
 Древинський Л. 223
 Дрозденко 306
 Дубровицькі, князі 124
 Дубровський В. 399, 416
 Дуглас 392
 Дука І. 327
 Дуни-Борковський 332
 Духнович О. 537
 Дяконов Н. 269
 Дяченко Ю. 4
- Еварницький, див. Яворницький
 Едвард, королевич англійський 53
 Ейлер 467
 Ейнгорн В. 269, 326, 361
 Енгель І. 234
 Еренкройц С. 129
 Ернест Ф. 442
 Етельред, англійський король 53
 Євпраксія Володимирівна, княгиня 60
 Єлизавета, російська цариця 423, 425, 428
 Єлизавета Ярославна 53
 Єремія, патріарх царгородський 170, 178
 Єршов А. 365
 Єфименкова О. 8, 16, 121, 136, 177, 214, 321, 456
 Єфименко П. 525
 Єфремов С. 83
- Жданович А. 259, 262, 276, 278
- Желябов 541
 Желябузький 278
 Животовський П. 322
 Жигимонт І. король польський 114
 Жигимонт-Август ІІ, король польський 114, 118, 144, 159, 172, 184, 201
 Жигимонт ІІІ 132, 145, 222, 239
 Жигимонт Кейстутович 111
 Жигимонт, імператор німецький 110
 Житецький І. 68, 537
 Житецький П. 525, 542
 Жолкевський С. 195, 196, 197
 Жукович П. 183, 198, 210
 Жуковский В. 517
 Жураховський В. 408
 Забела І. 129
 Забіла М. 412
 Загоровський В. 175
 Загоровський Є. 474
 Загоровські 124
 Залеський Б. 15, 507
 Залізник М. 485, 486, 488
 Замлинський В. 4
 Замойський Я. 194, 201
 Заньковецька М. 545
 Зарудний С. 287
 Заславський Я. 206
 Заславські, князі 143, 206, 247
 Застирець Й. 388
 Затиркевич-Карпинська Г. 545
 Збаразькі, князі 124, 143
 Збіруйський Д. 183, 184
 Зборовський Р. 424
 Зборовський С. 163
 Зеленський С. 392
 Земанчик І. 537
 Земка Т. 208
 Зібер М. 174, 544
 Зінківський І. 445
 Злоба Т. 170
 Значко-Яворський М. 484
 Золотаренко В. 299
 Золотаренко І. 274
 Зорка С. 281
 Зубрицький Д. 94
 Зубрицький Н. 435
 Зубченко Г. 548
- Ібн-Да́ста 29
 Ібн-Ростех 45
 Ібн-Фадлан 29, 45
 Ібрагі́м-паша 260
 Ібрагі́м-бен-Яку́б 45
 Іван ІV Лютий 202, 444
- Іваницький С. 494
 Іванишев Н. 149, 182
 Івоня, молд. господар 189
 Ігнатович, кошовий 461
 Ігор, великий князь 18, 48
 Ігор Ольгович 28
 Ігор Святославич 89
 Ігор Ярославич 59
 Ізмайлів А. 391, 392
 Ізяслав І. Ярославич 59, 82
 Ізяслав ІІ. Мстиславич 28, 62, 64, 65, 84—86, 166
 Ізяслав ІІІ, Ізяславич 86
 Іларіон 26, 44, 166
 Іловайський Д. 37, 72.
 Інг, король шведський 60
 Інгігерда Олафівна 53
 Інокентій ІІІ, папа 88
 Іскандер-паша 211
 Іскра, полковник Корсунський 369
 Іскра І. полковник Полтавський 376
 Іслам-Гірей 252, 253
 Істрі́н 26, 31
- Йордан 39
 Йосаф Коринтський 260, 261
 Йосиф ІІ, імператор австрійський 489, 527, 536
- Кавелін К. 56
 Кадлець К. 57
 Казимир І., король польський 52, 248, 250
 Казимир Великий 52, 97
 Казимир Ягайлович 111, 125
 Калиновський, староста Винницький 206
 Калиновський Г. 500
 Калиновський М. 243, 263
 Калиновські 193, 206, 241
 Калнишевський П. 461, 463, 467
 Кальнофойський А. 225
 Каманін І. 16, 155, 205, 214, 236
 Кандиба А. 392, 412
 Канкрін 504
 Канут Великий 53
 Капніст В. 10, 12, 499, 500
 Капудан-паша 212
 Караджич В. 501
 Каразин В. 54, 438, 502
 Карамзін М. 22, 54, 154
 Кара-Мустафа 320
 Карл-Роберт Анжуйський 97
 Карл X Густав, король шведський 273, 276, 286, 292
- Карл XII, король шведський 366—387, 389
 Карпека, наказний полковник 408
 Карпенко-Карий (Тобілевич) І. 545
 Карпов Г. 237, 269, 282
 Катерина І., російська цариця 406
 Катерина ІІ 8, 17, 425, 428—430, 453, 454, 466, 468
 Катков М. 524
 Качала С. 535
 Кашперович 311
 Квітка Г. 457, 502
 Квітка І. 457, 501
 Кейстут 109
 Керим-Гірей, калга 310
 Кибальчич Д. 541
 Кивлицький Є. 494
 Кий 26
 Кирило, первоучитель слов'янський 69, 508
 Кирило, митрополит київський 167
 Кисіль А. 223, 226, 245, 246, 252, 262
 Кіліяни, брати 362
 Кінський 403
 Кістяковський О. 129, 133
 Кішка С. 200, 201
 Клебановський П. 516
 Клепатський П. 30
 Клерк Е. 440
 Клим Смолятич 166
 Клименко П. 365
 Климентій VIII, папа 185
 Клирик Острозький 186
 Ключевський В. 22, 37, 57, 68, 70, 151, 237
 Кобилянська О. 553
 Ковалевський М. 548
 Ковнір С. 438
 Кожуховський 392
 Козачковський Н. 439
 Козинські, князі 124
 Козловський І. 66, 225
 Козловський М. 439
 Козьма Індикоплов 81
 Козьма Празький 25
 Колесса О. 68
 Колпак О. 464, 466
 Комулович 192
 Кондратієв 447
 Кондратієви 447
 Конецпольський О. 243, 244
 Конецпольський С. 219, 221, 222, 226
 Конецпольські 241, 474
 Кониський О. 525, 545, 551

- Конисський Ю. 437
 Копинський І. 217
 Копистенський З. 208, 223
 Кордуба М. 18, 100, 236, 255
 Коренець Д. 303
 Корещькі, князі 143
 Корзон Т. 151, 237
 Корятювич 493
 Коркунов Н. 270
 Корнилович М. 516
 Коровченко 322
 Короленко П. 474
 Косинський К. 191, 192
 Косів С. 225, 250, 256, 290, 330, 356, 360
 Костомарів М. 6, 11, 14, 20, 56, 78, 95, 149, 182, 235, 236, 273, 508, 521, 544
 Костянтин Порфірородний 29, 46
 Костянтин VIII, імператор візантійський 50
 Котляревський І. 500, 504, 546
 Котляревський О. 68
 Котян, хан половецький 90
 Коховський В. 153
 Коцюбинський М. 545
 Кочубей В. генеральний суддя 330, 333
 Кочубей В. полковник 376
 Кочубей С. 394
 Кочубей Ф. 394
 Кочубейна М. 394
 Кошарнівський М. 365
 Коялович М. 183, 198
 Кравчинський С. 541
 Краснокутський Ф. 454
 Кревецький І. 325
 Кремпський 200
 Кречетніков, російський генерал 485, 486
 Кривоніс М. 247
 Криловський А. 177
 Кримський А. 68, 69, 198, 545
 Крип'якевич І. 5, 8, 47, 160, 349
 Кричевський Станіслав-Михайло 236, 253
 Кроковський Й. 361, 424, 437
 Кромвель 279, 290
 Кропивницький М. 223, 545
 Крупницький Б. 387
 Крутневич Г. 201
 Кубаля Л. 238, 272, 279
 Кудринський Ф. 183, 198
 Куземський М. 534
 Кулага-Петражицький І. 220, 223
 Куліш П. 6, 15, 16, 148, 149, 154, 176, 279, 245, 508, 521
 Кулябка І. 428, 497
 Куницький С. 328
 Кунцевич Й. 217
 Курбський А. 174
 Куремса, татарський воєвода 35
 Курцевич І. 212, 363
 Курцевичі, князі 124
 Лаврентій, літописець 25
 Лагода А. 221
 Лаврівський Ю. 535
 Лазаревський О. 16, 17, 20, 145, 334, 406, 427, 431, 439
 Ламанський В. 68
 Лапто І. 104, 119
 Лащенко Р. 31
 Лебедев А. 458
 Лебединцев П. 516
 Лебединцев Ф. 177
 Лев Данилович 92
 Лев II Юрієвич 97, 98
 Лев Диякон 29
 Левенгавпт, шведський генерал 379
 Левицький А. 183
 Левицький Г. 439
 Левицький Д. 438
 Левицький І. 538
 Левицький-Нечуй І. 536, 547
 Левицький К. 83, 556
 Левицький О. 16, 172, 183, 296, 513, 516
 Левицький Ю. 538
 Лелевель Й. 104
 Леонтович В. 57
 Леонтович Ф. 545
 Леонт'єв М. 421
 Лепкий Б. 83
 Лесевицький 453
 Лесевицькі 453
 Леопольд II, австр. імператор 528
 Лешко Білий, король польський 88, 89
 Лешков 54, 55
 Лещинський С. 368, 371, 372, 374, 375, 378, 389, 415, 482
 Лизогуб Д. 332, 541
 Лизогуб Є. 408
 Лизогуб Я. 411, 415
 Линиченко І. 16, 100, 119, 120, 146
 Липинський В. 236, 255, 264, 280, 296
 Лисенко І. 317
 Лисенко М. 543, 547
 Лисенко Ф. 412, 418
 Лібельт К. 532
 Лінцевський Г. 484
 Лісовський Ф. 183, 394
 Ліутпранд Кременський 44
 Лобанов-Ростовський 503
 Лобачевський В. 474
 Лобисевич О. 437
 Лобода В. 525
 Лобода Г. 194
 Лодій П. 537
 Лозка С. 209
 Лозкина Г. 209
 Ломиковський В. 12
 Ломиковський І. 375
 Лопушан Б. 189
 Лосенко А. 438
 Лоський І. 304
 Лотоцький О. 58, 548, 555
 Лубенський М. 244, 245
 Лужецький 316
 Лука, білгородський митрополит 187
 Лукарис К. 185
 Лупул В. 259, 263
 Лучицький І. 68, 431, 556
 Любавський М. 23, 70, 72, 154
 Любович Н. 172
 Любомирський Ю. 298
 Любомирські, князі 143, 482
 Людовик Побожний, ім. нім. 44
 Людовик I, король угорський 109
 Лянцкоронський П. 158
 Лянцкорський І. 252
 Ляскоронський Б. 116
 Ляскоронський В. 16, 72
 Ляссота Е. 163, 193
 Лященко А. 31
 Махмет-Гірей 272, 293
 Магомет IV 315
 Магнус, король датський 53
 Мазепа І. 12, 333—340, 354, 358, 369—384, 390, 392, 393, 411, 436, 460
 Макаренко М. 83
 Макарій Булаков 183, 197
 Макарушка О. 198
 Максим, митрополит київський 103
 Максимейко М. 77, 83, 189
 Максиміліан, ерцгерцог 196
 Максимович І. 384, 392
 Максимович М. 102, 149, 154, 176, 204, 235, 476, 501, 533
 Малала І. 27, 81
 Малиновський І. 114, 121, 133
 Малишевський І. 172
 Мальчевський А. 15, 507
 Манасія К. 84
 Мануйлович І. 412
 Марія-Тереза, австрійська імператриця 527
 Маркевич М. 23, 235
 Марків М. 501
 Марко-Вовчок (Марковичка Марія) 518
 Маркович А. 11, 412
 Маркович О. 508
 Маркович Я. 12, 394, 500
 Марковичі 11, 12, 394, 412, 500
 Маркс К. 18
 Мартос І. 23, 439
 Мартос О. 12, 23, 224, 500
 Маршаль Я. 440
 Масуді 29, 45
 Матвеев А. 313
 Матвеев П. 303
 Матес, фельдшер 162
 Маховський С. 301
 Мезенцев 525
 Мельник Г. 4
 Мельник К. 189, 232
 Менглі-Гірей 113, 143
 Мендов, литовський князь 94, 106
 Методій, первоучитель словянський 69, 502
 Меньшиков А. 380, 381, 393, 394, 401, 408
 Миклашевський І. 443
 Микола I, російський імператор 503, 505, 508—512
 Миловидов А. 538
 Милорадович Г. 412
 Милорадович М. 394
 Милорадовичка Є. 540
 Мирович І. 371
 Мирович Ф. 384
 Михайло Всеволодович 182
 Михайло Романов, цар. московський 207
 Михальчук К. 543
 Мігура І. 439, 362
 Міллер Д. 16, 443, 514
 Мілюков П. 22, 538
 Мілотин Н. 520
 Мініх, російський генерал 392, 396, 420—422, 451
 Мірза-Авакянц Н. 365
 Міхновський М. 552
 Міцкевич А. 6, 509

Младанович 486
Многогршній Д. 312, 313, 317
Могила А. 328
Могила П. 223—225, 360
Могиленко 369
Могильницький І. 529
Модзалевський В. 364, 406
Мокрицький 484
Молчановський Н. 94, 119
Монтовти 124
Моравський С. 416
Моргилевський І. 83
Мордовцев Д. 476
Моріон 226
Мочуговський 504
Мочульський М. 68, 515
Мошин В. 46
Мрочек-Дроздовський П. 82
Мстислав Володимирович Великий 62
Мстислав Володимирович Тьмутараканський 26, 51
Мстислав Всеволодович Чернігівський 91
Мстислав Данилович 96
Мстислав Ізяславич 65
Мстислав Романович 91
Мстислав Удатний 29, 90, 91
Мушкетик Ю. 4
Мякінін І. 412
Мякотін В. 283, 417, 431

Наливайко Д. 174
Наливайко С. 153, 194, 195, 196
Наполеон І, імператор 503
Нарбут Т. 104
Наришкін С. 418
Наріжний С. 285, 296
Настасія Чагрівна 394
Насух-баша 203
Науменко В. 68, 555
Наумов Ф. 410
Нахимовський 384
Немирич Ю. 286, 291
Неплюев Г. 331, 332, 401
Неплюєви 331, 332, 401
Нестеренко М. 240, 256
Нестор, літописець 26, 27
Нечай І. 274
Нечай Д. 260
Нечитайло С. 549
Нечипоренко П. 417
Нечковський Х. 200
Никифор, грецький літописець 27
Никифор, екзарх 187
Николайчик Ф. 198, 474

Никон Великий 26
Нідерле Л. 37
Ніс С. 525
Новицький В. 66
Новицький І. 16, 165
Нольде В. 269, 270

Огинські, князі 360
Огієнко І. 171, 365
Оглоблин О. 6, 326, 397
Огоновський О. 538
Одинець Д. 270, 538
Окиншевич Л. 118, 364
Оксман Ю. 515
Олаф Тригвассон 53
Олег, великий князь київський 45, 47, 49, 210
Олег Святославич 60
Олександр І, російський імператор 503, 505
Олександр II, російський імператор 517, 519
Олексій, митрополит 167
Олексій Михайлович, цар московський 271, 293
Олелько Володимирович 112
Олізаровський Т. 507
Олуфівсв 453
Ольга, велика княгиня 45, 48
Ольга Юрївна 86
Ольгерд Гедимінович 97, 106, 107, 112, 167,
Оляничин Д. 282
Онацький Є. 548
Онишкевич Г. 537
Опара С. 305
Орендаренко Т. 222
Оришовський Я. 162
Орлик П. 341, 375, 384—389, 416
Орловський Л. 215
Осинський В. 541
Осман II, султан турецький 211
Оссолінський Ю. 239, 244, 260
Осташевський С. 507
Остен-Сакен, російський генерал 511, 512
Острозький К. 174, 192
Острозький Я. 191, 192
Острозькі, князі 124, 184, 187, 191
Острянин Я. 228
Остряниця 262, 445
Оттокар 93
Оттон Великий 48

Павлик М. 550
Павлишев А. 304

Павло Алепський 272, 363, 440
Павлов-Сильванський Н. 78
Павлюк (Павло Бут) 227
Падалиця Т. (Фіш Зенон) 149
Падалка Л. 147
Падура Т. 507
Паїсій 251
Палій С. 368, 369, 371
Панін 453
Панін Н. 520
Папков А. 177
Пархоменко В. 46, 47
Парцей М. 4
Парчевич П. 277
Пассек 418
Палеш Ю. 183
Пельчицький Л. 184
Перетц В. 78
Перфецький Е. 26, 31, 495
Пестель 505
Петрик І. 340—342, 359, 360
Петро І, цар московський 17, 336, 339, 342, 362, 366, 367, 389—390, 395, 396, 403—405, 409, 414, 430, 452
Петро II, цар московський 409
Петро III, цар московський 428, 498
Петро Акеревич 93
Петров А. 493, 495
Петровський М. 269, 303
Петрушевич А. 94
Пипін О. 20
Пишевич А. 474
Підкова І. 161, 190
Підкова О. 190
Підкова П. 190
Піонтковський С. 70
Пірлінг П. 183
Пісочинський О. 230
Пічета В. 116
Плано Карпіні 90, 93, 102
Платонов С. 22, 70
Плетенецький Є. 208
Пліній 39
Погодін М. 26, 54, 67, 530
Подвисоцький К. 200
Познанський Б. 524
Покотило Я. 392
Покровський М. 70, 78, 151, 239
Полетика В. 12, 499, 501
Полетика Г. 8, 10, 11, 433, 437
Полетика І. 8, 439
Половещ С. 335
Полоцький-Ситіянович С. 361
Полуботок П. 390, 406—408, 427
Понятовські 479, 485

Порицькі, князі 124
Потебня О. 68
Потій І. 183, 185
Потоцький А. 293, 294
Потоцький Й. 385
Потоцький М. 227, 243, 245
Потоцький С. 244
Потоцькі 228, 241, 262, 479, 485
Потьомкін Г. 438, 467, 468
Пресняков А. 57, 70
Присьолок М. 31
Прокопій 39
Прокопович В. 332
Прокопович Т. 361
Протасєв Ф. 392
Пруденцій 44
Птолемей 39
Пулаский К. 485
Пушкін О. 501, 521
Путятин Д. 158
Пушкар М. 287—289, 354
П'ясецький П. 153

Равіта-Гавронський 151, 238
Радакова О. 416
Радивиці, князі 124
Радивилівський А. 225, 361
Радим 40
Разін С. 14
Ракоцій Ю. 250, 152
Рєпнін М. Г. князь 12, 487, 503, 510
Рибаків І. 515
Рильський Т. 524
Різниченко В. 388
Рогалевський І. 420, 437
Рогатинець Ю. 186
Рогнід, князь 45
Рогоза М. 183, 184
Розанда Лупулівна 259, 263
Розенфельд 269, 282
Розумовський К. 423—425, 427—429, 467
Розумовський О. 423
Рожков Н. 58, 78
Ролле Й. 237
Роман Данилович 28
Роман Мстиславич 28, 87
Романовський В. 351
Романчук Ю. 551
Ромодановський Г. 293, 313, 317, 321, 323
Рооп 392
Рославец П. 345
Ростислав Іванович, галицький 87
Ростовцев М. 520

- Рубан В. 9, 11, 437
 Рубіс М. 549
 Рубінштейн Н. 83
 Рудницький С. 232
 Рудольф II, німецький імператор 194, 196
 Рудченко І. 543
 Ружинський Б. 159
 Ружинський К. 195
 Ружинський М. 190
 Ружинські, князі 124, 196
 Румянцев А. 407
 Румянцев П. 429—431, 435, 437
 Русов О. 543, 549
 Рутський В. 209
 Рюрик, князь 27, 42, 45, 88
 Рюрик Ростиславич 63
 Рюриковичі, князі 63, 73
 Рябінін-Скляревіський О. 474, 555
- Савич С. 407
 Савченко Ф. 537
 Сагайдачний Г. 206
 Сагайдачний-Конашевич П. 204—216
 Сайко Е. 549
 Сакович К. 213, 218, 221
 Самійленко В. 545
 Самойлович Г. 331, 332
 Самойлович І. 318, 319, 323, 324—335
 Самусь 369, 370
 Сангушки, князі 124, 479
 Сарбей В. 4
 Сартан, хан татарський 90
 Сверчовський І. 190
 Свєчин О. 548
 Свідзинський М. 515
 Свінєльд, варяг 45
 Свірговський — див. Сверчовський
 Свирігійло Ольгердович 111, 112
 Святополк Володимирович князь 51, 80
 Святослав Володимирович 51
 Святослав II Всеволодович 63
 Святослав Ігоревич 48
 Святослав Ярославич 60
 Семашки 124
 Сембратович С. 551
 Семенов Н. 538
 Сенкевич Г. 151
 Сергєєвич В. 56, 269
 Серебряников В. 441
 Сенявський А. 370, 489
 Сильвестр 27
 Симеон Омелькович 112
- Симон Логофет 44
 Симоновський П. 153, 437
 Синеус, князь 42, 45
 Ситін, воевода московський 448
 Сірко І. 294, 295, 314, 318, 449
 Січинський В. 83
 Скабаланович М. 177, 198
 Скальковський А. 16, 460, 476
 Скарга П. 181, 185, 186
 Сковорода Г. 284, 437, 439, 456
 Скорина Ф. 173
 Скоропадський І. 390, 391, 402, 404, 405, 409, 414, 418—420, 436
 Скоропадський М. 379, 386
 Слабченко М. 365, 397, 460, 464
 Словацький Ю. 15
 Слуцький Ю. 174
 Слуцькі, князі 124
 Смаль-Стоцький С. 38, 533, 553
 Смирнов П. 46
 Смолій В. 4
 Смоличев П. 72
 Смотрицький Г. 174
 Смотрицький М. 174, 210
 Снігурський І. 529
 Собеський Я. 214, 312, 316, 320, 327, 368
 Соболевський О. 68
 Сокальський В. 467
 Сокальські, князі 124
 Соловійов С. 55, 177, 343
 Солонина С. 332
 Сомківна Г. 242
 Сомко Я. 242, 298, 299
 Сосимович С. 221
 Софія, царівна московська 336
 Спїцин А. 46, 66, 70
 Стадіон 532
 Стадник М. 303
 Старицький М. 543
 Старушич І. 225
 Стебельський П. 181
 Стебницький П. 548, 555
 Стефаник В. 553
 Стефанович Я. 541
 Стечинський Ф. 406
 Шешенко І. 537
 Столипін П. 549
 Стороженко А. 160
 Стороженко М. 16, 514
 Стрийковський М. 153
 Строганови 401
 Струнина Л. 538
 Студинський К. 183, 198, 495
 Субугай, татарський воевода 90
- Сульга І. 392, 395
 Сульдов М. 5, 549
 Сухопарів 494
 Суховій П. 312, 313
 Сухомлин 454
 Сушицький Т. 116
 Сушко О. 183
- Талько-Гринцевич Ю. 507
 Тарановський Ф. 133
 Тарасевич Л. 362
 Тарасенко І. 548
 Тараник В. 4
 Тарновський В. 518, 519
 Таціт 39
 Текелій 467
 Темучин 90
 Теофан, патріарх єрусалимський 209
 Теофіл, візантійський імператор 44
 Теплов Г. 426
 Терлецький К. 170, 183—185
 Терлецький О. 539
 Терлецький О. 282
 Терновський С. 343
 Тершаковець 538
 Тетєря П. 27, 287, 291, 300, 301, 334
 Тимковський І. 437
 Тиссаровський Є. 209
 Титмар Мерзебурзький 80
 Тишинська Е. 538
 Тишкевичі 479
 Тищенко М. 417
 Тітов Ф. 232
 Ткаченко М. 365
 Толстой П. 409
 Томашівський С. 58, 94, 96, 182, 236
 Томиленко В. 272
 Томиленко 272
 Томша, молдавський господар 189
 Третяк 384, 466
 Трошинський Д. 437
 Трубецкой 293
 Трувор 42
 Тугай-бей 244, 245, 248, 249
 Тукальський Й. 300, 310, 320, 356
 Туманський Ф. 11, 19
 Тупталенко Д. 361
 Тургенєв І. 518
 Турковський М. 412
 Тустановський З. 178
 Тяпкін В. 322
- Уманець Ф. 321, 373
- Фарлаф, варяг 45
 Фасмер М. 35
 Фердрі Іванович, московський цар 444
 Федоров І. 178
 Федорович Т. (Трясило) 221
 Федькович Й. 536
 Феліцин Е. 475
 Филімонович М. (єпископ Методій) 299
 Филип II, король французький 53
 Филоненко 228
 Філіпов А. 52, 269
 Флоровський А. 474
 Фотій, патріарх 29
 Франко І. 550, 551—553
 Франц-Йосиф II, австрійський цїсар 550
 Францев В. 495
 Фрїдріх II, прусський 490
 Фрїдріх Барбароса 87
 Фрїдріх-Вільгельм 273
 Фридрикевич 335
- Ханенко М. 300, 314, 316, 320, 346
 Харлампович К. 190, 361
 Хвіст В. 549
 Хвойка В. 46
 Хмелецький С. 220
 Хмельницький Б. 54, 227, 242, 245—260, 324, 344, 345, 347, 350, 352, 356, 357, 359, 363, 405, 410, 425, 477, 457, 476
 Хмельницький М. 211
 Хмельницький Т. 259, 284
 Хмельницький Ю. 269, 277, 284, 295, 300, 322, 324, 350
 Ходика Ф. 217
 Ходкевич Г. 174
 Ходкевичі 212
 Хорів, князь 26
 Христина, король шведський 60, 292
 Хрущов, майор 452
- Цамблак Г. 168, 183
 Цамблак К. 167
 Цегельський Л. 252
 Целевич О. 325
 Целевич Ю. 489, 494
 Цертелєв М. 501
 Цимісхій І. 49
 Цікалі-паша 206
 Цюцюра Т. 294, 297

- Чайковський О. 15, 205, 215
 Чайковський М. 15, 507
 Чалий С. 483
 Чапличі, князі 124
 Чаплінський 242
 Чарнецький С. 272, 301, 302
 Чарниш В. 499
 Чарниш І. 394, 407
 Чарноцький А. 30
 Чарторийські, князі 124, 143, 479
 Чацький Т. 129
 Чєпа А. 499, 501
 Черкаський І. 131, 134, 425
 Чернов В. 83
 Чертков 467
 Четвертинський Г. 330
 Четвертинський С. 277
 Четвертинські, князі 277, 330
 Чижевський П. 548
 Чикаленко Є. 545
 Чистович І. 197
 Чингіз-хан 90
 Чорний Г. 230
 Чубатий М. 133, 148, 183
 Чубинський П. 525
 Чуйкевич Ф. 392, 427
- Шагін-Гірей 219, 220
 Шайноха К. 150, 237
 Шакловитий 336
 Шараневич І. 26, 94, 494
 Шаумбург 382
 Шафарик П. 533
 Шафіров 381
 Шафонський О. 501
 Шахматов О. 26, 30, 38, 68
 Шаховський А. 418, 419, 453
 Шашкевич А. 507
 Шашкевич М. 529
 Шварн Д. 94
 Шевченко Т. 6, 11, 486, 505, 508, 517, 547
 Шевченко Ф. 4
 Шелухин С. 83
 Шемет В. 548
 Шемети, брати 548
 Шемберг 243
 Шептицький А. 553
 Шереметєв В. 382
 Шереметєв 294, 342
 Шийкевич З. 307
 Шиманов А. 424
 Широцький К. 83
 Шліпенбах 367
 Шляпкін А. 361
 Шміт Ф. 83
- Шраг І. 548
 Штейнгель Ф. 548
 Шульгин Я. 406, 437, 477, 478, 485
 Шумлянський Й. 491
- Щек 26
 Щербина В. 269, 283, 440
 Щербина Ф. 475
 Щербінін 455
 Щирський І. 362
- Юзефович М. 543
 Юнаків М. 377
 Юрій Володимирович Довгорукий 64, 84, 85
 Юрій І Львович 96, 167
 Юрій II Всеволодович Суздальський 91
 Юркевич В. 458
 Юст Ю. 364
 Юшкевич А. 437
 Юшков С. 83
- Яблоновський, коронний гетьман 302
 Яблоновський О. 150, 154, 237
 Яблоновські 479
 Яворницький Д. 5, 11, 16, 60, 165, 180, 474
 Яворський С. 361
 Ягайло Ольгердович 108, 109, 125
 Ягеллони 144
 Ягужинський 402
 Ядвига, королева польська 109
 Язловецький Ю. 161
 Яковлів А. 134, 171, 269
 Якун 45
 Яновський Г. 438
 Ярополк Святославич 49, 50
 Ярослав Всеволодович Суздальський 103
 Ярослав Мудрий 3, 29, 63, 76, 77, 80, 166
 Ярослав Осмомисл 87
 Ясинський В. 129, 338, 361
 Ясинський М. 129
- Abraham W. 100
 Antoni J. (Rolle) 198
- Czermark W. 255, 304
- Dembiński B. 515
 Dichl Ch. 37
 Dorošenko D. 30, 325, 387, 442
 Dubiecki M. 232
- Ehrenkreutz S. 133
- Feldman I. 387, 388
 Franko I. 198
 Fraś L. 255
- Górski K. 325
- Halecki O. 116
- Jablonowski A. 147, 165, 180, 232, 365
 Jensen A. 388
- Kolankowski J. 116
 Korduba M. 282
 Korzon T. 304, 325
 Kraszewski J. 255, 495
 Kubala L. 255, 282
 Kutrzeba S. 116, 133
- Lappo I. 133
 Lewicki A. 198
 Likowski E. 495
 Lipiński W. 255, 303, 538
 Loziński W. 147
- Pawlowski B. 495
 Pelesz J. 100, 198, 495
 Pfitzner I. 116
 Piekosiński Z. 134
 Prochazka A. 116, 198
 Pulaski K. 165, 180
- Rawita-Cawroński F. 255, 282, 326, 494
 Rypka J. 282
- Stadnicki K. 116
 Szajnocha K. 255
 Szaraniewicz Iz. 147
 Szelagowski A. 83
- Śležas P. 116
- Tomkiewicz W. 232, 255
 Tretiak I. 215, 515
- Vasmer M. 46
- Wasilewski L. 515
 Wolff I. 116

СИНТЕЗ МИНУВШИНИ

ТОМ I

- I. Розвиток української історичної думки й наукових історичних досліджень з кінця XVIII століття й до наших днів 8
- II. Питання про схему історії східної Європи в зв'язку з історією України. Назви «Русь» і «Україна». Джерела української історії: літописи, записки чужинців, пам'ятки юридичні; здобутки археології 21
- III. Природа України як фактор історичного розвитку. Передісторичне минуле української землі. Грецька колонізація північного Чорномор'я і кочівники. Розселення слов'ян у східній Європі. Питання про початки українсько-руської державності в історичній літературі. Варяги та їх участь в організації українсько-руської держави 32
- IV. Перші київські князі. Охрещення України-Русі. Володимир Великий і Ярослав Мудрий. Київська держава та її міжнародне становище. Питання про форму державного устрою київської Русі-України в науковій літературі 47
- V. Початок розпаду Київської держави. Половецька руїна. Княжі усобиці. Відокремлення земель. Науковий спір про нібито великоруське населення Наддніпрянщини в домонгольську добу. Сформування великоруської народності 59
- VI. Політичний і суспільний устрій Русі-України за часів Київської держави. Економічні відносини. Просвіта і мистецтво 73
- VII. Галицько-Волинська держава. Володимирко. Ярослав Осмомисл. Роман. Король Данило і його рід. Татарська руїна. Упадок Галицько-Волинської держави 84
- VIII. Становище Наддніпрянської України-Русі після татарської руїни. Литва. Перехід українських земель під владу князів Литовських. Литовсько-польські унії 101
- IX. Устрій і побут на українських землях в складі Велико-Князівства Литовського в XIV — XVI ст. Князівська влада й органи центральної й крайової управи. Пани-Рада. Суспільні верстви. Литовський статут і Копні суди 117
- X. Західноукраїнські землі під Польщею. Їх політична й суспільно-економічна еволюція. Наслідки Люблінської унії для східноукраїнських земель. Наддніпрянські землі й нова їх колонізація 135
- XI. Різні погляди на причини й характер польсько-українських відносин XVI — XVII ст. Питання про походжен-

- ня української козащини в історичній літературі. Умови й обставини формування козащини 148
- XII. Становище православної церкви в Литовській і Польській державах. Відокремлення московської митрополії. Внутрішня організація православної церкви на українських землях. Занепад церковного життя в другій половині XVI ст. Початки відродження й роль в ньому міщанства. Церковні братства 166
- XIII. Церковна унія в Бересті. Спроби унії в XIII — XV ст. Православні єпископи на чолі уніонної акції. Берестейський собор і його ближчі наслідки. Релігійна полеміка й боротьба. Перші козацькі повстання. Рухи Косинського й Наливайка 181
- XIV. Козачина на початку XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний. Козачина в обороні православної церкви. Відновлення православної ієрархії 200
- XV. Козачина в 20—30-х роках XVII ст. Повстання Жмайла й Тараса Федоровича. Сеймова боротьба за православ'є. Петро Могила і його доба. Повстання Павлюка й Острияна. Об'єднання українських земель під Польщею 216
- ТОМ II
- I. Хмельниччина в історіографії. Польська Річ Посполита напередодні повстання Хмельницького. Причини повстання. Особа Богдана Хмельницького. Підготовка повстання. Перші успіхи. Кампанія 1649 р. і Зборівський трактат 234
- II. Берестецька кампанія. Білоцерківський трактат. Молдавська політика Хмельницького. Нова війна з Польщею. Союз із Московією 1654 р. Його оцінка в історичній літературі. Московсько-Українська війна з Польщею 1654—1656 років. Політичні плани Хмельницького. Союз із Швецією й Трансильванією. Смерть Богдана Хмельницького. Оцінка його особи в історичній літературі 256
- III. Гетьманування Івана Виговського. Розрив із Московією. Гадяцька унія. Бій під Конотопом. Юрій Хмельницький гетьманом. Переяславська умова 1659 р. Чуднівська кампанія і новий польсько-український союз. Роздвоєння України. Тетеря і Бруховецький. Похід короля Яна Казимира на Лівобережжю України. Анархія на Правобережжі 284
- IV. Петро Дорошенко. Подорож Бруховецького до Москви й заведення воєводської управи на Лівобережжі. Війна Дорошенка з Польщею 1667 р. Повстання Бруховецького проти Москви. Дорошенко опановує Лівобережжю України. Його боротьба з Суховієм і Ханенком. Многогрішний гетьманом на Лівобережжі. Турецька політика Дорошенка й війна 1672 р. Самойлович. Упадок Дорошенка. Чигиринські походи. Юрій Хмельницький — «князь України». Бахчисарайський мир 305
- V. Заходи Туреччини й Польщі щодо колонізації Правобережної України. «Вічний мир» Москви з Польщею і його наслідки для України. Підпорядкування української церкви московському патріархові. Кримський похід 1687 р. й упа-

док Самойловича. Гетьман Мазепа. Його внутрішня політика. Повстання Петрика. Війна з Туреччиною й Кримом	327	нального відродження. 1848-й р. Москвофіли й народовці. Взаємини з Україною Наддніпрянською	517
VI. Українська козацька держава другої половини XVII ст. Її територія й устрій. Гетьман. Козацька Рада. Старшина. Військо. Фінанси. Торгівля. Суспільні верстви й їх взаємні відносини. Запоріжжя. Просвіта й культура	344	XV. Український рух 70-х років. Указ 18 травня 1876 р. 80-і роки. Радикалізація українського руху. Револьюція 1905—1906 років і українство. Успіхи українського національного руху в Австро-Угорщині. Українство на порозі світових подій	540
VII. Участь України у Великій північній війні. Мазепа окупує Правобережну Україну. Арешт Палія. Шведсько-український союз. Похід Карла XII на Україну. Батурин і Полтава. Московський терор. Смерть Мазепа в еміграції. Гетьман Пилип Орлик і його конституція. Похід Орлика на правобережну Україну. Прутська кампанія. Діяльність Орлика в еміграції	366	Покажчик імен	557
VIII. Політика російського уряду супроти Гетьманщини після полтавської катастрофи. Деморалізація козацької старшини. Канальні роботи. Нищення української закордонної торгівлі. Гетьман Скоропадський і його становище. «Малоросійська Колегія». Павло Полуботок. Новий курс супроти України за царя Петра II. Гетьманування Данила Апостола	389		
IX. Друга Малоросійська Колегія. Російсько-Турецька війна 1734—1740 років та її тяжкі наслідки для Гетьманщини. Кирило Розумовський гетьманом. Напрямок його діяльності. Судові реформи. Зростання ролі старшини. Скасування Гетьманщини. Петро Румянцев малоросійським генерал-губернатором. Скасування української автономії. Історичне значення Гетьманщини	418		
X. Заселення Слобідської України. Слобідські козаці полки. Їх соціальний і економічний устрій. Землеволодіння. Військова служба. Російські реформи XVIII ст. Скасування козацького устрою. Культурне життя Слобожанщини	443		
XI. Запоріжжя після свого переходу в 1734 р. під російську владу. Його політичний і соціальний устрій. Економічне життя. Сербська колонізація запорізьких земель. Зруйнування Запорізької Січі. Запорізька еміграція в Туреччині. Поворот задунайських запорожців до Росії. Азовське козацьке військо. Козаки чорноморські або кубанські	459		
XII. Правобережна Україна в XVIII ст. Гайдамацькі рухи. Коліївщина 1768 р. Опришки в Галичині. Церковна унія в Галичині та її наслідки. Прилучення Галичини до Австрії. Підкарпатська Русь	476		
XIII. Об'єднання українських земель під Росією. Перетворення козацької старшини в російське дворянство. Початки українського національного відродження. Опозиційні настрої на Лівобережжі в першій чверті XIX ст. Польське українофільство. Кирило-Мефодіївське Братство. Російська політика на Правобережжі. Київська козащина 1855 р.	496		
XIV. Пожвавлення українського національного руху в Росії після Кримської війни. Селянська реформа 1861 р. Народництво й хлопоманство. Репресії проти українства в Росії. Галичина під Австрією. Скасування панщини. Початки націо-			

Памятники исторической мысли Украины

ДОРОШЕНКО Дмитрий Иванович

ОЧЕРК ИСТОРИИ УКРАИНЫ

Львов
Издательство «Світ»
при Львовском госуниверситете
(На украинском языке)

Художник Б. Б. Великголова
Художній редактор О. М. Козак
Технічний редактор І. Г. Федас
Коректори К. Г. Логвиненко,
М. Т. Ломеха, Н. Б. Шевчук

НБ ПНУС

599881

ИБ № 131

Здано на складання 20.03.91. Підп. до друку 23.07.91.
Формат 84×108^{1/32}. Папір офс. № 2. Гарн. Таймс. Офс.
друж. Умовн. друк. арк. 31,29. Умовн. фарбо-в'дб. 31,29.
Обл.-вид. арк. 42,45. Тираж 40 000 прим. Вид. № 15
Зам. 1—1117. Ціна 19 крб. 50 к.

Видавництво «Світ» при Львівському держуніверситеті
290000 Львів, вул. Університетська, 1.

Головне підприємство республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига».
252 057 Київ, вул. Довженка, 3.

Дорошенко Д. І.
Д69 Нарис історії України / Передмова І. О. Денисюка.— Львів: Світ, 1991.— 576 с. («Пам'ятки історичної думки України»).
ISBN 5-7773-0077-4.

Ця книга — одна з найвидатніших праць українського історика Д. І. Дорошенка. На багатому історичному матеріалі автор докладно показує основні етапи історичного розвитку українського народу від найдавніших часів до початку ХХ ст. Працю характеризує оригінальний методологічний підхід до оцінки складних і суперечливих явищ.

Для наукових працівників, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Д 0503020900—048 БЗ-3-3-91
М225(04)—91

ББК 63.3(2Ук)